İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA TÜRKİYE

GÜNDELİK YAŞAMDA DEVLET VE TOPLUM

MURAT METİNSOY

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

ARAŞTIRMA/İNCELEME

MURAT METİNSOY
İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA TÜRKİYE
GÜNDELİK YAŞAMDA DEVLET VE TOPLUM

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2008
Sertifika No: 29619

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

DÜZELTİ/DİZİN
NECATİ BALBAY

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASIM: HOMER KİTABEVİ, 2007, İSTANBUL
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI'NDA
GENİŞLETİLMİŞ VE GÖZDEN GEÇİRİLMİŞ 1. BASIM: HAZİRAN 2016, İSTANBUL

ISBN 978-605-332-781-3

BASKI
MİMOZA MATBAACILIK SANAYİ VE TİCARET ANONİM ŞİRKETİ
MERKEZ EFENDİ MAH. DAVUTPAŞA CAD. NO: 123 KAT: 1-3
ZEYTİNBURNU / İSTANBUL
(0212) 482 99 10
SERTİFİKA NO: 33198

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/1 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Faks. (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Murat Metinsoy

İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye

gündelik yaşamda devlet ve toplum

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

İÇİNDEKİLER

Önsöz XI
Teşekkür XV
Kısaltmalar XIX

I
Savaş, Toplum ve Siyaset: İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi'ne Yeni Bir Yaklaşım 1
Modern Savaşların Toplumsal Etkileri 1
Türkiye Tarihçiliğinde Savaşların Toplumsal Yönleri İhmal Ediliyor 7
Toplumsal Mücadeleler Tarihin Bilinçdışına İtiliyor 16
Devlete Devletin Gözünden Bakmak Alışkanlığı 21
Yeni Bir Yaklaşım: Gündelik Yaşamda Devlet-Toplum İlişkileri 21
Farklı Tarihsel Öznelik Modelleri: "Gündelik Direniş Biçimleri" 22
Devlet İmajı Yerine Devletin Gerçek Hali 32
Kitabın Haritası 35
Kaynaklar Üzerine Kısa Bir Açıklama 42

II
Savaş, Ekonomi ve İaşe Sorunu 47
İkinci Dünya Savaşı'nın Türkiye Ekonomisine Etkileri 47
İaşe Sorunu Kıskacında Devlet ve Toplum 65
Kentlerde Pahalılık ve İaşe Sorunu 66
Gıda Sorununun Siyasi İktidar İçin Önemi 77
İaşe Tedbirleri: "İhtikârla Mücadele", Fiyat Kontrolü ve Ekmek Karnesi 83
"İhtikârla Mücadele" ve Fiyat Murakabesi 85
Ekmek Sorunu, Ekmek Karnesi, Fırınlar ve Devlet 111
Sonuç Yerine 141

III

Savaş ve Köylüler 147
Savaşın Kırsal Kesime Etkileri 149
Devletin Ekonomi Politikaları ve Köylüler:
Zorunlu Hububat Alımları ve Toprak Mahsulleri Vergisi 175
Toprak Mahsulleri Ofisi'nin Rolü ve Kapasite Sorunları 180
Köylülerin Zorunlu Hububat Alımlarına ve
Toprak Mahsulleri Vergisi'ne Direnişi 196
Sonuç Yerine 218

IV

Savaş ve İşçi Sınıfı 225
Milli Korunma Kanunu (MKK) ve Çalışma Hayatına
İlişkin Düzenlemeler 227
Savaş Yıllarında İşçilerin Çalışma ve Yaşama Koşulları 231
Reel Ücretlerde Gerileme 231
Yetersiz Beslenme 234
Konut Sorunu ve "Mantarevler"in Ortaya Çıkışı 237
Kötüleşen Çalışma ve Sağlık Koşulları 242
Kömür Madenlerinde Ücretli İş Mükellefiyeti 252
Hayatta Kalma Savaşı: İşçilerin Zorlaşan Yaşama ve
Çalışma Koşullarına Karşı Mücadeleleri 266
Kömür Madenlerinde İş Mükellefiyetine Karşı Direniş 270
Diğer Sektörlerdeki İşçilerin Mücadeleleri ve Direnişleri 292
Sonuç Yerine 310

V

Savaş, Toplumsal Sorunlar ve Sosyal Politika 319
Sosyal Politika: Kavramsal Bir Çerçeve 322
Savaş, CHP ve Sosyal Politika 326
Sosyal Politika Tedbirlerinin Pratiği 340
Sabit ve Dar Gelirlilere Yönelik Sosyal Yardımlar 341
Asker Ailelerine Hükümet Yardımı 350
Yardımların Niteliği, Şikâyetler ve Tepkiler 352
Halkevleri Sosyal Yardım Şubesi'nin Yardım Faaliyetleri 396

Sosyal Yardımlar ve "Sivil Toplum": Yardım Sevenler Cemiyeti'nin Sosyal Yardım Faaliyetleri 403
Türkiye Kızılay Cemiyeti'nin Sosyal Yardım Faaliyetleri ve Aş Ocakları 407
Savaş ve Toplum Sağlığı Cephesi: Salgın Hastalıklarla Savaş 423
Savaş ve Tifüsle Savaş 429
Savaş ve Veremle Savaş 445
Savaş ve Sıtma Savaşı 454
Savaş, Aile ve Çocuk 462
Savaşın Aile, Kadın ve Çocuk Üzerindeki Etkileri 463
Çocuğu Korumaya Yönelik Önlemler ve Sınırları 484
Sonuç Yerine 501

VI
Sonuç 511

Sözlükçe 525
Kaynakça 531
Dizin 551

onlar ki toprakta karınca,
suda balık,
havada kuş kadar
çokturlar;
korkak,
cesur,
câhil,
hakîm
ve çocukturlar
ve kahreden
yaratan ki onlardır,
destânımızda yalnız onların mâceraları vardır.

Nâzım Hikmet

Önsöz

Bu kitabın ilk basımı 2007 yılında Homer Kitabevi tarafından yapıldı. Aradan geçen dokuz yıla karşın, dönemle ilgili tartışmalar o günlerden çok daha fazla. O nedenle kitap, güncelliğini belki de ilk basımının tarihinde olduğundan daha fazla koruyor. Zira kitabın temel sorularından biri 1945'teki çok partili rejime geçişin, yani Türkiye'nin demokratikleşmesinin aktörlerinin kimler olduğu. Bu aktörler, klasik tarihçiliğimizin iddia ettiği gibi devlet yöneticileri, sermaye grupları ve Batılı devletler miydi? Yoksa bunlara ek olarak, fakat belki de onlardan daha etkili olan, toplumun bitmez tükenmez hayatta kalma ve hak arama mücadelesi miydi? Bu soru günümüzde halen önemini koruyor. Kitabın bu soruya cevabı, Türkiye'nin demokratikleşmesinin toplumsal alandan geldiğinin tespitidir. Bu çalışma, demokratikleşmenin, ancak halkın sosyal adaletsizlikler, sömürü ve iktidar baskısı karşısında verdiği tepkiyle zemin kazanabildiğini gösteriyor. Kitap, Türkiye tarihinin en otoriter döneminde bile sıradan insanların çıkarları, hakları ve sosyal adalet için mücadelesinin bitmediğini; gündelik yaşam içindeki bu mücadelelerin yöneticileri nasıl belirli tavizlere zorlayarak siyaseti şekillendirdiğini ortaya koyuyor.

Kitabın bu ikinci baskısında ana metin hemen hemen aynı. Kitap hakkında zaman içinde konferanslarda, derslerde, dost sohbet-

lerinde çokça yorum ve eleştiri alma fırsatı buldum. Kitapla ilgili *Virgül*, *Mesele*, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, *Radikal Kitap* gibi dergilerde değerlendirme yazıları yayınlandı. Aldığım yorum ve eleştiriler oldukça yararlıydı; fakat kitapta temelli bir değişiklik yapılmasını gerektiren eleştiriler olmaması beni ancak mutlu etti. O nedenle kitap içerik olarak ilk baskıyla aynı.

Buna karşın, ikinci baskı için kitabın formuna ilişkin kimi önerileri dikkate aldım. Akademik üslubu bir miktar daha sadeleştirebildiğimi umuyorum. Fakat, Türkçede unuttuğumuz veya artık kullanmadığımız "eski" sözcükleri kullanmaktan yine kaçınmadım. Zira bu kitap, ilgilendiği sorunların güncelliğine rağmen, bugünlere nereden geldiğimizle alakalı. Geçmiş üzerinden bugüne ışık tutma amacı taşıyor. Ayrıca "eski" sözcükleri kullanmak benim Türkçeye vicdani borcum. Yenisi için her eski sayılanı atarsak dilimiz zenginliğini kaybederdi. Bu bana, tarihi dokuyu ve doğayı mahveden günümüzün "inşaat kapitalizmi"ni hatırlatıyor.

Ayrıca 1940'lı yılların sesini ve yaşamını yansıtmayı amaçlayan bir kitapta o döneme ait sözcüklerin kullanımından kaçınmak ne kadar geçmişle bizi buluştururdu ki? Sözcüklerin temsil ettikleri şeylerle ilişkileri sandığımızdan daha karmaşık olsa da, zaten sallantılı olan bu temsiliyete bir darbe de ben indirmek istemedim. Ayrıca, sözcüklerin tınısının ve estetiğinin de belirli bir dönemle bağlantıya geçebilmek ve empati kurabilmek için önemli olduğunu düşünüyorum. Misal, Safiye Ayla dinlerken nasıl ki 2000'leri hayal edemiyorsak; günümüzün Türkçe pop müziğini dinlerken de 1940'ları hayal etmek bir hayli güç oluyor... O nedenle kelimelerin seçiminde yeni fetişizmi yapmadım, her ne kadar yeni sözcükleri kullanmaktan kaçınmasam da... Çoğunlukla alıntılarda bulunan Osmanlıcadan tevarüs etmiş kelimeleri anlaşılır kılmak için ise küçük bir sözlükçe hazırladım.

Alıntıları özetlemek konusundaki önerileri dikkate almadım. Alıntıların büyük bölümü yine ilk baskıdaki gibi yerinde duruyor. Sıradan insanların tarihçiliğimizde bir kenara itilmiş seslerini, yaşam deneyimlerini ve mücadelelerini yansıtma amacı olan bu kitabın, o sesleri kısaltarak, özetleyerek, soyut ve dar kavramların

içine tıkarak, bu sefer farklı bir şekilde kenara itmesini istemedim. Her ne kadar bu sesler ve deneyimler kendi tarih yorumum içinde belirli bir anlam kazansa da o seslerin ve deneyimlerin okuyucuyla çok daha doğrudan temasa geçmesini arzulamaktan da kendimi alamadım. Bir miktar da olsa yazarı merkezi konumundan almak istedim. O nedenle, kitabı uzatma veya akıcılığı azaltma gibi riskleri dikkate almadan onları size sunuyorum. Belki de o sesler ve gündelik yaşamdan kesitler size bambaşka mesajlar iletir; onları çok daha farklı hayal eder ve yorumlarsınız... Ayrıca, milliyetçi, modernleşmeci veya eleştirel (sol, liberal veya İslamcı) tarih anlatılarının devleti fazlaca merkeze alan ve toplumun siyasetteki etkisini önemsemeyen ortak yaklaşımlarının aksine, toplumun siyasete derinden etki ettiği farklı bir Cumhuriyet tarihi yorumu sunan bu kitabın, söz konusu doğrudan kanıtların yardımına ihtiyacı vardı.

Bu kitapta dört farklılık var: Birincisi, kitabın alt başlığı... Kitabın içeriğini daha somut yansıtması için alt başlığı biraz spesifik hale getirdim. İkincisi, alıntılarda yer alan ve bugün pek kullanılmayan sözcükler için bir sözlükçe hazırladım. Üçüncüsü, kimi sayısal verilerin tekdüze tablolar yerine daha anlaşılır ve akılda kalıcı grafiklerle ifade edilmesi için gayret gösterdim. Dördüncü değişiklik ise yine dönemi ve sıradan insanların yaşamlarını daha hissedilir kılmak için yer verdiğim fotoğraflar ve karikatürler oldu. Döneme dair kimi tarih kitaplarında artık klasikleşmiş olan karneyle ekmek alan vatandaş fotoğraflarının veya karaborsayla ilgili karikatürlerin ötesinde resimler sunmaya çalıştım... Tabii, otoriter dönemlerde, devleti ve toplumu en çarpıcı şekilde, ama tebessüm ettirerek yansıtan, ağlanacak insanlık hallerine güldüren karikatüristlere çok şey borçluyuz. Bu kitapta dönemin sıradan insanlarının dertlerini, tasalarını, toplumsal sorunları, adaletsizlikleri ve devletin yanlışlarını anlatan karikatürlere bolca yer verildi. Umarım bu sadece sizi İkinci Dünya Savaşı Türkiye'sine götürmekle kalmaz, bu tarih yolculuğunu bir nebze keyifli kılar... İnsanların acılarına ve mücadelelerine odaklanan bu çalışma, okurdan böyle bir keyfi esirgememeli diye düşünüyorum...

Teşekkür

Her yazın ürünü gibi, bu kitap da salt yazarının ürünü değil. Onu etkileyen, onu teşvik eden ve ona katkıda bulunan birçok kişinin dolaylı ürünü aslında. Kitaptaki her bir ayrıntının oluşmasında çok sayıda değerli kişinin emeği ve katkısı var. Bu kitaba temel olan yüksek lisans çalışmalarımı Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü'nün yüksek seviyeli bilimsel ortamında sürdürdüm. Lisansüstü araştırmalarım süresince enstitünün bana Araştırma Görevliliği ve Öğretim Görevliliği vererek sağladığı desteği unutamam. Enstitüdeki eleştirel, üretken, yeniliklere açık ve dünyayı takip eden bilimsel ortamdan faydalanabilen sınırlı sayıda öğrenciden biri olduğum için kendimi şanslı hissediyorum. Danışmanım Mehmet Asım Karaömerlioğlu'na çalışmalarımla ilgili eleştirileri ve önerileri yanında teşvik edici moral desteği için müteşekkirim. Çalışmalarım süresince akademik tecrübelerinden ve derslerinden çok şeyler öğrendiğim Zafer Toprak, Şevket Pamuk, Çağlar Keyder, Cengiz Kırlı ve Ayşe Buğra'ya da teşekkürü bir borç bilirim. Tezimi yayınlamam konusundaki teşviklerinden dolayı Zafer Toprak'a minnettarım. Çalışmalarım süresince akademik tecrübelerini ve kitapla ilgili görüşlerini dostane bir şekilde paylaştıkları için Cengiz Arın, Levent Ürer, Namık Sinan Turan, Burak Gülboy, Murat Koraltürk ve Rıdvan Akın'a da teşekkür ediyorum. Kath-

ryn L. Kranzler'in bu kitabın temelini oluşturan İngilizce tezimin edisyonu aşamasındaki emeklerini, dostane tavırlarını hep hatırlayacağım. Çalışmalarımı kolaylaştıran enstitünün o dönemdeki idari görevlileri Nuray Özışık, Leyla Kılıç, Kadriye Tamtekin ve müteveffa Necla Turunç'u da sevgiyle anıyorum.

Dostluğumuz kitabın ilk baskısının yayınlandığı Homer Kitabevi sayesinde başlayan ve şimdi ikinci baskıyı yayınlayan Ahmet Salcan'a büyük bir teşekkür borçluyum. Gerek ilk baskının, gerekse ikinci baskının hazırlanması aşamasında emekleri geçen Nergis İşbilen, Necati Balbay, İrfan Gürbey, Engin Terim, Sinan Turan ve Betül Avunç'a da teşekkür ederim. Yine, benim çalıştığım dönemle ilgili en zevkle okunan anı kitabını kaleme almış olan ve kendisini tanıma şansına eriştiğim usta yazar ve politikacı Altan Öymen'in *Bir Dönem Bir Çocuk* başlıklı "anılı kitabının" döneme daha sıcak bakmamda büyük payı olduğunu söylemeliyim.

Çalışmalarımı çeşitli kütüphanelerde ve arşivlerde yürüttüm. O kütüphaneler sadece değerli kaynakları ve bilgileri keşfettiğim değil, aynı zamanda güzel arkadaşlıklar geliştirdiğim mekânlardı benim için. O arkadaşlarım, bu kitabın oluşumuna önemli katkılarda bulundu. Başta Boğaziçi Üniversitesi Aptullah Kuran Kütüphanesi'ne ve oradaki çalışmalarımda bana yardımcı olan arkadaşlarım Kamber Yılmaz ve Seyfi Berk'e teşekkürlerimi sunarım. Ankara'daki kısa ve soğuk kış günlerinde, TBMM Kütüphanesi'ndeki çalışmalarımı mesai bitiminden sonra da sürdürmemi sağlayan o dönemin kütüphane müdürü Ali Rıza Cihan'a; Cumhuriyet Arşivi'nden Bige Tavkul, Atilla Aydın ve Mustafa Tatlısu'ya; yerel gazetelere ulaşmamdaki yardımları için Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nden Mihriban Hanım'a ve Erol Atmaca'ya; Taksim Atatürk Kitaplığı'ndan İsmail'e ve Kaan'a teşekkürlerimi sunarım. 2003 kışının o soğuk günlerinde Ankara'da Cumhuriyet Arşivi'nde çalışırken bana evimi aratmayan Boğaziçi Üniversitesi Misafirevi'ndeki konaklamam konusunda gerekli kolaylıkları gösteren Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Tesisler Müdiresi Ayhan Soylu'ya teşekkür ederim.

2011 ile 2014 yılları arasında, yine bu yıl içinde yayınlamayı planladığım doktora tezimi revize etmek için Orta Doğu Tek-

nik Üniversitesi Tarih Bölümü'nde doktora sonrası çalışmalarımı yürüttüm. Çalışmalarım esnasında, bu kitabı da paylaşma fırsatı bulduğum, bana bilimsel araştırmalarım için her türlü imkânı ve misafirperverliği gösteren ODTÜ Tarih Bölümü öğretim üyelerine minnettarım. Özellikle Ferdan Ergut'a, hem çalışmalarımla ilgili önemli yorumları hem de dostane tavırları ve engin moral desteği için müteşekkirim. ODTÜ'deki çalışmalarım süresince yardımlarını esirgemeyen Seçil Karal Akgün'e, Attila Aytekin'e, Akile Zorlu Durukan'a, Oya Gözel'e, Agâh Hazır'a, Sevay Atılgan'a ve İsmail Atılgan'a ve bu ikinci baskıdaki grafiklerle kitaba renk katan sevgili dostum Cüneyt Arslan'a içten teşekkürlerimi sunuyorum.

Gerek bu kitabın ikinci baskısı için çalıştığım, gerekse doktora ve doktora sonrası çalışmalarımı sürdürdüğüm dönemde bir dizi saygın kurum çeşitli proje fonları ve burslarıyla beni destekledi. Boğaziçi Üniversitesi Vakfı'na (BÜVAK) 2005-2007 arasındaki Ayşe-Zeynep Birkan Doktora Bursu için; American Research Institute of Turkey (ARIT), TÜBİTAK, TÜBA ve İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi'ne de kapsamlı mali desteklerinden dolayı teşekkür ederim. 2007'de Ohio State University'den bir doktora bursu alarak Amerika Birleşik Devletleri'ne gitmiştim. Oradayken bu kitabın ilk baskısı daha yeni çıkmıştı. O süreçte kitabımla ilgili görüşlerini benimle paylaşan ve Ohio günlerinde yardımlarını esirgemeyen Carter V. Findley, Jane Hathaway, Vefa Erginbaş, Tugan Eritenel ve Emre Sencer'e teşekkür ederim.

Ve dostluklarıyla, hayatın diğer küçük gibi görünen ama aslında çok önemli alanlarında yardımlarını esirgemeyerek bu çalışmaya dolaylı katkıda bulunmuş olan dostlarım Mustafa Eroğlu, Murat Çeken, Alp Tater ve kardeşim Yılmaz Metinsoy'u sevgiyle anıyorum. Kitabın ilk baskısının üzerinden bu yana kitabımı okuyarak merakla zekice sorular soran ve yorumlar yapan öğrencilerimin katkısı olmasa bu ikinci baskı eksik kalırdı. Başta Gökhan Ermiş, Uğur Ovacıklı, Okan Özil ve Altuğ Günar olmak üzere bütün öğrencilerime teşekkür ediyorum.

Bu süreçte, hem hekimlik maharetleriyle sağlığıma katkıda bulunan hem de dostluklarını esirgemeyen Tayyar Sarıoğlu, Nazan

Kanal, Ali Can Hatemi, Ayşe Huri Özdoğan, Osman Hacıhasanoğlu ve Altay Gezer'i sevgiyle anıyorum.

Elinizde tuttuğunuz bu kitap yayınlandığı yıl içinde iki saygın kurum tarafından ödüllendirildi. Türk Sosyal Bilimler Derneği kitap dalında beni "Yılın Genç Sosyal Bilimcisi Ödülü"yle onurlandırdı. Aynı günlerde Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi'nin "Bankacılık ve Finans Tarihi Yarışması'nda "En İyi Kitap Ödülü"ne layık görüldüm. Bu ödüllerin maddi ve manevi desteği hayatımda çok önemli bir yere sahip oldu. Her iki kuruma da teşekkür ederim.

Ve burada yazacağımdan çok daha fazlasını borçlu olduğum hayatımdaki en önemli insanlara teşekkür etmek istiyorum. Her şeyden önce iyi ve toplumcu bir insan olmam için çaba gösteren, bütün çalışmalarımı koşulsuz destekleyen babam İbrahim Metinsoy ve annem Behiye Metinsoy'a benim üzerimdeki emekleri için müteşekkirim. Tanıdığım ilk günden beri desteğini ve dostluğunu her zaman yanımda hissettiğim kayınvalidem Banu Mahir'e minnettarım. Ve her konuda ve her zaman beni sabırla dinleyen, zekâ ve sağduyusuyla bana verdiği parlak fikirler yanında sonsuz sevgisiyle yaşamıma mutluluk katan eşim Elif Mahir-Metinsoy'u ve dünyaya üç ay erken gelerek hayatta gördüğüm en minik bebek olan, fakat gördüğüm en büyük direnişlerden birini vererek bize arkadaşlık etmeyi başaran kızım İpek Metinsoy'u sevgiyle anıyorum. Bu ikinci baskıyı bu küçük direnişçiye ve direnişe ihtiyaç kalmayacak bir dünya yaratmak için direnenlere ithaf ediyorum...

Murat Metinsoy
Bakırköy/İstanbul
Mayıs 2016
metinsoy@yahoo.com

Kısaltmalar

AT	Ayın Tarihi
AÜ	Ankara Üniversitesi
BCA CHPK	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Cumhuriyet Halk Partisi Kataloğu
CHF	Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
ÇEK	Çocuk Esirgeme Kurumu
DP	Demokrat Parti
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
EKİ	Ereğli Kömür İşletmeleri
İÜ	İstanbul Üniversitesi
İTSO	İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası
KİT	Kamu İktisadi Teşebbüsleri
MKK	Milli Korunma Kanunu
RG	Resmi Gazete
SBF	Siyasal Bilgiler Fakültesi
SCF	Serbest Cumhuriyet Fırkası
STMA	Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi
TBMM ZC	Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
TKP	Türkiye Komünist Partisi
TMO	Toprak Mahsulleri Ofisi

TMV	Toprak Mahsulleri Vergisi
TEFE	Toptan Eşya Fiyatları Endeksi
TÜFE	Tüketici Fiyatları Endeksi
Ed.	Derleyenler
a.g.e.	Adı geçen eser
a.e.	Aynı eser
çev.	Çeviren
c.	Cilt
s.	Sayfa
yay. haz.	Yayına Hazırlayan
krş.	Kuruş
TL	Türk Lirası

Dönemin Para Sistemi

1 Kuruş =	40 para
1 Lira =	100 kuruş

1939'da Erzincan 7.9'luk bir depremle sarsıldı. Depremde eşini ve oğlunu kaybeden bir köylü kadın acısını ve derdini bölgeyi ziyaret eden Cumhurbaşkanı'na böyle ağlayarak ifade etmişti. Aslında tüm Türkiye 1939 ile 1945 yılları arasında büyük bir depremle sarsılacaktı. Bu deprem İkinci Dünya Savaşı'ydı. Yoksul toplum kesimleri bu depremin en büyük mağduru oldu. Bu kesimler resimdeki kadın gibi devlete karşı acısını ve derdini ifade etmekten, hatta yeri gelince direnmekten geri durmadı. Bu depreme göğüs geren toplum kesimlerinin hayatta kalma mücadelesi, geride tek parti enkazı bırakarak, çok partili sistemin ve sosyal haklara dair yasal düzenlemelerin yolunu açacaktı...

I

Savaş, Toplum ve Siyaset: İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi'ne Yeni Bir Yaklaşım

Modern Savaşların Toplumsal Etkileri

Savaş on dokuzuncu, özellikle de yirminci yüzyıldan önce çoğunluğu paralı ve profesyonel askerlerden oluşan orduların katıldığı, tüm şiddetini ve vahşetini cephede gösteren bir olguydu.[1] Savaş ve barış yapmak kralların, prenslerin ve onların askerlerinin bir mesleği gibiydi. Ayrıca, savaşlar yirminci yüzyılın savaşları kadar şiddetli ve yıkıcı değildi.[2] Yaklaşık olarak on sekizinci yüzyıl sonlarına kadarki dönemde Avrupa'da cereyan eden savaşlar, daha çok yerel nitelikli, tarafları, yıkıcılıkları ve topluma olan etkileri bakımından sınırlı savaşlardı. Bu savaşlarda genellikle profesyo-

1 Mehmet Gönlübol, *Uluslararası Politika, İlkeler-Kavramlar-Kurumlar* (Ankara: Attila Kitabevi, 1993), s. 395.

2 Nicholas Hooper ve Matthew Bennet, *The Cambridge Illustrated Atlas of Warfare: The Middle Ages* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), s. 152; Michael Mann, *States, War and Capitalism* (Cambridge: Blackwell, 1992), s. 153.

nel askerler dövüşür, toplumun diğer kesimlerinin savaşla ilişkisi sınırlı kalırdı. Kullanılan silahların tahrip gücünün hemen hemen sadece savaş alanı ile sınırlı olması da bu durumu belirleyen önemli faktörlerden biriydi.[3] Ulaşım ve iletişim imkânlarının savaşın alanını ve etkilerini cephe gerisine taşıyacak kadar gelişmemiş olması, toplumlar arasında karşılıklı ticari bağların görece zayıf olması, kitleleri savaş için seferber etmeye yarayan ulusçu ideolojilerin olmaması ve devletlerin kitleleri seferber etmek için gerekli olan propaganda kapasitelerinin sınırlı olması nedeniyle savaşın etkileri büyük oranda cepheyle sınırlı kalıyordu.

Savaşların özellikleri ve etkileri on dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren değişmeye başladı. Savaş artık sadece cephede cereyan eden ve askerleri ilgilendiren bir olay olmaktan çıktı. Gerek aktörleri gerekse etkileri açısından toplumsal bir hâle geldi ve cephe gerisindeki toplum kesimlerini derinden etkilemeye başladı. On dokuzuncu yüzyılın savaşları ve özellikle yirminci yüzyılın büyük ve yıkıcı savaşları insanlığın savaş tarihine iç cephe (*home front*) kavramını soktu. Diğer bir ifadeyle, cephe gerisi alan, yani toplumsal alan savaşın bir parçası olmuştu artık.

Savaşlar on dokuzuncu yüzyıldan itibaren topyekûn bir nitelik kazanmaya başladı. On dokuzuncu yüzyılın Napolyon Savaşları'na katıldıktan sonra *Savaş Üzerine* adlı kitabında savaşın değişen nitelikleri ile ilgili düşüncelerini aktarmış olan Prusyalı general Carl von Clausewitz'in vurguladığı temel kavramlardan biri *topyekûn savaş* olmuştu. Bu anlamda savaş, toplumu ilgilendiren bir olgu olarak görülmekteydi. Clausewitz, savaşın toplumsal bir yönü olduğuna, başarının da sadece cepheyle değil, cephe gerisinde verilen "savaş"la da ilişkili olduğuna işaret ediyordu.[4]

Ayrıca savaşta yer alan taraflar giderek artıyor ve savaş *genel* bir hâl almaya başlıyordu. Böylece savaşın etkileri de genelleşiyor ve bu etkilere maruz kalanlar artıyordu. On dokuzuncu yüzyıldan itibaren kapitalizmin dünyayı globalleştirmesi olgusu, savaşlar için

3 Faruk Sönmezoğlu, *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi* (İstanbul: Der Yayınları, 1999), s. 342.

4 Robert Nispet, *The Social Philosophers* (St. Albans: Paladin Books, 1976), s. 82.

de geçerli olmaya başlamıştı. Artık savaş da globalleşiyor, cephelerden çıkarak, sadece askerleri değil, cephe gerisindeki toplumları da, sadece savaşa katılan toplumları değil, katılmayanları da giderek artan bir biçimde etkilemeye başlıyordu.[5] Nihayet, Birinci ve İkinci Dünya Savaşları kelimenin tam anlamıyla *topyekûn* ve *genel* nitelikli birer savaş oldu. Birinci Dünya Savaşı'na gelindiğinde savaşı barıştan, askeri sivilden ayıran çizgiler iyice silikleşmiş, İkinci Dünya Savaşı ise bu çizgileri tamamen ortadan kaldırmıştı.[6]

Savaşın *topyekûn*, *genel* ve *sınırsız* olmasının, toplumun geniş kesimlerini ve hatta savaşmayan toplumları bile daha fazla etkiler hâle gelmesinin ardında birçok etmen vardı. En önemli etmenlerden birisi kuşkusuz on dokuzuncu yüzyılın sanayi devrimiyle birlikte daha yeni ve daha yıkıcı silahların üretilmesiydi. Tahrip gücü yüksek bu silahların yaygınlaşması savaş kavramını kökten değişime uğrattı.[7] İletişim ve ulaşım teknolojisindeki ilerlemeler orduların sevkiyatını kolaylaştırarak dünya üzerindeki herhangi bir uzak noktaya çıkarma yapma kapasitesini artırdı. Sanayi uygarlığı askerlerin daha çabuk ve etkili bir şekilde seferber edilmesine, orduların uçak ve tanklarla daha kolay ve yıkıcı bir şekilde hareket etmesine olanak tanıdı.[8] On dokuzuncu yüzyılın başlarında Napolyon'un ordularının bir günde aldığı mesafe Büyük İskender'in ordularınınkinden pek fazla değilken, endüstri devrimi elli yıl gibi kısa bir süre içinde dünyanın binlerce yıldır geçirdiği değişimden çok daha hızlı ve köklü bir biçimde değişmesine neden olmuştu.[9]

---

5 İnsanlık tarihinde Napolyon Savaşları ile birlikte sivil kayıpların ve savaşın ekonomik maliyetinin arttığı yeni bir trend ortaya çıktı. Michael Mann, *States, War and Capitalism* (Cambridge: Blackwell, 1992), s. 108.

6 Brian Bond, *War and Society in Europe, 1870-1970* (Londra: McGill-Queen's University Press, 1998), s. 168. Ayrıca bkz. Bronislaw Malinowski, "An Anthropological Analysis of War", *War: Studies from Psychology, Sociology Anthropology*, Leon Bramson ve George W. Goethals (ed.) (New York: Basic Books Inc. Publishers, 1964), s. 263-264.

7 Peter Browning, *The Changing Nature of Warfare: The Development of Land Warfare From 1792 to 1945* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), s. 92-93.

8 Raymond Aron, "War and Industrial Society", *War: Studies from Psychology, Sociology Anthropology*, Leon Bramson ve George W. Goethals (ed.) (New York: Basic Books Inc. Publishers, 1964), s. 380.

9 Oral Sander, *Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e*, c. 1 (Ankara: İmge Kitabevi, n.d.) s. 190.

Böylelikle savaş, cephe gerisindeki büyük şehirlere ve toplumun tüm kesimlerine ulaşmaya başladı.

Özellikle askerliğin zorunlu bir vatan hizmeti hâline gelmesiyle çok sayıda kişinin savaş alanlarına sürülmesi cephe ile cephe gerisi arasındaki ilişkiyi artırdı.[10] Ulusçu ideolojilerin yaygınlaşması savaşın kitleselleşmesinde büyük rol oynadı. Kitlelerin ulusal duygularının harekete geçirildiği hiçbir savaş aristokratik savaşlar gibi sınırlı olamazdı.[11] 1914'ten itibaren savaşlar artık tamamen kitle savaşları hâline geldi. Birinci Dünya Savaşı'nda Britanya, ordusu için erkeklerin yüzde 12,5'ini, Almanya yüzde 15,4'ünü, Fransa yüzde 17'sini seferber etti. İkinci Dünya Savaşı'nda ise savaşan ülkelerdeki silahlı kuvvetlere katılan toplam faal işgücünün yüzdesi ortalama yüzde 20'lere kadar çıkmıştı.[12]

Ulaşım ve iletişim teknolojisindeki gelişmeler, kapitalist ekonominin küresel ölçekte genişleyerek ülkeler arasındaki ekonomik, siyasi ve kültürel bağları artırması, yani "globalleşme" denilen süreç, savaşları ve savaşların etkilerini de globalleştirdi. Uluslararası ticaretin tüm dünya ekonomilerini birbirine bağladığı ve 1929 Ekonomik Krizi'nde görüldüğü gibi, dünyanın bir köşesindeki ekonomik gelişmelerin dünyanın büyük bölümünde yankı bulduğu bir çağda büyük savaşların tarafsız ülkeleri derinden etkilememesi düşünülemezdi. Bunun yanında, savaşlara katılan devletlerin sayılarının artması savaşların savaş dışında kalan dünya üzerindeki etkilerini artıran bir unsur oldu. Nihayetinde ünlü tarihçi Eric Hobsbawm'ın deyişiyle, İkinci Dünya Savaşı tam anlamıyla "küresel bir savaş" olmuştu.[13]

Özetle, savaş artık sadece cepheyi değil cephe gerisini, diğer bir ifadeyle toplumu da ilgilendiriyordu. Cephe gerisindeki toplumsal alan, savaşın gerçekleştiği ve savaşın etkilerinin görüldüğü alanlardan biri, hatta en önemlisi olarak ortaya çıkıyordu. Hobsbawm'ın deyişiyle, "*Yirminci yüzyılın modern savaşları bütün yurttaşları kapsıyor ve çoğunu seferber ediyor; hayal edilemeyecek miktarlarda askeri do-*

10 Sönmezoğlu, *a.g.e.*, s. 342.

11 Eric Hobsbawm, *Kısa 20. Yüzyıl, 1924-1991: Aşırılıklar Çağı* (İstanbul: Sarmal Yayınları), s. 70.

12 *a.e.*, s. 63.

13 *a.e.*, s. 38.

natımla sürdürülüyor ve bütün ekonomiyi bunları üretecek şekilde yönlendirmeyi gerektiriyor; hesapsız yıkımlara yol açıyor ve nihayet savaşa katılan ülkelerin hayatına hâkim oluyor ve bu hayatları dönüştürüyordu."[14] Diğer bir deyişle savaşlar artık sosyalleşmişti.

Cephe gerisinin önem kazanması, sadece cephe gerisindeki insanların zarar görme olasılığının artmasıyla ilgili değildi. On dokuzuncu yüzyıldaki toplumsal ve ekonomik değişim sürecinin devlet-toplum ilişkilerinde yarattığı dönüşüm, savaşın cephe gerisindeki etkilerinin önem kazanmasında büyük bir rol oynadı. Bu yüzyılda sadece savaş değil, devlet de toplumla daha içli dışlı bir hâle gelmiş, sosyalleşmişti. Toplumsal alan siyasi iktidarlar tarafından önceki yüzyıllara nazaran daha etkin bir devlet mekanizması aracılığıyla gittikçe daha çok müdahale edilen bir alan hâline gelmişti. Nüfusun artması, üretkenliği ve sosyal problemlerin önlenmesi, hem siyasi iktidarın meşruiyetini koruması hem de işgücü verimliliği ve sermaye birikimi açısından önem kazanmıştı. Savaşın toplumsal etkilerinin önem kazanması, on dokuzuncu yüzyılda sosyal politika vasıtasıyla topluma daha fazla müdahale eden sosyal devletin oluşumuna yol açan iktidar, meşruiyet ve ekonomik üretkenlik sorunu ile yakından ilgiliydi. Buna göre, *"on dokuzuncu yüzyıl boyunca sosyal refah uygulamalarının, siyasi iktidarın meşruiyeti açısından bir gereklilik hâline dönüşmüş olması, kitleleri hesaba katmak zorunda olan bir siyaset tarzının yerleşiklik kazandığı anlamına gelmekteydi."*[15] Dolayısıyla, savaşın kitleler üzerindeki olumsuz etkileri de siyasal iktidarın meşruiyeti ve gücü açısından belirleyici olmaya başlamıştı.

On dokuzuncu yüzyıl Avrupası'nın sınıf mücadeleleri, "işçi sorunu" ve devrimci hareketler kitleleri siyasi yaşamın merkezine getirmişti. Bu süreçte, toplum üzerindeki etkileri giderek belirginleşen

14 *a.e.*, s. 63.

15 Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşruiyet, 1876-1914* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), s. 16. Cengiz Kırlı'nın "Kahvehaneler ve Hafiyeler: 19. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı'da Sosyal Kontrol" adlı makalesinde ortaya koyduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da yöneticiler, devletin işleyişi ve devlet politikaları hakkında halkın ne düşündüğüne kayıtsız kalmamışlar, kamuoyuna önem vermişler, onu olabildiğince dinlemeye almışlardır. Bkz. Cengiz Kırlı, "Kahvehaneler ve Hafiyeler: 19. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı'da Sosyal Kontrol", *Toplum ve Bilim*, no. 83 (Kış 1999/2000).

ve ağırlaşan savaşlar kitle hareketlerinin ve devrimci hareketlerin oluşmasında ve başarıya ulaşmasında önemli bir rol oynuyordu.[16] Dolayısıyla, cephe gerisindeki sosyal refahın ve toplumsal dengelerin gözetilmesi sadece dışarıya karşı olan savaşın değil, devlet yöneticilerinin toplum nezdindeki meşruiyetini sürdürme savaşının da bir gereği olarak önem kazanıyordu. Bu durumda kitlelerin hayat şartlarının, nüfusun nicel ve nitel potansiyelinin geliştirilmesinin siyasi iktidarın meşruiyeti, devletin gücü ve ekonomik verimlilik açısından önem kazandığı bir dönemde, savaşın toplum üzerinde yarattığı olumsuz etkilerin siyasi sonuçları da oldukça önemli bir hâle gelmişti.

Özellikle yirminci yüzyıldaki savaşlar birçok ülkenin toplumsal, ekonomik, kültürel ve siyasi yaşamında önemli değişimler meydana getirdi. Birinci Dünya Savaşı'nın insani, ahlaki ve toplumsal olarak yarattığı yıkımlar sonrasında aydınlanma idealinin ve ilerleme düşüncesinin Avrupa'da daha yaygın ve derin bir biçimde sorgulanması bunun bir göstergesiydi.[17] Yine Birinci Dünya Savaşı dünya tarihinin yörüngesini değiştiren bir gelişmeyle Rusya'da Çarlığın yıkılmasını ve Bolşevik Devrimi'ni hazırlarken, devrimden sonra gelen İç Savaş ise gerek Bolşevik Parti'ye gerekse Rus toplumuna ve siyasi yaşamına derin etkilerde bulundu.[18] Sa-

16 Charles Tilly, *European Revolutions, 1492-1992* (Oxford & Cambridge: Blackwell, 1995), s. 6, 12, 14.

17 Allan Megill, Ezra Pound'ın Batı uygarlığını "yamalı bohça" ve "dişleri dökülmüş yaşlı bir orospu" olarak nitelemesini, Paul Valéry'nin bugünkü uygarlığın da tıpkı öncekiler gibi yıkılmaya ve unutulmaya mahkûm olduğu berlirterek çağdaş dünyada tinsel bir kriz olduğu teşhisinde bulunmasını, Oswald Spengler'in 1919-1923 arası yayınlanan *Batı'nın Çöküşü* adlı kitabının kazandığı popülariteyi Birinci Dünya Savaşı'nın yıkıcı etkileri ile bağlantılandırır. Bkz. Allan Megill, *Aşırılığın Peygamberleri, Nietzsche, Heidegger, Foucault, Derrida* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1998), s. 179-181. Yine, Heidegger'in modernizm eleştirisi, nostaljik düşüncesi, köycülüğü ve teknoloji karşıtlığı da savaşın Avrupa'ya getirdiklerinden etkilenmiştir. Bu örnekler şüphesiz çoğaltılabilir. Ayrıca bkz. David Ohanna, "The 'Anti-Intellectual' Intellectuals as Political Mythmakers", *The Intellectual Revolt against Liberal Democracy, 1870-1945*, Z. Sternhell (ed.) (Jerusalem: The Israel Academy of Sciences and Humanities, 1996); Zeev Sternhell, "Modernity and Its Enemies: From the Revolt against the Enlightenment to the Undermining Democracy", aynı kitap içinde.

18 Bkz. Peter Holquist, *Making War, Forging Revolution: Russia's Continuum of Crisis, 1914-1921* (Cambridge: Harvard University Press, 2002.); Sheila Fitzpatrick, "The Le-

vaş, Almanya'da imparatorluk düzenine son verirken, Nazi rejimini yaratan siyasi, toplumsal ve ideolojik zemini hazırladı. İkinci Dünya Savaşı da yirminci yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ekonomik ve siyasi gelişmeler üzerinde oldukça önemli etkilerde bulundu. Savaş faşist otoriter rejimlerin yıkılmasından cumhuriyet rejimlerinin ve refah devletinin ortaya çıkmasına, Soğuk Savaş'ın başlamasından sömürgelerin bağımsızlık hareketlerine kadar varan bir dizi gelişmeyi hazırlayan etkilerde bulundu.[19]

Türkiye Tarihçiliğinde Savaşların Toplumsal Yönleri İhmal Ediliyor

Son iki yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Cumhuriyet Türkiyesi'nin tarihinde de savaşlar önemli dönüm noktalarını oluşturdu. Savaşlar birçok diplomatik, siyasi, toplumsal, ekonomik ve kültürel değişimin temel etmeni ya da hızlandırıcı faktörü oldu. On dokuzuncu yüzyılda yaşanan savaşlar Osmanlı İmparatorluğu'nda derin demografik, ekonomik ve siyasi değişim ve dönüşümler meydana getirdi. Yirminci yüzyılın başlarındaki Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı ise Osmanlı-Türkiye toplumu üzerinde yankıları günümüze değin uzanan derin izler

---

gacy of Civil War", *Party, State, and Society in the Russian Civil War*, William G. Rosenberg ve Ronald Grigor Suny (ed.) (Bloomington: Indiana University Press, 1989); Oleg Khlevnyuk, "The Objectives of the Great Terror, 1937-1938", *Stalinism: The Essential Readings*, David L. Hofmann (ed.) (Oxford: Blackwell Publishing, 2003). Ayrıca savaşların Fransız, Rus ve Çin devrimlerindeki rolü için bkz. Theda Skocpol, *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China* (Cambridge & New York: Cambridge University Press, 1979), s. 60, 77, 83-84, 96.

19 Bkz. Harold L. Smith, *Britain in Second World War: A Social History* (Manchester: Manchester University Press, 1996); Francis E. Merill, *Social Problems on Home Front, A Study of War-time Influences* (New York & Londra: Harper & Brothers Publishers, n.d.); William Moskoff, *The Bread of Affliction* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002); Mark Harrison (ed.), *The Economics of World War II* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998); Kenneth Paul O'Brien ve Lynn Hudson Parsons (ed.), *The Home Front War: World War II and American Society* (Wesport: Greenwood Press, 1995); Karen Anderson, *Wartime Women: Sex Roles, Family Relations, and the Status of Women during World War II* (Londra: Greenwood Press, 1981); E.M.H. Lloyd, *Food and Inflation in the Middle East, 1940-1945* (California: Stanford University Press, 1956).

bıraktı. Bu savaşlar altı yüz yıllık bir imparatorluğun sonunu getirirken, Cumhuriyet Türkiyesi'nin ortaya çıkışında ve onun siyasi, toplumsal ve kültürel yaşamında belirleyici bir rol oynadı.[20]

Savaşların Türkiye tarihindeki bu kritik önemine karşın Osmanlı-Türkiye tarih yazımında, savaşların siyasi, toplumsal ve kültürel etkileri bugüne kadar yeterli derecede incelenmedi. M. Asım Karaömerlioğlu'nun ironi yaparak ifade ettiği gibi, her Türkün asker olarak doğduğuna dair yaygın bir inanca rağmen, tarih yazımımız savaş dönemlerini ihmal etti.[21] Özellikle savaş dönemlerinin toplumsal tarihi söz konusu olduğunda bu ihmal daha çok göze çarpmaktadır.

Bir imparatorluğun çöküşü ve cumhuriyet rejiminin kuruluşunu hazırlamış olan Birinci Dünya Savaşı'nın sosyal tarihi ile ilgili çalışmalar oldukça az sayıdadır. Milli Mücadele'nin toplumsal tarihi, özellikle de kitlelerin perspektifinden bir tarihi henüz yazılmadı. Tarih derslerinde anlatıldığı ve 30 Ağustos'ta televizyonlara çıkan tarihçilerin bizi aydınlattığı kadarıyla Büyük Taarruz'un askeri ve diplomatik yönlerini yeterince biliyoruz. Fakat taarruz öncesinde aylarca süren seferberlik döneminde köylünün, işçinin, küçük memurun, kadının, çocuğun, fakir fukaranın neler yaşadıklarına dair ne ilgimiz ne de bilgimiz var.

Yakın zamana kadar, 1930'da Ahmet Emin Yalman'ın İngilizce olarak kaleme aldığı ve Amerika'da yayınlanan *Turkey in the World War* (*Dünya Savaşı'nda Türkiye*) adlı eseri, Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı'ya siyasi ve diplomatik etkileri yanında, ekonomik ve toplumsal etkilerini de içeren neredeyse tek kaynak olarak kaldı. Ve halen Türkçeye çevrilmemiş olarak duruyor.[22] Aradan

---

20 Balkan Savaşları'nın, Birinci Dünya Savaşı'nın ve Milli Mücadele'nin Osmanlı-Türkiye toplumuna olan etkileri ile ilgili bkz. Ahmet Emin Yalman, *Turkey in the World War* (New Haven: Yale University Press, 1930); Zafer Toprak, "The Family, Feminism and the State During the Young Turk Period (1908-1918)", *Première Rencontre Internationale sur l'Empire Ottoman et la Turquie Moderne* (İstanbul-Paris: Éditions ISIS, 1991), s. 441-452; Zafer Toprak, *Türkiye'de 'Milli İktisat'* (Ankara: Yurt Yayınları, 1982); Zafer Toprak, *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik, 1914-1918* (İstanbul: Homer Kitabevi, 2003).

21 M. Asım Karaömerlioğlu, "Bugünü Anlamak İçin Kritik Bir Not", *Virgül*, no. 38 (Eylül 2003).

22 Ahmet Emin Yalman, *Turkey in the World War* (New Haven: Yale University Press, 1930).

geçen yaklaşık yetmiş yıl içinde bu alanda Vedat Eldem ve Zafer Toprak'ın çalışmaları dışında ayrıntılı çalışmalara pek rastlamıyoruz. Özellikle Zafer Toprak'ın *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi* adlı detaylı kitabı Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı üzerindeki ekonomik ve toplumsal etkilerini ele alan ve savaş sonrası döneme yaptığı etkileri gözler önüne seren en önemli çalışma oldu.[23]

Ancak savaşın işçiler, memurlar, küçük esnaf, küçük köylülük, yoksul kesimler, kadın ve çocuk gibi sıradan insanlar üzerindeki etkilerine ve bu kesimlerin savaşın getirdiği değişikliklere ve devlet politikalarına karşı tepkilerine ve toplumsal değişim sürecindeki rollerine dair ayrıntılı çalışmalar henüz emekleme aşamasında. Her ne kadar yukarıdaki kitaplar savaşın sıradan insanlara yaptığı olumsuz etkilere kısmen değiniyor olsa da, toplumun geniş kesimlerinin yaşam deneyimleri söz konusu tarih anlatısının merkezinde yer almıyor; daha çok siyasi, idari ve makroekonomik gelişmeler çerçevesinde örülmüş olan anlatının periferisinde kalıyor.[24]

Ayrıca paradigmatik olarak bu kitaplar modernleşmeci bir yaklaşım sergiliyor. Savaşın yıkıcı etkileri uzun erimde modern, "ileri," ulusal ve daha rasyonel kurumların gelişmesi ve nihayetinde Türkiye ulus-devletinin ortaya çıkması bağlamında yorumlanıyor. Alt

23 Zafer Toprak, *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik, 1914-1918* (İstanbul: Homer Kitabevi, 2003); Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi* (Ankara: TTK Yayınları, 1994).

24 Bu kitabın ilk baskısının yapıldığı 2007'den bugüne, bilhassa son beş yıl içinde savaşın toplum cephesine ilişkin az da olsa doktora tezi ve makale düzeyinde çalışmalar yapıldığını görüyoruz. Bunlardan biri Mehmet Beşikçi'nin doktora tezine dayanan *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015) başlıklı kitabı. Kitapta devletin seferberlik siyaseti ayrıntılı olarak inceleniyor. Elif Mahir Metinsoy'un "1. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Kadınlarının Gıda ve Erzak Savaşı" başlıklı makalesi [*Toplumsal Tarih*, no. 243 (Mart 2014)] savaş yıllarındaki açlık ve sefaletten etkilenen yoksul kadınların gıda ve erzak elde etmek için verdikleri mücadeleyi incelerken; "Writing the History of Ordinary Ottoman Women during World War I," [*Aspasia*, c. 10 (2016)] başlıklı makalesi ise Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı'daki yoksul, işçi ve köylü kadınların tarihlerinin yazılması için hangi teorilerden, metotlardan ve kaynaklardan yararlanılacağına dair ayrıntılı bir tartışma ortaya koyuyor. Yiğit Akın'ın "War, Women, and the State: The Politics of Sacrifice in the Ottoman Empire During the First World War" başlıklı makalesi ise [*Journal of Women's History*, c. 26, no. 3 (2014)], Osmanlı toplumunda kadınların savaş döneminde "fedakârlık" söylemi üzerinden hak arama stratejilerini inceliyor.

sınıflardan daha çok devlet, siyasi ve ticari elitler, yüksek siyaset, makroekonomik ve diplomatik olaylar tarihsel sürecin temel unsurları olarak sergileniyor; sıradan insanların deneyimleri, tarihsel değişim sürecindeki ve siyasi yaşamdaki rolleri, savaşın olumsuz etkileri ve devlet politikaları karşısındaki mücadeleleri söz konusu tarihsel anlatıda yer almıyor.[25]

Bu durum İkinci Dünya Savaşı dönemi ya da yaygın tabiriyle "Milli Şef Dönemi" tarihçiliği için de geçerli. Döneme ilişkin çalışmalarda, Türkiye savaşa girmediği için toplumun savaştan çok etkilenmediği varsayılarak dönemin daha çok idari, siyasi ve diplomatik gelişmelerine odaklanıldığını görüyoruz. Savaşın etkilerinden bahsedildiğinde ise, daha ziyade diplomatik, siyasi, idari ve makroekonomik olaylar ön plana alınır; sıradan insanlar ise satır aralarında, devlet ve elitlerin hikâyeleri içinde eriyip gider. Devletin savaş dışında kalmak için sergilediği dış politika, savaş nedeniyle izlenen olağanüstü ekonomi politikaları, üst ve orta sınıfların Varlık Vergisi'nden ve devlet politikalarından nasıl etkilendikleri yaygın bir ilgi konusu olurken, madalyonun öbür yüzü, yani sıradan insanların savaşın getirdiği koşullardan ve devlet politikalarından nasıl etkilendiği sorusu ya hiç sorulmaz ya da tali bir soru olarak kalır ve cevabı da tali bir şekilde verilir.

Erken Cumhuriyet dönemi tarih yazımı, daha özelde ise Milli Şef Dönemi tarihçiliği, İkinci Dünya Savaşı'nın toplumsal etkilerini göz ardı eder. Gerek milliyetçi ve resmi tarih perspektifinden, gerekse eleştirel bir perspektiften yazılmış olsun, dönemin daha çok siyasi, idari, diplomatik ve ekonomik tarih açısından incelendiğini görürüz. Dolayısıyla devlet, elitler ve onların ilişkide bulunduğu yabancı devletler, yakın tarihin temel özneleri olarak görülür. Buna mukabil, sıradan insanların deneyimleri, gündelik yaşam içinde devletle girdikleri ilişkiler, mücadeleleri, direnişleri, protestoları, şikâyetleri, talepleri, kısacası sesleri ve tarihsel rolleri gerek milliyetçi, gerek liberal, gerekse sol perspektiften yazılmış tarih yazımlarında pek yankı bulmaz. Dolayısıyla, söz konusu üç tarih yazımı

25 Aşağıda ifade edileceği gibi, bu durum sadece bu iki önemli yapıta özgü değildir. Osmanlı-Türkiye tarih yazımının, özellikle de Cumhuriyet tarihçiliğinin belli başlı özelliklerinden birisidir.

da farklı tarih yorumlarına karşın, Türkiye tarihinde elitlerin, devletin ve diplomatik ilişkiler dolayımıyla Batılı devletlerin belirleyici tarihsel aktörler olduğu konusunda ortak bir noktada buluşurlar.

Bu durumun büyük ölçüde Osmanlı-Türkiye tarihçiliğine egemen olan modernleşmeci, elit ve devlet merkezci siyasi tarih yaklaşımıyla yakından bağlantılı olduğu söylenebilir. Osmanlı-Türkiye tarih yazımı uzun süre ağırlıklı olarak Batı'nın ve Batı etkisindeki yerli elitlerin Batılı olmayan toplumların tarihinin temel öznesi olduğunu varsayan oryantalist eğilimin bir sonucu olarak, devlete, elitlere, yüksek siyasete, dış siyasi ve iktisadi ilişkilere odaklanmakla yetindi. Bunda kuşkusuz Osmanlı'nın güçlü bir devlet olarak telakki edilmesi ve devlete aşırı önem atfeden Türk siyasi kültürünün tarihçiliğimize sirayet etmiş olması da önemli bir rol oynadı. Diğer yandan her yerde hazır ve nazır, siyasi ve toplumsal yaşamı tamamıyla kontrol ettiği varsayılan devlet otoritesi altında Osmanlı tebaası tarihte sesleri yankılanmayan, kul statüsünde, Batılı anlamda çıkarlarını gözeten ve bağımsız şekilde akıl yürüten aktif bireylere dönüşememiş pasif kitleler olarak tasavvur edildi.[26] Erken Cumhu-

26 Osmanlı tarihçiliğinde güçlü-merkezi devlet teorisini temsil eden ve ona temel oluşturan yaklaşımlara örnek olarak bkz. Halil İnalcık, "Comments on Sultanism: Max Weber's Typification of Ottoman Polity", *Princeton Papers on Near Easterns Studies* (1992), s. 53; Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1996), s. 9, 12. Mehmet Genç de Osmanlı devletinin iktisat politikası ilkelerini temel alarak ve devlete ait metinleri inceleyerek Osmanlı'nın merkeziyetçi ve güçlü bir devlet olduğunu iddia etmiştir. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000), s. 55, 72, 73, 76. Şerif Mardin Osmanlı devletinin Asyatik, despotik ve güçlü devlet olduğu düşüncesini paylaşır. Mardin'e göre, Osmanlı devleti patrimonyal ve devletçi bir karaktere sahipti. Osmanlı'da devlet aktif, sosyal sınıflar ise pasifti. Toplumsal unsurlar devlete direniş göstermiyorlardı. Bu devlet ve siyaset geleneği Kemalizme ve Cumhuriyet dönemine de geçti. Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset, Makaleler 1* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), s. 24, 59, 104. Osmanlı İmparatorluğu'nda toplumsal faktörlerin, toplumsal direnişin, devlet ve toplum arasındaki pazarlıkların rolü hakkında belirli ipuçları sunan çalışmalar için bkz. Halil Berktay, "Köylü Ayaklanmaları ve Oryantalizmin 'Yok'lar Listesi", *STMA*, c. 6 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1988); Ahmet Uzun, *Tanzimat ve Sosyal Direnişler: 1841 Niş İsyanı Üzerine Ayrıntılı Bir İnceleme* (İstanbul: Eren Yayınları, 2002); Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997), s. 63; Karen Barkey, *Eşkiyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), s. 8-9; Salih Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları, Zahire Ticareti (1740-1840)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001), s. 148. Ayrıca, Osmanlı insanını pasif

riyet dönemi tarihi de Osmanlı'dan miras kaldığı varsayılan "merkeziyetçi ve güçlü devlet geleneği"nin sürdüğü, toplumsal dinamiklerin çok etkili olamadığı bir süreç olarak görüldü.

Sonuç olarak, gerek milliyetçi, gerekse liberal ya da sol tarih yazımlarında devletin ve elitlerin planları, projeleri ve politikaları egemen unsurlar olarak karşımıza çıkar. Bu unsurlar resmi ve milliyetçi kabullere göre, genel olarak ifade etmek gerekirse "iyi", eleştirel yaklaşımlara göreyse "kötü" olarak nitelenir. Ama asıl sorun bu ayrılık değil, temeldeki ortaklıktır: "İyi" ya da "kötü" tarihin özneleri, kurucu unsurları ve eyleyenleri devlet, elitler ya da onları etkileyen Batılı devletler olarak tasavvur edilir. Bu görüşün en belirgin uzantısı ise, sıradan insanların örgütlenemediği için siyasi yaşama katılmadığı, devlet karşısında hiçbir pazarlık gücüne sahip olmadığı, dolayısıyla Cumhuriyet tarihinin akışına etkide bulunamayan, resmi otoriterlerce tepeden yönlendirilen pasif unsurlar olduklarıdır.[27]

---

sayan yaklaşımların en büyük iddiası, eleştirel, kendi çıkarları, sosyal ve ekonomik konumu çerçevesinde dünyayı yorumlayan bireyin varlığına işaret eden günlük tutma alışkanlığının ve günlüklerin Osmanlı toplumunda olmadığıydı. Hâlbuki bu yargı da yeni kaynaklar ışığında yanlışlanmıştır. Konu hakkında bir çalışma için bkz. Dana Sajdi, *Peripheral Visions: The Worlds and Worldviews of Commoner Chroniclers in the 18th Century Ottoman Levant* (Columbia University Department of History, 2004, yayınlanmamış doktora tezi); ayrıca bkz. Cemal Kafadar, "Self and Others: The Diary of a Dervish in Seventeenth-Century Istanbul and First-Person Narratives in Ottoman Literature", *Studia Islamica*, no. LXIX, 1986.

27 Örnek olarak, Metin Heper Osmanlı-Türkiye tarihinde toplumun devlet yöneticilerinin pasif nesnesi olduğunu düşünür. Heper'e göre, Türkiye'de Batı'daki gibi organize bir sivil toplum gelişmemiştir. Sivil toplumun Türkiye'deki zayıflığı politik, ekonomik ve toplumsal iktidarın ve gücün merkezde yoğunlaştığı Osmanlı İmparatorluğu'nun bir mirasıdır. Metin Heper, "Strong State and Economic Interest Groups with Special Reference to Turkey", *Strong State and Economic Interest Groups, The Post-1980 Turkish Experience*, Metin Heper (ed.) (New York: Walter de Gruyter, 1991), s. 17; Ayrıca bkz. Metin Heper, "The Ottoman Legacy and Turkish Politics", *Journal of International Affairs*, 54, no. 1 (Güz 2000), s. 63. Heper'e göre, Türkiye'de devlet her zaman tepeden bir yönetime vurgu yapmış, sivil toplum unsurlarının yönetime katılmasını önlemiştir. Devlet sivil topluma karşı da bir sorumluluk hissetmemiştir. Dahası, tek partili siyasi hayattan demokrasiye geçiş de toplumsal etmenlerden çok devlet elitlerinin bilinçli kararları ile olmuştur. Metin Heper, *State Tradition in Turkey* (Walkington: The Eothern Press, 1985), s. 98. Ayşe Kadıoğlu ise "Türkiye'de aydınlanma sürecini yaşamamış, kararları kendi veremeyen ancak verilmiş kararları, çizilmiş yörüngeleri izleme iradesi olan vatandaş olgusunun, muhakeme sahibi bireye öncelikli olduğunu" söyler. Toplumun bu pasif niteliği yanında, Kadıoğlu'nun ifa-

Cumhuriyet tarihçiliğine de sirayet eden Osmanlı-Türkiye tarihçiliğindeki söz konusu problemlerin bir başka sebebi ilerlemeci-modernleşmeci tarih anlayışının ve Avrupa merkezciliğin etkisidir. Avrupa tarihinde ortaya çıkmış olan olaylar, olgular ve gelişmeler tarihin ileri bir aşaması olarak varsayıldığı için, Türkiye tarihi yorumlanırken bir ölçüt olarak kullanılır. Bu durumda Avrupa tarihinde görülen örgütlü ve formel sınıf mücadelesi, işçi ve köylülerin açık başkaldırıları, devrimci ideolojiler, partiler ve sendikalar alt sınıfların evrensel, genel-geçer direniş ve sınıf mücadelesi şekli olarak görülür. Dolayısıyla, erken Cumhuriyet döneminde bunların ortaya çıkmamış olması nedeniyle, o dönem, sınıf mücadeleleri açısından sütliman bir hâlde tasavvur edilir. Sıradan insanlar oryantalizmin bilinçsiz, örgütsüz ve durağan bir şekilde resmettiği Doğu toplumu şemasına uyan bir düzeyde temsil edilir. Bu yaklaşım, Türkiye tarihinin toplumsal dinamiklerden bağımsız bir şekilde aktığı yolunda bir illüzyona yol açar.

Osmanlı-Türkiye tarih yazıcılığındaki bu temel karakteristiği özellikle İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi, diğer bir ifadeyle "Milli Şef

---

desiyle "sivil toplumu boğacak şekilde evrilen güçlü devlet geleneği" Türkiye siyasetinin temel özelliklerinden biridir. Ayşe Kadıoğlu, *Cumhuriyet İdaresi, Demokrasi Muhakemesi* (İstanbul: Metis Yayınları, 1999), s. 15, 34. Daha birçok yazar ve akademisyen Osmanlı-Türkiye tarihinde devletin güçlü, belirleyici, toplumun ise zayıf ve edilgen bir konumda olduğu düşüncesini paylaşırlar. Örneğin bkz. Ahmet İnsel, *Düzen ve Kalkınma Kıskacında Türkiye* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1996), s. 82; Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1990), s. 68; E. Fuat Keyman, *Türkiye ve Radikal Demokrasi* (İstanbul: Bağlam Yayınları), s. 186-187; Ömer Çaha, "Sivil Toplum-Devlet Karşıtlığında Türkiye'de Cumhuriyet", Nuri Bilgin (ed.), *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1997), s. 257-261; İlkay Sunar-Sabri Sayarı, *Turkish Democracy: Changing and Persistent Problems, and Prospects.* Paper delivered at the ECPR Workshop on "Late Democratization in Southern Europe", Aurhus, Denmark, 29 Mart-3 Nisan, 1982, s. 7-8, 11, 14. Kemalist eğilimdeki çağdaşlaşmacı tarih yazımı da "ilerici" ve "yenilikçi" elitlerin "gericiliğe" karşı mücadelesini tarihin merkezine alarak elitist bir yaklaşım sergiler. Bu tür tarih anlayışında ise, yukarıdakilerden farklı olarak, elitler ve devlet ilerlemenin, çağdaşlaşmanın, demokratikleşmenin ve özgürleşmenin öncüleri olarak görülür. Örneğin bkz. Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000); Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Bilgi Yayınları, 1973); Niyazi Berkes, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler* (İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 1997); Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, c. 1-2 (İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 1999); Tarık Zafer Tunaya, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürkçülük* (İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 1998); Bülent Tanör, *Kurtuluş-Kuruluş* (İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2003).

Dönemi" tarihçiliğinde tüm çıplaklığıyla görmek mümkündür. Savaşın ve devlet politikalarının etkisiyle toplumsal altüst oluşların ve derinleşen sınıfsal çatışmaların yaşandığı bu dönem, büyük ölçüde siyasi ve ticari elitler arası ilişkiler, devlet politikaları, idari, diplomatik ve makroekonomik gelişmeler bağlamında incelendi. Devlet ve toplum ilişkileri açısından özellikle devletin mülkiyet sahibi kesimlerle ilişkilerine ve gerilimlerine vurgu yapılarak, toplumsal dinamik olarak sadece iş çevreleri görüldü. Burjuvazi ve sermaye birikimi süreci modernleşme sürecinin temel unsurlarından biri olarak görüldüğü için ve devletin mülkiyet hakkı karşısındaki konumu demokrasinin ölçütü sayıldığı için sermayenin gelişimi merkeze alındı. Dolayısıyla daha çok varlıklı orta sınıfların ve sermaye sahiplerinin devletle olan gerilimleri vurgulandı. Dolayısıyla Varlık Vergisi yakın tarihimizin en çok ilgi çeken konusu oldu.[28]

Öte yandan, alt sınıflar ile devlet ve sermaye grupları arasında, daha çok gündelik yaşam içinde tezahür eden gerilimler, sıradan insanların toplumsal adaletsizliklere, zorlaşan ekonomik koşullara ve kendilerini mağdur eden devlet politikalarına karşı gündelik yaşam içinde sergiledikleri mücadeleler, dönemi inceleyen tarihçi ve sosyal bilimcilerin pek de ilgi konusu olmadı. Sonuçta, gerek savaş sonrasında ortaya çıkan sosyal politika alanındaki kurumsal ve yasal gelişmelerde, gerekse çok partili yaşama geçiş sürecinde alt sınıfların mücadelelerinin ve toplumsal ihtiyaçların rolü layıkıyla ortaya konulmadı. Dönemi konu alan literatürde savaş sonrası gelişmelere ilişkin açıklamalar, yukarıda ifade edilen tarih yazımı paralelinde devlet ve elit faktörünü ya da dış politikaya ait dinamikleri vurgulamaktan öteye geçemedi.[29] Her ne

28 Kuşkusuz Varlık Vergisi tarihimizdeki büyük facialardan biridir. Vergi bahane edilerek gayrimüslim, özellikle Yahudi vatandaşlara yönelik ayrımcı ve milliyetçi bir baskı ve mülksüzleştirme politikası izlendiği aşikâr. Fakat, uzak ve yakın tarihimiz devletin toplumsal kesimlere yaşattığı acılar ve trajediler açısından bundan çok daha zengin bir repertuvara sahip. Burada amacım, kimin daha çok acı çektiği türünden bir karşılaştırma yapmak değil; sadece, nitelikli çalışmalara konu olmuş bu trajik olay dışında tarihçiliğimizin henüz dokunmadığı yaralara parmak basmak.

29 Erik Jan Zürcher İkinci Dünya Savaşı sonrası çok partili siyasi hayata geçişi zorlayan temel faktörün elitler arasındaki rekabet olduğunu iddia eder. Buna göre, tüccarlar, toprak sahipleri, Kemalist bürokratlar arasındaki "Jön Türk Koalisyonu" Varlık Vergisi ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu gibi nedenlerle kırılmıştır. Bu da CHP'yi çok

kadar döneme ilişkin çalışmaların bir bölümünde savaş sonrası sosyal politika alanında atılan yeni adımlarda ve çok partili siyasi hayata geçiş sürecinde toplumsal ihtiyaçların ve halk arasındaki

---

partili bir siyasi rejime geçmeye zorlamıştır. Ayrıca uluslararası politik bağlam da elitleri "demokratikleşme" manevraları yapmak zorunda bırakmıştır. Erik J. Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (İstanbul: İletişim, 2003), s. 300-302. Dönemi daha ayrıntılı inceleyen Mahmut Goloğlu (1972), Cemil Koçak (1996), Taner Timur (2003), Çetin Yetkin (2003) ve Metin Toker (1990) ise, devlet-merkezci ve modernleşmeci yaklaşımı paylaşırlar. Alt sınıfların tarihsel rolünü, yaşam deneyimlerini, direnişlerini ve gündelik yaşam içindeki devlet-toplum ilişkilerini sorunsallaştırmazlar. Kemal Karpat (1956 ve 1996) savaş yıllarındaki belirli toplumsal gelişmelere yer verse de, bu, onun kitabında kısa bir arka plan olarak kalır. Tarihsel gelişmeleri, toplumsal bağlamından koparıp, tam anlamıyla "büyük adam"ların iradesine indirgeyen yaklaşımlara en iyi örnekler dönemi salt Milli Şef İsmet İnönü etkeniyle açıklayan Metin Toker'in ve Metin Heper'in kitaplarıdır. Toker'e göre İnönü'nün demokrasi ve Batı uygarlığına duyduğu hayranlık, Heper'e göre ise İnönü'nün iyi bildiği İngiliz siyasi kültürüne olan sempatisi savaş sonrasında tek parti sistemi yerine daha liberal bir sistemin ortaya çıkmasını belirlemiştir. Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları, Tek Partiden Çok Partiye* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1990), s. 17. Metin Heper, *İsmet İnönü: Yeni Bir Yorum Denemesi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999). Şevket Süreyya Aydemir ve Bülent Tanör gibi CHP'ye sempatiyle yaklaşan araştırmacılar ise, 1940'ların ortalarındaki demokratikleşme açılımını, Kemalizm'in modernleşmeci, Batılılaşmacı ideolojisi ve 1924 Anayasası'nda var olan demokratik öz ile açıklama eğiliminde olmuştur. Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam İsmet İnönü*, 1938-1950, c. 2 (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000); Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri* (İstanbul: YKY, 2001), s. 338.

Birçok yazar, diplomatik dinamiklerin Türkiye siyasetinde, özellikle de 1940'ların ikinci yarısındaki liberalizasyon sürecinde ve sosyal politika alanındaki gelişmelerde temel rol oynadığını ileri sürmüştür. Bu etki bazılarına göre emperyalist bir müdahale olarak "gerici", bazılarına göre ise demokratikleşmeyi sağlayan "ilerici" bir nitelikte olmuştur. İlk yorum için bkz. Çetin Yetkin, *Karşı Devrim, 1945-1950* (İstanbul: Otopsi Yayınları, 2003), s. 150-178, 151-153. İkinci yorum için ise bkz. Hakan Yılmaz, "Democratization from Above: In Response to the International Context: Turkey, 1945-1950", *New Perspectives on Turkey*, no. 17 (Güz 1997); Dankwart A. Rustow, "Politics and Islam in Turkey, 1920-1955", *Islam and the West*, Richard N. Frye (ed.) (The Hague Mouton & Co., 1957), s. 122.

Savaş sonrası gelişmelerde diplomatik dinamiklerin abartıldığı yolunda oldukça akla yatkın itirazlar da vardır. Gerçekten, Türkiye'nin iyi ilişkiler kurmak istediği ABD'nin, Türkiye'de demokrasi olup olmadığına pek önem vermediğini düşünmek için makul sebepler var; zira ABD bu dönemde Salazar yönetimindeki Portekiz, Franko İspanyası ve Kralcı Yunanistan gibi otoriter ülkelere kendi çıkarları doğrultusunda destek vermektedir. Bkz. Doğan Avcıoğlu, *Milli Mücadele Tarihi*, c. 3 (İstanbul: Tekin Yayınları 1974), s. 1565; Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, c. 2 (İstanbul: Tekin Yayınevi, 1998), s. 519; Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri* (İstanbul: YKY, 2001), s. 338.

Bir başka yaklaşım da, ABD'nin demokrasiye önem vermesinden çok, Türkiye yöneticilerinin ABD'nin demokrasiye önem verdiği yolunda bir algıya sahip olabilecekleridir. Fakat bu yaklaşım Türk devlet adamlarının bir hayli naif olduğunu ima eder. Bu düşünce, savaşın dışında kalabilmek için dünya siyasetini yakından takip etmiş ve çok başarılı bir dış politika izlemiş olan başta tecrübeli devlet adamı İsmet İnönü olmak üzere, Türkiye'nin devlet yöneticilerini çok hafife almak olacaktır.

hoşnutsuzluğun etkisinden söz ediliyorsa da, bu açıklamalar satır aralarında kaldı.

Söz konusu literatürdeki bir başka özellik de siyasete dar anlamıyla yaklaşılması oldu. Siyaset sadece devlet ve bürokratlar tarafından yasal çerçevede, resmi kurumlar aracılığıyla yürütülen; kısmen basın ve dernekler gibi örgütlü sivil toplumun da işin içine girdiği "yüksek siyaset" olarak ele alındı. Dolayısıyla tarihçiler devletin, elitlerin, kurumların ve örgütlerin egemen olduğu yüksek siyasete fazlaca odaklandığından, savaş yılları iç siyaset açısından sütliman görüldü. Devlet politikaları ve devlet-toplum ilişkileri toplumun hiçbir etkide bulunmadığı tek taraflı bir süreç olarak betimlendi.

Peki, kitleler gündelik yaşam içinde alttan alta yüksek siyasete müdahil olmuş olamazlar mıydı? Devlet politikalarını, uygulanmaları esnasında etkileyebilen farklı siyaset yapma biçimleri geliştirmiş olamazlar mıydı? Savaşın getirdiği sorunlarla ve devletle gündelik yaşam içinde ve kimi zaman enformel yollarla mücadele etmiş olamazlar mıydı? Bu mücadeleler doğrudan veya dolaylı siyasi etkilerde bulunmuş olamaz mıydı?

İşte bu kitap, tarihçiliğimizde pek sorulmamış bu soruların cevabını arayarak satır aralarına veya dipnotlara sıkıştırılan sıradan insanların engin deneyim ve siyasi potansiyelini ortaya koymayı amaçlıyor. Ama öncelikle döneme dair literatürde devlet-toplum ilişkilerine nasıl yaklaşıldığını daha ayrıntılı olarak ortaya koymak ve ardından buna alternatif, sıradan insanları merkeze alan yeni bir tarih tahayyülü için nasıl bir yol ve yöntem izleceğimizi; bu tür alışılmadık bir araştırma için ne gibi alışılmadık teori, metot ve kaynaklardan yararlanacağımızı göstermek istiyorum.

Toplumsal Mücadeleler Tarihin Bilinçdışına İtiliyor

Türkiye'de İkinci Dünya Savaşı'nın ekonomik ve toplumsal bakımdan meydana getirdiği olumsuz gelişmelerle, bu gelişmeler karşısında toplumsal kesimlerin gösterdiği tepkilere yönelik çalışmalar hemen hemen istisnai niteliktedir. Şevket Pamuk'un "İkinci

Dünya Savaşı Yıllarında İaşe Politikası ve Köylülük" adlı makalesi döneme ilişkin literatürde bir istisna sayılabilir.[30] Yalnızca devletin savaş yıllarındaki tarım politikalarını değil, köylülerin bu politikalar karşısındaki tavrını göstermesi açısından makale, toplumun devlete karşı olan tutumunu göz ardı eden literatürde önemli bir boşluğu doldurma girişimidir. Fakat özellikle nüfusun yüzde sekseninden fazlasını oluşturan yoksul ve dar gelirli köylülerin savaşın ve devlet politikalarının olumsuz etkileri karşısında yaşadıkları sıkıntılar, verdikleri yaşam mücadeleleri ve bu mücadelelerin siyasi yaşamdaki dolaylı etkileri bugüne dek incelenmemiş olarak kaldı. Bu anlamda, Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO) gibi devletin köydeki en önemli temsilcisi olan bir kurumun işleyişi ve köylülerle etkileşimi, savaş yıllarında köylüyü en çok etkileyen Toprak Mahsulleri Vergisi'nin (TMV) uygulanması, küçük köylülerin bu vergiye karşı gösterdikleri direnişler ve bu direnişlerin sonuçları hakkında literatürde halen büyük boşluklar bulunduğu aşikâr.

Savaş sonrasındaki siyasi liberalleşme konusunda savaşın yarattığı ekonomik sorunların ve sosyal hoşnutsuzluğun etkisinden söz etmesi bakımından belki de en önemli çalışma, Kemal Karpat'ın 1959 gibi yarım yüzyıl önceki bir tarihte yayınlanan *Turkey's Politics: The Transition to a Multi Party System* adlı kitabıdır.[31] Karpat, savaşın ve devlet politikalarının toplumun bütün kesimleri arasında yarattığı memnuniyetsizliğin çok partili siyasi yaşama geçiş sürecinde dolaylı bir rol oynadığını yazar. Buna rağmen, Karpat'ın tarihi de özellikle orta sınıfların belirleyici olduğu, elitler arası ilişkilerin, Kemalizm'in liberal felsefesinin, yüksek siyasetin ve makroekonomik gelişmelerin tarihidir.

---

30 Şevket Pamuk, "War, State Economic Policies, and Resistance by Agricultural Producers in Turkey, 1939-1945", *Peasants & Politics in The Modern Middle East*, Farhad Kazemi ve John Waterbury (ed.) (Miami: Florida International University Press, 1991). Makalenin Türkçe versiyonu için bkz. "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında İaşe Politikası ve Köylülük", *Bilanço '98, 75 Yılda Köylerden Kentlere* (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999).

31 Kemal Karpat, *Turkey's Politics: The Transition to a Multi Party System* (Princeton & New Jersey: Princeton University Press, 1959), s. 108. Kitabın biraz farklı olan Türkçe versiyonu için bkz. *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Temeller* (İstanbul: Afa Yayınları, 1996).

Gerçekten günümüze dek, savaşın ve devlet politikalarının işçi sınıfı, küçük köylülük, dar gelirli devlet memurları, fakir kadın ve çocuk üzerinde nasıl bir etkide bulunduğuna dair ayrıntılı bir çalışma yapılmadı. Bu kesimlerin yaşam mücadelelerine, bu mücadelelerin siyasete nasıl yansıdığına, sık sık bir-iki satır sözü edilen ancak bir türlü derinliğine inilmeyen toplumsal hoşnutsuzluğun nasıl ortaya çıktığına, siyasi iktidara nasıl ulaştığına ve onu nasıl etkilediğine dair ayrıntılı bir sosyal tarih –bu kitap hariç tutulursa– henüz yazılmış değil.

Erken Cumhuriyet tarihçiliği genelde siyasete dahil olmanın açık, örgütlü ve programlı bir hareketi gerektirdiğini varsaydığından, toplumsal alanda gündelik yaşam içinde ve çoğunlukla enformel bir biçimde cereyan eden sınıf çatışmaları, toplumsal mücadeleler ve bunların siyasi iktidar üzerindeki dolaylı etkileri üzerine pek düşünülmedi. Sonuçta tek parti rejimi altında sıradan insanların herhangi bir direniş göstermedikleri ve siyaset sürecine dahil olmadıkları bir tarih anlatımı ortaya çıktı. Örneğin Çağlar Keyder'e göre, rejime karşı halk tepkisi ancak kırsal alanlarda örgütlenebilirdi; fakat köylüler, Keyder'in ifadesiyle, politik bakımdan henüz uyanmadıkları için etkili bir örgütlü muhalefet hareketi geliştirememişlerdi.[32]

Aynı şekilde, Türkiye tarihçiliğinin bu özelliklerinin emek tarihi çalışmalarını da etkisi altına aldığını söyleyebiliriz. Cumhuriyet dönemi emek tarihçiliği sendikaları ve sol partileri sınıf mücadelesinin vazgeçilmez göstergeleri olarak addettiğinden, bu tür oluşumların ortaya çıkmadığı dönemler işçi sınıfının pasif ve bilinçsiz olduğu "tarih öncesi" dönemler olarak görüldü.[33] Emek tarihçileri işçi sınıfının gündelik yaşam içinde verdiği örgütsüz mücadeleyi, gündelik,

32 Çağlar Keyder, "Türk Demokrasisinin Ekonomi Politiği", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Irvin Cemil Shick ve Ertuğrul Ahmet Tonak (ed.) (İstanbul: Belge Yayınları, 1998), s. 50.

33 Örneğin, Ahmet Makal tek partili yıllarda Türkiye'de işçi sınıfının etkili bir örgütlenmeye ve muhalefet etme kapasitesine sahip olmadığının altını çizer. Dolayısıyla işçi sınıfının devlet politikaları karşısında herhangi bir varlık gösteremediğini ima eder. Bkz. Ahmet Makal, *Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2002), s. 47-50. Erdal Yavuz ise erken Cumhuriyet döneminde işçi sınıfının örgütlenmesi üzerine odaklanır ve Kemalist rejimin korporatist ve güçlü devlet yapısı gibi nedenlerle işçi sınıfı bilincinin ve muhalefetinin gelişemediğini iddia eder. Bkz.Erdal Yavuz, "Sanayi'deki İşgücünün Durumu, 1923-40", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler (1839-1950)*, Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher (ed.) (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), s. 174-175.

anonim direniş biçimlerini, gündelik yaşam içinde ortaya çıkan sınıf çatışmalarını tarihin bilinçdışına attılar.[34]

İşçi sınıfının savaş yıllarındaki durumu anlatılırken, daha çok çalışma yaşamını ilgilendiren yasalar, ücretlerin seviyesi, yaşam standartlarına ilişkin istatistiksel veriler ve bunlarla ilgili devlet yetkililerinin beyanatları baz alındı. Devletin Milli Korunma Kanunu'yla (MKK) çalışma yaşamında işçiler aleyhine yaptığı düzenlemelerin nasıl hayata geçirildiği ve emekçi kesimleri nasıl etkilediği derinlemesine irdelenmedi. Dahası, işçi sınıfının devlet politikalarıyla ve savaşın yarattığı olumsuz sosyal ve ekonomik koşullarla etkileşimi tek taraflı ele alındı. Bir başka ifadeyle, emekçilerin olumsuz koşulları değiştirme, dönüştürme ve aşma çabası yok sayıldı. İşçi sınıfı, "güçlü devlet" ve "olumsuz ekonomik koşullar" karşısında örgütsüz olmanın verdiği zayıflık nedeniyle edilgen bir kitle olarak tarih kitaplarındaki yerini aldı; o da kendisine kıymet verilen işçi sınıfı tarihi veya Marksist tarih anlatılarında...

Örneğin Mehmet Şehmus Güzel'in savaş yıllarında işçilerin yaşadığı olumsuz koşulları ve çektiği sıkıntıları gündeme getirmesi açısından tarih yazımımıza önemli bir katkı yapan makalesinde, işçilerin olumsuz koşullara karşı verdikleri mücadeleleri göremeyiz. İşçiler büyük ölçüde ezildikleriyle kalırlar.[35] Türkiye'de çalışma ilişkileri tarihinin önden gelen araştırmacılarından Ahmet Makal da MKK'nin 65. yıldönümü münasebetiyle yazdığı makalesinde, MKK ile getirilen ücretli iş mükellefiyetinin maden işçileri üzerindeki olumsuz etkilerini ayrıntılı olarak anlatır; fakat, işçilerin MKK'ye yanıtını bu çalışmada da bulamayız. Makal, sadece işçi sınıfının değil, tüm toplum kesimlerinin örgütsüz oldukları için dev-

34 Örneğin bkz. Makal, *Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963*; M. Şehmus Güzel, *Türkiye'de İşçi Hareketleri (1908-1984)* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1996). Bu çalışmalar, işçilerin gündelik yaşamdaki ve işyeri dışındaki deneyimleri ve örgütsüz mücadeleleri yerine, daha çok fabrika işçilerinin çalışma yaşamına dair sorunlarını, örgütlü hareketlerini temel alır. Örgütlü ve doktriner sınıf hareketinin olmadığı dönemlerde işçi mücadelesinin olmadığı varsayılır.

35 M. Şehmus Güzel, "Capital and Labour During World War II", *Workers and The Working Class in the Ottoman Empire and The Turkish Republic, 1839-1950*, Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher (ed.) (Londra & New York: I.B. Tauris Publishers, 1995).

let politikalarına ve içinde bulundukları kötü koşullara herhangi bir karşılık veremediklerini öne sürer. Dolayısıyla işçi sınıfını eli kolu bağlı, sınıf mücadelesinin vazgeçilmezi olan örgütten yoksun olduğu için mücadele veremeyen etkisiz bir kitle olarak resmeder.[36] Erdal Yavuz ise erken Cumhuriyet döneminde sanayideki işgücünün durumunu anlattığı makalesinde, sınıf mücadelesini sadece örgütlü harekete indirgeyerek, 1938 ile 1946 arasında hiçbir işçi hareketi olmadığını belirtir.[37]

Sonuçta, işçi sınıfının savaş sonrasında sosyal politika alanındaki gelişmelere herhangi bir etkisinin olmadığı öne sürülür ya da ima edilir. Örneğin Yıldırım Koç, erken Cumhuriyet yıllarında işçi sınıfının örgütlenme geleneği olmadığını ve tek parti yönetiminden dolayı emekçi kesimlerin siyaseten hiçbir etkiye sahip olmadıklarını savunur. Koç'a göre, bunun en önemli nedenlerinden biri de memurların hayat şartlarının iyileştirilerek işçi sınıfı içinde bir bölünme yaratılmış olmasıdır. Koç, buradan yola çıkarak, savaş öncesinde ve sonrasındaki hiçbir sosyal politika önleminin işçi mücadelesi sonucu meydana çıkmadığını, devletin ihtiyaçları tarafından belirlendiğini iddia eder.[38] Ahmet Makal da savaş sonrasında sosyal politika alanındaki yasal ve kurumsal düzenlemelerin ortaya çıkışında işçi sınıfının gündelik yaşam içindeki mücadelesine herhangi bir rol vermez.[39] Cemil Koçak ise, 1940'ların ikinci yarısında gerçekleştirilen sosyal politika alanındaki düzenlemelerin ardında CHP'nin korpo-

36 Ahmet Makal, "65. Yılında Milli Korunma Kanunu, Çalışma İlişkileri ve İş Mükellefiyeti Üzerine Bir İnceleme", *Toplum ve Bilim*, no. 102 (Kış 2004-2005).

37 Erdal Yavuz, "Sanayideki İşgücünün Durumu", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler (1839-1950)*, Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher (ed.) (İstanbul: İletişim, 1998), s. 173. Kemal Sülker, İkinci Dünya Savaşı yıllarında işçi sınıfının, kendisini savunacak organizasyonlara sahip olmaması sebebiyle savaş koşullarına uymak zorunda kaldığını ve ezildiğini söyler. Sülker, işçilerin örgütsüz olmalarından, onların pasif oldukları sonucunu çıkarır. Bkz. Kemal Sülker, *İşçi Sınıfının Doğuşu* (İstanbul: Cumhuriyet Kitap, 1998), s. 77.

38 Yıldırım Koç, "İşçi Hakları ve Sendikacılık", *11. Tez*, no. 5 (1987); Yıldırım Koç, *Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi Tarihi* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2003), s. 63-68.

39 Ahmet Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946* (Ankara: İmge Kitabevi, 1999); Ahmet Makal, *Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963* (Ankara: İmge Kitabevi, 2002).

ratist, solidarist ve vesayetçi ideolojisinin yattığını iddia ederek, bu gelişmeleri büyük ölçüde iktidar elitlerinin ideolojisiyle açıklar.[40]

Devlete Devletin Gözünden Bakmak Alışkanlığı

Döneme dair tarih yazımındaki bir başka problem, devletin politikaları ile bu politikaların uygulanması arasındaki açı farkının çoğu zaman gözetilmemiş olmasıdır. Devleti ve elitleri siyasal yaşamın güçlü ve belirleyici aktörleri olarak kurgulayan Türkiye tarihçiliği elitlerin plan ve projelerini hayata geçirmeleri konusunda devlet kapasitesi meselesini hesaba katmamıştır.

İşte, tarih yazımımızda sıklıkla duyduğumuz "güçlü devlet tezi" aslında bu yaklaşımın bir ürünüdür. Bu teze göre devlet, elitlerin ideallerindeki gibi her şeye kadir, her yerde hazır ve nazır, topluma tümüyle hâkim, toplumsal etkilerden azade, aşkın (*transcendental*) bir yapıdır. Böylelikle devlet, Türkiye tarihinin yegâne öznesi olarak kabul görür. Dolayısıyla yakın geçmişteki her türlü toplumsal ve siyasi gelişme devlete, elitlere ya da diğer devletlerle kurulan diplomatik ilişkilere referansla açıklanır. Bu bakış açısı devleti geçmişin yegâne aktif öznesi olarak gördüğünden, siyasi gelişmelerin ardında yatan devlet dışındaki toplumsal unsurların tahlilini de bir hayli güçleştirir.

Yeni Bir Yaklaşım: Gündelik Yaşamda Devlet-Toplum İlişkileri

Bu kitap bir bakıma yukarıdaki tarih yazımına alternatif bir tarih anlatısı ortaya koyma iddiasını taşıyor. Kitap, yakın tarihin bu önemli dönüm noktasına sosyal tarih perspektifinden bakarak, sıradan insanların devletle gündelik yaşam içinde nasıl karşı karşıya geldiklerini, hayatta kalmak için olsun, hakları ve onurları için olsun nasıl yoğun bir mücadele verdiklerini, bunun da siyasi yaşamda ne gibi sonuçlar doğurduğunu gösterecek.

40 Cemil Koçak, "1940'ların İkinci Yarısında Sosyal Politika, Devlet, Sınıflar, Partiler ve Dayanışmacı / Vesayetçi İdeoloji", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar, I. Uluslararası Tarih Kongresi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999).

Kitap, ayrıca, devlet-toplum ilişkilerini elitlerin söylemleri, plan ve projeleri çerçevesinde yorumlamak yerine, devlet politikalarının somut uygulamalarıyla ve devletin gündelik yaşam içinde sıradan insanlarla girdiği ilişkilerle açıklıyor. Böylelikle, devlet gücünün sınırlarına işaret ederek, erken Cumhuriyet tarihçiliğine hâkim olan devlet merkezciliği aşmayı ve sıradan insanların Türkiye'nin siyasi yaşamındaki rollerini ortaya koymayı amaçlıyor. Bunun için alışılagelmiş yaklaşımlardan ve kavramlardan farklı, yeni bir teorik ve metodolojik çerçeveden ve yeni tarihsel kaynaklardan yararlanıyor. Şimdi bu yeni teori, metot ve kaynaklar ile bunları nasıl kullanacağımızı görelim.

Farklı Tarihsel Öznelik Modelleri: "Gündelik Direniş Biçimleri"

Alışageldiğimiz siyasi eylem ve tarihsel öznelik kriterlerinden farklı olarak, gündelik yaşam içinde ortaya çıkan farklı politik aktivizm formları ve tarihsel özne olma ölçütleri belirlemek mümkündür. Bunun için tarihsel özneyi particilik, sendikacılık, seçimlere katılmak, örgütlü ve ideolojik toplumsal hareketler gibi "dar anlamda siyaset" yapmakla tanımlayan modernleşmeci yaklaşım yerine, gündelik yaşamın da siyasete dahil olduğu daha geniş bir siyaset alanı içinde kavramak gerekir. Bu konuda özellikle Michel Foucault'nun katkısı oldukça önemlidir. Foucault'nun yazdıkları, siyasetin devlet kurumları ve elitler tarafından yürütülen yüksek siyasetle sınırlanamayacağını gösterir. Modern anlamda iktidar sadece bir el tarafından kontrol edilmez; tüm topluma ve gündelik yaşama yayılmış bir hâlde işlev görür. Buna göre, modern toplumlarda meşruiyetin ve iktidar ilişkilerinin kurulduğu, iktidar mücadelesinin verildiği ve iktidara karşı toplumsal direnişin gerçekleştiği yerler sadece yüksek siyaset alanına münhasır değildir; iktidar ilişkileri ve iktidara karşı direniş gündelik yaşamın her alanında cereyan eder.[41]

Buradan yola çıkarak, belirli bir dönemdeki toplumsal ve siyasal gelişmeleri ve iktidar ilişkilerini anlamak için tarihçinin bakış

41 Randal McGowen, "Power and Humanity, or Foucault Among Historians", *Reassessing Foucault: Power, Medicine and the Body*, Colin Jones ve Roy Porter (ed.) (New York: Routledge, 1998), s. 99.

alanını sadece devlet, partiler, sendikalar, siyasi ayaklanmalar, devrimler gibi formel siyasi olaylarla, kurumlarla ve bunlardan oluşan legal-kurumsal siyaset alanı ile sınırlaması yetersiz olacaktır. Kısaca, Foucault'nun iktidar kavramsallaştırması, alternatif direniş biçimlerini görmek için ve alışıldık özne kriterlerini sorgulamak açısından bize önemli bir kapı açar.[42]

Mahmut Mutman da madun kesimler için tarihsel özne olmanın farklı veçheleri olduğunu iddia eder. Mutman, modernist anlamda hak iddia eden değil, fakat günlük yaşamın akışı içinde hayatta kalmak ve kendi kendini yeniden üretmek için sonsuz çaba harcayan ve mücadele veren bir özne kavramsallaştırması yapabileceğimizi belirtir.[43]

Bu noktada, antropolog ve siyaset bilimci James C. Scott'ın "gündelik direniş biçimleri" (*everyday forms of resistance*) ve "alt siyaset" (*infrapolitics*) kavramları, devletin ve üst sınıfların sömürü ve tahakküm pratiklerine karşı sıradan insanların gündelik yaşam içindeki direnişlerini görmek; onların gündelik yaşamın doğal akışı içindeki yaşam mücadelelerinin siyasal yönlerini ve tarihin akışına olan etkilerini açığa çıkarmak bakımından ufuk açıcıdır. Scott'ın gündelik direniş biçimleri ve alt siyaset kavramları, alt sınıfların çoğunlukla enformel gündelik direnişlerini tarihsel özne olmanın bir kriteri olarak kavramsallaştırmak açısından oldukça yararlı bir perspektif sunar.[44] Scott'a göre, gündelik yaşamdaki direnişler bü-

42 *a.e.*, s. 98.

43 Mahmut Mutman, "Özne: Bir Başka Arşiv", *Toplum ve Bilim*, no. 73 (Yaz 1997), s. 23.

44 Gündelik direniş biçimleri kavramı çerçevesinde birçok tarihçi Batı dışındaki toplumlarda sıradan insanların örgütsüz ve gündelik formlardaki direnişlerine ve bu direnişlerin siyasi etkisine ilişkin çeşitli çalışmalar üretmiştir. Örneğin bkz. Tanya Korovkin, "Weak Weapons, Strong Weapons? Hidden Resistance and Political Protest in Rural Ecuador", *Journal of Peasant Studies* 27, no. 3 (Nisan 2000); Forrest Colbourn, "Footdragging and Other Peasant Responses to the Nicaraguan Revolution", *Journal of Peasant Studies* 13, no. 22 (1986); Rodrigo Montoya, "Class Relations in the Andean Countryside", *Latin American Perspectives* 9, no. 3 (1982); Benedict J.T. Kerkvliet, "Claiming the Land: Everyday Politics in the Phillipinnes with Comparisons to Indonesia, Peru, Portugal, and Russia", *Journal of Peasant Studies* 20, no. 3 (1993), s. 481; Gillian Hart, "Engendering Everyday Resistance: Gender, Patronage and Production in Rural Malaysia", *Journal of Peasant Studies* 19, no. 1 (Ekim 1991). Ayrıca, Nazi Almanyası'daki ve Stalinist Rusya'daki işçi sınıfının ve köylülerin otoriter rejimler altında örgütlenme imkânından yoksun olmalarına karşın, gündelik yaşam içinde çeşit-

yük siyasi olayların temelini hazırlayan ve resmi, yasal ve kurumsal düzeydeki, bürokratlarca yürütülen "üst siyaset"i dolaylı şekillerde etkileyen "alt siyaset"i oluşturur. Bu nedenle, yüksek siyaset dediğimiz alan aslında alt siyaset temeli üzerine oturur ve ondan derin bir biçimde etkilenir. Dolayısıyla, tarihsel gelişmeleri ve süreçleri daha somut bir şekilde kavrayabilmek için altta yatan ve siyasetten uzak gibi görünen bu siyasi sürece, yani insanların gündelik yaşam içinde birbirleriyle ve devletle girdiği ilişkilere bakılması gerekir.

Gündelik yaşamın siyasetle ilişkilendirilmesi bakımından Scott'ın belki de en önemli katkısı, toplumsal direniş kavramının klasik formülasyonuna yönelttiği eleştiridir. Scott'a göre, sözde "siyasi direniş"in genelde belli başlı şu özellikleri haiz olduğu iddia edilegelmiştir: 1) Organize, sistemli ve kolektif olmalıdır; 2) Belirli ilkelere dayanmalıdır; 3) Devrimci sonuçlar doğurma potansiyeli taşımalıdır; 4) Tahakkümün kendisini ortadan kaldırmayı amaçlayan fikirlere ve niyctlere sahip olmalıdır.

Scott, bu türden dar çerçeveli direniş kavramsallaştırmasının dışında kalan bireysel çıkara dayalı, örgütsüz, sistemsiz, fırsatçı, devrimci sonuçlar doğurmayan ya da öyle bir hedefi olmayan gündelik formlardaki direnişleri önemsiz addeden liberal-burjuva ya da Marksist, daha doğrusu Leninist anlamdaki örgütlü, açık, doktriner ve sadece devlet iktidarını hedefleyen direniş ve sınıf mücadelesi teorisini eleştirir.[45] Çünkü yukarıdaki anlamda dar bir di-

---

li şekillerde protesto, itaatsizlik ve direniş örnekleri sergilediklerini, gündelik yaşam içinde sınıf savaşımının sürdüğünü, şikâyetlerini ve taleplerini çeşitli enformel yollarla yönetenlere duyurduklarını gösteren çalışmalar yapılmıştır. Örneğin bkz. Ian Kershaw, *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich, Bavaria, 1933-1945* (Oxford: Clarendon Press, 2002); Detlev J.K. Peukert, *Inside Nazi Germany: Conformity, Opposition, and Racism in Everyday Life* (New Haven: Yale University Press, 1987); Lynne Viola, *Peasant Rebels Under Stalin: Collectivization and Culture of Peasant Resistance* (New York: Oxford University Press, 1996); Sheila Fitzpatrick, *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet in the 1930s* (Oxford: Oxford University Press, 2000); Sheila Fitzpatrick, *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village After Collectivization* (Oxford: Oxford University Press, 1996); Sarah Davies, *Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, Propaganda and Dissent, 1934-1941* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997).

45 James C. Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance* (New Haven: Yale University Press, 1985), s. 292.

reniş ve siyaset anlayışı, gündelik yaşam içinde süregiden ve önemli tarihsel sonuçları olan toplumsal çelişkileri ve çatışmaları görmeyi engeller. Bu bakımdan, siyasi yaşamın ve sınıf mücadelesinin temelini kavrayabilmek için bakılması gereken asıl alan iş, aş, vergiler, mülkiyet, üretim ve haklar üzerinde alttan alta süregiden çatışmalardır. *Bread and butter issue*, yani "ekmek kavgası" alt sınıfların temel meselesi olmuştur.

Ayrıca, alt sınıflar itaatsizliklerinin şiddetli bir şekilde bastırılacağı konusunda şüphe duydukları durumlarda otoritelere her zaman açık açık kafa tutamazlar; bunun yerine daha örtük itaatsizlik yöntemlerini tercih ederler. Örneğin, köylüler artan vergiler karşısında, devletin ya da toprak sahiplerinin ambarlarına saldırmak yerine aşırmayı seçerler.[46] Gündelik direniş biçimleri ne etkili bir koordinasyon ne de önceden planlanmayı gerektirir. Direniş sürecinde daha çok anonim hareketler ve enformel bağlantılar kullanılır. Gündelik direniş biçimleri çoğunlukla bireyin kendi kendisini idame ettirmesi güdüsüne dayanır. Bu tür direniş biçimi tipik olarak otoriteye doğrudan ve sembolik bir şekilde meydan okumaktan kaçınır.[47] Dolayısıyla tarihçiler tarafından tespit edilmesi de çok kolay değildir.

Gündelik yaşam içinde ortaya çıkan direnişler, sonuçları açısından birbirinden kopuk, münferit ve etkisiz hareketler olmayabilir ve makro düzeyde siyasi, sosyal ve ekonomik sonuçlar doğurabilir. Bu türden binlerce "küçük" direnişin birikmesinin çok büyük ekonomik ve politik etkileri olabilir. Scott'ın ifadesiyle:

> İster fabrikada olsun, ister plantasyonda olsun, üretimde ceza gerektirecek kadar kötü olmayan, ama işletmenin başarısını önleyecek kadar iyi olmayan performanslara yol açabilir. Büyük ölçekli yasak avlanma ve izinsiz yerleşme mülkiyetin denetimini yeniden yapılandırabilir. Tarihte köylülerin büyük ölçekli vergi kaçırmalarının, devleti tehdit eden temellük krizlerine yol

46 *a.e.*, s. xvi ve s. 295.

47 James C. Scott, "Resistance Without Protest and Without Organization: Peasant Opposition to the Islamic Zakat and the Christian Tithe", *Comparative Studies in Society and History*, c. 29, no. 3 (Temmuz 1987), s. 419.

açtığı; serflerin veya köylülerin toplu hâlde askerden kaçmalarının birçok eski rejimin yıkılmasına yardımcı olduğu görülmemiş olaylardan değildir.[48]

Ayrıca, yazılı kültürün olmadığı ya da sansüre uğradığı durumlarda tek tek "küçük" direnişler, halk kültürünün sunduğu imkânlarla ve iletişim kanallarıyla meşruiyet ve kolektivite kazanabilir. Dedikodu, söylenti, şarkı, türkü, mâni ve fıkra gibi halk kültürü unsurları sadece halkın duygu ve düşüncelerini ifade etmezler. Ayrıca politik yaşama önemli etkilerde bulunurlar.[49] Halk kültürü bir tür kılık değiştirmiş halk saldırganlığına dönüşebilir. Onu yayanlar ve ifade edenler tarafından açık bir biçimde ifade edilmeyen şikâyetleri, yakınmaları ve özlemleri barındırabilir. Halk arasındaki eşkıyaları ve kaçakçıları kutlayabilir ve meşrulaştırabilir. Kaçak avlanmak, odun kesme yasağını delmek, vergi kaçakçılığı ve askerden kaçmak için elverişli bir toplumsal zemin, örtük bir kamuoyu yaratabilir.[50] Bu anlamda, iktidar odaklarını eleştirirken ve "yıkıcı" düşünceleri ifade edip yayarken, alt sınıflar arasındaki iletişimi üzeri örtülü ve korunaklı bir hale getirmeye yarayabilir.

Robert Darnton'un da gösterdiği gibi, okuryazar oranı düşük bir toplumda halk kültürü bir tür "enformel medya" işlevi görerek, siyasete ve iktidara ilişkin haberleri oluşturan, şekillendiren, yayan ve sonunda iktidar üzerinde büyük tesirlerde bulunan bir fonksiyona sahip olabilmektedir. Son yıllardaki çalışmalar sayesinde, tarihin en büyük devrimlerinden Fransız Devrimi'nde olsun Bolşevik Devrimi'nde olsun halk kültürünün ve fısıltı gazetesinin yarattığı meşruiyet krizinin büyük rolü olduğunu biliyoruz.[51]

---

48 James C. Scott, *The Domination and Art of Resistance: Hidden Transcripts* (New Haven: Yale University Press, 1990), s. 191-192; Ayrıca bkz. Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance.* Konuyla ilgili olarak bu kitabın özellikle yedinci bölümüne bakınız.

49 Scott, *The Domination and Art of Resistance: Hidden Transcripts*, s. 146.

50 Scott, "Resistance Without Protest and Without Organization: Peasant Opposition to the Islamic Zakat and the Christian Tithe"; ayrıca bkz. Scott, *The Domination and Art of Resistance: Hidden Transcripts.* Altıncı bölüm.

51 Robert Darnton, "An Early Information Society: News and the Media in Eighteenth-Century Paris", *American Historical Review*, c. 105, no. 1 (Şubat 2000); Orlando Figes ve Boris Kolonitskii, *Interpreting the Russian Revolution: The Language*

Öte yandan, eleştirel halk kültürü öğeleri ve alt sınıfların gündelik yaşamda sergiledikleri direnişler, Maduniyet Çalışmaları'nın (*Subaltern Studies*) öncülerinden Hint tarihçisi Ranajit Guha'nın gösterdiği üzere, sıradan insanların bilinçlerinin hegemonik ideoloji ve değerler bütünü tarafından tam anlamıyla işgal edilemediğinin de bir işaretidir. Bunlar, alt sınıfların kendi yaşam koşulları tarafından şekillendirilen özerk bir bilince sahip olduklarını gösterir. Diğer bir deyişle, alt sınıflar hareketlerinin öncüllerini dışarından kendilerine dayatılan ilkelerden ve kurallardan değil, öznel olarak içinde bulundukları koşullardan ve kendi ihtiyaçlarından alırlar.[52]

Sıradan insanların sık sık devlete ait söylemleri ve kavramları kullanmaları ise, onların devletin hegemonyası altında oldukları anlamına gelmeyebilir. İnsanlar "egemen söylem"in unsurlarını ödünç alarak kendi hedefleri ve çıkarları doğrultusunda kullanabilirler. Yani "egemen söylem"in kavramlarıyla konuşmak, konuşmacıya devlet karşısında hem bir korunak hem de meşruiyet sağlayabilir. Devletin temel ilkeleri ve kavramları, yine devlete karşı bir silah olarak kullanılabilir. Bu anlamda sıradan insanların "egemen söylem"i ve "egemen ideoloji"yi "yüksek sesle" reddetmemeleri, onların bu söylem ve ideolojileri olduğu gibi kabul ettiklerini ve ideolojik bir hegemonya altında olduklarını göstermez.[53]

---

and Symbols of 1917 (New Haven: Yale University Press, 1999). Kitabın özellikle ilk bölümüne bakınız. Ayrıca bkz. Orlando Figes, *Revolutionary Russia, 1891-1991* (New York: Metropolitan Books, 2014), s.32-33; 81-83; 227-278.

52 Bkz. Ranajit Guha, *Elementary Aspects of Peasant Insurgency in Colonial India* (Durham: Duke University Press, 1999).

53 Sıradan insanların egemen söylemleri, kimi zaman da egemenlerin hiç de istemediği veya ilgilenmediği eylemleri meşrulaştırmak için kendi öznel amaçları doğrultusunda kullanmak üzere benimsemeleri veya benimsemiş gibi yapmaları tarihte ender görülen bir durum değildir. Bir Ortaçağ tarihçisi olan David Nirenberg, sıradan insanların ideolojinin en çok tesiri, hatta hipnotizması altında olduğunu düşündüğümüz Ortaçağ'da bile bunun örneklerini görebileceğimizi ortaya koyar. Nirenberg, on dördüncü yüzyıl Fransası'ndaki ve Aragon Krallığı'ndaki Müslümanlar, Yahudiler, cüzzamlılar ve fahişeler gibi azınlık gruplara karşı gündelik şiddetin aslında kilisenin kitlelere empoze ettiği irasyonel inançlardan ve önyargılardan kaynaklanmadığını, fakat insanların kendi çıkarları ve amaçları uğruna azınlıklara yönelik mevcut söylem ve inançları kullanması ve yönlendirmesiyle meydana geldiğini gösterir. Dahası aynı toplum içinde farklı ve çatışan dinsel azınlık grupların birbirlerinin söylemlerini ve egemen söylemleri, birbirlerine ve egemenlere karşı kullanmak üzere nasıl ödünç al-

Özetle, Scott'ın temel eleştirisi, sınıf mücadelesine ilişkin tarih yazımının devlet-merkezci ve örgüt-merkezci bir yöne çarpıtılmış olmasıdır.[54] Scott, sınıf mücadelesinin ve toplumsal direnişin sadece ve sadece organize, programlı, açık ve iktidarı hedef alan hareketlere indirgenmesine haklı olarak itiraz eder. Sınıf mücadeleleri, toplumsal direnişler ve protestolar gündelik yaşam içinde, belirli ilkeleri ve iktidara yönelik hedefleri olmayan, bireysel çıkar güdüsüyle, dağınık bir şekilde olsa da sürüp gitmekte, hatta önemli siyasi sonuçlara yol açabilmektedir.

Dolayısıyla, alt sınıfların örgütlü siyasi hareketler üretmemeleri, devlet politikaları karşısında önemli direnişler sergilemedikleri anlamına gelmez. Yüksek siyaset alanında devletin ve elitlerin hâkim görünmesi, yüksek siyaset alanının toplumsal kesimlerin örgütlü hareketlerine kapalı olması, devletin her şeyi kontrol edebildiğini, sıradan insanların devletin hegemonyası altında olduklarını ve siyasete etki edemediklerini göstermez.

Bu noktada, en önemli sınıf çatışması teorisyeni Karl Marx'ın bile, alt sınıfların direnişlerini çok dar şemalarla sınırlandırmamış olduğunu hatırlatmak yerinde olacaktır. Marx, örneğin on dokuzuncu yüzyılın ortalarında Almanya'da ormanlar üzerinde devletle köylüler arasındaki mücadeleyi, köylülerin devletin yasalarına rağmen yaptıkları odun hırsızlığını bir tür sınıf savaşımı olarak nitelendirmiştir.[55]

Yine işçi hareketinde açık bir şekilde iş bırakmanın sonuçlarının işçiler açısından hapisle ya da ağır cezalarla sonuçlanabileceği durumlarda açık bir grev yerine işçilerin zımni grevlere gittikleri olmuştur. Bu grevler literatüre "İtalyan Grevi" (*Italian Strike* veya *work-to-rule*, yani iş yavaşlatma) olarak geçer. İtalyan Grevi'nde işçiler, açık protesto ve eylemlere girişmemekle birlikte, işlerini yavaşlatarak ve savsaklayarak verimlerini düşürme yoluna baş-

dıklarını ortaya koyar. Bkz. David Nirenberg, *The Communities of Violence: Persecution of Minorities in the Middle Ages* (New Jersey: Princeton University Press, 1996).

54 Scott, "Resistance Without Protest and Without Organization: Peasant Opposition to the Islamic Zakat and the Christian Tithe", s. 422.

55 Scott, *The Domination and Art of Resistance: Hidden Transcripts*, s. 195.

vururlar.[56] Görüldüğü gibi, yüksek siyaset sahnesinde işçiler ve köylüler otoritelerle uyum içinde görünmekle ve görünürde grev, protesto ya da isyan gibi hareketlere girişmemekle birlikte, gündelik yaşam içinde direniş ve sınıf çatışması devam etmektedir.

Ünlü İngiliz Marksist tarihçi E.P. Thompson'ın soyut, kavramsal ve şematik sınıf anlayışına karşı yönelttiği eleştiri de Türkiye tarihinde Avrupa tarihindeki işçi ve köylü hareketlerini açıklamaya yarayan şemalara uygun işçi ve köylü hareketleri arayan, ama bu tür hareketleri pek bulamayan Türkiye tarihçiliği açısından oldukça ufuk açıcıdır.

Thompson'a göre, sınıf mücadelesinin her yerde ve her zaman on dokuzuncu yüzyıldaki biçimiyle tezahür etmesi gerektiği gibi bir tarihsel kural yoktur. Sınıfı bu şekilde kategorize etmek tarihdışı bir yaklaşım olur. Hâlbuki sınıf tarihsel bir oluşumdur ve her zaman teorik olarak tanımlandığı şekilde ortaya çıkmayabilir. Farklı mekânlarda ve zamanlarda bizim ideolojik ve kurumsal açılardan "olgunlaşmış", yani örgütlü bir sınıf hareketi görmemiz, bu özellikleri taşımayan yapılanmaların sınıf olmadığı anlamına gelmez.[57] Sınıfsal deneyimler ve sınıf mücadeleleri teorideki soyut tanımlamalara uygun olan sınıf yapılanmaları olmadan da gerçekleşebilir.

Bu bağlamda, Thompson "aşağıdan tarih" (*history from below*) yaklaşımıyla İngiliz işçi sınıfının, fabrika işçisine dönüşmeden ve örgütlenmeden önceki dönemde ortaya koyduğu farklı türlerdeki mücadeleleri ve bu mücadelelere kaynaklık eden dünya görüşlerini ortaya koyar.[58] Thompson'ın sözünü ettiği bu sınıf mücadelesini görebilmek için, Scott'ın gündelik direniş biçimleri kavramı da oldukça geniş bir pencere açmaktadır.

---

56 Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, s. 34.

57 Harvey J. Kaye, *The British Marxist Historians: An Introductory Analysis* (New York: St. Martin's Press), s. 202.

58 Bkz. E.P. Thompson, "Eighteenth-Century English Society: Class Struggle Without Class?", *Journal of Social History*, no. 3 (Mayıs 1978). Ayrıca bkz. E.P. Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu* (İstanbul: Birikim Yayınları, 2004) ve E.P. Thompson, *Avam ve Görenek* (İstanbul: Birikim Yayınları, 2006).

Köylülerin politik davranışları açısından bakıldığında ise, Partha Chatterjee'nin ileri sürdüğü gibi, devlet tarafından belirlenen yasal politik ilişkiler alanı köylülerin mücadelesi için yegâne alan değildir.[59] Ranajit Guha'nın *The Elementary Aspects of Peasant Insurgency in Colonial India*'da (Sömürge Hindistanı'nda Köylü İsyanlarının Temel Özellikleri) gösterdiği üzere, köylülerin kendi üzerlerinde kurulmak istenen tahakküme karşı mücadeleleri dar anlamda siyasi bilinçliliğin genel geçer göstergeleri sayılan örgütlü parti politikası, doktrin ve programlar gibi resmi biçimler almadan, hatta kimi zaman açık itaatsizlik girişimlerinde bile bulunmadan, anonim formlara bürünerek siyaset sahnesine çıkabilir. Hindistanlı bir grup sosyal tarihçi Hint bağımsızlık hareketini İngiliz kültürünün etkisindeki elit gruplara atfeden yaklaşımlara karşı yenilikçi çalışmalarla (*Subaltern Studies*) köylülerin alttan alta süregiden direniş ve protestolarının Hint milliyetçi hareketinin toplumsal temelini nasıl oluşturduğunu göstermişlerdir. Buna göre, Hindistan köylülerinin bağımsızlık hareketine katılmaları, milliyetçi elitlerin köylülere dayattığı milliyetçi ideoloji aracılığı ile değil, köylülerin kendi yaşam deneyimleri ve çıkarları bağlamında gerçekleşmiştir.[60]

Özetle, alt sınıfların önceden belirlenmiş bir programa ve ideolojiye sahip olan örgütlü eylemlerde bulunmaması demek, mücadeleyi elden bıraktıkları anlamına gelmez. Dolayısıyla, toplumsal mücadeleleri ve direnişleri kavramak için sadece sınıf mücadelesinin kanıtları olarak görülen örgütlü hareketler, söylemler, bildiriler, programlar aramak eksik ve yanıltıcı bir çaba olacaktır. Bu araçlar olmadan da cereyan eden ve uzun vadede söz konusu araçların oluşumuna zemin hazırlayan, gündelik yaşam içindeki mücadele ve direnişleri ortaya çıkarmak gerekmektedir.

Bu anlamda, "gündelik direniş biçimleri" kavramı dar, soyut ve kurumsal sınıf mücadelesi kavrayışının ötesine geçerek günde-

59 Partha Chatterjee, *Nation and Its Fragments, Colonial and Post-Colonial Histories* (Princeton: Princeton University Press, 1993), s. 170.

60 Bkz. Ranajit Guha, *Elementary Aspects of Peasant Insurgency in Colonial India* (Durham: Duke University Press, 1999).

lik yaşam içinde cereyan eden sınıf mücadelelerini görebilmek için oldukça işlevseldir. Böylece Avrupa merkezci bir bakış açısıyla ideal leştirilen tarihsel özneyi tanımlayan dar kriterleri aşmak, Avrupa tarihinde olduğu varsayılan şemaya uymayan sınıf mücadelelerini ve direnişleri görmek mümkün olacaktır. Devleti ve elitleri temel aktörler olarak kurgulayan dar görüşlü bir siyasi tarih anlayışının dışına çıkarak, sıradan insanların bugüne kadar "tarihin bilinçdışı"na[61] itilmiş ve yok sayılmış seslerini ve tarihsel rollerini tarihin merkezine getirme imkânı doğacaktır. Bu anlamda, Türkiye tarih yazımının toplumsal mücadeleler bakımından sütliman gördüğü, elitlerin ve devletin hâkim olduğunu iddia ettiği erken Cumhuriyet döneminin siyasi yaşamında, gündelik yaşam içinde cereyan eden toplumsal mücadeleleri, kısaca toplum etmenini kavramak mümkün olacaktır.

Fakat bir noktaya özellikle dikkat etmek gerekiyor: Sıradan insanların sergiledikleri direnişlerin devlet-toplum ilişkilerine, siyasete ve tarihsel gelişmelere yaptığı etkilerden koparılmaması oldukça önemlidir.[62] Betimleyici bir sosyal tarih perspektifiyle alt sınıfların muhtelif gündelik direniş biçimlerini sadece ve sadece betimlemek ve orada bırakmak, onların salt ezilen konumda olduklarının kabulü tehlikesine sahiptir.[63] Dolayısıyla, devleti, siyasi ve ticari elitleri Cumhuriyet tarihinin yegâne özneleri olarak kurgulayan mevcut tarih tahayyüllerinin yerine, sıradan insanları tarihin ve siyasetin merkezine yerleştirmek için söz konusu gündelik direnişlerin tarihsel değişim sürecine yaptığı etkilerin ortaya koyulmasının gerekliliği aşikârdır.

---

61 Bu kavramı Bülent Somay'dan aldım. Bülent Somay, *Tarihin Bilinçdışı* (İstanbul: Metis Yayınları, 2004).

62 Örneğin Necmi Erdoğan, Roger Chartier'in "popüler metis" kavramıyla tanımladığı, madun kesimlerin gündelik yaşam içinde otoriteye, kudretli kesimlere karşı direnişlerini anlatır. Fakat Erdoğan, madun kesimlerin bu hareketlerinin tarihsel bağlamını ve ekonomik-politik etkilerini analizine dahil etmez. Bkz. Necmi Erdoğan, "Devleti 'İdare Etmek': Mâduniyet ve Düzenbazlık", *Toplum ve Bilim*, no. 83 (Kış 1999-2000).

63 Bkz. Nadir Özbek, "Modernite, Tarih ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 2, no. 1 (2004), s. 87.

Devlet İmajı Yerine Devletin Gerçek Hali

Erken Cumhuriyet dönemi tarihinin, siyasetinin, devlet ve toplum ilişkilerinin yorumlanmasında ihmal edilen bir diğer nokta da "devlet kapasitesi" meselesi oldu. Türkiye tarih yazımında devlet, daha çok devleti temsil eden elitlerin ideallerini ve planlarını yansıtan devlet yetkililerinin söylemlerinin ve kanun metinlerinin analizi üzerinden yorumlandı. Bunun bir nedeni kuşkusuz devletin ve elitlerin tarihin temel özneleri olarak görülmesiydi. Diğer nedeni de devlet yetkililerinin eylemlerini, söylemlerini ve kanun metinlerini yansıtan kaynaklara daha kolay ulaşılmasıydı. Donald Quataert'ın da yazdığı gibi, Türkiye Cumhuriyeti'ni anlatan tarihçiler aynen Osmanlı tarihçileri gibi "devleti bizatihi devletin gözlükleriyle görmeyi" kabul ettiler.[64]

Bunun yol açtığı en büyük sorun, devlet yöneticileri tarafından arzulananların ve amaçlananların gerçekten olduğu yanılsamasına düşülebilmesi oldu.[65] Hâlbuki devlet yöneticilerinin planlarının gerçek yaşamda gerçekleşip gerçekleşmediğine bakmak, dönemin devlet toplum ilişkileri ve devletin tarihsel bir aktör olarak belirleyiciliği hakkında çok daha sağlıklı sonuçlara ulaşılmasını sağlayacaktır. Yine devletin gündelik yaşam içindeki faaliyetlerini ve sıradan insanlarla etkileşimini incelemek hem devletin hem de sıradan insanların tarihin akışına yaptıkları etkileri saptamak açısından önemli ipuçları sunacaktır.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında toplumu yakından ilgilendiren MKK ve TMV gibi uygulamalar, bugüne kadar daha çok kanun metinlerine ve devlet yetkililerinin ifadelerine bakılarak anlaşılmaya çalışıldı. Hâlbuki gerek MKK'yi, gerekse TMV'yi anlamak için bu kanunların hazırlanması süreci ve devlet yetkililerinin hedefleri kadar önemli olan, bunların gündelik yaşam içindeki pratikleri,

64 Donald Quataert, "Giriş", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler, 1839-1950* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), s. 14.

65 Türkiye tarihçiliğinde kaynak kullanımındaki, özellikle devlete ve elitlere ait belgelerinin kullanımındaki sorunlar konusunda bkz. Kaan Durukan, "Modern Türk Tarihçiliğinin / Tarihyazımının Sorunları Üzerine Bazı Düşünceler", *Toplum ve Bilim*, no. 91 (Kış 2001-2002), s. 297.

yani uygulanmasıdır. MKK'nin ve TMV'nin uygulanışlarının incelenmesi, devletin politikalarını hayata geçirebilme kapasitesini ve sıradan insanlarla gündelik yaşam içindeki etkileşimini açığa çıkaracak; böylece, hem "güçlü devlet" tezinin hem de sıradan insanların devlet karşısındaki pozisyonlarına ilişkin alışılagelmiş yorumların sınanması imkânını sağlayacaktır.

Bu noktada, Michael Mann'ın iki tür devlet gücü, yani "despotik güç" (*despotic power*) ve "altyapısal güç" (*infrastructural power*) arasında yaptığı ayrım, Türkiye'de savaş yıllarında devlet politikalarını ve devlet-toplum ilişkileri değerlendirmek için açıklayıcı bir çerçeve sunar.[66] Mann'a göre altyapısal güç devletin kapasitesiyle ilgilidir. Devletin sosyal, ekonomik, kültürel alanlara nüfuz etmesini sağlar ve daha etkilidir.[67] Hâlbuki zor kullanmaya dayanan despotik güç ise toplumsal alana nüfuz etmek için gerekli altyapıya ve donanıma sahip olmayan, daha etkisiz bir güç türünü ifade eder.[68] Mann'ın bizim açımızdan işaret ettiği en önemli nokta, devletin gerçek gücünün, onun politikalarını ve planlarını hayata geçirme kapasitesine sahip olmasına, yani altyapısal gücüne göre belirlenebileceğidir.

Devlet ve ekonomi ilişkileri üzerine yaptıkları önemli bir çalışmada Linda Weiss ve John M. Hobson da benzer şekilde güçlü devletlerin terör ve zora dayalı yöntemler gibi keyfi ve sınırları belirsiz toplumsal kontrol biçimlerine asgari düzeyde başvurduğunu ileri sürerler. Güçlü devletler altyapısal anlamda donanımlıdır; toplumsal organizasyon ve teşkilatlanma seviyeleri yüksektir.[69]

Joel S. Migdal'in devlet-toplum ilişkilerinin incelenmesinde önerdiği "devletin imajı" (*state image*) ile "devletin pratikleri" (*state practices*) arasındaki ayrım ise oldukça açıklayıcıdır. Migdal'e göre kanun metinlerinde, basında, gündelik konuşmalar ve söylemler içinde devlet tutarlı, güçlü, bütünsel, belirli hedeflere

66 Michael Mann, *Sources of Social Power: The Rise of Classes and Nation-States (1760-1914)*, c. 2 (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), s. 59-60.

67 *a.e.*, s. 9.

68 Michael Mann, *States, War and Capitalism* (Oxford: Blackwell, 1988), s. 29.

69 Linda Weiss ve John M. Hobson, *States and Economic Development: A Comparative Historical Analysis* (Cambridge: Polity Press, 1997), s. 4.

odaklanmış, etkili ve homojen bir görünüm arz eder. Bu, aslında büyük oranda devletin imajıdır.[70] Fakat devletin imajı ile onun gündelik yaşamdaki pratikleri tarafından belirlenen gerçek hâli arasında önemli farklılıklar olabilir.[71] Migdal'e göre devletin gücünü anlamak için onun imajına değil, pratiklerine bakmak gerekir. Devletin gücü onun topluma nüfuz etme, sosyal ilişkileri düzenleme, toplumsal ve ekonomik kaynakları kontrol ederek belirli politikalar için tahsis etme kapasitesini içerir.[72] Bu anlamda, güçlü devlet belirlediği hedefleri tamamlamak için gereken yüksek kapasiteye sahip olandır. Zayıf devlet ise üzerine aldığı görevleri ve hedeflerini gerçekleştirme imkânlarından mahrum olan devlettir.[73]

Devletin gücünü ve toplum üzerindeki denetim ve kontrol seviyesini Michel Foucault'nun terimleriyle ölçmek de oldukça aydınlatıcı olacaktır. Buna göre, modern devletin fonksiyonları Ortaçağ'ın devletine göre daha geniş ve gelişmiş bir hâle gelmiştir. Toplumun en ücra köşelerine kadar yayılmış olan "sosyal kontrol" (*contrôle social*) mekanizmaları modern devletin en önemli özelliğidir. Çünkü modern devletin meşruiyeti ve gücü eskisi gibi nüfusun katıksız itaatinden ve zorlamadan değil, nüfusun sağlığından, refahından ve üretkenliğinin artmasından geçmektedir.[74] Bundan dolayı, modern devlette iktidar sahipleri alışılmışın dışında farklı düzeylerde ve farklı mekanizmalarla çalışan yeni iktidar tekniklerine sahiptir. Foucault bunu "biyopolitika" (*biopolitique*) olarak tanımlar. Toplumun içine yayılmış olan sosyal politika kurumları, okullar, evsizler için yurtlar, kreşler, çıraklık kursları, hayır cemiyetleri, hastaneler, ibadethaneler ve benzeri kurumlar devlet açı-

70 Joel S. Migdal, *State in Society: Studying How States and Societies Transform and Constitute One Another* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), s. 13.

71 *a.e.*, s. 13-18.

72 Migdal, devletin vergi toplama kapasitesinin devlet gücünün temel göstergesi olduğunu belirtir. *a.e.*, s. 283.

73 *a.e.*, s. 4-5.

74 Gordon, *a.g.e.*, s. 10; Randal McGowen, "Power and Humanity, or Foucault Among Historians", *Reassessing Foucault: Power, Medicine and the Body*, Colin Jones ve Roy Porter (ed.) (New York: Routledge, 1998), s. 99.

sından bir ölçüde disiplin ve sosyal kontrol fonksiyonu görürler.[75] Foucault'ya göre bu sosyal kontrol araçları ve kurumları ağının tümü geniş anlamda "*polis*" olarak tanımlanabilir.[76] Dolayısıyla, modern devletin gücü alışıldık anlamdaki kolluk kuvvetlerine bakılarak değil, Foucault'nun kullandığı geniş anlamdaki "*polis*"e ve "normallik yargıçları" diye adlandırdığı sosyal kontrol ve disiplin mekanizmalarına bakılarak anlaşılabilir. Diğer bir ifadeyle, modern devletin gücünün en önemli göstergelerinden biri sosyal kontrolü ne derecede yerine getirebildiğidir. Bu anlamda, siyasi iktidarın meşruiyeti ve ekonomik üretkenlik için tasarlanmış olan sosyal politika uygulamalarının gündelik yaşam içindeki pratiklerinin incelenmesi devlet-toplum ilişkileri konusunda önemli ipuçları verecektir.[77]

Kitabın Haritası

Erken Cumhuriyet dönemi tarih yazımı, daha spesifik olarak İkinci Dünya Savaşı yılları ya da "Milli Şef Dönemi" tarihçiliği, bu kitapta ortaya konulacak şu *üç* boyutu göz ardı etti: *Bir*, savaşın Türkiye'de yarattığı ekonomik koşullar toplumun geniş kesimlerini derinden etkiledi. Mevcut toplumsal sorunlar ağırlaştı ve birçok yeni toplumsal sorun baş gösterdi. Özellikle işçiler, küçük köylüler, dar gelirli memurlar, fakir kadınlar ve çocuklar büyük ekonomik sıkıntı ve güçlüklerle karşılaştı. Hayat pahalılığı ve birçok gıda maddesinde görülen darlıklar dayanılmaz boyutlara ulaştı. Aşırı oranlara varan enflasyon karşısında reel ücretler büyük oranda düşüş kaydetti. Gelir dağılımı daha da bozuldu. Savaşı fırsata çeviren iş çevrelerinin ve küçük bir azınlığın lükse dayalı yaşam tarzına

75 Michel Foucault, *Hapishanenin Doğuşu* (Ankara: İmge Kitabevi, 2000), s. 440.

76 Paul Rabinow, *The Foucault Reader* (New York: Penguin Books, 1984), s. 277-278.

77 Martin Dinges, Foucaultcu literatürde yaygın olan söylem temelli sosyal kontrol analizlerinin, söylemin rolünü abartarak, gündelik yaşamın gerçekliklerini göz ardı ettiğine dikkat çeker. Söylem kadar gündelik yaşamdaki sosyal kontrol pratikleri de göz önünde bulundurulmalıdır. Martin Dinges, "The Reception of Michel Foucault's Ideas on Social Discipline, Mental Asylums, Hospitals and the Medical Profession in German Historiography", *Reassesing Foucault: Power, Medicine and the Body*, Colin Jones ve Roy Porter (ed.) (New York: Routledge, 1998), s. 197.

karşın, fakirlik ve sefalet yaygınlaştı. Bu durum dar gelirli ve yoksul insanların bedenleri üzerinde tahribat yaratarak çeşitli salgın hastalıkların artmasına neden oldu. Verem, sıtma, tifo, tifüs gibi hastalıklar yoksul insanlar arasında yaygınlaştı. Askeri seferberlik ekonomide önemli ölçüde işgücü arzı sorunu yaratırken, erkekleri askere alınan fakir ve dar gelirli aileleri de zor duruma düşürdü. Kadın ev dışına çıkarak ve çocuk okulunu bırakarak çalışmak zorunda kaldı. Aile kurumu sarsıntıya uğradı. Boşanma sayılarındaki oransal artış Cumhuriyet tarihinin o döneme kadarki en yüksek seviyesine ulaştı. Sokak ve caddelerde evsiz ve kimsesiz çocuklar gözle görülür derecede çoğalırken, çocuk suçları nispi olarak yükseldi. Diğer suçluluk oranları da, özellikle hırsızlık gibi mülkiyete yönelik suçlar gelir dağılımının iyice bozulmasıyla artış trendine girdi. Hükümetin ekonomi politikaları, MKK ile getirilen uzun çalışma saatleri, hafta tatilinin kaldırılması, çalışma hayatında kadın ve çocuğa yönelik koruyucu hükümlerin esnetilmesi, iş bırakmanın yasaklanması, ücretli iş mükellefiyeti, tarımsal politikalar, mahsulün düşük fiyatlardan hükümete satılması mecburiyeti ve TMV alt sınıfların büyük sıkıntılar çekmesine neden oldu. Türkiye savaşın dışında kalmasına rağmen, toplumun düşük gelirli kesimleri için savaş koşullarına benzer bir ortam ortaya çıktı.

İki, yüksek siyaset alanının sakin görünmesine ve devletin kitleler üzerinde egemen gibi görünmesine karşın, sıradan insanlar savaşın olumsuz etkileri ve devlet politikaları karşısında pasif kalmadılar. Gündelik yaşam içinde kendi metotlarıyla yaşam mücadelelerini verdiler; devlet politikalarına dolambaçlı yollarla meydan okudular. Dünyada savaş devam ederken, Türkiye'de gündelik yaşam içinde alt sınıflar ile olumsuz ekonomik koşullar ve devlet arasında örtülü bir savaş yaşanıyordu. Türkiye tarih yazımının Varlık Vergisi ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu bağlamında sürekli devlet ile mülk sahibi varlıklı kesimler arasındaki gerilimi vurgulamasına rağmen, asıl mücadele devlet ve sermaye sahipleri ilc dar gelirli-yoksul kesimler arasında cereyan ediyordu. Bu süreçte, alt sınıflar önemli ekonomik sıkıntılarla, zorluklarla ve hatta baskı ve şiddetle karşılaştılar; fakat tüm bunlara karşı seyirci de

kalmadılar. Dolayısıyla, savaş sonrası dönemde sosyal politika alanında gerçekleştirilen düzenlemeler ve çok partili sisteme geçiş gibi gelişmeleri, devlet ve elitler kadar toplumun derinliklerinde alttan alta süregiden örtülü toplumsal mücadeleler belirledi.

Üç, devlet savaşın yarattığı ortamın etkisiyle, geniş kapsamlı birçok ekonomik ve sosyal politika tedbiri aldı. Fakat pratikte kapasite sorunları, sosyal kontrol imkânlarının sınırlılığı ve toplumsal alandan gelen direnişler nedeniyle önemli engellerle karşılaştı. Devletin toplumsal alana müdahalesinin ve gücünün sınırları belirginleşti. Savaş yıllarında gündelik yaşamdaki devlet pratikleri tek parti devletinin sanıldığı kadar güçlü ve belirleyici bir tarihsel aktör olmadığı gerçeğini net bir hâle getirdi. Gerek MKK'nin çeşitli alanlardaki uygulaması, gerek Cumhuriyet tarihinin en önemli vergi uygulamalarından biri olan TMV deneyimi, gerekse savaşın sarstığı toplumsal dengelerin muhafazası için girişilen fiyat murakabesi, narh, karne uygulaması, sosyal yardımlar gibi ekonomik ve sosyal politikaların pratikleri devletin kapasite sorunlarını ve gücünün sınırlarını ortaya koydu.

Özetle, savaş yılları Türkiye'de erken Cumhuriyet döneminde devlet-toplum ilişkilerine dair, dolayısıyla savaş sonrası siyasi gelişmelerin dinamiklerine ilişkin bize önemli ipuçları sunmaktadır. Savaş yılları gündelik yaşam içinde devletin gücünün sınırlarını ve alt sınıfların tarihsel özne olarak rollerini görmek açısından bir tür turnusol kâğıdı gibidir. Öte yandan, savaş sonrası sosyal politika alanındaki gelişmelerin ve çok partili siyasi yaşama geçiş sürecinin ardında yatan ve gün ışığına çıkarılmayı bekleyen toplumsal etmenleri içeren bir dönemdir. Dolayısıyla bu kitap savaş yıllarının toplumsal gelişmeleri ışığında erken Cumhuriyet döneminde devlet-toplum ilişkilerinin gerçek yaşamdaki ve karşılıklı etkileşim içindeki durumunu ortaya koyma girişimidir.

Yukarıdaki çerçeve içinde, kitabın ikinci bölümünde savaşın ekonomik etkileri ve bu etkiler karşısında devletin ve toplumun tepkileri incelenecek. Bu bölümde ilk olarak farklı sınıflar açısından savaşın ekonomi üzerindeki etkilerine değinilecek. Ardından, enflasyon, hayat pahalılığı ve iaşe sorunu, özellikle de geniş kitlele-

rin temel besin maddesi olan ekmek sorunu anlatılacak. Daha sonra, bu sorunların halli için hayata geçirilen narh uygulaması, fiyat murakabesi ve karne uygulaması mercek altına alınacak. İaşe sorununun çözülmesinin siyasi iktidarın gücü ve meşruiyeti açısından taşıdığı önem gösterilecek; buna karşın, alınan önlemlerde, özellikle de fiyat kontrollerinde ve karne sisteminde devletin karşılaştığı kapasite sorunları, tüketimi sınırlanan insanlardan ve devletin kendi fakir memurları arasından gelen direnişler anlatılacak. Yine o dönemde en önemli gıda maddesi olan ekmek sorununun giderilmesinde devlet ve fırıncı ilişkileri üzerinde durulacak. Fırıncıların devlet politikalarına direnişinin iaşe meselesini nasıl etkilediği gösterilecek. Bu anlamda, tüketiciye en yakın alt düzeydeki piyasa aktörlerinin olağanüstü ekonomik önlemlerin uygulanmasında rol sahibi olduğunun altı çizilecek.

Üçüncü ve dördüncü bölümlerde ise, küçük köylülerin ve işçi sınıfının savaşın yarattığı ortamdan nasıl olumsuz etkilendikleri ve yaşam mücadeleleri anlatılacak. Kendilerini yakından ilgilendiren devlet politikalarına gündelik yaşam içinde nasıl direndikleri, bu politikaların uygulanmasını nasıl etkiledikleri ve direnişlerinin makroekonomik ve politik etkileri gösterilecek. Bu iki bölümde vurgulanacak olan en önemli nokta, küçük köylülerin ve işçi sınıfının devlet otoritesine boyun eğen yığınlar olmadıkları, tam tersine, gündelik yaşam içinde devlet politikaları karşısında bağımsız bir şekilde, bireysel çıkarları doğrultusunda, öznel olarak hareket eden tarihsel özneler olduklarıdır. Aynı zamanda, onların bu hareketlerinin devleti birçok açıdan nasıl zora soktuğu gösterilecek.

Gerçekten, devlet harcamalarının arttığı, toplumsal dengelerin muhafazası için sosyal politika ve sosyal yardım kampanyaları için kaynak arandığı bu dönemde köylüler, devlete, harcamalarını finanse etmek için ihtiyaç duyduğu verginin önemli bir bölümünü vermeyerek onu zor duruma sokacaklardır. İşçilerin savaşın yarattığı ekonomik koşullara ve emekleri üzerinde kurulmak istenen kontrole karşı direnişi isc, MKK'nin etkin bir şekilde uygulanmasını aksatacak ve sanayi üretiminin savaş koşullarında siyasal iktidarın ihtiyaç duyduğu verimlilikte sürmesini önleyecektir.

Sonuçta, savaş sonrasında hem toplumsal dengelerin muhafazası hem de işgücünün verimliliği açısından sosyal politika tedbirlerinin devlet tarafından daha ciddi bir biçimde ele alınması gerektiği anlaşılacaktır.

Üçüncü ve dördüncü bölümlerin diğer bir hedefi de, döneme dair literatürde sık sık vurgu yapılan iş çevreleriyle devlet arasındaki gerilimler yerine, tarih yazımının dışında bırakılmış olan küçük köylülerin ve işçi sınıfının sıkıntılarını ve devletle olan gerilimlerini hatırlatmaktır. Bu doğrultuda, köycü ve popülist olarak nitelenen tek parti devletinin aslında bu özelliklere sahip olmadığı; bu ilkelerin sözde kaldığını öne sürülecek.

Son olarak söz konusu bölümlerin diğer bir odak noktası da, devletin küçük köylülerin ve işçi sınıfının yaşamlarına ve ekonomiye müdahale sürecinde karşılaştığı engellere, kapasite sorunlarına ve toplumsal direnişlere dikkat çekerek, devletin mevcut tarih ve siyaset bilimi ezberimizdeki güçlü bir özne olarak temsilini tartışmaya açmaktır.

Beşinci bölümde ise savaş yıllarının yarattığı toplumsal problemler, devletin ve hayır kuruluşlarının bu problemler karşısında aldığı sosyal politika tedbirleri ve sosyal yardım kampanyaları anlatılacak ve tahlil edilecek. İlk olarak devletin kendi gücü, meşruiyeti ve ekonomik üretkenlik açısından sosyal politikaya atfettiği öneme işaret edilecek. Ardından, devletin, uygulamaya koyduğu sosyal politika tedbirlerini ne derecede yerine getirebildiği sorgulanacak. Genelde literatürde devlet yetkililerinin söylemlerine ve mevzuata odaklanıldığından, erken Cumhuriyet devleti solidarist ve popülist bir devlet olarak nitelenmiştir. Hâlbuki devletin sosyal politikalarının pratiğine ve bu politikaları yürütmek için sahip olduğu kapasiteye bakıldığında bambaşka bir manzara ortaya çıkacak, devletin en basit sosyal tedbirleri bile mali kaynak, kalifiye personel, yeterli araç ve gereç yokluğu gibi nedenlerle pratiğe geçiremediği görülecektir.

Ayrıca, emek tarihi literatüründe genelde savaş yıllarıyla ilgili olarak devlet memurlarına yapılan sosyal yardımların onları tatmin ettiği, onları CHP yönetiminden memnun, aristokratik bir

mevkiye taşıdığı iddia edilegelmiştir. Bu sonuca, memurlara yapılan yardımların pratiği ve memurlar tarafından nasıl algılandığı sorunsallaştırılmadan, sadece yardımlarla ilgili mevzuata, istatistiklere ve toplumun diğer kesimlerinin memurlara yapılan yardımları nasıl algıladıklarına bakılarak ulaşılmıştır. Dolayısıyla, beşinci bölümde üzerinde durulacak bir diğer nokta da sosyal yardımlarla ilgili mevzuat değil, bunların uygulanması ve memurların devletin yaptığı sosyal yardımları nasıl tecrübe ettikleri ve nasıl algıladıklarıdır. Bu çerçevede, memurların büyük bölümünü oluşturan dar gelirli memurların yardımlardan pek de yararlanamadığı, ücretli kesimler içinde devlet idaresinden memnun bir aristokratik zümre teşkil etmedikleri, tersine hayat pahalılığından etkilenen hoşnutsuz alt sınıflar içinde yer aldıkları gösterilecek.

Ardından, savaş yıllarında artan sağlık sorunları ve devletin bu sorunlarla olan mücadelesi incelenecek. Burada iki nokta vurgulanacak: Birincisi, modern devletin en önemli düşmanlarından olan mikroorganizmalarla savaşta Cumhuriyet devletinin güçsüzlüğü ve imkânsızlıkları; ikincisi, fakir insanların, artan sağlık sorunları karşısında devletin sağlık politikalarının etkisizliğinden kaynaklanan sıkıntıları... Dünyada savaş devam ederken, Türkiye'de devlet ve kitleler, artan salgınlara karşı savaş vermişlerdir. Bu savaşta büyük sıkıntılarla karşılaşmışlar, devlet tarafından giderilemeyen bu sıkıntılar halk arasında yaygın bir şikâyet ve hoşnutsuzluk kaynağı olmuştur.

Beşinci bölümün sonunda savaşın yoksul aile, kadın ve özellikle de çocuk üzerindeki etkileri incelenecek. Fakir ve kimsesiz çocukların savaşın yarattığı ekonomik sorunlardan belki de en çok etkilenen toplum kesimi olduğu gösterilecek. Devletin çocuklara ve çalışan kadınlara yönelik sosyal yardım ve desteğinin yetersizliğinin altı çizilerek, bir kez daha tek parti devletiyle ilgili popülizm nitelemesinin tartışılır olduğu belirtilecek. Devletin, Cumhuriyet rejiminin geleceği olarak en çok önem verdiği toplumsal gruplardan biri olan çocukları savaşın yarattığı koşullardan koruma konusundaki zaafına ve bu anlamda yine devlet gücünün sınırlarına ışık tutulacaktır.

Bu bölümde işaret edilecek diğer bir nokta da savaş sonrasında sosyal politika alanındaki kurumsal ve yasal düzeydeki yeniliklerin toplumsal arka planının savaş yıllarında geliştiğidir. Bu dönemde artan yoksulluğa ve toplumsal sorunlara karşın devletin sosyal politika alanındaki yetersizlikleri her zamankinden çok daha fazla belirginlik kazanmıştır. Kamuoyundan gelen şikâyetler ve talepler çığ gibi artmış, daha etkili ve daha fazla sosyal politika tedbirleri talep edilmiştir. Devletin sosyal politika uygulamaları konusundaki şikâyet ve talepler CHP Genel Sekreterliği'ne ve Millet Meclisi'ne yazılan dilekçeler, gazete haberleri, gazetelere yazılan mektuplar yoluyla kamusal bir hâl almış ve siyasal iktidara ulaşmıştır. Bu toplumsal ihtiyaç karşısında bürokrasi içinden, basından ve aydınlardan da daha etkin, sistemli ve hayır kuruluşlarından ziyade devlet tarafından merkezi bir biçimde yürütülen sosyal politikanın ve sosyal güvenlik sisteminin gerekliliğine dair öneriler sık sık dile getirilmiştir. Tüm bunlar savaş sonrasında gündeme gelecek olan sosyal politika alanındaki gelişmelerin toplumsal dinamiğini teşkil edecektir. Dolayısıyla bu bölümde, Türkiye tarih yazımının genelde dış ilişkilere, çok partili siyasi yaşama, CHP'nin popülist ya da solidarist ideolojisine, sanayileşmenin gereklerine ve emeğin yeniden üretimi sürecine atfettiği savaş sonrası sosyal politika alanındaki gelişmelerde, bazen satır aralarında bir-iki sözcükle yer verilen, bazen de hiç değinilmeyen toplumsal ihtiyaçların ve taleplerin sanıldığından daha büyük bir role sahip olduğu gösterilecek. Özellikle dördüncü bölümün savları bu bölümle birleştiğinde, savaş sonrası sosyal politika alanındaki gelişmelerin ardında yatan toplumsal dinamikler daha net bir hâle gelecek.

1914'te başlayan büyük savaş aslında 1945'te sona erdi. 1914'ten 1945'e uzanan sürecin son altı yıllık evresi olan İkinci Dünya Savaşı yılları, daha önce ortaya çıkmış olan toplumsal ve ekonomik sorunları ağırlaştırırken, yeni sorunların ortaya çıkmasına neden oldu. Bu kitapta sadece savaşın sıradan insanlara olan etkisini anlatılmamaktadır; ayrıca insanların savaşın getirdiği zorluklara ve sıkıntılara karşı nasıl göğüs gerdikleri ayrıntılı olarak incelenmektedir. Bu kitap, sıradan insanları tarihin marjinlerine

iterek, elitlerin ve devletin emri altına sokan Osmanlı-Türkiye tarihçiliği yerine, sıradan insanların tarihin öznesi olarak savaş sırasındaki ve sonrasındaki birçok devlet politikasının ortaya çıkışında ve uygulanmasında belirleyici bir role sahip olduğu bir geçmiş tasarımı olma niyeti taşımaktadır. Öte yandan, savaş yıllarında sosyal sorunları gidermeye, ekonomiyi savaş ekonomisinin ve kapitalist birikim sürecinin ihtiyaçlarına göre ayarlamaya çalışırken, devletin nasıl kapasite sorunlarıyla ve toplumsal alandan gelen direnişlerle karşılaştığı anlatılmaktadır. Bu anlamda, erken Cumhuriyet devletinin bugüne kadar gerçekmiş gibi kabul gören imajı ile gerçek yaşamdaki somut hâli arasındaki farklılık vurgulanmaktadır. Kitap, bir bakıma, erken Cumhuriyet yıllarının gündelik yaşam içinde cereyan eden devlet ve toplum ilişkilerinin 1939-1945 yılları arasındaki kesitinin fotoğrafını vererek, Türkiye tarih yazımının güçlü/özne devlet ve elit, pasif/nesne alt sınıflar yaklaşımının eleştirisini sunma amacı taşımaktadır. Ayrıca, bazen işadamlarına, bazen bürokratik elitlere bazen de her ikisine birden başrol veren Türkiye tarih yazımının bir eleştirisi olarak, "tarihsel ilerleme" sürecinde daha "ileri" ve "gelişmiş" tarihsel aşamalar pahasına tarihsel anlatının dışına atılmış olan dar gelirli ve yoksul toplum kesimlerinin yaşam deneyimlerini, çektikleri sıkıntıları, acıları, mücadelelerini ve direnişlerini hatırlatma amacı taşımaktadır.

Kaynaklar Üzerine Kısa Bir Açıklama

Kuşkusuz tüm bu tartışmaları yürütmek için alışıldık kaynakların dışında kaynaklar kullanıldı. Devlet yöneticilerinin amaç ve ideallerini yansıtan kaynaklardan ziyade, toplumsal alandaki gelişmeleri, devletin gündelik yaşam içindeki asıl yüzünü yansıtan kaynaklara yer verildi. İlk olarak, gazetelerin gündelik hayata ve sıradan insanlara ilişkin haberlerle dolu ikinci, üçüncü sayfaları, mahkeme ilamlarının yayınlandığı son sayfaları ve devlet-toplum ilişkilerinin taşradaki durumunu yansıtan yerel gazeteler yararlanılan temel kaynaklardandır.

Bu çalışmada kullanılan kaynaklardan birisi de Cumhuriyet Arşivi'nde *Cumhuriyet Halk Fırkası/Partisi Kataloğu* içinde yer alan CHP milletvekillerinin kendi *intihap daireleri*, yani seçim bölgeleri ve *teftiş bölgeleri* hakkındaki raporlarıdır. Raporlar milletvekilleri tarafından seçim bölgesi ya da teftiş bölgesi olan ilgili vilayetin merkez, kaza ve köylerindeki çeşitli sosyal kesimlerden insanlarla, yerel parti yöneticileriyle, emniyet yetkilileriyle yapılan görüşmelere ve milletvekillerinin bizzat yaptığı gözlemlere dayanır. Raporlar ilgili olduğu vilayetin sosyal, ekonomik, kültürel havasına, partinin ve devlet teşkilatının gündelik yaşam içindeki işleyişine, devlet politikalarının nasıl uygulandığına, sıradan insanların sosyo ekonomik koşullarına, beklentilerine, taleplerine ve şikâyetlerine, devlet ve partiyle girdikleri ilişkilere dair önemli bilgiler içerir. Raporlar, devletin toplumsal alandan ve kamuoyundan haberdar olma isteğini, bir anlamda kararlarını ve politikalarını toplumsal alandaki ihtiyaçlara ve kamuoyunun durumuna göre uyarlama isteğini yansıtırlar. Bilinenin aksine, CHP milletvekilleri toplumdan yalıtık yaşamamışlardır; bilakis, at ya da eşek sırtında, köy köy, kasaba kasaba gezerek topluma ve yerel devlet ve parti teşkilatına dair bilgi toplamışlar, halkın beklentilerini ve sorunlarını CHP Genel Sekreterliği'ne rapor etmişlerdir. Bu raporlar bürokrasinin tozlu raflarında kalmamış, hükümet tarafından ayrıntılı bir biçimde incelenmiş ve siyasi karar alma sürecine dahil edilmiştir. Dolayısıyla söz konusu raporlar, savaş boyunca ortaya çıkan toplumsal ve ekonomik sorunları, bu sorunlarla ilintili olarak insanların isteklerini, şikâyetlerini ve gündelik yaşam içindeki devlet ve toplum etkileşimlerini yansıtan bir doküman olarak erken Cumhuriyet sosyal tarihçiliği için değerli bir kaynaktır. [78]

Ayrıca, bu çalışmanın tamamlanmasından uzun süre sonra ancak ulaşabildiğim için henüz üzerinde çalışmakta olduğum, fakat burada yer almayan başka bir kaynaktan da söz etmeliyim: Polis tutanakları ya da ajan/gizli polis raporları. Erken Cumhuriyet dö-

78 Bu konuda bkz. Murat Metinsoy, "Fragile Hegemony, Flexible Authoritarianism, and Governing From Below: Politicians' Reports in Early Republican Turkey", *International Journal of Middle East Studies* 43-4 (Kasım 2011), s. 699-719.

neminde devlet sıradan insanlar arasında nelerin konuşulduğundan, devlet politikalarının nasıl değerlendirildiğinden haberdar olmak için çarşı, pazar, kahvehane, hamam gibi kamusal mekânlarda insanların konuşmalarını dinleyen ve bunu Dâhiliye Vekâleti'ne rapor eden gizli ajanlar tesis etmiştir.[79] Yine, bugün elimizde olan yerel düzeydeki adli vakaların yansıdığı polis tutanakları sıradan insanların gündelik yaşamlarına ve hayat mücadelelerine ışık tutan çok önemli bir kaynaktır. Bu tür kamuoyu raporları Ankara'daki Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi'nde muhafaza ediliyor. Eğer söz konusu belgelere bu çalışmanın yazıldığı dönemde ulaşılsaydı, hem bu kitap çok daha kapsamlı olacak ve bize çok daha farklı yorumlar yapma imkânı verecekti hem de milletvekili raporlarının ve dilekçelerin içerdiği bilgileri sınamamıza olanak sağlayacaktı.[80]

79 Kamuoyu hakkında gizli ajan raporlarının varlığına ilişkin bir kanıt olarak bkz. Ömer Türkoğlu, "Hüseyin Sami Bey'in Hayatı ve Ankara'daki Ajanlık Yılları", *Kebikeç*, no. 4, 1996.
Benim 2008 yılında erişme imkânı bulduğum, Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi'nde ve İçişleri Bakanlığı Arşivi'nde bulunan polis tutanakları ve raporları kuşkusuz tarihimizin kara kutusudur. Bu raporları, bu çalışmanın 2007'deki ilk baskısının ardından ulaşabildim ve yayınlanmış ve yayınlanmayı beklenen bir dizi çalışmada kullandım. Bkz. Murat Metinsoy, *The Everyday Politics of Ordinary People: Public Opinion, Dissent and Resistance in Early Republican Turkey, 1925-1939* (Doktora tezi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 2010); Murat Metinsoy, "Everyday Resistance to Unveiling and Flexible Secularism in Early Republican Turkey", *Anti-Veiling Campaigns in the Muslim World: Gender, Modernism, and the Politics of Dress* (New York: Routledge, 2014); Murat Metinsoy, "Everyday Resistance and Selective Adaptation to the Hat Reform in Early Republican Turkey", *International Journal of Turcologia* 8/16 (Sonbahar 2013).

80 Avrupa ülkelerinde, kamuoyu hakkındaki siyasetçi veya gizli polis raporları üzerine yapılmış olan çalışmalarda, siyasetçilerin raporlarının gerçekleri daha az yansıttığı, bazı önemli olumsuzlukları kariyer ya da siyasi sorumluluk kaygısı gibi nedenlerle raporlarına dahil etmedikleri görülmüştür. Buna karşın başarısı ve kariyeri en olumsuz örnekleri yakalayıp devlete bildirmekten geçen polislerin ve gizli ajanların hazırladığı raporların sosyal gerçekliği daha çıplak bir biçimde resmettikleri iddia edilmiştir. Bu iddia mantıklıdır ve Türkiye örneğinde de benzer bir durum söz konusudur. Bkz. Aryeh Unger, "Public Opinion Reports in Nazi Germany", *Public Opinion Quarterly*, c. 29, no. 4 (Kış 1965-66); Ian Kershaw, *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich: Bavaria 1933-1945*, (Oxford: Clarendon Press, 2002); Sarah Davies, *Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, Propaganda and Dissent, 1934-1941* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997); Murat Metinsoy, "Erken Cumhuriyet Döneminde Mebusların İntihap Dairesi ve Teftiş Bölgesi Raporları", *Tarih ve Toplum*, no. 3 (Bahar 2006).

Yine Cumhuriyet Arşivi'nde *Cumhuriyet Halk Fırkası/Partisi Kataloğu* içinde yer alan CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilmiş olan dilekçeler ve mektuplar bu çalışmada sıklıkla referansta bulunulan dokümanlardan birisi. Bu çalışmada kullanılan bir başka dilekçe grubu ise TBMM'ye gönderilen dilekçeler. TBMM Arzuhal Encümeni tarafından değerlendirilen ve TBMM yıllıklarında yayınlanan on binlerce dilekçenin kısa özetleri, kamuoyunu kuşbakışı görmek için oldukça yararlı bir kaynak. Dilekçeler erken Cumhuriyet sosyal tarihçiliği için oldukça bilgi verici belgeler olmalarına rağmen, sıradan insanları pek dikkate almayan Cumhuriyet tarihçiliği tarafından layıkıyla değerlendirilmemiştir. Hâlbuki dilekçeler hem sıradan insanların yaşamına ayna tutan bir kaynak hem de onların devletle kurduğu bir ilişki türü, seslerini duyulur kılmak için kullandıkları bir araç, bir tür siyasete katılma yolu olmuştur. Bu çalışmada da görüleceği üzere, dilekçeler, insanların devlet ve toplumsal koşullar karşısında hiç de pasif olmadıklarını, insanların somut yaşam deneyimlerini ve onların duygu ve düşüncelerini görmek için tarihe açılan geniş bir penceredir.[81]

Tabii ki, insanların yaşam deneyimlerini ayrıntılı bir şekilde aktaran, bununla da kalmayıp onların, yaşadıklarını nasıl algıladıklarıyla ilgili fikir veren anılardan da yararlanıldı. Devlet bürokratlarının ve orta sınıfa mensup bireylerin yaşamlarını hikâye eden anılardan ziyade sıradan insanların deneyimlerini yansıtan anılar kullanılmaya çalışıldı. Bununla birlikte, üst ve orta sınıfa mensup insanlar tarafından kaleme alınan anılardan satır arası okumalar yoluyla sıradan insanların deneyimlerine dair birçok ipucu ve detay bulmak mümkün olabileceği için, bu tür anılar da göz ardı edilmedi.

Son olarak, edebi metinlerin bir tarihsel kaynak olarak önemi, tarihsel gerçekliği temsil etme gücü ve tarih çalışmalarında nasıl kullanılacağı tarihçiler arasında tartışma konusu olsa da, edebi eserle-

81 1930'lu yıllarda CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen dilekçelerin genel karakteristikleri konusunda bkz. Yiğit Akın, "Reconsidering State, Party, and Society in Early Republican Turkey: Politics of Petitioning", *International Journal of Middle East Studies* 39 (2007), s. 435-457.

rin birer tarihsel kaynak olarak tarih yazımındaki yerinin önemli olduğunu düşünüyorum. Zira sosyal bilimlerin gelişmediği ya da otoriter rejimler altında ifade özgürlüğünün olmadığı dönemlerde romanların, doğrudan tartışılamayan sorunları estetize ederek, kurgusal metinler üzerinden dolaylı olarak yansıtmaya ve toplumsal ve siyasi çözümlemeler yapmaya hizmet ettiklerini biliyoruz. Özellikle resmi kayıtlara pek girmeyen sıradan insanların bireysel yaşam deneyimleri ve gündelik yaşamın ayrıntıları söz konusuysa edebi metinlerin değeri daha da ön plana çıkıyor. Bu konuda edebiyat eleştirmeni Ömer Türkeş'in şu düşüncelerine katılıyorum:

> Cumhuriyet'in ilk yıllarında yaşanan yoksulluk ve zulüm, şu an içinde bulunduğumuz koşullardan daha hafif değildi kuşkusuz. Ama, bugün tarih kitaplarından okuduğumuz modernleşmenin insanlara ödettiği ağır bedellerin belleklerimizde bir karşılığı yok, çünkü geçmiş hakkındaki "bilimsel" bilgilerde geçmişin ruhunu, atmosferini, insanların acılarını hissetmemize yarayacak imgeler yer almıyor. Sayılar, istatistikler, köy ve köylülerin sayısı, tarım ürünlerinin fiyatları ve geçim standartları kaydedilmiş; insanların yeni yaşam tarzlarına duydukları tepkiler, çektikleri acılar, karşılaştıkları aşağılanmalar ve açlık sınırına dayanan yoksulluk, "bilimin" nesnesi olmamıştır. İşte bu yüzden, geçmişin imgesini yeniden canlandırmak için, sanata, edebiyata -en çok da romana- başvurmak neredeyse bir zorunluluktur.[82]

Dolayısıyla bu kitapta, tarihçilerin gözünden kaçan, alışıldık kaynaklara yansımayan ya da teorik, metodolojik ve ideolojik nedenlerle tarihin bilinçdışına itilmiş kitlelerin gündelik yaşamdaki deneyimlerinin ayrıntılarını göstermek ve bu ayrıntıların soyut kavramlar içinde eriyip gitmesini önlemek için yeri geldikçe hikâye, roman, şiir gibi edebi türlere başvurmaktan kaçınılmadı.

82 Ömer Türkeş, "Taşra İktidarı!", *Toplum ve Bilim*, no. 88 (Bahar 2001), s. 224.

II

Savaş, Ekonomi ve İaşe Sorunu

İkinci Dünya Savaşı'nın Türkiye Ekonomisine Etkileri

Türkiye İkinci Dünya Savaşı'na girmemesine rağmen savaşın ekonomik alanda yarattığı olumsuz etkilerden kurtulamadı. İkinci Dünya Savaşı, 1929 İktisadî Buhranı'nın Türkiye ekonomisi üzerindeki olumsuz yansımalarının derinden hissedildiği 1930'lu yılların üzerine geldi. 1930'lu yılların ilk yarısında yaşanan ekonomik ve toplumsal sarsıntılar, Türkiye'nin savaşın ekonomik alandaki olumsuz etkilerini şiddetli bir biçimde hissetmesine neden oldu. Daha da gerilere gidildiğinde, henüz yirmi yıl kadar kısa bir süre önce yaşanmış Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele nedeniyle ekonomik ve sosyal yaşamın genelinde büyük yıkımlar meydana gelmiş olması ve ekonominin azgelişmiş, ithalata bağımlı, hassas yapısı İkinci Dünya Savaşı'nın olumsuz etkilerinin daha fazla hissedilmesinde rol oynadı. Zafer Toprak'ın ifade ettiği gibi, Birinci

Dünya Savaşı'nın olumsuz etkileri savaş yıllarıyla sınırlı kalmamış, gelecek nesilleri de yörüngesine almıştı. Bir bakıma Birinci Dünya Savaşı 1945'te sona erecekti.[1] Diğer bir ifadeyle savaşın etkileri 1945'e dek uzanacaktı. Öte yandan, yirminci yüzyılın gittikçe bütünleşen ve küçülen dünyasında büyük savaşların küresel düzeyde yarattığı buhranlardan kaçmanın olanaksızlığı, ekonomik ve toplumsal bakımdan görece zayıf olan Türkiye için daha da geçerli bir gerçekti. İkinci Dünya Savaşı gibi tarihin en genel, topyekûn, sınırsız ve tahripkâr savaşı söz konusu olduğunda bu gerçek daha fazla geçerlilik kazanıyordu.

Sonuçta, İkinci Dünya Savaşı'nın dışında kalınmış olmasına karşın, savaşın Türkiye ekonomisine ve toplumuna önemli etkileri oldu. Savaş ekonomik gelişme sürecine olumsuz bir şekilde yansıdı.[2] Fakir ve dar gelirli kesimleri mağdur etti. Hayat pahalılığı, temel gıda ve tüketim maddelerinde darlıklar ve ihtikâr, yani karaborsa sonucunda ortaya çıkan açlığa varabilen gıdasızlık ve yoksulluk çeşitli toplumsal sorunları da beraberinde getirdi. Hükümet narh sistemi, fiyat murakabesi, yani fiyat denetimi, ihtikârla mücadele ve karne uygulaması gibi çeşitli yollarla ekonomiye müdahale ederek, savaşın yarattığı olumsuz koşulları hafifletmeye, iaşe sorununu çözmeye, hayat pahalılığını önlemeye çalıştı. Fakat gerek devlet teşkilatının mali ve altyapısal gücünün yetersizliği, gerekse devlet politikalarının uygulanması sürecinde toplumsal alandan gelen direnişler sonucunda hükümetin ekonomiyi savaş koşullarının gerektirdiği şekilde kontrol altında tutması mümkün olmadı.

***

Savaşın ekonomik alandaki ilk etkisi uluslararası ticarette hissedildi. Savaş dolayısıyla uluslararası ticaret sekteye uğradı. Birçok tarafsız ülkeye önceden, savaşan ülkeler tarafından ihraç edilen mallar artık bu ülkelere gelmemeye başladı.[3] Üstüne üstlük, Almanya 1941

1 Bkz. Zafer Toprak, *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik* (İstanbul: Homer Kitabevi, 2003), s. 4.

2 Morris Singer, *1938-1960, Economic Development in the Context of Short-Term Public Policies* (Ankara: Turkish Economic Society Publications, 1977), s. 7.

3 Prof. Dobresberger, "Harpte İktisadi Teşkilat", *İktisadi Yürüyüş*, no. 5 (Birincikanun 1940), s. 13.

yılında Yunanistan ve On İki Ada'ya yerleşip Ege Denizi'ni mayınlayınca, İstanbul ve İzmir limanları dış ticarete fiilen kapandı.[4] Dış ticaretin, İktisadî Buhran yıllarını anımsatır bir biçimde sekteye uğramasıyla ithalat ve ihracat durgunlaştı. İkinci Dünya Savaşı Türkiye'nin ihracatında büyük bir azalmaya yol açtı. Temel ihracat kalemi olan tarım ürünlerinin ihracatı, 1940 yılının ilk 10 ayında miktar itibarıyla 1939 yılına göre 276 milyon kg ve 1938 yılına göre de 344 milyon kg daha azdı.[5] İhracatın 1948 fiyatlarıyla hesaplanan değeri ise 1938 yılında 724 milyon TL'den, 1944 yılında 277 milyon TL'ye düştü.[6] Tarımsal üretimin pazarlanma derecesini gösteren tarımsal ihraç ürünlerinin değerinin, tarımsal katma değere oranı azaldı. Bu oran, 1926-1930 arasında 0,18, 1931-1935 arasında 0,17 olarak gerçekleşirken, 1936-1940 arasında olağanüstü hasat koşullarının etkisiyle tarımsal üretimde meydana gelen büyük artış sonucu 0,11'e düşmüştü. Fakat asıl düşüş savaş yıllarında oldu. İkinci Dünya Savaşı sırasında ihraç olanaklarının daralması bu oranı 0,08 gibi bütün dönem boyunca rastlanan en düşük düzeye indirdi.[7]

İthalat rakamlarının sergilediği tablo da savaşın olumsuz etkilerine işaret ediyordu. 1940 yılının ilk 10 aylık ithalatı miktar olarak 1939'daki seviyesinden 248 milyon kg ve 1938'dekinden 327 milyon kg daha azdı. Parasal olarak 1939'a göre 48 milyon TL, 1938'e göre de 63 milyon TL daha azdı.[8] İthalat hacmi İkinci Dünya Savaşı boyunca savaş öncesine göre çok daha düşük düzeylerde seyretti. İthalatın 1948 fiyatlarıyla hesaplanan değeri 1938 yılında 850 milyon TL'den 1941 yılında 257 milyon TL'ye indi. Bu değer, 1944 ve 1945 yıllarında ise 300 milyon TL kadardı.[9]

Yukarıdaki rakamlardan anlaşılacağı gibi, savaş yıllarında, özellikle 1941 yılından itibaren, Türkiye'nin dış ticaret hacmi

4 A. Başer Kafaoğlu, *Varlık Vergisi Gerçeği* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2002), s. 22.
5 Tevfik S. Atalay, "Harbin Tesirleri ve Dış Ticaretimiz", *İktisadi Yürüyüş*, no. 25 (Birincikanun 1940), s. 10.
6 Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Dönemi'nin İktisadi Tarihi, 1923-1950* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002), s. 114.
7 *a.e.*, s. 330.
8 Atalay, *a.g.e.*, s. 10.
9 Tezel, *a.g.e.*, s. 115.

azaldı. Ticaretteki aksama ekonomiyi çeşitli açılardan olumsuz etkiledi. Üreticiler birçok girdiden hem miktar hem de kalite bakımından yoksun kaldı. Ekonomik gelişme süreci sekteye uğradı.[10] 1930'lar ile birlikte girilen planlı ve devletçi sanayileşme sürecinde, her ne kadar yatırımların önemli bir bölümü demiryollarına gitmiş olsa da, sanayileşme konusunda belirli atılımlar yapılmamış değildi. Savaş yıllarında ise sanayi sektörünün ihtiyaç duyduğu araç ve gereçlerin tedarik edilememesi, yeni üretim birimleri kurmak ve mevcutları genişletmek için gerekli olan makinelerin ve yedek parçanın ülkeye getirilememesi, sanayileşme sürecinin yavaşlamasına yol açtı.[11]

Sanayileşme sürecinin yavaşlamasının savaşla ilgili diğer bir nedeni de genel bütçe içinde savunma masraflarının ve idari masrafların olağanüstü şartlar dolayısıyla artmış olmasıydı. Bu yüzden sanayi alanında İkinci Dört Yıllık Plan gerçekleştirilemedi.[12] Demir, çelik, çimento, kâğıt, cam ürünleri, şeker, pamuklu dokuma gibi sektörlerde üretim önemli ölçülerde düştü ya da duraksadı.[13]

Buna karşın, milli savunma giderleri 1938 yılında 163 milyon TL iken, bu rakam savaş yılları boyunca artarak 1944 yılında 710 milyon TL'ye ulaşacaktı. Ayrıca, askeri seferberlik sonucu ekonomiden önemli miktarda emek gücü çekildi. Devlet yaklaşık bir milyon kişilik bir ordunun masraflarını üstlenmek zorunda kaldı. Ülke genelinde seferberlik kapsamında çeşitli askeri önlemler alın-

10 Singer, *a.g.e.*, s. 10.

11 O dönemde, Hacı Ömer Sabancı, bitkisel yağ fabrikası kurmaya karar verip gerekli girişimleri yapmasına karşın, savaş nedeniyle bunu gerçekleştirememişti. Nimet Arzık'ın anlattığına göre, "boş arsalar alındı ve Avrupa'ya makineler ısmarlandı. İkinci Dünya Savaşı patlayınca, makineler gelemedi, ta büyük kargaşalığın sonuna kadar." Bkz. Nimet Arzık, *Ak Altının Ağası, Hacı Ömer Sabancı'nın Hayatı* (İstanbul: Faik Yolaç Basım, 1972), s. 85. Ayrıca bkz. Hüseyin Avni, "Harp Senesi İçinde Fabrikalarımızın Faaliyeti Arttı mı Azaldı mı?", *İktisadi Yürüyüş*, no. 28 (İkincikanun 1941), s. 22.

12 Singer, *a.g.e.*, s. 9. Ayrıca, gerek savaş öncesinde, gerekse savaş süresince ülkenin elektrik kaynakları oldukça yetersizdi. 1948'de inşa edilebilen ilk termik santrale kadar Türk sanayi sektörü yeterli miktarda elektrik enerjisine sahip olamadı. Singer, *a.g.e.*, s. 38.

13 Tezel, *a.g.e.*, s. 286. Ayrıca bkz. Emre Dölen ve Murat Koraltürk, *İlk Çimento Fabrikamızın Öyküsü, 1910-2004, Lafarge Aslan Çimento* (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2004), s. 134.

maya, stratejik sevkiyatlar yapılmaya başlandı. Ulaşım olanakları daha çok askeri amaçlarla kullanılmaya başlandı. Böylece devlet harcamaları içinde savunma kaleminin payı arttı. Dahası, artan enflasyonun il özel idarelerinin maliyesini çökertmesi sonucu, onların yaptığı kamu hizmetleri de merkez tarafından üstlenilmeye başlandı.[14] Tablo 1'den görülebileceği üzere, savaş yılları boyunca genel bütçe içerisinde savunma giderleri artarken, sağlık, eğitim, bayındırlık gibi sosyal harcama kalemleri düşüş gösterdi.

Tablo 1- Savaş Yıllarında Gerçekleşen Merkezi Bütçe Harcamaları (%)

Yıllar	Savunma	Genel Top. Hizmetleri	Eğitim	Sağlık	Bayındırlık	Diğer İktisadi ve Sosyal Hizmetler	Toplam İktisadi ve Sosyal Hizmetler
1937	37	11	5	5	13	2	-
1938	39	11	5	4	14	2	27
1939	50	9	5	3	12	2	24
1940	61	7	4	2	10	1	18
1941	64	7	4	2	8	1	16
1942	66	7	4	2	6	2	15
1943	63	7	6	2	8	1	18
1944	59	8	7	2	7	1	19
1945	51	8	8	3	10	1	25

Kaynak: Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisat Tarihi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002), s. 447. (Tablo özet hale getirilmiştir.)

Askeri seferberlik, emek-yoğun bir niteliğe sahip olan ve vasıflı olsun vasıfsız olsun işgücüne şiddetle ihtiyaç duyan ekonomik yapıyı sarsan nedenlerin başında geliyordu. En önemli sektör olan tarımdan çekilen işgücünün yanında, askere alma süreci sistematik ve planlı bir biçimde yürütülmediğinden ve ordunun vasıflı elemanlara

14 Kafaoğlu, *a.g.e.*, s. 32-33.

ihtiyacı olduğundan, sayıları oldukça sınırlı olan, mesleğinde bilgili ve uzman nitelikli işgücü de askere alınmıştı. Bu yüzden, sayıları az olan teknik bilgiye sahip işgücünün bir bölümü üretim sürecinden koparılmıştı.[15] TBMM'deki bir oturumda Hikmet Bayur'un "*Ülkeye vasıta, makine ve sanayi malzemesi getirilmediği*" yolundaki eleştirilerine karşı Saffet Arıkan, "*Makineler gelse fabrikalar da kurulsa bile, teknisyenlerimiz olmadığından istifade edemeyiz,*"[16] diyerek, savaşın yol açtığı nitelikli emek gücü kaynağındaki açığa parmak basıyordu. Seferberlik kapsamında sadece işgücü değil, bazı küçük işletme sahipleri de askere alınıyor ve bunların işletmeleri atıl kalıyordu. İşletme sahiplerinin hükümetten üretimin devamı için kendi üretim tesislerine el koyulması yolundaki taleplerine karşın, hükümet bütün bu işletmelere müdahale edemiyordu.[17]

Askeri seferberliğin belki de en çok etkilediği kesim köylülük ve tarım sektörü oldu. Askeri seferberlik, köylü nüfusun önemli bir bölümünün silahaltına alınmasına ve üretim alanından çekilmesine yol açtı. 1936'da ordudaki asker sayısı 120.000 iken bu rakam savaşla birlikte 1 milyon civarına çıkmıştı. Bunun yaklaşık 750.000'ini köylüler teşkil ediyordu.[18] İşte bu köylü nüfus savaşın olumsuz etkilerini en derinden hisseden kesimlerden biri oldu. Köylülerin yaşadığı sorunlar dolaylı olarak onların sorunları olmaktan çıkarak toplumun diğer kesimlerini de yörüngesine aldı. 1941 yılında ve savaş yıllarının sonuna doğru toplam tarımsal üretim önemli oranda düşüş kaydetti (Grafik 1). Halkın temel gıdası ekmeğin hammaddesi olan buğday üretimi yaklaşık yüzde 40, kimi verilere göreyse yüzde 50'ye yakın azaldı.[19] Askeri seferberliğin etkisiyle tarımsal üretimdeki düşüş ülkede yaygın bir iaşe sorununun ortaya çıkmasında büyük rol oynadı.

15 Kâzım Karabekir, *Ankara'da Savaş Rüzgarları, İkinci Dünya Savaşı*, yay. haz. Faruk Özerengin (İstanbul: Emre Yayınları, 2000), s. 372.

16 *a.e.*, s. 376.

17 *a.e.*, s. 386.

18 Kafaoğlu, *a.g.e.*, s. 74.

19 Korkut Boratav, "İktisat Tarihi 1908-1980", *Türkiye Tarihi: Çağdaş Türkiye*, c. 4, Sina Akşin (der.) (İstanbul: Cem Yayınevi, 1989), s. 304.

Grafik 1- Toplam Tarımsal Hasıla Endeksi (1938-1945)

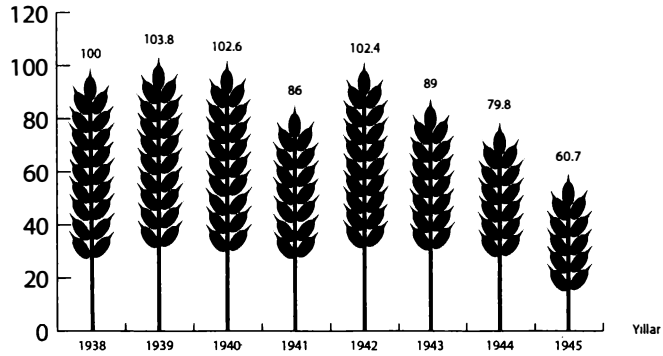

Veriler için bkz. Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisat Tarihi, 1923-1950* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002), s. 350.

Seferberlik nedeniyle ülke içi mal sevkiyatının aksaması da ekonomiye olumsuz bir biçimde yansıdı.[20] Devletin seferberlik kapsamında mevcut nakliye araçlarına el koymasıyla birlikte malların bir bölgeden diğerine nakli konusunda yaşanan güçlükler ülke içi ticareti zora soktu.[21] Ayrıca 1938 planında öngörülen ulaşımla ilgili altyapı projeleri savaş nedeniyle hayata geçirilemiyordu. Örneğin olumsuz hava koşulları nedeniyle güçlükle yürütülen Kuzey Anadolu'dan İstanbul'a deniz taşımacılığı konusunda kritik bir öneme sahip Zonguldak ve Trabzon limanları projeleri ertelenmişti. Ayrıca deniz taşımacılığında kullanılan gemiler yetersiz ve eskiydi. Rize'den, Trabzon'dan ve Zonguldak'tan kalkan ticaret gemileri kış mevsiminde İstanbul'a binbir zorlukla ulaşabi-

20 Feridun Kurt-Anıdolsun, "Harp İktisadı", *Gümrük Bülteni, Gümrük ve İnhisarlar Vekâleti*, Gümrük Umum Müd., Ankara, c. 4, no. 44 (Haziran 1940), s. 441.

21 Kemal Turan, "Milli Korunma Kanunu'nda Bazı Tadiller", 25 İlkkanun 1940 tarihli *Ulus*'tan aktaran *AT*, no. 85 (1-31 İlkkanun 1940), s. 59.

liyorlardı. Bazen de hiç ulaşamıyorlardı. Ülke içi mal sevkiyatında ne Karadeniz sahillerinden ne de Akdeniz sahillerinden etkin bir biçimde yararlanılabiliyordu. Deniz yoluyla kolayca nakledilebilecek birçok ürün nakledilemiyordu.[22] Öyle ki, TBMM başkanı Abdülhaluk Renda Meclis kürsüsünden, Anadolu'daki tarımsal üretim çok iyi olsa bile bunun gerekli yerlere sevki konusunda yaşanan güçlüklerin, kentlerin ve ordunun iaşesi konusunda belirleyici olduğunu söylüyordu:

> Orta Anadolu'da buğday ambarları dolup taşsa yine İstanbul sıkıntı çeker. Mesele buğday meselesi değil, buğday nakli meselesidir. Tek hat ile Anadolu'dan hem İstanbul halkını hem Trakya'yı hem de buralardaki askerleri bol bol beslemeye imkân yoktur.[23]

Ulaşım alanındaki güçlükler ve tarımsal üretimdeki düşüş yüzünden çok sayıda işletme sahibi dönem boyunca gerekli hammadde ve ara mallara ulaşamadıklarından şikâyet ederken,[24] malların ülke içindeki mobilitesinin azalması kentlerin iaşesinde önemli sorunlar yaratarak, dar gelirli ve fakir kesimlerin yaşam koşullarını daha zor bir hale getiren darlıkların ve fiyat artışlarının ortaya çıkmasına yol açtı.

Savaşın yarattığı bir başka makroekonomik etki de sanayi ve ticaret faaliyetleri için kredi şeklindeki finansman kaynaklarının gerçek değerindeki azalma oldu. İkinci Dünya Savaşı yıllarında banka kredilerinin gerçek değeri önemli ölçüde düştü. Özellikle 1942-1945 yılları arasında, 1930 yılındaki değerinin dahi altında kaldı. Banka kredilerindeki değer kaybının en başta gelen nedeni şüphesiz ki enflasyondu. Savaşın banka kredileri üzerindeki diğer bir etkisi de hükümetin kaynak yaratma kaygısıyla sık sık para basma yoluna gitmesi oldu. Böylece bankalardaki mevduat miktarı, tedavüldeki para miktarındaki artış karşısında oransal olarak azaldı. Ekonomideki para ve mevduat hacmi toplamı içinde mev-

22 *TBMM ZC*, 12-14 Mayıs 1943, s. 19, 57, 84.

23 Asım Us, *Hatıra Notları 1930-1950* (Vakit Matbaası, 1966), s. 525.

24 Hüseyin Avni, "Harp Senesi İçinde Fabrikalarımızın Faaliyeti Arttı mı Azaldı mı?", *İktisadi Yürüyüş*, no. 27 (İkincikanun 1941), s. 11.

duatın payı 1938 yılında yüzde 61'den 1944 ve 1945 yıllarında yüzde 35'e düştü. Fiyat artışları mevduat halinde tutulan tasarruflarda önemli kayıplara yol açıyordu. Dolayısıyla mevduattan kaçma eğilimi belirgin bir hâl aldı.[25] Sonuçta savaş yıllarında bankaların kredi vermek için sahip oldukları kaynaklar azaldı.

Devlet maliyesine bakıldığında ise, özellikle savunma tedbirleri nedeniyle artan harcamalar karşısında, devletlerin savaş dönemindeki bütçelerinde en önemli gelir kalemlerinden birini oluşturan vergiler, CHP hükümetleri için de ilk etapta başvurulacak gelir kaynaklarından biri oldu. Bu nedenle mevcut vergilerin oranları artırıldı ve yeni vergiler kondu.[26] Genel olarak vergiler herhangi bir fiyat ve gelir elastikiyetine sahip olmadığı için, yüksek gelirli gruplar bu vergilendirme sürecinden fazla zarar görmezken, ücretliler, düşük gelirli ve yoksul kitleler artan ve çeşitlenen vergilerin ağır yükünü taşıyan kesimler oldu.[27] Savaş sonuna gelindiğinde, gelirden alınan dolaysız vergilerin devletin toplam vergi gelirleri içindeki payı oldukça küçük bir orana sahipti. Öte yandan, gelirden alınan vergiler özellikle ücretlerin ve kamu kesimindeki maaşların üzerine biniyordu.[28]

Gelir elastikiyeti olmayan ve mülkiyet farkı gözetmeyen Toprak Mahsulleri Vergisi (TMV) yanında Hayvan Vergisi ve angarya yükümlülükler öngören Yol Vergisi gibi vergiler ise fakir küçük köylüyü sarstı. Varlık Vergisi esnasında İstanbul defterdarı olan ve vergiyi bir facia olarak değerlendiren Faik Ökte, *Varlık Vergisi Faciası* adlı kitabında TMV'nin köylüye yüklediği yükün, Varlık Vergisi kurbanlarının taşıdığı yükten hafif olmadığını belirtiyordu.[29] Üçüncü bölümde daha ayrıntılı olarak inceleneceği üzere, TMV,

25 Tezel, *a.g.e.*, s. 125.

26 Savaş yıllarında kanunlaşan yeni vergiler hakkında bkz. Tevfik Alanay, "Yeni Vergi ve Resimler I", *İktisadi Yürüyüş*, no. 14 (Temmuz 1940); Tevfik Alanay, "Yeni Vergi ve Resimler II", *İktisadi Yürüyüş*, no. 15 (Temmuz 1940); Tevfik Alanay, "Yeni Vergi ve Resimler III", *İktisadi Yürüyüş*, no. 16 (Ağustos 1940).

27 Bkz. Singer, *a.g.e.*, s. 12; Karpat, *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party System*, s. 92.

28 Singer, *a.g.e.*, s. 12.

29 Faik Ökte, *Varlık Vergisi Faciası* (İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, 1951), s. 36. Bu konuda özellikle bkz. Kafaoğlu, *a.g.e.*

özellikle küçük köylüler için büyük bir külfet teşkil etti ve yaygın bir köylü direnişiyle karşılaştı.

Muamele Vergisi ise ekonomiye zarar veren özelliklere sahipti. Çünkü bu vergiye tabi olmanın ilk şartı on işçi ve beş beygir gücü üstünde motor çalıştırarak üretim yapmaktı. Dolayısıyla, bu sayının üstünde işçi ve motor gücü kullananlar çeşitli hilelerle işletmelerini bölerek vergiden kaçabiliyorlardı.[30] Bu da gerek işletmeleri, gerekse ekonomiyi ölçek ekonomisinin yararlarından mahrum bırakıyordu. Ayrıca, kısmen işçilerin de küçük üretim birimlerine bölünmesine ve büyük üretim tesisleri etrafında toplanmasına engel olduğundan, işçi sınıfının üretim çevresindeki örgütlenmesi üzerinde olumsuz bir rol oynuyordu.

Enflasyonu tetikleyen başka bir vergi türü de temel tüketim maddelerini üreten Kamu İktisadi Teşebbüsleri'nin (KİT) ürettiği mallara yapılan zamlardı. Hükümet, artan savunma harcamalarını, KİT ürünlerinin fiyatlarına zam yaparak finanse etmeye çalıştı. Örneğin, Sümerbank'ın ürün fiyatlarına ve şekere büyük oranlarda zamlar yapıldı.[31] O dönemde devletin ekonomideki temel üreticilerden biri olması dolayısıyla, bu zamlar, fiyatlar genel seviyesinin yükselmesinde büyük bir rol oynadı. KİT zamları, daha çok ücretli kesimlere yansıyan vergilerle birlikte fakir halk üzerinde büyük bir baskı yarattı. Bu durum, kamuoyunda devletin bir çelişkisi olarak yaygın eleştiri ve yakınmalara yol açtı. Zira devlet bir taraftan pahalılıkla mücadele ederken, fiyatları sınırlandırmaya çalışırken ve vurguncuları eleştirirken, bir taraftan da kendi ürettiği mallara zam yapıyordu.[32]

Öte yandan, savaş yılları boyunca CHP hükümetleri milli savunma harcamalarıyla artan bütçe masraflarını gidermek üzere bir başka kaynak olarak geniş ölçüde para basma yoluna başvurdu. Böylece "sağlam para" politikası terk edilmiş oluyordu. 1939'da 190 milyon TL olan tedavüldeki toplam para miktarı, savaş sona erdiğinde yaklaşık 1 milyar TL'ye ulaşmıştı. Diğer bir ifadeyle, 1939'dan 1945'e dek tedavüldeki para miktarı yaklaşık beşe kat-

30 Kafaoğlu, *a.g.e.*, s. 43.
31 *a.e.*, s. 53.
32 "Yeni Zamlar Karşısında", *Tan*, 23.02.1944.

lanmıştı. Bu da dönem boyunca görülen enflasyon artışında ve hayat pahalılığında önemli bir faktör oldu.[33]

Savaşın ekonominin geneli üzerindeki olumsuz tesirlerine rağmen, üst sınıflar, diğer bir ifadeyle sanayiciler, tüccarlar ve büyük toprak sahipleri savaşın yarattığı olumsuz koşulları yüksek kârlara tahvil etmenin yollarını buldular. Hükümetin takip ettiği ekonomi politikası da savaş boyunca özellikle ticaret kesiminin elinde büyük servetler birikmesini sağladı. Dış ticaretle uğraşan tüccarlar savaş dönemindeki enflasyonist ortamdan en çok yararlanan kesimlerden biri oldu. Gümrüklerde TL birimiyle beyan edilen ithalat fiyatları 1939-1944 arasında yüzde 189 oranında artarken, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın toptan eşya fiyatları endeksine göre ithal edilen malların iç piyasadaki fiyatlarındaki artış yüzde 400'leri buluyordu.[34] Yani, savaş yıllarında ithalatçılar büyük bir kâr marjına sahip oldular. Her ne kadar Refik Saydam hükümeti savaşın ilk yıllarında ithalat vergilerini artırmışsa da, ithalattan alınan vergilerin bütün vergi gelirleri içindeki payı zamanla düşük bir seviyeye indi. Bu durum, işadamlarının bu dönemde devlet üzerindeki nüfuzuna ve devletin haksız kazançlar konusundaki tavrının göstermelik olduğuna işaret ediyordu.[35] İleride ihtikârla mücadele ve fiyat murakabesi yoluyla enflasyonla mücadele anlatılırken gösterileceği gibi, devletin hedefi piyasadaki yüksek kâr marjlarını önlemek yerine, ticaretle uğraşan kesimin tüketiciye en yakın halkasını oluşturan küçük esnafın fiyat artırımlarını önlemek oldu.

Ticaretle uğraşan kesimler devletin ürettiği malların satışına aracılık ederek de büyük kârlar elde edebiliyorlardı.[36] Ayrıca, mal sevkiyatında yaşanan zorluklar, üretimde kullanılan girdilerin azalması ve pahalılaşması, vergilerdeki ve uluslararası fiyatlardaki

33 Stefanos Yerasimos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye*, c. 3 (İstanbul: Belge Yayınları, 1992), s. 149.

34 Tezel, *a.g.e.*, s. 258.

35 *a.e.*, s. 181.

36 Büyük kısmı devlet tekelinde olan ve kamu işletmeleri tarafından üretilen sigara, alkollü içkiler, baharat, tuz, kibrit, ayakkabı gibi ürünlerin çoğu tüccarlar tarafından yüksek fiyatlara satılıyordu. Bkz. Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi* (İstanbul: Alfa Yayınları, 1996), s. 89.

artışlarla birlikte maliyetleri artan sanayici ve tüccar, enflasyonist ortam sayesinde maliyetlerindeki artışı tüketiciye yansıtma olanağına sahipti.[37] Hatta savaşın yarattığı ekonomik koşullarda ticaret yapmak öyle kârlı bir hale gelmişti ki, savaş yıllarında tüccar sayısında büyük bir artış kaydedilmiştir.[38]

Öte yandan, her ne kadar sanayileşme süreci kesintiye uğrasa ve bazı sanayi kollarındaki üretim faaliyetleri durgunlaşsa da, kimi sektörlerde de belirgin bir canlanma gözlendi. İthalatın azalması sonucu iç fiyatların yükselmesi ve iç piyasadaki rekabetin azalması bunda önemli bir etkendi. Normal ticaret yolları kapandığı için piyasanın muhtaç olduğu maddelerin ithal imkânları azalmıştı. Bu durum karşısında mevcut fabrikalar iç pazara hâkim olmuşlardı. Dolayısıyla, rakipsiz kalan işletmelerin bir kısmı tam randımanla çalışmaya başlamıştı.[39]

Büyük toprak sahipleri de savaşın yarattığı koşullarda kâr etmenin yollarını buldular. 1942 ve 1943 yıllarında tarım ürünlerinin fiyatlarının yükselmesi, ürünlerini piyasaya arz edebilme imkânlarına sahip olan büyük toprak sahipleri için önemli kazanç olanakları yarattı. Refik Saydam hükümeti 1941 Şubatı'ndan itibaren bazı temel tarım ürünlerinin devlet tarafından belirlenen düşük fiyatlarla Toprak Mahsulleri Ofisi'ne (TMO) satılmasını şart koşmuştu. Refik Saydam'ın 1942 yazında ölmesi üzerine yeni hükümeti kuran Şükrü Saraçoğlu daha farklı bir politika izledi. Yeni politikaya göre, Yüzde 25 uygulamasıyla hükümet tarımsal ürünlerin sadece belirli bir kısmını alacak, diğer bölümü üreticiler tarafından serbest bir şekilde satılabilecekti. Hükümet yeni politikanın üreticileri teşvik edeceğini, böylelikle arzın artacağını, fiyatların düşeceğini ve iaşe sorununun çözüleceğini düşünüyordu. Fakat klasik arz-talep kanunu teorideki gibi işlemedi. Sonuç tarım ürünleri fiyatlarının hızla tırmanması oldu. Ürünlerini piyasaya sürme konusunda geniş olanaklara sahip olan ve devlete düşük fiyatla sattığı mahsul dışında elinde piyasaya sürülebilecek bol miktar-

37 Singer, *a.g.e.*, s. 114.

38 Hüseyin Avni, "Tüccarlar Çoğalıyor", *Yurt ve Dünya*, no. 19, s. 231-233.

39 Hüseyin Avni, "Harp Senesi İçinde Fabrikalarımızın Faaliyeti Arttı mı Azaldı mı?", *İktisadi Yürüyüş*, no. 27 (İkincikanun 1941), s. 11.

da ürün kalan büyük toprak sahipleri yüksek fiyatlardan oldukça kazançlı çıktılar. Karaborsa faaliyetlerine girerek piyasa fiyatından daha yüksek fiyatlarla ürünlerini satarak büyük kârlar elde edenler oldu.[40] Bilindiği gibi, bu dönemde yeni zenginleşmiş büyük toprak sahibi çiftçiler kazançlarını şehirde harcamaya geliyorlardı. Sonradan görme bu savaş zengini köylüler, şehirliler tarafından ve dönemin gazete ve dergilerinde "hacıağa" diye adlandırılarak, görgüsüzlük ve savurganlıklarıyla hicvediliyorlardı.

Savaşın ekonomik etkilerinin, artan vergilerin, askeri seferberliğin, fiyat artışlarının asıl zarar verdiği kesim ülkenin yaklaşık yüzde seksenini teşkil eden küçük köylülerle, kentlerdeki dar gelirli kesimler oldu. Ticaretteki daralma, ithalat olanaklarının azalması, üretim sürecindeki aksaklıklar toplam arzı sınırlayarak tüketici fiyatları üzerinde enflasyonist bir baskı yarattı. Ücretlerin alım gücü düştü ve alt sınıfların piyasadan kaybolan ya da pahalılaşan tüketim mallarına erişebilmeleri zorlaştı. Gerek kentlerde, gerekse kırsal alanlarda temel gıda maddelerinde darlıklar, hatta bir dereceye kadar açlık baş gösterdi. Üstelik işçi sınıfının çalışma koşulları MKK ile iyice ağırlaştı. Fakir ve küçük köylüler zorunlu mahsul alımları, Yüzde 25 uygulaması ve özellikle de TMV baskısı altına girdi. Fakat kitap boyunca gösterileceği üzere, alt sınıflar bu süreçte pasif kalmadılar ve gündelik yaşam içinde kendi savaşlarını verdiler.

Türkiye İkinci Dünya Savaşı yıllarında, Birinci Dünya Savaşı yıllarından beri yaşanan en yüksek fiyat artışı seviyelerine şahit oldu. Memduh Yaşa'nın ifadesiyle, savaş yılları Türkiye'nin Cumhuriyet döneminde ilk kez enflasyonu yaşadığı dönem oldu.[41] Aşağıdaki fiyat endekslerinin karşılaştırılmasıyla görülebileceği gibi, savaş yıllarında Türkiye'de fiyatlar İngiltere, Amerika, Almanya, Japonya gibi savaş içinde olan ülkelerden ve çok sayıda Ortadoğu ülkesinden daha fazla arttı (Grafik 2, Tablo 2, Tablo 3).[42]

---

40 Çağlar Keyder ve Faruk Birtek, "Türkiye'de Devlet -Tarım İlişkileri, 1923-1950", *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, Çağlar Keyder (der.) (Ankara: Dost Kitabevi, 1983), s. 210.

41 Memduh Yaşa, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi, 1923-1978* (İstanbul: Akbank Kültür Yayını, 1980), s. 88.

42 E.M.H. Lyod, *Food and Inflation in the Middle East, 1940-1945, One of Group Studies on Food, Agriculture, and World War II* (California: Stanford University Press, 1956), s. 181-186.

Grafik 2- Savaş Yıllarında Türkiye'de Fiyat Endeksi (1938-1945)

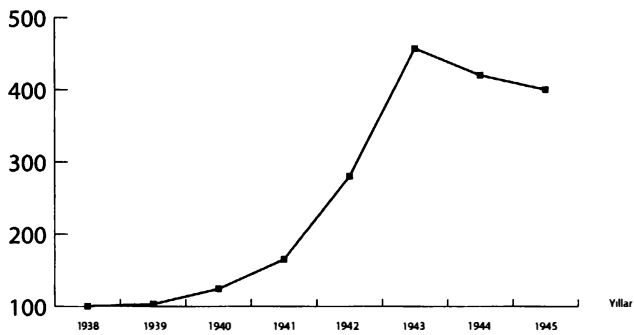

Veriler için bkz. Morris Singer, *1938-1960, Economic Development in the Context of Short-Term Public Policies* (Ankara: Turkish Economic Society Publications, 1977), s. 11.

Tablo 2- Savaşan Ülkelerdeki Fiyat Endeksi (1939-1945)

Yıllar	Birleşik Krallık	ABD	Almanya	Japonya
1939	103,3	98,6	100	140,5
1940	117,0	99,3	104	-
1941	128,8	104,3	106	165,1
1942	137,3	115,6	109	169,9
1943	141,8	122,7	110	180,3
1944	145,1	124,8	113	201,9
1945	147,7	127,7	-	-

Kaynak: Mark Harrison (ed.), *The Economics of World War II: Six Great Powers in International Comparison* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998). [Bu endeksi kitaptaki verilerden derledim.]

Tablo 3- Ortadoğu Ülkelerinde Savaş Yıllarında Genel Fiyat Artışı Endeksi

Ülkeler	Fiyat Endeksi (1945) (Aralık 1939=100)
Mısır	273
Filistin	297
Kıbrıs	286
Suriye&Lübnan	812
Irak	431
İran	500

Kaynak: E.M.H. Lyod, *Food and Inflation in the Middle East, 1940-1945, One of Group Studies on Food, Agriculture, and World War II* (California: Stanford University Press, 1956), s. 190.

Tablo 4- 1939-1943 Yılları Arası Buğday, Un, Pirinç ve Yumurta Fiyatlarındaki Değişim

Ürünler	Fiyatlar (krş.) 1939	1943	Fiyat artış oranı (%)
Buğday	6	110	1.733
Un	15	110	966
Pirinç	35	185	428
Yumurta	1,5	9	500

Kaynak: *Son Posta*, 01.05.1943.

Özellikle gıda maddeleri fiyatları oldukça yüksek bir artış gösterdi. İstanbul'da 1939-1943 yılları arasında buğday, un, pirinç ve yumurta gibi yoksul kesimlerin tükettiği temel besin maddelerinin fiyatları radikal bir biçimde yükseldi (Tablo 4). Özellikle yoksul kesimlerin temel gıda maddesi olan ekmeğin fiyatındaki artış önlenemedi. 1939'dan 1943'e kadar Ankara ve İstanbul gibi büyük kent-

Grafik 3- Ankara ve İstanbul'da Ekmek Fiyatları (1939-1943)

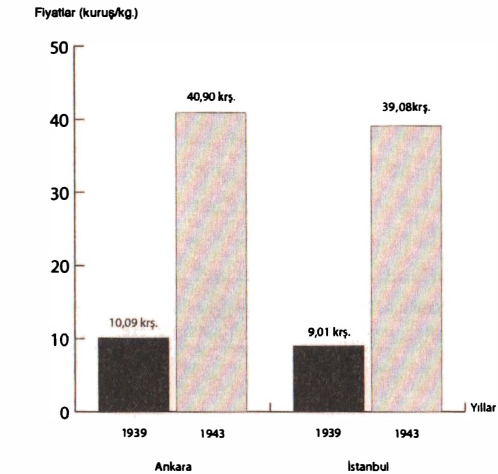

Veriler için bkz. *T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Fiyat İstatistikleri, 1933-1943* (Ankara, 1944), s. 4.

lerde ekmek fiyatları yaklaşık dört katlık bir artış gösterdi (Grafik 3). Kuşkusuz bu dört katlık artış sonucu oluşan fiyatlar, hükümet tarafından sınırlandırılmış fiyatlardı. Yine de ekmeğin fakir kesimlerin en önemli ve vazgeçilmez gıda maddesi olması dolayısıyla, dört katlık artış bu kesimler için oldukça büyük bir külfetti.

Diğer tüketim maddelerindeki fiyat artışları daha yüksek oranlarda seyretti. Savaş döneminde temel tüketim maddelerinin fiyatlarındaki değişim Tablo 5'teki *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*'nın yayınladığı fiyat endeksinden izlenebilir. Endekse göre İstanbul'da 1938 ile 1944 arasında et neredeyse beş kat, yumurta dört kat, taze sebze üç buçuk kat, patates dört kat, pirinç altı kat, fasulye dört buçuk kat, zeytinyağı beş buçuk kat, şeker ise yedi buçuk kat pahalılaşmıştı.

Savaş yıllarında temel tüketim maddelerinin fiyatları hızla artarken, reel ücretler gittikçe düştü. 1938 yılı içinde bütçe giderleri içindeki maaş ve ücretlerin payı yüzde 25 iken, 1945'te

Tablo 5- Temel Tüketim Maddelerinin 1938 Yılı Fiyatlarıyla 1944 Yılı Nisan Ayı Fiyatlarının Karşılaştırmalı Listesi ve Fiyatlardaki Artış Oranı

Maddeler	1938 (kuruş)	1944 (kuruş)	1944 yılı fiyatları (1938=100)
Et	45.52	225,00	494,5
Taze sebze	7.51	27.50	366,2
Fasulye	18.61	82.50	443,3
Nohut	17.62	88.50	502,3
Sadeyağ	98.82	464,00	469,5
Zeytinyağı	51.85	294,50	568,0
Şeker	28.00	208,50	744,0
Pirinç	26.64	155,50	583,7
Patates	8.32	32.50	390,6
Peynir	48.78	183,50	376,2
Zeytin	39.57	93.50	236,3
Yumurta	1.71	7.00	409,7
Süt	14.70	60.00	405,7
Kahve	120,49	600,00	498,0
Kömür	5.33	13.75	258,0
Odun	370,081	400,00	378,3
Sabun	34.76	172,00	494,4

Kaynak: *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, no. 6, c. 60 (İstanbul, 1944), s. 127.

yüzde 15'e geriledi.[43] Şevket Pamuk'un sunduğu rakamlardan (Grafik 9) görüldüğü gibi, 1939-1945 yıllarında nominal ücretler artmasına karşın, çalışan sınıfların reel ücretlerinde büyük düşüş görüldü. Tablonun ortaya çıkardığı başka bir gerçek, 1914 ile

43 Cemal R. Eyüpoğlu, "Memur Maaşları Meselesi", *Türk Ekonomisi: Aylık İktisat ve Maliye Dergisi*, no. 31-32 (1946), s. 68.

Grafik 4- Reel Ücretler Endeksi (1914-1950)

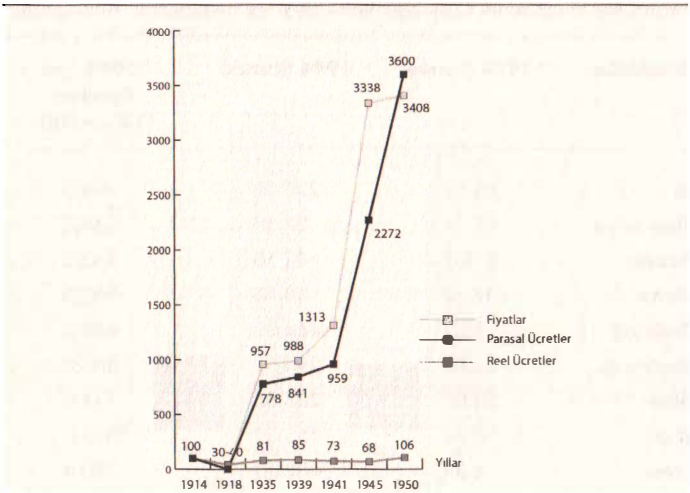

Veriler için bkz. Şevket Pamuk, "Ücretlerin Gelişimi", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi* (İstanbul: Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1998), s. 459.

Grafik 5- Savaş Döneminde Kişi Başı Milli Gelirdeki Değişim (1939-1945)

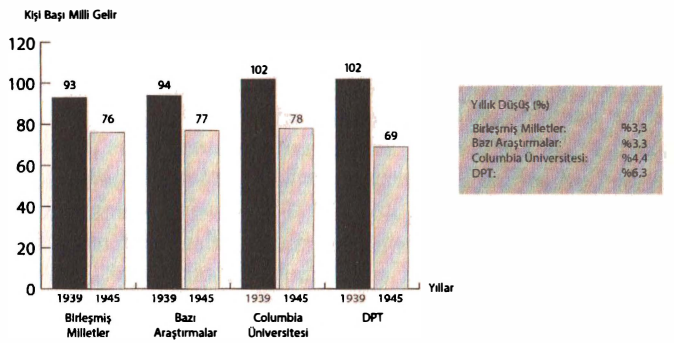

Veriler için bkz. Morris Singer, *1938-1960, Economic Development in the Context of Short-Term Public Policies* (Ankara: Turkish Economic Society Publications, 1977), s. 18.

1918 yılları arasında reel ücretlerde oluşan büyük kayıp sonrası Cumhuriyet döneminde sağlanan nispi iyileşmenin savaş döneminde yeniden geri dönüş eğilimi gösterdiğiydi.[44] Sonuçta, nüfus artış hızı düşmesine karşın (Tablo 6), Türkiye insanının milli gelirden aldığı pay savaş yıllarında azaldı.[45] 1948 fiyatlarıyla kişi başına düşen gayrisafi yurtiçi hasıla (GSYH) 1920'lerin ortası ile 1930'ların sonu arasında yüzde 45 oranında artmasına rağmen, savaş döneminde önemli oranda düşüş gösterdi.[46] Kişi başı milli gelirdeki yıllık düşüş oranı Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) hesaplamalarına göre yüzde 6,3'e ulaşıyordu. Bunun anlamı, halkın savaş yıllarındaki ekonomik durumunun gerilemiş olmasıydı (Grafik 5).

Tablo 6- Yıllık Ortalama Nüfus Artış Oranı (%)

Dönem	Toplam	Kentsel	Kırsal
1927-1935	3,4	2,9	3,6
1935-1940	2,0	2,7	1,7
1940-1945	1,1	1,5	0,9
1945-1950	2,2	2,3	2,2
1950-1955	2,8	5,7	1,8

Kaynak: Z.Y. Hershlag, *Turkey: The Challenge of Growth* (Leiden: E.J. Brill, 1968), s. 329.

İaşe Sorunu Kıskacında Devlet ve Toplum

Savaş, Türkiye toplumunun zaten hassas olan ekonomik ve toplumsal dengelerini sarstı. Savaşın Türkiye ekonomisi üzerindeki yansımaları, savaşan ülkelerde görülenden daha yüksek fiyat artışlarına neden oldu. Üst sınıflar gibi savaşın yarattığı koşul-

44 Şevket Pamuk, "Ücretlerin Gelişimi", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi* (İstanbul: Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1998), s. 459.
45 Bkz. Singer, *a.g.e.*, s. 18.
46 Tezel, *a.g.e.*, s. 110-111.

ları yüksek kârlara tahvil etme ya da esnaf gibi savaşın getirdiği pahalılığı kendi dışındakilere yansıtma olanağına sahip olmayan işçi, memur, küçük köylü ve yoksul kesim büyük sıkıntılarla karşı karşıya kaldı. Cumhuriyet yıllarında ekonomik durumlarında çok önemli ilerlemeler görülmeyen fakir ve dar gelirli kesimlerin ekonomik durumu iyice bozuldu. Devlet iaşe, yani halkın beslenmesi sorununu çözmek ve hayat pahalılığının toplumsal dengeleri sarsmasını önlemek için narh sistemi, fiyat kontrolleri, karne uygulaması ve ihtikârla mücadele gibi çeşitli girişimlerde bulundu. Açlık sınırında olan fakir kesimlerin beslenmesi için aş ocakları açtı. Hükümetin desteğiyle Kızılay'ın aş ocakları Birinci Dünya Savaşı yıllarını anımsatır şekilde yeniden yaygınlaşmaya başladı. Halkevleri fakirlere çeşitli gıda yardımları yaptı. Devlet, bunun yanında, bir bölümü kentlerin iaşesinde kullanılmak üzere tarımsal ürünlerin zorunlu satın alımına ve çeşitli tarımsal vergilere başvurdu.[47] Fakat devlet, gerek kapasite sorunları ve organizasyonel yetersizlikler nedeniyle, gerekse toplumsal alandan gelen çeşitli direnişler nedeniyle bu politikalarını başarıyla yürütemedi. Bu alt bölümde, kentsel alanlardaki iaşe sorunu, darlıklar, özellikle de kitlelerin en önemli gıda maddesi olması nedeniyle ekmek sorunu ve devletin bu sorunları çözmeye yönelik çabaları incelenecek. Ayrıca, bu deneyimlerin nasıl bir devlet ve toplum ilişkisine işaret ettiği tartışılacak.

Kentlerde Pahalılık ve İaşe Sorunu

Savaşın başladığı ilk günlerden itibaren darlıklar nedeniyle ya da karaborsaya düştükleri için temel tüketim maddeleri pahalılaşmaya ve piyasadan kaybolmaya başladı. Bununla beraber, devletin aldığı önlemler yetersiz kaldığı gibi, bazen problemleri daha da artırabiliyordu. Artan vergiler ve fiyat kontrolleri tüccarı ve üreticiyi maliyeti düşürerek kâr etmeye itmekte, bunun için malın kalitesinden feragat etmeye zorlamaktaydı.

47 Kızılay'ın ve Halkevleri'nin sosyal yardım faaliyetleri beşinci bölümde, hükümetin tarım politikalarının uygulanması ise üçüncü bölümde ayrıntılarıyla ele alınacak.

Başta ekmekler olmak üzere bütün temel tüketim ve gıda maddeleri büyük oranda kalitesizleşti, hem de gittikçe pahalılaşmasına karşın. Ekmeğin rengi, tadı ve besleyiciliği kalmayınca ekmekle beslenen fakir sınıflar daha da gıdasız kalıyordu. Kalitesiz mallar insanların sağlığını tehdit edecek boyutlara ulaştı. O dönemde bir yazar, piyasadaki tüketim maddelerinin kalitesindeki bozulmayı şu şekilde ifade ediyordu:

> Maalesef piyasamızda çoktandır hilesiz mallara tesadüf imkânı azalmıştır. Bilhassa hayatımızı, sıhhatimizi tehdit eden gıda maddelerini kastediyorum. Peynir, yoğurt, süt. Bunların bile tadını unuttuk.[48]

Yine, 9 Haziran 1944 tarihli *Tan* gazetesi, kesmeyen jiletlere, işlemeyen saatlere ve piyasada yaygınlaşan daha pek çok bozuk ve kullanışsız tüketim maddesine dikkat çekiyor ve halkın bunlardan şikâyetçi olduğunu yazıyordu.[49] Savaş yıllarında malların kalitesindeki bozulma halkın sağlığını tehdit eden boyutlara ulaştı. Bir ara İstanbul'da gaz kokan peynirlerden şikâyetler yaygınlaştı. Bu da, maliyeti düşürmeye yönelik faaliyetlerden kaynaklanıyordu. Savaş yıllarında pahalılaşan tenekeler yerine sokağa atılmış gaz tenekeleri toplanıyor ve peynirler bu tenekelere kuruluyordu.[50] Yine, dış ticaretin aksaması nedeniyle iç piyasanın yerli üreticilere kalmasından ötürü, hiçbir tesiri bulunmayan yerli ilaçlar piyasaya hâkim olmuştu.[51]

Ama en önemli sorun beslenme sorunuydu. Bu sorun her ne kadar yaygın ve büyük kitlesel ölümlere yol açan bir açlık boyutuna ulaşmasa da, açlık tehlikesiyle karşı karşıya bulunan fakir kesimler yok değildi. Ancak sorun daha çok, yetersiz ve kötü beslenme sorunuydu. İnsanlar temel gıda maddelerini giderek daha zor buluyor ve bulduklarında ise daha fazla ödeme yapmak zorunda kalıyorlardı. Fakir kesimler asgari seviyede beslenebilmek için gerekli olan ekmek gibi temel gıda maddelerini alamaz ya da bulamaz du-

48 Vecdi Keyn, "İhtikâr", *İktisadi Yürüyüş*, no. 56 (Nisan 1942), s. 13.
49 *Tan*, 09.06.1944.
50 Selman Cafer, "Gaz Kokan Peynirler", *İktisadi Yürüyüş*, no. 11 (Mayıs 1940), s. 15.
51 "Yerli İlaçlar", *Yeni Ses*, no. 2 (1939).

ruma düşmüşlerdi. Bu dönemi yaşamış olan Faik Ahmet Barutçu anılarında sorunun açlık boyutlarında olduğunu yazar:

> Açlık ıstırabı giderek genişlemekteydi. Pirinç, yağ, et gibi ana maddeleri bulmakta güçlük çeken kentlerimiz eksik değildi. İstanbul gibi en önemli bir merkez yiyecek sıkıntısına düşmüştü.[52]

Cahit Kayra'nın anılarında da İstanbul'da temel tüketim maddelerindeki darlığın ne kadar arttığına dair işaretler görmek mümkündür. O dönemde Anadolu'da görevli bir memur olan Cahit Kayra'nın İstanbul'daki bir yakınından aldığı bir mektuptaki şu ifadeler İstanbul'daki durum hakkında fikir vermektedir:

> Varlık Vergisi uygulamaları başlıyor. Bütün müfettişleri İstanbul'a toplıyorlar. Gelirken fasulye, pirinç, nohut, yağ, peynir ne bulursan getir. Burada bulunmuyor.[53]

Döneme şahit olan A. Başer Kafaoğlu ise insanların gıda problemi yaşadığını, sorunun özellikle Karadeniz Bölgesi'nde açlık boyutlarına ulaştığını ve bu durumun hastalıklara yol açtığını belirtir:

> Büyük kentlerde sofradan aç kalkma, her günkü yaşam biçimi olmuştu. Karadeniz Bölgesi'nde halk süpürge tohumu yemeye başlamıştı. Köylerde sıtma, Karadeniz ve İstanbul'da eksik beslenme ve ilaçsızlıktan akciğer hastalıkları yaygınlaştı.[54]

Said Kesler'in *Tan*'da yayınlanan gözlemlerine göre, İstanbul'da yoksulluk ve gıda darlığı öyle bir hale gelmişti ki, bazı yoksul kadınlar her gün köy köy gezerek, İstanbul civarındaki köylülerin mahsulü kaldırdıktan sonra tarlada kurt ve kuş hakkı olarak bıraktıkları kırıntı buğdayları tek tek çuvallarına topluyorlardı.[55]

---

52 Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Anılar 1939-1954* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1977), s. 250.
53 Cahit Kayra, "*38 Kuşağı*" (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2002), s. 102.
54 Kafaoğlu, *a.g.e.*, s. 17.
55 Said Kesler, "Köylünün Kurt Kuş Hakkı Diye Tarlada Bıraktığı Buğdaylar", *Tan*, 19.08.1942.

Bir tütün deposunda işçilik yapan Zehra Kosova da anılarında 1942 ve 1943 yıllarında artan darlıklar ve geçim güçlüğü karşısındaki yoksul insan manzaralarına değinerek, gıda darlığı ve pahalılık sorununun hangi boyutlara ulaştığını şu şekilde tasvir eder:

> Savaş yıllarında İstanbul'da hayat çok zordu... Sokaklar aç insanlarla doluydu. Çöp kutularını karıştıranlar, lokantaların önlerinde bir dilim ekmek dilenenler, asker kaçakları, akla gelen her türlü yoksulluk ve sefalet İstanbul sokaklarının doğal manzarası olmuştu.[56]

İnsanların beslenme sorunları, açlık ve sefalet savaş yıllarını yansıtan romanlara ve hikâyelere de konu olmuştur. Örneğin Sait Faik, *Tüneldeki Çocuk* adlı hikâyesinde, sokakta bir garsonun yere düşürdüğü tepsiden yerin tozuna pisliğine karışan yiyeceklerle bir hamal çocuğun nasıl karnını doyurduğunu anlatır.[57] Muzaffer Arabul'un *Çakrazlar* adlı romanında İkinci Dünya Savaşı sırasında İstanbul'da yaşanan kıtlık ve açlık dile getirilir. Belediyenin önünde biriken yaşlı kadınlar, zabıtanın piyasadan itlaf edilmek üzere topladığı bozuk etlerin ve ekmeklerin kendilerine verilmesi için yalvarırlar.[58] Kemal Tahir ise *Namusçular*'da, Anadolu'da malların fiyatlarının yükselmesinden ve yoksul halkın satın alma gücünün azalmasından söz eder.[59] Pınar Kür'ün *Biraz Daha Ölmek* adlı romanında ise, Türkiye savaşın dışında kalmasına rağmen, açlıktan ve hastalıktan dolayı binlerce insanın öldüğü görülür. Romanda, yoksul insanların ekmek yerine süpürge tohumu yemek zorunda kaldığı ifade edilir.[60] Orhan Kemal'in adından da anlaşılacağı gibi savaş yıllarında yoksul insanların açlıkla ve pahalılıkla mücadelesini konu edinen *Ekmek Kavgası*'nda çizdiği açlık ve yoksulluk tablosu çok daha çarpıcıdır. Orhan Kemal, savaş yıllarında açlık çeken fakir insanların, hatta hayvanların belediyenin artık yemeklerini paylaşmak için verdiği mücadeleyi, sefalet ve perişanlıklarını çarpıcı bir biçimde anlatır:

---

56 Zehra Kosova, *Ben İşçiyim* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), s. 118.

57 Alev Sınav Çılgın, *Türk Roman ve Hikâyesinde İkinci Dünya Savaşı* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003), s. 36.

58 *a.e.*, s. 40.

59 *a.e.*, s. 44.

60 *a.e.*, s. 46.

> Sabah, öğle, akşam karavanalarından artan yemeklerin döküldüğü toprak, kalın ve besili solucanların hazla kıvrandığı zifirden bir bulamaç halindeydi. Yalınayak çocuklarla ihtiyar kocakarılar, paslı teneke kutuları ağız ağıza dolu, uzaklaşırlarken, erkek köpekler sıhatten gerilmiş karınlarını güneşe devirip uyuklarken, sarkık memeli dişiler de peşlerinden ton-ton enikleriyle dolaşırlardı. Daha sonra meydan karga sürülerine kalırdı. Yalınayak çocuklarla kocakarılar paslı kutularını daha önce doldurabilmek için çekişiyorlarsa da, köpekler arasında esaslı bir savaş başlamıştı. Bazan bir kemik parçası yüzünden köpeklerle insanlar arasında da kavgalar çıkıyordu. Yahut bir parça ekmek bir kocakarı değneğine dayana dayana giderken, aynı ekmek için yalınayak bir oğlan tarafından da görülmüş oluyordu. Oğlan kocakarının değneğini çekiverince, kadın yuvarlanıyor, beriki koşup ekmeği kapıyordu.[61]

Adnan Binyazar, *Masalını Yitiren Dev* adlı hatıra-romanında çocukluğunun geçtiği savaş yıllarında küçük kardeşiyle beraber İstanbul'da nasıl açlık çektiklerini ve bu yüzden nasıl çöplükleri deştiklerini anlatır:

> Açlıktan tahtaları kemiriyordum. Yazın sanatı sanılmasın; gerçekten tahtaları kemirdim. Çam kokulu tahtaları kemirirken doymuşluğu düşünebiliyorsunuz.[62]
>
> Evdekilere göre biz daha iyi durumdayız. Çöplükleri karıştırıp yiyecek bir şeyler bulabiliyoruz hiç değilse. Bir gün, kapağını açınca güzel kokan bir şey bulduk. Üstünde "Diş Macunu" yazıyor. O güne kadar, diş fırçalama diye bir şey bilmiyoruz. Kokusuna bakarak bunun lezzetli bir yiyecek olduğunu sanıyoruz. Tüpün içindeki diş macununun kokusu hoşumuza gidiyor. Tadını, kokusu güzel, yemesi berbat bir şey. İstanbullular ne olduğunu bilirler diye diş macununu eve getiriyoruz. Belki ekmekle yenirse iyi olur diye düşünüyoruz. Kutudakinin diş macunu olduğunu görünce evdekiler aç soluklarıyla gülüp alay ediyorlar bizimle... Hayvan eğildiği otu koklamadan ağzına koymazken, biz yiyeceğe benzeyen her şeyin üstüne saldırıp kaptığımızı ağzımıza atıyoruz.[63]

---

61 Orhan Kemal, *Ekmek Kavgası* (Varlık Yayınevi, İstanbul, 1968), s. 6-7.
62 Adnan Binyazar, *Masalını Yitiren Dev* (İstanbul: Can Yayınları, 2003), s. 94.
63 *a.e.*, s. 82.

Savaş yıllarında sebze ve meyve öyle ateş pahası olmuştu ki, bu karikatürde bir erkek sevdiği kadına bir bukle çiçek yerine bir sepet sebze sunuyor! *Karikatür*, no. 316, 15.01.1942.

Adnan Binyazar kardeşiyle birlikte çöpleri karıştırmak yanında, yoksul insanların Kızılay'ın aş ocaklarından aldığı yemeklerden dilenmek için aş ocaklarının olduğu semtlere gider. Bir gün aş ocağının çevresindeki aç insanlar ocaktan yemek almaya çalışan Yahudi bir eskiciye saldırırlar. Böylece Binyazar, açlığın ne kötü bir şey olduğunu, insanı sadece fiziksel olarak etkilemekle kalmayıp, onu bencilleştirdiğini ve insanı insana düşman ettiğini daha iyi anladığını belirtir.[64]

Gıda darlığı dönemin mizah dergilerine ve gazetelerde yer alan karikatürlere de yansıdı. Örneğin, gıda maddeleri artık bir erke-

64 *a.e.*, s. 80.

BEYOĞLUNUN LÜKS MAĞAZALARININ rAMLARINA SÜS OLARK ZERZEVAT KOYUYORLAR..

Kadın — Ayol bu patlıcanları, biberleri, kavunları ne diye kumaşçı mağazasına koymuşlar?
Erkek — Onların fiyatları da ipek kumaşı derecesine çıktı da ondan!...

Karikatür, no. 353, 01.10.1942.

ğin sevgilisine sunabileceği en değerli hediye halini almıştı. Hastalarına bol gıda tavsiye eden doktorların ise artık tımarhaneye kapatılacak, hatta zincire vurulacak durumda olduğu ima ediliyordu. Bunların daha çoğunu dönemin *Akbaba*, *Karitatür* gibi mizah dergilerinde veya gazetelerinde görmek mümkün.

Görüldüğü gibi, darlıklar insanları sefil bir hale düşürmüştü. Ve bu durum, yani hayat pahalılığı, darlıklar ve açlık tehlikesi sadece fiziksel anlamda duyumsanan olgular değildi. Psikolojik olarak hissediliyor, insanların duygularını ve insan ilişkilerini olumsuz bir şekilde etkiliyordu. Birçok insan kanun dışı yollarla hayatını idame ettirmeye çabalıyordu. İleride anlatılacağı gibi, işçiler, memurlar, köylüler vergi vermemek, aşırma, rüşvet, zimmet gibi pek çok kanun dışı hareketle savaşın getirdiği zorluklara direnmeye çalışıyorlardı.

Dönemi anlatan edebi eserlerde savaş yıllarında yaşanan geçim derdinin insanları nasıl istenmeyen davranışlara zorladığını görmek mümkündür. Muzaffer Arabul'un *Çakrazlar* adlı romanında, hastanede hastabakıcı olan Tevhit'in annesi hastanedeki Amerikan bezlerini ve ekmekleri diğer görevliler gibi aşırarak evine getirir. Bunların bir kısmını kendi ihtiyacı için kullanır. Fazlasını ise satar. Tevhit, ilk zamanlar bundan rahatsız olur. Ama çalıştığı devlet dairesinden aldığı para yetmeyince o da rüşvet almaya başlar. Ayrıca,

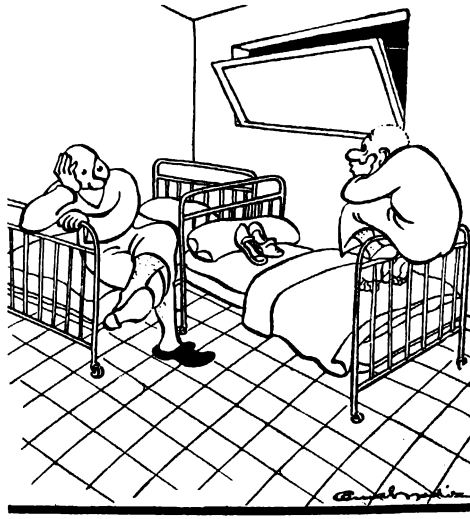

Zırdeli — Sana neden deli gömleği giydirdiler doktor?..
Akıllı deli — Hastalarıma bol gıda tavsiye ettim de..
— Halbuki zincire vurulmalıydım.

Verem gibi artan salgın hastalıklar karşısında doktorlar hastalarına bol ve temiz gıda tavsiye ediyordu. Ama o darlık ve pahalılıkta bu tavsiyeye uymak çoğu insan için mümkün değildi. *Cumhuriyet*, 19.02.1944.

Tevhit karne ile daha fazla ekmek alabilmek için ölmüş insanların ekmek karnelerini kullanır. Oktay Akbal'ın *Garipler Sokağı*'nda da ölmüş insanların ekmek karneleriyle ekmek almaya çalışan yoksul insanlar vardır. "Savaşın yol açtığı yaşam mücadelesi bu kitaplarda görülebileceği gibi dürüst insanları bile değiştirmektedir. Savaş gibi olağanüstü bir zamanda, barış günlerinin suç kabul ettiği davranışlar hayatı devam ettirmek için neredeyse zorunlu olur."[65] Sait Faik ise *Mahkeme Kapısı* adlı hikâye kitabında, bu dönemde çeşitli sebeplerden ötürü yargılanan insanları ele alır. Hemen hemen hepsi yoksuldur. Karınlarını doyurmakta bile güçlük çekerler. Hayatlarını sürdürmek için sık sık hırsızlığa başvururlar.[66]

65 Çılgın, *a.g.e.*, s. 43.
66 *a.e.*, s. 37.

Gerçekten, savaş yıllarında temel tüketim maddelerindeki darlıklar ve artan yoksulluk karşısında özellikle hırsızlık suçunda artış olduğu görülüyor. Gazetelerin orta sayfalarında hemen her gün temel gıda veya giyim maddesi hırsızlığı haberine rastlamak mümkündür.[67] T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü'nün *Hükümlüler İstatistiği*'ne göre 1939'da hırsızlık kapsamına giren suçlardan toplam 10.722 kişi çeşitli cezalar alırken, bu rakam 1943'te 15.606'ya yükselmiş ve 1944'te ise 15.223 olmuştu. Hırsızlık vakalarında hemen hemen yüzde elliye varan bir artış gerçekleşmişti.[68]

Savaş döneminin yarattığı darlık koşullarında yoksul insanlar arasında hırsızlık yapmak yaşamak için meşru ve kabul görür bir hale gelmişti. Örneğin, dönemin gazetelerine yansıyan bir cinayet davasında, hırsızlıktan dolayı öldürülen yoksul bir adamın, yoksulluktan ötürü verem olan çocuğunu tedavi ettirmek için hırsızlığa başvurduğu anlaşılıyordu. Çocuğu verem olan aile doktorun yazdığı ilaçları parasızlıktan dolayı alamamıştı. Evlerindeki baba yadigârı tunç havanı satmışlar ve ilaçları almışlardı; ama çocuk bir türlü iyileşmemişti. Doktor bu sefer bol et ve meyve yedirilme-

67 "Hırsız Hademe", *Tan*, 22.10.1941; "Çorap Çalan Kadın", *Tan*, 22.10.1941; "Kundura Çalan Kadın", *Tan*, 22.10.1941; "Şehirde Hırsızlık Çoğalıyor mu?", *Vatan*, 22.12.1943; "Bu ne Hırsız Bolluğu!", *Cumhuriyet*, 17.12.1944; "Azılı Bir Hırsız Yakalandı", *Vatan*, 12.07.1943; "Bir Hırsız 5 Ay Hapse Mahkum Edildi", *Vatan*, 17.07.1943; "Değirmen Bekçisi Hırsızlar Tarafından Öldürülmüş", *Vatan*, 17.07.1943; "Gümrük Antrepolarında Hırsızlık Almış Yürümüş", *Vatan*, 09.07.1943; "Bir Kasa Hırsızı Yakalandı", *Vatan*, 20.07.1943; "Bir Gece Hırsızı Yakalandı", *Vatan*, 25.07.1943; "Bir Karne Hırsızı Mahkum Edildi", *Vatan*, 18.09.1943; "İki Küçük Hırsız Dün Yakalandı", *Vatan*, 06.09.1943, "Çamaşırcının Üstü Aranınca Çaldığı Eşyalar Meydana Çıktı", *Vatan*, 20.09.1943; "Karne Çuvallarını Delip Karne Çalmışlar", *Vatan*, 21.09.1943; "30 Bavul Kaçıran Bir Hamal Yakalandı", *Vatan*, 06.11.1943; "Bir Hırsız 2 Sene Hapse Mahkum Edildi", *Vatan*, 11.11.1943; "İki Kadın Çocuk Elbisesi Çalmışlar", *Vatan*, 12.11.1943; "Basma Çalarken Yakalandı", *Vatan*, 20.11.1943; "Küçük Bir Hırsız Yakalandı", *Vatan*, 22.11.1943; "Arkadaşının Cebinden 50 Lirasını Çalmış", *Vatan*, 03.12.1943; "Hastaneden Eşya Çalan Kadınlar", *Vatan*, 28.12.1943; "Bir Mahkumiyet", *Tan*, 13.02.1944; "Postayla Gönderilen Para Ulaşmıyor", *Tan*, 12.01.1944; "Evinde Yakmak İçin Kok Kömürü Çalmış", *Vatan*, 01.01.1944; "Hamamda Elbise Çalan Biri Yakalandı", *Vatan*, 04.01.1944; "Bir Amele Arkadaşının Parasını Çalarken Yakalandı", *Vatan*, 05.01.1944.

68 Bu rakamları *Hükümlüler İstatistiği*'nden derledim. Bkz. "Onuncu Bap: Mal Aleyhine Suçlar- Birinci Fasıl: Hırsızlık", *Hükümlüler İstatistiği* (Ankara: T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1956), s. 92-94.

sini önermişti. Yoksa çocuk ölecekti. Bunun üzerine yoksul adam çaresiz kalmış, evlerinin yanındaki bostana girip tavuk ve meyve çalmaya başlamıştı. Maktûlün karısının mahkemedeki ifadesine göre, "*Allahın verdiği canı yaşatmak amacıyla hareket ettiği için yaptığının günah olmayacağını*" düşünmüştü. Ama üçüncü denemesinde bostan bekçisi adamı vurmuştu.[69] Başka bir habere göre, bir adamın karneyle aldığı ekmeği gören iki kişi açlıktan ötürü adama saldırarak ekmeğini çalmaya kalkışmışlardı.[70] Açlık öyle bir düzeye ulaşmıştı ki, insanlar postadaki kolilerde yiyecek arıyorlardı. Devlet Demir Yolları'na verilen çuvallar açılarak içlerindeki yiyecek maddelerinin çalındığı oluyordu.[71]

"Allahın Verdiği Canı Yaşatmak için Çalacağım"

Yazan: SAFA AKTER

Kadının gözleri yaşlıydı. Sık sık başörtüsünün uçlarıyle gözlerini kuruluyor, etrafına şaşkın şaşkın bakınıyor, derdini kime yanacağını, işin içinden nasıl çıkacağını bir türlü bilemiyordu.

— Etlerini lime lime bile et senin bundan ne çıkar, diyordu, giden geri gelir mi?

İçli içli, çaresiz çaresiz ağlıyor, gözlerini kuruladığı başörtüsünün uçları ıslandıkça ıslanıyordu.

— Şimdi ben ne yaparım? diyordu, evime. Hasana çocuğuma kim bakar? Çıldırmak işten bile değil!

Hakimler heyeti, insan tahammülünün en üstündeki freni sıkmakla meşgul. Tezsürlerini belli etmemeğe uğraşıyorlar. Kadın:

— Şaşkına döndüm, diyor, elden gidene mi yanayım? Evde aç, susuz, ilâçsız bekliyen yavrumu mu düşüneyim? Yoksa, bütün bunların üstüne tuz, biber eken bu mahkemelerde geçirdiğim vaktime mi acıyayım?

İçin paramız yetişmedi. Evdeki baba yadigârı tunç havanı götürdük, sattık. Çocuğa iyi bakamadığımız muhakkaktı. Bir türlü düzelemiyordu. Tekrar doktora götürdük: "Bol et ve meyva verin!" dediler. Bu zamanda bunları almak karunların harcı

★ ★

Bir akşam kocam düşünceli, düşünceli eve geldi, bana: "Yahu, dedi, bu böyle olmıyacak, çocuğu kaybedeceğiz. Aklıma bir şey geldi: Şu bizim bitişikteki bostana girip kümesten tavuk, ağaçlardan meyve çalacağım, başka çare yok!" ben bunun hırsızlık olacağını, Allahın günah yazacağını söyledim; o "Niye hırsızlık olsun, niye Allah günah yazsın, diye cevap verdi. Bunu, ben kendim için çalmıyorum ki, Allahın verdiği bir canı yaşatmak ve çocuğumu öldürmemek için çaresizlik yüzünden yapıyorum."

Baktım, haklıydı. Gece basınca bostana girdi. Merak ve helecanla bekledim. Biraz sonra bir tavuk ve bir kucak mey-

O dönemde gazetelerde sıklıkla yayınlanan, hırsızlıkla ilgili mahkeme haberlerinden biri. *Tan*, 21.07.1944.

---

69 "Allahın Verdiği Canı Yaşatmak İçin Çalacağım", *Tan*, 21.07.1944.

70 "Adamın Elindeki Ekmeği Zorla Kapmaya Kalkmışlar", *Son Posta*, 16.04.1943; "Karne Hırsızlığı", *Tan*, 25.08.1942; "Karne Çuvallarını Delip Karne Çalmışlar", *Vatan*, 21.09.1943; "Bir Karne Hırsızı Mahkum Edildi", *Vatan*, 18.09.1943.

71 "Bagaja Verilen Çuvaldan Çalınan Maddeler", *Tan*, 20.04.1943.

Sabiha Sertel anılarında bir hırsız kadının çıkarıldığı mahkemede hâkim tarafından sorgusunu anlatır. Kadının yaşamak için hırsızlık yapmak zorunda kaldığı sonucuna ulaşır. Kadının hâkime verdiği ifadeye göre, üç çocuğuyla dul kalmıştır. İş bulamamıştır. Para bulamamıştır. Çocuklarını besleyebilmek için tek çaresi hırsızlıktır.[72]

Hırsızlık yanında kadınlar arasında yoksulluk ve açlık tehlikesine karşı, çocuklarını terk edenler hatta doğar doğmaz öldürenler de çoğalmıştı. Çocuğunu bir kış gecesi sokağa bırakan bir kadın yakalanınca mahkemede çocuklarını besleyemediğini, hepsinin aç ve çıplak olduğunu belirtiyordu.[73] Yine başka bir olayda, yoksul bir kadın, besleyemediği çocuğunu öldürmek zorunda kalırken, bir adam da aynı nedenle çocuğunu öldürmüştü.[74] Çocuk sorunu anlatılırken ayrıntılarıyla ifade edileceği gibi, savaş döneminde öldürülen, sokağa terk edilen, evsiz ve kimsesiz çocuklar artacak ve konu hükümetin gündemine oturacaktı.

Görüldüğü gibi, yoksulluk ve açlık nedeniyle insanlar hırsızlık ya da benzeri suçlara başvuruyorlardı. İleride ayrıntılı olarak anlatılacağı üzere, köylülerin ve işçilerin kendilerine yüklenen yükümlülüklerden kaçınırken egemen hukuki ve ahlaki kodlardan bağımsız düşünerek hareketlerini meşrulaştırmalarına benzer bir biçimde, artan yoksulluk ve gıda problemi karşısında fakir kent halkı da hukuksal ve ahlaki normlara aykırı davranışlarını kendi koşulları bağlamında gerekçelendiriyor, meşrulaştırıyor ve geçinmek için savaş yıllarında bu tür davranışlara daha sık başvuruyordu.

Savaş boyunca önlenemeyen gıda maddelerindeki pahalılık ve darlıklar, ileriki bölümlerde ayrıntılarıyla anlatılacağı üzere, artan salgın hastalıklardan gecekondulaşmaya, artan boşanmalardan çocukların beslenmelerinin ve eğitimlerinin aksamasına, bebek ölümlerinden çocuk suçlarının, kimsesiz çocukların, "serseriliğin"

72 Sabiha Sertel, *Roman Gibi* (İstanbul: Ant Yayınları, 1966), s. 365.
73 "Yavrusunu Soğuk Bir Gecede Sokağa Atmış", *Vatan*, 18.04.1943.
74 "Çocuğunu Öldüren Ananın Muhakemesi", *Vatan*, 21.02.1944. Ayrıca bkz. *TBMM ZC*, 17 Mayıs 1943, s. 97.

ve dilenciliğin yaygınlaşmasına kadar varan çok sayıda toplumsal sorunun temel nedeni olacaktır.

Gıda Sorununun Siyasi İktidar İçin Önemi

Beslenme insanın en temel ihtiyacıdır. İnsanın yaşaması için asgari koşul beslenmesidir. Bununla birlikte insanların beslenmesi siyasi iktidarların yaşaması ve sürekliliği açısından da önemlidir. Beslenmenin önemi savaş ve iktisadi buhran dönemlerinde daha da artar. Böyle dönemlerde açlık, kıtlık, darlık gibi sorunların üstesinden gelinememesi, siyasi iktidarın meşruiyetini sorgulayacak hatta yıkacak gelişmelere, muhalif akımların gelişmesine, ayaklanmalara, savaş hâlinde ise savaşın kaybedilmesine kadar varan sonuçlara neden olabilir. Beslenme sorunları yüzünden emeğin üretkenliğindeki azalma, sermaye birikimi sürecine ve ekonomiye zarar verebilir. Diğer bir ifadeyle, açlık ve darlıklar iktidar karşıtı hareketlerin kendine uygun zemin bulabileceği toplumsal hoşnutsuzluklar için ve iktidarın dayandığı toplumsal ve ahlaki normlardan uzaklaşmak için elverişli bir ortam yaratabilir. Bu nedenle devletler narh, fiyat kontrolleri, karne, aş ocakları, yoksullara gıda yardımı uygulamaları gibi ekonomik ve sosyal önlemler alırlar. Savaş ve iktisadi buhran dönemlerinde alınan bu önlemlerin ardında, siyasi iktidarın idamesi ve meşruiyeti kaygısı vardır. Zira yirminci yüzyılda artık savaş sadece cepheyle ilgili değildir. Cephe gerisinde, cepheyle ilintisiz ve özel alana aitmiş gibi görünen her türlü olay, ülke yöneticilerinin kendi varlık koşullarını sarsacak gelişmelerin ortaya çıkabileceği bir iç cephe (*home front*) hâlini almıştır.

Ekonomik koşullar ve beslenme sorunları ile "toplumsal sorun"lar arasında bağlantı olduğu aşikârdır. İnsanın en temel ihtiyacını bile karşılayamadığı ekonomik koşullarda, siyasi iktidarlar açısından "sorun" olarak nitelenebilecek birtakım gelişmelerin baş göstermesi kaçınılmaz olur. Kötü ekonomik koşullar altında bir insan hırsızlığa başvurabilir. Mülkiyet haklarını ihlal edebilir. Fuhuş yapabilir, kamusal sağlığı tehdit edebilir, cinayet işleyebilir ve diğer

davranışlarıyla kanunları delebilir.[75] Açlık çeken bir insanın şiddete başvurma eğilimi artar. Açlık tehlikesiyle karşılaşan insanın tüm düşüncesi, başvurulacak yolu, yöntemi ve bunun taşıdığı riskleri önemsemeden açlığını gidermeye odaklanır.[76]

Açlık, kitlelerin yöneticiler açısından "farklı" ve "yabancı" yollara sapmasına yol açan toplumsal bir güçtür. İnsanlar aç olduklarında hiçbir şeyi dikkate almadan beslenme ihtiyaçlarını tatmin etmeye çalışırlar.[77] Bu durum insanların yasaları delecek ve geçersiz hale getirecek yollara başvurmalarına neden olabilir. Örneğin kendisinin ve ailesinin yiyecek ihtiyacını karşılayamayan bir memur rüşvet alarak, görevini savsaklayarak devleti kayba uğratabilir; devlet mekanizmasının işleyişini bozabilir. Kısacası bir ülkede toplumsal kontrol ve disiplinin sağlanması, böylece siyasal iktidarın meşruiyeti ve kendini yeniden üretmesi bakımından gıda sorunu oldukça önemlidir.[78]

Tarihteki büyük siyasi dalgalanmalara ve devrimlere bakıldığında da hayat pahalılığının ve açlığın önemli bir rol oynadığı görülebilir. Açlık ve gıda darlığı her zaman siyasi olarak en "tehlikeli" güçlerden biri olmuş, toplumsal altüst oluşların en güçlü kaynağını teşkil etmiştir.[79] Fransız Devrimi'ni hızlandıran etmenlerden biri açlık olmuştur. Devrim sırasında bir grup kadın parlamentonun önünde slogan atarak ekmek istemiş, siyasetçiler ise bu

---

75 Pahalılık ve ekonomik darlıklarla bu tür "sosyal problem"ler arasındaki ilişkiler için bkz. Francis E. Merrill, *Social Problems on the Home Front, A Study of Wartime Influences* (New York, Londra: Harper & Brothers Publishers, 1948). Ayrıca bkz. Josué de Castro, *Geography of Hunger* (Londra: Victor Golloancz, 1955), s. 65. Castro'ya göre de birçok "sosyal problem"in kaynağı açlık ve yetersiz beslenmedir.

76 Castro, *a.g.e.*, s. 63.

77 *a.e.*, s. 161.

78 Memurların geçim şartlarının ve aldıkları maaşların, onların görevlerini adil ve etkili bir biçimde yerine getirmelerine yetmeyecek derecede kötü olduğu çoğu yazar ve politikacı tarafından sık sık dile getirilen bir gerçekti. Devletin fiyat kontrolü, karne sistemi, vergi toplama gibi işlerinin daha iyi bir şekilde yürütülebilmesi için bu alanlarda istihdam edilen memurların daha iyi ücretler almaları gerektiği vurgulanıyordu. Örneğin, 30.01.1944 tarihli *Tan* gazetesinde, "İhtikâr Neden Önlenemiyor?" başlıklı yazıda, memurların ekonomik durumlarının iyi olmaması ile devlet işlerinin iyi yürümemesi arasındaki ilişkiye işaret ediliyor ve ihtikârın önlenememesinde bunun payı olduğu belirtiliyordu.

79 Bkz. Castro, *a.g.e.*, s. 5, 15.

talep karşısında çareyi kaçmakta bulmuşlardır. Açlık on dokuzuncu yüzyılın devrimci hareketlerinde de önemli bir rol oynamıştır. Chartist gruplar "*ekmek ya da kan*" diye slogan atmışlardır. İngiltere'de bazı gıda maddelerinin ithalatının serbest bırakılmasının devrimci hareketlerin ılımlılaştırılmasında önemli rolü olmuştur.[80] Gıda sorunu Bolşeviklerin kitleleri Çar'a karşı ayaklandırmasında ve iktidarı ele geçirmelerinde büyük rol oynamıştır. Bolşeviklerin en etkili sloganı "*ekmek, toprak, barış*" olmuştur. Görüldüğü gibi, sloganının üç temel unsurundan biri *ekmek*tir ve açlık çeken fakir kitlelere seslenir. Devrim karşıtı kapitalist devletler de gıda sorununun öneminin farkındadır ve devrimci dalgalanmayı yatıştırmak üzere gıda sorununun giderilmesi gerektiğini vurgularlar. Devrimden sonra Bolşeviklerle Beyazlar arasında patlak veren İç Savaş sırasında Kasım 1918'de Amerika'da yayınlanan ve sermaye kesimlerini temsil eden *Wall Street Journal*, "*Açlık Bolşeviklerin ardındaki temel güçtür,*" dedikten sonra, "*Bolşevizme karşı kullanılabilecek en etkili silah bir somun ekmek olacaktır,*" diye yazar. Amerika ve İngiltere sırf Bolşevikleri devirmek için Rusya'nın bazı bölgelerine gıda yardımları yaparlar.[81]

Osmanlı'da 1908 Jön Türk Devrimi'nin hemen öncesinde de ekmek sorununun ve gıda darlığının sebep olduğu toplumsal huzursuzlukları gözlemlemek mümkündür. 1908 Haziranı'nda Sivas'ta halk pahalı ve kötü kalite ekmeği protesto eder. Kadınların önayak olduğu isyan hızla yayılır, beş yüz kişilik bir kalabalık vilayet konağının camlarını indirir.[82] Erzurum'da da 11 Eylül 1907'de

80 Bkz. *a.e.*, s. 5. Örneğin, Fransız Devrimi öncesinde olsun, devrim sürecindeki çalkantılı dönemde olsun fiyatların aşırı oranlarda arttığını, bunun köylü ve kentli kitleleri oldukça mağdur ettiğini biliyoruz. Halkın temel tüketim maddeleri olan buğday fiyatı yüzde 127, çavdar fiyatı yüzde 136 artmıştı. Buna 1788 yılındaki kötü hasat da eklenince, 1788 ve 1789 arasında halk arasında açlığa kadar varan bir gıda darlığı ortaya çıkmıştı. Bu da kitlelerin devrimciler tarafından seferber edilmesinde büyük bir rol oynamıştı. Bkz. Murat Sarıca, *100 Soruda Fransız İhtilâli* (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1995), s. 43.

81 Ronald Grigor Suny, *The Soviet Experiment: Russia, The USSR and The Successor States* (New York: Oxford University Press, 1998), s. 79.

82 Zafer Kars, *1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1997), s. 24.

"pahalı ekmek" nedeniyle olaylar çıkar. Devrim öncesinde yayılan ekmek isyanlarının 1908 Devrimi'nin halk dinamiğinin oluşmasında önemli katkıları olur.[83]

İkinci Dünya Savaşı yıllarındaysa Türkiye'nin yakın komşularında insanlar açlıktan ve pahalılıktan isyan etmektedir. Örneğin Tahran'da, Şam'da, Kahire'de ve İskenderiye'de ekmek isyanları çıkar. Halkın yüksek gıda fiyatlarından şikâyeti Suriye, Mısır, Filistin, Kıbrıs, Lübnan, İran ve Irak hükümetleri için sürekli bir huzursuzluk kaynağı teşkil eder.[84]

Gerek gıda sorununun tarihteki devrim ve ayaklanmalarda oynadığı rolün, gerekse komşu ülkelerde gerçekleşen bu olayların, savaş dönemindeki CHP hükümetlerini benzeri durumlar yaşanmaması için fiyat murakabesine ve karne uygulamasına yönlendiren etmenler olduğu düşünülebilir. Özetlersek, iaşe sorununa, darlıklara, açlığa, daha spesifik olarak ekmek sorununa yönelik çözüm arayışlarının, hümanist kaygılardan çok, siyasal iktidar için bir meşruiyet ve sosyal kontrol meselesi olduğu söylenebilir.

Ayrıca insanların bedensel direnç ve kapasitelerinin savaşan veya savaşma ihtimali olan bir devlet için can alıcı bir öneme sahip olduğu aşikârdır. Devletlerin, özellikle savaş dönemlerinde daha güçlü, sağlıklı ve zinde insanlara ihtiyacı vardır. Bunun için de gıda sorununun çözümlenmesi büyük bir öneme sahiptir. Özellikle savaş dönemleri gibi üretim artışının hızlanması gerektiği koşullarda emeğin verimliliğinin düşmemesi[85] ve cephe koşullarına dayanıklı asker stokunun olabildiğince artırılması gibi bakımlardan beslenme sorununun hafife alınması düşünülemez.[86]

Bu bağlamda, insan vücudunun sağlığı ve hastalıklardan korunması siyasi iktidar için oldukça büyük bir öneme sahiptir.[87] Savaş dönemlerinde, hastalıkların artması savaş ekonomisi açı-

83 Castro, *a.g.e.*, s. 38.

84 Lloyd, *Food and Inflation in the Middle East, 1940-1945*, s. 327.

85 David Grigg, *The World Food Problem, 1950-1980* (Oxford: Basil Blackwell, 1985), s. 7.

86 Castro, *a.g.e.*, s. 35.

87 Colin Gordon'un ifade ettiği gibi, devletin gerçek varlığı ve gücü, onun nüfusunun gücünde ve verimliliğinde yatar. Gordon, *a.g.e.*, s. 10.

sından işgücü ve verim kaybına neden olurken, ordunun savaşma kapasitesini azaltabilir. Ayrıca savaş gibi olağanüstü dönemlerde ilaçların, tıbbi malzemelerin ve doktorların askeri ihtiyaçlara yönlendirilmesi dolayısıyla sivil kesim arasındaki hastalıklarla mücadelenin ve tedavi süreçlerinin aksayacağı düşünülebilir. Bu yüzden hastalıklara karşı vücut direnci için minimum koşul olan beslenme sorununun giderilmesi gerekir.

Yoksulluk, kötü ve yetersiz beslenme ile hastalıklar arasında yakın bir ilişki vardır. Yetersiz beslenme vücudun bağışıklık sistemine zarar vererek hastalığa yakalanma olasılığını artırır.[88] Bir görüşe göre, yetersiz beslenme, insanı en çok tehdit eden hastalığın ta kendisidir ve dolaylı olarak vücudun enfeksiyonlara karşı olan direncini yok eder.[89] Bu durumda, hayat pahalılığının önlenmesi ve kitleler için gerekli asgari gıdanın sağlanması, insan vücudunun hastalıklara karşı asgari düzeyde direnç göstermesi açısından temel bir gerekliliktir.

Tek parti idarecilerinin savaş dönemindeki söylemlerinde iaşe tedbirlerine, darlıkların ve açlık tehlikesinin giderilmesine dair iktidar, meşruiyet ve ekonomik verimlilik ile ilgili kaygılarını görmek mümkündür. Örneğin, Başvekil Refik Saydam savaş döneminde iaşe sorununa parmak basarak sorunun toplumsal moral ve düzen bakımından önemini şöyle ifade ediyordu:

> Asgari ihtiyacını olsun fasılasız ve dağdağasız, endişesiz ve düşüncesiz temin edemiyen insanlarda manevi kuvvet aramak beyhude zahmete girişmektir. Her gün "Yarınki maişetimi nasıl temin edeceğim?" füturu içinde bulunan ve bunalan bir insan insanlıktan çıkmış aciz ve perişan hissiz ve şuursuz bir mahlûktan başka bir şey değildir.[90]

İsmet İnönü ise darlıkların insanlara verdiği biyolojik zararlar yanında, onların davranışını da bozduğunu belirtiyordu. "*Harp*

88 Salgın hastalıklarla kötü beslenme arasındaki ilişki için Bkz. Grigg, *a.g.e.*, s. 10, 33.
89 Castro, *a.g.e.*, s. 34.
90 "Başvekilin Yeni Nutku", 8 Sonkanun 1941 tarihli *Tasviri Efkar*'dan aktaran *AT*, no. 86 (Sonkanun 1941).

belalarından olan darlık ve pahalılıklar vücutlar üzerinde olduğundan ziyade, ahlak üzerinde sarsıntılarını hissettirir"[91] diyerek, iaşe sorununun "ahlaki değerler" üzerindeki sarsıcı etkilerine işaret ediyordu.

Birçok devlet yetkilisi de iaşe sorununun milli ekonomiye, verimliliğe, milli müdafaaya ve milli duygulara zarar verebileceğini ifade ediyordu. Örneğin, savaş yıllarında müddeiumumîlik (savcılık) yapan ve savaş ekonomisi, ihtikâr, iaşe sorunu gibi konular üzerine eğilen Baha Akel, iaşe sorununun siyasi iktidarın başını ağrıtacak toplumsal, ekonomik ve siyasi etkilerinin olabileceğini belirtiyordu:

> Zira tecrübeler göstermiştir ki, bir memlekette milli duygular, milli tesanüt tezahürleri ne kadar kuvvetli olursa olsun, kifayetsiz bir tegaddi sistemi ve halkta bu gibi maddelerin inkısamında haksızlıklar yapıldığına olan telakkiler, tesirlerini fizyolojik sahada olduğu kadar, ruhi sahada da gösterir. Bunun neticesini randımanın azalmasında ve siyasi, askeri sahadaki telakkilerde görürüz.[92]

Akel, insanların temel ihtiyaçlarını karşılayamamaları durumunda hastalıkların ve sefaletin yaygınlaşacağına, milli duyguların sarsılacağına ve siyasi kanaatlerin çoğalarak muhalif akımlara uygun zemin hazırlayabileceğine dikkat çekiyordu:

> En mübrem, beşeri ve kütlevi ihtiyaçlardan biri olan bu malları [ekmek, şeker gibi] tedarik edemeyen fakir sınıfın eksik gıdalanması ortaya içtimai sefaleti çıkarır. Aynı şekilde fakir sınıfın geyinme maddelerini tedarik edememesi açlığın yanında hastalık ve ızdırapların doğmasına sebebiyet verir ki bir milletin milli tesanüt duyguları ne kadar kuvvetli olursa olsun açlık ve sefaletin bu halleri çok sarstığını Birinci Cihan Harbi bize gayet güzel göstermiştir. Bunun neticelerini artan ölüm hadiselerinde, eksilen istihsalde ve en nihayette çoğalan siyasi fikir ve kanaatlarda her zaman görmek mümkündür.[93]

---

91 "Milli Şef İsmet İnönü'nün Türk Gençliğine Hitabesi", *AT*, no. 102 (Mayıs 1942), s. 19.

92 Baha Akel, *Fevkalade Zamanlar Ekonomisi ve İhtikâr* (İstanbul: Ak Ün Basımevi, 1942), s. 17.

93 *a.e.*, s. 30.

Savaş döneminde insanların dış propagandanın etkisi altında kalmamaları bakımından da açlık çekmemeleri devlet için oldukça kritik bir öneme sahipti. Falih Rıfkı Atay, savaş dönemindeki dış propagandaya karşı ulusal birliğin canlı tutulması için açlığın giderilmesinin önemini, "*Cephe gerisi propaganda ile ruhundan, açlık ve kıtlık tazyiki ile midesinden vurulur,*" sözleriyle vurguluyordu.[94]

Ahmet Emin Yalman ise "Yiyecek Maddeleri Niçin Pahalılaşıyor" başlıklı makalesinde, kitleleri etkileyen gıda darlıklarının giderilmesinin "*içtimai ve ekonomik nizam ve milli müdafaa*" ile memurların iyi çalışması ve "*devlet teşkilatının etkili işlemesi*" için taşıdığı önemi şöyle ifade etmekteydi:

> O yaşama ve geçim imkânı ki, içtimai nizamımız, milletin sağlığı, iş randımanı, devlet memurlarının dürüstlüğü, hatta milli müdafaamız hep bunlara bağlıdır.[95]

Kısaca, elitler açısından, savaşın artık "ulusal dava" olarak görüldüğü bir dönemde, içeride insanları birbirine bağlı tutan ve siyasi iktidarın emrine sokan ulusçu ideolojinin zemininin yok olmaması için, ekonomik, idari ve askeri alanlarda verimliliğin sağlanması için, yabancı devletlerin propaganda faaliyetlerinin başarılı olmasına ve muhalif akımların yeşermesine eğilimli bir toplumsal ortamın önünün alınması için gıda sorununun ve pahalılığın asgari bir biçimde de olsa çözülmesi gerekiyordu.

İaşe Tedbirleri: "İhtikârla Mücadele," Fiyat Kontrolü ve Ekmek Karnesi

Yukarıdaki çerçeve içerisinde, hükümet savaş döneminde artan pahalılık ve darlıklar karşısında özellikle kentlerin iaşesi için çeşitli tedbirler aldı. Tedbirlerden ilki MKK'ye dayanarak enflasyonu ve karaborsayı önlemek için başvurulan narh uygulaması ve fiyat

94 Falih Rıfkı Atay, "İaşeye Dair Tedbirler", 17 Şubat 1941 tarihli *Ulus*'tan aktaran *AT*, no. 87 (Şubat 1941), s. 13.

95 Ahmet Emin Yalman, "Yiyecek Maddeleri Niçin Pahalılaşıyor?", *Vatan*, 24.11.1943.

murakabesiydi. Belirli malların azami kâr hadleri ve fiyatları tespit edilerek bunların dışına çıkmak yasaklandı. Tespit edilen narh fiyatlarının üzerindeki her türlü fiyat artışı ihtikâr olarak nitelendi ve kovuşturulmaya çalışıldı. İkinci olarak, bazı temel malların karneyle dağıtılmasına geçildi. Üçüncü olarak, belirli tarımsal mahsullerin zorunlu olarak devlete satılması uygulamasına ve TMV'ye başvuruldu. Tüm bunlara ek olarak, 1942'de kırsal alanlarda tarım seferberliği ilan edildi. Köy Enstitüleri'nden bu konuda sonuna kadar yararlanılmaya çalışıldı. Askeri seferberlik yüzünden tarımdan çekilen işgücü yerine, enstitülerdeki çocukların kol gücü ikame edilmeye çalışıldı.[96] Kırsal alandan elde edilen hububatla kentlerin ihtiyaçları giderilmeye çalışıldı. Tüm bu uygulamalar tek parti devletinin ekonomik alana müdahale etme sürecindeki kapasite sorunlarıyla, ekonomik yaşam ve toplum üzerinde kontrol sağlamak konusundaki sınırlılıklarla karşılaştı. Fiyat tespitleri ve kontrolleri için kurulan Fiyat Murakabe Teşkilatı ve Fiyat Murakabe Komisyonları yeterli sayıda ve vasıfta personel yokluğu, araç ve gereçsizlik, piyasayla ilgili yeterli istatistiki bilgiye sahip olmamak gibi nedenlerle etkisiz kaldı. Karne sistemi de benzer nedenlerle aksadı. Bunun yanında gerek devletin içinden, yani fiyat kontrollerinde ve karne uygulamasında görev alan memurlardan gelen kanun dışı hareketler nedeniyle, gerek esnafın ve tüccarın iaşe konusunda alınan tedbirlere uymaması nedeniyle, gerekse ekmek karnesi deneyiminde görüleceği üzere yoksul kitlelerin çeşitli tüketim sınırlamalarına meydan okumaları nedeniyle fiyat murakabesi ve karne uygulaması pratikte çok etkili olamadı. Toplumun şikâyetlerinin hafifletilmesi, hoşnutsuzlukların giderilmesi için başvurulan bu tedbirlerin kendileri başlı başına şikâyet konusu oldu. Devlet ekmek sorunu konusunda fırınlar üzerinde de etkili bir denetim kuramadı. Ekmek konusundaki yakınmalar savaş sonuna kadar sürdü.

96 Mustafa Şahin, "Sabri Kolçak'ın Pazarören Köy Enstitüsü Anıları", *Toplumsal Tarih* (Nisan 2001), s. 17. Kolçak, 1942'de tarım seferberliği ilan edilince Köy Enstitüsü'deki köylü çocuklarla, çok zor koşullar altında 5.000 dönüm tahıl ve 250 dönüm sebze bahçesi hazırlar. Fakat bu seferberlik bekledikleri gibi başarılı olmaz. İstedikleri kadar ürün alamazlar.

"İhtikârla Mücadele" ve Fiyat Murakabesi

"İhtikâr" Faaliyetleri

İhtikâr ve muhtekir, diğer bir ifadeyle karaborsa ve karaborsacı, savaşın ilk yıllarından itibaren belki de devlet yetkilileri ve sokaktaki insan tarafından en çok telaffuz edilen sözcükler ve en çok şikâyet konusu olan unsurlar oldu. Örneğin Cavit Oral konuyla ilgili olarak, "*Hakikaten ihtikâr kadar memleketin iktisadiyatı ve hatta iktisadi nizamı üzerinde tahripkar bir rol oynayan bir şey tasavvur etmek pek güçtür,*" demekteydi.[97] İhtikâr ve muhtekir; bu iki sözcük dönemi konu edinen romanlara, hikâyelere ve şiirlere dahi yansıdı.[98] İhtikâr faaliyetleri öyle yaygınlaştı ki, dönemin ünlü sosyoloğu Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu kavrama açıklık getirmek için 1942'de *İhtikâr* adlı bir kitapçık kaleme aldı. Kitapçıkta ihtikâr "*Pahalılık temini maksadile bir şey toplamak ve saklamak*" olarak tanımlanıyordu.[99] Bu anlamda ihtikâr stokçuluk ve karaborsa ile aynı anlama geliyordu.

Dönemin ekonomik sorunları ile ilgilenen savcı Baha Akel de konuyla ilgili olarak 1942 yılında *Fevkalade Zamanlar Ekonomisi ve İhtikâr* adlı bir kitap yayınladı. Akel ihtikârın karaborsa anlamına gelmekle birlikte, kanunlarda ve mevzuatta ihtikâr kavramının tam olarak ne anlama geldiğinin, ne gibi kriterleri olduğunun net bir açıklaması olmadığını öne sürüyordu.[100] Gerçekten, savaş yıllarında devlet ve kamuoyu ihtikâr kavramını daha geniş anlamda, her tür fiyat artışını ve darlığı tanımlamak için kullandı. Buna

97 Cavit Oral, "Başvekilin Nutku Üzerin Mütasebetile", 12 Sonkanun 1941 tarihli *Bugün*'den aktaran *AT*, no. 86 (Sonkanun 1941).

98 Örneğin bkz. Orhan Kemal, *Dünya'da Harp Vardı* (İstanbul: Ataç Kitabevi, 1963), s. 76; Kemal Tahir, *Bozkırdaki Çekirdek* (İstanbul: Tekin Yayınları, 1991), s. 71. Rıfat Ilgaz'ın *Kahveler, Gazeteler* adlı şiiri ise şöyle başlar:
Kimini vurguncu yaptı 39 Harbi
Kimini karaborsacı
Laf olur diye dost çayı içmeyenler
Mahkemelik oldu rüşvet yüzünden...

99 Bkz. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *İhtikâr* (İstanbul: Türkiye Felsefi, Harsi ve İçtimai Araştırmalar Merkezi Kitapları, Bürhaneddin Yayınevi, 1942), s. 1.

100 Akel, *a.g.e.*, s. 87.

göre, narh fiyatına ve önceden belirlenmiş kâr hadlerine uymayan fiyatlar, mal imalatındaki hileler, eksiklikler, fatura hileleri, satılması yasak olan bir mamulü satmak ihtikâr olarak adlandırıldı. Sonuç olarak, İkinci Dünya Savaşı yıllarında ihtikâr kavramı, karaborsa yanında devletin yasakladığı diğer hareketleri de tanımlar hale geldi. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi profesörlerinden Alfred Isaac'a göre, "*Anormal zamanlarda ihtikâr mefhumu daha geniş manada kullanılmakta*" idi. "*Bu geniş manaya göre bir kimse mallarını yüksek bir fiyatla satarsa bu tarz-ı harekete ihtikâr adı verilir*" di.[101]

İhtikâr faaliyetlerinin ardındaki temel nedenler yukarıda da ifade edildiği gibi, ithalatın azalması, askeri seferberlik, para hacminin artması sonucu ortaya çıkan enflasyonist ortam, etkin bir şekilde yürütülmeyen fiyat kontrolleri, tutarsız ekonomik politikalar ve Türkiye'nin dış politikadaki hassas, hatta kimine göre belirsiz durumunun piyasalarda belirsizlik yaratan psikolojik etkisi oldu.

Savaş başlar başlamaz çeşitli mallar üzerinde ihtikâr hareketleri baş gösterdi. İç piyasanın ithalata bağlı olduğu ve savaş yüzünden ithalatı zorlaşan ya da zorlaşacağı düşünülen kırtasiye maddeleri,[102] inşaat malzemeleri,[103] ilaçlar ve tıbbi malzemeler,[104] kalay,[105] kâğıt,[106] karpit,[107] kömür,[108] manifatura[109] ve daha birçok ara mal, hammadde ve tüketim maddesi ihtikâr faaliyetlerinin konusu oluyordu.[110] Sadece İstanbul'da ve büyük şehirlerde değil, Anadolu'nun muhtelif köşelerinde de ihtikâr faaliyetlerinin canlandığı görülüyordu.[111] Savaş boyunca, gazetelerde hemen her tür madde

101 Alfred Isaac, "Harp Sonrası İktisadi Problemleri", *İktisadi Yürüyüş*, no. 148 (1946), s. 7.
102 *Tan*, 06.10.1939.
103 *Tan*, 30.10.1939.
104 *Tan*, 16.10.1939; *Tan*, 04.11.1939.
105 *Tan*, 15.10.1939.
106 *Tan*, 18.10.1939.
107 *Tan*, 14.10.1939.
108 *Tan*, 20.10.1939.
109 *Tan*, 05.12.1939.
110 "Ham ve İhracı Mümkün Olan Bütün Maddelerde Spekülasyon Var", *Tan*, 17.12.1939.
111 *Tan*, 18.10.1939.

hakkında ihtikâra ilişkin haberlere sıkça rastlamak mümkündür. Bunların bir bölümü küçük esnafın gerçekleştirdiği hareketlerdi ve tam anlamıyla karaborsa olmaktan ziyade küçük fiyat artırımlarıydı. Bir kısmı ise daha kapsamlı ve gerçekten karaborsa nitelemesine uygun olan işlerdi. Örneğin, Mart 1942'de manifatura vurgunculuğu yapan bir çete ortaya çıkarılıyordu. Bu çete, 169 kuruşa satılması gereken satenleri, piyasadan toplayarak stok edip, karaborsada 330 kuruşa satıyordu.[112] Aynı yıl içinde pirincin büyük ölçüde karaborsada olduğu belirtiliyordu.[113] Pirinç ihtikârı siyasi otoritelere yakınlığıyla bilinen ve dönemin en meşhur muhtekiri Ahmet Çanakçalı tarafından yürütülüyordu.[114] Benzer şekilde, bir kömür tüccarı 20 ton mangal kömürünü gizliyor ve karaborsa fiyatından satıyordu.[115] Yine, ihtikâr yaparken ele geçirilen üç ithalatçının 105 kuruşa aldıkları mukavvaları 250 kuruştan satmalarına karşın, 140 kuruşa satmış gibi fatura düzenledikleri tespit ediliyordu.[116] Asım Us'un anılarında belirttiği kadarıyla, 1944'e gelindiğinde bir teneke gazın resmi fiyatı 430 kuruş, yani 4,3 TL olmasına karşın, karaborsa fiyatı 60 TL'ye kadar çıkabiliyordu.[117]

İhtikâr faaliyetleri en alt düzeydeki esnafa kadar uzanıyordu. 2 Ekim 1941 tarihli *Tan*'ın haberine göre, son günlerde ihtikâr yapan 30 kasap ve bakkal adliyeye verilmişti.[118] Bir eczacı da 145 kuruşluk ilacı 3 TL'ye sattığı için mahkemeye verilmişti.[119] 1942 yılının ilk aylarında şeker ve çivi ihtikârı yapıldığı belirtiliyordu.[120] Aralık 1943'te İstanbul'da 15 kuruşluk makarnaların karaborsada 75-80 kuruşa satıldığı,[121] 1944 Şubatı'nda beyaz peynirin de karaborsaya düştüğü bildiriliyordu.[122]

112 "Bir Vurguncu Şebekesi Ortaya Çıkarıldı", *Tan*, 01.03.1942.
113 *Tan*, 04.07.1942.
114 Bkz. "Pirinç Kralı", *Yurt ve Dünya*, no. 18 (1943).
115 "2 Vurguncu Çapakçura Sürgün Edilecek", *Tan*, 30.01.1942.
116 *Tan*, 05.08.1942.
117 Us, *a.g.e.*, s. 576.
118 "Bazı Şehirlerde Et Narhına Riayet Edilmiyor", 02.10.1941.
119 "Bir Eczacı İhtikâr Yaparken Yakalandı", *Tan*, 19.09.1941.
120 "2 Vurguncu Çapakçura Sürgün Edilecek", *Tan*, 30.01.1942.
121 "Makarna Karaborsası", *Vatan*, 02.12.1943..
122 "Beyaz Peynir Karaborsada", *Cumhuriyet*, 01.02.1944.

Bazı imalatçılar ise, fiyatlarını yasal sınırlar içinde tutmakla beraber, sattıkları ürünün kalitesini düşürerek kârlarını artırıyorlardı. Bu hareket de ihtikâr olarak adlandırılıyordu. Örneğin, iplik üreten yedi fabrikatörün makaralara sardıkları iplikleri 20'şer metre eksik sardıkları anlaşılıyor ve ihtikâr suçundan mahkemeye veriliyorlardı.[123]

Savaş yıllarının gazetelerinde ihtikâr faaliyetleri üzerine sayısız haber ve makale bulmak mümkün.[124] Fakat aşağıda ifade edileceği gibi, gazetelerdeki ihtikâr haberlerinden anlaşıldığı kadarıyla devletin gündemini en çok meşgul eden daha çok küçük esnafın faaliyetleriydi. Büyük muhtekirlerin üzerine gidilmediği yolunda yaygın şikâyetler vardı. İhtikâr diye sözü edilen pek çok durum küçük esnafın narh fiyatı dışında satış yapmasıyla ilgiliydi. Örneğin, *Tan*'da, "Dört Kişi İhtikârdan Mahkûm Oldu" başlıklı bir haberde, kilosu 6,5 kuruşa satılması lazım gelen kömürü 7 kuruşa satan bir kömürcü, 48 kuruşa satılması lazım gelen kokulu sabunu 50 kuruşa satan bir bakkaldan muhtekir diye söz ediliyordu.[125]

Fiyat Murakabesi ve İhtikârla Mücadele'nin Pratiği

Hükümet hızla artan fiyatlar ve karaborsa faaliyetlerini dizginlemek için MKK'nin kendisine verdiği yetkiyle çeşitli girişimlerde bulundu. 18 Ocak 1940 tarihli MKK ekonomik ve toplumsal yaşamın işleyişini olağanüstü koşullarda düzenlemek üzere çıkarılmış ve siyasi iktidara ekonominin ve toplumsal yaşamın her alanına müdahale edebilme yetkisi vermişti. Kanun'un 31. maddesine

123 "Yedi Muhtekir Fabrikatör Mahkemeye Verildi", *Vatan*, 12.10.1943.

124 "İhtikâr Yapan Bazı Müesseseler Mahkemeye Verildi", *Tan*, 21.01.1941; "İhtikâr Yapan Tüccarla Mücadele", *Tan*, 26.01.1941; "Dört İhtikâr Vakası Daha", *Tan*, 18.02.1941; "İhtikâr İle Mücadele Afişleri Yapılıyor", *Tan*, 25.02.1942; "Makarna İhtikârı Yapan Üç Kişi", *Tan*, 09.03.1941; "Yeniden Dört İhtikâr Suçlusu Yakalandı", *Tan*, 28.03.1941; "İhtikâr Suçu İle Milli Korunmaya Verilenler", *Vatan*, 22.10.1943; "İki Vurguncu Çapakçıra Sürgün Edilecek", *Tan*, 30.01.1942; "Çimento Vurgunculuğu", *Tan*, 27.08.1943; "17 Vurguncu Mahkemeye Verildi", *Tan*, 27.07.1944; "İki Vurguncunun Sürgün Edilmesi İstenildi", *Tan*, 09.01.1942; "Tıbbi Müstahzarat Karaborsada", *Cumhuriyet*, 02.05.1944.

125 "Dört Kişi İhtikârdan Mahkûm Oldu", *Tan*, 15.03.1941.

göre, hükümet istediği takdirde her türlü malın fiyatını, kalitesini ve türünü belirleyebilirdi. Ayrıca satıcılardan malı satarak elden çıkardıklarına ve hangi fiyattan sattıklarına dair fatura talep edebilirdi. 32. maddeye göre ise, fiyatlarda sebepsiz yere meydana gelen her türlü yükselme, mal stoklamak ve spekülasyon yapmak yasaklanmıştı.[126]

Refik Saydam hükümeti MKK'nin 31. ve 32. maddelerinin hükümete verdiği ekonomiyi savaş koşullarına göre kontrol etme imkânını değerlendirerek bu maddelerin fiyat kontrolü ve azami kâr haddi ile ilgili hükümlerine başvurdu. Kanun uyarınca, 1940 yılı içinde ekonomiyi tüm askeri ihtiyaçları karşılayacak bir biçimde yönlendirmekle görevli Koordinasyon Heyeti kuruldu. Ekonomiye dair birçok karar Başvekil başkanlığında toplanan ve çeşitli bakanlardan oluşan bu heyet tarafından verilecekti. Bu yoldaki ilk önemli adım MKK'nin ilgili maddelerine dayanarak birçok temel ihtiyaç maddesinin fiyatının ve kâr hadlerinin belirlenmesi oldu. İaşe işleri, fiyat denetimleri ve ihtikârla mücadele ile ilgilenmek üzere 28 Ekim 1940'ta İaşe Müsteşarlığı kurulmasına karar verildi. Buna bağlı olarak, Fiyat Murakabe Komisyonları kuruldu ve bunlar aracılığıyla piyasada fiyatları belirlenmiş olan malların fiyatlarının denetimine ve yüksek karaborsa fiyatlarıyla mücadeleye girişildi.

Kâr haddi ve narh uygulaması sonuç vermeyince, 1941 başlarında MKK'ye dayanarak esnafa ve tüccara yüz kuruşun üzerinde yaptığı işlemlerle ilgili, sattığı malı ve fiyatını belgeleyen bir fatura verme zorunluluğu getirildi.[127] Böylece, ihtikârla mücadele eden komisyonlar, bir malın fiyatını incelemek için faturalara bakacaklardı. Eğer bir ticarethane faturada kaydedilen bir malın fiyatını artırmış ise ihtikâr hadisesi olarak kabul edilecekti. Ve nihayet narh sistemi ve fiyat murakabesi yoluyla fiyat artışlarının önüne geçilemeyince, hatta tersine, darlıklar, ihtikâr ve pahalılık daha da ciddi bir hale gelince karne sistemine, Varlık Vergisi'ne ve ardından da TMV'ye başvurulacaktı.

126 "Milli Korunma Kanunu", *İktisadi Yürüyüş*, no. 5 (Şubat 1940), s. 19-20.
127 Us, *a.g.e.*, s. 461.

Saydam hükümeti döneminde başlayan narh sistemi ve fiyat murakabesi politikası, Saraçoğlu hükümetinin ilk yılında tecrübe ettiği ve fiyatların daha büyük oranlarda yükselmesiyle sonuçlanan serbest fiyat politikasına kısa sürede son verilmesi üzerine savaş sonuna dek devam etti. Tüm bu girişimler genelde fiyaskoyla sonuçlandı. Örneğin, Refik Saydam kendi döneminde fiyat murakabesinin etkisiz olduğunu, hükümetin halkın ve ordunun ihtiyacı için gerekli olan stokları yapamadığını, devlet teşkilatının bu konulardaki yetersizliğini Meclis'te şöyle itiraf ediyordu.

> Fiyat tespit ve murakabe işi tam muvaffak olamamıştır... Cihazın işlerken gösterdiği birtakım müşkülatlar oldu. Alışmakta fertler müşkülat çekti. Alışmamak isteyenler buna karşı müşkülat gösterdi. Devlet teşkilatı lazım olduğu kadar mücehhez olmadığı için müşkülata uğradı. Hakikaten halkın ihtiyacı için ve hatta ordunun ihtiyacını temine kâfi gelebilmek için bazen müşkülata uğradığımız zamanlar oldu. Bu stokları yapamadık.[128]

Aşağıda ayrıntılarıyla anlatılacağı üzere, savaş yılları boyunca kâr hadlerine ve narh fiyatlarına karşı direniş ve ihtikâr faaliyetleri devam etti. Gerek narh fiyatlarının belirlenmesi, gerekse bu fiyatların kontrolü süreci büyük ölçüde sistemsiz bir biçimde yürütüldü. Bunda iaşe teşkilatının ve belediyelerin donanımsızlıkları, organizasyonel bozuklukları, yeterli sayıda ve nitelikte personel sağlanamaması gibi faktörler önemli rol oynadı. Ayrıca, fiyat kontrolleri ve kâr sınırlamaları, savaşın başlarından 1942 yılının Ocak ayına kadar, karne sistemi olmadan uygulanınca bazı malların piyasadan kaybolması ve karaborsaya kayması önlenemedi. Muhtekirlerin elde ettiği aşırı kazançları vergilendirmek ve ihtikârı önlemek için düşünüldüğü söylenen Varlık Vergisi bile tüccarı daha fazla karaborsacılığa itecekti.[129] Örneğin Jigayir Terziyan

---

128 "Başvekil Dr. Refik Saydam Milli Koruma Kanunu'nun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Münasebetile Mecliste Beyanatta Bulundu", *AT*, no. 84 (25 Kasım 1940), s. 40.

129 Faik Ökte bu konuda şöyle diyor: "Varlık Vergisi daha ziyade karaborsacıların zenginleşmesine yol açtı. Satışlarda fiyatlara mukayyet olmadığımızı yukarıda izah etmiştim. Piyasaya bu şekilde orjini ve fiyatı meçhul mal dökülürken karaborsa alimante edildi. Diğer taraftan yüzlerce işadamının ticarethanesi satılmış, kendileri işsiz bıra-

adlı bir tüccar ihtikâr yaparken suçüstü yakalanması üzerine, "*60 bin liralık Varlık Vergisi verdim, bu nereden çıkacak!*" diyordu.[130]

Bununla beraber, hükümetin fiyat murakabesi ve ihtikârla mücadele politikasının önündeki en önemli engel alınan yanlış ve eksik kararlar değildi; daha çok, alınan kararları tam anlamıyla yerine getirecek yeterli sayıda vasıflı personele, gerekli donanıma ve etkili bir teşkilata sahip olunmamasıydı.

Gerçekten dönemin gazeteleri, pahalılığın ve ihtikârın önlenmesinde mevzuatın pek yetersiz olmadığını, yapılan yeni kanunlara rağmen bir sonuç alınamayacağını, zira önemli olanın alınan kararların tatbik edilmesi olduğunu vurguluyordu. Fiyat murakabesi ve ihtikârla mücadele konusunda devlet idaresinin etkisizliği, gerek iaşe teşkilatındaki, gerekse diğer devlet organlarındaki organizasyon ve eşgüdüm bozuklukları, fiyat denetiminde görevli memurların sayıca ve vasıfça yetersizliği, basit ekonomik hesaplarda bile yapılan yanlışlıklar dönemin basınında sıklıkla dile getiriliyordu.

Ayrıca hükümet hem kendi memurları üzerinde, hem de vatandaşlar üzerinde bir hegemonya krizi içindeydi. Vatandaşını yüksek fiyatlarla ve ihtikârla mücadeleye etkin bir şekilde katılmaya, devlet görevlilerine yardımcı olmaya ikna edemiyordu. Memurlarını ise bu mücadelede etkili bir biçimde görevlerini yerine getirme konusunda kontrol edemiyor; memurlar arasındaki rüşvet alma, zimmete geçirme, görevi ihmal etme veya kötüye kullanma gibi hareketleri önleyemiyordu. Diğer yandan, esnaf ve tüccar da siyasi iktidarın önlemlerine karşı direniyordu.

---

kılmıştır. Bunların yaşamak için başvuracakları çare, ayak işi yapmaktı. O devirde bu yol karaborsacılığa çıkıyordu. Sermayesinin mühim bir kısmını vergiye yatıran bir kısım tüccar, kaybını gidermek için, ister istemez karaborsa ile çalışmaya mecburdu. Ve öyle de oldu..." Ökte, *a.g.e.*, s. 203. Ahmet Emin Yalman da, "Yok pahasına giden ve yeni bir karaborsacı takımı yaratan malların satılması için yeni artırma salonları açılıyordu. Malları satacak olan mağazaların listesi de her gün ilan ediliyordu" diyerek, Varlık Vergisi'nin karaborsa hareketlerine ivme kazandırdığını iddia eder. Bkz. Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim Geçirdiklerim, 1922-1944*, c. 3 (İstanbul: Rey Yayınları, 1970), s. 381.

130 "Bir İhtikâr Vakası: Ödediği Varlık Vergisinin Çıkarını Bulmuş", *Vatan*, 17.12.1943.

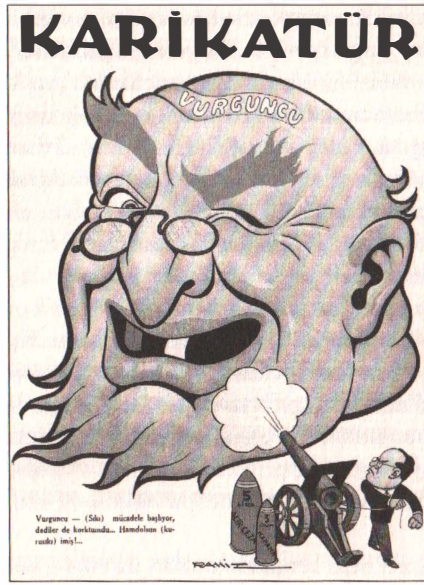

Karaborsaya karşı önlemlerin ve cezaların yetersizliğini eleştiren karikatürler bir hayli boldu. Her zaman olmasa da çoğu kez antisemit bir refleksle karaborsacılar Yahudi olarak temsil ediliyordu. *Karikatür*, no. 349, 03.09.1942.

İaşe sorununun çözümünde, fiyat siyasetinde ve ihtikârla mücadelede devletin aldığı temel eleştirilerden biri, zor yoluyla ya da kanun yaparak bu alanlarda başarı sağlanamayacağı idi. Esas olan uygulamalardı. Ve bu uygulamalar da cezai tedbirler değil, etkili ekonomik tedbirler olmalıydı. *Tan* gazetesinde "İhtikâr Neden Önlenemiyor?" başlıklı haberde, devletin önüne geçemediği pahalılığın ve ihtikârın "*mevzuatın kifayetsizliğinden değil, tatbikat noksanlığından, eleman vasıflarının yetersizliğinden*" ileri geldiği, işin vasıflı elemanlara verilmesi gerektiği, fiyat murakabe memurlarının daha yüksek ücretlerle tatmin edilmesi, devlet daireleri arasında koordinasyon ve memurlar arasında işbirliği sağlanması gerektiği belirtiliyordu.[131]

131 "İhtikâr Neden Önlenemiyor ?", *Tan*, 30.01.1944.

Gazetelerden : Belediye, ihtikârla mücadele için talimat bekliyor.

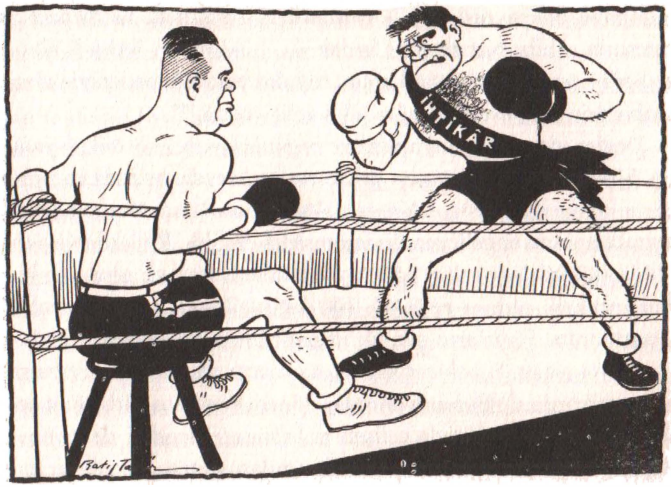

İhtikâr — Ne bekliyorsun ?
Belediye — Talimat !

İhtikârın yaygınlığına karşın belediyelerin etkin mücadele vermedikleri kamuoyundaki yaygın eleştirilerden biriydi. *Akbaba*, no. 5, 06.04.1944.

Bu saptama büyük ölçüde doğruydu. Gerçekten, Başbakan Refik Saydam bile 2 Mayıs 1942'de devletin mevcut ekonomik ve sosyal gelişmeler karşısındaki yetersizliğine şu şekilde parmak basıyordu:

> Devlet teşkilatı halkın ihtiyaçlarını tamamen karşılayacak şekilde tesis ederse o vakit biraz rahat ederiz. Bu gün devlet teşkilatı bu vaziyette değildir. Harbin başladığı günden beri görüyoruz ki devlet teşkilatı A'dan Z'ye kadar bastan başa bu memleketin ihtiyacıyla telif edebilecek şekilde tebdil etmek lazımdır.[132]

Yine, Refik Saydam, İstanbul'un iaşesi hakkında yaptığı bir açıklamada, iaşe sorununun çözülememesinde iaşe işlerinde istih-

132 *AT*, no. 102, 25 Mayıs 1942 (Mayıs 1942), s. 41.

dam edilecek uygun vasıftaki personel sayısının az olmasının etkili olduğunu belirtiyordu.[133] Dönemin ünlü siyasetçisi ve *Akşam* gazetesinin sahibi Necmeddin Sadak da, hükümetin iktisadi alanda isabetli kararlar almasına karşın, teşkilat yokluğu nedeniyle alınan tedbirlerin sonuçsuz kaldığını dile getiriyordu.[134]

Devlet idaresinin altyapısal ve organizasyonel sorunları yanında, hükümetin fiyat siyaseti de eleştirilmekteydi. Aslında en büyük sorun olmasına karşın, tek sorun alınan kararların etkin bir şekilde uygulanmasını engelleyen donanımsızlık değildi. İhtikârla ve pahalılıkla mücadelede takip edilen yöntemlerin isabetli olsa bile kimi zaman eksik olması veya sık sık değiştirilmesi fiyat kontrolünü aksatıyordu. Fiyatların sık sık değiştirilmesi yüzünden, fiyatların nasıl olsa artacağı beklentisine giren tüccar ve esnaf piyasaya mal arz etmiyordu.[135] Bunun yanında, dönem boyunca birbirinin etkisini azaltan ve birbiriyle çelişen politikalar izlendiği de olmuştu. Refik Saydam'ın katı fiyat politikasından sonra, Şükrü Saraçoğlu'nun fiyatları serbest bırakması, kısa bir süre içinde yeniden katı bir fiyat politikasına dönmesi hükümetin ekonomi politikalarına olan güveni sarsmış, fiyatlarda belirsizliğe ve dolayısıyla spekülatif hareketlere yol açmıştı.

Ayrıca, fiyatların devlet tarafından tespit edilerek kontrol edilmeye çalışıldığı bir iktisat politikasında, teoride saptanan fiyatların gerçek hayatta sabitlenebilmesi için fiyatların belirlenmesi süreci oldukça önemliydi. Buna göre, fiyatları tayin ederken birbiriyle ilişkili ürünler arasındaki ilişkiyi göz önünde tutmak gerekiyordu.[136] Fakat fiyat tespit işlemleri gerektiği gibi sistemli bir şekilde yapılamıyordu. Fiyatları belirlenmiş mal sayısı günden güne artarken, bu fiyatlara ilişkin iktisadi unsurlar, mal grupları arasındaki ilişkiler göz ardı ediliyordu. Aynı gruptan bir malın fiyatı belir-

133 "Dr. Refik Saydam'ın Vefat Etmeden Birkaç Saat Önce İstanbul Şehrinin İaşe Vaziyeti Hakkında Yaptığı Beyanat", *AT*, no. 104 (Temmuz 1942), s. 16.

134 Necmeddin Sadak, "Her Sahaya Tatbik Edilen Bir İktisadi Sistem ve Becerikli Teşkilat", 22 İlkkanun 1941 tarihli *Akşam*'dan aktaran *AT*, no. 97 (İlkkanun 1941), s. 33.

135 Akel, *a.g.e.*, s. 101.

136 *a.e.*, s. 100.

lendiğinde diğerinin serbest bırakılması gerek üreticiler açısından gerekse tüketiciler açısından çeşitli sorunlara yol açıyordu. Örneğin, iplik fiyatları sabitleniyor, buna karşılık kumaş fiyatları serbest bırakılıyordu. Şeker fiyatı sabitlendiğinde ise, şekerin ikamesi olan malların fiyatları sabitlenmediği için bu tür malların fiyatları artıyordu.[137] Yine örneğin 1941 yılında peynirin fiyatı tespit ediliyor, fakat yoğurdun ve sütün fiyatları serbest bırakılıyordu. Bu durumda süt fiyatları arttığında peynirin maliyeti de arttığından, fiyatı daha önceki düşük süt fiyatlarına göre tespit edilmiş peyniri devletin tespit ettiği fiyattan satmak üreticiyi zarara uğratıyordu. Dolayısıyla peynirin piyasadan kaybolduğu görülüyordu.[138]

Çoğunlukla yerel piyasalardaki çıkar gruplarının etkisi altında kalan Fiyat Murakabe Komisyonları kimi zaman fiyatları olması gerekenden daha yüksek seviyelerde belirleyebiliyordu.[139] Bu durum halk arasında sızlanmalara yol açıyordu. Örneğin 29 Eylül 1943 tarihli *Yeni Adana* gazetesinde fiyat kontrollerinin başarılı olmadığı söyleniyor ve hâlihazırdaki astronomik fiyatların nasıl olup kontrol edilmiş fiyatlar olduğu konusunda hayretler içinde kalındığı, "tüketicilerin tek kelimeyle yolunduğu" yolunda serzenişlerde bulunuluyordu.[140]

Bazı malların fiyatlarıysa doğrudan doğruya İaşe Müsteşarlığı tarafından tespit edilerek vilayetlere bildiriliyordu. Ankara'daki bürokratlar tarafından yerel piyasa koşulları dikkate alınmadan belirlenen fiyatların, yerel komisyonların belirlediği fiyatlardan daha yüksek olduğu durumlar oluyordu. Bu gibi durumlarda, yerel idareler mahalli piyasayı bozmamak için Ankara tarafından onaylanan fiyatları ilan etmemeyi daha faydalı buluyordu.[141]

Fiyat murakabesi ve narh politikaları geniş istatistikî ve iktisadi tetkikler gerektirmesine karşın, devletin bu alandaki donanımı bir hayli yetersizdi. Şevket Süreyya Aydemir savaş yıllarında devletin

137 İsmai Hüsrev Tökin, "Türkiyede Fiyat Politikası", *Türk Ekonomisi: Aylık İktisat ve Maliye Dergisi*, no. 1 (1943), s. 158.
138 Akel, *a.g.e.*, s. 100.
139 Tökin, *a.g.e.*, s. 157.
140 *Yeni Adana*, 29.09.1943.
141 Tökin, *a.g.e.*, s. 157-158.

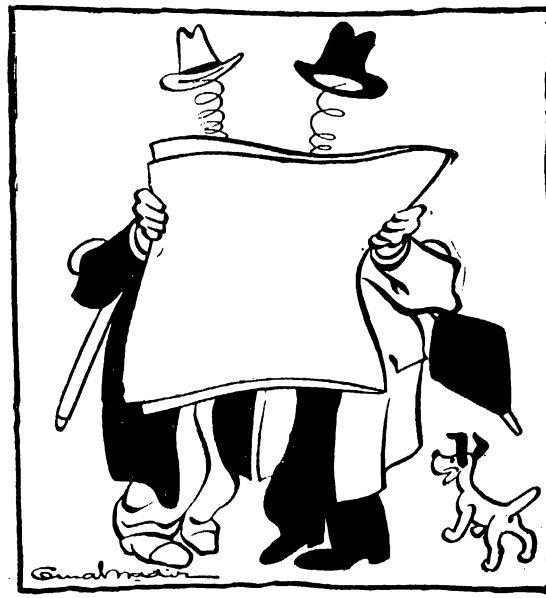

— Ete 100 kuruş narh konmuş!..
— Acaba kaça satılacak?..

Satıcılar narh fiyatlarına pek uymuyordu. Narh fiyatları ile gerçek fiyatlar arasında büyük farklar olabiliyordu. Devlet bunu önleyemiyordu. *Akşam*, 13.02.1942

ekonomiye etkin bir biçimde müdahalesi için gerekli olan istatistik teşkilatının yeterli olmadığını, elde edilen rakamların gerçeklere dair hiçbir şey söylemediğini, bu nedenle, alınan kararların ve yapılan planların kâğıtta kaldığını ifade ediyordu.[142]

İhtikârın ve pahalılığın önüne geçilememesinde, Fiyat Murakabe Komisyonları'nın yetersizliği büyük bir rol oynuyordu. Hüseyin Avni'nin belirttiğine göre, Fiyat Murakabe Komisyonları piyasadaki gelişmeleri ve fiyat hareketlerini bile takip edemiyordu:

142 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam İsmet İnönü, 1938-1950* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000), s. 215-216.

> Komisyonun emrinde piyasa ile geniş bir surette irtibat temin eden bir teşkilat mevcut değildir. Bu teşkilattan mahrum olan komisyon münferit hadiselerle meşgul olmak suretiyle faaliyetini ancak mahdut bir sahaya inhisar ettirmiştir. Hatta bu mahdut sahada bile hatalar olduğunu itiraf etmek lâzım. Mesela odun fiyatları nevilerine göre tespit edilmemiş, bu yüzden komisyon birçok itirazlara maruz kalmıştır. Neticede odun fiyatları birkaç defada tespit edilmiştir. Manifatura fiyatlarının tespiti pek uzun sürmüştür. Fiyat listeleri, tasdik edilmek üzere Ticaret Vekâleti'ne gönderilmiş, liste vekâlette bir aydan fazla beklemiştir. Murakabe Komisyonu piyasa hareketlerini kâfi derecede takip etmeğe imkân bulamamıştır... Milli Koruma Kanunu'nun birçok hükümleri teşkilatsızlık yüzünden tatbik edilememiş ve murakabe komisyonlarının faaliyetinden ümit edildiği derecede bir fayda hâsıl olmamıştır.[143]

Devlet fiyat kontrollerini yapmak, kâr hadleri ve narh ile ilgili mevzuatın uygulanmasını sağlamak için gerekli sayıda ve vasıfta memur kadrosuna sahip değildi. Fiyatların denetiminden sorumlu Fiyat Murakabe Teşkilatı'nın İstanbul'daki mevcudu 15 kişiydi. Bunların biri şef, 14 tanesi murakıptı. Teşkilat İstanbul'da günde ancak 30 dükkân ve mağaza kontrol edebiliyordu.[144] Teşkilatın yetersiz kalması üzerine, 1943 Temmuzu'nda 100.000 TL ek tahsisat veriliyor ve murakıp sayısı 30'a çıkarılıyordu.[145] Yine de ihtikâr ve yüksek fiyatlara engel olunamıyordu. Sonunda 1944'te ihtikârla mücadele konusunda yeni kararlar alındı. İhtikârla mücadeleyi daha etkin bir hale getirmek için İstanbul'da yeni bir teşkilat kuruldu. Bu sefer rüşvet almamaları ve etkili bir şekilde çalışmaları için yüksek maaşlı devlet görevlileri tayin edildi.[146]

Yine de alınan önlemler istenilen sonucu doğurmuyordu. Çünkü sorun sadece teşkilatın kullandığı finansal kaynakların ya da personel sayısının artırılması ile bitmiyordu. İstihdam edilen personelin büyük bölümü alanında uzman değildi; doğru dürüst hesap yapmayı bilmeyen lise mezunu gençlerden oluşuyordu. Kısa zamanda vasıflı personelin sağlanması ise mümkün değildi.

143 Hüseyin Avni, "İhtikârla Mücadele Niçin Müspet Netice Vermedi?", *Tan*, 24.01.1941.
144 "Şehir Meclisi Dün Toplandı", *Vatan*, 02.11.1943.
145 "Murakabe Teşkilatı Takviye Ediliyor", *Vatan*, 07.11.1943.
146 "İhtikârla Mücadele", *Cumhuriyet*, 17.03.1944.

Faik Ökte, Varlık Vergisi'ni anlattığı kitabında, savaş döneminde Fiyat Murakabe Teşkilatı'nın organizasyonel yapısı ile fiyat tespitlerinde ve kontrollerinde görev alan personelin yetersizliklerine ilişkin şu çarpıcı saptamaları yapar:

> Fiyat Murakabe Teşkilatı, bir an için olsun, piyasayı murakabe altında bulunduramıyordu. Ekserisi lise mezunları arasından alınan derme çatma bir teşkilatla koca bir memleketin iktisadi nizamını, müesseselerin muhasebelerini kontrol altında tutmaya imkân olmadığını izaha hacet yoktur. Teşkilatın içinde basit bir yevmiye maddesini hiç yazamayacak, bir maliyet hesabını çıkaramayacak elemanlar ekseriyette idi. Bir murakıbın muhtelif imalattan anlar bir işletme mütehassısı, bir hesap uzmanı, bankacı, maliyeci, hukukçu gibi muhtelif vasıfları nefsinde cem etmesi lazım geldiği düşünülürse, teşkilatın neden muvaffak olmadığı anlaşılır.[147]

Aynı şekilde, Zekeriya Sertel de *Tan*'daki köşesinde Fiyat Murakabe Teşkilatı'nın üzerine düşen görevleri etkili bir şekilde yerine getirecek yapıda olmadığının altını çiziyordu. Belediyenin ekonomiyle ilgilenen birimi olan İktisat Müdüriyeti'nin ise ekonomiye gerekli müdahalede bulunacak güce sahip olmadığını belirtiyordu:

> Murakabe Bürosu İstanbul'un zengin ticaret hayatıyla telifi kabil olmıyacak derecede zayıf bir teşkilat ile çalışır. Onun için fiyatları tespit işinde bazen hataya düşebilir, kontrol vazifesini de hakkıyla ifaya muktedir olamaz. Filvaki Belediye'nin bir iktisat müdüriyeti vardır. O da şehirde halkın zaruri ihtiyaçları üzerine ihtikâr yapılmasına mâni olmak vazifesini üzerine almıştır. Fakat bu müdüriyet de halkın ihtiyaçlarını doğrudan doğruya temin ve tedarik kudretine ve salahiyetine malik değildir.[148]

Yine, Fiyat Murakabe Teşkilatı ile ilgili olarak, 13 Ocak 1944 tarihli *Tan*'da, pazaryerlerini denetlemekle görevli ekiplerin bütün işlere yetişemedikleri, işlere yetişseler bile işlerini doğru dürüst yapmak için gerekli bilgi ve donanımdan yoksun oldukları belirtiliyor-

147 Ökte, *a.g.e.*, s. 37.
148 Zekeriya Sertel, "Halkın Zaruri İhtiyaçları Nasıl Temin Edilebilir?", *Tan*, 17.10.1943.

du.[149] *Vatan* gazetesi ise, "Soruyoruz: Fiyat Murakabe Müfettişleri Fiyatları Kontrol Etmiyorlar mı?" başlığı altında yayınladığı haberde, fiyatların olması gerekenden çok daha yüksek olduğundan ve Fiyat Murakabe Teşkilatı'nın fiyatları kontrol edemediğinden şikâyet ediyordu.[150] Anadolu'da da durum farklı değildi. Örneğin Adana'da pahalılık ve ihtikâr gibi sorunların çözümü, bölgedeki Fiyat Murakabe Teşkilatı'nın kadrosunun ve teşkilat yapısının yetersizliklerinden dolayı etkin bir şekilde gerçekleştirilemiyordu.[151]

Fiyat denetimlerinin etkin bir biçimde gerçekleştirilememesinin önündeki diğer bir engel de savaş yıllarında fiyat murakabe işlerinde görevlendirilen memurlar arasında yayılan rüşvet, görevi bireysel çıkarlar için kullanmak ve savsaklamak gibi davranışlar oldu. Savaş döneminin yarattığı ekonomik koşullarda devlet memurlarının büyük bölümünün reel ücretlerinin önemli oranda düşmesi devlet memurları arasında zaten var olan bu tür davranışlara olan eğilimi daha da artırdı. Meclis CHP Grup Komisyonu ihtikâra dair hazırladığı raporda memurların önemli bir kısmının çeşitli yolsuzluk, rüşvet, zimmet ve irtikâp olaylarına karıştığına dikkat çekiyordu.[152] Dönemin gazetelerinde de memurlar arasında artan rüşvet ve görevi "suiistimal" vakalarına dair sayısız haber bulmak mümkündür.

Z. Fahri Fındıkoğlu ise 1942'de kaleme aldığı *İhtikâr* adlı kitapçıkta, ihtikârla mücadelede devlet memurlarının davranışlarının belirleyici olduğunu yazıyordu. Bu nedenle hükümetin zaman zaman işitilen, memurlara işten el çektirme, tahkikatlar ve zorunlu istifa ettirme yerine, rüşvet alan ve suiistimalde bulunan memurları daha etkin bir şekilde cezalandırması gerektiğini ifade ediyordu.[153] Gerçekten, devletin bu tür hareketlere karşı tedbiri büyük ölçüde ceza vermek oldu. Ancak birçok yazar, memurların bu tür davranışlarını önlemek için yalnız cezai tedbirlerin kâfi olmadığını, devlet memur-

149 *Tan*, 13.01.1944.
150 "Soruyoruz: Fiyat Murakabe Müfettişleri Fiyatları Kontrol Etmiyorlar mı ?", *Vatan*, 23.12.1943.
151 "Hep Teşkilat Meselesi", *Yeni Adana*, 12.04.1944.
152 *Tan*, 28.01.1944.
153 Fındıkoğlu, *a.g.e.*, s. 18.

larını yolsuzluğa sevk eden temel etmenin hayat pahalılığı olduğunu belirtiyordu. Memurların bu tür hareketlere bulaşmalarını önlemek için onların hayat standartlarını iyileştirilmek gerekiyordu.[154]

Dönemin tanıklarından biri olan Eli Şaul anılarında savaş yıllarında artan hayat pahalılığı ile dar gelirli memurlar arasında yaygınlaşan rüşvet ve suiistimaller arasında ilişki olduğunu, memurların yaşamlarını idame ettirebilmeleri için zorunlu olarak rüşvete başvurduklarını belirtir:

> Eğer memurlarımız biraz daha vazifeşinas olup işlerini ciddiye alıp vazife mesuliyetlerini benimseyip ceplerini doldurmayı tercih etmeselerdi muhakkaktır ki ihtikâr daha harbin ilk senesinden önlenir, millet ezilmekten kurtulurdu. Fakat memurlarımızın maaşları o kadar azdır ki, kendileri, aile ve çocukları ayakta kalabilmek için muhakkak midelerini ve dolayısıyla rüşveti düşünmeleri icap eder ki, bu cihetten dolayı onları mazur görmemiz icap eder.[155]

Hükümetin fiyat kontrolü ve ihtikârla mücadele sürecinde etkili olamamasının diğer bir nedeni de bu mücadele sürecinde toplumun desteğini sağlayamamış olmasıydı. Fiyat kontrollerinde ve ihtikârla mücadelede halktan hükümet çalışanlarına yeterli desteğin gelmemesi devlet yetkilileri arasında ve basında sık sık dile getirilen bir eleştiri konusu oldu. Ticaret Vekili Mümtaz Ökmen, 1941'deki bir konuşmasında, "*İhtikâra ait hususta huzurunuzda samimiyetle arz ve ifade edeyim ki, biz, tamamen muvaffak olmuş değiliz. Mütemadi ikazımıza rağmen bu işte vatandaştan yardım görmüyoruz*"[156] diyerek, toplumun hükümetin politikalarına yeterince destek vermediğini itiraf ediyordu.

Falih Rıfkı Atay ve Zekeriya Sertel de vatandaşların fiyatların kontrolü sürecinde devlete yeterli desteği vermediğini belirtiyordu.

---

154 Örneğin bkz. Sabiha Sertel, "Nile Kurban Kabilinden", *Tan*, 14.01.1944. O dönemde daha birçok yazar ve politikacı, devlet politikalarının başarısı için memurların içinde bulundukları ekonomik koşulların düzeltilmesi gerekliliğine vurgu yapmıştır.

155 Eli Şaul, *Balat'tan Bat-Yam'a* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999), s. 109.

156 "Büyük Millet Meclisi'nde Ticaret Vekilinin Bütçesi Müzakere ve Kabul Edildi. Ticaret Vekili Mümtaz Ökmen İzahat Verdi", *AT*, no. 90 (Mayıs 1941), s. 74.

Atay, pahalılığın ve darlıkların giderilebilmesi için vatandaşların muhtekirin yakasını bırakmaması gerektiğini yazıyordu.[157] Sertel ise, ihtikârın normal bir vaziyet halini almasının nedenlerinden birinin "*halkın ihtikârla mücadelede devletle işbirliği yapmaması*" olduğunu belirtiyordu.[158]

Cumhuriyet gazetesi, "Uğraşmak İstemiyoruz!" başlığı altındaki bir haberde, "*Bu büyük iç mücadelede halk otoritelere, otorite halka yardım etmeli. Ama biz uğraşmak istemiyoruz*"[159] diyerek, halkın ihtikârla mücadeleye kayıtsız kaldığı belirtiliyordu. Baha Akel ise, halkın geniş kesimlerinin ihtikâr ve yüksek fiyatlarla mücadelede hükümete yardımcı olmadığını; hâlbuki toplumun vereceği desteğin hükümet politikalarının başarısı için temel şart olduğunu öne sürüyordu. Halkın hükümet tarafından alınan iktisadi tedbirlere uyması için etkili bir propaganda yapılması gerektiğini ifade ediyordu.[160] Tüm bu eleştiriler, hükümetin kitleleri kendi iaşe ve fiyat siyasetine uymaya ikna edemediğini gösteriyor.

Fiyat murakabesine ve ihtikârla mücadeleye toplumsal alandan yeterli desteğin gelmemesinin ardında, halkın ilgisizliği dışında çok daha farklı nedenler vardı kuşkusuz. Birincisi, toplumun, yapılan mücadeleye ya da mücadeleyi yürüten memurlara güveni yoktu. Memurlar hak ve yetkilerini kendi çıkarları için kullanarak, rüşvet kabul ederek kanun dışı durumları görmezden gelebiliyorlardı. Dolayısıyla toplumun memurlarla birlikte hareket etmesi zorlaşıyor, devletin yürüttüğü ihtikârla mücadele ve fiyat murakabesine toplumsal güven ve destek azalıyordu. İkincisi, devlet, daha üst seviyedeki büyük tüccarlarla ve muhtekirlerle mücadele etmiyordu. İhtikârla mücadele tüketiciye en yakın halka olan küçük esnaf üzerinde yoğunlaşıyordu. Bu durum halk arasında ihtikârla mücadelenin haklılığı ve samimiyeti konusunda şüpheler doğuruyordu. Bu anlamda, halkın, fiyat kontrolleri ve ihtikârla mücadelede devlete yardımcı olmaması, devletin ekonomik politikalarının hal-

157 "Başvekilin Bahsettiği Misal", 1 Şubat 1942 tarihli *Ulus*'tan aktaran *AT*, no. 99 (Şubat 1942), s. 32.

158 Zekeriya Sertel, "İhtikâr Normal Bir Hal Almıştır", *Tan*, 18.09.1943.

159 "Uğraşmak İstemiyoruz", *Cumhuriyet*, 07.03.1944.

160 Akel, *a.g.e.*, s. 119-120, 123.

kın desteğinden yoksun olduğunu gösteriyordu. Üçüncüsü, ihtikâr diye adlandırılan faaliyetlerin bir bölümü, bazı düşük gelirli ya da yoksul insanlar için bir geçinme yolu olmuştu. Örneğin, dar gelirli insanların Yerli Mallar Pazarı'ndan devlet yardımı olarak karneyle aldıkları kahve, şeker, kumaş, ayakkabı gibi eşyaları ekmek, makarna, un gibi öncelikli ihtiyaçlarını karşılamak için satmaları ya da takas etmeleri bile ihtikâr olarak addediliyor ve cezaya çarptırılıyordu.[161]

İnsanların ihtikâra ve fiyat artışlarına göz yummasının ardındaki dördüncü neden, çok ihtiyaç duydukları temel tüketim maddelerini devletin dağıtım kanallarından ancak birkaç aylık gecikmelerle alabilmeleri veya hiç alamamalarıydı. İleride daha ayrıntılı bir biçimde anlatılacağı üzere, devlet karne uygulaması yoluyla bazı malları kendi dağıtım kanallarıyla halka dağıtıyordu. Fakat bu mallar ya geç dağıtılıyor ya hiç dağıtılamıyor ya da dağıtılan mallar yetersiz miktarda ve kötü kalitede olabiliyordu. Dolayısıyla, ihtiyacını en kısa zamanda ve daha iyi bir biçimde karşılamak için en yakınındaki esnafa, hatta muhtekire başvurmak, narh fiyatını biraz aşan ödemeler yapmak darlık koşullarında tek çare olabiliyordu.

Beşinci bir etmen de ihtikârla mücadele sürecindeki aşırı uzun, kırtasiyeci ve zahmetli prosedürlerin, halkı ihtikâr hadiselerini ya da narha aykırı fiyatları ihbar etmekten ve bu tür suçlara şahitlik yapmaktan caydırmasıydı. Örneğin, tanık olduğu ihtikâr vakasını ihbar eden bilinçli bir vatandaş ihbarı yaptığına pişman edilmişti. Zira evine on iki defa polis ve bekçi gelmiş, iki defa karakoldan telefonla aranmış, iki defa zabıt imzalatılmak, iki defa tebligat yapılmak ve bir defa da adliyeye götürülmek suretiyle beş kez karakola çağrılmış ve en sonunda mahkemede şahitliğe çıkarılmıştı.[162] Şevket Süreyya Aydemir de savaş yıllarında fiyat kontrolü ve ihtikârla mücadele sürecine vatandaşın katkıda bulunmaktan çekinmesinde bürokrasinin işgüzarlığının, uzun ve gereksiz prosedürlerin büyük rol oynadığını söyler:

161 Nusret Safa Coşkun, "İhtikâr Hadiseleri Karşısında", *Son Posta*, 24.08.1944.
162 "Vurgunculukla Böyle mi Savaşılır?", *Tan*, 13.12.1941.

> Herhangi bir dükkânda gerçek bir yolsuzluğu bir vatandaşın şikâyet edebilmesi kanuni şekiller bakımından imkânsızdı. Çünkü böyle bir şikâyet yapan bir vatandaşın, evvela kimliğini ispat için karakol karakol dolaştırılması, sonra da günlerce mahkemelerde sürünmesi lazımdı.[163]

Fiyat denetiminin ve ihtikâra karşı alınan önlemlerin başarısız olmasının ardında yatan diğer bir unsur fiyat denetimlerine karşı esnaf tarafından geliştirilen direnişlerdi. Azami kâr tespiti ve sıkı fiyat kontrolleri karşısında, tüccar ve esnaf istediği kârı elde etmek için maliyeti düşürmeye, yani hile yapmaya veya kaliteyi azaltmaya başlamıştı. Bazı işverenler işçilerine ve çıraklarına verdikleri ücretleri azaltma yoluna gidiyordu.[164] Bazıları da fiyatlarını yasal sınırlar içinde tutmakla beraber, sattıkları maldan aşırarak kârlarını artırmaya bakıyorlardı.[165] İleride ekmek sorunu ele alınırken anlatılacağı üzere, ekmek fiyatlarındaki sınırlamalar üzerine birçok fırın sahibi ekmeklere daha fazla katkı maddesi, hatta çeşitli yabancı maddeler kattı. Bazı fırıncılar olması gerekenden düşük gramajda, az pişmiş ya da ağırlaştırmak için bol su verilmiş, hamur kıvamında ekmekler üretti. Bu tür hileler sadece ekmek için geçerli değildi; piyasadaki diğer tüketim malları da hileli, dolayısıyla kalitesiz bir hale geldi. Halk arasında malların fiyatları ile kaliteleri arasındaki orantısızlıklara ilişkin şikâyetler arttı.[166] Sonuçta, reel ücretlerin büyük kayıplara uğradığı, mal kalitesinin bozulduğu, hileye kaçıldığı bir piyasada fiyat murakabesinin pek bir anlamı kalmıyordu. Narha uygun fiyatlarla çok daha kalitesiz, kullanışsız ve işe yaramaz mallar piyasada bulunabiliyordu.

Fiyat denetimlerine ve narha direnmenin diğer bir yolu fatura hileleriyle devlet tarafından tespit edilmiş fiyatların üzerinde yapılan satışları gizlemekti. Fiyat kontrolü yoluyla ihtikârı ve narha aykırı fiyatları önlemek için getirilen fatura uygulaması esnafın, tüccarın ve sanayicilerin direnişiyle karşılaşıyordu. MKK'nin 31.

---

163 Aydemir, *a.g.e.*, s. 216.

164 Celal Akyürek, "Milli Korunma Kanunu ve Piyasalar", *İktisadi Yürüyüş*, no. 50 (İkincikanun 1942), s. 14.

165 "Yedi Muhtekir Fabrikatör Mahkemeye Verildi", *Vatan*, 12.10.1943.

166 Vitali Hakko, *Hayatım Vakko* (İstanbul: Şedele Matbaacılık, 1997), s. 94.

maddesine dayanarak uygulanmaya başlanan fatura sistemine göre, satıcılar 100 kuruştan fazla tutan alışverişlerde müşteriye, sattıkları malın miktarını ve fiyatını gösteren bir fatura vermeye mecburdu. Ancak satıcılar pratikte çok az fatura kesiyordu.[167] Dönemin gazetelerinde, fatura vermediği için hakkında dava açılan esnaf ve tüccarla ilgili birçok haber vardır. Örneğin, *Tan*'ın 10 Haziran 1944 tarihli haberine göre bir haftalık süre içinde 6 firma faturasız mal satmak, sahte fatura düzenlemek ve yüksek fiyatlar nedeniyle mahkemeye verilmişti.[168] 25 tacirin mahkemeye verildiği bir başka olayda, bunlardan ikisi sahte fatura ile yüksek fiyata satış yapmak, sekizi faturasız mal satmak, dördü faturasız mal almak, yedisi müşteriden fazla para almak, ikisi mal saklamak, biri sahte fatura kullanmak, biri de etiket koymamaktan suçlu bulunmuştu.[169] Diğer bir fatura hadisesine göre, üç ithalatçı, 250 kuruş gibi yüksek bir fiyata sattıkları mukavvalar için, 140 kuruşa sattıklarına dair fatura düzenlemişlerdi.[170] Bu gibi durumlarda, herhangi bir maddenin faturası belirli bir fiyat üzerinden yazıldığı halde, alıcı ile satıcı arasında yapılan anlaşma ile gerçek fiyat bu fatura fiyatından daha yüksek oluyordu. Yani alıcı yüksek fiyatı vermeye razı oluyor, ama faturaya narh fiyatı yazılıyordu.[171]

Ayrıca, fatura sistemi manipüle edilerek ihtikâr ve stoklama yapılabiliyordu. Anadolu'ya mal gönderen toptancılar, gönderdikleri malın miktarını ve fiyatını gösteren faturalarının bir suretini Fiyat Murakabe Teşkilatı'na vermek zorundaydı. 1941 yılında bu faturaların son zamanlarda oldukça arttığı belirtiliyordu. Söz konusu faturaların sayısındaki artışın altında yatan neden şuydu: Aslında bu mallar fatura sistemi yoluyla Anadolu'ya gönderilmiş gibi gösterilerek İstanbul'da stoklanıyor ve yüksek fiyatlarla elden çıkarılıyordu.[172] Örneğin, toptan peynir tacirleri, Fiyat Murakabe Komisyonu'nun tespit ettiği fiyata satış yapmamak için faturalar yoluyla

167 Akel, *a.g.e.*, s. 102.
168 *Tan*, 10.06.1944.
169 "25 Tacir Mahkemeye Verildi", *Tan*, 16.05.1944.
170 *Tan*, 05.08.1942.
171 Cavit Oral, "Başvekilimizin Nutku Üzerine", 12 Sonkanun 1941 tarihli *Bugün*'den aktaran *AT*, no. 86 (Ocak 1941).
172 "Yeni Bir İhtikâr Sistemi", *Tan*, 16.10.1941.

mallarını satmış gibi göstererek, ellerindeki malların kendilerinin olmadığını, başka vilayetlerdeki tacirlere ait olduğunu, oralarda soğuk hava depoları olmadığı için bu malları kendi depolarında geçici bir suretle emanet olarak sakladıklarını belirtiyorlardı. Murakabe memurlarının faturalar üzerinde yaptığı incelemede, gerçekten bu tacirlerin peynirlerini başka vilayetteki tacirlere satmış oldukları görülüyordu. Hâlbuki bu hareketler aslında bir muvazaadan, yani bu tacirlerle diğer vilayetlerdeki tacirler arasında yapılan sahte bir anlaşmadan ibaretti. Böylece tacirler fatura sistemini manipüle ederek peynirlerini stoklayabiliyordu.[173]

Fatura manipülasyonunun diğer bir şekli de imalatçıların ve toptancıların fiyatları yükseltmek ya da yüksek fiyatlarını meşrulaştırmak için fatura yoluyla maliyetlerini olduğundan yüksek göstermeleriydi. Reşat D. Tesal anılarında savaş yıllarında Üsküdar Milli Korunma Mahkemesi'nde çalıştığı sıralarda fatura sisteminin sanayici ve toptancılar tarafından yüksek fiyatları meşrulaştırmak için nasıl kötüye kullanıldığını anlatır:

> Büyük sanayici ve toptancılar, yüksek tutarlı uydurma faturaları temin edip kendi daha ucuz maliyetli mamullerinin yapı değerini bu yoldan yükseltmek suretiyle, büyük haksız kazançlar sağlamaya yönelmişlerdi... Bu çeşit ihtikâr ortaya yine suç teşkil eden bir diğer kazanç yolu çıkarmıştı. Bu da uydurma imalatçı fatura verme işiydi. Bu iş şöyle yapılıyordu: Önce bir küçük işyeri temin ediliyor, buraya bir köhne kumaş dokuma tezgâhı konuluyordu. Ayrıca, sözde gerçekten kumaş dokunacakmış gibi, yetkili makamdan "imalâtçı ruhsatı" alınıyordu. Ancak, herhangi bir imalâta gidilmiyor, sâdece bastırılan sahte unvanlı faturalarla, mevhum imal'attan satış gösteriliyor, bu belgelerin aslı, ihtikâr yapacak olan firmaya, bir bedel mukabilinde veriliyordu. O firma da toptan satışını, bu sahte faturadaki gerçek üstü fiyatla alınmış gibi gösterip, kanunun kabul ettiği toptan satış fiyatını ekleyerek, aradaki haksız farkı cebe indiriyordu. Bu şekilde imalâtçı faturası vermek suretiyle geçim sağlayan kimseler türemişti. Böyle biri, bizim mahkemenin gedikli misafiri hâline gelmişti. Kendisinin adı Rüştü Yazıcı idi. Hakkında açılan davaların sayısı elliyi buluyordu.[174]

---

173 Hüseyin Avni, "İhtikâr Hareketlerini Nasıl Takip Etmeli?", *Tan*, 04.03.1941.

174 Reşat D. Tesal, *Selânik'ten İstanbul'a Bir Ömrün Hikayesi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), s. 199.

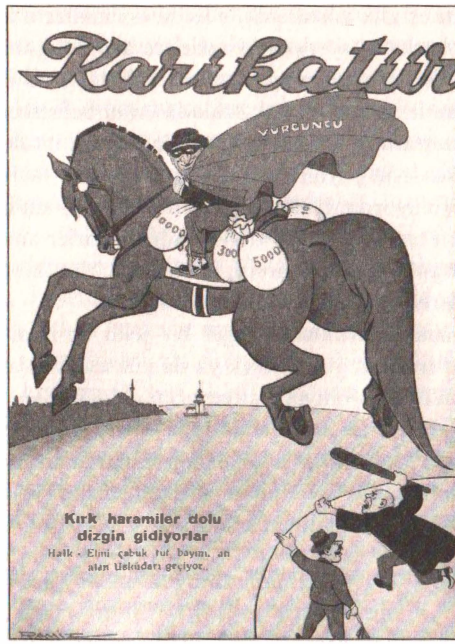

Karikatür, no. 353, 01.10.1942.

Anadolu'daki gazetelerde de fatura sahtekârlıklarına ilişkin haberler yaygındı.[175] Sonuçta, esnaf ve tüccar tarafından fatura vermekten kaçınılması ve fatura sisteminin çeşitli şekillerde manipüle edilmesi gerek fiyat kontrollerini, gerekse ihtikârla mücadeleyi aksatan nedenlerden biri oldu.

Bunun yanında dükkân sahipleri, resmi olarak belirlenen fiyatları dükkânın görünür bir yerine asmak zorunda olmalarına karşın, hemen hemen hiçbir dükkânda murakabe komisyonunun tespit ettiği fiyatlar müşterilerin görebileceği yerde asılı bir listede ilan edilmiyordu.[176] Böylece esnaf için müşteriden devletin saptadığı narh fiyatlarının dışında fiyat talep etmek daha kolay oluyordu.

175 "Bir Fatura Sahtekarlığı", *Yeni Adana*, 29.09.1943.
176 Hüseyin Avni, "İhtikâr Hareketlerini Nasıl Takip Etmeli?", *Tan*, 04.03.1941.

Hükümet MKK'ye dayanarak 1940 Nisanı'nda kira fiyatlarını da sabitlemiş ve artırılmasını yasaklamıştı. Fakat bu da pratikte delinen ve ev sahiplerinin devletle üzerinde uzlaşmaya varmadığı bir düzenleme oldu. Ev sahipleri, kira fiyatlarının artırılmasının yasaklanması karşısında çeşitli yollarla kiracılarını sıkıştırıyorlar ve kiraları artırmaya çalışıyorlardı. Ev sahibinin kendisinin oturacağı bahanesi ile evin tahliyesini talep etmek, evde herhangi bir biçimsel tadilat yaparak kira bedelini artırmak, kaloriferli evlerde ısıtma farkı olarak belirli bir zamda bulunmak, ev içinde birkaç eşya bulundurmak suretiyle kiracıya dayalı döşeli bir ev icar etmiş gibi görünmek ev sahiplerinin kiraları artırmak için başvurduğu yollardan bazılarıydı.[177] Ev sahiplerinin kira fiyatlarının sınırlandırılması karşısında geliştirdikleri bu ve benzeri ayak direme yöntemlerini, ev sahipleri, kiracılar ve belediyeler arasında ortaya çıkan ihtilafları dönemin gazetelerinde sıklıkla görmek mümkündür.[178]

Fiyat kontrolleri ve ihtikârla mücadeledeki bu tablo karşısında devlet, çeşitli mevzuat değişiklikleriyle, cezai tedbirlerle ve kovuşturmalarla sorunu çözmeye çalışıyordu. Buna karşın ihtikâr faaliyetlerinin ve yüksek fiyatların önüne geçilemiyordu. Savaş yılları boyunca gazetelerin sayfaları narh fiyatından fazla fiyatla ya da hileli mal satan, fatura vermeyen ya da faturada hile yapan, ihtikâr suçundan Milli Korunma Mahkemeleri'ne verilen esnaf ile

177 Z.F. Fındıkoğlu, "Kira İhtikârı İle Mücadele", *Cumhuriyet*, 31.03.1943.

178 "Kiracısının Odasını Ateşlemiş", *Vatan*, 09.09.1943; "Kiracısını Evinden Çıkartmak İçin Damdaki Kiremitleri Söktürmüş", *Vatan*, 23.10.1943; "Kiraları Artırmak Maksadıyla Kaloriferi Bozan Ev Sahibi", *Cumhuriyet*, 12.03.1944; "Kira İhtikârı", *Cumhuriyet*, 14.01.1944. Bu son haberde ev sahiplerinin kiraları devletten gizli bir şekilde hangi yollarla artırdıklarına güzel bir örnek veriliyor: "Mehmet Said daha önce 540 lira kira bedeli olan evini 3.500 liraya kiraya vermiştir... Başka bir ev sahibi 1939 yılında kira bedeli 40 lira olan bir daireyi mukavelede 40 lira kiraya vermiş olmakla beraber aslında 80 liraya kiraya vermiştir. 300 lira da hava parası almıştır... Cağaloğlu'nda Zeki adında biri apartmanda kalorifer yakmadığı halde kaloriferli zamanın kira bedelini istemekle mahkemeye verilmiştir... Yapılan şikâyetlerden anlaşıldığına göre ev sahipleri bizzat oturacaklarını ileri sürmek suretiyle veya müşterinin ödediği kira bedelini almamakla veya aldığında dair şerh veya imza koymak bahanesiyle kontratoyu alıp geri vermeyerek muşterinin kira bedelını ödemediği iddiası ile tahliye davası açmaktadırlar. Bundan başka evin yıkılmağa yüz tuttuğu ve hemen tahliye edilmesi gerektiğini iddia ederek ve bu iddialarını hakikat gibi gösterecek bazı çarelere başvurmaktadırlar."

karaborsa fiyatından küçük ölçekte satışlar yaparak geçinmeye çalışan dar gelirli insanlarla ilgili haberlerle doludur. Fakat bu suçların çoğu geniş çaplı karaborsa hareketleri olmaktan ziyade bakkal, kasap, manav, oduncu, kömürcü gibi küçük esnafın işlediği suçlardı. Küçük esnafın veya bazı işsiz, hizmetli, işçi ve memur gibi insanların ihtikâr suçu yüzünden (örneğin birkaç çuval un, buğday, bulgur, şeker vb. saklamak, Yerli Mallar Pazarı'ndan aldığı ayakkabıyı ya da kumaşı satmak, undan kurabiye ya da çörek yaparak satmak gibi) mahkemelere sevk edildiğine ve ceza yediğine dair haberlere gazetelerde sıklıkla rastlanabilir. Bu anlamda pahalılıkla ve ihtikârla yapılan mücadele daha çok tüketiciye en yakın halka olan küçük esnafla yapılan bir mücadele hâlini almıştı.

Bu durum kamuoyu tarafından sürekli eleştiriye uğradı. Örneğin, *Son Posta* gazetesinde Nusret Safa Coşkun, Yerli Mallar Pazarı'ndan aldıkları beşer metrelik basmaları satan dört kadının yakalanmış olmasının ihtikârla mücadele açısından dişe dokunur bir iş olmadığını belirtiyordu.[179] Baha Akel'in Zonguldak ve İstanbul Milli Korunma Mahkemeleri'nde yaptığı incelemelere göre de, mahkemelere intikal eden bu türden suçların hemen hemen yüzde 90'ı küçük esnafın ve sıradan vatandaşların gerçekleştirdiği suçlardı. Daha büyük suçlar ise kovuşturmaya uğramıyordu.[180]

Lütfi Arif Kenber ise "İhtikârla Bundan Sonraki Mücadele Nasıl Olmalıdır?" başlıklı yazısında, ihtikârla mücadelenin ne kadar yetersiz olduğunu, ihtikâr diye mahkemelere getirilen olayların çoğunun küçük esnaf tarafından yapılan basit, hatta suç sayılamayacak işler olduğunu belirtiyordu. Mesela Küçükçekmece'den beherini 35 kuruşa aldığı ekmekleri İstanbul'a getirerek 40-45 kuruşa satan bir adam ihtikârla suçlanıyor ve yargılanıyordu. Ayrıca, bunların sattıkları maddeleri ne stokladıklarını ne de bunlar üzerinde spekülasyon yaptıklarını belirten kanıtlar vardı.[181] Mil-

179 Nusret Safa Coşkun, "İhtikâr Hadiseleri Karşısında", *Son Posta*, 24.08.1944.

180 Akel, *a.g.e.*, s. 108.

181 Arif Lütfi Kenber, "İhtikârla Bundan Sonraki Mücadele Nasıl Olmalıdır?", *Tan*, 16.10.1943.

li Korunma Mahkemeleri'nde gözlemlerde bulunan bir avukata göre de Milli Koruma Mahkemeleri'nin davaları genelde beş-on kuruşluk olaylara dayanıyordu.[182] Devletin ihtikârla mücadelesinin, birkaç küçük esnafla mücadeleye indirgendiği, büyük muhtekirlerle mücadele edilmediği yolunda eleştiriler yaygındı.[183]

Gerçekten, hemen her gün çok sayıda "muhtekir" yakalanırken, bazı gerçek muhtekirler ise siyasi iktidarın koruması altında faaliyetlerine devam ediyorlardı. Büyük muhtekirler yakalanamadığı gibi, siyasi otoriteye yakınlıkları nedeniyle büyük kârlar elde ediyorlardı. Örneğin, Yakup Kadri Karaosmanoğlu bazı CHP yöneticilerinin ve bürokratların bu süreçten yararlandığını iddia etmekte ve şöyle söylemektedir:

> Zeytinyağı piyasasını inhisarı altına alan Bakan mı istersiniz, karaborsacıları koruyan Vali, Umum Müdür vesaire mi istersiniz? O devirde bunların her köşe başında size sırıttıklarını görebilirdiniz.[184]

CHP milletvekili Kâzım Nazmi Duru da Meclis'te yaptığı bir konuşmada bizzat milletvekillerine ve vekillere hitaben, "*Evimizde şeker toplamamalıyız arkadaşlar... Evimizde şeker toplayanlar bulunduğunu ben hariçte işittim*" diyerek, onları stokçuluk yapmamaları konusunda uyarıyordu.[185]

Siyasi iktidarla bağlantıları ve yakın ilişkileri olan büyük vurguncuların cezalandırılmadıkları gibi, üstüne üstlük önemli mevkilere getirildikleri de oluyordu. Örneğin, büyük ve tanınmış bir muhtekir olan Ahmet Çanakçalı, iki defa Milli Koruma Mahkemesi'ne sevk edilmiş, fakat yargılanmamıştı. Dahası, pirinç fiyatlarını belirlemek için kurulan murakabe heyetine üye seçilmiş ve kendisine Ankara'da bir çeltik fabrikası açma izni bile verilmişti.[186]

182 *Tan*, 24.05.1945.

183 "Karaborsaya Karşı Yapılacak Kontrol Ne Olmalı?", *Tan*, 14.02.1944.

184 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), s. 152.

185 Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi*, c. 2 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), s. 444.

186 "Pirinç Kralı", *Yurt ve Dünya*, no. 18 (1943).

Son olarak, ihtikârla mücadelede ve fiyat murakabesinde zecrî, yani zora ve cezalandırmaya dayalı yöntemlere başvurulmasının da Milli Şeflik rejimi altındaki devlet ve toplum ilişkileri açısından önemli ipuçları verdiğini düşünüyorum. Sorunun hakkından polisiye tedbirlerle gelinmeye çalışılmasında devlet aygıtının yetersizliğinin önemli bir payı vardı. Ekonomik ve sosyal politikalarla sağlanamayan hedeflere zor yoluyla ulaşılmaya çalışılıyordu. Bu anlamda zora başvurulması, gücün değil, modern devlet kriterleriyle, güçsüzlüğün kanıtıydı. Faik Ahmet Barutçu'nun anılarında yer alan, devlet teşkilatının yetersizliğiyle ilgili şu sözler oldukça aydınlatıcıdır:

> Güçsüzlük hükümetin kuruluşundadır. Ülkede vurgunculuğun, hayat pahalılığının ve söylentileri ortalığı kaplayan yolsuzlukların önünü almak için hükümetin önlem olarak düşündüğü sadece cezaların artırılmasıdır. Ticaret Vekili ise bütün suçu mahkemelere yüklüyor. Halkın ve Milli Savunma'nın ekmeklik ve yemlik gereksinimleri için elde stok kalmadığını söyleyerek, ülkede arama ve şiddetli ceza tehdidiyle, gizlenmiş buğdayları ortaya çıkarmayı düşünüyor.[187]

Şevket Süreyya Aydemir de savaş döneminde devletin ekonomiye müdahale etme konusunda çeşitli kapasite sorunları yaşadığını belirtir:

> O yıllarda Türkiye'nin idari ve ekonomik yapısı, kökleri bizim kuşağımızdan daha önceki devirlere inen büyük bir cihazlanma yetersizliği içindeydi. Bunun çetin meseleleri yaşandı. Bu yaşantı İkinci Dünya Savaşı'nda görev alan kuşağın bir kendine dönüşü, kendi yetersizliğini anlayışıydı da. Dünya Savaşı gibi olağanüstü enerji ve teşkilat bütünlüğü isteyen hallerde, bu yapının ilkelliği, yetersizliği, yoksulluğu kendini ortaya seriyordu.[188]

187 Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Anılar, 1939-1954* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1977), s. 245.

188 Aydemir, *a.g.e.*, s. 223.

Dolayısıyla, hükümet ekonomiyi kontrol altında tutmak için ve piyasa aktörlerinin hükümetin ekonomi politikalarına uymasını sağlamak için zora dayalı tedbirleri ve cezaları artırmayı tek çıkış yolu olarak görüyordu. Hatta TBMM'de fiyat artışlarına ve ihtikâra karşı İstiklâl Mahkemeleri kurulmasını önerenler bile olacaktı.[189]

Ekmek Sorunu, Ekmek Karnesi, Fırınlar ve Devlet

1942'ye kadar karne sistemi olmadan uygulanan fiyat ve kâr sınırlamaları iaşe sorununa bir çözüm getirmemişti. Fiyatları sınırlandırılan mallar karaborsaya kaymış, maliyeti azaltmaya çalışan üreticiler piyasaya sürdükleri malların kalitesini düşürmüştü. Toplam tarımsal üretimse 1941 yılında savaş yıllarının ilk ciddi düşüşünü göstermişti.[190] Ayrıca savaşın başlangıcından beri devletin elinde bulunan hububat stokları erimiş, kentlerin iaşesindeki sıkıntılar daha bariz bir hale gelmeye başlamıştı. Fiyat murakabesine rağmen tüketici fiyatlarının, özellikle de gıda maddeleri fiyatlarının hızlı artışı önlenememiş, bilakis fiyat artışları ivme kazanmıştı. 1938'de 100 olan fiyat endeksi, 1941'e gelindiğinde 165 olmuş, 1942'de ise 280'e ulaşmıştı. 1943 ise genel fiyat seviyesinin en çok yükseldiği yıl olacak, endeks 457'ye kadar tırmanacaktı.[191]

Bunun üzerine hükümet, halkın en temel besin maddesi olan ekmeği karneye bağladı. Karne usulü ilk olarak ve en yaygın biçimde ekmekte uygulandı. Beşinci bölümde dar gelirli ve yoksul kesime devlet tarafından yapılan sosyal yardımlar anlatılırken görüleceği üzere, 1943 yılından itibaren, dar gelirli memurlara ve fakir kesimlere sosyal yardım olarak dağıtılan şeker, kahve, çay, pamuklu kumaş ve gaz gibi maddeler de karneye bağlanacaktı. Bu bölümde iaşe sorununun temelini teşkil etmesi nedeniyle ekmek sorunu ve ekmek karnesi uygulaması üzerinden karne deneyimi mercek altına alınacak.

189 Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi: Milli Şef Dönemi, 1939-1945* (Ankara: Goloğlu Yayınları, 1972), s. 164.

190 Tezel, *a.g.e.*, s. 350.

191 Singer, *a.g.e.*, s. 11.

Asgari düzeyde beslenmenin ve bunun için ekmeğin toplum sağlığı, işgücünün üretkenliği ve siyasi iktidarın meşruiyeti açısından önemli bir yere sahip olduğuna değinmiştik. Gerek halkın en önemli besin maddesi olması, gerekse karne ve fiyat kontrolü uygulamalarının merkezinde yer alması sebebiyle devletin gıda sorununa müdahalesini anlamak açısından ekmek sorunu oldukça önemlidir. Karneye tabi tutulan ilk madde ekmek olmuştur. Bu nedenle, ekmek karnesinin uygulanışının hikâyesi karne sisteminin özeti gibidir.

Bu ara bölümde ekmek sorununun önemi, karne sistemiyle ekmek sorununun giderilmeye çalışılması sürecinde devletin ve toplumun deneyimleri anlatılacak. İlk olarak, karne sisteminin temel koşullarının neler olduğu, teoride karne sisteminin gereklilikleri ve işlevleri anlatılacak. İkinci olarak, devletin karne sisteminin başarılı bir şekilde uygulanması için gerekli imkânlara ne derecede sahip olduğu ve karne uygulamasını ne derecede başarıyla yürütebildiği incelenecek. Bunun yanında, halkın karne sistemi karşısındaki tavrının ne olduğu ve gündelik yaşam içinde sistemi nasıl etkiledikleri, sistemin kendi aleyhlerine olan yönlerine nasıl direndikleri ve sistemi kendi çıkarları doğrultusunda nasıl manipüle ettikleri gösterilecek. Devletin fırıncılarla ilişkisinde, onları ne derecede kendi iaşe siyasetine eklemleme becerisi gösterebildiği, diğer bir deyişle devletin gündelik yaşam içinde cereyan eden ekonomik ilişkilere müdahale ve nüfuz edebilme gücü, devletin fırıncılar üzerindeki kontrol kapasitesi bağlamında tartışılacak. Devletin ekmek meselesi ile ilgili önlemleri karşısında fırıncıların tavırları da, toplumsal kesimlerin gündelik yaşamda sergiledikleri direnişler ve devletle girdikleri pazarlıklar yoluyla devletin aldığı kararları etkileyebildiklerini göstermesi açısından bu bölümde üzerinde durulacak diğer bir nokta olacak.

***

Osmanlı İmparatorluğu'ndan beri kentlerin, özellikle de İmparatorluk döneminin başkenti ve Cumhuriyet devrinin en büyük kenti olan İstanbul'un başta gelen sorunlarından biriydi ekmek sorunu. Ekmeğin yeterli miktarda ve kalitede tedarik edilmesi Os-

manlı yöneticilerinin üzerinde büyük bir hassasiyetle durdukları bir konuydu. Çünkü, ekmek kitlelerin, özellikle de fakir kesimlerin beslenmesindeki en önemli bileşendi. İmparatorluk tebaasının tokluğu, sağlığı ve huzuru büyük ölçüde ekmeğe bağlıydı.[192]

İkinci Dünya Savaşı yıllarında da ekmek, insanların gıda sepeti içindeki en önemli besin maddesi olmaya devam ediyordu. Bu durum, ekmek yerine daha pahalı diğer gıdaları ikâme etme şansları olmayan fakir kesimler için daha geçerliydi. Fakat savaşla birlikte birçok kentin, özellikle de İstanbul'un ekmek ihtiyacı önemli bir sorun olarak belirdi. Ekmek fiyatları piyasadaki diğer maddelerin fiyatları gibi artmaya başladı. İstanbul'da 1938 yılında 10,05 kilo/kuruş olan ekmek fiyatı, 1943 yılında 38,67 kilo/kuruşa çıktı.[193] Ekmek fiyatlarında hemen hemen dört katlık bir artış gerçekleşmişti.

Ekmek konusundaki darlığın ve ekmek fiyatının yükselmesinin ilk nedeni askeri seferberlik dolayısıyla tarımsal işgücünün üretim sürecinden çekilmesi sonucunda ortaya çıkan tarımsal üretimdeki, özellikle buğday üretimindeki düşüştü. Bunun yanı sıra, nakliyat araçlarının ve tren vagonlarının orduya tahsis edilmesi sonucu ülke içi ulaşımın aksaması ve çiftçilere tahsis edilen vagonların azalmasıyla birlikte kentlerin un ve buğday ihtiyacını karşılamak zorlaştı. TMO'nun ambar ve depolarının sınırlı kapasiteye sahip olması da devletin yeterli miktarda tarımsal ürünü toplayamamasında ve iaşe politikasına uygun bir şekilde kullanamamasında büyük bir rol oynadı. Gerçekten 1942, 1943 ve 1944 yıllarında uygulanan zorunlu hububat alımları ve TMV kapsamında toplanan buğdaylar depolanamadığı ve nakledilemediği için ortalıkta beklerken ve telef olurken, şehirlerde ekmek ve un sıkıntısı tüm şiddetiyle devam etti. Ayrıca, karaborsayı kontrol altına almak maksadıyla buğdayın ve unun şehirlere izinsiz nakliyatı yasaklandığından, şehirlerdeki buğday ve un stokları azalmıştı.

Ekmek sorununun ortaya çıkmasındaki başka bir neden de savaşın psikolojik etkisiyle ekmek talebinin artmasıydı. Savaşın

192 Salih Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları, Zahire Ticareti, 1740-1840* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001).

193 Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi*, c. 2, s. 435.

başlamasıyla birlikte halkın, ekmeğin karneye bağlanacağı korkusuyla ekmek alıp kurutmak ve depolamak istemesi ekmek fiyatlarının artmasına ve ekmek darlığına neden oldu.[194] Son olarak, ekmek sorununda yaklaşık bir milyon kişilik ordunun talebi de önemli bir rol oynadı.[195]

Hükümet bu durum karşısında hem şehirlerin hem de askeriyenin iaşesi için buğday, arpa, çavdar ve darı gibi tahılların belirli bir miktarının piyasa fiyatlarının altında satın alınmasına girişti. Ardından, Yüzde 25 Kararı'na ve Toprak Mahsulleri Vergisi'ne başvurdu.[196] 1941 yılının Şubat ayında MKK'nin 21. maddesine dayanarak Ankara, İstanbul ve İzmir'de hububatın tasarruflu kullanılması için tek tip ekmek çıkarılmasına karar verildi.[197] Tek tip ekmek yüzde 15 oranında çavdar içerecek ve böylece buğday unundan tasarruf edilmiş olacaktı.[198] Haziran 1941'de ek bir kararname ile ekmeğe katılan çavdar yüzde 20'ye çıkarılırken, yüzde 30 oranında da arpa katılabileceği kararlaştırıldı. 1942 yılında ise ekmeğe yüzde 25 mısır unu karıştırılabileceği kabul edildi.[199] Ancak, savaş boyunca fırınlar maliyetlerini azaltmak için ekmeklere bu oranlardan daha fazla ve daha değişik türlerde katkı maddeleri karıştıracaklardı. Sonunda halkın temel besin maddesi olan ekmeğin görünümü, tadı ve besin değeri bozulacak ve ekmekler neredeyse yenmez hale gelecekti.

Ekmek Karnesi Deneyimi

Karne sistemi narh ve fiyat kontrolü gibi iaşe sorununun çözülmesi sürecinde devletin başvurduğu yollardan biriydi. Karne sistemi, savaş ya da ekonomik kriz gibi olağanüstü dönemlerde

194 Asım Us, *Hatıra Notları 1930-1950* (İstanbul: Vakit Matbaası, 1966), s. 498.
195 *a.e.*, s. 491.
196 Bu iki uygulama üçüncü bölümde ayrıntısıyla anlatılacak.
197 21. maddeye göre "Halkın ve milli müdafaanın kati ihtiyacı olan zaruri maddelerin istihlak miktarını lüzum hâlinde hükûmet tâyin ve tahdit edebilir"di. "Milli Korunma Kanunu", *İktisadi Yürüyüş*, no. 5 (Şubat 1940), s. 19.
198 Hüsnü Bengi, *Milli Korunma Kanun ve Kararları* (Ankara: Başbakanlık Devlet Matbaası, 1945), s. 143.
199 *Cumhuriyet*, 14.04.1942.

insanların zorunlu ve piyasada az bulunan bir tüketim maddesine görece eşit bir biçimde ulaşmasını garanti edebilirdi. Yalnız, karne uygulaması narhın ikamesi değil, tamamlayıcısıydı. Devlet, karne uygulaması yoluyla piyasada bulunması zorlaşan ve pahalılaşan tüketim maddelerinin talebini ve tüketim seviyesini azaltabilir, böylelikle fiyatlardaki artışı da önleyebilirdi.[200] Karne sisteminin diğer bir işlevi, halkın tüketimini sistemli bir biçimde kısıtlayarak ordunun iaşesini kolaylaştırmaktı.[201]

Siyasi iktidar açısından karne uygulamasının temel fonksiyonlarından birisi de nüfusun ve emek gücünün yeniden üretimiydi. Çünkü karne sisteminden beklenen sadece tüketimi sınırlandırması değildi; ayrıca herkesin karne kapsamına alınan maddeye erişimini garanti etmesiydi. Toplumun geniş kesimlerinin temel maddelere görece eşit seviyede ulaşması, savaş döneminde gerek toplum sağlığı, gerekse işgücünün üretkenliği açısından kritik bir öneme sahipti. Aynı zamanda, toplumun hâleti ruhiyesi açısından, savaşın getirdiği sıkıntıların toplumun tüm üyelerince eşit bir biçimde paylaşıldığı düşüncesini yaratarak olumlu etkilerde bulunabilirdi. Bu anlamda, savaş gibi buhranlı dönemlerde karne sisteminin katkılarından biri tüketim maddelerinin dağılımında "görece eşitlik" imajı yaratmasıydı.[202] Karne uygulamasının yarattığı bu toplumsal eşitlik imajı savaş ve ekonomik kriz gibi dönemlerde keskinleşen sınıfsal farklılık çizgilerini yumuşatabilirdi.[203] Dolayısıyla, karne sisteminin CHP iktidarı tarafından, partinin "halkçı" imajını destekleyecek bir uygulama olarak görülmüş olması muhtemeldir.

Bununla birlikte, karne uygulaması ile toplumun moral seviyesi arasındaki ilişki karşılıklıydı. Karne sisteminin etkili bir biçimde yürütülmesi bir ölçüde toplumsal moral seviyesine bağlıydı. Eğer insanlar geleceğe umutla bakıyorlarsa, siyasi iktidarın davasını destekliyorlarsa ve bunun doğal bir sonucu olarak kanunlara uyu-

200 C. Arnold Anderson, "Food Rationing and Morale", *American Sociological Review*, c. 8, no. 1 (Şubat 1943), s. 24.

201 *a.e.*, s. 24.

202 *a.e.*, s. 23-24.

203 *a.e.*, s. 30.

luyorsa, karne sisteminin işleyişinde rüşvet, kaçakçılık, hırsızlık ve hile gibi davranışlar o oranda az olacaktı. Bu durumda yozlaşmış bir karne sistemine karşı yöneltilebilecek eşitsizlik suçlamaları ve sistemden yakınmalar daha az görülecekti.[204]

Devletin karne uygulamasındaki başarısı toplumsal desteğin yanı sıra isabetli bir fiyat politikası, organize bir idari teşkilatlanma, etkili bir teftiş mekanizması gerektiriyordu.[205] Karne sisteminin değişen koşullara göre etkin bir şekilde idaresi, sistemin işlevsizleşmesini önlemek için bir zorunluluktu. Karne sistemi iyi bir düzenlemeye, basit bir prosedürel yapıya ve kaçakçılığa karşı etkili bir kontrol sistemine sahip olmalıydı. Kötü idare edilen bir karne sistemi toplumun morali üzerinde karne sisteminin yokluğundan daha kötü etkiler doğurabilirdi.[206]

Eğer insanlar karne uygulamasının karmaşıklığı karşısında şaşkına dönerlerse ya da diğer insanların kurallara uymadığı konusunda şüpheye düşerlerse, ortaya çıkacak güvensizlik ortamı, onları, toplum pahasına bireysel çıkarlarını ön plana alan davranışlara itebilirdi. Bu durumda, karne sistemine karşı kanun dışı davranışların ortaya çıkması, halk arasında karne sisteminin eşitlikçi bir özelliğe sahip olduğu konusundaki kanıyı yıkabilirdi. O zaman, karneyle dağıtılan maddelerin dağıtımı kaosa dönebilir ve toplumsal bütünlüğün hızla aşınmasına neden olabilirdi.[207]

Karne uygulamasının daha iyi yürümesi için, karne ile dağıtılan ürünler arasında seçme imkânı sağlanmalıydı. Bu seçme özgürlüğü insanların bazı mallardan mahrum oldukları hissini önleyerek tüketimin kısılmasından kaynaklanabilecek hoşnutsuzluğu azaltabilirdi.[208] Fakat karneyle dağıtılan malların çeşidinde ve miktarında tüketicilere göre farklılaştırmaya gidilmesinin yeni sosyal kategorilerin ve sınıf bilincinin oluşmasına yol açma ihtimâli de vardı.[209] Bu bağlamda, özellikle devletçi, solidarist ve popülist söylemlerin

204 *a.e.*, s. 25.
205 *a.e.*, s. 26.
206 *a.e.*, s. 25.
207 *a.e.*, s. 33.
208 *a.e.*, s. 28.
209 *a.e.*, s. 30.

ağır bastığı toplumlarda bu türden uygulamaların iktidar tarafından kabul görmemesi muhtemeldi. Nitekim Türkiye'deki karne deneyimi İngiltere, Amerika gibi ülkelerde uygulananlardan ziyade, Nazi Almanyası'ndaki gibi katı olacak, tüketiciye seçme imkânı sağlamayacaktı.

Karne sisteminin yürütülmesi etkili bir idari altyapıyı ve organizasyonu gerektiriyordu. Dağıtılacak maddelerin satın alınarak belirli merkezlerde toplanması, bu merkezlerden halk dağıtma birliklerine nakli, gerekli kap, teneke ve bunların muhafazası için depolar, maddelerin dağıtımı için gerekli ölçü aletleri ve nitelikli personel...[210] Tüm bunlar karne uygulamasının başarısı için temel gerekliliklerdi. Bu konulardaki eksiklerin, karne sisteminin başarısını olumsuz etkilemesi kaçınılmazdı.

Karne uygulamasının başarısında rol oynayan başka bir önemli etmen de halkın ve uygulamada görev alan personelin, karne sisteminin topluma yararlı olduğuna inanmasıydı. Uygulama esnasında belirli kesimlerin karne sisteminden daha fazla yararlanmasına yol açan kanun dışı hareketler olursa, karne uygulamasının adil olduğuna dair güven sarsılabilirdi. Gıda dağıtımı kaos hâlini alabilir ve karne sistemiyle güçlendirilmeye çalışılan toplumsal moral daha da zarar görebilirdi.[211]

Türkiye'de İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki karne deneyiminde bu kriterlerin çoğunluğu sağlanamayacaktı. Devletin kapasite sorunları, sistematik olmayan dağıtım süreci, görevlilerin kanun dışı davranışları, eşitsiz dağıtımlar karne sisteminin halk arasında tatmin ve eşitlik hissi doğurmasını engelleyecekti. Sonuçta karne uygulaması halkın şikâyetlerine, karne sistemine yönelik direnişlerine ve sistemi kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirme girişimlerine sahne olacaktı.

***

1942 yılı Ocak ayında büyük kentlerde ekmek tüketimini sınırlandırarak ekmek darlığını gidermek ve her vatandaşın eşit miktarda ekmeğe ulaşmasını garantilemek amacıyla ekmeğin karneyle

210 Akel, *a.g.e.*, s. 53.
211 Anderson, *a.g.e.*, s. 33.

Savaş yıllarında ekmek karnesiyle fırından ekmek alan bir genç kadın.

dağıtılmasına karar verildi. Karneler belediyelerce dağıtılacaktı. 11 Ocak 1942'de Ankara ve İstanbul'da karneler dağıtılmaya başlandı.[212] 7 yaşına kadar olan çocuklara günde 187 gram, 7 yaşından büyük olanlara 375 gram, ağır işçilere ise 750 gram ekmek verilecekti. Daha sonra bu oranlarda önemli miktarlarda kısıntıya gidildi. Nisan 1942'de günlük ekmek tüketimi 7 yaşından büyükler için 175 grama indirildi. Mayıs ayında ise 150 grama kadar düştü.[213]

Bu kararla, aynı zamanda buğday ve ekmeklik hububat unlarından ekmek dışında unlu maddelerin yapılması ve satılması yasaklandı. Lokantalarda, resmi dairelerde ve özel kesim tarafından işletilen yemekhanelerde hamur işleri yasak maddeler arasına alındı.[214]

1942 yılında mevcut dağıtım kanallarının karne uygulamasında yetersiz kalacağı düşüncesi ile Mart ayı içinde Dağıtma Ofisi

212 Bkz. Cemil Koçak, "Karneli Yıllar", *Tarih ve Toplum*, no. 25 (1986), s. 442; "Ekmek ve Ekmeklik Hububat İstihlakatının Tahdidine Dair Karar" ile ekmek karneye bağlandı. Bkz. Bengi, *a.g.e.*, s. 248.

213 Cemil Koçak, "Karneli Yıllar", *Tarih ve Toplum*, no. 25 (1986), s. 443. Ayrıca bkz. Us, *a.g.e.*, s. 512. Asım Us anılarında, dağıtılan ekmek miktarının azaltılması üzerine halkın leblebici dükkânlarına hücum ettiğini; bunun üzerine leblebinin kilosunun 80 kuruştan 90 kuruşa çıktığını yazar.

214 "Pasta, Çörek İmali Men Edildi", *Tan*, 30.01.1942.

1 — Ekmek almak üzere fırına müracaat edenler, 2 — Kart kesiliyor, 3 — Ekmeğini alan karşısındaki beraber ayrılıyor

Akşam, 15.01.1942.

kuruldu. Dağıtma Ofisi'nin temel görevi gerekli her ürünü ordu ve halk için satın almak ve dağıtmaktı.[215] Aynı yılın Mayıs ayında Halk Dağıtma Birlikleri ihdas edildi. Buna göre, kentlerde her 250 evlik veya 1.000 kişilik topluluk bir Halk Dağıtma Birliği'ni oluşturacaktı. Halk Dağıtma Birlikleri'nin görevleri ise hükümet tarafından dağıtılması karneye bağlanmış olan maddeler için gerekli karneleri ve kuponları dağıtmak, tüketiciye dağıtılması karar verilen ürünlerin dağıtımını sağlamak, perakendeci esnaf vasıtasıyla yapılacak olan dağıtımlarda hangi gün, hangi bakkal veya mağazadan ne alınabileceğinden birlik üyelerini haberdar etmekti.[216]

Karne sistemi de fiyat politikası gibi daha başından itibaren Türkiye'deki idari teşkilatın yapısal sorunları ve noksanları nedeniyle başarısız olmaya mahkûmdu. Karne uygulamasının başarısı için yukarıda sayılan koşullar ve gereklilikler yerine getirilemedi. İlk olarak etkin bir fiyat kontrolü yoktu. Karne uygulamasının temel amaçlarından biri olan ekmek tüketiminde görece eşitlik durumu sağlanamadı. Üst gelir grupları karaborsada, yüksek fiyattan, hem de kaliteli ekmeği rahatlıkla ve halkın gözü önünde bulabiliyorlardı. Ayrıca esnaf olsun, karne hırsızlığı yapan çeteler olsun, karneyle ekmek alan vatandaşlar olsun sürekli hileye ve karne kaçakçılığına başvurdular. Karne uygulamasından sorumlu olan Halk Dağıtma

215 Bengi, *a.g.e.*, s. 291-293.
216 *a.e.*, s. 328-331.

Birlikleri bile zaman zaman karne ticareti yaparak görevlerini suiistimal ettiler. Bu tür hareketler etkili bir biçimde kontrol altına alınamadı. Dolayısıyla, alt sınıflar arasında karne uygulamasının kendileri için faydalı ve eşitlikçi bir uygulama olduğuna dair bir güven inşa edilemedi. Sonuçta karne sistemi kitleleri tatmin ederek halk arasında eşitlik duygusu uyandırmak, rejimin dayanışmacı ve halkçı imajını pekiştirmek yerine, hem devlet katında hem de halk arasında bir hoşnutsuzluk kaynağı oldu.

İlk olarak karne uygulaması için devletin idari altyapısı yeterince hazırlıklı ve donanımlı değildi. Türkiye'de devlet idaresi kime ne kadar besin düştüğünü hesaplayıp, bunları organize bir biçimde dağıtıp, bunun kontrolünü de etkin bir biçimde yapacak bir bürokrasiye ve istatistik teşkilatına sahip değildi. Bu nedenle devlet, karne uygulamasında değişik gelir gruplarına göre yeterince ayarlama yapamamıştı. Karneyle dağıtılan bir maddeye o an için sahip olan veya o ürün için bütçesi gayet uygun olan bir kişi de karne sistemine dahil edilebiliyor ve ihtiyacı olmamasına rağmen, karne ile kendisine ayrılan paydan yararlanabiliyordu.[217] Bu durum, karne sisteminin amaçlarından biri olan kıt maddelerin tüketiminde tasarruf edilmesini önlüyordu.

Karne uygulamasıyla ilgili işlemlerin büyük bölümünü gerçekleştiren ve mahalle bazında örgütlenen Halk Dağıtma Birlikleri ise çeşitli olanaksızlıklarla karşı karşıya idi. Dağıtma birlikleri arasında koordinasyon yokluğu, yeterli planlamanın olmaması, birliklerin işlerini yürütecek yeterli sayıda ve nitelikte personelin bulunamaması, birliklerde çalışan personelin hataları ve ihmalleri dağıtım işlerinin aksamasına yol açıyordu.[218]

Bazı birlikler karne ile ilgili işleri yerine getirebilmek için gerekli kırtasiye araç ve gereçlerinden bile mahrumdu. Örneğin Asmalımescit gibi merkezi bir bölgede yer alan Halk Dağıtma Birliği ıstampa, mürekkep ve kâğıt gibi masraflarına karşılık mahalle sakinlerinden karne başına 25 kuruş topluyordu. Mahallelilerin şikâyeti üzerine yapılan araştırmalarda, gerçekten de birliğin faali-

217 Hüseyin Avni, "Karne Sistemi", *İktisadi Yürüyüş*, no. 56 (1942), s. 20.
218 Akel, *a.g.e.*, s. 57.

yetlerini yürütebilmesi için kâğıt, mürekkep, ıstampa, lastik ve mühür gibi araç ve gereçlere şiddetle ihtiyaç duyduğu anlaşılıyordu.[219]

Bunun yanında, karneyle dağıtılan ekmeklerin zamanında ve yeterli miktarda çıkarılması için değirmenlere yeterli tahıl ve fırınlara da yeterli unu sağlamakta kendisine büyük bir iş düşen Toprak Mahsulleri Ofisi, ya da halk arasındaki kısa adıyla Ofis, bu görevleri etkili bir şekilde yerine getiremiyordu. Fırınlar için ekmeklik un tedariki konusundaki aksaklıklar savaş boyunca devam etti ve şikâyet konusu oldu. Daha savaşın ilk yıllarında İstanbul'da un stoku meselesini halletmek için toplanan heyet bir türlü işin içinden çıkamamıştı.[220] Ofis'in yavaş çalışması yüzünden 1943 yılı Kasım ayında her gün saat 13:00 ile 17:00 arasında fırınlar tarafından halka un dağıtılacağı yolundaki hükümet kararına rağmen, fırınların çoğunda un bulmak mümkün olmamıştı.[221] Özellikle 1943 yazında ekmeklerin az sayıda, eksik ağırlıkta, yenemeyecek derecede kötü ve hamur olarak çıkması karşısında, fırıncılar Ofis'in kendilerine zamanında un vermediğini, bu yüzden maya tutturamadıklarını, ayrıca Ofis'in kendilerine verdiği unun kalitesiz olduğunu belirtiyorlardı. İstanbul Belediyesi de fırıncıların Ofis'e karşı yönelttiği bu eleştirilerde gerçeklik payı olduğunu belirtiyordu.[222] Ofis'in çeşitli aksaklıklara sebep olduğu doğruydu; fakat tek neden Ofis değildi. Fırıncıların ekmek fiyatlarına yapılmasını istedikleri zammın hükümet tarafından reddedilmesi üzerine ekmeklere daha fazla katkı maddesi katmaları, bazen kasıtlı olarak ekmek çıkarmamaları ve iyi unları pastacı ve börekçilere satmaları da 1943 yazındaki ekmek krizinde rol oynayacaktı.

Ofis, İstanbul'un ekmek ihtiyacı için gerekli olan buğdayı zamanında getiremiyordu. Özellikle nakliyat alanında yaşanan sorunlar Ofis'in Anadolu buğdayını İstanbul'a zamanında getirerek değirmenlere zamanında dağıtmasını önlüyordu.[223] Bazı durumlarda, İstanbul'un günlük tüketimi için getirilmesi gereken buğdayın

219 "Ekmek Karneleri ve Birliklerin Vaziyeti", *Tan*, 08.01.1943.
220 Us, *a.g.e.*, s. 467.
221 "Un Tevziatında Aksaklıklar", *Vatan*, 12.11.1943.
222 "İstanbul'un Ekmek İşini Aksatan Sebepler", *Tan*, 14.07.1943.
223 Ahmet Emin Yalman, "Nakliye Davamız I: Plana ve Hesaba Göre Kurulmamış Bir Sistem", *Vatan*, 12.11.1943.

Haydarpaşa'ya geç ulaşması nedeniyle, Ofis, buğdayı değirmencilere ulaştırmakta sürekli geç kalıyor, bu yüzden bazı semtlerin ekmeksiz kaldığı oluyordu.[224]

Ofis, Anadolu buğdayını depolamak ve muhafaza etmek için gerekli depolara da sahip değildi. Bu nedenle iaşe sorununun altında yatan temel sebep olarak sık sık Ofis'in yetersizliği vurgulanıyordu. F. Fenik, "Hayat Pahalılığının Nedenleri" adlı yazısında tarımsal ürünlerden, özellikle de buğdaydan alınan devlet hisselerinin kentlere gerektiği gibi nakledilemediğini ve dağıtılamadığını belirterek Ofis'i eleştiriyordu:

> Hükümetin köylüden aldığı hisse henüz ambarlara konmadığından satış izni verilmiyor. İstanbul'a yiyecek maddesi gelmiyor. Bütün bunları kontrol edecek ve bunların hareketlerini nizama koyacak teşkilat, salahiyetsizlik ve bilgisizlik yüzünden seyirci kalıyor.[225]

Tan gazetesinde, "Toprak Ofisi İşlere Yetişemiyor" başlıklı bir haberde ise, Ofis teşkilatının iaşe işlerindeki görevlerini yerine getirmekte yetersiz olduğu gerçeği şu şekilde dile getiriliyordu:

> Toprak Mahsulleri Ofisi üzerine aldığı işle mütenasip bir teşkilata malik değildir. Vatandaşları bekletmekten, üzüntüden kurtarmak için bu teşkilatı genişletmek ve ihtiyaca uygun bir şekle sokmak lazımdır.[226]

Gerçekten de Ofis, yeterli sayıda ve kalitede personele sahip olmaması, mevcut personelin kanun dışı davranışlarla görev ve yetkilerini bireysel ihtiyaçları için kullanmaları, Ofis'e ait ambar ve depolarda gerçekleşen hırsızlıklar, yeterli depo ve nakliyat imkânlarının olmayışı, Ofis'in yaptığı satın alımlara ve topladığı vergilere karşı köylülerin gösterdiği direniş gibi nedenlerle etkili bir şekilde çalışamıyordu.[227]

---

224 *Vatan*, 14.07.1943.
225 F. Fenik, "Hayat Pahalılığı Hakkında Anketimiz", *Vatan*, 23.09.1943.
226 "Toprak Ofisi İşlere Yetişemiyor", *Tan*, 18.01.1942.
227 Bkz. üçüncü bölüm.

Devlet idaresinin altyapısal olanaksızlıklarının yanında, karne sisteminin başarısını etkileyen bir başka unsur da, insanların devlet idaresinin zayıflığından istifade ederek fazladan pay kapmak için geliştirdikleri hileler ve kanun dışı hareketlerdi. Devletin karne sistemiyle kitlelerin en önemli besin maddesinin tüketimini kısıtlama girişimi yoksul kesimlerin direnişiyle karşılaştı. Dar gelirli ve yoksul insanlar devletin teşkilatsızlık ve denetimsizlik gibi zaaflarından faydalanarak karne uygulamasının getirdiği sınırlamaları aşmaya ve karne ile kendilerine ayrılan paydan daha fazlasını elde etmeye çalıştılar.

Gazetelerde, sıradan insanların karne uygulamasını işlevsiz bir hale getirdiğini söylemeyi mümkün kılacak kadar çok sayıda ekmek karnesi suçuna rastlamak mümkündür. Bu suçlar çeşitli şekillerde tezahür ediyordu. İlki, piyasaya sahte karne sürmek ve sahte karne kullanmaktı.[228] Örneğin, sahte karne yapan bir şebeke, dağıtma birliklerinin mühür ve imzalarını taklit ederek ürettiği sahte karnelerle aldığı maddeleri karaborsada satmıştı.[229] Yine, Haydarpaşa İstasyonu'nda tesadüf eseri binlerce sahte ağır işçi karnesi ortaya çıkarılmıştı.[230] Dönemin gazetelerinde hemen her gün sahte karnelere ilişkin haberler yayınlanıyordu. Öyle ki, İstanbul'da ağır işçi karnelerinin 75 kuruş ile 3 TL arasında satıldığı söyleniyordu.[231] Savaş yıllarına şahit olan Metin Toker de ağır işçi karnelerinin karaborsada bol bol satılmakta olduğunu yazmış, sahte karnelerin yaygınlığına dikkat çekmiştir.[232] Bunun yanında, ekmek karneleri yoksul insanlar arasında sık sık gasp ve hırsızlık gibi olaylara konu oluyordu.[233]

228 "Sahte Karne Yapan Bir Şebeke", *Tan*, 04.05.1943; "Ekmek Karnesi Vurguncuları", *Tan*, 20.03.1943.

229 "Sahte Vesika Tanzimi Suretiyle Yerli Mallar Pazarından Mal Alan Bir Şebeke Meydana Çıkarıldı", *Vatan*, 23.11.1943.

230 Aydemir, *a.g.e.*, s. 212.

231 *Tan*, 03.05.1942. Bir haberde, her gün 5.000-7.000 arasında sahte ekmek karnesi satan biri yakalandığı belirtiliyordu. "İnsaf Yahu", *Vatan*, 20.09.1943.

232 Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları, 1944-1950, Tek Partiden Çok Partiye* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1990), s. 23.

233 "Karne Hırsızlığı", *Tan*, 25.08.1942; *Tan*, 03.01.1944; "Bir Karne Hırsızı Mahkûm Edildi", *Vatan*, 18.08.1943.

Karne sisteminin toplumsal alanda karşılaştığı direniş sadece bununla sınırlı kalmadı. Yoksul kitleler, evlerde paylaşım kavgası konusu olan ekmeğin[234] karne sistemi ile sınırlandırılmasına karşı direniyor, karne ile dağıtılan ekmekten daha fazla almaya çalışıyorlardı. Bunun en yaygın yolu, karne almak için düzenlenen belgelerde sahtecilik yapmaktı. Karneler aile reislerinin hane halkı sayısını gösteren beyannamelerine göre dağıtılıyordu. Birçok dar gelirli ve yoksul insan bu beyannamelerde tahrifat ve hile yapıyordu. Bunun için üç hileye başvuruluyordu. İlki, aile nüfusunu olduğundan fazla göstererek hak edilenden daha fazla karne almaktı. Karne almak için verilen beyannamelerde aile nüfusu kalabalık gösteriliyordu. Devletin nüfus bilgisinin oldukça yetersiz olduğu bu dönemde bu tür bir hileyi önlemek oldukça zordu. İkinci yol, fazladan karne almak için birkaç kez beyanname vererek mükerrer nüfus yazmaktı. Üçüncü metot ise, başka yerlerde ikamet eden aile üyelerini burada imiş gibi beyannameye dâhil ederek hane halkını kabartmaktı. Bu ve benzeri yollara başvuran dar gelirli kesimler fazladan istihkak elde edilebiliyordu.[235] Dar gelirli ve yoksul kesimlerin başvurduğu bir diğer yol da, eski karneleri tahrif ederek ve tarihlerini değiştirerek kullanmaktı.[236]

Söz konusu karne hileleri münferit olaylar değildi; halk arasında oldukça yaygın olarak başvurulan yaşama stratejileri hâline gelmişti. Bunun belki en iyi kanıtlarından biri, Ticaret Vekili'nin İstanbul gibi 750-800 bin nüfuslu bir kente 1.200.000'i aşan ekmek karnesi dağıtıldığını itiraf etmesiydi. Vekile göre, karne sistemiyle ekmek tüketimi sınırlandırılamamış, tersine, ekmek sarfiyatı çoğalmıştı.[237] Yapılan tahkikatlarda hemen her gün sayısız karne hilesi vakasına rastlanıyordu. Örneğin, 1944'te yapılan tahkikatlar sonucu sadece iki gün içinde tespit edilen bu türden kanun dışı hareketlerin yüzden fazla olduğu belirtiliyordu.[238]

234 Metin Toker savaş yıllarıyla ilgili, "Evlerde ekmek kavgaları eksik olmazdı, kim daha çok yedi, kim daha az yedi tartışmaları eksik olmazdı" diye yazar. Toker, *a.g.e.*, s. 23.
235 "Bütün Mahalle Birlikleri Teftiş Ediliyor", *Tan*, 24.02.1944.
236 "Günü Geçmiş Karneleri Kullanma Çaresini Bulmuş", *Vatan*, 27.04.1943.
237 *AT*, no. 98 (1-31 Ocak 1942), s. 33.
238 "Bütün Mahalle Birlikleri Teftiş Ediliyor", *Tan*, 24.02.1944.

Kuşkusuz devlet görevlilerinin maaşlarının düşüklüğü ve bu görevlilerin denetimsizliği dolayısıyla rüşvete eğilimli olmaları da yoksul kitlelerin ve karne çetelerinin bu tür hareketlerinin başarıya ulaşmasında önemli bir etkendi. Durum öyle bir hâl almıştı ki, Falih Rıfkı Atay, halkın geniş kesimlerinin ve Dağıtma Birlikleri'ndeki bazı memurların direnişi karşısında dürüst bir memurun hiçbir şey yapamayacağını belirtiyordu. Bu durum ona göre halkın ve Dağıtma Birlikleri'ndeki kimi memurların komplosuydu.[239]

Gerçekten, Halk Dağıtma Birlikleri'ndeki dar gelirli memurlar arasında karne ticareti yaparak karne suçlarına doğrudan iştirak edenler vardı. Dönemin gazetelerinde, iaşe memurlarının, Dağıtma Birlikleri reislerinin ve azalarının yaptıkları karne yolsuzlukları ve hırsızlıkları ile ilgili haberlere sıklıkla rastlamak mümkündür. Örneğin, 15 Mayıs 1942 tarihli *Tan* gazetesinin haberine göre, ekmek karnesi satan bir iaşe memuru suçüstü yakalanmış ve Milli Korunma Mahkemesi'ne verilmişti.[240] Başka bir olayda, Beyazıt'ın Süruri mahallesindeki Halk Dağıtma Birliği'ndeki memurlar ölmüş vatandaşlara karne verilmiş gibi göstererek biriktirdikleri fazla karneleri el altından satmışlardı.[241] Dönem boyunca, özellikle de pahalılığın ve yoksulluğun zirveye ulaştığı ve hükümetin dar gelirli memurlara ve fakir kesimlere karne ile ayakkabı, kumaş, şeker, makarna, kahve gibi diğer temel tüketim maddelerinin dağıtımını üstlendiği 1943 ve 1944 yıllarında da pek çok Halk Dağıtma Birliği memuru yolsuzluk, rüşvet, zimmete geçirme ve karne ticareti gibi suçlardan tevkif edildi.[242]

Hâlbuki iaşe işlerinde görev alan memurların görevleri, savaş sırasında hudutlarda bekleyen askerler kadar önemli addediliyor-

239 28.11.1943 tarihli *Vatan*, Falih Rıfkı Atay'ın *Ulus*'taki yazısından aktarıyor. Atay tam olarak şöyle demektedir: "Birliklerden ve halktan 1.500 kişinin komplosuna karşı zavallı bir memur ne yapsın?"

240 *Tan*, 15.05.1942.

241 "Yeni Bir Ekmek Karnesi Sahtekarlığı Daha mı?", *Vatan*, 28.11.1943.

242 "Karne Satan Bir Mahalle Birliği Reisi Yakalandı", *Vatan*, 21.09.1943; "Bir Mahalle Birliği Reisi Tevkif Edildi", *Vatan*, 22.09.1943; "Bir Birlik Reisi Daha Tevkif Edildi", *Vatan*, 12.12.1943.

du.[243] Gerçekten de siyasi iktidarın varlığı ve meşruiyeti açısından iaşe işlerinde istihdam edilen memurların önemi hudutta nöbet tutan askerlerin öneminden az değildi. Fakat iaşe işlerinde görevli memurların kanun dışı davranışlarına karşı alınan tek tedbir polisiye önlemlerdi. Memurları görevlerini gereğince yapabilmeleri için gerekli donanıma kavuşturmak ve yaşam koşullarını düzeltmek gibi yapısal ve köklü önlemler alınamıyordu.

Dönemin gazetelerinde ihtikâr mücadelesinde ve fiyat murakabesinde görevli memurların maddi olarak yeterince tatmin edilememesi ve bu nedenle görevlerini layıkıyla yapamamaları darlıkların, ihtikâr ve pahalılık sorununun çözümlenememesinin ve karne sistemindeki bozuklukların temel müsebbibi olarak gösteriliyordu.[244] 1943 yılında memurlara yönelik yapılan sosyal yardımlara rağmen, devlet kendi memurlarına kanunsuz iş yapmamaları için gerekli olan asgari yaşam standardını sağlayamıyordu.[245] Memurların bu tür davranışları bir ölçüde yaşamın zorluklarına karşı bir savunma mekanizması ve hayatı idame ettirme stratejisiydi. Ve bu yaşama stratejileri, devletin diğer bazı politikalarını olduğu gibi, karne uygulamasını da başarısızlığa mahkûm ediyordu.

Karne uygulamasının hem amacı olan, hem de istikrarlı bir biçimde uygulanması için zaruri olan, karneye bağlanan malların tüketiminde eşitlik sağlandığı inancı halk arasında oluşmadı. Zira karneyle dağıtılan ve fakir kesimlerce tüketilen ekmeğin kalitesinin bozulmasına ve dağıtılan ekmek miktarının azaltılmasına karşın, üst gelir grupları piyasada, halkın gözü önünde kolaylıkla karaborsa fiyatlarıyla beyaz undan yapılmış ve daha yüksek gramajlı ekmeğe erişebiliyordu.[246] Karne sistemi tüm tüketicilerin ihtiyacını

243 Bkz. "Ticaret Vekilimiz Mümtaz Ökmen'in İhtikâr Mevzuu Etrafında Bir Konuşması", *AT*, no. 92 (Temmuz 1941), s. 26.

244 "İhtikâr Neden Önlenemiyor?", *Tan*, 30.01.1944.

245 Beşinci bölümde memurlara yönelik sosyal yardım uygulamaları ele alınacak. Söz konusu sosyal yardım uygulamalarının ne kadar kötü işlediği ve yetersiz olduğu, durmadan yükselen fiyatlar karşısında sabit olan maaşların nasıl değer kaybına uğradığı ve memurların rüşvet, yolsuzluk ve hırsızlık gibi hareketlerini önleyecek refah seviyesini sağlayamadığı gösterilecek.

246 Ahmet Emin Yalman, "Yapan Kurtulur Diyen Kurtulamaz", *Vatan*, 14.10.1943; "Kaçak Ekmek Çıkaran Bir Fırıncı", *Vatan*, 07.11.1943.

karşılamadığından[247] ödeme gücü olanlar daha kaliteli olan karaborsa ekmeğini talep ediyordu. Yine aynı kesimlerin talebi doğrultusunda sadece beyaz ekmek değil, buğday unundan yapılan pasta, çörek gibi yiyeceklerin yapılmasına ve satışına getirilen yasak da pek işlemiyordu.[248] Bu durumda, karne sistemi kitlelerin nazarında eşitlikçi bir uygulama olarak görülmüyordu. Tersine dar gelirli kesimleri kötü ve az ekmeğe mahkûm eden bir uygulama olarak görülüyordu. S.G. Savcı *Vatan*'daki köşesinde ekmeklerin kalitesizliğini ve ekmek tüketimindeki sınıfsal eşitsizliği şöyle dile getiriyordu:

> Ekmeklerden yana dertliyim. Ben herhangi bir fırından aldığım siyah, yapışkan, ekşimtrak hamur ekmeği yerken başka bir kimsenin başka bir fırından aldığı, beyaza yakın, çirişi kıt, pişkince ekmeği yediğini görünce zati boğazımdan geçen lokma, gırtlağıma kenetlenip kalıyor, yahut ben herhangi bir fırından aldığım güler yüzlü, iştah verici ve pişkin ekmeği yerken başka bir kimsenin başka bir fırından aldığı çamurumsu, hamurumsu ekmeği yutmağa çalıştığını görünce bu müsavatsızlığa isyan eden iştahımın dermanı kesiliyor.[249]

Ekmeğini karne ile tedarik etmek zorunda kalanlar için ekmek yemek savaş yıllarında zor ve zevksiz bir hale gelmiş, hatta onların yoksulluğunu hatırlatan bir simge, kötü beslenmenin, gıda darlığının ve fakirliğin bir sembolü olmuştu. Karneyle dağıtılan ekmeklerin kalitesiyle ilgili ilk önemli sorun gramajlarının eksik olmasıydı. Eksik gramajlı ekmekler istisna değildi; oldukça yaygın bir sorundu. Her gün belediye ekipleri birçok fırında eksik gramajlı, kalitesiz, öngörülenden fazla katkı maddesi içeren ekmekleri müsadere ediyordu.[250]

---

247 *Tan*, 03.06.1942.

248 Bkz. Karabekir, *Ankara'da Savaş Rüzgarları*, s. 343.

249 S.G. Savcı, "Bir Dokun...", *Vatan*, 08.10.1943.

250 Örneğin, 11 Mayıs 1942 tarihli *Tan* gazetesi, İzmir'de 20 gram eksik 300 tane ekmek ortaya çıkarıldığını bildiriyordu. Gazetelerde yer alan eksik gramajlı ekmeklerin müsaderesine ilişkin haberlerden, eksik gramajlı ekmek sorununun oldukça yaygın olduğu anlaşılmaktadır. "11 Fırında 149 Noksan Vezinli Ekmek Bulundu", *Vatan*, 22.10.1943; "Bir Haftada Ceza Gören Esnaf", *Tan*, 29.09.1941. Bu habere göre, bir hafta içinde yüzlerce ekmek noksan olması dolayısıyla müsadere edilmişti. "Bir Ayda Tam Bozuk ve Noksan 1320 Ekmek Müsadere Edildi", *Tan*, 31.07.1944.

Ekmeklerin gramaj olarak eksik olması yanında, karne ile satılan ekmeklerin biçimleri, kıvamları ve tatları da oldukça kötüydü. Karabekir'in ifadesiyle, "*İlk önce, yüzde 20 çavdar karıştırmakla başlayan mahlût ekmek, daha sonra yüzde 20 çavdar, yüzde 30 arpa ve yüzde 50 de kepekli un halitasından mürekkep çok esmer ve hamur hâlinde ekmek çıkarılmasına*" kadar varmıştı.[251] Bulgur fiyatlarının bir ara düşmesiyle ekmeğe bulgur da karıştırılmaya başlandı.[252] Bu nedenle ekmekler yurdun birçok köşesinde yaygın bir şikâyet konusu hâline geldi. Önemli bir merkez olan Adana'da, *Yeni Adana*'nın haberine göre halk arasında ekmeklerin kalitesizliğinden, hiç pişirilmemiş gibi hamur çıkmasından, içine kepek, kum, taş, çer çöp gibi sağlığa zararlı maddelerin karıştırılmasından şikâyetler yükseliyordu.[253] Yine önemli bir buğday merkezi olan Eskişehir'de, *Kocatepe* gazetesi, "*fırıncıların ekmeklere fazla su vererek kilo itibariyle sıkleti artırıp undan tasarruf ettikleri*"ni, bu yüzden ekmeklerin hamur çıktığını ve bu hamur ekmeklerin şehrin her tarafında şikâyet konusu olduğunu belirtiyordu.[254]

Öyle ki, insanlar ekmeklerin kalitesizliğiyle ilgili şikâyetlerini gazetelere mektup yazarak otoritelere duyurmaya çalışıyorlardı. Örneğin, Nizip'ten bir kişi *Tan* gazetesinde yayınlanan mektubunda, ekmeklerin içinden taş, kum, ağaç çürüğü, yonga parçası gibi maddeler çıktığını bildiriyor, belediyenin ekmeklerle ilgili şikâyetlere kulak vermediğinden yakınıyordu.[255]

Bazı dönemlerde ekmekler yenemeyecek derecede bozuk çıkıyordu. Öyle ki, savaş yıllarında ekmeklerin halkın sağlığı için zararlı bir madde hâline geldiği belirtiliyordu. Örneğin, 10 Temmuz 1943 tarihli *Vatan*'ın bir haberinde, hangi maddeden imâl edildiği anlaşılmayan ekmeklerin halkın sağlığını tehdit edecek duruma geldiği yazıyordu:

---

251 Karabekir, *Ankara'da Savaş Rüzgarları*, s. 343.

252 *Tan*, 13.07.1944.

253 *Yeni Adana*, 30.09.1943.

254 "Ekmekler Taşlı ve Hamurlu!", *Kocatepe*, 20.04.1943. *Kocatepe*'nin haberinden anlaşıldığı kadarıyla, Eskişehir'in birçok yerinden, "*fırıncıların ekmeklere fazla su vererek kilo itibariyle sıkleti artırıp undan tasarruf ettikleri hakkında şikâyetler*" duyuluyordu.

255 *Tan*, 05.07.1943.

— Bina yarım kaldı birader, çimento bulamıyorum...
— Tanıdığın bir fırın yok mu?.. Biraz ekmek hamuru al, alçıyla daha sağlam olur!

Dönem boyunca halkın temel gıdası olan ekmeklerin kalitesizliği en yaygın şikâyet konusu oldu. *Akbaba*, no. 484, 08.07.1943.

> Son günlerde ekmekler yenemiyecek ve katiyen sindirilemiyecek derecede berbat bir hale gelmiştir. Ne olduğu belirsiz maddelerden imâl edilen ekmekler halkın sıhhati için zararlı hale gelmiştir.[256]

Bu durumda, özellikle en temel besin maddesi ekmek olan karne sahipleri fırından aldıkları karne ekmeğini yiyemiyor, birçoğu karnelerini 5 kuruşa fırınlara satıyor, karşılığında un alarak ekmeğini evde pişiriyordu. Ödeme gücünü zorlayanlar ve üst gelir grupları karaborsadan 3-4 TL'ye kaliteli francala alabiliyordu.[257]

256 "Fırıncıların Yolsuzluğu", *Vatan*, 10.07.1943.

257 "Herkesi Memnun Edecek Bir Yol Bulunamaz mı?", *Tan*, 08.07.1943; "Fırıncıların Hilesi Yüzünden Ekmekler Dün de Bozuk Çıktı", *Tan*, 14.07.1943.

Gazetelerden: Tekaütlerin ekmek karneleri vaktinde dağıtılamadı!

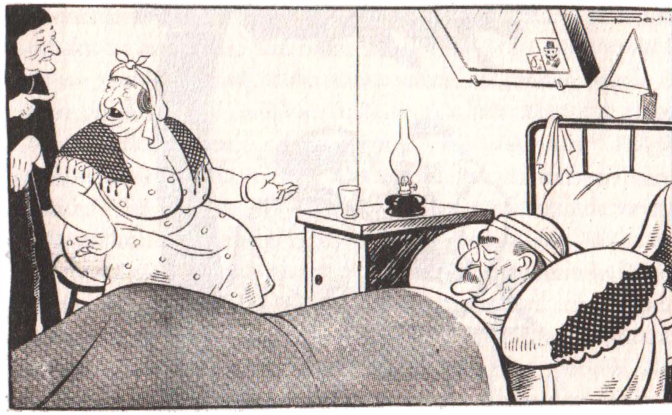

— Üç gündür ekmek yemiyor...
— Hasta mı?..
— Hayır... Tekaüt!

Ekmek karnesi uygulamasının sorunlarından bir tanesi, karnelerin vaktinde dağıtılmaması ve vatandaşın çoğu zaman ekmek bulmakta güçlük çekmesiydi. *Akbaba*, no. 459, 14.01.1943.

Bir diğer şikâyet konusu da bazı yoksul ve dar gelirli insanların çeşitli nedenlerden dolayı karne sisteminin dışında bırakılmış olmasıydı. Birçok yoksul insan asıl kendilerinin ekmek karnesine ihtiyaçları olmasına rağmen karnesiz bırakıldıklarından, bununla beraber bazı orta gelirlilere karne verildiğinden yakınıyordu. Örneğin, *Son Posta* gazetesine şikâyetini bildiren, gazetenin ifadesiyle "*karnezede*" bir vatandaş hakkında şöyle yazılıyordu:

> Altı çocuğu ve bir karısı ile sekiz nüfuslu fakir bir aileye reislik yapan bir vatandaşın ucuz ekmek karnesinden istifade etmesi kadar tabi bir şey olamaz değil mi? Lakin Küçükpazar'da Hacıkadın Türbe sokağında oturan, hammallıkla günde ancak otuz kırk kuruş kazanabilen bir adama böyle bir karnenin bir türlü verilmediğini söylersek hayret edersiniz. Dün matbaamıza gelen vatandaş dert yanıyordu.[258]

258 *Son Posta*, 28.02.1943.

Kimi zaman fırınların önü ana baba günüydü. Yapı Kredi Bankası Tarihi Arşivi, Selahattin Giz Koleksiyonu.

Şikâyetçi olanlar sadece karne kapsamına alınmayanlar değildi. Karne alması gerekirken, bazı prosedürler ve bürokratik mekanizmalar nedeniyle karne sisteminden yararlanamayanlar da şikâyetçiydi. Angelos Kalaycıoğlu adındaki bir işçi, karne sistemindeki çeşitli bürokratik prosedürler nedeniyle ekmek karnesi alamıyor ve şikâyetini *Tan* gazetesine yazdığı bir mektupla bildiriyordu:

> Bir fabrikada işçiydim. Yevmiyem pek azdı. Hastalandım, dört aylık tebdili hava ile İstanbul'a geldim. Muvakkaten bir oda kiraladım, burayı ikâmetgâh göstererek bir ekmek karnesi aldım. Fakat bu ay benden kontrat istediler. Fakir bir adam olduğum için kontrat yapamamıştım. Bunun için karne vermediler.[259]

Bazı insanlar da karneyle ekmek dağıtımı sırasında çıkarılan zorluklardan ve uzun süren bürokratik işlemlerden muzdaripti. Örne-

259 "Okuyucu İstekleri", *Tan*, 10.09.1943.

ğin, ekmek karnesinin nasıl uygulandığını görmek için İstanbul'un merkezi semtlerinden birindeki fırına giden *Tan* gazetesi yazarı Said Kesler, karneyle ekmek almaya çalışan ve o döneme göre yaşlı sayılabilecek bir kadın öğretmenin durumunu şöyle anlatıyordu:

> Kadın o günkü istihkakını almış mı, almamış mı bilemiyorum, fakat, bildiğim ve gördüğüm şey kadının acınacak hâli idi ve, "51 yaşındayım" diyordu, "Bu yaşa kadar böyle güç bir muameleye rastlamadım. Bir lokma ekmek için her gün iaşe memurluğuna gitmiye, bir karne almıya, ve ondan sonra fırından veya bakkaldan ekmeğimi tedarik etmiye mecburum. Görünüşe göre de Pazar günleri daireler kapalı olduğu ve ben ancak 24 saatlik karne alabileceğim için be o gün aç kalmıya da mahkumum. Bu boş yere güçlük çıkarmak değil de nedir?"[260]

Karne ekmeğinin dağıtılış biçimi ise vatandaşlar arasında ayrı bir hoşnutsuzluk kaynağıydı. Uygulamadaki yetersizlikler ve organizasyon bozuklukları dolayısıyla karne kuyruklarında saatlerce beklemeler; bazen askerlerin veya polislerin kuyruktaki kalabalığı hiçe sayarak öne dikilmeleri; hatta fırınların önünde uzayan ekmek kuyruklarında kavga, dövüş ve kuyruklarda başlayan günlerin karakolda bitmesi sık rastlanan olaylardandı.[261]

Halk Dağıtma Birlikleri'nin ya da karneyle ekmek dağıtılan fırınların önünde oluşan uzun ve çileli kuyruklar insanların sınıf ayrımlarını tecrübe ettikleri bir alandı. Kimi zaman varlıklı ailelerin börek ve baklava tepsileri fırınlara getiriliyor, bu da halk arasında kıskançlıklara ve tepkilere yol açıyordu. Eser Tutel, savaş yıllarında bir gün fırına annesinin yaptığı bir tepsi böreği pişirmek için götürdüğünü ve bunun kuyrukta bekleyen insanlar arasında "*Biz bir parça ekmek bulamazken, onlar börek çörek yiyor*" gibi homurdanmalara yol açtığını ifade eder.[262]

260 Said Kesler, "Ekmek Karnesi Almak İçin Bir Öğretmenin Başından Geçenler", *Tan*, 22.06.1942.

261 *Yeni Adana*, 24.03.1943; "İstanbul'un Ekmek İşini Aksatan Sebepler", *Tan*, 14.07.1943.

262 Eser Tutel, "İkinci Dünya Savaşı'nda Beyoğlu", *Tarih ve Toplum*, no. 133 (Ocak 1995), s. 28.

Toparlarsak, varlıklı kesimler karaborsadan iyi ve kaliteli ekmeği kolayca sağlarken, sofrasındaki en değerli gıdası ekmek olan toplum kesimlerinin ekmek tüketiminin kısıtlanması, üstüne üstlük kötü kalitede ve eksik gramajda ekmeği uzun kuyruklarda, kavga ve gürültü içinde bekleyerek alabilmesi, bu kesimlerde derin bir memnuniyetsizlik havası oluşturuyordu. Bunun yanında, varlıklı kesimlerin istediği kalitede ekmeği rahatça sağlayabilmesi, karne sistemiyle yaratılması düşünülen eşitlik imajını ortadan kaldırıyordu. Tüm bunlara ek olarak pek çok yoksul insan karne sisteminin dışında kalmasından dolayı kendilerine haksızlık yapıldığını düşünüyordu.

İnsanların bu durumdan duyduğu memnuniyetsizlik Nâzım Hikmet'in *Memleketimden İnsan Manzaraları* adlı şiirine de konu olmuştur. Şehrin varoşlarından gelen yoksul, bazıları pirinç tarlasında ırgatlık yapan perişan insanlar Ofis binasını basarlar, ekmek ve buğday isterler:[263]

Ekmek isteriz
Buğdayı çıkarın ortaya, kime saklıyorsunuz?
Kendileri has ekmek yer domuzlar
Elbette yiyecekler, buğday ellerinde.
Buğday almadan şurdan şuraya gitmem...

Sadece karneyle dağıtılan ekmek değil, karnelerin dağıtımı da başlı başına bir problemdi. CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen dilekçe ve şikâyet mektupları arasından ***karnezedelerin*** seslerini işitmek mümkündür.

Taksim Lisesi öğretmenlerinden Şerif Bilgesu'nun hikâyesi ekmek karnesi dağıtımı esnasında yaşanan sıkıntılara ve görevlilerin kötü muamelelerine iyi bir örnektir. Bilgesu, ekmek karnesi almak için gittiği büroda uzun süre bekletildiği için söylenir; bu nedenle bürodaki yetkili tarafından azarlanarak kovulur; hatta Doğulu şivesi nedeniyle ırksal ayrımcılığa maruz kalır. Sonuçta ekmek kar-

263 Nâzım Hikmet, *Memleketimden İnsan Manzaraları* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), s. 4.

nesi alamaz. Bilgesu şikâyetini CHP Genel Sekreterliği'ne yazdığı dilekçede şu şekilde dile getirir:

> Ekmek karnesi almak için Ağustos'un 27'inci Perşembe günü Beyoğlu'nda Taksim Halk Fırkası semt ocağının bulunduğu binada bu işle meşgul memura müracaat etmiştim. Bir saat kadar bekledim. Sıraya riayet edilmediğini görerek sızlanmıştım. Ocak reisi olan (sonradan ismini öğrendiğime göre) Bay Recai bana kızmış ve aynen "Ben bu evin ve hatta bu memleketin de sahibiyim, istediğime ekmek verir, istemediğime vermem" diyerek beni zorla binadan dışarı atmak için itmiş, elimdeki nüfus kâğıtlarını alıp fırlatmış ve "Seni şimdi pataklarım" diyerek tehdit etmiştir. İş Taksim polis merkezinde de intikal etmiş bulunuyor. Siz bu memleketin sahibisiniz. Şu halde bizle ne oluyoruz sualime de, Şark vilayetleri lehçesi ile konuştuğumu göstererek, sizin gibi konuşanların burada yeri yoktur demiştir. Meselenin tahkiki ile bu küstah sözlerin sahibi halk fırkası memurunun tecziyesini rica ediyorum.[264]

İaşe işinin ve karne uygulamasının başarısızlığa uğramasının bir başka nedeni de "karne sisteminin türü" oldu. Genel olarak, İkinci Dünya Savaşı sırasında uygulanmış olan iki tür karne sisteminin varlığından söz edilebilir: Alman ve Anglosakson sistemleri. Anglosakson usulü daha esnekti ve dağıtılan maddeler arasında seçme imkânı tanıyan bir sistemdi. Alman usulü ise vatandaşlara neyin ne miktarda verileceğini baştan planlıyor ve insanlara belirli maddeler arasında tercih imkânı vermiyordu. Ancak bu sistemin başarısı etkili bir organizasyon ve toplum desteği gerektiriyordu.[265] Türkiye Alman sistemini benimsemişti. Fakat sistemin gerektirdiği disiplinli ve gelişmiş bürokratik yapı olmadığından iyi işlemediği ve kamuoyu karne uygulamasının yararlılığına inandırılamadığı için sonuç parlak olmadı. Karne uygulaması devlet idaresinin çeşitli imkânsızlıklarıyla ve görevlilerden ve halktan gelen direniş-

264 "Taksim Lisesi Muallimlerinden Şerif Bilgesu'dan Halk Fırkası Yüksek Reisliği'ne", CHP İstanbul İl İdare Kurulu'ndan Genel Sekreterliğe Gelen Dilek ve Şikâyetler, 29.08.1942, BCA CHPK [No: 490.01 / 474.1938.1].

265 Turgut İhsan Tükel (Kitap Eleştirisi), "Alimentation, Famine et Sources, John Lindberg", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, no. 1-4 (1946-47), s. 154-155.

lerle karşı karşıya kaldı. Uygulama ne ihtiyaçları karşıladı ne de fiyatlara tesir etti. Sonuçta, o dönemde ifade edildiği gibi "*karneler yurttaş için yalnız bir umut ve teselli kâğıdı oldu.*"[266]

Fırınların Ayak Diremesi

Devlet için kitlelerin en önemli gıda maddesi olan ekmek sorunun çözülmesinde fırınlar stratejik bir öneme sahipti. Devlet, fırınların yeterli miktarda ve kalitede ekmek çıkarmasına büyük önem veriyordu. Çünkü iaşe sorununun çözülmesi, ekmeğin fırınlar tarafından yeterli miktarda ve kalitede arzıyla yakından ilintiliydi. Ekmeğin, karne sisteminin ilk uygulandığı madde olması dolayısıyla, karne sisteminin başarısı açısından da fırınlara büyük rol düşüyordu. Karne sisteminin iyi işlemesi için fırınların iyi işlemesi, sisteme uygun davranması, kısaca devletle işbirliği ve eşgüdüm içinde çalışması gerekiyordu. Fakat savaş süresince devlet çeşitli olanaksızlıklar nedeniyle bunu sağlamakta pek başarılı olamadı. Fırınlar belirli nedenlerle devletin kendilerine yüklediği misyona direndi. Bunun sonucunda ekmek darlığı ve kalitesizliği sorunu savaş boyunca devam etti. Fırın sahiplerinin bu süreçteki tutum ve davranışları karne sisteminin ve dolayısıyla hükümetin iaşe siyasetinin başarısını belirleyen etmenlerden belki en önemlisi oldu. Devletle fırın sahipleri arasındaki ilişkiler, hem devletin ekonomik ve sosyal kontrol kapasitesi hakkında hem de fırıncılar örneği üzerinden toplumsal grupların kendi çıkarları doğrultusunda sergiledikleri aktif tutumlar konusunda önemli ipuçları vermektedir.

***

Hükümetin iaşe politikasının yürüyebilmesi için fırıncıların etkili ve fedakâr bir biçimde çalışmaları ve hükümetin kararlarına uymaları gerekiyordu. En önemlisi, ekmeği yeterli miktarlarda ve hükümet tarafından belirlenen fiyatla üretmeleri lazımdı. Fakat savaş nedeniyle fırıncıların da maliyetleri artıyor, genel enflasyonist

266 Kemal Turan, "Karneler", 2 Nisan 1942 tarihli *Ulus*'tan aktaran *AT*, no. 101 (Nisan 1941), s. 30.

ortam ekmek fiyatları üzerinde baskı oluşturuyordu. Bu durum fırıncıların, hükümetin iaşe politikasının, fiyat sınırlamalarının ve hükümetçe belirlenen ekmek kalitesinin dışına çıkmalarına, yeri geldikçe hükümet kararlarına karşı direnmelerine yol açtı.

Savaş yıllarında fırıncıların maliyetlerinin yükselmesine sebep olan temel faktörlerden biri buğday ve un fiyatlarının artmasıydı. Ülke içi nakliyatın zorlaşması ve pahalılaşması da buğday fiyatlarına yansıyarak fırınların maliyetini artıran diğer bir unsur oldu.[267]

Bir diğer maliyet faktörü ise, savaş yıllarında baş gösteren mahrukat, yani yakacak madde darlığı ve pahalılığıydı. Odunla çalışan fırınların yakacak madde fiyatlarındaki artıştan etkilenmemesi düşünülemezdi.[268] Ayrıca savaş nedeniyle ortaya çıkan nakliyat zorlukları, kömür ocakları için gerekli işgücünün ve maden direklerinin tedarikindeki sıkıntılar, kömür işçilerinin kendilerine yüklenen ücretli iş mükellefiyeti karşısındaki direnişleri sonucu kömür üretimi ve kömürün büyük şehirlere nakli aksamış, hem kömürün hem de kömürün ikamesi olan odunun fiyatı fırlamıştı.[269]

Fırınlara yansıyan başka bir maliyet unsuru ise un çuvallarının arzındaki azalma ve fiyatlarındaki artış oldu. Savaş yüzünden ithalatın aksamasıyla ortaya çıkan çuval darlığı sonucu çuval fiyatları yükseldi. Bu da buğday ve un fiyatları üzerinden fırıncılara yansımaya başladı.[270] Piyasanın ihtiyacı olan çuvallar daha çok Hindistan'dan getiriliyordu. Bunların da ithalatı zorlaşmıştı. Ayrıca, savaş dolayısıyla dünya piyasalarının çuval ihtiyacı artmıştı. Her ülke çuval stoklarından önemli bir kısmını askeri amaçlarla kullanılmak üzere kum torbası yapımına tahsis etmişti.[271] Artan çuval talebi, çuval fiyatlarının fırlamasına yol açmıştı. Zira fırıncılar belediyeye müracaat ederek son zamanlarda uncuların, çuval parası ismiyle un fiyatlarına zam yaptıklarını, bu vaziyet böyle devam et-

267 Rıza Çavdarlı, *Neden Ekmekçiler Şirketini Müdafaa Ettim?* (İstanbul: Aydınlık Basımevi, 1942), s. 5.

268 *a.e.*, s. 3.

269 Akcl, *a.g.e.*, s. 22.

270 Piyasada 45 kuruşluk boş çuvallar 110 kuruşa yükselmişti. Bkz. "Fiyat İhtikârına Karşı Şiddetli Tedbirler Alınması Bekleniyor", *Tan*, 16.12.1939.

271 *Tan*, 08.11.1939.

tiği takdirde ekmek fiyatlarına bir miktar zam yapmak zaruretinin baş göstereceğini bildiriyorlardı.[272] Ayrıca değirmenlerden fırınlara gelen un çuvallarında 6-7 kiloluk noksanlar olması da fırınların maliyetleri üzerinde bir baskı oluşturuyordu.[273] Sonuçta ekmek, savaş döneminde savaş öncesine nazaran çok daha pahalıya mal olmaya başlamıştı.

Bu nedenle fırıncılar savaş yıllarında hükümetin ekmek fiyatlarında uyguladığı narh politikasına direndiler. Ekmeğe konulan narh fiyatının fırıncıların nazarında oldukça düşük olduğu hallerde, fırıncılar ekmek fiyatlarına zam yapılmasını talep ettiler. Zam gerçekleşmediği müddetçe çeşitli şekillerde işleri yavaşlatarak direndiler. Böyle durumlarda, bazı semtlerdeki fırınlarda belirli bir saatten sonra ekmek bulunamadığı, çok kötü ve az sayıda ekmek çıktığı görülüyordu. Bir anlamda örtülü bir "grev"e gidiyordu fırıncılar.

Savaş yıllarında ilk fırıncı "grev"i 1941 yılı sonuna doğru oldu. Belediye İktisat Müdürlüğü, bir süreden beri Fırıncılar Cemiyeti'nin ekmek fiyatlarına zam yapılması talebini yerine getirmediği için fırıncılar ekmek çıkarmama kararı almıştı. Bazı fırınlar akşamüzerleri ekmek çıkarmamaya, geç vakitlerde ekmek satarak karaborsa yoluyla para kazanmaya başlamıştı. Fırıncıların direnişi üzerine, ekmek narhı tekrar incelenip odun, pasa bezi, işçi ücreti, tuz gibi maddelerin fiyatları yükseldiği için narha 10 para, yani çeyrek kuruş zam yapılması kararlaştırılıyordu.[274]

Tabii her durumda fırıncıların istekleri karşılanmıyordu. Fırıncıların zam taleplerinin karşılanmadığı ya da enflasyondan zarar gördüklerini düşündükleri durumlarda ekmek çıkarmamaları ya da maliyetleri düşürmeye yönelik girişimleri savaş boyunca ekmek sorununun temelini oluşturdu. Örneğin, 1940 yılının Ocak ayı içinde Zonguldak'ta fırın sahipleriyle belediye arasında ihtilaf çıkmıştı. Fırınlar ekmek çıkarmamış, bu yüzden şehir halkı uzun süre ekmek

272 *Tan*, 12.11.1939.
273 *Tan*, 04.01.1944.
274 Bkz. "Ekmek Narhı Tekrar Tetkik Ediliyor", *Tan*, 01.10.1941.

sıkıntısı çekmişti.[275] Yine, 1943'ün Ağustos ayında İstanbul'da Fırıncılar Cemiyeti, ekmeğin 600 gramına 10 para zam yapılmasını talep etmiş, bu zam talebi Belediye Daimi Encümeni tarafından reddedilmişti.[276] Bunun üzerine fırıncılar birtakım hilelere başvurarak maliyetlerini azaltmaya ve kâr marjlarını savaş koşullarına göre ayarlamaya çalışmışlardı. 1943 Ağustos ayının ortalarından itibaren gazetelerde, ekmeklerin hileli, noksan, hamur ve kalitesiz çıktığına dair haberlerin ani bir biçimde artmasından bunu anlayabiliriz.[277]

Fırıncılar, maliyetlerini fiyatlarına yansıtamadıkları durumlarda maliyetlerini başka yollarla azaltmaya gidiyorlardı.[278] İlk olarak, daha önce bahsedildiği gibi, ekmekler eksik gramajlı çıkarılıyordu. Eksik gramajlı ekmeklerin müsadere edildiğine dair gazete haberlerinden anlaşıldığına göre, eksik gramajlı ekmekler piyasada azımsanmayacak kadar yaygındı. Örneğin, bir defasında, ani baskınlar sonucunda bir günde İstanbul'un yalnız üç semtinde dokuz yüzden fazla eksik gramajlı ve kalitesiz ekmeğe el konulmuştu.[279]

İkinci olarak, fırın sahipleri ekmeğe daha fazla su, çavdar, arpa, kepek, bulgur ve fasulye unu katarak buğday unundan tasarruf etmeye çalıştıkları için ekmekler bir hayli kötü ve tatsız çıkıyordu.[280] Hatta ekmeğe toprak, kum, kül gibi yabancı maddeler katıldığı oluyordu. Örneğin bir fırıncı Ofis'ten aldığı unlara yüzde on toprak karıştırdığı için üç ay hapse mahkûm edilmişti.[281] Yine, Kınalıadalı bir fırıncının ekmeğe aşırı miktarda kepek karıştırdığı anlaşılmış ve mahkemeye verilmişti.[282]

---

275 *Tan*, 16.01.1940.

276 "Fırıncıların Zam Talepleri Reddedildi", *Vatan*, 14.08.1943.

277 "Noksan Ekmek Satan İki Fırıncı Mahkemeye Verildi", *Vatan*, 21.08.1943; "Noksan Ekmek Çıkaran Fırınlar", 22.08.1943, *Vatan*; "Ekmeğe Kül Karıştıran Fırıncı", *Vatan*, 26.08.1943.

278 Bkz. Çavdarlı, *a.g.e.*, s. 5.

279 Refik Halid Karay, "Olmaya Devlet Cihanda...", *Tan*, 01.10.1941. Ayrıca bkz. "11 Fırında 149 Noksan Vezinli Ekmek Bulundu", *Vatan*, 22.10.1943; "Bir Haftada Ceza Gören Esnaf", *Tan*, 29.09.1941; "Bir Ayda Tam Bozuk ve Noksan 1320 Ekmek Müsadere Edildi", *Tan*, 31.07.1944.

280 "Ekmeğe Fasulya Unu Karıştıran Bir Fırıncı Tevkif Edildi", *Vatan*, 18.08.1944.

281 "Halka Ekmek Yerine Toprak Yediren Bir Fırıncı", *Vatan*, 29.07.1943; "Ekmeğe Kum Karıştırılıyor-Alâkalı Makamlar Tahkikata Başladı", *Tan*, 28.03.1942.

282 *Vatan*, 05.10.1943.

Üçüncü olarak, fırıncılar ekmekten kârlı olan pasta ve börek satışının kârlarından pay almak, karaborsa fiyatındaki ekmeğin sağlayacağı yüksek kârlardan yararlanmak için de kaçakçılığa başvuruyordu. Bazı fırın sahipleri kendilerine ekmek yapmak üzere dağıtılan unların bir kısmını yüksek fiyatlar öneren pastacı ve börekçilere satmaya başlamıştı. Bir keresinde, yapılan araştırmalar sırasında dört pastacı fırınında 270 çuval ve bir başkasında 100 çuval francala unu bulunmuş; sorguya çekilen pastacılar, unları yüksek tutarlarla ekmek fırınlarından satın aldıklarını söylemişlerdi.[283] Ayrıca, çoğu fırın kanuna aykırı bir şekilde karaborsada satmak üzere francala çıkarıyor ve narh fiyatından daha yüksek fiyatlara satıyordu.[284]

Belediye ekiplerinin ve Fiyat Murakabe Teşkilatı'nın çabalarının fırınların kontrol altına alınmasında yetersiz kalması da fırınların hareket alanını genişleten bir etken oldu. *Tan* gazetesinin belirttiğine göre, belediye yetkilileri fırınların ekmeklik unları saklamalarına mâni olamıyordu. İstanbul'da 200'den fazla fırın olduğu tahmin ediliyordu ve ne belediyenin ne de Fiyat Murakabe Teşkilatı'nın, mevcut olanaklarıyla bunları her gün kontrol etmesi mümkündü.[285]

Devletin denetim zaafı öyle bir boyuta ulaşmıştı ki, 1942'nin Nisan ayında ekmeğin fırından çıktıktan yirmi dört saat sonra satılması bile düşünüldü. Bu düşünceye göre, ekmek fırından çıktıktan sonraki yirmi dört içinde bütün fırınlarda üretilen ekmekler kontrol edilebilecekti. Ayrıca, genelde çok su verildiği için hamur çıkan ekmekler bu süre içinde bayatlayarak suyunu çekeceğinden, ekmeklerin hamurluğu da gidecekti. Fakat vekillerin bir bölümü bu karara, bayat ekmeğin vitaminini kaybedeceği ve çabuk hazmedilerek açlığı bastırmayacağı gerekçesiyle itiraz ettiler. Bayat ekmek vatandaşı taze ekmek gibi doyuramayacaktı. Bu durumda

283 Refik Halid Karay, "Ekmek Yerine Pasta Bolluğu!", *Tan*, 20.11.1941. Savaş yıllarında pasta, börek, bisküvi gibi un mamullerini üretenler, piyasada çuvalı yaklaşık 11 lira olan ekmeklik una yaklaşık 40 liraya kadar fiyat verebiliyorlardı. "Ekmek Meselesinin İç Yüzü", *Tan*, 13.11.1941.

284 "Fırıncılar Ne Diyor?", *Vatan*, 17.07.1943.

285 *Tan*, 16.11.1941.

ekmek tasarrufundan ziyade, ekmek sarfiyatı artacaktı.[286] İtirazlar sonucunda kısa zamanda bu tasarıdan vazgeçildi.

Ekmek sorununun etkili bir şekilde çözüme kavuşturulması için TMO ile fırınlar arasında olması gereken eşgüdüm yoktu. Yeterli miktarda un, doğru zamanda fırınlara dağıtılamıyordu. Basında da Ofis ile fırıncılar arasında yeterli işbirliğinin olmadığı ve ekmek sorununun çözülmesi için bu işbirliğinin en kısa zamanda sağlanması gerektiği belirtiliyordu.[287]

Özetle, devlet iaşe konusunun en önemli ayağı olan ekmek sorununa önem vermesine ve konuyla ilgili çeşitli önlemler almasına karşın, sorunun çözümünde çeşitli engellerle karşılaştı. Bu engellerden biri de fırıncılar oldu. İaşe siyasetinin başarısı için bir gereklilik olan fırıncı-devlet işbirliği gerçekleşmedi. İaşe politikasının başarısının temel taşlarından biri olan ekmek sorununun çözülmesinde stratejik bir önem taşıyan fırıncılar, ekmeğin istenilen miktarda, kalitede ve fiyatta üretilmesi konusunda devletin getirdiği düzenlemelere uymadılar. Tersine ayak dirediler ve kendi çıkarlarını takip ettiler. Devletin ekonomi üzerindeki denetim ve kontrol kapasitesi fırınların devlet önlemlerine karşı gösterdikleri direnişlere engel olamadı. Açıkça devletin toplumsal bir grup üzerinde hegemonya krizi vardı. Bu kriz daha fazla zabıta kuvvetlerine ve cezai kovuşturmalara başvurmakla sonuçlandı.[288]

Nihayetinde, ekmek sorunu savaş yılları boyunca devam etti.[289] Savaş yıllarında yaşanan ekmek darlığı ve ekmeklerin yenemeyecek

286 "Ekmek Meselesi", *AT*, no. 101 (Nisan 1942), s. 4-5.

287 *Vatan*, 30.07.1943.

288 Narh ve fiyat kontolleri ile işin üstesinden gelinemeyince, Emniyet Müdürlüğü'nün harekete geçtiği, kanuni takibata süratle geçilerek en ağır cezaların uygulanacağını bildiriliyordu. Bkz. "Noksan Ekmek Yapan Fırınlar Çoğaldı", *Tan*, 30.09.1941.

289 "Zonguldak'ta Ekmek Buhranı Var", *Tan*, 28.01.1940; "Ekmek Fiyatı Bir Miktar Artacak", *Tan*, 07.12.1940; "Ekmek Derdi Tanzim Ediliyor", *Cumhuriyet*, 15.11.1941; "Fırınlar Önünde İzdiham Dün de Devam Etti", *Cumhuriyet*, 17.11.1941; "Ekmek İşi Nasıl Halledilebilir?", *Tan*, 16.11.1941; Said Kesler, "Ekmeğin Fırınlarda Satışını Yasak Etmeli", *Tan*, 22.11.1941; Said Kesler, "Ekmek Tevziatında Son Sıkıntının Sebepleri", *Tan*, 02.01.1942; Said Kesler, "Ekmek Karnesi Almak İçin Bir Öğretmenin Başından Geçenler", *Tan*, 22.06.1942; "Yeni Bir Ekmek Çeşnisi Tecrübeleri Yapılıyor: Ekmeğe Kuru Bakla Unu da Karıştırılacak", *Tan*, 14.03.1942; "Ekmek Tevziatı Bir Türlü Düzene Giremiyor", *Cumhuriyet*, 02.09.1942.

raddeye gelmesi gerek dönemin basınında, gerek dönemi yaşayanların anılarında ve dönemi konu edinen edebi yazında, gerekse savaş sonrasında politika malzemesi olarak muhalif siyasetçilerin söylemlerinde önemli bir yere sahip oldu. Örneğin, Şevket Süreyya Aydemir'in İzmir valisi ile bir görüşmesinde, vali, kasasını açarak, Aydemir'in ifadesiyle, "*taşla moloz arası kara bir hamur, daha doğrusu çamur parçası*" görünümünde bir ekmek çıkarıyor, "*İşte dün fırınlardan çıkan bu! Bir tanesini hatıra olarak saklayacağım!*" diyerek yakınıyordu.[290] Metin Toker ise ekmeğin savaş yıllarındaki darlık koşullarında ne kadar değerli bir madde hâline geldiğini ve aile içinde bile ekmek kavgaları çıktığını belirtir.[291]

Savaş yıllarında fakir ve dar gelirli kitlelerin bu en temel gıda maddesinin kıtlaşması ve bozulması, dönemi anlatan roman ve hikâyelere de konu olacak derecede insanların hafızalarına kazındı. Oktay Akbal'ın savaş yıllarını anlatan ve 1946'da basılan *Önce Ekmekler Bozuldu* adlı hikâye kitabı savaş dönemindeki ekmek sorununun toplumun hafızasında ne derecede yer ettiğini göstermektedir.[292] Muzaffer Arabul'un *Çakrazlar* adlı romanında ise, romanın kahramanlarından Tevhid askerden geldikten sonra ekmek darlığı karşısında şaşırmış, askerdeyken ne kadar rahat olduğunu anımsamıştır.[293]

Sonuç Yerine

İkinci Dünya Savaşı Türkiye ekonomisini ve sıradan insanların gündelik yaşamını olumsuz etkiledi. Dış ticaretin kesintiye uğra-

290 Aydemir, *a.g.e.*, s. 203.
291 Toker, *a.g.e.*, s. 23.
292 Oktay Akbal, *Önce Ekmekler Bozuldu* (İstanbul: Tekin Yayınevi, 1984).
293 Çılgın, *a.g.e.*, s. 41.

ması sonucu hem ithal edilen tüketim mallarında hem de üretim girdilerinde darlıklar yaşandı. Askeri seferberlik nedeniyle önemli miktarda işgücü üretim alanından çekildi. Dolayısıyla gerek sanayide, gerekse tarımda önemli ölçüde işgücü sıkıntısı yaşandı. Yine, askeri seferberlik nedeniyle nakliyat araçlarının önemli bir bölümü ekonomik faaliyetlerden askeri faaliyetlere kaydırıldı. Gerek askeri seferberlik, gerek olumsuz iklim koşulları tarımsal üretimin aksamasına yol açtı.[294] Bazı temel sanayi ürünlerinin üretim düzeyleri geriledi.[295] Üretimin düşmesi başta kentlerde olmak üzere iaşe sorununun, gıda darlıklarının ve özellikle de ekmek sorununun ortaya çıkmasına neden oldu. Bazı temel tüketim maddeleri karaborsaya kaydı. Savunma giderleri ve artan enflasyon nedeniyle masrafları çoğalan hükümet gerek yeni vergilerle, gerekse mevcut vergi oranlarını artırarak kaynak yaratmaya çalıştı. Yeni vergiler ve artan vergi oranları son kertede ücretlere ve tüketiciye yansıdı. Savunma harcamalarını finanse etmek için diğer bir çıkış yolu da para basmaktı. Bu da savaş yıllarındaki enflasyonu tetikleyen etkenlerden biri oldu.

Savaş yılları darlıkların ve hayat pahalılığının Cumhuriyet tarihinde o güne kadar görülmemiş derecede zirveye ulaştığı bir dönem oldu. Türkiye savaşan ülkelerden daha yüksek enflasyon oranlarına tanıklık etti. Savaşın yarattığı tüm olumsuz koşullara rağmen işadamları savaşın yarattığı ortamı yüksek kârlara tahvil edebilirken ya da en azından maliyetlerini kendi dışındaki kesimlere yansıtabilirken, ortaya çıkan darlıklar ve enflasyon en çok düşük gelirli kitleleri vurdu. Dolayısıyla, ilerideki bölümlerde daha net bir biçimde görüleceği üzere, savaş yılları reel ücretlerin düşmesine, gelir dağılımının bozulmasına ve nihayetinde toplumsal dengelerin sarsıntıya uğramasına şahit oldu. Açlık ve sefalet gözle görülür bir hâl alırken, salgın hastalıkların ve çocuk ölümlerinin artmasını, kimsesiz sokak çocuklarının çoğalmasını, geçim koşulları güçleşen ailelerin sarsıl-

294 Tezel, *a.g.e.*, s. 355.

295 *a.e.*, s. 286. Ayrıca bkz. Emre Dölen ve Murat Koraltürk, *İlk Çimento Fabrikamızın Öyküsü, 1910-2004, Lafarge Aslan Çimento* (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2004), s. 134.

masını, boşanmaların artmasını, hırsızlık gibi mülkiyete yönelik suçların yaygınlaşmasını beraberinde getirdi.

Hükümet hayat pahalılığı, iaşe sorunu ve açlık tehlikesi karşısında çeşitli ekonomik tedbirler aldı. Fiyat hareketlerine, üretime ve tüketime, özellikle de ekmek gibi kitlelerin temel gıdası olan stratejik ihtiyaç maddelerinin üretim ve dağıtım sürecine müdahale etti. Tüm bu uygulamalarda hükümet, gerek devlet teşkilatının kapasite sorunlarıyla, gerekse toplumsal alandan gelen çeşitli direnişlerle karşılaştı. Erken Cumhuriyet devletinin topluma ve ekonomiye nüfuz etme ve müdahale etme yolundaki imkânsızlıkları ayan beyan ortaya çıktı. Hem çeşitli imkânsızlıklar hem de kitlelerden gelen direnişler sonucu ne narh sistemi, fiyat murakabesi ve fatura usulü ne de karne uygulaması pratikte kendinden beklenenleri yerine getirebildi.

Devlet iaşe politikası sürecinde görevlendirdiği memurlarına ve topluma, nasıl davranmaları gerektiği konusunda da nüfuz edemedi. Bu anlamda, sadece toplumsal alanda değil, kendi içinde de bir bütünlük sağlayamadı. İnsanlar içinde bulundukları koşulların zorlamasıyla kendi yaşamlarını idame ettirmek için mücadele verdiler. Hükümet ihtikârla ve pahalılıkla mücadeleyi, fiyat kontrolleri yaparak, daha çok tüketiciye en yakın halka olan esnafla mücadeleye indirgedi. Ne var ki, küçük esnaf hükümetin fiyat murakabesine, narh politikasına ve fatura sistemine karşı çeşitli şekillerde direndi. Fatura sistemini manipüle ederek narh sistemini etkisiz hale getirdi. Devlet, ekmek sorununun çözümü konusunda da fırınlar üzerinde tam bir denetim kuramadı. Ekmek fiyatlarının belirlenmesi konusunda tek parti iktidarı gibi bir dönemde ve savaş yılları gibi kritik bir eşikte bile fırın sahipleri devletle kendi yöntemleriyle pazarlık yapmaya giriştiler. Ve bunda önemli ölçüde başarılı oldular. Sadece küçük esnaf değil, dar gelirli ve fakir tüketiciler ile fiyat murakabesinde, ihtikârla mücadelede ve karne uygulamasında görev alan dar gelirli memurlar da hükümetin uygulamalarını çeşitli şekillerde kendi ihtiyaçları doğrultusunda yönlendirmeye çalıştılar.

Önüne geçilemeyen pahalılığın, ihtikârın ve iaşe sorununun ardında birtakım yapısal nedenler de mevcuttu. Devlet, ekonomiyi

ve toplumu kontrol edecek araçlara, yani piyasa hareketlerini takip etmek için gerekli olan istatistiki ve iktisadi bilgi donanımına, yeterli sayıda ve nitelikte uzman personele, bunlara görevlerini etkin bir biçimde yapmalarını sağlayacak kadar maaş tahsis edecek bir mali kapasiteye, harcamaları için gerekli kaynağı sağlayacak etkin bir vergi sistemine, devlet personelinin etkili bir şekilde iş görmelerini sağlayacak etkili bir organizasyona ve teftiş sistemine sahip değildi. Bu doğrultuda savaş dönemindeki uygulamalarda devlet teşkilatının altyapısal noksanları daha fazla açığa çıktı.

Döneme şahit olan yazarların ve siyasetçilerin bu konudaki gözlemleri devletin durumu hakkında önemli kanıtlar sunar. Falih Rıfkı Atay, "*Eksiklerimizi gediklerimizi galiba en iyi bu harbin buhranları içinde gördük, daha da göreceğiz*" diyordu.[296] Faik Ahmet Barutçu ise savaş sonunda ülkede en çok duyulan eleştirilerin hükümetin ne kadar güçsüz ve aciz olduğu konusunda yoğunlaştığını belirtiyordu.[297] Şevket Süreyya Aydemir'in aktardıklarına göre bu dönemde istatistik diye bir şey yoktu. Aydemir'in ifadeleriyle, "*ele gelen rakamlar dilsiz*"di. "*Olağanüstü devrin bütün planları, şemaları, tebliğleri veya istekleri vilayetlerde ve valinin tahrirat kaleminde herhangi bir basit memurun elinde üst üste dosyalanmaktan başka bir muamele görmüyor*"du.[298] Aydemir'e göre, devletin savaş yıllarında iaşe sorunu konusundaki yetersizliği, onun güçsüzlüğünü göstermiş ve itibarını sarsmıştı.[299]

Sonuçta, hükümetin kentlerde iaşe sorununu çözerek, toplumsal ve siyasal dengeleri muhafaza etmek, halkın hoşnutsuzluğunu azaltmak, toplumun üretim ve moral gücünü ayakta tutmak gibi güdülerle giriştiği karne uygulaması ve fiyat murakabesi beklenilen sonucu vermedi. Böylece kıt kaynakların tüketilmesinde herkesin aynı fedakârlığa katlandığı inancı oluşmadı. Aksine, parası olanın ve işini bilenin iyisini tükettiği ve yolunu bulduğu kanısı yaygınlaştı.

296 Falih Rıfkı Atay, "Hamlelerle İleri Atılmak", 10 Eylül 1942 tarihli *Ulus*'tan aktaran *AT*, no. 106 (Eylül 1942), s. 22.

297 Barutçu, *a.g.e.*, s. 245.

298 Aydemir, *a.g.e.*, s. 215-216.

299 Süreyya Temel, *Harp ve Sosyal Davalarımız* (İstanbul: İktisadi Yürüyüş Matbaası ve Neşriyat Yurdu, 1947), s. 49.

Her ne kadar yapısal etmenler ve toplumsal direniş temel belirleyiciler olsa da, hükümetin kimi zaman birbirinin etkisini azaltan kararlar alması da fiyat murakabesinin, ihtikârla mücadelenin ve karne uygulamasının verimliliğini düşüren etkilerde bulundu. İlk etapta karnesiz ve iyi işlemeyen bir narh politikası takip edildi. Piyasa aktörleri narhtan kaçmak için daha çok ihtikâra başvurmaya başladı. Dolayısıyla fiyatlar ve darlıklar arttı. 1942 yazında Şükrü Saraçoğlu başbakan olunca, bu sefer devletin ekonomi üzerindeki denetiminin hafifletilmesi yoluyla, piyasa mekanizmalarına dayanarak darlıkların, enflasyonun ve ihtikârın çözümlenebileceği düşünüldü. Fiyatlar biraz artınca ve ürünler serbestçe pazara sunulunca rekabet ve üretim artacağından fiyatların kendiliğinden düşeceği ve iaşe sorununun çözümleneceği ümit ediliyordu. Tarımsal ürünlere yüzde 50 zam yapıldı ve belli bir kısmının serbestçe satılmasına izin verildi. Karneye bağlanmış olan gıda maddelerinin satışı serbest bırakıldı. Fiyat Murakabe Teşkilatı'nın, Halk Dağıtma Birliği'nin görevleri azaltıldı ve belediyelere devredildi. Hâlbuki yukarıda da işaret edildiği üzere, fiyat murakabesi karne usulünün tamamlayıcısıydı. Bu yüzden, sonuç hiç de beklenildiği gibi olmadı. Darlıklar, ihtikâr ve hayat pahalılığı savaş yıllarının en yüksek seviyelerine 1943 yılı içinde ulaştı. Metin Toker'in ifade ettiği gibi, "*Hükümetin istikrarlı bir ekonomi politikasının olmaması, kontrollerin gereği gibi yapılmaması, kararların bir gün alınıp ertesi gün bozulması bir olacak sıkıntıyı on yapıyordu.*"[300]

Özetle, İkinci Dünya Savaşı Türkiye ekonomisini derinden etkiledi. Üst sınıflar bu etkileri kendi çıkarları doğrultusunda manipüle edebilirken, hayat pahalılığı, darlıklar, gıda sorunu fakir kesimleri vurdu. Devlet ekonomiye savaş ekonomisinin ihtiyaçları doğrultusunda müdahalelerde bulundu. Devletin savaş dönemindeki iaşe politikasının ve ekonomi politikalarının gündelik yaşam içindeki görünümü, dönemin devlet ve toplum ilişkilerine, devletin sosyal kontrol gücüne, alt sınıfların ve küçük esnaf gibi alt düzeydeki piyasa aktörlerinin ne ölçüde devletin kontrolünde

300 Toker, *a.g.e.*, s. 24.

olduğuna ilişkin önemli veriler sağlamaktadır. Bu verileri kısaca yorumlamak gerekirse, tek parti devletinin sanıldığı gibi güçlü, topluma nüfuz etmiş ve tutarlı bir yapı olmadığı; esnaf gibi alt düzey piyasa aktörlerinin ve tüketicilerin ağırlaşan yaşam koşulları ve devlet politikaları karşısında elleri kolları bağlı kalmadıkları; bu politikaların uygulanmasına ve başarısına etkide bulundukları söylenebilir.

III

Savaş ve Köylüler

İkinci Dünya Savaşı'nın en çok etkilediği toplumsal kesimlerden biri nüfusun yüzde sekseninden fazlasını oluşturan köylüler oldu. Savaş özellikle sınırlı ve yerel bir pazara yönelik ya da kendine yeterli üretim yapan küçük üretici köylülerle topraksız fakir köylüleri şiddetli bir biçimde sarstı.[1] Büyük toprak sahipleri ise savaşın yarattığı koşullarda kâr yapma olanağına sahiptiler. Savaşın ekonomi üzerindeki olumsuz tesirleri ve devletin savaş dolayısıyla uyguladığı tarımsal politikalar köylerdeki yaşam koşullarını küçük köylüler için oldukça güç bir hâle getirdi. Savaş koşullarının yükü askeri seferberlik, hükümetin zorunlu mahsul alımları, Toprak Mahsulleri Vergisi (TMV), Yol Vergisi, Hayvan Vergisi ve ücretli iş mükellefiyeti gibi uygulamalarla büyük ölçüde küçük üretici ve fakir köylülüğün omuzlarına yıkıldı.

Küçük köylüler savaşın yarattığı ekonomik yükü belki de en çok sırtlanan toplumsal kesimlerden biri olmasına rağmen, siyasi

1 1950 yılına ait istatistiklere göre, kırsal ailelerin yüzde 20'si topraksız fakir köylü, yüzde 62'si de küçük arazili, sınırlı üretim yapan küçük köylü ailelerdir. Yani 1950 yılı itibarıyla tüm köylü nüfusun yaklaşık yüzde 82'lik bir kısmını küçük üreticilerle topraksız köylüler oluşturuyordu. Bkz. Tezel, *a.g.e.*, s. 363.

ve ticari elitlere odaklı erken Cumhuriyet tarihçiliğinin, köylülerin yaşadıkları sıkıntıları genelde ihmal ettiğini görürüz. Köylülerin acı dolu deneyimleri, uzun dönemli gelişme ve modernleşme sürecinin, yaşanması zorunlu olan geçici bir aşaması olarak görüldü. Türkiye'nin yakın geçmişi, ekonomik gelişmenin ve demokrasinin öncüsü olarak varsayılan kapitalist işadamlarının ortaya çıktığı bir süreç olarak tahayyül edildi. O nedenle, köylülerin içinde bulunduğu yaşam koşullarına ve bu koşullara karşı verdikleri mücadelelere hemen hemen hiç ilgi gösterilmedi. Öte yandan, devletle işadamları arasındaki gerilimler vurgulanırken, devletle küçük köylülük arasındaki gerilimler genelde göz ardı edildi. Siyasi ve ticari elitlerin sorunları, örneğin Varlık Vergisi yoğun bir ilgi odağı olurken,[2] askeri seferberliğin, MKK'nin, tarım politikalarının, zorunlu mahsul alımlarının ve TMV'nin köylülere yaptığı olumsuz etkiler, Türkiye tarihçiliğinde layık olduğu ilgiyi görmedi.

Özellikle Türkiye tarihçiliğindeki güçlü-merkeziyetçi devlet anlayışı köylülerin yaşam mücadelelerinin ve direnişlerinin gözden kaçırılmasında etkili oldu. Devleti ve elitleri tarihsel özneler olarak gören erken Cumhuriyet dönemi tarih yazımı, köylüleri içinde bulundukları koşullar ve devlet politikaları karşısında pasif ve etkisiz yığınlar olarak sergiledi.[3] Dolayısıyla savaş sonrasındaki siyasi liberalleşme sürecinin ve sosyal politika alanındaki gelişmelerin salt elitlerin isteğiyle, toplumsal alanda devleti zorlayan bir toplumsal mücadele süreci yaşanmaksızın ortaya çıktığı düşünüldü.

Kırsal alanda siyasi örgütlenmelerin ve kolektif toplumsal mücadelelerin gerçekleşmemesi, siyaseti ve sınıf çatışmasını dar anlamıyla alarak açık, örgütlü, programlı parti politikası ya da açık protesto hareketleri arayan sosyal bilimciler ve tarihçiler için, kırsal alanlarda siyasi yaşamın oldukça durağan olduğu sanısını doğurdu. Bu bakış açısı, gündelik yaşam içinde daha farklı biçimlerde cereyan eden toplumsal gerilimlerin, sınıf çatışmalarının ve köylü-

2 Bkz. Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000); Rıdvan Akar, *Aşkale Yolcuları: Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları* (İstanbul: Belge Yayınları, 2000).

3 Benzer doğrultuda bir eleştiri için bkz. A. Başer Kafaoğlu, *Varlık Vergisi Gerçeği* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2002), s. 67.

lerin gündelik formlardaki mücadele ve direnişlerinin gözden kaçırılmasına yol açtı. Devletin tarım ve köylülüğe yönelik politikaları ise büyük ölçüde konuyla ilgili yasal düzenlemeler çerçevesinde ele alındı. Bunların uygulanma esnasında nasıl yeniden şekillendikleri ve köylülerle etkileşimleri sorunsallaştırılmadı.[4]

Kitabın bu bölümü, dar gelirli ve yoksul köylülerin yaşam deneyimine ve siyasetteki rolüne ilişkin farklı bir yaklaşım sunmaktadır. İlk olarak, köylülerin savaşın yarattığı ortamdan nasıl etkilendikleri ayrıntısıyla betimlenecek. İkinci aşamada, devletin tarım politikalarının uygulanması ve küçük köylülükle etkileşimi tartışılacak; devletin köydeki en önemli temsilcisi Toprak Mahsulleri Ofisi'nin (TMO) bu politikaların uygulanmasındaki rolü incelenecek. TMO'nun gündelik yaşam içindeki işleyişi üzerinde durulacak. Devletin ekonominin belkemiği olan tarımla ilgili aldığı kararların uygulanması sürecindeki kapasite sorunlarına dikkat çekilecek. Böylelikle, tek parti devletini nitelemek için kullanılan "güçlü devlet" tanımlamasının ne derece tartışmaya açık olduğu ortaya konulacak. Bu bölümde ayrıca köylülerin içinde bulunulan zor koşullara ve devletin tarım politikalarına karşı gündelik yaşam içindeki mücadeleleri incelenecek. Özellikle artan devlet harcamalarını finanse etmek ve iaşe sorununu çözmek için tasarlanan tarımsal ürün alımlarına ve TMV'ye karşı köylülerin hangi yöntemlerle direndikleri ve bu direnişin gerek devlet maliyesi, gerekse iktidarın meşruiyeti açısından doğurduğu sonuçlar ortaya konulacak.

Savaşın Kırsal Kesime Etkileri

Türkiye'de tarım kesimi 1929 Ekonomik Krizi'nin olumsuz etkilerini ancak 1930'ların sonlarına doğru devletin müdahaleleriyle üzerinden kısmen atabilmişti. Her ne kadar kriz dönemi boyunca tarımsal malların iç ticaret hadleri düşük kaldıysa da, Ziraat Ban-

4 Şevket Pamuk'un makalesi bu konuda bir istisna sayılabilir. Bkz. Şevket Pamuk, "War, State Economic Policies, and Resistance by Agricultural Producers in Turkey, 1939-1945", *Peasants & Politics in The Middle East*, Farhad Kazemi ve John Waterbury (ed.) (Miami: Florida International University Press, 1991).

kası'nın hububat alımlarıyla tarımsal üretimde aşırı dalgalanmaların önüne geçilmiş, tarım sektöründe belirli bir istikrar sağlanmıştı. 1930'ların ikinci yarısında tarımsal üretimde önemli oranda artış kaydedilmiş ve tarım ürünlerinin iç ticaret hadleri yükselmişti. Bu yıllarda, tarımsal üretimin pazarlanma durumu da görece iyi durumdaydı. Savaş yıllarında ise, tarım ürünlerinin pazarlanma derecesi Cumhuriyet döneminin en düşük seviyesine indi. Askeri seferberlik ve çekim hayvanlarının müsaderesi sonucu meydana gelen üretim araçlarındaki yetersizlikler ve işgücü sıkıntısı tarımsal üretimde büyük düşüşlere yol açtı. İlk düşüş 1941'de meydana geldi (bkz. Grafik 1). Toplam üretim 1937-1939 seviyesinin yüzde 15 altına düştü ve 1942'deki konjonktürel iyileşmenin dışında, savaş boyunca bu seviyenin altında kaldı.[5] 1945'e gelindiğinde tarımsal üretim 1938'deki seviyesinden yaklaşık yüzde 40 oranında daha azdı.[6]

Üretimin azalmasının yanı sıra, bu dönemde köylülerin ürettiği malların fiyatları, satın almak zorunda oldukları malların fiyatları karşısında düşüş gösterdi. Saydam hükümetinin tarım ürünlerine piyasa fiyatlarının çok altında bir fiyat vererek el koyması, diğer mal ve hizmet fiyatlarının yükselişe geçtiği savaş yıllarında, tarım ürünlerinin iç ticaret hadlerini olumsuz etkiledi. Böylece ülke içi işleyen fiyat mekanizması, köylüye düşük fiyattan zorunlu hububat alımları ve TMV gibi yükler bindirilmeden önce küçük köylüyü sarsmaya başlamıştı. İç ticaret hadlerinin tarımın aleyhine seyri, Saraçoğlu hükümetinin tarım ürünlerinin fiyatlarını serbest bıraktığı 1942 ve 1943 yılları dışında, bütün dönem boyunca sürecekti.[7] Dolayısıyla, köylüler, savaş öncesine göre, zorunlu olarak tükettikleri her madde için ürettikleri malların daha fazlasını vermeye başlamışlardı. Halil Aytekin bu durumu şöyle ifade ediyordu:

---

5 *a.e.*, s. 129-131.

6 Devletin buğday ve iaşe politikalarını eleştiren ve üretim seviyesindeki düşüşlerin nedenlerine dikkat çeken Ahmet Hamdi Başar'ın hatıraları önemli bilgiler içermektedir. Bkz. Murat Koraltürk (yay. haz.), *Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları: Meşrutiyet, Cumhuriyet ve Tek Parti Dönemi: "Gazi Bana Çok Kızmış..."*, c. 1 (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007), s. 660-665.

7 Bkz. Tezel, *a.g.e.*, s. 426.

> Bugün açık olan bir hakikat varsa o da köylümüzün her zamankinden ziyade sıkıntı ve darlık içerisinde olduğudur. Harpten önce sattığı bir kilo buğdaya karşılık en aşağı sekiz metre bez, iki teneke sade yağına bir teneke gaz, bir koyuna alâsından bir kat urba, iki tavuğa bir tırpan, bir kilo peynire bir kilo sabun, bir kilo yapağıya bir geyim gön [bir çift ayakkabı derisi], altmış kilo buğdaya iki çift celep malı alabiliyordu. Bugünün şartlarına göre bu ihtiyaçlarını sağlayabilmek için ancak bu ödediği malların bazılarında beş mislini yatırabilmeli ki, harpten önceki satın aldığı malların daha çürük, daha bozuk ve enginini elde edebilsin.[8]

Nihayetinde, savaş yılları içinde köylülerin satın aldıkları malların fiyatlarının ürettikleri tarımsal ürün fiyatlarına oranını yansıtan geçinme endeksi yaklaşık beş kat arttı (Grafik 6). Tahmin edilebileceği gibi, bu tablonun asıl kurbanları küçük köylülerdi. Zirai mahsullerin fiyatlarıyla sınai mamullerin ve zirai girdilerin fiyatları arasındaki artış dengesizliğine rağmen, ekonomik durumlarında gelişme görülen köylü kesimi yalnız büyük çiftlik sahipleri oldu ki, bunların bütün köylülük içindeki oranı da oldukça azdı.[9]

Keyder ve Birtek'in belirttiği gibi, "savaş yıllarında hükümetçe tarımsal ürünün düşük fiyattan zorla satın alınması politikası küçük çiftçinin pazarlanabilir mahsulünü bitiriyor, büyük çiftçininkini ise sadece azaltıyordu. Büyük çiftçiler kalan ürünü piyasada ya da karaborsada satarak yüksek fiyatlardan yararlanabiliyorlardı."[10] Bunun yanında, askeri seferberlik dolayısıyla mahsulün kentlere ve pazarlara ulaştırılmasının çok daha pahalı ve güç bir hâle gelmesi nedeniyle zorlaşan ulaşım olanaklarından yalnızca maliyeti yüksek olan sevkiyat masraflarını karşılayabilen büyük çiftçiler faydalanabiliyordu. O dönemde Anadolu köylüsünün ekonomik durumuna ve TMV'nin uygulanmasına tanıklık etmiş olan A. Başer Kafaoğlu'nun yazdıkları bu konuda oldukça aydınlatıcıdır:

---

8 Halil Aytekin, "Köyde Yaşayış", *Tan*, 16.07.1945.

9 "Yakın ve Ortadoğu Bölge Toplantısına Sunulan Türk Raporu", *Çalışma*, no. 24 (1947), s. 51

10 Çağlar Keyder ve Faruk Birtek, "Türkiye'de Devlet Tarım İlişkileri (1923-1950)", *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, Çağlar Keyder (der.) (Ankara: Dost Kitabevi, 1983), s. 210.

> Bir büyük toprak sahibinden dinlediğime göre bu toprak ağaları, sayısı ülkede çok az olan kamyonlarla İstanbul, Eskişehir gibi çok nüfuslu kentlere tahıl ya da bakliyat sevk etmişler. Çünkü trenlerde Ofis malları dışında bu gibi emtia sevki yasaktı. Böylece özellikle kuru fasulye ve tahıl satışından büyük paralar kazanmışlar. Doğal ki, küçük ve orta çiftçinin bu olanağı yoktu. Daha yakın merkezlerde mallarını dikte edilen ucuz fiyatlarla satmak zorunda kaldılar. Zaten durum sadece buğdayla sınırlı bir oluş değildi. Buğday yanında bütün tahıllarda (arpa, mısır vb.) ve bakliyatta aynı yollar tutuluyordu.[11]

Savaş döneminde kaleme alınan köye yönelik gezi ve inceleme yazılarında da hububat fiyatlarının yükseldiği 1942-1943 yıllarında, daha ziyade büyük ölçekli üretim yapan köylünün kâr ettiği belirtilmekteydi. Dolayısıyla savaş döneminde vurgunculuktan

Grafik 6- Köy Geçinme Endeksi

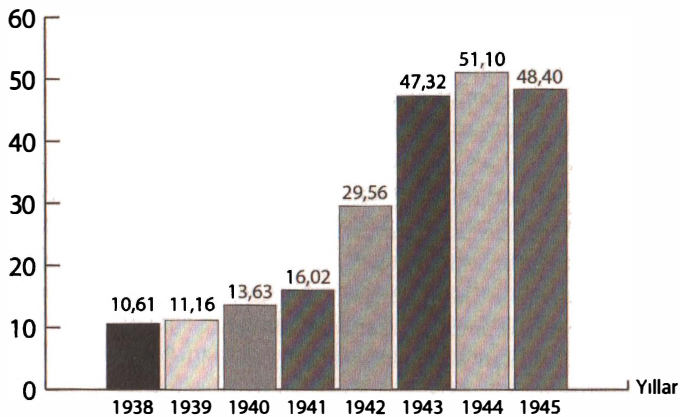

Veriler için bkz. Yıldırım Koç, *Türkiye'de Sınıf Mücadelesinin Gelişimi (1), 1923-1973* (Ankara: Birlik Yayıncılık, 1979), s. 153.

11 Kafaoğlu, *a.g.e.*, s. 73.

zenginleşip, kente eğlenmeye gelen görgüsüz çiftçiyi karikatürize eden "hacıağa" tipinin bütün köylüleri temsil etmediği bir gerçekti. Hüseyin Avni ve Zekeriya Sertel bürokratlar ve kentliler arasında sıkça dile getirilen, bütün köylülerin zengin olduğu yolundaki söylemleri eleştiriyor, köylülerin içinde sadece varlıklı bir azınlığın tarım ürünleri fiyatlarının artmasından ve karaborsacılıktan zengin olduğunu öne sürüyordu. Hüseyin Avni, bütün köylünün değil, sermaye sahibi, büyük toprak sahibi, piyasaya ürün arz etme olanağına sahip olan köylü kesiminin zenginleştiğini yazıyordu.[12] Zekeriya Sertel'in görüştüğü bir köylü ise, "*Köyde zengin olan yok değildir; ama sefil olan daha çoktur*" diyerek köylüler arasındaki sınıfsal farklılaşmanın altını çiziyor ve savaşın köylülüğün değişik katmanlarına farklı bir biçimde yansıdığını ifade ediyordu.[13] Özetle, köylülüğün büyük bölümünü teşkil eden küçük üreticiler ve topraksız köylüler 1942 ve 1943'teki fırsatlardan yararlanamamış, ancak büyük üreticiler savaş yıllarının yarattığı fırsatları yüksek kârlara tahvil etme olanağı bulabilmişti.

Tarım ürünlerinin fiyatlarıyla tarımsal girdilerin fiyatları arasındaki orantısızlık, özellikle bu girdileri elde etmeye gücü yetmeyen küçük köylünün ekonomik durumunu ve üretim faaliyetlerini güçleştiriyordu.[14] Bu nedenle, ülkenin ziraat bölgelerinden bu konularda çeşitli şikâyetler yükseliyordu. Eskişehir gibi önemli bir buğday üretim merkezinde köylüler, tarımsal aletlere ihtiyaç duyduklarını ve bunların fiyatlarının düşürülmesi gerektiğini belirtiyorlardı. 1943 yılında, Eskişehir'de pulluk ve çift demirine şiddetle ihtiyaç duyulduğu, tırpan, orak makinesi ve benzeri zirai aletlerin ihtiyaca uygun bir şekilde temin edilmesinin ve bunların fiyatlarının düşürülmesinin, bütün köylülerin ısrarla üzerinde durduğu dileklerden olduğu belirtiliyordu.[15]

12 Hüseyin Avni, "Hangi Köylü Zenginleşiyor?", *Yurt ve Dünya*, no. 20 (1942), s. 20.
13 Zekeriya Sertel, "Köylü Hakikaten Zengin Oldu mu?", *Tan*, 08.06.1943.
14 "Yakın ve Ortadoğu Bölge Toplantısına Sunulan Türk Raporu", *Çalışma*, no. 24 (1947), s. 51.
15 Seçim Yerlerinde Tetkikler Yapmış Olan Eskişehir Mebuslarının Tanzim Eyledikleri 26.11.1943 Tarihli Rapor, BCA CHPK [No. 490.1 / 652.169.1].

Konuyla ilgili yaşanan problemleri çözmek ve üreticilerin ihtiyaçlarına cevap vermek için 1943 yılında Zirai Donanım Kurumu kuruldu. Kurum, tarımsal üreticilerin savaş yıllarında fiyatları artan ve zor bulunan makine, araç, gereç, gübre, tohum, çekim ve besi hayvanı gereksinmelerini karşılayacaktı.[16] Fakat Eskişehir gibi oldukça önemli bir tahıl merkezinde bile Zirai Donanım Kurumu oldukça "donanımsız" ve etkisizdi. Kurum 1943 yılı başlarında kurulmasına karşın, 1944 yılında Eskişehir'deki şubesinin halen saban, tırpan ve orak gibi aletlere bile sahip olmadığı, bir an önce kurumun bu temel ihtiyaçlarının tedarik edilmesi gerektiği bildiriliyordu.[17]

Ayrıca, devlet tarafından tedarik edilen tohumlukların dağıtımı da aksıyor, dağıtım yapıldığı durumlarda ise, küçük köylülerin sıklıkla haksızlığa uğradığı oluyordu. Bazen dağıtılan tohumluktan küçük üreticiye ya çok az verilir ya da hiç verilmezken, nüfuz sahibi olan toprak sahiplerine bolca verildiği oluyordu. Tohumluk tedarikindeki güçlükler ve tohumlukların dağıtımı esnasındaki eşitsizlikler, tarım aletlerinin pahalılaşması ile birleşiyor, küçük köylülerin üretim faaliyetlerini ve hayat koşullarını zorlaştıran temel faktörlerden biri oluyordu. Dolayısıyla, bu dönemde, kendilerine dağıtılması gereken tohumlukların dağıtılmadığı, dağıtıldığında ise geç kalındığı ya da adaletsizlik yapıldığı köylülerin yaygın şikâyetlerinden biri oldu. Örneğin, Çorlu'nun Türkgücü Köyü'nden Faik Güldere adlı bir köylü, kendisiyle röportaj yapan Zekeriya Sertel'e, ziraat seferberliği kapsamında ekilmek üzere dağıtılan 8-10 ton civarındaki mısırın çoğunun köylerdeki zenginlerin elinde kaldığından ve küçük köylüye çok küçük bir pay düştüğünden yakınıyordu.[18] TBMM yıllıklarında yer alan dilekçe listelerinde de görülebileceği gibi, köylülerin devlet yetkililerine yazdıkları dilekçelerde en çok şikâyet ettikleri ve çözümünü istedikleri konuların başında tohumluk meselesi gelmekteydi.[19] Yine, milletvekillerinin

16 Tezel, *a.g.e.*, s. 418.

17 Eskişehir Bölgesi Teftiş Raporunun Genel Sekreterliğe Sunulduğu, 09.11.1944, BCA CHPK [No. 490.1 / 652.169.1].

18 Zekeriya Sertel, "Köylü Hakikaten Zengin Oldu mu?", *Tan*, 08.06.1943.

19 Bkz. *TBMM Yıllık* (1 Teşrinisani 1940-31 Teşrinievvel 1941) (Ankara: TBMM Matbaası, 1943).

kendi teftiş ve seçim bölgelerine ait raporlarında köylülerin konu hakkındaki şikâyetlerini görmek mümkündür.[20]

Aşağıda ayrıntılarıyla anlatılacağı gibi, köylülüğün çoğunluğunu oluşturan küçük bir arazi üzerinde, yerel pazarlar için ve bazen de sadece kendi ihtiyacı için üretim yapan, başkasının arazisinde çeşitli anlaşmalarla çalışmak zorunda kalan küçük köylüler, savaş yıllarındaki kâr olanaklarından yararlanmak şöyle dursun, önemli sıkıntılarla karşılaşmışlar ve fakirleşmişlerdi. Öyle ki, Demokrat Parti döneminde başlayacak olan kırdan kente göç süreci açıklanırken, göçün nedenleri, 1950'li yıllarda hızlanan tarım sektöründeki makineleşmenin yanında, İkinci Dünya Savaşı yıllarında küçük köylülerin ekonomik koşullarının sarsılmasına kadar götürülebilir.

***

Savaşın köylüler üzerindeki en önemli olumsuz etkisi, genç ve üretken yaştaki köylü erkeklerin önemli bir bölümünün silahaltına alınması ve üretim alanından çekilmesi oldu. Ortalama bir milyon kişilik ordunun yaklaşık 750.000'ini köylüler oluşturuyordu.[21] Ailesinin geçimi için çalışan topraksız ya da az topraklı köylüler askere gidince, geride kalan aileleri büyük sıkıntılar çekti.[22] Tarım sektöründe çalışanların sayısı azaldığı için, geride kalanlar daha çok emek sarf etmek zorundaydı. Henüz silahaltına alınmamış olanlarla birlikte ihtiyarlar, kadınlar ve çocuklar daha yıpratıcı bir yoğunlukta çalışmak mecburiyetinde kalıyorlardı.[23]

Hükümet, köylülerin askere alınması karşısında gerek tarımsal üretimin aksamaması, gerekse geride kalan yoksul asker ailelerinin iaşesini temin etmek için 1924 tarihli Köy Kanunu'nun 13. maddesinin 19. fıkrası ile önlem almaya çalıştı. Buna göre, bütün köy halkı, askerde bulunan köylülerin tarlalarını, bağ ve

20 Örneğin bkz. Zonguldak Bölgesi Parti Müfettişi'nin Teftiş Raporu, 03.08.1944, BCA CHPK [No. 490.1 / 723.472.1]; 1942 tarihli Manisa Vilayeti'ne ait milletvekili raporunda da tohumluk meselesinin köylünün temel sorunu olduğu belirtiliyordu. BCA CHPK [No. 490.1 / 684.322.1].

21 Kafaoğlu, *a.g.e.*, s. 74.

22 *a.e.*, s. 17.

23 "Yakın ve Ortadoğu Bölge Toplantısına Sunulan Türk Raporu", *Çalışma*, no. 24 (1947), s. 51.

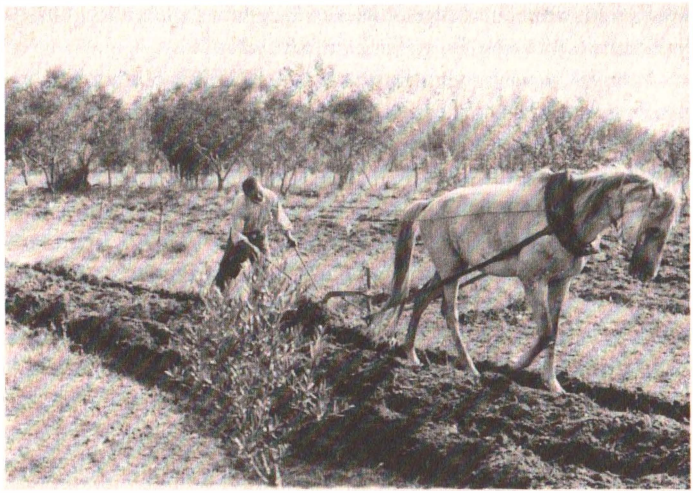

MÖ 2000'li yıllarda icat edilen karasaban halen Anadolu köylüsünün temel tarım aletiydi. Cengiz Kahraman Arşivi.

bahçelerini imece yolu ile sürüp ekmek ve harmanlarını kaldırmakla yükümlüydü.[24] Uygulamada ise bu yükümlülüğün yerine getirildiği pek olmuyordu. Mediha Berkes'in Batı Anadolu köylerinde yaptığı gözlemlere göre, bazı köylerde erkeklerin bir kısmı askerde olduğundan kadınlar bütün tarlaları ekememişler ve tarlalar atıl kalmıştı. Dolayısıyla, askere alınan köylülerin aileleri tarlaları ekerek geçimlerini sürdürmekte büyük güçlüklerle karşılaşıyordu.[25] Gerçekten, kendi geçimini dahi binbir zorlukla sağlayan köylülerin, komşularının arazileriyle ilgilenmeleri neredeyse imkânsızdı.

Öte yandan, asker ailelerine hükümet tarafından doğrudan yardım yapılması kararlaştırılmıştı. Fakat bu yardımlar düzenli bir biçimde yapılamıyordu. Asker ailesi olan pek çok yoksul köylü, asker ailelerine yapılacağı söylenen yardımların kendilerine yapılmadığı-

24 "Yardım İşleri: Dahiliye Vekili Faik Öztrak BMM'de Asker Ailelerine Yardım Meselesi Hakkında Beyanatta Bulundu", 16 Kasım 1940, *AT*, no. 85 (İlkkanun 1940), s. 34.

25 Mediha Berkes, "Köyde Yaşayış", *Yurt ve Dünya*, no. 30 (1943), s. 194.

Köylüler seferberlikten en çok etkilenen kesim oldu. Askere alınan köylülerin arkada bıraktığı akrabaları yaşlısı, çocuğu, kadınıyla daha fazla çalışmak zorunda kaldı. *Akbaba*, no.14, 08.06.1944.

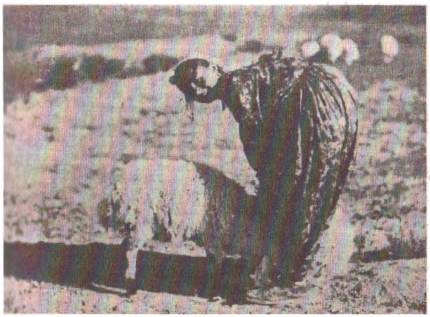

nı ve kendilerine gerekli yardımın bir an önce yapılması gerektiğini belirten şikâyetlerini ve dileklerini devlet yetkililerine iletiyordu.[26]

Askeri seferberlik yanında belirli yörelerdeki köylülerin hayatlarını zorlaştıran bir başka gelişme ücretli iş mükellefiyeti oldu. Hükümetin kömür madenlerinde zorunlu olarak çalışmaya tabi tuttuğu köylülerin durumu vahimdi. Zonguldak milletvekillerinin Karabük'teki köylerde yaptıkları gözlemlere göre, ücretli iş mükellefiyetinin yaygın olarak uygulandığı bazı sanayi bölgelerinde gerek askere almalar, gerekse iş mükellefiyeti nedeniyle köylerde kalanlar ziraat işlerine yetişemiyorlar, vakitlerinin önemli bir bölümünü kışlık odun toplamak için ayırdıklarından ziraat işlerini aksatmak zorunda kalıyorlardı.[27]

Aynı doğrultuda, Çanakkale Parti Müfettişi Dr. M. Bengisu'nun 1944 tarihli raporunda verdiği bilgiye göre, Gelibolu'da mecburi iş mükellefiyetine tabi tutulan çiftçilerin bir bölümü ekim mevsimi geldiği hâlde köylerinden çok uzaklara gönderilmelerinden dolayı ziraat faaliyetlerini yürütemiyorlardı.[28]

Köylüler, üretim faaliyetlerini aksatan bu gibi durumlarda mükellefiyeti deliyorlar ve çalışma mükellefiyetine tabi tutuldukları işyerlerinden firar ediyorlardı. Örneğin Zonguldak milletvekillerinin intihap dairesi, yani seçim bölgesi raporlarına göre, Zonguldak'ta "*hasat ve çift sürme zamanında köylerinde bu işlerini görecek yakınları bulunmayan mükellef ameleler ocaklara gelmemekte ve getirilmiş olanlar da firar etmekte*" idi. Raporda, "*Köyünde ailesinin yiyecek zahiresi bulunmayan bir mükellefi ocaklarda işbaşında tutabilmenin ve firardan alıkoymanın ne dereceye kadar kabil olabileceğini takdir etmek güç değildir*" deniyordu.[29]

26 Örneğin, CHP'nin 1942 Yılı İstanbul Vilayet Kongresi'ne sunulan Safra Köyü'nün dilekleri arasında, askere giden köylü ailelerine, kanunlarda öngörülen yardımın yapılmadığı belirtiliyor, asker ailelerine yapılması gereken yardımların bir an önce yerine getirilmesi isteniyordu. CHP İstanbul Vilayeti 1942 Yılı İl Kongresi Zabıt Hülâsası, BCA CHPK [No. 490.1 / 162.646.1].

27 Zonguldak Teftiş Raporlarına Vekâletlerden Gelen Cevapların 4. Büroya Sunulduğu, 03.01.1943, BCA CHPK [No. 490.1 / 513.2061.2].

28 Çanakkale'den Parti Müfettişi Dr. M. Bengisu'nun 1944 Yılına Ait Teftiş Raporu, BCA CHPK [No. 490.1 / 468.1918.1].

29 Zonguldak Milletvekilleri H. Karabacak, H. Atıf Kuyucak, İ. Etem Bozkurt, Rıfat Vardar, S. Devrin, E. Erişir'in 08.10.1942 Tarihli İntihap Dairesi Raporu, BCA CHPK [No. 490.1 / 722.470.1].

Bazı durumlarda köylüler iş mükellefiyetine tabi tutulmamak için açık bir biçimde bölgedeki idari amirlere ve jandarmaya direniyorlardı. Örneğin, köy muhtarları kimi zaman iş mükellefiyetine tabi tutulan köylülerin listesini kabul etmiyorlar, bunun sonucunda kaymakam tarafından aşağılanıyorlar, itiraz ettikleri için kendileri de listeye dâhil ediliyorlardı. Bunun üzerine, hem Ankara'ya durumlarını bildiren dilekçeler yazıyorlar hem de mükellefiyetten kaçıyorlardı.[30] Bu firarlar karşısında köylüler oldukça sert önlemlerle karşılaşıyorlar, bazı durumlarda evlerinin basılmasından, çocuklarının ve eşlerinin gözaltına alınmasına, işkenceden aşağılamaya kadar çeşitli baskı ve eziyetlere maruz kalıyorlardı. Hatta bazı durumlarda mükellef köylüler evlerine uğrayamıyor, dağlarda, ormanlarda gizlenmek zorunda kalıyorlardı. (Bu köylü-işçilerin deneyimlerini bir sonraki bölümde, ücretli iş mükellefiyeti anlatılırken ayrıntılarıyla ele alacağım için detaya girmiyorum.)

Tarım işlerinin ve ücretli iş mükellefiyetinin yanında, o dönemde köylüler arasında "yol parası" denilen Yol Vergisi yükümlülüğü vardı. Cumhuriyet'in başından itibaren oranı zaman zaman değişen bu vergi yükümlülüğünü yerine getirmek savaş yıllarında daha da zorlaşmıştı. Zira vergi oranı bir misli artırılmıştı. Savaşın başlangıcından 1943 yılına dek vergi oranı aslen 4 TL idi; fakat il genel meclislerine vergiyi 6 TL'ye kadar yükseltme yetkisi verilmişti ve fiiliyatta köylüler 6 TL ödüyordu. 1943 Haziran ayında ise "fevkalâde ahval" öne sürülerek verginin asli oranı 8 TL olarak belirlendi. Bu durumda ya ailenin her bir erkek ferdi için 8 TL verilmesi ya da belirli bir süre zorunlu olarak hükümetin yol, köprü ve meydan yapım işlerinde çalışmak gerekiyordu. Birkaç erkeği olan ailelerde her biri için bu meblağı ödemek köylüye çok ağır geldiğinden, köylüler Yol Vergisi'ni genellikle bedensel çalışma biçimde ödüyorlardı.[31] Erkeklerinin bir kısmı askerde olan veya zo-

30 CHP Zonguldak İl İdare Kurulu'ndan Genel Sekreterliğe Gelen Dilek ve Şikâyet Mektupları, 24.10.1945, BCA CHPK [No. 490.1 / 491.1978.1].

31 Mediha Esenel, *Geç Kalmış Kitap: 1940'lı Yıllarda Anadolu Köylerinde Araştırmalar ve Yaşadığım Çevreden İzlenimler* (İstanbul: Sistem Yayıncılık, 1999), s. 126. Ayrıca bkz. "Şose ve Köprüler Kanununa Ek Kanun", Tarih: 31/5/1943, no. 4427. *RG*, 3 Haziran 1943, no. 5420, s. 5217.

runlu çalışmaya tabi tutulan ve kendi tarlalarında çalışmaya dahi zor yetişen fakir köylü aileler için yol parası ve yollarda çalışmak ek bir yük yaratıyordu.

Tarımsal ürünlere yakın olmaları sebebiyle her ne kadar kentlilere göre yiyecek bulma konusunda avantajlı gibi görünseler de, savaş yıllarında köylüler de temel gıda maddelerini temin etmek konusunda büyük sıkıntılar yaşadılar. Bazı köylerdeki yiyecek darlığının boyutları açlığa kadar gidebiliyordu. İaşe sıkıntısı ağır vergi borçları ile birleşince, köylüler aç kalmamak için eşyalarını satıyorlar ve karşılığında buğday, un, bulgur gibi yiyecek maddeleri almak zorunda kalıyorlardı. Halil Aytekin'in 1943 yılında Batı Anadolu'daki köylerde yaptığı gözlemlere göre, savaşın yarattığı iaşe darlığı köylerde tüm şiddetiyle hüküm sürüyordu:

> Şehirlerde olduğu gibi, köylerimizde de iki yıldır geçim vaziyeti normal yıllara uymayan bir seyir takip etmektedir. Harbin patlak vermesiyle iaşe ve geçim işleri şehir ve kasabalarımızda olduğu kadar, köylerimizde de tesirini göstermiş, harbin üçüncü yılı olan 1942 senesinde şiddet ve hızını artırarak birçok dar görüşlü kimsenin iddiası hilafına birçok mıntıka köylerinde şehirlere taş çıkartacak bir kıtlık ve açlık hüküm sürmeğe başlamıştır.[32]

Savaş yıllarında Mediha Berkes'in *Yurt ve Dünya*[33] dergisinde yayınlanan, köylerde yaptığı inceleme gezilerine dayanan gözlemleri ise bazı köylerde kıtlık ve hatta açlık yaşandığını göstermektedir. Mediha Berkes köylülerin iaşe durumunu şöyle anlatmaktadır:

> Turhal'da fırınlar birçok gün un bulamadıklarından ekmek yapamıyorlar. Fakir halk bazı günler aç kalıyor. Ekmek çıktığı günler fırınların önünde büyük bir kalabalık toplanıyordu. Her tarafta halkın ittifakla anlattığına göre, kıtlığın bir nedeni daha vardı. Bazı tüccarlar daha yeni

32 Halil Aytekin, "Köylülerin İaşe Durumu", *Yurt ve Dünya*, no. 36 (1943), s. 487.

33 *Yurt ve Dünya*, 1941-1944 yılları arasında, Behice Boran, Nıyazi Berkes, Adnan Cemgil, Pertev Naili Boratav, Muzaffer Şerif Başoğlu, Hüseyin Avni gibi entelektüel akademisyenlerin bulunduğu bir grup tarafından yayınlandı. Dergi, dönemin en demokrat ve yüksek seviyeli toplum bilim ve kültür platformuydu.

> mahsul çıkmadan köylüye borç para vermiş, mahsul çıkar çıkmaz pirinç, mercimek, nohut, fasulye gibi şeyleri etraftan ucuz fiyatla toplamış veya fiyatlar daha artmadan çok miktarda besin maddesi satın almışlardır. Böylece halkın elinde avucunda yiyecek kalmamış, bilinmez yerlerde ve bilinmez ellerde toplanmıştır. Yozgat istikametinde gördüğümüz bir küçük köyde çok yiyecek darlığı vardır. İçlerinde şunu bunu satıp bir parça un alıp günü gününe geçinenler, bulamadığı zamanlar aç kalanlar vardır. Gittiğimiz evlerden birinde hiç yiyecek yoktu... Kadın birkaç günlük loğusa idi, fakat sütsüzlükten çocuğu ölmüştü.[34]

Zonguldak milletvekilleri de kendi seçim bölgelerindeki kaza ve köylerde yaptıkları tetkiklere ve köylülerle bire bir görüşmelerine dayanarak hazırladıkları bir raporda, köylülerin yiyecek maddesi bulma hususunda karşılaştıkları güçlüklere ve gıda darlığı konusundaki şikâyetlerine değiniyorlardı. Buna göre, ancak ev eşyalarını satarak gıda maddesi alabilen kimi köylülerden artık satacak eşyası kalmayanlar vardı:

> Uğradığımız her kaza ve nahiyede köylülerle nahiye merkezlerinde oturanlar ekmeklik zahire bulabilmek için karşılaştıkları zorlukları ve çektikleri sıkıntıları anlattılar. Bazıları günlerce dolaşıp araştırdıkları hâlde zahire bulamayarak elleri boş döndüklerini ve bazılarında şimdiye kadar ellerinde bulunan eşya mübadelesiyle ve güçlükle tedarik edebildikleri zahire için artık bellerinde ve evlerinde mübadeleye çıkaracak eşyaları kalmadığını söylediler.[35]

Ülkenin doğu bölgeleri de benzer sıkıntılarla boğuşuyordu. CHP Gaziantep Bölgesi Parti Müfettişi Fahrettin Tiritoğlu'nun 1 Temmuz 1942 tarihli teftiş raporunda, Gaziantep köylerinde yaşanan gıda darlığına dikkat çekilmektedir. Tiritoğlu raporunda, bazı köylerde ekmek sorununun, hatta çocuk ölümlerine yol açacak raddeye varan bir açlığın hüküm sürdüğünden söz eder:

---

34 Mediha Berkes, "Köyde Yaşayış", *Yurt ve Dünya*, no. 30 (1943), s. 192.

35 Zonguldak Milletvekilleri H. Karabacak, H. Atıf Kuyucak, İ. Etem Bozkurt, Rıfat Vardar, S. Devrin, E. Erişir'in 08.10.1942 Tarihli İntihap Dairesi Raporu, BCA CHPK [No. 490.1 / 722.470.1].

> Geçen yıl mahsul az olduğu için bu vilayetimizin her tarafında çok fazla ekmek sıkıntısı çekilmiş ve bilhassa Kilis ve Nizip kazalarında bazı köylerde buğday, arpa ve darı bulunmadığı için küşne ile bu ihtiyacın karşılanması yüzünden halkın hastalandığı ve hatta sütteki çocuklarda ölüm vakaları da olduğu görülmüştür.[36]

Cahit Kayra'nın anıları ise, Karadeniz Bölgesi'nin kırsal kesimlerindeki açlık hakkında ipuçları verir. Kayra, savaş yıllarında memur olarak gittiği Trabzon'un bir köyü olan Vakıfkebir'de ekmek bile bulamamıştır. Köyde balıktan başka yiyecek yoktur. O da yok denecek kadar azdır.[37] Savaş yıllarının tanığı olmuş Kemal Karpat ise, bu dönemde Kuzey Karadeniz Bölgesi'nin bazı köylerde açlıktan dolayı insanların öldüğünü belirtir.[38] Dönemin bir başka tanığı olan A. Başer Kafaoğlu da, açlık yüzünden Karadeniz Bölgesi'ndeki halkın süpürge tohumu yediğini yazar.[39]

Gerçekten ülkenin hemen hemen her bölgesinde, en gelişmiş batı bölgelerinde bile köylerde kıtlık ve bir dereceye kadar açlık yaşanıyordu. O dönemde Batı Anadolu köylerinde toplumsal incelemeler yapan Mediha Berkes, ülkenin sadece orta, doğu ve kuzey kısımlarında değil, iktisadi açıdan daha gelişmiş olan Ege Bölgesi'nde yer alan dağ köylerinde de şiddetli bir yiyecek darlığı olduğunu kaydeder.[40] Yiyecek darlığının dayanılmaz boyutlara ulaştığı yerlerde halk açlığa daha fazla dayanamadığından, kendilerine dağıtılan tohumlukların bir kısmını, ilaçlarını yıkadıktan sonra yemiştir.[41] Kuşkusuz, üretimde kullanılması gereken tohumların gıda darlığı nedeniyle yiyecek maddesi olarak kullanılması, savaş yıllarında tarımsal üretimi azaltan etmenlerden biri olacaktır.

Sanılanın aksine köylerde ne temel besin maddesi olan ekmek, ne de diğer besin maddeleri miktar ve kalite olarak bol ve sorunsuz değildi. Köylerde ekmek bulunduğu durumlarda bile bu ekmek-

36 CHP Gaziantep Bölgesi Müfettişi Fahrettin Tiritoğlu'nun 01.07.1942 Tarihli Teftiş Raporu, BCA CHPK [No. 490.1 / 653.176.1].
37 Cahit Kayra, *'38 Kuşağı* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2002), s. 98.
38 Karpat, *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party System*, s. 104-5.
39 Kafaoğlu, *a.g.e.*, s. 17.
40 Esenel, *a.g.e.*, s. 130.
41 Mediha Berkes, "Köyde Yaşayış", *Yurt ve Dünya*, no. 30 (1943), s. 194.

ler pek makbul olmayabiliyordu. Savaş yıllarında köylerde buğday ununun az olmasından ya da bulunamamasından dolayı darı ekmeği yapılıyor ve bu, gerek besin değeri, gerekse tat açısından oldukça kötü oluyordu.[42]

Köylülerin yiyecek darlığı karşısında pasif kaldıkları ve devletten hiçbir talepte bulunmadıkları söylenemez. Köylüler şikâyetlerini ve isteklerini dilekçeler yazarak Ankara'ya iletiyorlar, hükümetten yiyecek zahire, ekmek, un ve çeşitli yardımlar talep ediyorlardı. Birkaç örnek vermek gerekirse, Urfa'nın Taşlı Köyü'nden Sinan Dursak ve arkadaşları, Erzincan'ın Camolur Köyü'nden Hüseyin Cebe ve arkadaşları, Yozgat'ın Olucak Köyü'nden Salih Desteci ve arkadaşları ve daha birçok köylü "*yiyecek ve tohumluklarının teminine dair*" isteklerini dilekçe vasıtasıyla Ankara'ya iletiyorlardı.[43] Malatya'nın Birlik ve Mermere köyü halkı namına Mehmet Işık ise, "*Ofis'e teslim edilmesi gereken buğdayları teslim ederlerse kendilerinin aç kalacağını*" belirtiyordu.[44] Erzurum'un Yumruviran köylüleri "*yiyeceklerinin müsaderesiyle açlıklarına sebebiyet verildiğinden*" şikâyet ediyorlardı.[45] Mersin Çavuşlu Köyü muhtarı "*köy halkının zahiresiz kaldığı*"ndan yakınıyor, Ofis tarafından kendilerine zahire dağıtılmasını istiyordu.[46] Bunun gibi, yurdun muhtelif bölgelerinden gıda darlığıyla karşı karşıya kalan köylüler devletten iaşelerinin ve ekmeklerinin temini için birçok istek ve şikâyet dilekçesi kaleme almışlardır.[47]

42 Turgut İnal (28.02.2002), www.radyoilkhaber.com/site/turgut/28022002.asp.

43 *TBMM Yıllık* (1 Teşrinisani 1940-31 Teşrinievvel 1941) (Ankara: TBMM Matbaası, 1943), s. 320-323.

44 *a.e.*, s. 322.

45 *a.e.*, s. 310.

46 *a.e.*, s. 273.

47 Babaeski Celihli Köyü'nden muhtar İslam Öztürk yiyecek, ekimlik tohum ve gaz temini talep ediyor (s. 277); Altınoluk Nahiyesi köyleri hububat ve un istiyor (s. 280); Of'un İstavri Köyü muhtarı, köylerinin iaşesini istiyor (s. 290); Maraş Eloğlu, köyünün ekmek ihtiyacının teminini rica ediyor (s. 291); Of'un Kılındamavran Köyü, ekmek ihtiyaçlarının teminini rica ediyor (s. 291); Bafra'nın Teke Sarmaşık Köyü, zahire ihtiyaçlarının teminini rica ediyor (s. 293); Urfa'nın Karacurun Köyü, tohumluk ve yiyecek ihtiyaçlarının teminini rica ediyor (s. 310); Siverek'in Şekerli Taşlı Köyü, iaşelerinin teminini ve tohumluk istiyor (s. 318); Kemah'ın Camolur Köyü, Ağın'ın (Eğin) Hüseyin Saracık Köyü ve Araç'ın Olucak Köyü yiyecek ve tohumluk talep ediyor (s. 321). Bkz. *TBMM Yıllık* (1 Teşrinisani 1940-31 Teşrinievvel 1941) (Ankara: TBMM Matbaası, 1943).

Dilekçeler hem köylülerin içinde bulunduğu ekonomik koşulları ve iaşe sorununu hem de bu sorun karşısında sessiz kalmadıklarını göstermesi bakımından oldukça aydınlatıcıdır. Öyle ki, TBMM'ye gönderilen dilekçe sayısı savaş yıllarında üçe katlanmıştır. Dilekçeler köylülerin istek ve şikâyetlerini devlete ilettikleri ve kendi çıkarları doğrultusunda siyasi iradeyi zorladıkları temel araçlardan biri olmuştur.[48]

Köylerde yiyecek darlığına ek olarak insanların yaşamlarını güçleştiren başka bir sorun da devletin sağlık hizmetlerinin köylere ulaşmamasıydı. Beşinci bölümde ayrıntılı bir biçimde anlatılacağı üzere, savaş yıllarında geçim şartlarının ağırlaşmasına paralel olarak tifo, tifüs, sıtma, verem, frengi ve çeşitli sindirim sistemi hastalıkları yaygın bir hâl almıştı. Öte yandan, devletin kentlerde bile bin bir zorlukla sunduğu, bazı durumlarda sunamadığı sağlık hizmetleri ve salgınlarla mücadele programları, köylerde yok denecek gibiydi. Zaten savaştan önce de köylerin büyük çoğunluğunda doktor, ebe, hatta sağlık memuru bile mevcut değildi. Savaşla birlikte birçok doktorun, sağlık memurunun ordu hizmetine alınmış olması, sağlık personelini daha az bulunur hâle getirmişti. Sonuçta, savaş öncesinde Anadolu köylerinde hüküm süren, fakat 1930'ların sonuna doğru önemli ölçüde azaltılan sıtma, savaş döneminde daha da yaygınlaştı.[49] Savaş öncesinde yüzde 11'e kadar indirilen sıtmalı oranı, savaş yıllarında mazot ve kinin yokluğu gibi nedenlerle yüzde 32'ye çıktı.[50] Hükümet sıtmayla mücadele bölgeleri tesis etmişti, fakat bu mücadele ekonomik açıdan önemli yörelere yoğunlaşmış, birçok sıtmalı kaza ve köy sıtma mücadelesi kapsamına alınmamıştı. Bu durum, doğal olarak tarımsal üretimi olumsuz etkiledi. Anadolu'nun Konya gibi önemli bir tahıl üretim bölgesinden gelen haberlere göre, köylerde yaygın olan

48 Esat Öz'ün çok genel olarak sunduğu rakamlara göre, TBMM'ye gönderilen dilekçe sayısı 1927-1931 döneminde 5.208, 1931-1935 döneminde 5.209, 1935-1939 döneminde 4.143, 1939-1943 döneminde ise 15.155 olmuştur. Yani dilekçe sayısında üç kattan fazla bir artış söz konusudur. Esat Öz, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım* (Ankara: Gündoğan Yayınları, 1992), s. 167.

49 Bkz. Kafaoğlu, *a.g.e.*, s. 17.

50 Rıdvan Ege, *Türkiye'nin Sağlık Hizmetleri ve İsmet Paşa* (Ankara: Türk Hava Kurumu Basımevi, 1992), s. 15.

sıtma yüzünden 1943'ün hasat mevsiminde mahsulün bir kısmı tarlada kalmıştı.[51]

Sonuçta, savaş boyunca, Anadolu'daki birçok köy, kasaba ve kazadan CHP'ye sıtma salgınından, sıtmayla mücadelenin yetersizliğinden şikâyetler ve sıtma mücadelesi yapılması gerektiğine ilişkin talepler yağdı. Örneğin, 1944 yılında CHP'nin Konya Merkez Kaza Kongresi'nde, Konya'nın bütün köylerinde sıtmanın çoğaldığı ve sıtma memuruna ihtiyaç duyulduğu belirtiliyordu.[52] Cumhuriyet Arşivi'ndeki yerel parti kongrelerinin tutanaklarından, milletvekillerinin teftiş bölgesi ve seçim bölgesi raporlarından ve TBMM yıllıklarında listelenen dilekçe özetlerinden görüleceği gibi, özellikle kırsal alanlarda sıtma ile ilgili benzer şikâyet ve talepler çığ gibi arttı.[53]

O dönemde Batı Anadolu'daki Köy Enstitüleri'nde incelemelerde bulunmuş ve konu üzerine bir doktora tezi yazmış olan Fay Kirby'ye göre, savaş yıllarında Türkiye'nin ekonomik olarak görece iyi durumdaki bir bölgesinde bile endemik, yani yerel ve arada sırada salgın yapan hastalıkları olmayan elli öğrenci bulmak zordu. Savaş dönemi koşullarında röntgen filmi sağlanamaması nedeniyle, ilk yıllarda veremli ya da verem taşıyıcısı çocuklar artmıştı.[54] Kirby'nin görüştüğü bir Köy Enstitüsü müdürü, "*Öyle zamanlar*

51 Konya Mebusları A. Hamdi Dikmen, Ali Muzaffer Göker, Ali Rıza Türel, Dr. Osman Şevki Uludağ, Fuat Gökbulak, Galip Gültekin, İzzet Erdal, Kâzım Gürel, Kâzım Okay, Mustafa Ulusar, Naim Hazım Onat, Şevki Ergun, Vehbi Bilgin'in İntihap Dairesi Raporu, BCA CHPK [No. 490.1 / 511.2053.1].

52 Zonguldak Mebusu Konya Bölgesi Parti Müfettişi M. Emin Erişirgil'in 01.07.1944 Tarihli Teftiş Raporu, BCA CHPK [No. 490.1 / 511.2053.1].

53 Milletvekili raporlarında ve CHP'nin yerel kongre zabıtlarında, köylülerin sıtma konusundaki yakınmalarını ve isteklerini görmek mümkündür. Örneğin, köylerde sıtma yaygınlığından şikâyetler için bkz. Erzurum Bölge Müfettişi Konya Mebusu Sedat Çumralı'nın Teftiş Raporunun İlgili Bürolara Gönderildiği, 07.06.1945, BCA CHPK [No. 490.1 / 650.162.1]. Doktor, ebe sağlanması ve sıtma mücadele bölgesi kapsamına dâhil edilme talepleri için bkz. 1944 Yılı Afyon İl Kongre Zabıtları, BCA CHPK [No. 490.1 / 133.539.1]. Ayrıca CHP 6. Büyük Kurultayı'na sunulan vilayet kongreleri dileklerinin özetleri de bu konuda ipuçları vermektedir. Bunlardan Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti'ne sunulan dileklerin önemli bölümü köylerde ve kazalarda sıtma mücadele teşkilatı kurulmasına dairdir. Bkz. *CHP 6. Büyük Kurultayına Sunulan Vilayet Kongreleri Dilekleri Hülasası* (Ankara: CHP Genel Sekreterlik Neşriyatı), s. 55-63.

54 Fay Kirby, *Türkiye'de Köy Enstitüleri* (Ankara: Güldikeni Yayınları, 2000), s. 228.

oldu ki, bin öğrencinin sağlığı için elimde yalnız bir şişe aspirinden başka bir şey yoktu" diyerek, köylerde hastalıklarla mücadelede karşılaşılan yoksunluğun boyutlarını dile getiriyordu.[55]

Yıldız Sertel de anılarında, araştırma yapmak için gittiği köylerde sıtma ve veremin olağan vakalar olduğunu yazar. Sertel'e göre, o günlerde köylerde bu hastalıkların tedavisi bilinmemektedir. Bu nedenle köylüler hastalarını arabayla şehir hastanesine götürmek zorunda kalmakta, fakat bu çok meşakkatli yolculuklarda hastalar yolda ölebilmektedir.[56]

Bunun yanında, köylerde temizlik ve toplumsal hijyen diye bir şey yoktu. Tifüsün en tehlikeli yıllarında, köyler bit içinde olmasına karşın, buna karşı bir tedbir alınamıyordu. Köylerin çoğunda hamam veya etüv makinesi olmaması, köylülerin salgın hastalıklar karşısında zayıf düşmesine neden oluyordu. Dahası, kentlerde karaborsaya düşmüş ya da fiyatları fırlamış olan sabunun ve kininin birçok köyde ismi bile bilinmiyordu.[57]

Savaş yıllarında Türkiye'de İngilizce öğretmenliği yapan Georgianna Mathew Maynard'ın yurtdışına gönderdiği mektuplarda yer alan, Türkiye'nin kırsal kesimine dair izlenimler de bir hayli trajiktir. Maynard'ın Tarsus'ta yapımı süren bir yol inşaatını üstlenen İngiliz işletmesinin kampına konuk olduğu sırada aktardığı köy manzarası oldukça çarpıcıdır. Özellikle köylülerin beslenme ve barınma şartları ile yol inşaatında çalışan İngiliz görevli Mr. Johnson'ın atının beslenme ve barınma koşulları arasındaki karşılaştırması, savaş yıllarında köylülerin ne kadar kötü ve elverişsiz koşullarda yaşadıklarını gösterir.

> Kamptaki binalar Tarsus'taki binaların çoğundan daha sağlam ve iyi görünüyorlardı. Mr. Johnson'ın atı birçok köylü ailenin sahip olduğu evlerden daha geniş ve daha temiz bir barınağa sahipti. Hatta sanırım bu at köylü ailelerden daha fazla gıda alıyordu.[58]

---

55 *a.e.*, s. 229.

56 Yıldız Sertel, *Ardımdaki Yıllar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), s. 113.

57 Bkz. Eli Şaul, *Balat'tan Bat-Yam'a* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999), s. 137, 139; Esenel, *a.g.e.*, s. 104.

58 Georgianna Mathew Maynard, *Letters from Turkey (1939-1946)* (Chicago-Illionis: The Oriental Institute of University of Chicago, 1994), s. 154.

Köylerdeki yaşam koşullarının ağırlaşmasının diğer bir yansıması, hayvan ve mahsul hırsızlıklarındaki artış oldu. Köylüler fakirleştikçe bu sefer kendi yaşamlarını idame ettirmek için son çare olarak birbirlerinin değerli mallarını aşırmaya başvuruyorlardı. Savaş yıllarında hırsızlığa en çok konu olan mal ise hayvanlardı. Hayvanlar, savaşla birlikte oldukça değerli bir hâle gelmişti. Köylünün çekim hayvanı olarak kullandığı öküzlerin yüzde 20'sine ve atların yüzde 40'ına seferberlik kapsamında el konulmuştu.[59] Bu durum hayvanları daha zor bulunur ve daha değerli bir hâle getirmişti. Öte yandan, tarımsal üretimdeki düşüş ve kentlerin iaşesinin önem kazanması sonucunda en kötü tarımsal malların bile kıymete binmesi nedeniyle, hayvanlar için yem tedarik etmek güçleşmiş, dolayısıyla hayvan besleme maliyeti artmıştı. Dahası, bazı yerlerde yiyecek darlığından dolayı epeyce hayvan açlıktan ölmüştü.[60] Hayvanlar arasında hayvan vefiyatına sebep olan yaygın hastalıklar da vardı. Ve bunlarla etkili bir şekilde başa çıkılamıyordu. Reşat D. Tesal'ın askerlik dönemindeki anılarından anlaşıldığına göre, Anadolu'daki birçok hayvanda ruam yaygındı. Askeri birlikler bazı durumlarda köylülerin hastalıklı hayvanlarını ve ahırlarını, hastalığın yayılmasını önlemek için kullanılamaz hâle getiriyordu.[61] Tüm bu faktörler hayvanların parasal değerinin artmasına yol açtı. Savaş öncesinde 150 TL olan bir öküz 1942 itibarıyla 500 TL'ye, 250 TL olan bir çift manda 1.000 TL'ye yükseldi.[62]

Hayvanların değer kazanması ve köylülerin hayat şartlarının güçleşmesi üzerine hayvan hırsızlıkları, yurttaki genel hırsızlık vakalarındaki büyük artışa paralel olarak artış kaydetti. Burdur milletvekillerinin 1942 tarihli seçim bölgesi raporunda, "*Hayvanların ve hayvan mahsullerinin değerinin pek ziyade artmış olmasından dolayı hayvan hırsızlığının son zamanlarda âdeta sâri*

59 Bkz. Şevket Pamuk, "War, State Economic Policies, and Resistance by Agricultural Producers in Turkey, 1939-1945", s. 130.

60 Esenel, *a.g.e.*, s. 131.

61 Reşat D. Tesal, *Selânik'ten İstanbul'a Bir Ömrün Hikâyesi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), s. 152.

62 Us, *a.g.e.*, s. 522.

bir hastalık hâlini aldığı" kaydediliyordu.[63] Zonguldak parti müfettişlerinin 1943 yılına ait raporunda ise, Zonguldak köylerinde hayvan hırsızlığının yaygın bir hâle geldiğinden ve köylülerin bundan muzdarip olduğundan söz ediliyordu.[64] Sadece hayvanlar değil, tarımsal ürünler de yaygınlaşan hırsızlık hadiselerine konu oluyordu. Örneğin, Aydın Bölgesi parti müfettişinin 1943 tarihli raporuna göre, Nazilli'de "*mahsulat-ı arziye hırsızlığı*" oldukça yaygın bir hâle gelmişti.[65]

Hırsızlık olaylarındaki artışın yanı sıra, jandarmanın hırsızlarla mücadele biçimi de köylülerin şikâyetçi olduğu bir konuydu. Köylüler Zonguldak parti müfettişine yazdıkları bir mektupta, hırsızların kasten takip edilmediğini ve hırsızlara gösterilen müsamahanın nahiye müdürü ve jandarma için bir gelir kaynağı hâline geldiğini iddia ediyorlardı. Zonguldak parti müfettişinin raporuna göre, artan hırsızlıklar ve hırsızlıkların etkili bir biçimde takip edilmemesi, civar halkın hükümete güvenini zedeliyordu. Müfettiş "*Bu dirliksizlik ve düzensizlik halkta bedbinliği artırmakta ve 'sahibimiz yok!' 'hükümet yok!' gibi isyankâr sesler yükselmekte*" diyerek, köylerdeki asayiş sorununun ve artan hırsızlıkların köylüyü ne derecede sıkıntıya soktuğunu kaydediyor, halkın hükümet görevlilerinden duyduğu memnuniyetsizlik karşısındaki endişelerini dile getiriyordu.[66]

Savaş yıllarında kentlerde ortaya çıkan yakacak sorunu dolayısıyla devletin ormanları daha çok koruma altına almak istemesi ise köylülerin yakacak madde ihtiyacını giderme hususunda sıkıntı çekmelerine ve o güne kadar yararlandıkları orman ürünlerinden yok-

63 Burdur Mebusları Dr. A.R. Yeşilyurt, İ.N. Dilmen, M. Sanlı'nın 02.12.1942 Tarihli İntihap Dairesi Rapoları'nın Özetleri, BCA CHPK [No. 490.1 / 508.2040.4].

64 Zonguldak Bölgesi Parti Müfettişi Kırşehir Mebusu Şevket Torgut'un 1943 yılına Ait Raporu'ndan CHP Genel Sekreterliği'ne İletilen Zonguldak Bölgesi'nin Acil Dilekleri, BCA CHPK [No. 490.1 / 723.472.1].

65 Denizli, Muğla, Aydın Vilayetlerinin İlçe Kongrelerinde Partililerin Merkezden Dilekleri Hakkında Aydın Bölgesi Müfettişi Kocaeli Milletvekili Dr. Fazıl Ş. Burge'nin 30.12.1944 Tarihli Raporu, BCA CHPK [No. 490.1 / 509.2043.1].

66 Zonguldak Bölgesi Parti Müfettişi Kırşehir Mebusu Şevket Torgut'un 1943 yılına Ait Raporu'ndan CHP Genel Sekreterliği'ne İletilen Zonguldak Bölgesi'nin Acil Dilekleri, BCA CHPK [No. 490.1 / 723.472.1].

sun kalmalarına neden oldu. Öte yandan, köylüler yasak olmasına rağmen ormanlardan gizlice odun kesmeyi sürdürdüler. Bu meydan okuma onların zaman zaman orman muhafaza erlerinin takibatına uğrayarak karakollara ve mahkemelere düşmelerine sebep oldu.

Bu konuda köylülerin karşı karşıya oldukları kuruluş Devlet Orman İşletmesi idi. Orman İşletmesi, bir kısmı istimlak edilerek devlete geçmiş bulunan ormanları işletmek, korumak ve yeni bölgeleri ormanlaştırmak amacıyla kurulmuştu. Bu amaçla savaş yıllarında ormanları köylülerden korumak için mangal kömürü yapılması sıkı kontrollere bağlandı; otlak olarak kullanılagelen ormanlara hayvan sürülerinin girmesi yasaklandı. Fakat ormanlık bölgelerdeki köylüler şiddetli geçim sıkıntısı içinde olduklarından, ister istemez kanuna aykırı hareket ederek resmi makamlarla çatışmalara girmek zorunda kaldılar.[67]

Köylüler, devletin yasaklamasına karşın, ormanlardan kaçak olarak odun kesmeye devam ediyorlardı. Genelde bu iş, jandarmaya ve bekçilere yakalanmamak için gece yarısı ve sabaha karşı yapılıyordu. Gece yarısı kapı önüne yığılan odunlar, gelir gelmez ortalıkta hiçbir iz bırakmayacak şekilde gündoğumuna kalmadan odunluğa taşınıyordu. Yıldız Sertel anılarında bir süre içlerinde yaşadığı köylülerin sürekli kaçak odun kestiklerini ve en büyük dertlerinden birinin orman muhafaza memurları olduğunu yazar:

> Ormanda odun kesmek yasaktı. Orman memurlarıyla başları binbir belaya giriyordu. Ne var ki odunsuz da olamazlardı. Bazen, orman memuru korkusuyla odun yüklü bir eşeği, olduğu gibi bırakıp kaçanlar oluyordu.[68]

Gazetelerde de kaçak odun keserken yakalanan köylülerle ilgili haberlere rastlamak mümkündür. Örneğin *Son Posta*'nın bir haberine göre, köylüler zaman zaman Bolu ormanlarından kestikleri ağaçları köylerine götürürken yakalanıyordu.[69] Köylüler ormanlar

67 Karpat, *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party System*, s. 105.
68 Yıldız Sertel, *a.g.e.*, s. 120.
69 *Son Posta*, 05.09.1945.

üzerindeki devlet denetimini kırmak için rüşvet vererek de ormanlardan ihtiyaçlarını temin edebiliyorlardı. Bazen de kayırmacılık işin içine giriyor, orman muhafaza memurları istedikleri kimselerin odun kesmelerine izin veriyorlardı. Eskişehir milletvekillerinin hazırladıkları bir rapora göre, kışlık yakacak ihtiyaçlarını karşılamak için birçok köylü kadın ve çocuk ormanlardan kaçak odun kesiyor, bu nedenle başları orman muhafaza memurlarıyla sık sık derde giriyor ve mahkemelere düşüyordu. Ayrıca, orman muhafaza memurları rüşvet alarak bazı köylülerin odun kesmesine müsamaha gösteriyorlardı.[70]

Bir yandan yakacak madde darlığı ve pahalılığı, diğer yandan da orman muhafaza memurlarının önlemleri karşısında fakir köylüler kendi tarla ve bahçelerindeki meyve ağaçlarını kesmek zorunda kalıyorlardı. Orman muhafaza memurları kendi görev ve yetkilerini aşarak bunlara da izin vermiyorlar ve kendi bahçelerindeki ağaçları kesenleri yakalayıp mahkemeye veriyorlardı.[71]

Sonuçta, köylülerin ormanlar üzerinde devletin kurmaya çalıştığı denetime meydan okuduğu söylenebilir. Devlet yetkililerinin, köylülerin ormanların değerini anlamadıklarından yakınan ifadelerinden de, köylülerin devletin ormanlar üzerinde kurmaya çalıştığı kontrole direndikleri anlaşılıyor. Örneğin, Millet Meclisi'ndeki tartışmalarda, Kastamonu milletvekili Abidin Binkaya, köylülerin

70 Seçim Yerlerinde Tetkikler Yapmış Olan Eskişehir Mebuslarının Tanzim Ettikleri 1943 Yılına Ait Rapor, BCA CHPK [No. 490.1 / 652.169.1].

71 Pek çok fakir aile yakacak ihtiyacını karşılamak için kendi tarla ve bahçelerindeki meyve ağaçlarını kesiyordu. Bu aileler de orman muhafaza erleri tarafından yakalanıyor ve mahkemeye veriliyordu. Bkz. Konya Parti Müfettişi Zonguldak Mebusu M. Emin Erişirgil'in 01.07.1944 Tarihli Raporu, BCA CHPK [No. 490.1 / 511.2053.1]. Denizli, Muğla, Aydın Vilayetlerinin İlçe Kongrelerinde Partililerin Merkezden Dilekleri Hakkında Aydın Bölgesi Müfettişi Kocaeli Milletvekili Dr. Fazıl Ş. Burge'nin 30.12.1944 Tarihli Raporu, BCA CHPK [No. 490.1 / 509.2043.1]. Eskişehir milletvekillerinin aktardığına göre, köylülerin kendi tarlasından kestiği odunlar bile orman muhafızları tarafından müsadere ediliyordu. Eskişehir Mebuslarının Tetkikat Raporlarının İlgili Vekâletlere Sunulduğu, 27.02.1942 Tarihli Rapor, BCA CHPK [No. 490.1 / 651.167.1]. Başka bir rapora göre, orman muhafaza erleri köylülere eziyet ediyordu. Çalı çırpıyı bile orman ürünü olarak değerlendirilip el koyuyorlar, köylüleri mahkemeye veriyorlar ve süründürüyorlardı. Rapora göre, orman muhafaza teşkilatının acilen teftişe ihtiyacı vardı. Burdur Mebusları Dr. A.R. Yeşilyurt, İ.N. Dilmen, M. Sanlı'nın 02.12.1942 Tarihli İntihap Dairesi Raporları'nın Özetleri, BCA CHPK [No. 490.1 / 508.2040.4].

ormanların kıymetini bilmediğini ve bunun köylüye anlatılması gerektiğini, ormanları kontrol için gösterilen çabaların sonuç vermediğini ifade ediyordu.[72]

Köylülerin şikâyetleri sadece iaşe sorunları ve birtakım zaruri ihtiyaçlarının karşılanmaması ile ilgili değildi. Ayrıca, kendilerinin kentlilerle bir tutulmadıklarından, üvey evlat muamelesi gördüklerinden ve kendilerine karşı adaletsizlik yapıldığından yakınıyorlardı. Çünkü devlet, darlıkları ve yoksulluğu hafifletmek için kentlerde gösterdiği çabayı köylerde göstermiyordu. 1943 ve 1944 yıllarındaki sosyal yardım kampanyaları yoksul köylüleri kapsamıyordu. Devlet, sosyal yardım faaliyetlerini köylüleri kapsayacak biçimde genişletmek şöyle dursun, köylünün zenginleştiği söylemiyle onun mahsulüne piyasa fiyatlarının altında el koymaya çalışıyor, nihayet köylüye gelir ve mülkiyet farkı gözetmeyen TMV'yi yüklüyordu. Dolayısıyla, devletin kentlerde çeşitli sosyal ve ekonomik tedbirler alması, buna karşın köyü sadece vergi ve asker toplarken hatırlaması köylüler arasında yaygın bir memnuniyetsizliğe yol açıyordu. Tabii, bir de, maliyetinin büyük bölümü köylülere yüklenen Köy Enstitüleri uygulaması hayata geçirilecekti bu dönemde.[73]

Nüfusun yüzde sekseninden fazlasını teşkil eden köylülerin yaşam standartlarını düzeltmek için devlet neredeyse hiçbir girişimde bulunmadı.[74] Kentlerde dahi yoksulların ancak bir kısmının sosyal yardım faaliyetlerinden yararlandığı, sağlık, eğitim, sosyal hizmetler gibi faaliyetlerin sürekli aksadığı göz önünde tutulursa, köylerde durumun daha kötü olduğu düşünülebilir. Pek çok köyde neredeyse hiç sağlık memuru, hemşire veya ebe yoktu.[75] Halkevleri ve Halkodaları'nın sosyal yardım ve sağlık faaliyetleri birçok köye ulaşmıyordu.

---

72 *TBMM ZC*, 28.05.1942, s. 407-408.

73 Bkz. Mehmet Asım Karaömerlioğlu, "The Village Institutes Experience in Turkey", *British Journal of Middle Eastern Studies*, c. 25, no. 1 (Mayıs 1998).

74 Z.Y. Hershlag, *Turkey: The Challenge of Growth* (Leiden: E.J. Brill, 1968), s. 124.

75 Cumhuriyetin ilk dönemlerinde köyün içinde bulunduğu yoksunluklar hakkında bkz. Nihat Eyriboz, "Plansız Köycülük Yerine Planlı Köycülük", *Hep Bu Topraktan*, no. 5 (Nisan 1944). Milletvekili raporlarından da köylerin içinde bulunduğu olanaksızlıkları ve kötü koşulları görmek mümkündür. Bkz. BCA CHPK [No. 490.1 / 508.2039.1; 511.2052.3; 650.162; 511.2053.1].

Sonuçta köylüler savaşın getirdiği sıkıntıdan paylarını alıyorlar, bunun yanında devletin sosyal tedbirlerinden mahrum oldukları için kendilerinin şehirliler karşısında ihmal edildiklerini düşünüyorlardı. Bu yüzden, köylülerin en çok şikâyet ettiği konulardan biri kent halkına cüzi fiyatlarla veya bilabedel yapılan yiyecek ve giyecek maddesi yardımlarının neden kendilerine de yapılmadığı oldu.

Örneğin, dönemin Manisa milletvekili Feyzullah Uslu kendi seçim bölgesi üzerine hazırladığı raporda, 1942 sonlarında Manisa'daki köylülerle temaslarında, "*Sümerbank fabrikaları mamulâtından olan kumaş ve bezlerin halka sıra ile satılması yolundaki usulden en ziyade şehir ve kasabalıların istifade etmesine mukabil köylerin bundan mahrum bırakıldıklarına dair şikâyetler*"e maruz kaldığını belirtiyordu.[76]

Konya'da köylülerle temaslarda bulunmuş olan Konya Parti Müfettişi M. Emin Erişirgil'in raporunda ise, Sümerbank'ın yaptığı giyim eşyası dağıtımından köylülerin istifade edemekleri, köylülerin bu durumdan şikâyetçi oldukları kaydediliyor ve köylülerin bu tür tevziatlardan yararlandırılması için gereğinin yapılması isteniyordu.[77]

Eskişehir milletvekillerinin hazırladıkları seçim bölgesi raporunda ise, Eskişehir'de Merkez, Seyitgazi, Sivrihisar ve Mihalıççık gibi kazalardaki köylülerin şehirlilere yapılan yardımların kendilerine yapılmamasından şikâyet ettikleri belirtiliyordu.[78] Denizli Parti Müfettişi Fazıl Ş. Burge ise, köylülerin kendilerine şehirlerde yapıldığı gibi hane başına iki litre gaz tevzi edilmesi yerine sadece yarım litre verilmesini büyük bir haksızlık olarak addettiklerini rapor ediyordu.[79]

---

76 Manisa Mebusu Feyzullah Uslu'nun 12.11.1942 Tarihli İntihap Dairesi Raporu, BCA CHPK [No. 490.1 / 684.322.1].

77 Konya Bölgesi Parti Müfettişi Zonguldak Mebusu M. Emin Erişirgil'in 01.07.1944 Tarihli Raporu, BCA CHPK [No. 490.1 / 511.2053.1].

78 Seçim Yerlerinde Tetkikler Yapmış Olan Eskişehir Mebuslarının Tanzim Ettikleri 1943 Yılına Ait Rapor, BCA CHPK [No. 490.1 / 652.169.1].

79 Denizli, Muğla, Aydın Vilayetlerinin İlçe Kongrelerinde Partililerin Merkezden Dilekleri Hakkında Aydın Bölgesi Müfettişi Kocaeli Milletvekili Dr. Fazıl Ş. Burge'nin 30.12.1944 tarihli Raporu, BCA CHPK [No. 490.1 / 509.2043.1].

Zonguldak milletvekillerinin raporlarına göre, savaş yıllarının darlık koşullarında, gıda sorunu dışında köylülerin en çok yakındığı konuların başında tamire muhtaç bir hâle gelen evleriyle samanlıkları için çivi, evlerinde kullandıkları bakır kapların kalaylanması için kalay ve lamba şişesi bulamamaları geliyordu. Raporda bazı köylere hiç gaz tevzi edilmemesinin köylüleri müteessir ettiği bildiriliyordu.[80] Köylerde, eskiden petrol lambaları yakılır, gemici fenerleri kullanılırken savaş döneminde bunlar da kullanılamaz olmuştu. Bazı yerlerde eski devirlerde olduğu gibi, eğer bulunabilirse çıra yakılmaya başlanmıştı.[81]

Özetle, köylüler sadece ihtiyaçlarının karşılanmamasından şikâyetçi değildi. Bunun yanında, kentlerde gerçekleştirilen sosyal yardımların, yiyecek ve giyecek maddesi dağıtımlarının kendilerine yapılmaması köylüler arasında hükümetin onları ihmal ettiği düşüncesini doğuruyordu.

Bu düşünce çeşitli söylentilerle ifade ediliyordu. Köylüler kent halkının bolluk içinde yaşadığından söz ediyordu sürekli. Mediha Berkes, köylerdeki gözlemlerini aktardığı bir makalesinde konuyla ilgili olarak şunları yazıyordu:

> Köylüler arasında şehirliler ve devlet memurları hakkında birçok rivayetler türemişti. Köylülere göre, şehirde hiç yiyecek sıkıntısı ve darlık yoktu. Hele memurların elinde bir çeşit kâğıtlar vardı ki, yani karneler, nereye götürseler büsbütün bedavaya veya çok ucuza yiyecek ve eşya alabilirlerdi. Onlara göre memurların karnı tok sırtı pekti.[82]

Şevket Süreyya Aydemir de savaş yıllarında devletin sadece kentlerin iaşesine odaklandığını, kentlerin iaşesi için kırsal alanlardan kentlere olabildiğince hububat aktarmaya çalıştığını, kırsal alanları ise ihmal ettiğini yazar. Bir bakıma, Aydemir'in aşağıdaki sözleri, devletin köylülere üvey evlat muamelesi yaptığı yolunda

80 Zonguldak Mebusları İ.E. Karabacak, İ.E. Bozkurt, Rıfat Vardar, H.A. Kuyucak, Ş. Devren'in 23.03.1942 Tarihli Raporu, BCA CHPK [No. 490.1 / 722.470.1].

81 Mediha Berkes, "Köyde Yaşayış", *Yurt ve Dünya*, no. 30 (1943), s. 194.

82 *a.e.*, s. 194.

köylüler arasındaki yaygın kanının, şehirli aydınlar tarafından da paylaşıldığını göstermektedir:

> Her şey, şehirler ve şehirliler açısından ele alınıyordu. Hâlbuki başta buğday ve hayvan mahsulleri olmak üzere bütün zirai ürünlerde öyle bir fiyat yetersizliği vardı ki, köylüyü kasıp kavuruyordu. Ama hayat pahalılığı ile mücadele deyince, idarenin başında olanlar, her şeyden önce gene buğdayı, eti ve zirai ürünleri şehirlere daha ucuza mal etmekten başka bir yol aramıyorlardı.[83]

Sonuç olarak, İkinci Dünya Savaşı döneminde köyler de en az kentler kadar savaşın getirdiği ekonomik sorunlardan etkilendi. Türkiye savaş dışında idi, fakat Anadolu köylüleri bir nevi yaşam savaşı veriyordu. Köylüler bu savaşta pasif değildiler. Kendi yaşamsal ihtiyaçları doğrultusunda gündelik yaşam içinde anonim yollarla içinde bulundukları koşulları aşmaya çalıştılar. Kimi zaman dilekçeler ve mektuplar yazarak şikâyet ve taleplerini hükümete ilettiler. Bazen de kendilerini sınırlandıran engelleri doğrudan aşma gayretini gösterdiler. Ormanlar üzerindeki devlet mülkiyetini fiiliyatta ihlal ederek, devletin ormanlar üzerinde kurmaya çalıştığı egemenliğe meydan okudular. Ayrıca, savaş boyunca köylüler sadece yaşadıkları yokluklardan şikâyetçi olmadılar. Onların tepkisini çeken en önemli şeylerden birisi de savaşın getirdiği bu yokluk ve darlıkların eşit bir şekilde paylaşılmadığını düşünmeleri oldu. Gündelik yaşamlarında bile sık sık rastladıkları rüşvet, kayırma, iltimas ve bununla birlikte devletin şehirlerde yürüttüğü sosyal yardım politikasının ve sosyal hizmetlerin köyleri kapsamaması, tersine Köy Enstitüleri'yle eğitimin mali yükünün bile köylüye yüklenmek istenmesi, ücretli iş mükellefiyeti, "yol parası," düşük fiyattan zorunlu mahsul alımları ve TMV gibi uygulamalar, köylünün kendisinin sömürüldüğünü ve kendisine haksızlık yapıldığını çok daha fazla hissetmesine neden oldu. Diğer bir ifadeyle, savaş yılları köylülerin nazarında "*köylü milletin efendisidir*" deyişinin

83 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam İsmet İnönü, 1938-1950* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000), s. 210.

herhangi bir gerçekliğe tekabül etmediğini daha net bir biçimde ortaya koydu. Onları en çok müteessir eden hiç şüphesiz devletin tarımsal mahsulleri ucuza satın almaya çalışması ve bununla da yetinmeyip aşarı anımsatan ağır bir vergi koymasıydı. Şimdi devletin bunları nasıl hayata geçirdiğini ve köylülerin bu süreçteki tepkilerini görelim.

Devletin Ekonomi Politikaları ve Köylüler: Zorunlu Hububat Alımları ve Toprak Mahsulleri Vergisi

Savaşın köylülük üzerindeki olumsuz etkisi özellikle devletin savaş yıllarındaki ekonomi politikaları dolayısıyla gerçekleşti. Devlet gerek kentlerin iaşe sorununun giderilmesi için, gerekse artan askeri ve idari giderleri karşılamak için 1941 ile 1943 yılları arasında hububatın zorunlu olarak piyasa fiyatlarından düşük bir fiyata devlete satılmasını ve 1943 yılında da tarımsal ürünler üzerinden Toprak Mahsulleri Vergisi (TMV) adında Aşar Vergisi'ni andıran yüzde 10'luk ayni bir vergi alınmasını kararlaştırdı. Bu vergi 1944'te revize edilerek 1946'ya dek yürürlükte kalacaktı.

Kentlerin ve yaklaşık bir milyon nüfusluk büyük bir ordunun iaşesi konusunda devletin izlediği ilk politika mevcut stokların tüketilmesi oldu. Savaşın patlak verdiği 1939 sonbaharı ve 1940 yılı mevcut hububat stoklarından yararlanılarak geçirildi. Hububat stoklarına güvenilerek, üreticiler mahsullerini TMO'ya veya tüccara satmakta serbest bırakıldı. Bu dönemde Türkiye buğday ihraç edebilecek kadar iyi durumdaydı. 1940 yılı sonlarına gelindiğinde ise hükümetin hububat stokları önemli ölçüde azalmıştı. Kentlerin beslenmesi sorunu da ciddi boyutlara ulaşmaya başlamıştı. Bunun üzerine hükümet Şubat 1941'den, Temmuz 1942'ye kadar geçimlik, tohumluk ve hayvan yemi için belirli paylar ayrıldıktan sonra bütün üreticilerin hububat ürünlerinin piyasa fiyatının altında belirlenen sabit bir fiyat üzerinden TMO kanalıyla satın alınmasına girişti. Köylülerin mahsullerini saklamaları, çeşitli şekillerde TMO'dan kaçırmaları ve TMO'nun toplanması öngörülen mahsulleri toplamakta ve depolamaktaki yetersizlikleri sonucu bu uy-

gulama pek başarılı olamadı. Bu arada kentlerde ekmek darlığı ortaya çıkmıştı. İstanbul, İzmir, Ankara gibi üç büyük şehirde ve Zonguldak'ta ekmek karneye bağlanmış, günden güne karneyle dağıtılması öngörülen ekmek miktarı azaltılmıştı.[84] Çünkü devletin hububata düşük fiyatlardan el koyması, üreticinin üretimini artırmasında caydırıcı olmuş, üretim azalmış ve ayrıca karaborsa faaliyetleri ortaya çıkmıştı. Şevket Pamuk'un aktardığı resmi istatistiklere göre, 1943 yılına gelindiğinde toplam ekilen alanlar 1939-1940 düzeylerinin yüzde 15 gerisinde kalmıştı. Dolayısıyla, savaş sona erdiğinde toplam buğday üretim hacmi savaş öncesine göre yüzde 51 gerilemişti.[85]

Dolayısıyla, 1942 yılının Ağustos ayında Yüzde 25 uygulamasına geçildi. Şükrü Saraçoğlu, Refik Saydam döneminin fiyat kontrollerine dayanan ekonomi politikasına karşı ilk icraat olarak daha esnek bir ekonomi politikası izleme kararı aldı. Fiyatlar serbest bırakıldığında, bunun üreticiyi teşvik edeceği, tarımsal üretimin artacağı ve üretimdeki artışın fiyatları dengeleyeceği sanılıyordu. Böylelikle gıda probleminin hafifleyeceği düşünülüyordu. Ayrıca fiyatlar bir miktar artsa bile bu artış devlet için herhangi bir sorun teşkil etmeyecekti. Çünkü sabit bir fiyattan ürünün önemli bir bölümüne el konulacaktı. El konulan bu ürün, hem safları kabaran ordunun hem de kentlerin beslenmesinde kullanılacaktı.

Bu doğrultuda, Ağustos 1942'de çıkarılan bir talimatname ile hububat ürünlerinin belli oranlarına el konulmasına, el konulmayan bölümlerin ise üreticiler tarafından serbestçe satılabilmesine karar verildi. Her üreticiden 50 tona kadarki hububat üretiminin yüzde 25'ini, 50 ile 100 ton arasındaki üretimin yüzde 35'ini, 100 tonun üzerindeki üretimin ise yüzde 50'sini devletçe saptanan sabit fiyatlar üzerinden devlete teslim etmesi isteniyor-

84 Şevket Pamuk, "İkinci Dünya Savaşı Sırasında İaşe Politikası ve Köylülük", *Bilanço '98, 75 Yılda Köyden Şehirlere* (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999), s. 61.

85 Şevket Pamuk, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet, Tarımsal Yapılar ve Bölüşüm", *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, Şevket Pamuk ve Zafer Toprak (der.) (Ankara: Yurt Yayınları, 1988), s. 98-99. Ayrıca bkz. Şevket Pamuk, "İkinci Dünya Savaşı Sırasında İaşe Politikası ve Köylülük", *Bilanço '98, 75 Yılda Köyden Şehirlere* (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999), s. 60.

du. Fakat eskiden uygulanan satın alma politikalarının aksine, geçimlik, tohumluk ve hayvan yemi için üreticiye bırakılan paylar kaldırılmaktaydı.[86]

O dönemde köylüler arasında "Yüzde 25" diye de adlandırılan bu karar, iaşe sıkıntılarının giderilmesinde faydalı olmadığı gibi, tersine, tarımsal ürünlerin fiyatlarının hızla yükselmesine yol açtı. Sonuçta devletin köylüye verdiği cüzi fiyatla piyasa fiyatları arasındaki fark uçurum hâlini aldı. Örneğin, buğday fiyatlarının 100 kuruş civarına ulaştığı 1943 yılında, hükümet kilo başına 20 kuruş vermeyi sürdürüyordu. Bundan dolayı, gerek büyük çiftçiler, gerekse yoksul köylüler ürünlerini devletten kaçırmaya çabaladılar.[87]

Daha sonra hükümet, Yüzde 25 uygulamasında başlarda uyguladığı köylülerin ürünlerini yazılı olarak beyan etme sistemi yerine tahmin sistemini getirdi. Tahmin sistemine göre, hükümetin el koyacağı mahsul, subaşı denilen hükümet memurları tarafından mahsul henüz tarlada iken tahmin yoluyla tespit ediliyordu. Bu değişikliğe rağmen sistem arzu edildiği şekilde işlemedi. Subaşılar ile köylüler arasındaki gizli savaş, köylülerin uygulamaya direnişi ve subaşıların kanun dışı davranışları Yüzde 25 uygulamasının hükümet açısından etkin bir biçimde işlemesini engelledi.

Bunun üzerine hükümet 1943 yılında Osmanlı dönemindeki Aşar Vergisi'ni andıran TMV'yi ihdas etti. Verginin temel amacı, savaş nedeniyle harcamaları artan devlete gelir sağlamaktı. TMV'nin çıkarılışı, dizginlenemeyen gıda darlığı ve hayat pahalılığı yüzünden toplumsal dengelerin altüst olmasını önlemek üzere gündeme getirilen kapsamlı sosyal yardım kampanyasının başlatıldığı 1943 yılına rastlar. Diğer bir ifadeyle, TMV sadece devletin artan askeri ve idari masrafları için değil, 1943'te uygulamaya koyulan sosyal yardım kampanyası için de bir kaynak olarak düşünülmüştü. TMV'den sağlanan kaynakla gıda sorununun ve bununla bağlantılı "toplumsal problemler"in hafifletilerek hükümetten duyulan memnuniyetsizliğin azaltılması

86 *a.e.*, s. 63.
87 *a.e.*, s. 63.

bekleniyordu. TMV Kanun Layihası'nın müzakereleri sırasındaki konuşmasında, Başvekil Saraçoğlu TMV ile elde edilecek gelirlerin kentlerin iaşesi ve sosyal yardım amaçlı kullanılacağını belirtiyordu.[88] Gerçekten, savaş süresince, TMV kapsamında köylülerden toplanan tarım ürünlerinin bir kısmı gıda sıkıntısı çeken yoksul kesimlere, sabit ve dar gelirlilere yapılan ayni yardımlarda kullanılacaktı.[89]

Toprak Mahsulleri Vergisi Kanun-u Muvakkatı 15 Mayıs 1943 tarihinde 6/1611 sayı ile TBMM'ye sunuldu. Tasarıda, "*zirai malların fiyatlarındaki artışın köylüler adına hükümetçe memnuniyetle karşılanmasına karşın, artan milli müdafaa maliyetlerinin halk arasında eşit bölüştürülmesi için fiyatları maliyetlerinin üzerinde artan zirai mallara bir verginin zorunlu olduğu*" ifade ediliyordu.[90] Kanun 4 Haziran 1943'te kabul edildi. Vergi oranı mahsulün türüne göre yüzde 8 ile yüzde 12 arasında değişiyordu.[91] Fakat verginin tarh edilmesindeki usullerden ve mahsul türüne göre değişen vergi oranlarından kaynaklanan sorunlar nedeniyle kanun tadil edilerek 26 Nisan 1944'te yeni bir TMV Kanunu kabul edildi. Yeni kanunla vergi oranı bütün tarımsal ürünler için yüzde 10 olarak tespit edildi.[92] Gerek ayni toplanması, gerekse orandaki benzerlik

88 "Birçok gıda maddelerini elimizin ve gücümüzün yettiği kadar dar gelirlilere, piyasalar pahalı olduğu zaman, piyasadan çok ucuza vermek için gayret edeceğiz, çalışacağız, ve arkadaşımın tatmin etmek istediği memur aileleri için, ben bu kürsüden söylüyorum, geçen sene aldığımız tedbirleri biraz daha genişleterek, biraz daha takviye ederek, biraz daha zenginleştirerek onları tatmin etmeye çalışacağız." Toprak Mahsulleri Vergisi Kanun Layihasının Müzakereleri, *TBMM ZC*, 04.06.1943, c. 29-30, s. 19.

89 *Tan*, 26.02.1944.

90 Toprak Mahsulleri Vergisi Hakkında Kanun Lâyihası ve Muvakkat Encümen Mazbatası, *TBMM ZC*, 04.06.1943, S. Sayısı: 66.

91 "Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu", Tarih: 04/06/1943, Kanun No: 4429. *Resmi Gazete*, no. 5423 (7 Haziran 1943), s. 5241-5244. Bu arada, kanuna tabi ürünler şunlardır: Hububat olarak akdarı, arpa, buğday, çavdar, çeltik, kaplıca, kumdarı, kuşyemi, mahlut, mısır, yulaf; bakliyat olarak kuru bakla, bezelye, börülce, fasulye, kuru mercimek, nohut; diğer mahusullerden afyon, antep fıstığı, ayçiçeği, fındık, kendir, keten, kuru incir, kuru üzüm, narenciye, pamuk, pancar, patates, susam, tütün, zeytin.

92 "Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu", Tarih: 26/04/1944, Kanun No: 4553. *Resmi Gazete*, no. 5693 (28 Nisan 1944), s. 6810-6813. Bu yeni TMV kanununa tabi ürünler önceki kanunda yer alan ürünlerle hemen hemen aynıydı. Ayrıca bkz. *TBMM ZC*, 19.04.1944, S. Sayısı: 89.

nedeniyle bu vergi Osmanlı'daki Aşar Vergisi'nin geri dönmesi biçiminde yorumlandı.[93]

1943 yılında çıkarılan ilk kanuna göre, vergiye tabi tutulan ürünlerden bazılarının vergi miktarları, mükelleflerin kendi ürünlerinin miktarı ile ilgili verdikleri yazılı beyanlar üzerinden tespit edilecekti. Vergi memurları mahsulün olgunlaşmasından önce üretim yerlerini inceleyerek mükellef beyanlarının doğruluğunu kontrol edeceklerdi. Vergiye tabi tarım ürünlerinin bir bölümü ise ölçülerek vergilendirilecekti. Miktarları ölçülerek tespit edilecek mahsuller için belirli yerlerde harman yapılacak ve bu harman yerlerinde mahsul ölçülerek vergi alınacaktı. Üreticiler ayni olarak ödemeye mecbur oldukları vergilerini teslim yerlerine kendi imkânları ile götüreceklerdi.[94] Ölçü ve tahmin memurluklarına öğretmen, eğitmen ve lise mezunları ile lise son sınıf öğrencileri tayin edilecek ve kendilerine 90 TL'ye kadar ücret verilecekti.[95]

1943 yılında çıkarılan ilk TMV Kanunu'nda sadece belirli tarımsal ürünlerde tahmin usulü kullanılmasına ve daha çok ölçme usulü yeğlenmiş olmasına rağmen, 1944 tarihli yeni TMV Kanunu ile ölçme usulü terk ediliyordu. Bunun yerine, vergi olarak alınacak mahsul miktarının, ürün henüz tarlada iken tahmin edilerek tespit edilmesi usulü esas alınıyordu. Her vilayet ve kaza merkezinde *Tahmin Komisyonları* kurulacak, bu komisyonlara bağlı tahmin memurları köylere gidip, vergiye konu olan mahsullerin üretim miktarını tahmin edeceklerdi. Vergi, tahmin edilen toplam mahsul miktarı üzerinden tarh edilecekti.[96] Zorunlu hububat alımları ve TMV ile ilgili bir başka önemli nokta MKK uyarınca, mahsullerini devlete teslim etmeyenlerin ve vergilerini ödemeyenlerin veya eksik ödeyenlerin 3 ay hapis cezasına veya 250 TL ağır para cezasına çarptırılmalarıydı. 250 TL'yi ödeyemeyenlere ise 250 günlük hapis cezası verilmesi öngörülüyordu.[97]

93 Suat Başar, "Toprak Mahsulleri Vergisi Kalkınca", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 7, no. 1-4 (1945-1946), s. 88-89.
94 *Düstur*, 3. Tertip, c. 14 (Ankara: Başbakanlık Devlet Matbaası, 1964), s. 665-673.
95 *Cumhuriyet*, 11.06.1943.
96 *TBMM ZC*, 19.04.1944, S. Sayısı: 89.
97 *TBMM ZC*, 15.03.1944, c. 1, s. 140-141.

Toprak Mahsulleri Ofisi'nin Rolü ve Kapasite Sorunları

Gerek zorunlu hububat alımlarında, gerekse TMV'nin uygulanması esnasında vergilerin tahmini, ölçülmesi, toplanması, toplanan vergilerin depolanması ve nakledilmesi gibi konularda en büyük iş TMO'ya, ya da köylüler arasındaki kısa adıyla Ofis'e düşüyordu. Değirmenleri işletmek, orduyu beslemek ve yurdun iaşesini temin etmek de Ofis'in temel sorumlulukları arasındaydı. Özellikle 1929 Ekonomik Krizi nedeniyle düşen buğday fiyatları yüzünden fiyat ve üretimde dalgalanmaları önlemek için 1932'de Ziraat Bankası aracılığıyla başlayan destekleme alımlarının yeterli silo ve ambar yokluğu yüzünden aksaması sonucu köylülerden gelen silo ve ambar talepleri, hükümeti bu konularla ilgilenmek üzere 1938'de TMO'yu kurmaya zorlamıştı. Her türlü hububat alımının organizasyonu, gerekli silo ve ambarların inşası, alım yapılan hububatların gerekli yerlere nakliyatı, depolanması ve gerekli kurumlara tahsisi bu kurumun sorumluluğuna verilmişti. Ofis kurulduğu 1938 yılından itibaren devletin buğday alım politikalarını Ziraat Bankası yerine yürütmeye başlamıştı.[98]

Ofis'in görevleri savaş yıllarında devletin tarım kesimine müdahalesi oranında arttı. Öyle ki, "Ofis" sözcüğü bürokratların, basının ve özellikle köylülerin en çok telaffuz ettiği sözcüklerden biri oldu. Savaş döneminde devletin tarımsal kesime yönelik vergi politikasının, mahsul alımlarının ve iaşe politikasının etkinliğini büyük ölçüde Ofis belirledi. Savaş bittiğinde Ofis, Türkiye'nin çoğunlukla tahıl ve baklagiller üretimi yapan bölgelerinde köylülerin devletle ilişkileri açısından en önemli kuruluşlardan biri, devletin köydeki en önemli temsilcisi hâline gelecekti. Bu anlamda dönemin devlet-toplum ilişkilerini yorumlamak açısından Ofis'in kapasitesini, yeterliliğini, köylüyle ilişkilerini, hükümetin hububat alım politikalarını ve TMV'yi nasıl pratiğe geçirdiğini anlamak oldukça önemli ipuçları sunacaktır.

***

98 Bkz. Niyazi Acun, *Toprak Mahsulleri Ofisi ve Kuruluş Gayeleri* (İstanbul: Sinan Matbaası, 1947), s. 127.

Savaş yıllarında Ofis'in faaliyetleri yoğunlaşmasına ve el koyduğu tarım ürünlerinin miktarı ve çeşidi artmasına rağmen, devletin hedeflediği miktarlarda alım ve vergi tahsilatı yapmakta başarılı olamadı. Bir kere, Ofis, tarımsal ürünlerin satın alınmasını ve TMV'nin uygulanmasını etkin bir biçimde gerçekleştirecek yeterli donanıma ve kapasiteye sahip değildi. Sonuçta hububat alımları sürecinde olsun ve TMV'nin uygulanması sürecinde olsun çok sayıda engelle karşılaştı. Bu engellerden ilki ve belki de en önemlisi, toplanan ve toplanması gereken mahsullerin konulacağı ve muhafaza edileceği yeterli kapasitede depoların bulunmamasıydı. O dönemde Maliye Bakanlığı'nda görevli olan Cahit Kayra anılarında devletin hububat alımı politikasını anlatırken, daha işin başında büyük sorunlarla karşılaşıldığını ve toplanabilen ürünlerin telef olduğunu belirterek, Ofis'in depo ve kapasite sorununa işaret eder:

> Üreticinin teslim etmek için getirdiği buğdayın, arpanın konulacağı depolar yoktu. Tren istasyonlarının yöresinde toprağın üstüne dökülen hububat yığınlarını saman, toprak ve çamurla örtüyorduk. Yeni kurulmuş olan Toprak Mahsulleri Ofisi bu işleri organize etmek için hazırlıklı değildi. Camilere doldurulan hububat çürüyor, toprakların üstüne dökülen buğdaylar çiğneniyordu.[99]

Yeterli depo olmamasından dolayı, toplanması kararlaştırılan ürünler Ofis'in köylülere önceden bildirdiği tarihte teslim alınamıyordu. Örneğin, *Yeni Adana* gazetesinin bildirdiğine göre, Adana'daki Ofis teşkilatı köylülerin vergilerini kabul edemiyordu.[100] Ürünlerini teslim etmek için uzak köylerden bin bir zorlukla gelen köylüler geri gönderiliyordu. Ofis kendisine getirilen ürünleri kabul edemeyince, köylüler gelecek yıl için devlete borçlanmış oluyor, dolayısıyla köylülerin gelecek yıllardaki hesaplarını bozarak, onları zor durumda bırakıyordu.[101]

---

99 Kayra, *a.g.e.*, s. 110.
100 *Yeni Adana*, 14.11.1944.
101 *Yeni Adana*, 12.10.1944.

Köylüler ağır ayni vergiler yanında, bir de vergileri ödemek için ürünlerini TMO'nun belirlediği teslimat noktalarına taşımak zorundaydı.

Ofis'in depo bulmak konusunda çektiği sıkıntının köylüler açısından bir başka olumsuz sonucu da, köylünün ürününü zamanında satışa sunmasını engellemesiydi. Hububat alımlarına ve TMV'ye ilişkin mevzuata göre, köylünün devlete vermekle yükümlü olduğu devlet hissesini teslim etmeden ürününü piyasaya sunması yasaktı. Dolayısıyla, eğer Ofis zamanında alım yapmaz ya da depoda yer kalmadığı gibi gerekçelerle köylüden devlet hissesini almayı ertelerse, köylü yasal olarak ürününü satışa çıkaramazdı. Örneğin, 28 Eylül 1943 tarihli *Yeni Adana*'nın haberine göre, yöredeki Ofis şubesi devlet hissesini kaldıramaz hâle düşmüştü. Hükümetin köylüden aldığı ürünler henüz ambarlara konulmadığı için köylüye satış izni verilmesi çoğu yerde gecikmekteydi. Bu da köylüleri büyük zorluklarla karşı karşıya bırakıyordu.[102]

Yine, Adana'daki Ofis teşkilatının TMV kapsamında toplanacak olan pamuğu koymak için yeterli deposu olmadığından, pamuktan alınması gereken TMV bir türlü toplanamıyordu. Bu durumda, köylüler borçlarını ödememiş sayılıyordu. Dolayısıyla

102 "Ofis Nazım Rol Oynayamamakta", *Yeni Adana*, 28.09.1943.

üreticiler mallarını piyasaya çıkarmak için TMV'nin kabul edilmesini bekliyorlar, piyasaya yeterli miktarda pamuk çıkmıyordu.[103] Sonuçta, pamuk üreticileri zarar ettiği gibi, pamuğa ihtiyaç duyan fabrikalar ve kurumlar, pamuğu karaborsadan temin etmek zorunda kalıyordu.[104]

Yeterli depo olmaması yüzünden, Ofis'in teslim merkezlerinde ürünü alamaması karşısında üreticiler köylerinden taşıdıkları ürünlerini geri götüremedikleri için yasaların dışına çıkarak yerel tüccarlara satıyorlardı. Tüccarlar ise bu fırsatı değerlendirerek Ofis'ten daha düşük fiyat veriyorlar, malı ucuza kapatıyorlardı. Örneğin 1945 fiyatları ile Ofis buğdayın kilosunu 27 kuruştan alırken, tüccarlar pazarlıksız 17 kuruş öneriyorlardı.[105]

Ofis'in daha sonra depolamak üzere topladığı ürünler ise, uzun süre depo temin edilememesinden dolayı açıkta tutuluyor ve zayi oluyordu.[106] Anadolu'daki birçok yerel gazetede Yüzde 25 ya da TMV olarak toplanan hububatın deposuzluktan dolayı çürüdüğüne, hatta kokularından bazı ilçelerde durulamaz olduğuna ilişkin haberlere rastlamak mümkündür. Örneğin, 15 Kasım 1944 tarihli *Yeni Adana*, TMV olarak toplanan hububatın şehrin ortasında, açıkta uzun süre bekletildiğini, çürümeye yüz tuttuğunu ve koktuğunu bildiriyordu:

> Kazamızda devlet hissesi olarak alınan hububat şehrin orta meydanlarında açık bir yerde yığın hâlinde hâlâ beklemektedir. Mevsim icabı son günlerde yağan yağmurlar bu binlerce tonluk hububatı çürütmeye başlamıştır. Hububat yığınları kenar ve üstleri çimlenerek yemyeşil bir hâle gelmiştir. Zahire taaffunundan civarda bulunan Kadirli kulübünde ve yakın mahallelerde durulamamaktadır.[107]

103 *Yeni Adana*, 01.12.1943.

104 Ahmet Emin Yalman, "Yaratıcı Beraberlik", *Vatan*, 24.10.1943. Yalman, bu durum karşısında, "İktisadi ve içtimai hayatımızın her kısmı teşkilatlanmaya muhtaçtır" diye yazıyordu.

105 Lütfi Arif Kenber, "Buğday Yığınlarını Yağma Edenler", *Tan*, 22.10.1945.

106 *a.e.*

107 *Yeni Adana*, 15.11.1944.

Kimi yerlerde vergi olarak toplanan ürünler günlerce açıkta bekletilip, yağmura ve rüzgâra maruz kalarak telef oluyordu. Bu durumu hicveden karikatürlerden biri... *Akbaba*, no. 29, 07.10.1943.

Anadolu'nun önemli tahıl merkezlerinden biri olan Eskişehir'de yayınlanan *Kocatepe* gazetesinde de, Yüzde 25 kapsamında toplanan buğdayların açık yerlere yığıldığı kaydediliyordu. Buğday yığınları uzun zaman boyunca açıkta bekletildiği için yağmura maruz kalmış ve çürümeye yüz tutmuştu.[108]

Ofis'in karşılaştığı depo sorunu okulların depo olarak kullanılmasıyla çözülmeye çalışıldı. Örneğin, İstanbul'da TMV kapsamında toplanan ve ilçe merkezlerine getirilen hububatlar okulların müsait yerlerine depo edildi.[109] Toplanan ya da toplanması öngörülen

108 *Kocatepe*, 01.09.1942.
109 "Tahsil Edilen Hükümet Hissesi", *Cumhuriyet*, 01.09.1943.

hububatın depolanmasında başvurulan ikinci çözüm yolu ise camilerden depo olarak faydalanılması oldu.[110] Ancak, camilerin depo olarak kullanılması hükümet açısından yeni sorunları beraberinde getirdi. Birincisi, camilere konulan hububat elverişsiz koşullarda bırakıldığı için daha çabuk çürüyordu.[111] Hatta Ofis'in, camilerde kötü bir biçimde depo edildiğinden topaklanan ve bozulan hububatı ve unları yeniden ezerek kullandığı söyleniyordu. Karneyle verilen kalitesiz ekmeklerin, camilerde ve kötü depo koşullarında bozulmuş olan unlardan yapıldığı söylentileri yaygındı.[112] İkincisi, camilerin silo olarak kullanılması halkın tepkisini çekiyordu. Hatta bu durum, çok partili hayata geçiş sürecinde muhalefet tarafından CHP aleyhine kullanılacaktı.[113] Gerçekten CHP Genel Sekreterliği'ne gelen şikâyetler arasında köylülerin "*camilerin hububat dökülmek suretiyle işgal edildiği*"ne dair şikâyet telgraflarını görmek mümkündür.[114] Camilerin hububat deposu olarak kullanılmasının etkileri savaş sonrası yıllara da uzanacak, Demokrat Partili politikacılar bu durumu CHP'ye karşı propaganda malzemesi yapacaklardı.[115]

Ofis'in karşı karşıya olduğu diğer bir sorun nakliyat alanındaki imkânsızlıklardı. Savaş nedeniyle tren vagonları ağırlıkla ordu hizmetine sevk edilmişti. Birçok ulaşım aracı ve çekim hayvanı askeri seferberlik kapsamında ordu tarafından müsadere edilmişti.[116] *Yeni Adana* gazetesi, "*savaştan önce nakil araçları ve sevkıyat hizmetleri ihtiyaca kâfi gelirken, son zamanlarda sevkıyatın evvelki kadar sürat ve intizam ile temin edilemediği*"ni belirtiyordu.[117]

110 Kafaoğlu, *a.g.e.*, s. 34. Ayrıca bazı parti müfettişlerinin raporları da bu konuda çeşitli ipuçları vermektedir. Örneğin CHP Sivas Bölgesi müfettişleri, 1941 tarihli raporlarında, Ofis'in depo bulamamasından ötürü camileri kullandığını belirtmektedirler. BCA CHPK [No. 490.1 / 513.2059.1].

111 Kayra, *a.g.e.*, s. 110.

112 "Hububat Stokları Bozulmak Üzere", *Tan*, 14.05.1944.

113 Kafaoğlu, *a.g.e.*, s. 34.

114 Fethiye, Bayramiç CHP Kaza İdare Heyeti'nden CHP Genel Sekreterliği'ne Telgraf, 20.08.1945, BCA CHPK [No. 490.1 / 50.199.3].

115 Nadir Nadi, *Olur Şey Değil* (İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1981), s. 25.

116 Tarım sektöründe kullanılan at, araba, öküz gibi tarımsal üretim araçlarına el konulması, tarım üretiminde düşüşe neden olmasının yanında, mevcut ürünlerin mobilitesini de azalttı.

117 *Yeni Adana*, 25.01.1943.

Dolayısıyla, Ofis hedeflediği miktarda hububatı başarıyla toplasa bile, topladığı hububatın kent merkezlerine ya da depolara sevkiyatında başarısızlığa uğrayabiliyordu. Sonuçta, Ofis tarafından nakledilmek üzere istasyon civarlarına toplanan tahıl ürünleri zamanında nakledilemeyince, uzun süre açıkta bekliyor, zamanla bozuluyor ve etrafa dağılarak ziyan oluyordu.

Milletvekillerinin teftiş raporlarında bu duruma ilişkin sayısız kanıt bulmak mümkün. Örneğin, Afyon milletvekilleri Haydar Gerçel ve Mebrure Gönenç'in 1942 yılında hazırladıkları rapora göre, ulaşım aracı bulunamaması yüzünden Ofis'in satın aldığı buğdaylar gerekli yerlere nakledilememiş ve meydanlarda, açık havada bekletilerek ziyan olmuştu.[118] Eskişehir milletvekillerinin seçim bölgesi raporuna göre ise, Ofis'in topladığı mahsuller istasyonlarda bekletilerek kullanılamaz hâle gelmişti:

> Zahireler istasyonlarda, ambarlar önünde açıkta, muhafazasız kalmaktadır. Zamanında nakli temin edilememektedir. Kaymaz nahiyesindeki Biçer istasyonunda yüzlerce ton mahsulün filizlenmek, çimlenmek üzere olduğunu, etrafa saçılıp dağıldığını, yığınların üstünde oldukça geniş bir tabakanın küflenip koktuğunu bizzat gördük.[119]

Bu durum sadece Ofis'in sorunu değildi. Köylüler de devlet hissesini teslim etmek için il ve ilçe merkezlerindeki Ofis depolarına ulaşmakta, ürünlerini zamanında teslim etmekte zorluk çekiyorlardı. Örneğin, Eskişehir milletvekillerinin hazırladıkları bir seçim bölgesi raporuna göre, önemli bir buğday üretim merkezi olan Eskişehir'de köylüler devlet hissesini vermek için çok uzun mesafelere buğday taşımak mecburiyetinde kalıyorlardı. Köylülerin bu konuda, raportörlerin sözleriyle, "*fevkâlâde müşkülat*" çekmekte oldukları belirtiliyordu.[120] Zira köylülerin büyük bölümü halen ürünlerinin taşınmasında kağnıyı kullanıyordu.

---

118 Afyon Mebusları Haydar Gerçel ve Mebrure Gönenç'in İntihap Daireleri Olan Afyon'da 1942 Yılındaki Tahkikatlarına Dair Rapor, BCA CHPK [No. 490.1 / 613.3.1].

119 Seçim Yerlerinde Tetkiklerde Bulunmuş Eskişehir Mebuslarının Tanzim Eyledikleri 26.11.1943 Tarihli Rapor, BCA CHPK [No. 490.1 / 652.169.1].

120 Eskişehir Mebusları Emin Sazak, İzzet Arukan, Osman Işın, Yusuf Ziya Özer'in 15.05.1940 Tarihli Seçim Bölgesi Raporu, BCA CHPK [No. 490.1 / 651.167.1].

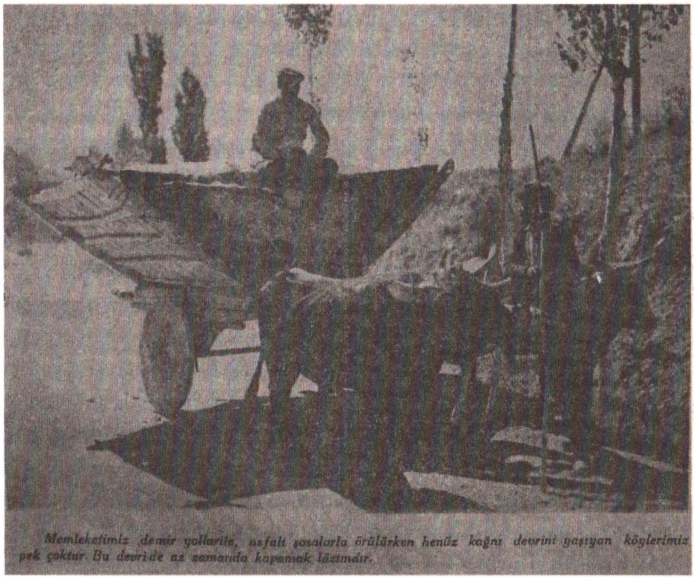

Köylüler ürünlerini pazara veya teslimat noktalarına ağır aksak ilerleyen kağnılarla naklediyordu. Vergilerin toplanmasındaki güçlüklerden biri nakliyat alanındaki donanımsal ve altyapısal yetersizlikti. *Köye Doğru*, no. 86, 15.01.1944.

Gerçekten, köylülerin ürünlerini uzak ambarlara taşımak konusunda çektikleri zorluklar, yaptıkları masraflar, bununla birlikte ekim sezonunun en verimli günlerinde şehirde devlet hissesini teslim etmek için günlerce uğraşarak ekim işlerinden uzak kalmaları onların en çok yakındığı sorunlardandı. Öte yandan, Ofis'in sistemli ve organize bir şekilde çalışamaması yüzünden bazı mahsullerin bir vilayetten diğerine ya da bir depodan diğerine nakilleri birkaç defada gerçekleşiyor, bu da hükümetin masraflarını artırdığı gibi, kentlerin iaşesini de güçleştiriyordu.[121]

121 "Nakil vasıtalarının darlığına rağmen tevzi sistemindeki bozukluk yüzünden aynı mahsul muhtelif yerlere birkaç kere nakledilmek suretiyle hem masraf artmakta hem de iaşe sisteminde teveşşüşler doğmaktadır." Seçim Yerlerinde Tetkiklerde Bulunmuş Eskişehir Mebuslarının Tanzim Eyledikleri 26.11.1943 Tarihli Rapor, BCA CHPK [No. 490.1 / 652.169.1].

Ofis'in etkinliğini azaltan bir başka etmen de personel sorunuydu. Ofis, savaş yıllarında üstlendiği işleri yürütebilmek için yeterli sayıda ve nitelikte elemana sahip değildi. Ayrıca, mevcut Ofis personelinin görevlerini kendi bireysel çıkarları için kullanmaları, rüşvet alarak köylülerin vergi kaçakçılığına göz yummaları, bazen de aşırma ve zimmete geçirme gibi hareketlere başvurmaları hükümetin hububat alımlarının, Yüzde 25 ve TMV gibi kararlarının etkili bir biçimde uygulanmasını engelliyordu.

Özellikle TMV'nin tahmini ve tahsili sürecinde görevlendirilen memurlar sayıca azdı ve bütün işlere yetişmeleri mümkün olmuyordu. Yetersiz sayıdaki bu memur kadrosunun, aceleyle seçilmiş olması dolayısıyla, yaptığı işle ilgili yeterli bilgiye sahip olmaması ve tarımsal üretimden pek anlamaması verginin ölçümü, tahmini ve toplanması esnasında önemli sorunlar yaratıyordu. Geçici olarak TMV işlerinde istihdam edilen memurlar genelde öğretmenler, lise mezunları ve lise öğrencileri arasından seçilmişti. Bu da Ofis'in TMV'nin toplanmasında yeterli etkinliği göstermesini önlediği gibi, gerek köylüler, gerekse bürokrasi arasında yaygın bir eleştiri konusu oldu.

TMV'nin uygulanışına ilişkin gözlemlerde bulunmuş olan Ali Rauf Arsan'a göre, "*acele ve rasgele devşirilmiş bir kısım muvakkat memurlar kifayetsizdi.*"[122] Vergilerin toplanmasında görevlendirilen memurların bir bölümü, tahmin usulünün sakıncaları nedeniyle müstahsili zor durumda bırakmamak için köylülerin toplam üretimleri hakkında düşük tahminlerde bulunuyordu. Bir Ofis memuru, kendisiyle röportaj yapan bir gazeteciye içinde bulundukları bu paradoksu, "*Biz biraz cesurane tahminlerde bulunduk mu, müstahsilin hayatiyle oynamış oluruz. Çünkü mahsul tahminden az olursa ne olacak?*" diyerek açıklıyordu. Bu durum kimi zaman memurları köylüler lehine tahminlerde bulunmaya sevk edebiliyordu. Sonuçta köylüden alınan vergi miktarının, alınması gerekenden daha düşük seviyelerde gerçekleştiği oluyordu.[123]

Çoğu zaman tam tersi oluyordu. Ofis memurları köylünün ödemesi gereken vergiden daha yüksek miktarlarda vergi tahminlerin-

122 Ali Rauf, "Toprak Mahsulleri Vergisi Nasıl Tahsil Ediliyor?", *Tan*, 22.02.1944.
123 *a.e.*

de bulunuyor ve köylüye fazladan yükümlülükler yüklüyorlardı. Bu sefer köylünün tepkisi ürününü saklayarak devletten kaçırmak oluyordu.

Sorun sadece Ofis memurlarının gerekli niteliklerden yoksun olmalarında ve eksik ya da fazla tahminlerde bulunmalarında değildi. Ofiste görevli memur sayısı da Ofis'in üstlendiği işlerin boyutları karşısında yetersiz kalıyordu. Ofis memurları bütün tahmin, ölçüm ve tahsil işlerine yetişemiyordu. Ahmet Emin Yalman'ın vergi toplama işlerinin yürütüldüğü bir köyde röportaj yaptığı Ofis'e bağlı Ölçü İşleri Bölge Amiri, her köye bir ölçme memuru gönderildiğine, fakat her köyde yirmi, otuz, hatta kırk harman yeri olduğuna dikkat çekiyordu. O nedenle, tek memurun bunların hepsini kontrol altında tutmasının mümkün olmadığını söylüyor, ellerindeki memur kadrosunun TMV'nin tahsilatı sırasındaki ölçüm işlerine kâfi gelmediğinden yakınıyordu.[124]

Görüldüğü gibi, memur kadrosu sadece nitelik açısından değil, nicelik olarak da devlet hisselerinin etkin bir biçimde toplanmasına yetecek hâlde değildi. Ofis'in bu noksanı sadece devletin sorunu değildi; köylüler için de birçok zorluk ve zahmete yol açabiliyordu. Örneğin, Eskişehir milletvekilleri, seçim bölgelerindeki incelemeleri sonucunda hazırladıkları raporda, Ofis memurlarının işlere yetişememesi yüzünden, vergilerini teslim etmeye çalışan köylülerin yaşadığı zorluklardan şöyle söz ediyorlardı:

> Ofis teşkilatının bozukluğu ve idaresizliği umumi şikâyetleri toplayan bir mevzudur. Toprak mahsulleri vergisinin cibayeti esnasında harmanlar mühürlü olarak çok bekletilmiş, memurların vaktinde gelip malları ölçmemesi yüzünden halk bizar olmuştur.[125]

Ofis'in etkinliğini azaltan, bazen köylülerin kendi lehlerine manipüle ettikleri, bazen de onlara çeşitli sıkıntılar yaşatan diğer bir mesele de, Ofis çalışanlarının rüşvet kabul etmeleri, yolsuzluklara

124 Ahmet Emin Yalman, "Köy Aleminde Duyduklarım", *Vatan*, 07.09.1943.

125 Seçim Yerlerinde Tetkiklerde Bulunmuş Eskişehir Mebuslarının Tanzim Eyledikleri 26.11.1943 Tarihli Rapor, BCA CHPK [No. 490.1 / 652.169.1].

karışmaları ve çeşitli şekillerde görev ve yetkilerini kendi çıkarları için kullanmalarıydı. Aslında, aldıkları maaşlara bakıldığında, Ofis çalışanlarının çeşitli yolsuzluklara eğilim göstermiş olmalarını anlamak mümkün. Ofis çalışanlarının maaşları da, fiyat murakabe memurları ya da Halk Dağıtma Birlikleri'nde çalışan görevlilerin maaşları gibi çok düşüktü. TMV'nin toplanmasında istihdam edilen memurlarının maaşları 80 ile 100 TL arasında değişiyordu.[126] Hâlbuki bu dönemde, artan pahalılık nedeniyle bir ailenin geçim masrafları bu rakamları bir hayli aşıyordu. 1944 yılı itibarıyla, beş kişilik bir ailenin ortalama aylık masrafı yaklaşık 300 TL civarında idi ve savaş yıllarında bundan daha az para ile aile geçindirmek güç bir işti.[127]

Ayrıca, devlet hisselerinin belirlenmesi sürecinde kullanılan metotlar Ofis görevlilerinin birtakım yolsuzluklarda bulunmaları için uygun bir zemin teşkil ediyordu. Özellikle tahmin usulü çeşitli hatalara ve yolsuzluklara açık kapı bırakıyordu. Ölçme usulü de yanlışlıklara ve hilelere açıktı.

Dolayısıyla, Ofis çalışanları çekilmez hâle gelen hayat pahalılığı karşısında, küçük çıkarlar karşılığında köylülerle ortak hareket edebiliyorlar ve köylülerin mahsullerini devletten kaçırmalarına göz yumabiliyorlardı. CHP milletvekillerinin kendi seçim bölgeleri ile ilgili raporlardan ve teftiş bölgelerine dair raporlardan köylerdeki Ofis çalışanlarının geçim darlığı içinde olmalarından ötürü kanun dışı davranışlara meyilli olduklarını görmek mümkündür. Örneğin Zonguldak milletvekillerinin hazırladıkları seçim bölgesi raporuna göre, "*uzak bir köyde mahrumiyet içinde yaşayan memurlar zahire tedariki için halka rica ve minnet mevkiinde*" bulunuyorlardı.[128] *Yeni Adana* gazetesinin haberine göre de, yöredeki köylerde vergi tahmini, ölçümü veya toplanmasıyla görevli memurlar bazı temel ihtiyaçlarının sağlanması karşılığında üreticiyle anlaşabilmekte, böylece üreticiler mahsullerini vergiden kaçırabil-

126 "Toprak Mahsulleri Vergisi Cibayet Heyetleri Kuruluyor", *Tan*, 11.06.1943.

127 Zekeriya Sertel, "Bir Çare Lazım", *Tan*, 29.04.1944.

128 Zonguldak Milletvekilleri H. Karabacak, H. Atıf Kuyucak, İ. Etem Bozkurt, Rıfat Vardar, S. Devrin, E. Erişir'in 08.10.1942 Tarihli İntihap Dairesi Raporu, BCA CHPK [No. 490.1 / 722.470.1].

mekteydi. Gazete, "*kışlık bulgur karşılığında köylülerle anlaşan memurlar*" olduğunu bildiriyordu.[129]

Ofis tarafından istihdam edilen memurlar sadece köylülerden rüşvet alarak ya da bazı temel ihtiyaçlarını temin ederek, onların vergi kaçırmasına göz yummakla kalmıyorlardı; sıklıkla ambarlardan ürün aşırıyorlar, zimmetlerine para geçiriyorlar, çeşitli yollarla Ofis mallarını ve toplanan vergileri kendi bireysel ihtiyaçları için kullanıyorlardı. Ofis'e ait depolardan mal çalan memurlar bazı durumlarda köylülerle birlikte hareket ediyor, bazı durumlarda ise işin boyutları köylüleri dolandırmaya kadar gidiyordu.

Örneğin, Çatalca'da Ofis çalışanları tarafından Ofis'e ait bazı depolardan çuval çuval hububat çalındığı, hırsızlık anlaşılmasın diye çalınan hububatların yerine kum çuvalları konulduğu bildiriliyordu.[130] Yine, daha üst seviyedeki bir yolsuzluk hadisesinde, Ofis'in ambar, depo ve memur lojmanlarının yapımıyla ilgilenen memurların ve müteahhitlerin, Ofis'e ait birkaç yüz bin lirayı zimmetlerine geçirdikleri iddia ediliyordu.[131]

Başka bir olayda ise, müddeiumumîlik, İstanbul'da bazı Ofis memurları ile İstanbul Hasköy değirmeni müdürü Abdülselami, değirmenin mütehassısı Baki ve değirmen sahiplerinden Zeki ile arkadaşlarını, Ofis'in 4.800 kilo buğdayını kendilerine ayırmak suçundan asliye altıncı ceza mahkemesine vermişti. Normalde bir çuval buğday öğütüldüğünde iki kilo fazlalaşmasına karşın, olaya karışan sanıklar, bu fazlalıkları her seferinde devletten gizlemişler ve binlerce kilo buğdayı kendilerine mal etmişlerdi.[132]

Edirne'nin İskender Köyü'nde köylüler, muhtar ve ölçme memuru el ele verip 1943 yılının mahsulatını saklamıştı. Yapılan aramalar sonucunda TMV ölçme memurunun evinde 400 kilo buğday bulunmuştu. Olayla ilişkili görülen muhtar, bekçi ve 20 köylü tevkif edilmişti.[133] Adana'da ise, Kadirli'deki Ofis şubesinin bekçisi

129 Nurettin Ünen, "Bir Ahlâk İmtihanı", *Yeni Adana*, 02.08.1943.
130 *Tan*, 14.01.1944.
131 "Yüz Binlerce Liralık Yeni Bir Yolsuzluk", *Tan*, 27.04.1944.
132 "Toprak Ofisten 4800 Kilo Buğday Saklamışlar", *Vatan*, 09.10.1943.
133 "Edirne'de Bir Memur, Köy Muhtarı ve Yirmi Köylü Tevkif Edildi", *Vatan*, 26.09.1943.

ambardan bir çuval buğday aşırırken yakalanmıştı.[134] Eskişehir ve Afyon Bolvadin'de de genelde Ofis çalışanlarının isimlerinin karıştığı olaylarda, Ofis şubelerinden önemli miktarlarda para ve mal çalındığı kaydediliyordu.[135]

Adapazarı'nda ortaya çıkarılan bir vaka ise ülke çapında Ofis çevresinde dönen olayların bir özetini vermektedir. Adapazarı TMO şef experi Cavid Gürsoy, depo memurları Adil Bekim ve Mucid Ekici, kantarcı Hasan Konmaz birlikte hareket ederek, ilk olarak, Ofis'e gelen malları noksan tartmışlardı. Bu yolla fazladan topladıkları binlerce kilo buğdayı ve mısırı başkalarına satmışlardı. İkincisi, köylülerden numune olarak alınan ve geri iade edilmesi gereken mahsulü iade etmemişler ve bunları kâr amaçlı olarak kullanmışlardı. Üçüncüsü, Ofis'e teslim etmesi gereken ürünü hiç teslim etmeyen borçlu çiftçilerden rüşvet alarak, ürünlerini teslim etmiş gibi göstermişler, bu amaçla sahte fiş düzenlemişlerdi. Dördüncüsü, TMO'ya ait 2776 çuval unu başkalarına vermişler ya da satmışlar, bir teneke gazyağını da zimmetlerine geçirmişlerdi. Ve son olarak, sahte belge tanzim ederek 14.000 ton mısırı devletten çalmışlardı. Söz konusu Ofis personelinin devleti yaklaşık 250.000 TL zarara soktukları iddia ediliyordu.[136]

TMV'nin uygulanmasına ve Ofis'in işleyişine dair oldukça aydınlatıcı bilgiler içeren Afyon milletvekili Mebrure Gönenç'in 5 Aralık 1943 tarihli raporuna göre, TMV işleri konusunda görevlendirilen devlet personeli güç hayat şartları altında yaşıyordu. Bir bölümü öğrenci olan personelin tarım konusunda da pek bilgisi yoktu. Ya ihtiyaç içinde olmalarının baskısıyla ya da bilgisizliklerinin etkisiyle bazen işlerini bilmeden yanlış ve eksik yapıyorlar, bazen de hak ve yetkilerini kendi çıkarları doğrultusunda kullanıyorlardı. Raportör, teftiş gezisi süresince bu tür olaylara dair haberleri sık sık işittiğini yazıyordu:

134 "Kadirli Ofısında Hırsızlık", *Yeni Adana*, 18.09.1943.
135 "Toprak Mahsulleri Ofisi", *Kocatepe*, 12.10.1943.
136 "Büyük Bir Suiistimal: Adapazarı Toprak Mahsulleri Ofisinde Memurlar Çiftçiyi Soymuşlar", *Cumhuriyet*, 17.03.1944.

> Bu sene Afyon vilayetinde mahsul bol olmuş, fakat halk teşkilatsızlık ve alakasızlık yüzünden yine birtakım ıstıraplarla karşılaşmıştır. Bir kere devlet hissesinin tahsili meselesinde, her yerden hepimizin kulaklarına geldiği gibi, birçok gençlerimiz, hatta mektep çocuklarımız pek büyük manevi zararlara uğramış, devlet işinde hile kullanmaya, hükümet, memleket zararına gayri meşru para kazanmaya alışmış. O zamana kadar belki de bir harman yeri ve yahut bir buğday yığını görmemiş, görse de bunlarla alakadar olmamış olan bu çoluk çocuk bazen hakikaten aldanmış, bazen belki de ihtiyaç içinde bulunması dolayısıyla, paranın cazibesine dayanamamış, bile bile yalan söylemiş, mahsulü az yazmış, devlete zarar vermiş, kendi ahlakını berbat etmiş. Tabiatile bu hâl idare adamlarının durumunu güçleştirmiş.[137]

Memurlar arasında gittikleri köylerdeki halktan iaşelerinin teminini talep edenler de çıkıyordu. Bu tür davranışlar köylüler arasında yaygın bir eleştiri konusu oluyordu. Örneğin, *Yeni Adana*'nın bir haberine göre, Adana'nın Danacıoğlu Köyü'nde iaşesini köylülerden temin eden ve görevini kanun dairesi içinde yerine getirmeyen bir vergi memuru, köylüler tarafından üst makamlara şikâyet edilmişti. Gazete, vergi memurlarının denetlenmesi gerektiğine dikkat çekiyordu.[138]

Gerçekten, tüm bu olan bitenlerde devlet idaresinin oto-kontrol açısından gösterdiği yetersizliğin büyük bir payı vardı. Mahsul alımlarında görevlendirilen memurların acil ve sistemsiz bir biçimde seçilmesine karşın, bunların teftişi yapılamıyordu. Hikmet Bil'e göre, savaş yılları boyunca "*Ofis kadrosunu teftiş etmek şöyle dursun, müfettişler sadece hadise tespitiyle meşgul olmuşlardı.*"[139] Yeterli denetimin olmaması bazı Ofis görevlilerinin keyfi davranmalarına, hak ve yetkilerini kendi çıkarları için kullanmalarına yol açıyordu. Örneğin, Mebrure Gönenç 1943 yılına ait intihap dairesi raporunda, Afyon'daki Ofis memurlarının yeterli ölçüde denetlenmedikleri için keyfi nedenlerle işyerine geç geldiklerinden ve işyeri-

137 Afyon Mebusu Mebrure Gönenç'in 05.12.1943 Tarihli İntihap Dairesi Raporu, BCA CHPK [No. 490.1 / 613.3.1].

138 "Toprak Komisyonları Murakabeye Muhtaç", *Yeni Adana*, 28.12.1944.

139 Hikmet Bil, "Çelik Silolar", *Tan*, 10.10.1945.

ni erken terk ettiklerinden ötürü, Ofis'le işi olan köylülerin büyük sıkıntılarla karşılaştığından, ekim zamanını şehirde bekleyerek geçirdiklerinden söz etmektedir:

> Bazı ofis memurlarının, kontrolsüz bırakılmaları yüzünden olacak, işlerine geç başlayıp erken bitirerek borcunu teslim etmek için sonbaharın en kıymetli iş günlerini feda ederek gelmiş olan köylüyü günlerce bekletmeleri büyük ıstırap yaratmış ve hatta Afyon'un merkezindeki siloda bile, göz önünde kolay kolay affedilemeyecek bir şekil almıştır.[140]

Önemli bir tarım bölgesi olan Adana'da da Ofis memurlarının görev yerine zamanında gelmedikleri, iş arasında uzun süre yerlerinden ayrıldıkları ve keyfi davranışlarda bulundukları belirtiliyordu. Bu durumun, vergilerini teslim etmek için uzak köylerinden kalkarak şehir merkezine gelmiş olan köylüleri zor durumda bıraktığı ve köylülerin sızlanmalarına neden olduğu belirtiliyordu.[141]

Verginin tahsilatı bittikten sonra da devlet açısından sorunlar bitmiyordu. Vergi hesapları, her açıdan yetersiz olan maliye bürokrasisini oldukça meşgul ediyordu. Ali Rauf ülkenin görece gelişmiş bir Ege kasabasında şahit olduğu bu süreci *Tan* gazetesindeki yazısında şöyle anlatır:

> Tahsilat bitince bunların hesapları günler ve aylarca maliye dairelerini işgal ediyor. Zaten işi çok ve karışık olan maliye dairelerinin daimi memur kadrosu bunlarla uğraşmağa kafi gelmiyor. Türkiye'nin en ileri mıntıkalarından biri olan bu Ege kasabasında Toprak Mahsulleri Vergisi böyle tahsil edilince diğer mıntıkalarda tatbikat ve tahsilat daha parlak olmasa gerektir.[142]

Tahsilat sürecindeki organizasyon bozuklukları ve memurların hak ve yetkilerinin yeterince açık olmaması memurlar arasında sorumluluk ve yetki çatışmalarına yol açıyordu. Eskişehir millet-

140 Afyon Mebusu Mebrure Gönenç'in 05.12.1943 Tarihli İntihap Dairesi Raporu, BCA CHPK [No. 490.1 / 613.3.1].

141 "Ofisin Mübayaa İşlerinden Şikâyet", *Yeni Adana*, 13.06.1944.

142 Ali Rauf, "Toprak Mahsulleri Vergisi Nasıl Tahsil Ediliyor?", *Tan*, 22.02.1944.

vekillerinin rapor ettiği bir hadise, kaçak hububata el konulması konusunda devlet görevlileri arasında yetki çatışmaları yaşandığını gösterir. Seyitgazi Kazası'nın Üryan Köyü'nde kaçak buğday olduğu iddiası üzerine olay yerine giden müddeiumumî, ambarları mühürletiyordu. Daha sonra olay yerine gelen kaymakam ise müddeiumumînin mühürlerini söktürüyor, kaçak olduğu iddia edilen buğdayı müsadere ederek kaza merkezine naklettiriyordu. Sonunda meydana gelen yetki çatışması yüzünden, raportörlerin ifadesiyle, "*her ikisi de aynı nesilden olan ve aynı otoriteyi temsil eden iki yüksek mektep mezunu genç birbirile kanlı bıçaklı düşman*" olmuştu.[143] Eskişehir milletvekilleri bu gibi olayların sık sık yaşandığını belirterek hükümeti, "*Gerek Milli Korunma Kanunu'nun, gerek diğer mevzuatın idare amirlerine bahşettiği salahiyetlerin hiçbir tereddüt ve ihtilâf doğurmayacak şekilde ayarlanıp aydınlatılması bir zarurettir*" diye uyarıyorlardı.[144]

Özet olarak, savaş yıllarında devletin artan masrafları ve iaşe sorunlarının giderilmesi için kaynak yaratmak amacıyla başvurulan tarımsal mahsul alımlarının ve TMV'nin uygulanması sürecinde devlet çeşitli engellerle karşılaştı. Devlet idaresinin altyapısal sorunları daha açık bir şekilde ortaya çıktı. Toplanan mahsulleri muhafaza etmek için yeterli kapasitede depoların bulunmaması, mahsullerin gerekli yerlere ve gerekli zamanda nakledilememesi, ürünlerin etkili bir şekilde toplanabilmesi için yeterli miktarda ve vasıfta personel temin edilememesi, mevcut personelin görevlerini doğru bir biçimde yapmaları için onlara asgari refah seviyesinin sağlanamaması, dolayısıyla personel arasında yaygın kanun dışı hareketler gibi sebeplerle devlet, toplamayı öngördüğü vergileri toplamakta güçlük çekiyordu; topladıklarını ise etkin bir biçimde kullanamıyordu. Bu ortam, köylülerin devlete karşı zaten düşük olan güvenini iyice sarsıyor, köylüler arasında yaygın serzenişlere neden oluyordu. Onların adaletsizlik olarak addettikleri uygulamalara karşı husumetlerini daha da artırıyordu. Direnişlerini meş-

143 Seçim Yerlerinde Tetkikler Yapmış Olan Eskişehir Mebuslarının Tanzim Eyledikleri 26.11.1943 Tarihli Rapor, BCA CHPK [No. 490.1 / 652.169.1].

144 *a.e.*

ru ve mümkün hâle getiren bir zemin oluşturuyordu. Ve şimdi anlatılacağı üzere, köylüler bu süreçte sessiz ve hareketsiz kalmadılar.

Köylülerin Zorunlu Hububat Alımlarına ve Toprak Mahsulleri Vergisi'ne Direnişi

Toprak Ofisine, '943[145]

Mümessil oturmuş mayıl mayıl bakıyo
Mal müdürü evrakları okuyo
Kaymakam da üç misli büküyo
Aman efendim bu karar çoktur
Orduya veriyok zararı yoktur

Sekiz kişi bir komisyon oturdu
Tarlalar bütün harman getirdi
Kaymakam da on beş dana yetirdi
Aman efendim bu karar çoktur
Orduya veriyok zararı yoktur
Bir çift koşu bir ton ekin verir mi?
Kaymakam köylüye saman vurur mu?
İreysi Cumhur devridir kanun razı olur mu?
Aman efendim bu karar çoktur
Orduya veriyok zararı yoktur

Vatanı kurtaran kahraman ordu
Çiftçiler hastadır büyüktür derdi
Yüzde on emrini vekalet verdi
Aman efendim bu karar çoktur
Orduya veriyok zararı yoktur

145 Satılmış Töremiş adlı bir köylü tarafından yazılmış bu taşlamalı halk şiiri Mediha Oyan tarafından bir Anadolu köyünden derlendikten sonra Pertev Naili Boratav'a bir mektupla iletilmiş. Mektup, Tarih Vakfı Bilgi-Belge Merkezi'ndeki Pertev Naili Boratav Arşivi'nde bulunuyor. Şiirin altına şu not düşülmüş: "Satılmış Töremiş kurulan komisyona mümessil seçilmiş. Kaymakam fazla kararlar verirken, Satılmış, benim de söz hakkım olmasa buraya göndermezler diyerek, kaymakamın hükümlerinin yanlış olduğunu söylemiş. Kaymakam da 'sen sus' diyerek ona bir tokat vurmuş. Satılmış bundan müteessir olarak bunu yazmış." Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Bilgi-Belge Merkezi, Pertev Naili Boratav Arşivi (11-16 / K. 17 / D. 15).

Satılmış Töremiş deli olacak
Bilmiyom bu buhran çok mu sürecek
Toprak Ofisi belki kaim kalacak
Aman efendim bu karar çoktur
Orduya veriyok zararı yoktur

1943 yılında bir Anadolu köylüsü Toprak Mahsulü Vergisi'ne itirazını bu taşlamalı şiirle ifade ediyordu. Kuşkusuz, bu halk şiiri sadece bireysel bir hoşnutsuzluğu değil, köylülerce paylaşılan ortak bir tepkiyi dile getiriyordu. Köylülerin bu tepkisi kendisini vergiye karşı direnişlerinde gösterdi. Bu anlamda, devletin hububat alımlarını ve TMV'yi hayata geçirirken karşılaştığı kapasite sorunları yanında karşılaştığı ikinci engel, insan faktörü, diğer bir ifadeyle vergiye karşı köylülerin gösterdiği direniş oldu. Köylüler savaş yıllarında devletin uyguladığı tarımsal politikalar karşısında tepkisiz kalmadılar. Her ne kadar Millet Meclisi'ne kendilerini temsil eden partileri sokarak yüksek siyaset arenasında mücadele veremeseler ve devletin tarımsal politikalarının oluşmasında rol alamasalar da, gündelik yaşam içindeki direnişleri bu politikaların pratiğinde belirleyici bir rol oynadı.[146]

Köylülerin gündelik yaşam içinde devlet karşısında gösterdikleri direnişler, herhangi bir "politik" ya da ideolojik niyet ve dürtüyle meydana gelmedi; daha çok, köylülerin gündelik yaşam içinde kendi yaşamlarını idame ettirmeye çalışmalarının ve kendilerine zarar verdiğini düşündükleri devlet taleplerini yerine getirmek istememelerinin sonucuydu.

Bu direnişlerin sonucu ise devletin toplamak istediği vergilerin istenilen miktarda ve etkili bir şekilde toplanamaması, dolayısıyla kentlerdeki iaşe sorununun ve devletin mali sıkıntılarının çözümlenmesinin güçleşmesi oldu. Savaşın toplumsal etkilerini hafifletmek için 1943 yıllında başlatılan sosyal yardımlar için yeterli kaynak sağlanamadı. Bu nedenle, söz konusu sosyal yardımlar halkın

146 Konuyla ilgili bir çalışmam için ayrıca bkz. Murat Metinsoy, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet ve Köylüler: Hububat Alımları, Toprak Mahsulleri Vergisi ve Köylü Direnişi", *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, no. 15 (Güz 2012), s. 85-125.

memnuniyetini ve rejimin meşruiyetini sağlamaktan ziyade, halk arasında eleştiri ve şikâyet kaynağı olacaktı.[147]

Köylünün mahsulünü devletten kaçırmasının ardındaki en temel etken devletin savaş yıllarının enflasyonist ortamında alım yaptığı mahsul karşılığında köylüye piyasa fiyatlarının çok altında ödeme yapmasıydı. 1941 yılında, devlet iaşe işlerinde sıkışınca köylünün ürününü ucuza kapatmak ve kentleri bununla beslemek istemişti. Ofis 1941'de piyasada 13-15 kuruş civarında olan buğdayı köylüden 5 kuruşa almaya çalışıyordu.[148] Yüzde 25 uygulamasında da, Saraçoğlu hükümeti el koyduğu ürünlere bir önceki hükümetin verdiği görece düşük fiyatları vermeye devam etti. Piyasa da kilosu 100 kuruş olan buğdayı 20 kuruşa kapatmaya çalıştı. Fakat köylüler kendi çıkarlarını hiçe sayan bu uygulamaya karşı çeşitli yollarla direndiler.[149]

Köylülerin bu direnişi bir anlamda köylülerin yönetici elitler tarafından dayatılan bir bilinçle hareket etmediklerini, iktidarın hegemonyası altında pasif bir pozisyon almadıklarını gösteriyordu. Bilakis, köylüler içinde bulundukları ekonomik koşullara ve kendi çıkarlarına göre akıl yürüterek devletin illegal saydığı davranışları meşru görüyorlar ve buna göre hareket ediyorlardı. Örneğin, Ahmet Emin Yalman'ın mülakat yaptığı bir köylü, önceden vicdanlarının gayrimeşru kabul ettiği hareketleri artık meşru görür hâle geldiklerini itiraf ediyordu:

> Hükümete kilesi 3 liraya yüzde elli verdikten ve kendi yiyeceğimizle hayvanlarımızın da yiyeceğini ayırdıktan sonra pazara çıkaracak pek az malımız kalıyor. Çoğumuz kendi malımızın hırsızı olduk. Vicdanlarımızın gayri meşru diye kabul etmeye alıştığı hareketleri zaruret diye gösterir oldu.[150]

---

147 Beşinci bölümde hükümetin sosyal yardım kampanyasının nasıl uygulandığı ve halk tarafından nasıl algılandığı ayrıntılarıyla anlatılacak.

148 Kafaoğlu, *a.g.e.*, s. 72.

149 Şevket Pamuk, "War, State Economic Policies, and Resistance by Agricultural Producers in Turkey, 1939-1945", *Peasants & Politics in The Middle East*, Farhad Kazemi ve John Waterbury (ed.) (Miami: Florida International University Press, 1991), s. 133 134.

150 Ahmet Emin Yalman, "Ege'den Notlar 3: İstihsal Adamının Hükümetten Şikâyetleri", *Vatan*, 18.09.1943.

Yalman'ın Eskişehir'de dertleştiği ihtiyar bir köylü ise "*Hükümetin kararları bizi hırsız edecek, haramı helâl saydıracak gibi olmamalıdır*" diyerek yakınıyordu.[151] Bu ifadeler hem köylüler arasında yaygın olan direnişin varlığı hakkında, hem de köylülerin bilincinin otonom niteliği ile ilgili önemli ipuçları vermektedir. Görüldüğü gibi köylüler, "haram-helal" kavramlarını ve meşru davranış kriterlerini kendi ekonomik koşulları bağlamında görelileştiriyorlardı. Devletin köylüden taleplerinin, kendilerine yapılmış bir haksızlık olduğunu belirterek, mahsullerini devletten gizlediklerini ima ediyorlar, hatta açıkça ifade ediyorlardı.

Cahit Kayra da savaş yıllarında köylerde görev yapmış bir memur olarak, köylünün içinde bulunduğu koşullar dolayısıyla TMV'yi haksızlık olarak addettiğini belirtmekte, köylünün devlet politikalarına bakışına ışık tutmaktadır:

> Onların çocukları askerdeydi. Köyde çalışacak insan kalmamıştı. Gaz, tuz bulunmuyordu. Onlara göre yetiştirdikleri ürünü az ya da çok ellerinden almak haksızlıktı.[152]

Savaş yıllarında devletin tarımsal ürünlere el koymasına karşı köylülerin sergilediği direnişte sadece ürünlerinin gerçek değerlerinin altında satın alınması gibi ekonomik nedenler rol oynamadı. Köylerde devlet hisselerini toplamakla görevli subaşıların ve Ofis memurlarının başlarının altından çıkan kanun dışı uygulamalar, Ofis görevlilerinin görev ve yetkilerini kötüye kullanarak köylüyü sömürmek istemeleri, bazen de köylüler arasında nüfuzlu köylüler lehine fark gözetmeleri ve rüşvetle iş görmeleri de köylünün devlet politikalarına olan güvensizliğini pekiştirerek, köylüyü mahsulünü devletten gizlemeye sevk etti.

Köylerde devlet hissesinden sorumlu olarak atanan subaşıların yaptıkları hesap hataları ya da çıkar sağlamaya yönelik hareketleri köylüler arasında yaygın şikâyetlere yol açıyordu. Örneğin Zonguldak milletvekillerinin 8 Ekim 1942 tarihli raporuna göre, mahsullerin tarlalarda yapılan tahminlerinde meydana gelen isa-

151 Ahmet Emin Yalman, "Yaratıcı Beraberlik", *Vatan*, 24.10.1943.
152 Kayra, *a.g.e.*, s. 111.

betsizlikler ve hatalar vilayetin her tarafında yaygın bir şikâyet konusu hâline gelmişti.[153] Ahmet Emin Yalman'ın röportaj yaptığı bir köylünün söyledikleri de, köylülerin devlet görevlilerinin haksız ve adaletsiz davranışları karşısında nasıl müteessir olduklarını, bu nedenle kanunların gayrimeşru saydığı davranışları nasıl meşru addederek hile, vergiden kaçırma, aşırma ve rüşvet verme gibi yollara başvurduklarını göstermektedir:

> Birçok yerde subaşı, ekimi fazla olan zengin çiftçiye karşı müsamaha göstermiş, geçimi zaten dar olan aciz köylüye ve kendisine düşman olanlara yüklenmiştir. Cidden haksızlığa uğrayanlar çok ezilmiştir. Borçlanma listeleri meşru bir hareket noktası diye kabul edildiği için, köylü bazen yüzde yüz mahsulü verdiği hâlde borcun altından kalkamamış ister istemez mahsule hile karıştırmak gibi hareketlere başvurmuş, köyün ahengi bozulmuştur. Bundan başka borçlu kalanlar aleyhinde adli takibat devam etmiş, bu da bazı yerlerde mevkufen yapılmıştır.[154]

Vergi tahmininde yapılan yanlışlıklar ya da adaletsizlikler ülkenin hemen hemen her yerinden şikâyetlerin yükselmesine neden oluyordu. Tahminlere ilişkin şikâyetlere basında, milletvekillerinin CHP Genel Sekreterliği'ne gönderdikleri raporlarda ve CHP'nin yerel kongrelerinde dile getirilen eleştiriler arasında sık sık rastlamak mümkündür.[155] Örneğin Afyon gibi CHP'nin kale-

153 Zonguldak Milletvekilleri H. Karabacak, H. Atıf Kuyucak, İ. Etem Bozkurt, Rıfat Vardar, S. Devrin, E. Erişir'in 08.10.1942 Tarihli İntihap Dairesi Raporu, BCA CHPK [No. 490.1 / 722.470.1].

154 Ahmet Emin Yalman, "Ege'den Notlar-7", *Vatan*, 06.05.1943; Ahmet Emin Yalman, "Köylüden Haber", *Vatan*, 27.04.1943.

155 CHP Afyon Merkez Kazasının 1944 Yılı Kongresinde Kabulüne Karar Verilip Vilayet Kongresinin Tetkikine Sunulan Dilekler, BCA CHPK [No. 490.1 / 133.539.1]. Milletvekili raporlarında bu konuyla ilgili bilgiler vardır. Örneğin Denizli milletvekili Emin Arslan Tokat 1943 yılına ait raporunda konuyla ilgili olarak şu ifadeleri kullanır: "Toprak Mahsulleri Vergisi tarhındaki haksızlıklar ve Ofis'e zahire götüren köylülerin bekletilmesi..." Denizli Mebusu Emin Arslan Tokat'ın 1943 Yılına Ait İntihap Dairesi Raporu, BCA CHPK [No. 490.1 / 509.2043.1]. Zonguldak milletvekilleri ise devlet hisselerinin tahminiyle ilgili köylülerin şikâyetlerini şöyle kaydediyorlardı: "Mahsullerin tarlalarda yapılan tahminlerinde vukua getirilen isabetsizliklerden ve hatalardan vilayetin her tarafında şikâyet edilmiştir." Zonguldak Mebusları H. Karabacak, İ.E. Bozkurt, Rıfat Vardar, H.A. Kuyucak, Ş. Devren'in 08.10.1942 Tarihli İntihap Dairesi Raporu, BCA CHPK [No. 490.1 / 722.470.1].

si olan önemli bir tarım merkezinde yapılan CHP Merkez Kaza Kongresi'nin Vilayet Kongresi'ne sunduğu talepler arasında vergi tahmininde yapılan hataları, özellikle muhtarların yolsuzluklarını ve köylüye yaptıkları kötü muameleleri ifade eden şu madde göze çarpmaktadır:

> Bu sene toprak mahsullerinden yüzde 10 nispetinde vergi alınması kanun iktizasından bulunması dolayısıyla mahsullerin henüz tarlada bulunduğu sırada tahmin edilmiş ise de, tahminlerde çok hatalar yapılması neticesi kanunen kast edilen yüzde 10 yerine tahmin memurlarının ehliyetsizlikleri muhtaç kimselerden tayin edilmiş bulunmaları dolayisiyle vazifelerine nihayet verilir korku ve düşüncesiyle ekseriyetle yüzde 20 ve hatta daha fazla miktarlara varmış ve bunlardan ise müstahsiller büyük zarar ve mağduriyetlere uğramışlardır. Bundan başka yapılan tahminlerin tevzii mahalle ve köy muhtarlarına terk edilmiş, birçok muhtarlar da bu tevziatta hatalı ve hatta taraftarlarına himayeli sevmediklerine zararlı tevziatta bulunmuşlar müstahsiller bu suretle ayrıca mutazarrır olmuşlardır. Şu da arz olunur ki, bu yüzden tohumu bile devlet hissesi olarak vermişlerdir. Bundan yalnız şahıslar değil, ekimin noksanlığı neticesinde hükümet de zarara uğramıştır. Bu babdaki kanunun temininde hata ve tesire mahal bırakılmamasının temini...[156]

Görüldüğü gibi, bazı durumlarda ürün tahminlerinde TMV'nin öngördüğü yüzde 10'u aşan, hatta yüzde 20'ye ulaşan oranlar ortaya çıkıyordu. Ayrıca, tahmin işlerinde görev alan bazı muhtarlar yetkilerini kötüye kullanıyorlar, köylüler arasında ayrım yapıyorlardı. Muhtarların en yakın olduğu kesimin büyük toprak sahipleri olduğu düşünülürse, muhtarların vergi işlerindeki yolsuzluklarından en çok onların yararlandığı, en çok zarar gören kesimin küçük üreticiler olduğu düşünülebilir.

Köylüler muhtarların bu gibi davranışları karşısında, onlara karşı gelmekten çekinmediler. Köylülerin bu durum karşısındaki tepkilerinin bir örneğini, CHP Genel Sekreterliği'ne gönderdikle-

156 CHP Afyon Merkez Kazasının 1944 Yılı Kongresinde Kabulüne Karar Verilip Vilayet Kongresinin Tetkikine Sunulan Dilekler, BCA CHPK [No. 490.1 / 133.539.1].

ri bir şikâyet mektubundan görmek mümkündür. Bartın'ın Akpınar Köyü'nden Hüseyin Çetin, Muhittin Taşçı, Hakkı Camcı ve Mehmet Onur isimli köylülerin mektubuna göre, Akpınar Köyü muhtarı kendi topraklarını ve ürününü az göstererek vergiden kaçırıyordu. Köydeki bir sürü fakir fukara ise muhtarınkinden daha fazla vergi ödüyordu. Mektup sahipleri, daha önce de şikâyette bulunduklarını, fakat şikâyetlerinin sonuç vermediğini söylüyorlardı. Muhtarın kendisini şikâyet eden köylülerin vergisini daha çok gösterdiğini belirtiyorlar ve sorunlarının bir an önce çözülmesini istiyorlardı.[157]

Başka bir hadisede, Ankara'nın Bala Kazası'nın Aşıkoğlu Köyü'nde muhtarın yaptığı adam kayırma ve hırsızlık karşısında köylüler muhtarı jandarmaya ihbar ediyordu. Sonuç alamayınca muhtarı görevinden uzaklaştırması için Bala kaymakamına başvuruyorlardı. Oradan da sonuç çıkmayınca Ankara Valiliği'ne bizzat başvurarak dertlerini anlatıyorlar ve sonunda CHP Genel Sekreterliği'ne ayrıntılı bir dilekçe ile muhtarın yaptığı kanunsuz işleri sıralıyorlardı.[158]

Devlet görevlilerinin ve köy muhtarlarının bu tür davranışları, köylülerin bunlara karşı geliştirdikleri tepkiler ve mahsullerini bu görevlilerden kaçırma teşebbüsleri köylüler ile devlet görevlileri arasındaki güveni daha da bozarak, giderek artan bir biçimde karşılıklı güvensizliğin gelişmesine yol açtı. Bu durum, özellikle devlet görevlilerinin, kolluk güçlerinin de desteğiyle köylüye fiziksel anlamda kötü muamelelerde bulunmalarına neden oldu. Bu anlamda, köylülere sıkıntı yaşatan ve yaygın şikâyete yol açan bir diğer konu da verginin tahsili sürecinde memurların ve özellikle de jandarmanın baskısı ve kötü muamelesiydi. Köylülerin, haksız addettikleri vergi oranlarına veya yerel idare amirlerinin taleplerine direnişi karşısında, devlet görevlileri bazen keyfi vergiler saldılar. Bazen de zora başvurdular. Jandarmalar tarafından evleri, ahırları, samanlıkları basılanlar, bütün mahsullerine el konulanlar vardı.

157 Bartın Yeniköy Muhtarı'nın CHP Genel Sekreterliği'ne Mektubu, BCA CHPK [No. 490.1 / 491.1978.1].

158 BCA CHPK [No. 490.01 / 459.1884.2].

Pek çok köylü haksız yere hapse atıldı. Bu gibi olaylar kırsal alanlarda devlete karşı büyük bir husumet kaynağı teşkil etti.

Seçim bölgeleri olan Eskişehir'de incelemelerde bulunan milletvekillerinin kaleme aldığı bir rapor, TMV'nin tahsili sürecinde görülen bu tür kanun dışı, keyfi ve zorba davranışları "idaresizlik" olarak tanımlıyordu. Bunların köylüleri nasıl sıkıntıya sürüklediğini, devletten soğuttuğunu ve kanunların meşruiyetine zarar verdiğini şöyle anlatıyordu:

> Bu idaresizliğin kısaca temas edilen ahlaki ve içtimai tehlikeleri yanında memlekette kanun fikrine ve adalet düşüncesine saygıyı baltalayan ve netice itibariyle içtimai nizamı temellerinden sarsma istidadını taşıyan bazı tecellileri de olmuş ve elan devam etmekte bulunmuştur. Nitekim bazı mıntıkalarda hükümet hisselerinin muhtemel veya matlup hadde varmadığını gören idare amirleri, merkezden aldıkları talimata dayanarak veya tamamen keyfi bir surette salma nevinden ve sakim tevzi sistemine başvurmuşlar, köylülere müştereken muayyen miktarda hububatı üste vermelerini aksi takdirde evleri, ambarları aranarak bulduklarını müsadere edeceklerini söylemişlerdir. Bir kısmı ise haklı veya haksız bu türlü dileklere ayak diremiş, ve bu yüzden şiddetli icraata hedef olmuştur. Bu meyanda, mesela intihap dairemizin Seyitgazi Kazası'nın Yeşil Yurt Köyü'nde evler gece yarısı kanuni kayıtlar hilafına jandarmalar tarafından basılmış, köylüler on beş gün sokaklarda sürünmüşlerdir. Yine aynı kazanın Göçenbuluk Köyü'nde evler aranmış, ölçek farkı denecek kadar cüzi kaçak mal bulununca 4156 numaralı kanunun 65'inci maddesi geniş ve yersiz surette tefsir edilerek, idare amirinin takdiri ile ambarlardaki bütün mallar müsadere edilmiştir. Bu köyün efradı mahkemelerde sürünen 31 ailesi aç vaziyettedir.[159]

Ahmet Emin Yalman da köylerde yaptığı gözlemlerine dayanarak, köylü üreticiler arasında, hasat mevsiminde elde ettiği bütün ürünü verdiği hâlde, borcunu ödeyemeyen, bunun için öküzünü, besi hayvanını ya da bazı tarımsal araç ve gereçlerini satan ve bütün iyi niyetine rağmen hapse atılanların olduğunu belirtiyordu.[160]

---

159 Seçim Yerlerinde Tetkikler Yapmış Olan Eskişehir Mebuslarının Tanzim Eyledikleri 26.11.1943 Tarihli Rapor, BCA CHPK [No. 490.1 / 652.169.1].

160 Ahmet Emin Yalman, "Köylü Hakkında Yanlış Kanaatler", *Vatan*, 22.08.1943. Ayrıca bkz. Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim Geçirdiklerim*, s. 359.

Toprak Mahsulleri Vergisi'nde üretim yapılan arazinin topografik yapısı, bölgenin iklimi ve köyün üretim koşulları dikkate alınmadığından, kıt kanaat geçinen köylerden vergi alınması bu köylerde yaşayan ahaliyi zor durumda bırakıyordu. Örneğin İstanbul'un Şile, Çatalca, Beykoz, Yalova gibi kazalarında, ormanlık, kayalık ya da çorak yerlerde yaşayan kömürcü, oduncu köylerindeki ailelerin beş-on dönümlük tarlalarından kaldırdıkları ürün kendilerinin iki-üç aylık ihtiyaçlarını ancak karşılamaktaydı. Bu nedenle, TMV'yi ödemekte güçlük çekiyorlardı. Bu tür ormancı ve kömürcü köylerinde yaşayan köylüler vergi yüzünden sık sık devlet dairelerinin kapısına gelerek yardım istiyorlardı. Ayrıca, vergiyi ödedikten sonra ellerinde pek bir şey kalmadığından, varlarını yoklarını satıp iaşeleri için karaborsadan yiyecek maddesi satın almak zorunda kalanlar oluyordu.[161]

Tahminlerde yapılan yanlışlıklar ve subaşıların davranışları, köylüler arasında, haksızlıklar ve adaletsizlikler yapıldığına dair söylentilere neden oluyordu. Millet Meclisi'nin tanınmış simalarından Nuri Demirağ Meclis kürsüsünden vergilerin toplanmasında birçok yanlışlığa, suiistimale ve bu yüzden de köylüler arasında "*başka köylülerin daha az oranda vergi verdiği, bu nedenle kendilerinin de az vermesi gerektiği*" yolunda söylentilere yol açıldığını söylüyordu:

> Tahmin meselesi daima millet arasında, halk arasında şikâyeti ve dedikoduyu ve bazan haksızlığı da mucip olmuştur... Hükümet % 25 almıya karar vermişken % 22 almış fakat yine muteriz? Neden muteriz? Çünkü falan yer % 20 vermiştir. Köylü oradaki gerek az tahminler dolayısıyla ve gerek subaşlarını tatmin ederek az yazdırmak suretiyle yani % 22 yerine % 10 vermişlerdir. Bu durum, "Efendim, o bu kadar verirken biz niçin fazla verelim" diye birtakım dedikodulara ve şikâyetlere sebep oldu.[162]

Söylenti gibi halk kültürü öğelerinin özellikle de okuryazarlığın düşük olduğu, yazılı kültürün gelişmediği bir toplumsal yapıda en-

161 Selahaddin Demirkan, "Toprak Mahsulleri Vergisi ve Hükümet Hisseleri", *Köye Doğru*, no. 72 (1943), s. 3.

162 *TBMM ZC*, 19.4.1944, s. 64.

formel bir iletişim aracı olduğu söylenebilir. Söylentiler, türküler, halk şiirleri, fıkralar, mâniler ve ağıtlar kitleler arasında yayılarak benzer çıkarlara, düşüncelere ve duygulara sahip geniş bir enformel grup ya da kamuoyu oluşmasına katkıda bulunabilir ve bu grubun bazı davranışlarını meşrulaştırabilir. Bu anlamda gerek söylentinin, gerekse halk kültürünün diğer bileşenlerinin vergi kaçakçılığı, hırsızlık, sabotaj, askerden kaçma gibi konularda genel bir fikir iklimi yaratabileceği, köylülüğün hareketlerine zımni bir kolektivite kazandırabileceği ve onları meşrulaştırabileceği dikkate alınmalıdır.[163]

Bu çerçeve içinde düşünüldüğünde, Yüzde 25'in ya da TMV'nin uygulanışı ile ilgili söylentilerin yalnızca masum bir söylenti olmanın ötesinde, söylentiyi dillendiren ve yayan köylülerin vergi kaçakçılığına üstü örtülü bir meşruiyet ve kolektivite kazandıran bir etmen olduğu söylenebilir. Bazı köylülerin düşük oranlarda vergi ödemiş olduğu ya da hiç ödememiş olduğu yolundaki söylentilerin, söylentileri dile getirenlerin kendi vergiden kaçırma eylemlerini hem haklı göstererek meşrulaştıran hem de diğer köylüleri de vergi ödememeye teşvik ederek direnişi yaygınlaştıran bir iletişim aracı işlevi gördüğü tahmin edilebilir.

Yukarıdaki örnek gösteriyor ki, köylüler diğer köylülerin az ödediğine, belki de hiç vergi ödemediğine dair haberleri kulaktan kulağa birbirlerine aktarıyorlardı. Böylelikle, köylüler kendi vergiden kaçırma eylemlerini, başkalarını örnek göstererek meşrulaştırıyorlar, bütünün bir parçası gibi gösteriyorlar, normal vergi oranlarına itiraz ediyorlar ve kendilerine enformel bir "suç ortaklığı" ağı oluşturuyorlardı. Savaş yıllarında sadece devlet görevlilerinin vergi tahmininde yaptıkları hataların değil, kötü ve haksız muamelelerin de bu tür söylentilere konu olduğu, köylüyü mahsulünü

163 Sıradan insanların söylenti, türkü, şiir, fıkra gibi halk kültürü öğelerini nasıl birbirleriyle iletişim kurmaya yarayan korunaklı bir kanal; duygu ve düşüncelerine kolektivite ve hareketlerine meşruiyet kazandıran bir tür direniş aracı olarak kullandıkları konusunda bkz. Scott, "Resistance Without Protest and Without Organization: Peasant Opposition to the Islamic Zakat and the Christian Tithe", s. 452. Ayrıca bkz. Guha, *Elementary Aspects of Peasant Insurgency in Colonial India*. Özellikle 5. Bölüm ve 6. Bölüm.

kaçırmaya sevk ettiği düşünülebilir. Halen araştırılmaya muhtaç olan 1930'lu ve 1940'lı yılların halk kültürü öğelerinin benzer fonksiyonlar icra ederek erken Cumhuriyet dönemi devlet-toplum ilişkilerinde önemli bir role sahip olduğu düşünülebilir.

Sonuçta köylüler savaşın başından beri devletin yürüttüğü hububatın zorla devlete satılması politikasına ve TMV'ye karşı yaygın bir direniş gösterdiler. Bu direniş yüksek siyaset perspektifinin görmeye alıştığı ya da tarihte sürekli izini aradığı türden açık ve örgütlü bir hareket değildi. Köylüler Anadolu kırsalının toplumsal, ekonomik, kültürel koşulları içinde, kendi çıkarlarını kendi bildikleri anonim yöntemlerle savunmaya çalıştılar.

Köylülerin en çok başvurduğu yol ürünlerini gizlemekti. Gerek basından, gerekse arşiv belgelerindeki milletvekili raporlarından, köylülerin bu eylemlerinin izlerini takip etmek mümkün. Dönemin gazetelerine bakıldığında ürününü devletten kaçıran ya da kaçırmaya çalışırken yakalanan köylülerle ilgili haberlere sıklıkla rastlanabilir. Örneğin, Ahmet Emin Yalman'ın görüştüğü bir çiftçi, köylülerin devletin belirlediği fiyatla mahsulünü vermediğini, bunun yerine, cami köşelerine sakladığını söylüyordu:

> Köylü ondan evvelki azami fiyata mahsulünü vermedi, sakladı. Bizim tarafta toprak rutubetlidir, mahsul gömülmez. Cami köşelerine, şuraya buraya sakladı.[164]

Tan'ın bir haberine göre, bir çiftçinin samanlığında yapılan aramalar sonucunda, çiftçinin kaldırdığı 450 kilo buğdayı, devlet hissesini vermemek maksadıyla saman altında sakladığı anlaşılıyordu.[165] Başka bir habere göre de, Adapazarı Çaybaşı Fuadiye Köyü'nde, yetmiş hanelik köyün yirmi hanesinin 1942 yılında Ofis'e vermeleri gereken ürünleri gizlediği belirleniyordu. İhbar üzerine yapılan aramalarda 6 hanede saklı mısır bulunuyor, yine kasaba öğretmeninin kayınvalidesinin 50 kiloluk tahakkuku yapılan mahsul miktarının aramalar sonucu 250 kilo olması gerektiği saptanıyordu.[166]

164 Ahmet Emin Yalman, "Bir Çiftçiyle Mülakat", *Vatan*, 09.04.1943.
165 *Tan*, 08.02.1944.
166 *Tan*, 28.06.1943.

Gazetelerin arka sayfalarında yer alan mahkeme karar özetleri de köylülerin Milli Korunma Mahkemeleri'ne intikal eden vergi kaçırma olaylarını gözler önüne sermektedir. Vergi vermemekten ötürü cezalandırılan köylülerle ilgili karar özetleri "Cumhuriyet Müddeiumumîlikleri Karar Hülâsaları" başlığı altında yayınlanıyordu. Bu karar özetlerinin çokluğu köylüler arasındaki vergi direnişinin yaygınlığı konusunda bize ipucu verir. Örneğin, *Vatan*'ın yayınladığı bir mahkeme karar özetine göre, Afyon Bolvadin Büyük Karabağ Köyü'nden Yusufoğlu Mevlut Doysak, hükümetçe el konulan toprak mahsulünden devlet hissesini vermemek için 232 kilo buğday gizliyor ve Milli Korunma Kanunu'na muhalefetten müddeiumumîlik tarafından cezaya çarptırılıyordu.[167] Yine benzer bir mahkeme ilamına göre, Göcenoluk Köyü'nden Bekiroğlu Ömer Demir'in evinde kaçak hububat bulunuyor ve Milli Korunma Mahkemesi'ne veriliyordu.[168]

Bir gün içinde çok sayıda karar özeti yayınlanmasından, köylülerin bu tür direnişlerinin ne kadar yaygın olduğu anlaşılmaktadır. 29 Aralık 1943 tarihli *Tan* gazetesinin arka sayfasında yayınlanan mahkeme ilamlarında çok sayıda köylünün mahsullerini gizlemek suretiyle vergi kaçırmaya teşebbüs etmek yüzünden mahkemelere verildiği görülmektedir. Bunlar arasında, Seyitgazi'nin Yeşilyurt Köyü'nden Himmetoğlu Mehmet Ucaş, "*Devlet hissesi alınmamış buğday hasılatını harmandan kaçırmak suretiyle;*" Göcenoluk Köyü'nden Musaoğlu Mehmet Can, "*Kaçak olarak evinde 240 kilo buğday ve 40 kilo arpa saklamak suretiyle;*" aynı köyden Ahmetoğlu Mustafa Çam, "*Kaçak olarak evinde 367 kilo buğday ve 108 kilo arpa saklamak suretiyle;*" İbrahimoğlu Aziz Özyavuz, "*Kaçak olarak evinde 343 kilo buğday saklamak suretiyle;*" Mehmet oğlu Halil İbrahim Uzun, "*Kaçak olarak evinde 576 kilo buğday saklamak suretiyle*" Milli Korunma Kanunu'na muhalefetten çeşitli cezalara çarptırılıyordu.[169]

Resmi Gazete'de yayınlanan Cumhuriyet Müddeiumumîlikleri'nin karar özetleri de köylünün vergiye ve zorunlu alımlara karşı

167 "Afyon Bolvadin Müddeiumumîliğinden", *Vatan*, 04.12.1943.
168 *Tan*, 08.02.1944.
169 *Tan*, 29.12.1943.

direnişini görmek için önemli bir kaynaktır. İşlenen suçlar arasında mahsul hakkında herhangi bir beyanda bulunmamak, yalan beyanda bulunmak, mahsulü zamanında teslim etmemek, vergiye konu olan mahsulü gizlemek yoluyla devletten kaçırmak gibi hareketler vardır.[170]

1 Nisan 1943'te *Resmi Gazete*'de yayınlanan Karaman Cumhuriyet Müddeiumumîliği ilamlarında, "*Hükümete borçlandığı hububatı gününde Ofis'e teslim etmemek suretiyle Milli Korunma Kanunu'na aykırı hareket etmekten*" Karaman'ın çeşitli köylerinden Mustafa Şimşek, Mehmet Nurcankat, Ahmet Çakır, Ali Zildir, Mehmet Çakır, Ali Ergin, Mehmet Kütükçü, Süleyman Kara, Arif Şen, Hasan Ali Çoban, Seyit Erkara, Hasan Tez, Durmuş Civcik, Bekir Kel, Mustafa Boz isimli köylülerin her biri iki ile üç ay arasında değişen hapis cezalarına ve 250 TL ağır para cezasına çarptırılıyordu.[171]

21 Nisan 1943 tarihli *Resmi Gazete*'de yayınlanan Karaman Asliye Ceza Mahkemesi karar özetlerine göre de, "*Hükümete borçlandığı hububatı gününde Ofis'e teslim etmemek suretiyle Milli Korunma Kanunu'na aykırı hareket etmekten*" Bayram Ali Bayrak, Abdullah Gücen, Şaban Abanuz, Abdullah Doğan, Mehmet Eren, Mustafa Gündemir, İbrahim Öztürk ve Ali Kızıloğlu isimli köylüler üç ay hapis ve 250 TL para cezasına hüküm giyiyordu.[172]

3 Haziran 1943 tarihli *Resmi Gazete* ise yine Karaman'ın çeşitli köylerinden Mehmet Polat, Nuri Can, Mustafa Mustalli, Ömer Ali Öztoprak, Mustafa Yıldırım, Ömer Yiğit, Ali Koçak, Mustafa Kalıak, Abdurrahman Boyacı, Hasan Erdoğan, Salih Karıcı, Bekir Aslanbaş, Dede Koç, İbrahim Üzüm, Salim Gökbel, M. Ali Kara, Osman Kaya, Ahmet Kılınçarslan, Ali Uysal, Hüseyin Karlanta adlı köylülerin, "*Hükümete borçlandığı hububatı gününde Ofis'e*

170 Bkz. *Resmi Gazete* (*RG*), 13 Mart 1943, no. 5355, s. 4673-4674; *RG*, 1 Nisan 1943, no. 5370, s. 4790-4791; *RG*, 18 Mayıs 1943, no. 5407, s. 5048; *RG*, 15 Haziran 1943, no. 5430, s. 5323; *RG*, 30 Teşrinisani 1943, no. 5569, s. 6131; *RG*, 20 Kânunusani 1944, no. 5608, s. 6307; *RG*, 13 Nisan 1944, no. 5680, s. 6719-6720; *RG*, 18 Nisan 1944, no. 5684, s. 6759; *RG*, 22 Nisan 1944, no. 5688, s. 6784-6785; *RG*, 26 Mayıs 1944, no. 5714, s. 6946-6947.

171 *RG*, 1 Nisan 1943, no. 5370, s. 4790-4791.

172 *RG*, 21 Nisan 1943, no. 5387, s. 4900.

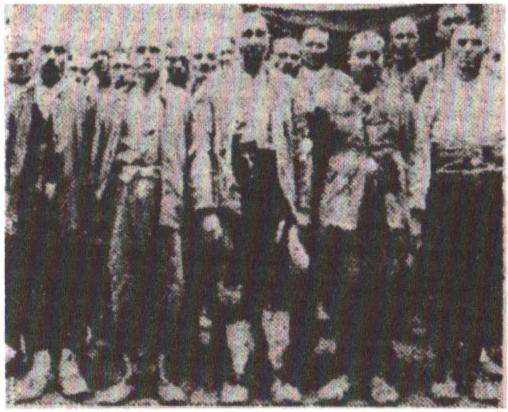

TMV'yi ödeyemedikleri için Karaman Cezaevi'ne gönderilen köylü mahpuslar... Vergiyi ödeyemediği için tutuklananlar on binleri buluyordu. Cemal Kutay, Kâzım Karabekir'in kişisel arşivinde bulunan bu fotoğrafın arkasına, "Toprak Mahsulü borçlarını veremediklerinden dolayı mahkûm olan köylü efendilerimiz..." diye not düşüldüğünü belirtir. Cemal Kutay, "Türkiye İhtilâllerin Eşiğindedir," *Tarih Sohbetleri* 5 (Mayıs 1967), s. 19.

teslim etmemek suretiyle Milli Korunma Kanunu'na aykırı hareket etmek" suçundan çeşitli hapis ve para cezalarına çarptırıldıklarını bildiriyordu.[173]

Korkuteli ve Amasya müddeiumumîliklerine ait, 15 Haziran 1943 tarihli *Resmi Gazete*'de yayınlanan karar ilanlarında ise, "*Hükümetçe el konulan zahireyi kaçırmaktan*" ve "*Hükümete borçlandığı mahsulü teslim etmemek suretiyle Milli Korunma Kanunu'na muhalefetten*" çeşitli köylerden Halis Karabayır, Ramazan Çelik, Abdullah Sağar, Mehmet Kerpiç, Osman Şahin, Fatma Acar ve Orhaoğlu Artin adlı köylülerin çeşitli cezalar aldıklarını görüyoruz.[174]

Yine 30 Kasım 1943 tarihinde *Resmi Gazete*'de yayınlanan Arapsun Cumhuriyet Müddeiumumîliği'ne ait karar özetleri, Nev-

173 *RG*, 3 Haziran 1943, no. 5420, s. 5221-5223.
174 *RG*, 15 Haziran 1943, no. 5430, s. 5323.

şehir'in Çat Köyü'nden Nuri Azgın'ın, "*Devletçe el konulmuş hububatı müsaadesiz nakletmekten;*" Yunus Koyuncu, Muhittin Ünlü, Naci Aşçı ve Derviş Şahin adlı köylülerin de, "*Devlet hissesini vermemek için harmandan ölçtürtmeden hububat kaçırmak suretiyle Milli Korunma Kanunu'na muhalefet etmekten*" suçlu bulunarak çeşitli cezalara çarptırıldığını ilan ediyordu.[175]

26 Mayıs 1944 tarihinde yayınlanan Erzincan'ın İliç Kazası Cumhuriyet Müddeiumumîliği karar özetine göreyse, "*El konulmuş hububatını kaçırmaktan maznun*" çeşitli köylerden Ali Yergin, Hasan Ebcim, Halil Önay, Arif Oluklu, Ali Oluklu, Ali Kızılkaya, Hasan Koç, Kadir Aydemir, Mustafa Er, Hüseyin Aydemir, İsmail Aydemir, Mustafa Kütük, Mehmet Kent, Şaban Onluk, Şerif Cengiz, Haydar Uğurlu, Sadullah Karaman, Hüseyin Atalay, İsmail Benlikaya, M. Ali Bozlak, Bekir Bozlak, Ahmet Söker, Mustafa Gürses, Hüseyin Çiçek, Mehmet Erden, Aziz Bayer ve Ahmet Ay isimli köylüler çeşitli hapis ve para cezalarına çarptırılmışlardı.[176]

Bu liste daha da uzatılabilir. O nedenle bunların gerçek hayatta olup bitenlerin sadece küçük bir bölümü olduğunu, yani buzdağının görünen kısmı olduğunu söylemek mümkün.

Köylülerin izlediği bir başka yol da olabildiğince hızlı bir şekilde ürünlerini tüccara satarak elden çıkarmaktı. Üreticilerin bir bölümü Yüzde 25'i teslim etmeden ve TMV'yi ödemeden malını tüccara satmaya ya da karaborsada değerlendirmeye çalışıyordu. Bu şekilde köylüler, devlet payını ve vergiyi vermeden, ürünü paraya tahvil etme olanağı buluyor, ayni olarak toplanan Yüzde 25'ten de TMV'den de kurtulmuş oluyordu. Örneğin, Çerkezköy'de Sabri, Ahmet ve Ali adında üç köylü ürettikleri 2 ton mısırı, yasalar hilafına hükümet hissesini vermeden bir makarna fabrikasına, bir zahireciye ve çeşitli tüccarlara satmıştı.[177] Ayrıca, TMV Kanunu'na göre, belirli bir malın vergisi ödenene kadar nakli ve satışı yasak olmasına karşın, tonlarca buğdayın demiryolu ya da deniz yoluy-

175 *RG*, 30 Teşrinisani 1943, no. 5569, s. 6131.
176 *RG*, 16 Mayıs 1944, no. 5714, s. 6946-6947.
177 "Ektikleri Mısırın Hükümet Hissesini Vermemişler", *Vatan*, 18.12.1943.

la kaçak olarak İstanbul'a getirilmesi ve karaborsada satılması o dönemde sık karşılaşılan ve yaygın olarak bilinen bir gerçekti.[178]

Mahsulü gizleyerek veya tüccara satmak suretiyle elden çıkararak Yüzde 25'ten ya da TMV'den kaçmanın köylüler arasında oldukça yaygın olduğunu gösteren başka bir kanıt da, TBMM yıllıklarında "Arzuhâller" bölümünde bulunan dilekçe özetleridir. Vatandaşlar tarafından Millet Meclisi'ne gönderilmiş ve Meclis Arzuhal Encümeni tarafından incelenmiş olan dilekçeler TBMM yıllıklarında kısaca özetlenmiş hâlde yer almaktadır. Dilekçe özetlerinde dilekçe sahibinin adı, soyadı, dilekçenin gönderildiği il, ilçe ya da köy, dilekçenin çok kısa içeriği ve tabi tutulduğu işlem itibarıyla hangi aşamada olduğu yer almaktadır. Dilekçe özetleri arasında Anadolu'nun muhtelif bölgelerinden köylülerin yazdığı, Yüzde 25 ve TMV borçlarının ya da bakayalarının affedilmesini veya eşit paylarla taksitlendirilmesini talep eden çok sayıda dilekçe vardır. Hatta dilekçe özetlerinden görülebileceği gibi, bazı ilçelerin pek çok köyünden dilekçeler gönderilmiş olması ve bir köyden birden fazla kişinin dilekçeye imza atmış olması, belirli bir yörede vergi ödememe eyleminin ya da vergiye itirazın kolektif bir hâl aldığını göstermektedir.

Birkaç örnek vermek gerekirse, Samsun, Havza'dan Rasim Şakar ve arkadaşları, "*1945 yılına ait Toprak Mahsulleri Vergisi'nin alınmamasını;*" Havza, Kamlık Köyü'nden Mehmet Kaçar, "*Toprak Mahsulleri Vergisi borçlarının affını;*" Hatay'ın Kırıkhan İlçesi'nin Mahmutlu Köyü'nden Bostan Falay ve arkadaşları, "*Toprak Mahsulleri Vergisi bakayalarının alınmamasını;*" Çanakkale, Biga'nın Dimetoka Köyü'nden Mustafa Ergün ve arkadaşları, "*1945 yılına ait Toprak Mahsulleri Vergisi'nin üç taksitle ödenmesini;*" Çorum'un Sungurlu İlçesi, Karaçay Köyü'nden Yusuf Barut ve arkadaşları, "*Hububat vergisi borçlarının affını;*" Havza, Salarıç Köyü'nden Kadir Çelik, "*1945 yılına ait hububat vergilerinin ter-*

178 "Bir Vagon Kaçak Buğday Müsadere Olundu", *Vatan*, 16.10.1943. Buğdayı bulgur diye gösterip İstanbul'a sokanlar olduğu belirtiliyordu. Bkz. *Tan*, 07.01.1944. Yine "son zamanlarda ekserisi Tekirdağ olmak üzere Bandırma ve sair iskelelerden İstanbul'a Koordinasyon Kararına aykırı olarak kaçak buğday, arpa, mısır ve yulaf getirildiği" saptanıyordu. *Tan*, 05.01.1944.

kini ve borçlarının ertelenmesini;" Yozgat, Akdağmadeni, Boyalık Köyü muhtarı Dursun Güngör, "*Toprak Mahsulleri Vergisi borçlarının alınmamasını;*" Körük Köyü muhtarı Veli Şahin, "*1945 yılına ait Toprak Mahsulleri Vergisi'nin affını;*" Akdağmadeni, Ozan Köyü muhtarı Ali Demirci, Yazı Kaplancı Köyü muhtarı Mahmut Özkan, Tarhane Köyü muhtarı Ömer Demir, Bozhöyük Köyü muhtarı Veli Aytemiz, Konacı Köyü muhtarı Mustafa Bozdağ, Babu Köyü muhtarı Hacı Eser, Kirsinkavağı Köyü muhtarı Mehmet Karadavut, "*1945 yılına ait hububat devlet hissesi borçlarının affını;*" Ankara'nın Polatlı İlçesi, Kuşçu köylüleri "*Toprak Mahsulleri Vergisi borçlarının taksitle ödenmesini;*" Kadınhan'dan Musa Damar, "*1943 devlet hissesinin affını*" talep ediyordu.[179]

Vergiye karşı direnişin boyutlarını görmek için diğer bir kaynak da Cumhuriyet Arşivi'ndeki CHP Kataloğu'nda yer alan milletvekillerinin seçim bölgesi ve teftiş bölgesi raporlarıdır. Savaş yıllarına ait raporlarda, köylülerin vergi kaçakçılıklarıyla ilgili çok sayıda bilgi vardır. Örneğin, Aydın milletvekili Refet Alpman'ın raporuna göre, Aydın Vilayeti'nin toplam hububat üretimi 20.000.000 kilo kadar olduğu hâlde, vilayet defterdarlığından alınan malumatta vergi matrahı 11.144.131 kilo olarak gösterilmekteydi. Bu durumda, Alpman'ın tetkik ve hesaplamalarına göre, sadece Aydın çevresinde 20.000.000 – 11.144.131 = 8.855.869 kiloluk mahsulün vergisi kaçırılmış demekti.[180]

Kocaeli milletvekili Dr. Fazıl Ş. Burge ise Parti Müfettişi olarak Denizli'de yaptığı incelemeler sonucunda, Ofis'in tahsil edebildiği vergi miktarının, toplanması öngörülenin çok altında kaldığını rapor ediyordu. Rapora göre, Güney Kazası'nda 80 ton tahmin edilen devlet hissesinin 30 tonu teslim alınabilmişti. Buldan'da TMV'nin ancak yüzde 30'u, Babadağ'da yüzde 50'si toplanabilmişti. Kızılcabölük'te 200 ton olması beklenen vergiden 90 ton, Çal'da 10.000 ton tahmin edilen vergiden ancak 300 ton, Acıpayam'da ise 4.200 ton olması beklenen vergiden ancak 639 tonluk

179 Bkz. *TBMM Yıllık* (05.08.1946-31.10.1946 ve 01.10.1946-21.10.1947) (Ankara: TBMM Basımevi, 1948) s. 299-330.

180 Aydın Mebusu Refet Alpman'ın 22.11.1944 tarihli Seçim Bölgesi Raporu, BCA CHPK [No. 490.1 / 622.43.1].

bir vergi toplanabilmişti. Vergi kaçakçılığı hadiselerinden dolayı tahmin edilen verginin tamamının toplanması mümkün değildi.[181]

Mahsulü gizlemenin riskli olduğu durumlarda, devlete teslim edilen mahsulün içine yabancı maddeler karıştırmak, vergi oranını azaltmanın yollarından biriydi. Diğer bir yol da, mahsulün çürük kısmını sağlam ürüne karıştırmak, hatta devlet hissesi olarak mahsulün tamamıyla çürük ve işe yaramaz olan bölümünü vermekti. Örneğin, hububatın yüzde 25'ini devlete vermeleri gereken mükelleflerden İstanbul'un Eyüp İlçesi'ne tabi 42 köylü, devlet hissesi olarak verdikleri mahsuller büyük oranda çürük olduğundan mahkemeye veriliyordu.[182] Malatya'da yaşanan bir olay, ürüne yabancı madde karıştırılmasının ne kadar ileri gittiğini gösterir. Buna göre, vilayetteki çiftçilerin bir kısmı devlete teslim ettikleri ürünlerin içine önemli miktarda kum ve toprak karıştırmışlardı.[183]

Devlete teslim edilen hububata yabancı madde karıştırılması ile ilgili örnekleri milletvekili raporlarından takip etmek mümkündür. Örneğin, Aydın milletvekili Refet Alpman, 1944 sonbaharındaki seçim bölgesi ziyareti sonucu hazırladığı raporunda, "TMV'nin Tesellüm İşleri" başlığı altında, devlete verilen hububata kanunda kabul edilen azami oranlardan çok daha fazla yabancı madde karıştırıldığını yazıyordu. Buna göre, hububat içinde bulunması kabul edilebilir olan "mevad-ı ecnebiye"nin, yani yabancı maddelerin oranı Aydın merkezi için yüzde 6 ve diğer ilçeler için yüzde 10 olarak belirlenmesine karşın, 1944 yılında Ofis'e teslim edilen buğday ve arpaya ortalama yüzde 20 yabancı madde karıştırılmıştı.[184]

Muhtara ve memurlara rüşvet vermek ya da akrabalık ve dostluk ilişkilerini kullanmak, diğer bir deyişle "adamını bulmak" da, düşük tahminde bulunulmasını ya da devlet görevlilerinin devlet payını vermeyen köylüyü görmezden gelmesini sağlamak için baş-

181 Denizli, Muğla, Aydın Vilayetlerinin İlçe Kongrelerinde Partililerin Merkezden Dilekleri Hakkında Aydın Bölgesi Müfettişi Kocaeli Milletvekili Dr. Fazıl Ş. Burge'nin 30.12.1944 Tarihli Raporu, BCA CHPK [No. 490.1 / 509.2043.1].

182 "Hububat Borcunu Ödemiyen 42 Köylü Mahkemeye Verildi", *Vatan*, 16.03.1943.

183 "Malatya'daki Buğday Yolsuzluğu", *Tan*, 26.07.1944.

184 Aydın Mebusu Gn. Refet Alpman'ın 22.11.1944 Tarihli İntihap Dairesi Raporu, BCA CHPK [No. 490.1 / 622.43.1].

vurulan yollardandı. Devletin hububat alımları ve TMV işlerinde istihdam ettiği memurların önemli bir bölümünün geçinmek için rüşvete eğilimli olmaları, vergiden kaçırma niyetinde olan köylünün işini bir bakıma kolaylaştıran bir durumdu. Yukarıda da anlatıldığı gibi, yurdun birçok bölgesinde tahmin, ölçüm ve tahsilat işlerinde görev alan memurlar, köylülerden para ve hububat alarak kaçakçılığa göz yummuş, düşük tahminlerde bulunmuş ya da onların düşük beyannamelerine ses çıkarmamıştı. Örneğin, Edirne'de bir ölçme memuru ve köy muhtarı köylülerden para ve hububat alarak kaçakçılığa izin vermişti.[185] Yukarıda da ifade edildiği gibi, Eskişehir'de denetimlerde bulunan milletvekilleri, memurların içinde bulunduğu durumu, "*Birçok yerlerde köylü ve memur elbirliği ederek âdeta meşru ve haklı bir iş görür gibi miri malı çalmışlardır*" diyerek rapor ediyordu.[186] Önemli bir buğday üretim merkezi olan Afyon'da da Ofis çalışanları çeşitli yolsuzluklara bulaşmış, üreticiyle işbirliği yapmışlar, bazen tecrübesizlikleri sonucu, bazen de rüşvet alarak düşük tahminlerde bulunmuşlardı.[187]

Köylüler devletin ürünlerine el koymasına sadece birtakım hilelere başvurarak direnmediler. TMV'ye, kendi ürünlerinin tahmin oranlarına ve verginin tahsil sürecindeki olaylara açıkça itiraz ettikleri de görülüyordu. TMV tahminlerindeki yanlışlıklara itiraz edenler, hatta bunun için köylerinden ilçeye, oradan vilayet merkezine kadar gidip mal müdürüne, defterdara, valiye kadar çıkarak, itirazlarını dile getiren ve olumlu sonuç alan köylüler yok değildi.[188] Öte yandan, her ne kadar çok etkili olmasa da ve köylüler tarafından pek sık başvurulmadığı anlaşılsa da, TMV'nin uygulanması esnasında herhangi bir yanlışlığı ve itirazı incelemek üzere Hakem Heyeti ihdas edilmişti. Bazı durumlarda köylüler bu heyetlere başvuruyorlardı; ama sonuç her zaman olumlu olmayabiliyordu. Örneğin, Beykoz ve Sarıyer köylülerinin iddiasına göre, TMV oranı

185 *Cumhuriyet*, 24.09.1943.

186 Seçim Yerlerinde Tetkikler Yapmış Olan Eskişehir Mebuslarının Tanzim Ettikleri 1943 Yılına Ait Rapor, BCA CHPK [No. 490.1 / 652.169.1].

187 Afyon Mebusları Haydar Gerçel ve Mebrure Gönenç'in İntihap Daireleri Afyon'da 1942 Yılındaki Tahkikatlarına Dair Rapor, BCA CHPK [No. 490.1 / 613.3.1].

188 Ali Rauf, "Taşra Halkı ve Mahalli İdareler Mekanizması", *Tan*, 11.01.1944.

yüzde 10 olmasına karşın, kendilerinden istenen mahsul yüzde 40'ı buluyordu. Köylüler Hakem Heyeti'ne müracaat ediyorlar, fakat olumlu bir sonuç alamıyorlardı. Bu yüzden *Tan* gazetesi, Beykoz ve Sarıyer'deki üreticilerin TMV'nin uygulanmasında izlenen usulden şikâyetçi olduklarını bildiriyordu.[189]

Köylüler şikâyetlerini ve isteklerini sadece en yakındaki idari amirlere ya da Hakem Heyeti'ne başvurarak değil, CHP'ye ve Millet Meclisi'ne yazdıkları mektup ve dilekçelerle de iletiyorlar, iddialarını ve haklarını takip ediyorlardı. Bu dilekçelerde, Yüzde 25 oranının ya da TMV'nin yüzde 10'luk oranının kendileri için çok yüksek oranlar olduğunu, Ofis'e teslim edilmesi gereken hissenin tahmininde devlet görevlileri tarafından yanlışlıklar ya da adaletsizlikler yapıldığını, devlet görevlilerinin kendilerinden talep ettiği miktarda hububata sahip olmadıklarını ya da kendilerinden talep edilen hububatı verdikleri takdirde ailelerinin ve köylülerin aç kalacağını iddia ediyorlardı.[190] Örneğin, Erzurum'un Metik Köyü'nden Hüseyin ve arkadaşları Ofis'e teslim edilmesi gereken zahirenin tahmininde haksızlık yapıldığını belirtiyorlardı.[191] Kütahya'nın Kestel Köyü'nden Memet Özkan, Ofis'e teslim edilmesi gereken zahirenin fazla tahmin edildiğinden şikâyet ediyordu.[192] Erzurum'un Hudu Köyü'nden Muharrem Avcı, devlet payı olarak toplanması öngörülen zahirenin kendilerinden alınmamasını rica ediyordu.[193] Malatya'nın Birit ve Mermere köyü halkı adına muhtar Mehmet Işık ise, Ofis'e teslim edilmesi gereken hissenin alınmaması gerektiğini, aksi takdirde köylünün aç kalacağını öne sürüyordu.[194] Elazığ'ın Yaruşağı Köyü'nden Ahmet Yiğit ve arkadaşları, subaşıların yaptığı tahminlerin yanlışlığından şikâyet ediyorlardı.[195] Ankara'nın Mirze köylüleri ise, Yüzde 25'in kendileri

189 "Beykoz ve Sarıyer Halkının Dilekleri", *Tan*, 25.09.1945.
190 *TBMM Yıllık* (1 Teşrinisani 1941-31 Teşrinievvel 1942) (Ankara: TBMM Matbaası, 1943), s. 257-332.
191 *a.e.*, s. 321.
192 *a.e.*, s. 322.
193 *a.e.*, s. 322.
194 *a.e.*, s. 322.
195 *a.e.*, s. 324.

için çok yüksek bir oran olduğundan yakınıyorlardı.[196] Muş'un Tendürek Köyü'nden Mecit adlı bir köylü, Ofis'e teslim etmekle yükümlü tutuldukları miktardaki zahirenin ellerinde mevcut olmadığını belirtiyordu.[197] Konya'nın Ahiviran nahiyesinden Osman Demirkan, Ofis'e teslimi istenen zahirenin fazla tahmin edildiğinden şikâyet ediyordu.[198] Erzurum'un Hınıs Köyü'nden Mustafa, Adana'nın Aslanlı Köyü'nden Ali Çuluk ve arkadaşları, Tokat'ın Barıska Köyü'nden Abdullah Kartal ve arkadaşları ise, Ofis'e teslim etmek mecburiyetinde bulundukları zahire hakkında daha önce sundukları dileklerin dikkate alınmasını istiyorlardı.[199]

Sonuçta hükümetin ne hububat ürünlerini düşük fiyattan zorla satın almak istemesi, ne Yüzde 25 kararı ne de TMV çok sayıda köylü tarafından pratikte kabul görmüyordu. Köylüler devletin talep ettiği oranda ürün vermiyorlar, yükümlülüklerini pratikte daha düşük oranlara indirmeye çalışıyorlardı. Bu süreçte her ne kadar çeşitli güçlüklerle, jandarma baskısıyla ve kovuşturmalarla karşılaşsalar da, direnişi sürdürdüler ve devletin hedeflediği orandaki hububata ulaşmasını engelleyen dinamiklerden biri oldular.

Hububat alımlarının uygulamada gerek devletin kapasite sorunları nedeniyle, gerekse köylünün direnişi sonucu etkisizleştirildiğinin belki en önemli göstergesi, 1942 sonlarına doğru Başvekil Şükrü Saraçoğlu'nun, hükümetin öngördüğü miktardaki alımları yapamamış olduğu yolundaki itirafıdır. Gerçi devletin yeterince vergi toplayamadığı söylemi sosyal harcamaları kısmanın bir bahanesi olarak tasarlanmış olabilirdi. Fakat, devletin vergi toplamakta büyük güçlüklerle karşılaştığı da inkâr edilemez bir gerçekti. Başvekil Saraçoğlu şöyle diyordu:

> Hububat hakkında Yüzde 25 kararını alırken bu yüzden elimize geçecek hububatla hem orduyu hem büyük şehirleri hem de darlık mıntıkalarını doyurduktan sonra her yerde tanzim şartları yapabilmek için

196 *a.e.*, s. 324.
197 *a.e.*, s. 326.
198 *a.e.*, s. 329.
199 *a.e.*, s. 331.

> elimize kâfi hububat geçeceğini ümit ediyorduk. Çünkü istatistikler, Türkiye hububatını 7-8 milyon ton olarak gösteriyor ve biz de bu hesaptan elimize hiç değilse bir buçuk milyon ton hububat geçireceğimizi ümit ediyorduk. Hâlbuki evdeki hesap çarşıya uymadı. Ve neticede gördük ki, çiftçilerin hükümete borçlandığı rakam 600 bin tonu zor tutuyor. Bu iki rakam arasındaki fark, sadece istatistik rakamlarının mübalağalı tespit edilmiş olmasından neşet etmiyordu. Daha ziyade yine çiftçilerden intihap edilen subaşıların pek tabii olarak çiftçiyi korumak arzularından ileri geliyordu.[200]

O dönemde TMV'nin uygulanması üzerine bir araştırma yapan Suat Başar'ın verdiği rakamlar da, köylünün TMV'nin önemli bir bölümünü vermediğine işaret etmektedir. Savaş yılları içinde, TMV Kanunu ile 1943 mahsul yılı için 120 milyon TL, 1944 mahsul yılı için 124 milyon TL, 1945 mahsul yılı için 75 milyon TL olmak üzere toplam 319 milyon TL gelir umulmuştu. Buna karşılık tahsilat, 1943 mali yılında 59,6 milyon TL, 1944 mali yılında 47,2 milyon TL, 1945 mali yılında 66,7 milyon TL olmak üzere 173,5 milyon TL olmuştu. Yani, toplamda 319 milyon TL umulmuş, 173,5 milyon TL vergi toplanabilmişti.[201] Toplanması öngörülen miktarın yarısına yakın bir kısmı toplanamamıştı. Ayrıca 1943 mahsul yılının hava şartları ve ekim açısından tarımsal üretim için oldukça verimli geçmesine rağmen, devletin kayıtlarına geçen ürün çok az olmuştu. Başar'a göre bunun nedeni, "*1943 yılında hububatta yüzde 61, bakliyatta yüzde 73,5 nispetinde bir hata ve kaçakçılık olmuş*" olmasıydı.[202]

TMV, gerek köylülerin direnişi ve baskısı gerekse verginin toplanmasında devletin karşılaştığı donanımsal kısıtlar nedeniyle 1 Ocak 1946 tarihinde yürürlükten kaldırılacaktı.[203] 1947 yılında

---

200 "Başvekil Şükrü Saraçoğlu Büyük Millet Meclisi'nde İaşe Durumumuza ve Alınan Tedbirlere Dair Bir Nutuk Söyledi", *AT*, no. 109 (İlkkânun 1942), s. 35.

201 Suat Başar, "Toprak Mahsulleri Vergisi Kalkınca", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 7, no. 1-4 (1945-1946), s. 100.

202 *a.e.*, s. 101.

203 "Toprak Mahsulleri Vergisinin Kaldırılması Hakkında Kanun", Tarih: 23/01/1946, Kanun No: 4840. *RG*, no. 6216 (26 Ocak 1946), s. 10021-10022.

Tablo 7- Beklenen ve Gerçekleşen Toprak Mahsulleri Vergisi Gelirleri

Yıllar	Beklenen Gelir (TL)	Gerçekleşen Gelir (TL)	Gerçekleşen Gelirin Beklenen Gelire Oranı (%)
1943	120.000.000	59.600.000	49,60
1944	124.000.000	47.200.000	38,06
1945	75.000.000	66.700.000	88,93
Toplam	319.000.000	173.500.000	54,38

Kaynak: Suat Başar, "Toprak Mahsulleri Vergisi Kalkınca", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 7, no. 1-4 (1945-1946), s. 100.

ise köylülerin birikmiş vergi borçları ve vergi cezaları affedilecekti.[204] Kuşkusuz, savaşın sona ermesiyle hükümetin harcamalarının bir miktar azalması bu süreçte rol oynadı. Öte yandan, çok partili siyasi hayata geçişle gündeme gelen siyasi rekabetin bunda önemli bir payı olduğu söylenebilir. Demokrat Parti'nin savaş yıllarında oluşan toplumsal tepkilerden beslenmesi, özellikle TMV'nin bu tepkileri doğuran uygulamalardan biri olması verginin ilga edilmesinde ve ilgili borç ve cezaların affında etkili oldu. Kuşkusuz vergi karşısında siyasi elitlere kadar yansıyan tepkiler ve direnişler olmasa, bu konu üzerinden bir muhalefet ortaya çıkamazdı. Bundan dolayı, verginin kaldırılmasında toplumsal bir dinamik olarak köylülerin vergiye karşı direnci dikkate değer bir öneme sahiptir.

Sonuç Yerine

Türkiye İkinci Dünya Savaşı'nın dışında olmasına rağmen, savaşın kırsal alanda yarattığı olumsuz koşullar küçük köylülerin yaşam koşullarını sarstı. Türkiye savaş dışında kaldı, fakat Anadolu

204 "Toprak Mahsulleri Vergisi Atıklarının Silinmesi Hakkında Kanun", Tarih: 21/05/1947, Kanun No: 5050, *RG*, no. 6616 (27.05. 1947), s. 12354.

kırsalında nüfusun büyük bölümünü oluşturan köylüler savaşın yarattığı olağanüstü ortama ve savaş yıllarında artan devlet müdahalelerine karşı yaşam savaşı verdiler. Askeri seferberlik nedeniyle köylü nüfusun büyük bölümü üretim alanından çekildi. Geride kalanlar büyük zorluklar çekti. Köylünün en önemli üretim aracı olan çekim hayvanlarının bir bölümü ordu emrine sevk edildi. Pek çok hayvan açlık ve hastalıktan telef oldu. Köylülerin, kıtlık nedeniyle tohumluklarını bile ekemedikleri ve yiyecek olarak kullandıkları oldu. Bazen de tohumluklarını vergilerini ödemek için kullandılar. Sonuçta savaş boyunca işlenen toprakların oranı ve tarımsal üretim azaldı.

Ülke içi fiyat mekanizması tarım ürünlerinin aleyhineydi. Bölüşüm ilişkileri küçük köylüler aleyhine bozuldu. Sadece kentlerde değil, köylerde de yiyecek darlıkları yaşanıyordu. Ülkeyi kırıp geçiren ve kitlesel ölümlere yol açan bir açlık dalgası yaşanmasa da, köylerde açlıktan ölenler yok değildi. Üstüne üstlük devletin kentlerde uyguladığı sosyal yardım kampanyaları gibi, köylerde yaşayan insanların içinde bulunduğu olumsuz ekonomik şartları hafifletecek tedbirler yoktu. Bunlar yetmezmiş gibi, sanayi tesislerinin ve maden ocaklarının bulunduğu bölgelerde köylülere iş mükellefiyeti yüklenmiş, Yol Vergisi'ni nakit olarak ödeyemeyen pek çok köylü yol yapım çalışmalarında zorunlu olarak çalıştırılmıştı.

Fakat bütün köylüler savaştan aynı şekilde etkilenmedi. Büyük toprak sahibi çiftçiler savaşın yarattığı olumsuz koşullardan çeşitli şekillerde kazanç kapısı yaratabildiler. 1942 ve 1943 yıllarında tarımın iç ticaret haddindeki yükselişten, pahalılaşan ve bulunması zorlaşan tarımsal girdileri tedarik edebilen, nakliyat araçlarının azaldığı ortamda ürünlerini kârlı piyasalara nakletme imkânı bulabilen, devlet hissesini verdikten sonra da kâr etmek için yeterli miktarda pazarlanacak ürünü kalan büyük çiftçiler yararlandı.

Köylüler sadece maddi olanaksızlıklardan ve savaşın yarattığı olumsuz koşullardan değil, bunların şehir halkıyla kendileri arasında adil paylaştırılmamasından da memnuniyetsizlik duydular. Devlet, köye sosyal hizmet ve politika götüremediği gibi, üstüne üstlük kentlerin ve ordunun iaşesini sağlamak ve artan harcamala-

rı için ek kaynak yaratmak güdüsüyle köylünün ürününe zorunlu alımlarla ve TMV ile el koymaya çalıştı. Sonuçta, *Varlık Vergisi Faciası*'nı yazmış olan Faik Ökte'nin de işaret ettiği gibi, köylünün yükü Varlık Vergisi kurbanlarınınkinden hiç de daha az olmadı.[205]

Gerek zorunlu hububat alımları esnasında gerekse TMV'nin tahsil edilmesi sürecinde küçük üreticiler büyük sıkıntılarla karşılaştı. Vergilerini ödeyemeyen veya vergi oranlarına itiraz eden köylüler jandarma baskısıyla, gözaltıyla, ürünlerinin keyfi bir şekilde müsaderesiyle, ev ve samanlık baskınlarıyla, hapis ve ağır para cezasıyla karşı karşıya kaldılar. Bazı köylüler de muhtarların ya da memurların yanlış ve adaletsiz ölçümleri ve tahminleri sonucunda bütün mahsullerini verdikleri hâlde borçlarını kapatamadılar. Hatta tohumluklarını, eşyalarını, hayvanlarını satarak vergiyi ödemeye çalışanlar oldu. Devlet görevlilerinin rüşvet almaları ve diğer yolsuzlukları dolayısıyla devlet ve köylü arasındaki kırılgan olan güven ilişkisi iyice sarsıldı.

Köylüler vergilerini tastamam ve zamanında teslim etmek istedikleri durumlarda ise, Ofis teşkilatının yetersizliği yüzünden güç durumda kaldılar. Ofis'in, köylülerin şehir merkezine kendi imkânlarıyla binbir zahmetle taşıdığı mahsulü yeterli depo ve silo yokluğu yüzünden zamanında kabul edememesi, Ofis personelinin keyfi muamleleri yüzünden köylüler büyük zorluklarla karşılaştılar. Sonuçta, hükümet geniş köylü kitlesinin tepkisini üzerine çekerek, onları kendisinden iyice yabancılaştırdı. Devlet ile köylülük arasındaki güven ilişkisi savaş yıllarında iyice zedelendi. "*Köylü milletin efendisidir*" deyişinin sadece nutuklarda kaldığı, CHP'nin köycü ve halkçı söyleminin gerçek yaşamda karşılığını bulmadığı daha bariz bir şekilde ortaya çıktı.

Buna karşılık, köylüler devlet politikaları ve savaşın yarattığı bu olumsuz koşullar karşısında elleri kolları bağlı durmadılar ve çeşitli şekillerde mücadele verdiler. Bu mücadeleyi açık, örgütlü, programlı ve doktriner bir şekilde yürütmediler; yürütmeleri de pek mümkün değildi. Zira böyle bir mücadele için ne toplumsal,

205 Faik Ökte, *Varlık Vergisi Faciası* (İstanbul: Nebioğlu Yayıncvi, 1951), s. 36.

ne kültürel, ne de siyasi koşullar uygundu. O nedenle, mücadelelerini, güçsüz oldukları legal ve kurumsal siyaset zemininde değil, kendi cephelerinde ve kendi metotlarıyla, yani gündelik yaşam içinde sergilediler. Bu, onların kazanan taraf olduğu anlamına gelmiyordu kuşkusuz; bilakis, savaş süresince devletin ekonomi politikalarından oldukça muzdarip olacaklardı. Bununla birlikte, devlet politikaları karşısında pasif kalmadılar ve kayıplarını asgari düzeye indirmeye çabaladılar. Devletin tarımsal vergilerden beklediği gelirin önemli sayılabilecek bir bölümünü vermemekte sebatkâr davrandılar.

Söz konusu gündelik mücadelenin temel bileşenlerinden olan vergi direnişinin her ne kadar siyasi eylemler olarak düşünülmüş olmasa da, kendi spesifik boyutlarını ve niyetlerini aşarak makro siyasi sonuçlara yol açtığı söylenebilir. Şöyle ki, devlet savaş döneminde artan harcamalarını finanse edebilmek için toplamayı hedeflediği vergi seviyesine ulaşamadı. Bir önceki bölümde de anlatıldığı gibi, hükümet iaşe sorunlarını çözmekte zor durumda kaldı. Artan masraflar karşısında vergi gelirleri yetmeyince, büyük oranda para basma yoluna gitmek zorunda kaldı. Bu da kitleleri ezen ve siyasi iktidara karşı öfkelendiren enflasyonu tetikleyen bir etmen oldu. Dahası, beşinci bölümde gösterileceği üzere, siyasal iktidarın halk nezdindeki meşruiyeti ve toplumsal dengelerin korunması açısından stratejik önemdeki sosyal yardım kampanyalarının başarıyla yürütülebilmesi için de yeterli kaynak sağlanamadı.

Köylülerin sıklıkla başvurduğu diğer bir araç da yasal hakları olan dilekçe hakkını kullanmak oldu. CHP'yi, TBMM'yi ve ulusal gazeteleri dilekçe ve mektup yağmuruna tutarak, tarım ve vergi politikalarından, sosyal politikaların yokluğundan, hayat şartlarının güçlüğünden ve memurların suiistimallerinden doğan maruzatlarını yöneticiler katında duyulur kılmaya ve sorunlarına çözüm aramaya çalıştılar.

Ayrıca, halk kültürü çerçevesinde çeşitli eleştiri ve şikâyet biçimleri sergilediler. Örneğin, Köy Enstitülü öğrencilerin yazdığı bir piyesteki sahne, köylünün eleştirel ve otonom bilinç yapısını göstermesi açısından oldukça aydınlatıcıdır. Savaş yıllarında dev-

letin köylüyle en yakın temas içinde bulunan organı Ofis o kadar nefret edilen bir kurum olmuş ve köylülerin zihninde öyle olumsuz bir yer etmişti ki, Köy Enstitüleri'nden bir köylü çocuğunun yazdığı piyeste, köylülerin Ofis'e ne kadar ürkerek baktıkları ortaya konuyordu: Piyesteki köylüler o dönemde köye geldiği söylenen "tifüs"ü "Ofis" olarak anladıkları için korkudan çığlıklar atarak dövünmeye başlıyorlardı. Ofis'in köye yaklaştığı haberi köylüyü paniğe sürüklemişti. Fakat sonunda bunun Ofis değil de tifüs olduğunu anlayınca, "*Çok şükür be!.. Biz de Ofis sanmıştık, tifüs gelirse gelsin, o bir şey değil!*" diyerek seviniyorlardı.[206] Bunun yanında, söylentiler de köylülerin vergiler karşısındaki hoşnutsuzluk ve itirazlarını ifade eden, hatta vergiye karşı direnişlerini meşru ve kolektif bir hâle getiren enformel bir iletişim aracı oldu.

Savaş sonrası Demokrat Parti muhalefetinin toplumsal tabanı bu dönemde CHP'ye karşı oluşan tepkilerle olgunlaştı. Savaş yıllarında büyük zorluklarla karşılaşan, hükümetin politikalarından mağdur olan köylüler CHP karşısında DP'yi desteklediler. Savaş döneminden TMV borçları kalanlar DP'yi çare olarak gördüler. Savaş süresince ve savaş sonrasında, TMV'yi tamamen ya da kısmen ödeyemeyen ve devlete borçlanan pek çok köylü TBMM'ye yazdıkları dilekçelerle borçlarının affını, taksitlendirilmesini ya da ayni ödeme yerine nakdi ödeme imkânı verilmesini istemişti. Bu dileklerine olumlu yanıt alamayan köylüler, çok partili dönemde çareyi Demokrat Parti'ye yazılmakta bulacaklardı. Örneğin, *Demokrat İzmir*'in 6 Ocak 1947 tarihli haberine göre, Sivas'ta, okul yapımı için istimlak edilen tarlalarının değerlerinin kendilerine verilmemesinden ve Ofis'e 1943-1944 yılına ait borçlarını ödemelerinin imkânsızlığından şikâyet eden 150 köylü, şikâyetleriyle ilgili yanıt alamayınca DP'ye yazılmıştı.[207] Ayrıca, köylülerin savaş yıllarında çektikleri sıkıntılar, savaş sonrasında DP muhalefeti için önemli bir malzeme teşkil etti. DP'li politikacılar savaş yıllarında köylüye yüklenen vergileri, bürokratların, jandarmanın keyfi

206 Yalçın Kaya, *Bozkırdan Doğan Uygarlık: Köy Enstitüleri* (İstanbul: Tiglat Matbaacılık, 2001), s. 84.

207 *Demokrat İzmir*, 06.01.1947.

uygulamalarını ve baskısını, camilerin depo olarak kullanılmasını ve gıda darlığını CHP'ye karşı yaptıkları propagandalarda sürekli dile getireceklerdi.

Son olarak, devletin hububat alımlarının ve tarımsal vergilendirme politikasının pratikleri erken Cumhuriyet devletinin gücünü görmek için bir tür turnusol kâğıdı oldu. Devletin kapasite sorunları, gerekli donanım, altyapı ve personelden mahrumiyeti daha net bir şekilde ortaya çıktı. Joel Migdal'in, devletin tahsil etmeyi başardığı vergi miktarının tahakkuk eden vergi miktarına oranının devletin gücünü yansıtabileceği düşüncesi dikkate alınırsa, toplanması öngörülen TMV'nin neredeyse yarısına yakın bir kısmının toplanamamış olması, tek parti devletinin sanıldığı kadar güçlü olmadığını gösteriyordu.[208]

208 Migdal'e göre, elde edilen vergi gelirlerinin umulan gelirlere oranının 1'in çok altına düşmesi devletin topluma nüfuz etme bakımından güçsüzlüğüne işaret eder. TMV uygulamasını Migdal'in bu formülüne uyarlarsak, toplanan TMV miktarının (173,5) toplanması öngörülen miktara (319) oranı 0,54 gibi bir hayli düşük bir rakamdır. Kuşkusuz, devlerin toplumla ilişkilerini bu tür bir hesaplamayla tahlil etmek kısmi bir açıklayıcılığa sahiptir; sadece bir ipucu niteliğindedir. Bkz. Joel S. Migdal, *Strong Societies and Weak States: State-Society Relations and State Capabilities in the Third World* (Princeton: Princeton University Press, 1988), s. 279-286.

IV

Savaş ve İşçi Sınıfı

İkinci Dünya Savaşı'nın Türkiye'de yarattığı ortamdan en çok etkilenenlerin başında hiç kuşkusuz işçi sınıfı, yani emeğini satarak geçimini sağlayan dar gelirli kesimler geliyordu. Savaş yıllarında artan hayat pahalılığı karşısında reel ücretleri düşen işçi sınıfının hayat standartları daha da bozuldu. Çalışma hayatıyla ilgili Milli Korunma Kanunu'na (MKK) dayanarak yapılan düzenlemeler doğrultusunda çalışma saatlerinin uzatılması, zorunlu fazla mesailer, iş bırakmanın yasaklanması, ücretli iş mükellefiyeti, denetimsiz, kötü ve ağır çalışma şartları emekçi kesimlerin hayatını bir hayli zorlaştırdı. Buna karşın emeği korumaya yönelik sosyal düzenlemelerin ve sosyal güvenliğin yetersiz kalması koşulları daha zorlu bir hale getirdi. Türkiye savaşın dışında kalmasına rağmen bu yıllar yoksulluk ve mahrumiyet içindeki ücretli kesimler için yıpratıcı bir savaşın, yaşama savaşının hüküm sürdüğü bir dönem oldu.

Bu koşullar karşısında gerek toplumsal ve kültürel etmenler, gerekse otoriter tek parti rejimi nedeniyle işçi sınıfının bir sendikal hareket ya da parti politikası yürütmesi neredeyse imkânsızdı. Öte yandan, her şeyin "milli müdafaa" açısından ele alındığı ve bazı

kentlerde sıkıyönetim ilan edildiği bir dönemde açık protesto ve direniş hareketlerine girişmek oldukça riskliydi. Bu koşullarda, işçi sınıfı, olumsuz ekonomik koşullara ve devlet politikalarına karşı her ne kadar örgütlü ve açık bir tepki vermese de, gündelik yaşam içinde mücadele etmeyi elden bırakmadı. İşçiler yasalar hilafına ve kendilerine yapılan baskılara rağmen iş yavaşlatma, iş bırakma, iş mükellefiyetinden kaçma, sık sık iş değiştirme ve işyerinden mal aşırma gibi yollarla içinde bulundukları güçlükleri, devletin ve üst sınıfların kontrol, baskı ve sömürü pratiklerini hafifletmeye ve aşmaya çalıştılar. Devletin çalışma hayatına işverenler lehine ve işçi sınıfı aleyhine yaptığı müdahalelerin artması, işçilerin gündelik yaşam içinde devlet düzenlemeleri ile daha sık çatışmalarına neden oldu. Örgütlü bir muhalefetin bayrağını yükseltememelerine karşın, işçilerin bu süreçteki aktif mücadeleleri, onların devletin hegemonyası altında yer alan pasif kitleler olmadıklarını, tersine, gündelik yaşam içindeki hareketlerinin öncüllerini kendi yaşam koşullarında bulan aktif ve otonom öznel varlıklar olduklarını kanıtlıyordu. Buna paralel olarak, işçilerin maruz kaldıkları olumsuz koşullara, tahakküme ve sömürüye meydan okumaları, savaş sonrasında sosyal politika alanındaki yasal ve kurumsal düzenlemelerin ortaya çıkışında önemli bir rol oynayacaktı.

Son olarak, savaş döneminde işçi sınıfının içinde bulunduğu yaşama ve çalışma şartları ve devletin işçiler karşısındaki tutumu, tek parti rejiminin halkçı imajına rağmen, gerçekte bu niteliğe sahip olmadığını gösterdi. Dolayısıyla, savaş sonrasında ortaya çıkan sosyal politika alanındaki düzenlemeler, CHP'nin halkçılık ilkesinden ya da yaygın olarak iddia edildiği gibi dış politika etmeninden ziyade, işçi sınıfının ekonomik durumunun kötüleşmesinin ve buna karşı gündelik yaşam içinde verdiği mücadelenin bir ürünü oldu.

Bu bölümde, işçi sınıfının yakın tarihin temel bir öznesi olduğunun altı çizilerek, savaş sonrasında gündeme gelen sosyal politika alanındaki kapsamlı düzenlemelerde işçilerin nasıl etkili bir rol oynadığı ortaya konulacaktır. Ayrıca, sıklıkla işadamlarıyla devlet arasındaki gerilimlere vurgu yapan Türkiye tarihçiliğinde alt sınıfların yaşam deneyimlerini ve acılarını hatırlatmak, geçmi-

şi ve bugünü devlet-sivil toplum dikotomisi yerine, daha gerçekçi olan sınıfsal karşıtlıklar ve mücadeleler çerçevesinde yorumlamak bakımından kritik bir öneme sahiptir. İşçi sınıfının çektiği acıları ve sıkıntıları hatırlatmak, benzeri acıların ve sıkıntıların bugün ve gelecekte tekrar yaşanmaması için bir toplumsal ve tarihsel vicdani muhasebe anlamı taşır. Ancak, emek tarihçiliğinde sıklıkla görüldüğü üzere, işçi sınıfının sadece ezilmişliğini vurgulamak, onu tarihin pasif bir nesnesi konumuna indirgeme tehlikesini beraberinde getirebilir. Dolayısıyla işçi sınıfını geçmiş-bugün-gelecek dizgesinde aktif, iradi ve etkin bir özne olarak kurgulamak için, onun tahakküm, baskı ve sömürüye karşı aktif direnişini de hatırlatmak gerekliliği aşikârdır. O nedenle, bu bölümde sadece işçi sınıfının karşı karşıya kaldığı sömürü, baskı ve tahakküm değil, bunlara karşı işçilerin direnişleri ve mücadeleleri de anlatılacaktır.

Milli Korunma Kanunu (MKK) ve Çalışma Hayatına İlişkin Düzenlemeler

Savaş yıllarına gelindiğinde Türkiye'de 1936 İş Yasası'na tabi olan 3205 işletme ve bu işletmelerde yaklaşık 275 bin işçi vardı.[1] Tabii, bu rakamlar işçi sınıfının sadece bir bölümünü, İş Yasası'na tabi işletmelerde çalışan kısmını kapsıyordu. Bir de yasaya tabi olmayan işçiler vardı; geçici, mevsimlik, ev işlerinde çalışan, küçük işyerlerinde daha olumsuz koşullar altında çalışan işçiler... İkinci Dünya Savaşı yılları boyunca bütün bu işçi kesimlerin çalışma ve yaşama koşullarını belirleyecek olan en önemli faktör MKK oldu. MKK, hükümete, ekonominin her alanına müdahale etme ve ekonomik yaşamı olağanüstü şartlara göre düzenleme yetkisi veriyordu.

MKK'de işçileri yakından ilgilendiren üç önemli madde vardı: 9., 10. ve 19. maddeler... Kanun'un 9. maddesi, "*Sanayi ve maadîn müesseselerinin istihsallerini ve diğer işyerlerindeki mesaiyi, kanunun düşündüğü ihtiyacı karşılayabilecek hadde çıkarmak için lü-*

1 Ahmet Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946* (Ankara: İmge Kitabevi, 1999), s. 307.

zumlu olan işçi kadrosunu ve ihtisas elemanlarını temin edebilmek maksadile hükümetçe, vatandaşlara ücretli iş mükellefiyeti tahmil olunabileceği" hükmünü getiriyordu. Bu madde, tüm vatandaşlara belirli bir ücret karşılığında ihtiyaç duyulan sektörlerde çalışma zorunluluğu yüklenmesini mümkün kılıyordu. Kanunun 9. maddesi uyarınca birçok üretim tesisinde zorunlu çalışma uygulamasına başvurulacaktı.[2]

10. madde ise işçilerin çalışmama ya da iş değiştirme hakkının sınırlandırılmasını getiriyor, iş bırakmayı yasaklıyordu. Bu maddeyle, "*Hükümetçe tayin edilecek işyerlerinde ve lüzum görülecek sanayi ve maadin müesseselerinde çalışan işçilerin, teknisyenlerin, mühendislerin, ihtisas sahiplerinin ve sair hizmetlilerin çalıştıkları işyerlerini veya müesseseyi kabule şayan bir mazeret olmaksızın terk edemeyecekler*"i yasal hükme bağlanıyordu. İşlerini terk edenler yasanın 9. maddesinin 4. ve 5. fıkralarına göre cezalandırılacaktı. Buna göre, "*Kendilerine ücretli iş mükellefiyeti tahmil edilenler işyerlerinden kaçmaları hâlinde, icabında vali ve kaymakamların yazılı emirleri üzerine zabıta kuvvetleriyle işyerlerine sevk olunabilir*"di. Ayrıca, 11 Ağustos 1944'te kabul edilen yeni bir kanuna göre işyerini terk edenlerin ağır para ve hapis cezasına çarptırılmaları öngörülüyordu. Gerek zorunlu çalışma, gerekse işçilerin işlerini bırakmaktan men edilmesi bireyin çalışmama hakkının elinden alınması anlamına geliyordu.[3]

MKK'nin oldukça kapsamlı olan 19. maddesi ise Umumî Hıfzıssıhha Kanunu'nda ve İş Kanunu'nda yer alan ve çalışma hayatını işçiler lehine düzenleyen yasal hükümlerin askıya alınabileceğini belirtiyordu. Bu maddeye göre, a) Gereken işyerlerinde, sanayi ve maden müesseselerinde daha uzun çalışma sürelerine izin verilebilirdi; b) Kadınların ve 12 yaşından büyük kız ve erkek çocukların sanayi işlerinde ve 16 yaşından büyük erkek çocukların maden işlerinde çalışmaları hakkındaki Umumî Hıfzıssıhha Kanunu ve

2 M. Şehmus Güzel, "Capital and Labour During World War II", *Workers and The Working Class in The Ottoman Empire and The Turkish Republic, 1839-1950*, Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher (ed.) (Londra & New York: I.B.Tauris Publishers, 1995), s. 130.

3 *a.e.*, s. 134.

İş Kanunu'nda yer alan sınırlayıcı hükümler uygulanmayabilirdi; c) Hafta tatili, ulusal bayram ve genel tatiller hakkındaki kanun hükümleri tatbik olunmayabilirdi. Bu anlamda, savaş yıllarında hükümetin çalışma ilişkileri bakımından en önemli hamlesi 1936 tarihinde çıkarılan ve emeği koruyucu hükümleri bulunan İş Kanunu'nun söz konusu hükümlerinin askıya alınmasıydı.[4]

Bu maddeleri hayata geçirmek ekonomiyle ilgili kararlar alma yetkisine sahip olan Koordinasyon Kurulu'nun işiydi. Koordinasyon Kurulu'nun ilk kararlarından biri MKK'ye dayanarak günlük çalışma süresini 11 saate çıkarmak oldu. Kadınlar ve çocuklar da 11 saatlik çalışma günü uygulamasına dâhil edildiler. Fakat gerçekte bir iş günü 12-13 saati buluyordu.[5]

Koordinasyon Kurulu 19. maddeye dayanarak 1940 yılından itibaren kamu ve özel sektöre ait askeri fabrikalarda, demiryolları ve liman işletmelerinde, madenlerde, madeni işler fabrikalarında, darphane ve devlet matbaalarında, gaz fabrikalarında, gıda ürünleri üreten bazı üretim tesislerinde MKK'ye dayanılarak fazla mesai uygulanmasına karar verdi. Mazeretsiz bir şekilde iş bırakmak yasaklandı ve hafta tatilleri iptal edildi.[6]

Bunun yanında, erkeklerin askere alınması dolayısıyla ortaya çıkan işgücü açığı kadın ve çocuk emeğine başvurularak giderilmeye çalışıldı. Bu amaçla İş Kanunu'nun kadın ve çocuk emeğini koruyan hükümleri askıya alındı.[7] Kadın ve çocuk emeği savaş yıllarında erkeklerin askere alınmasından doğan işgücü açığını kapatmada önemli bir üretim faktörü olarak algılandı. Ayrıca, kadın ve çocuk işgücü daha kanaatkâr, dolayısıyla daha ucuz ve daha itaatkârdı. Savaş yıllarındaki kötü çalışma koşullarından ve artan sömürüden en çok onlar etkilendi.[8] 1930'larda sanayi sektöründeki çocuk istihdamı 1927'de yüzde 15'ten, 1934'te yüzde 3'e gerilemişken, savaşın başlamasıyla birlikte, yetişkin er-

4 Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*, s. 405, 413.
5 Güzel, "Capital and Labour During World War II", s. 135-136.
6 Hüsnü Bengi, *Milli Korunma Kanun ve Kararları* (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1943), s. 142-143.
7 Güzel, "Capital and Labour During World War II", s. 134.
8 *a.e.*, s. 136.

kek işçi sayısı 1937-1943 yılları arasında 191.863'ten (yüzde 78) 166.275'e (yüzde 61) düşmüş, 12-18 yaş arası çocukların sayısı ise 23.347'den (yüzde 8) 51.871'e (yüzde 19) yükselmişti. Diğer bir ifadeyle, sanayi sektöründe çalışan çocuk sayısı iki kattan fazla artmıştı.[9]

Çalışan kadınların sayısı da büyük bir artış gösterdi. Sümerbank'ın Bakırköy'deki fabrikasında 1942 yılında kadın işçi oranı yüzde 85'i aştı. Kayseri'deki fabrikada ise kadın işçilerin oranı savaştan önce yüzde 5-7 civarında iken savaş yıllarında yüzde 20 civarına ulaştı. Sümerbank fabrikalarında 1939 yılında 1820 olan kadın işçi sayısının 1944'te 5911'ye ulaştığı görülmektedir.[10] Demek ki, Sümerbank'ın kadın çalışanlarının sayısı 1944 yılında 1939'dakinin üç katından fazla artmıştı.

Ayrıca sadece erkek işgücünün yetersizliği değil, kadın ve çocuk işgücünün ucuzluğu da işverenlerin onları daha fazla istihdam etmesine neden oluyordu. Örneğin, tütün deposu sahipleri 300 kuruştan aşağıya çalışmak istemeyen erkek işçiler yerine, 180 kuruş gibi düşük bir ücrete razı olan kadınları işe almayı tercih ettiklerini açıkça belirtiyorlardı. O nedenle son dönemlerde kadınları tercih eder olmuşlardı.[11]

Savaş yıllarında çoğu işyerinin İş Kanunu'nun kapsamında olmamasından ve devletin çoğu işyerinde yeterli denetimde bulunamamasından dolayı MKK'nin getirdiği düzenlemelerin ilerisine gidildiği oluyordu. Umumî Hıfzıssıhha Kanunu'nda ve İş Kanunu'nda yer alan çalışma koşullarına dair asgari sosyal düzenlemeleri bile yerine getirmeyen sayısız işyeri vardı. Bu işyerlerinde ne azami çalışma sürelerine ne de gece çalışma için belirlenen koşullara uyuluyordu. Birçoğunda en basit hijyen ve temizlik kurallarına bile riayet edilmiyor, işçilerin sağlığı ile ilgili kanunların öngördüğü asgari tedbirler bile alınmıyordu.[12]

---

9 *a.e.*, s. 136-137.

10 Cemil Koçak, "Sayılarla Sosyal Politika Tarihi", *Tarih ve Toplum*, no. 92 (Ağustos 1991), s. 121.

11 Aziz Nesin, "Tütün Depoları Sahipleri Söylüyor", *Tan*, 05.07.1945.

12 Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*, s. 406-407.

Savaş Yıllarında İşçilerin Çalışma ve Yaşama Koşulları

Savaş işçi sınıfının gerek çalışma, gerekse genel yaşama ve geçinme koşullarına olumsuz bir biçimde yansıdı. İş saatlerinin artması, çalışma koşullarının ağırlaşması, işyerinde sosyal tedbirlerin ve olanakların yokluğu işçileri oldukça büyük sıkıntılılara ve zorluklara göğüs germek zorunda bıraktı. İşyerlerinin denetimsizliği sömürüyü ve kötü çalışma şartlarını olabilecek en yüksek seviyeye getirdi. Reel ücretler yüksek enflasyon sebebiyle radikal bir biçimde düştü. İşçiler kimi zaman açlık sınırına varacak derecede kötü ve yetersiz beslenmek zorunda kaldılar. Barınma koşulları kira fiyatlarının engellenemez tırmanışıyla zorlaştı. Ücretleri en alt düzeyde olan işçiler barınma masraflarını ikame etmek için yasal olmayan yollarla hazine arazilerine barınaklar inşa etmeye başladılar. Sonuçta, İkinci Dünya Savaşı yılları *mantarevler* denilen gecekonduların yaygınlaştığı, hatta kimine göre Türkiye'de sosyal bir olgu olarak ilk kez ortaya çıktığı bir dönem oldu. Nihayetinde savaş en yıpratıcı etkisini işçi sınıfının bedeni üzerinde hissettirdi. Düşük gelirli kitleler arasında yaygınlaşan hastalıklara ve salgınlara işyerlerindeki denetimsiz çalışma koşullarından kaynaklanan ve savaş yıllarında artan iş kazaları eklendi. İkinci Dünya Savaşı yılları, işçi sınıfı için belki de Cumhuriyet döneminin en sıkıntılı evresi oldu.

Reel Ücretlerde Gerileme

Savaş boyunca artan fiyatlar karşısında reel ücretler büyük bir düşüş gösterdi. Tarımsal üretimin azalması, iç ve dış ticaretin aksaması, karaborsanın yaygınlaşması, narh politikasının etkisiz kalması sonucu dar gelirli kesimlerin tükettiği temel tüketim maddelerinde darlıklar meydana gelirken, fiyatlar da hızla tırmanmaya başladı. 1938 yılında 100, 1939'de 101 olan genel fiyat endeksi 1944 yılında 449'a çıkmıştı.[13] Temel tüketim maddelerinin

13 Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası* (Ankara: İmge Kitabevi, 2001), s. 228.

fiyatlarındaki aşırı yükseliş karşısında ücretlerde nominal artışlar olsa da, yüksek enflasyon oranlarıyla karşılaştırıldığında ücret artışları oldukça güdük kalıyordu. Lütfi Erişçi'nin verdiği rakamlara göre, 1938 yılının ücretleri ve gıda maddelerinin fiyatları 100 olarak kabul edildiğinde, 1943 yılında ücretler 141'e çıkarken, gıda fiyatları ise yaklaşık olarak 406'ya ulaşmıştı.[14]

İşçilerin satın alma gücü açısından bakıldığında durum daha çarpıcı bir görünüm alıyordu. Örneğin, Vehbi Koç anılarında savaş yıllarında artan hayat pahalılığı karşısında Elazığ-Van demiryolu hattında çalışan işçilerin ücretlerinin anlamsız bir hâle geldiğinden söz eder. Buna göre, söz konusu demiryolu hattında çalışan işçilere verilen gündelikler savaşın ilk iki yılında yaklaşık dört kat artarak 1 TL'den 4 TL'ye çıkmıştı. Fakat onların temel gıda maddesi olan buğdayın kilosu o bölgede on kat artmış, 10 kuruştan 100 kuruşa, yani 1 TL'ye fırlamıştı.[15]

İşçi sınıfının en temel besin maddesi olan ekmeğin fiyatındaki artışla, işçi ücretlerindeki artış karşılaştırıldığında işçi ücretlerinin satın alma gücündeki düşüş net olarak görülüyor. Örneğin, 1939'da ortalama fiyatlarla bir maden işçisi günlük yevmiyesi ile 11,6 kilogram ekmek alabilirken, 1942'de bu miktar 5,4 kilograma düşmüştü.[16] Yine, yukarıda bahsedilen ücret artış endeksi baz alındığında, 1938'den sonra ücretler yaklaşık yarı yarıya artmıştı; fakat ekmek fiyatları dört kat artmıştı. Çalışan kesimlerin ve fakir fukaranın temel gıdası ekmeğin fiyatı ortalama 9-10 kuruştan, 39-40 kuruşa kadar çıkmıştı.

Fiyat artışı sadece ekmek, buğday gibi maddelerle sınırlı değildi şüphesiz. Daha pek çok temel tüketim maddesi, ekmek fiyatlarından da daha yüksek oranlarda zamlandı. İşçi sınıfını vuran hayat pahalılığını *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*'nın yayınladığı fiyat endeksinden ayrıntılı bir biçimde görmek müm-

14 Muvaffak Şeref, "Türk İşçisinin Geçinme Vaziyeti", *Türkiye ve Sosyalizm* (İstanbul: Acar Basımevi, 1968), s. 131.

15 Vehbi Koç, *Hayat Hikâyem* (İstanbul, 1973), s. 53.

16 Erol Çatma, *Asker İşçiler* (İstanbul: Ceylan Yayıncılık,1998), s. 168.

kün (bkz. Tablo 5). Endekse göre İstanbul'da 1938'de 18 kuruş olan fasulyenin kilosu 1944'te 83 kuruşa, pirinç 26 kuruştan 155 kuruşa, peynir 48 kuruştan 183 kuruşa, zeytin 39 kuruştan 93 kuruşa, yumurta 1 kuruştan 7 kuruşa, patates 8 kuruştan 32 kuruşa çıkmış, şeker 28 kuruştan 208 kuruşa, sadeyağ 98 kuruştan 464 kuruşa, odunun çekisi 370 kuruştan 1.400 kuruşa fırlamıştı.[17]

İşçi ücretlerinde kaydedilen nominal artışlar, yüksek oranlarda seyreden bu fiyatlar karşısında anlamsız kalıyordu. Zamanın önde gelen sosyal siyaset uzmanlarından Orhan Tuna'ya göre, 1942 yılı itibarıyla Zonguldak'ta kömür üretiminde daimi işçilerin günlük ortalama ücreti 112,31 kuruş, İstanbul'daki belli başlı tütün işletmelerinde günlük ortalama ücret ise 84,45 kuruştu. İşçilerin ücretlerine dair verilerden yola çıkarak Tuna, "*Gerek umumî ücret vasatisinin ve gerek muayyen sanayide çalışan işçilerin aldıkları ücretler vasatisinin ne kadar düşük olduğu görülmektedir*" saptamasında bulunuyordu.[18]

Savaş yıllarında Türkiye'deki işçilerin önemli bir bölümünü istihdam eden mensucat, yani dokuma sanayiindeki işçilerin reel ücretleri de büyük bir kayba uğradı. Özel sektörde çalışan işçilerin reel ücret endeksi 1938 yılında 100 olarak alındığında, reel ücretler neredeyse yarı yarıya değer kaybederek, 1943 yılında 59'a düşmüştü.[19]

Tütün sektörü gibi mevsimsel işçiliğin yaygın olduğu sektörlerde ise ücretlerin durumu daha vahim bir hâl alıyordu. Savaş yıllarında, Türkiye Komünist Partisi mensubu bir tütün işçisi olan ve 1944 TKP Davası sanıklarından Remzi Özşenel'in şu ifadeleri tütün işçilerinin savaş yıllarındaki durumuna ışık tutmaktadır:

> Tütün işçisiyim. Arkadaşlarım gibi senenin dört ayında yüz elli kuruş yevmiye ile çalışırım. Daima açım, ailem de açtır.[20]

17 *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, c. 60, no. 6 (1944), s. 127.
18 Dr. Orhan Tuna, "İş İstatistikleri", *İş*, no. 29 (1942), s. 58.
19 Sabahattin Zaim, *İstanbul Mensucat Sanayiinin Bünyesi ve Ücretler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1956), s. 279.
20 Rasih Nuri İleri (der.), *1944 TKP Davası* (İstanbul: TÜSTAV, 2003), s. 138.

Reel ücretlerdeki gerileme yönündeki eğilim kamu kesiminde istihdam edilenleri de vurdu. Zira 1938 yılı içinde bütçe giderleri içindeki maaş ve ücretlerin payı yüzde 25 iken, 1945 yılında yüzde 15'e gerilemişti.[21] Genelde savaş yıllarında ekonomik statülerinin iyi olduğu varsayılan devlet memurlarının ücretleri artan fiyatlar karşısında büyük oranda aşındı. Aşağıdaki tablodan da görüleceği üzere, memurların reel ücretleri 1942'den itibaren önemli ölçüde düşmüştü. Devlet tarafından kendilerine yapılan ayni ve nakdi yardımlarsa hayat pahalılığının etkilerini hafifletmeye yetmeyecekti.[22]

Tablo 8- 1938-1945 Döneminde Farklı Asli Aylıklı Memurların Gerçek Ücretleri Endeksi (1938=100)

Asli Aylık/ Yıllar	10	15	20	25	30	35	40	50	60	70	80	90	100	125	150
1938	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
1939	99,7	99,7	100	100	100	100.2	100.6	99.0	90.8	100	100	100.2	99.7	98.7	99.7
1940	78,9	79,7	78.9	78.9	78.9	78.2	86.0	72.2	70.7	78.9	77.8	79.6	78.1	76.8	77.4
1941	56,4	57,0	56.4	56.4	57.0	56.5	61.6	55.7	51.1	56.4	56.2	57.5	55.9	55.5	55.3
1942	34,4	35,0	34.4	34.4	35.0	35.4	36.8	33.6	30.9	32.6	32.8	33.6	32.0	32.3	32.0
1943	20,0	20,05	20.0	20.1	10.3	20.6	21.3	1.5	18.0	18.9	19.0	19.5	18.6	18.8	18.6
1944	33,3	32,6	30.9	33.2	30.2	30.0	31.0	27.6	25.1	26.3	26.0	26.5	24.8	24.9	24.6
1945	39,6	38,2	35.3	34.4	33.9	33.5	34.2	30.3	27.3	28.3	27.8	28.3	26.3	26.3	25.2

Kaynak: Ahmet Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946* (Ankara: İmge Kitabevi, 1999), s. 438. [Tablo XXXI'den düzenlenmiştir.]

Yetersiz Beslenme

İşçi kesimlerin savaş yıllarında karşılaştıkları en çetin sorunlardan birisi gıda sorunu oldu. Tarımsal üretimin aksaması, ülke içi

21 Cemal Eyüboğlu, "Memur Maaşları Meselesi", *Türk Ekonomisi: Aylık İktisat ve Maliye Dergisi*, no. 31-32 (1946), s. 68.

22 Konuyla ilgili ayrıntılı bir tartışma için kitabın beşinci bölümüne bakınız.

nakliyatın zorlaşması nedeniyle kentlerde iaşe sorunu ortaya çıkmıştı. Temel gıda maddelerinin fiyatları almış başını gitmiş, dahası, bu maddeler piyasada bulunamaz olmuş, karaborsaya düşmüştü. Hükümetin bazı maddeler üzerinde uyguladığı narh politikası ve fiyat murakabesi etkisiz kalmıştı. Dolayısıyla kötü ve yetersiz beslenme, hatta bir dereceye kadar açlık, işçi sınıfının savaş yıllarındaki en kötü deneyimlerinden biri oldu.

İlk olarak işyerlerinden başlayalım... İşyerlerindeki beslenme düzeni oldukça bozuktu. Bazı işyerlerinde öğle yemeği verilmiyor, yemek veren işyerlerinde ise yemekler işçinin gereksinim duyduğu kalori ihtiyacını karşılamadığı gibi, tat olarak yenemeyecek bir halde oluyordu. Örneğin, vaziyetin bir miktar düzeldiği görece geç bir tarih olan 1947'de Meclis Komisyonu'nun İstanbul'daki işletmelerde yaptığı incelemelerde, işletmelerin çoğunun çalışanlarına günde bir defa bile yemek vermediği anlaşılıyordu. Günde bir öğün yemek veren işletmelerin ise, bu konuda hileye kaçtığı, yeterli kalori sağlayacak nitelikte yemek vermedikleri ya da yenmez derecede kötü yemekler çıkardıkları görülmekteydi. Komisyonun İstanbul'daki deri fabrikalarında işçilere verilen yemekler konusundaki gözlemleri şöyleydi:

> Yemek kısımlarında bazısında ekmek, bazısında sadece yemek, diğer bir yerde fındık, diğer bir yerde kuru üzüm gibi ne olduğu belli olmayan ve kemiyet itibariyle katiyen kalori temin etmeyen ve işçinin işleme kuvvet ve kudretine medar olmaktan çok uzak, aldatıcı mahiyette yapılan bir sosyal yardımdır.[23]

İleride daha ayrıntılı anlatılacağı gibi, özellikle maden işçileri yaptıkları ağır işlere rağmen çok kötü bir beslenme rejimine tabiydiler. Büyük çiftliklerde çalıştırılan tarım işçilerine de yeterli beslenme olanağı sunulmuyordu. *Türkiye'de Ziraat İşçileri* başlıklı 1943 tarihli çalışmasında Cemil Çalgüner'in belirttiğine göre, büyük hu-

23 Bazı Bölgelerdeki Fabrika, İşyerleri ve İşçilerin Genel Durumu Hakkında Büyük Millet Meclisi Çalışma Komisyonu Raporu, 30.12.1947, BCA CHPK [No. 490.1 / 728.495.5].

susi çiftliklerde ve devlet çiftliklerinde çalışan tarım işçilerine günde dört öğün yemek verilmesine karşın, bunun onların gıda ihtiyacını karşılayıp karşılamadığı çok tartışmalıydı. Tarım işçilerine her gün aynı olmak üzere, "*Sabahları kahvaltı yerine yalnız 250 gramlık bir somun, kuşluk yerine 250 gramlık somunla birlikte nebati yağda pişirilmiş yarma (bulgur) pilav, öğle yemeği olarak aynı ağırlıkta bir somunla sütten yapılmış bir miktar ayran veya şeker şerbeti, akşamları bir somunla nebati yağda pişirilmiş buğday kırması çorbası...*" verilmekteydi. "*Bu yemeklerin arasına et veya sebze yemeği hiç girmemekte yahut pek ender sokulmakta*"ydı.[24]

Genelde gıda maddelerine fazla masraf yapmadığı sanılan tarım işçilerinin geçinme masrafları arasında gıda harcamaları aslında önemli bir yer tutuyordu. Tarım işçileri besinlerinin büyük bir kısmını kendi işletmelerinden masrafsız olarak temin edebiliyorlarsa da et, süt, yağ, şeker, tuz gibi bazı besinleri çoğunlukla dışarıdan almak zorundaydılar. Ve bu maddelerin fiyatları savaş yıllarında oldukça artmıştı.[25]

İşçi sınıfının işyeri dışındaki beslenme durumu da oldukça kötüydü. Döneme şahit olan A. Başer Kafaoğlu'a göre, "*Büyük kentlerde sofradan aç kalkmak her günkü yaşam biçimi olmuştu.*"[26] Savaş yıllarında bir tütün deposunda işçilik yapan Zehra Kosova ise, o günlerde beslenme konusunda tütün işçileri olarak oldukça sıkıntı çektiklerini ve çocuklarını doyurduktan sonra artan yemeklerle yetindiklerini belirtir. Kosova savaş yıllarında yaşadıkları gıda sorununu şöyle anlatmaktadır:

> Durumumuz yine yürekler acısıydı. Et yiyemiyor, mumbar alıyor, bunu yağ ve mısır unuyla karıştırarak kaçamak diye adlandırılan bir yemek yapıyorduk. Kimi zaman da pekmezle mısır ununu karıştırıp, mamaliga pişiriyorduk. Odamızda doğru dürüst bir ısınma düzenimiz yoktu, bir çinko leğenin içinde tahta yakarak ısınıyor, yanarken ışığından yararlanıyor,

24 Cemil Çalgüner, *Türkiye'de Ziraat İşçileri* (Ankara: Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Rektörlüğü Yayını, 1943), s. 42.

25 Mehmet Önder, "Tarım İşçisinin Geçinme Durumu", *Çalışma*, no. 18 (1947), s. 40.

26 Kafaoğlu, *a.g.e.*, s. 17.

üzerine sacayağı koyup yemeğimizi pişiriyorduk. Önce çocukları doyurup yatırıyor, sonra da artan yemekleri biz yiyorduk.[27]

Konut Sorunu ve "Mantarevler"in Ortaya Çıkışı

Savaş yıllarında işçilerin karşılaştığı en önemli sıkıntılardan biri de konut sorunu oldu. Şehirlerde artan hayat pahalılığı yanında, inşaat malzemesi ithalatının ve üretiminin azalması sonucu inşaat faaliyetlerinin duraksamasıyla birlikte kiralar yükselişe geçti. Kiralar, diğer mal ve hizmet fiyatlarındaki artışa paralel olarak savaş yılları içinde yaklaşık iki-üç kat artış gösterdi.[28] Gerçi MKK ile kira fiyatlarındaki artış yasal olarak sınırlandırılmıştı. Fakat işçi ve memurların oturduğu meskenlerin çoğunlukla kontrata bağlı olmaması nedeniyle kiralardaki artış devletin gözetiminin dışında gerçekleşiyor ve bu artışa engel olunamıyordu.[29]

Dolayısıyla, savaş yıllarında gittikçe daha fazla yoksullaşan işçilerin barınma maliyetleri arttı. İşçi sınıfının konut sorununa getirdiği en basit çözüm hazine arazisine, o dönemde *mantarevler* diye adlandırılan gecekondular inşa etmek oldu. Gecekondu Türkiye'de ilk kez bir toplumsal olgu olarak İkinci Dünya Savaşı yıllarında ortaya çıktı. 1948 yılında gecekondularla mücadele etmeyi amaçlayan ilk yasa çıkarılıncaya kadar büyük şehirlerde 25-30 bin civarında gecekondunun inşa edildiği tahmin edilmekteydi.[30]

Ne devletin ne de özel sektörün yoksul ailelerin konut ihtiyacını karşılayacak, barınma masraflarını hafifletecek ve böylelikle onların gecekondularla çözüm aramalarını engelleyecek bir iskân politikası vardı.[31] Hükümet bazı düşük gelirli devlet çalışanlarına kira

27 Zehra Kosova, *Ben İşçiyim* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), s. 124.

28 M. Şehmus Güzel, "İkinci Dünya Savaşı Boyunca Emek ve Sermaye", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sinde İşçiler, 1839-1950*, Erik Jan Zürcher ve Donald Quataert (ed.) (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), s. 211.

29 Şeref, *a.g.e.*, s. 167.

30 Ruşen Keleş, *100 Soruda Türkiye'de Şehirleşme, Konut ve Gecekondu* (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1972), s. 183-184.

31 Bkz. Nusret Ekin, "Memleketimizde İşçi Devri Mevzuunda Yapılan Araştırmalar ve Ortaya Koydukları Neticeler", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Sosyal Siyaset Konferansları, 9-10-11*. Kitap (1960), s. 134.

yardımı yapmaya karar vermesine karşın, düşük gelirli memurların önemli bir bölümü bu yardımlardan yararlanamıyordu. 1932'de öğretmenlere nakit olarak dağıtılması karara bağlanmış olan kira yardımlarını bile, üzerinden on bir yıl geçmesine rağmen, yani 1943 yılı itibarıyla henüz alamamış çok sayıda öğretmen vardı.[32] Belirli durumlarda belediyeler soruna müdahale ederek, evsiz kalmış ailelerin barınma ihtiyaçlarını kısa bir süre üstlenebiliyordu. Fakat geçici olarak yapılan bu yardım sonunda evsiz insanlar yeniden sokaklara ve kaderlerine terk ediliyordu.[33] Sonunda, konut sorununun önemli boyutlara ulaşması karşısında, düşük gelirli devlet çalışanlarının konut ihtiyacına cevap verebilmek için 1944'te Memur Konutları Yasası çıkarılacaktı.

Sonuçta, savaş yıllarında, o dönemin tabiriyle *mantarevler* denilen gecekondular tarih sahnesine çıktı. Söz konusu gecekondulaşmanın müsebbibi kırdan kente göç ya da nüfus artışı değildi. Zira ne İstanbul ne de diğer kentler savaş yıllarında kayda değer bir göç aldı. Kent nüfusu da kayda değer bir şekilde artmadı. Tersine, kentleşme süreci bu yıllarda yavaşlamıştı. Kırdan kente göçü yansıtan kentleşme hızı 1927-1935 dönemindeki yüzde 2,9 ve 1935-1940 yılları arasındaki yüzde 4,1'lik oranlardan 1940-1945 arasında yüzde 1,3'e kadar düşmüştü.[34] Gecekonduların ortaya çıkışının asli nedeni bölüşüm ilişkilerinin bir hayli bozulduğu bir ortamda yükselen kiraların yoksullaşan dar gelirlileri iyice bunaltması oldu. Yani, gecekondular, işçi sınıfının hazine arazilerine başlarını sokacak bir barınak yaparak, tahammül edilemez hâle gelen hayat pahalılığı nedeniyle en azından barınma maliyetlerini azaltmak istemelerinin bir ürünüydü.

Savaş yıllarında Üsküdar Cumhuriyet Savcısı olan ve daha sonra Üsküdar Milli Korunma Mahkemesi'nde yargıç yardımcılığı yapan Reşat D. Tesal, anılarında, işçilerin hazineye ait ormanlarda ve fundalıklarda gecekondu yapmak üzere nasıl yangınlar çıkar-

32 "İlkokul Öğretmenlerinin Mesken Bedelleri", *Tan*, 20.07.1943.

33 *Vatan*, 19.03.1943.

34 Ruşen Keleş, "Türkiye'de Şehirleşme Eğilimleri", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. 2, no. 3 (Eylül 1970), s. 46-47.

dıklarını ve bu toprakları nasıl pratikte kendilerine mal ettiklerini anlatır. Beykoz Şişe Cam Fabrikası'nda çalışan işçiler, kendilerine fabrikaya yakın konut olanağı sağlanmadığından dolayı, fabrika civarında gecekondu inşa ediyorlardı. İşçiler kendilerine mesken yeri açmak için Sultan Çayırı civarında ormanlık alanlarda küçük küçük yangınlar çıkarıyorlardı. Ne jandarma ne de adli organlar bütün gayretlere rağmen yangın çıkaranları tespit edemiyordu.[35]

Gecekonduların inşa edildiği yerler gerekli altyapıdan yoksundu; elektrik, su, gaz ve kanalizasyon tertibatı yoktu. Gecekonduların yoğunlaştığı yerlerle şehrin diğer bölgeleri arasında ulaşım imkânları oldukça kısıtlıydı. Bu bölgeleri işyerlerinin olduğu bölgelere bağlayan yollar ve taşıtlar yoktu. Bu durum işçilerin işe gidiş ve gelişlerini zorlaştırıyor ve uzatıyordu. Üstüne üstlük, yasak olduğu halde devlet arazisine yerleşen gecekonducular evlerini yıkmaya gelen devlet yetkilileriyle mücadele ediyorlar, gazetelere mektup yazarak kendilerini savunuyorlardı.[36]

İşçi sınıfının konut sorunu karşısında bulduğu tek çözüm yolu gecekondu inşa etmek değildi. Bazı işçi aileler, artan kiraları ya da onları sıkboğaz eden geçim masraflarını karşılayabilmek için evlerinin bir odasını kiraya vermek zorunda kalıyordu. Zehra Kosova, anılarında, doğum nedeniyle çalışamadığı aylarda, eşinin 13 lira haftalık aldığını, kiralarının ise 9 lira olduğunu, bundan dolayı evlerinin bir odasını zorunlu olarak kiraya vermek durumunda kaldıklarını belirtir.[37]

Gecekondularda oturmayan işçi kesimlerinin barınma koşulları bile oldukça elverişsiz ve gayri sıhhi idi. Yine Zehra Kosova'nın anlattığına göre, Karaköy'de oturdukları ev oldukça kötü bir durumdaydı. Daha sonra arkadaşıyla birlikte yerleştikleri evde ise herhangi bir ısınma tertibatı yoktu. Çinko bir leğenin içinde tahta yakarak ısınıyorlardı. Aydınlanma ve yemek pişirme konusunda da bu çinko leğenin içinde yaktıkları ateşten yararlanıyorlardı.[38]

35 Reşat D. Tesal, *Selânik'ten İstanbul'a Bir Ömrün Hikâyesi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), s. 178.
36 Güzel, "Capital and Labour During World War II", s. 137.
37 Kosova, *a.g.e.*, s. 118.
38 *a.e.*, s. 117, 124.

Savaş yıllarında öğretmenlik yapan Fehmi Yavuz ise, bu yıllarda Ankara'da da şiddetli konut darlığının yaşandığını, 1941 yılında evlendikten sonra Ankara'da eşiyle oturdukları evle ilgili büyük sıkıntılar çektiklerini şöyle anlatır:

> Ankara'da konut bunalımı dayanılmaz boyutlara ulaşıyordu. "Sen git, ev tuttuktan sonra eşini gelir alırsın, ya da biz getiririz" dedilerse de ben "Bir çaresini bulurum" dedim, eşim ve halası ile Ankara'nın yolunu tuttuk. Birkaç gün bir akrabamızın evinde kaldıktan sonra, Hamamönü'ne yakın bir yerde 18 liraya bir ev kiraladım. Evde su, elektrik, havagazı yoktu. Bahçedeki tuvaleti 5 aile kullanıyorduk. Saka her gün iki teneke su getiriyor, yakındaki çeşmeden, gerektiğinde kova ile ya da bakraçla su alıyorduk. İlk günlerde ardiyeden aldığımız 1-2 küfe kok kömürünü sobada yakarak ısındık. Ardiyelere kömür gelmemeye başladı. Kimi durumlarda, kalörifer küllerinden seçilen kömürlerin tenekesini 80-100 kuruşa alıp yaktık... Askere giderken Ulucanlar'daki evi sınıf arkadaşım Nihat'a bırakmıştım. Dönüşte, Nihat ev buluncaya kadar uzunca bir süre evi paylaşmak zorunda kaldık.[39]

Belediye Mecmuası'ndaki bir makalesinde Dr. Emin Kıcıman da kiraların yüksek olması nedeniyle dar gelirli kesimlerin şehir içinde başlarını sokacak uygun bir ev bulmakta büyük zorluklarla karşılaştıklarını belirtiyordu. Ucuz olmaları nedeniyle kenar mahallelerde yer alan evler ise işyerine uzak olmak, ahşap olduğu takdirde iyi ısınmamak gibi dezavantajlara sahipti. Daha merkezi yerlerdeki ucuz evler ise çok küçüktü, genelde güneş görmüyordu ve gayri sıhhi idi. Kıcıman sorunu şu şekilde anlatıyordu:

> Bizde ev meselesi istenildiği gibi düzelmiş değildir. Bir memur ancak maaşının beşte birini; meselâ eline 100 lira geçerse bunun 20 lirasını kiraya verebilir. Bu bile memurun bütçesine büyük bir darbe olur. Ucuz olsun diye tama edilen kenar mahalleler hem işine gücüne uzak düşer, hem de sabah akşam vaktinden kaybeder. Bu evler ahşap ve eski binalardır. Lâyıkıyle ısınmazlar. Bu gibi mahzurları karşılamak üzere merkezi

39 Fehmi Yavuz, *Anılarım* (Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları), s. 11.

> yerlere heves ederiz. Apartmanların gün görmiyen 2-3 odalı küçük bir dairesine sıkışırız. Burada da arzu ettiğimiz gibi rahat edemeyiz. Üzülürüz. Hayatımız işkence içinde geçer durur.[40]

Kiraların pahalı olması, uygun ve hesaplı bir ev bulunamaması nedeniyle, birçok yoksul ve dar gelirli aile eski, virane han ve otel odalarında, ucuza fakat sefil şartlarda barınmak zorunda kalıyordu. Ankara'nın yıkık dökük, kalabalık han ve otel odalarında yaşamaya çalışan yoksul insanların durumu *Tan* gazetesinde şöyle tasvir edilir:

> Eski Ankara'nın yamru yumru sokaklarındaki hanlardan tutun da, asfalt caddeler üzerindeki irili ufaklı otellerin odalarını, Ankara'da çalışan insanlar doldurmakta ve ömürlerini barınacak bir ev aramakta geçirmektedirler. Hele bu han ve otel odalarına sığınmış çocuk çoluk sahiplerinin halleri hakikaten görülmeğe değer.[41]

İşsiz olan ya da başını sokacak bir evi olmayan fakir insanlar ise barınma sorununu halletmek ve geçim güçlüğünden kurtulmak için küçük suçlar işleyerek hapishaneye girmeye çalışıyorlardı. Örneğin, tramvayda hırsızlık yaparken yakalanan fakir ve işsiz Çopar Ahmet, çıkarıldığı mahkemede, kış gelince fakirlikten, odun sıkıntısından, yiyecek darlığından dolayı hapishaneye girip rahatlamak için tramvayda hırsızlık yaptığını söylüyordu.[42]

Kışın evsiz kalmamak için küçük suçlar işleyip hapse girmek isteyen insanlara Nermin Abadan-Unat'ın anılarında da rastlanabilir. Abadan-Unat anılarında, avukatlık stajı sırasında başına ilginç bir olayın geldiğini anlatır. Bir gün hâkim karşısına çıkarılan, arkadaşını bıçaklamakla suçlanan genç bir adam, suçunu hemen itiraf etmiş ve hâkime ayrıntısıyla anlatmıştır. Fakat ilginç olan şudur ki, suçlu, mahkemede açtığı yaranın boyu üzerine hâkimle tartışmaya girmiştir. Bunun nedenini Nermin Abadan-Unat şöyle açıklar:

---

40 Dr. Emin Kıcıman, "Sıhhat İşleri", *Belediye Mecmuası*, no. 180-181 (Ocak 1940), s. 13.
41 Ertuğrul Şevket, "Mesken Buhranı Ankara'da Günün Meselesi", *Tan*, 29.01.1944.
42 Mahmut Atilla Aykut, "Suçlunun İtirafı", *Vatan*, 02.12.1943.

> Meğer sabıkalı kabadayılar Ceza Yasası'nın birçok maddelerini ezbere biliyorlarmış. Onlar kışın soğukta evsiz barksız kalmamak için ufak bir kavga çıkartmayı, kavgada T. Ceza Yasası'nın üç aylık bir hapis cezası için öngörmüş olduğu derinlikte bir yara açmayı alışkanlık haline getirmişler... Kendi kendime, sosyal güvence ve işsizlik sigortası geliştirememiş bir ülkede sorunlar böyle çözülür dedim.[43]

Kısaca, hayat pahalılığının ve darlıkların hüküm sürdüğü İkinci Dünya Savaşı yıllarında dar gelirli ve yoksul insanların barınma koşulları önemli bir sorun haline geldi. Türkiye savaşın dışında kalmıştı, ama yoksul işçi kesimleri başlarını sokacak bir çatı bulmak için gündelik yaşam içinde bin bir türlü savaş veriyorlardı. Birçok dar gelirli insan kiraların artırılmasının MKK ile yasaklanması karşısında ev sahiplerinin kiracıları çıkartmak için başvurduğu kiremitleri söktürmekten, kendi evine hasar vermekten, suyu ve elektriği kestirmeye kadar varan çeşitli baskılara maruz kaldı.[44] Ne devletin ne de özel sektörün, çalışanların konut sorununu hafifletmek üzere tasarlanmış etkin bir konut yardımı yoktu. Bu nedenle, sonuçları bugüne dek gelen gecekondulaşma bir toplumsal olgu olarak savaş yıllarında ortaya çıktı.

Kötüleşen Çalışma ve Sağlık Koşulları

Savaş yıllarında reel ücretlerdeki kayıpların yanı sıra, işyerlerindeki çalışma koşulları da her zamankinden daha ağır ve güç bir hâle geldi. İşyerlerinin büyük bölümünde, yeterli devlet denetiminin olmaması nedeniyle en basit temizlik, güvenlik ve sağlık koşulları bile yerine getirilmiyordu. İşçi sınıfının ücret, beslenme ve barınma koşullarının yanında çalışma koşullarının da kötüleşmesi en çok beden üzerindeki yıpratıcı etkisi ile kendini gösteriyordu. Savaş döneminde yetersiz beslenme ve aşırı çalışma tem-

43 Nermin Abadan-Unat, *Kum Saatini İzlerken* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), s. 158.

44 Bkz. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Kira İhtikârı İle Mücadele", *Cumhuriyet*, 31.03.1943.

posu emekçileri ve ailelerini hastalıklara daha meyilli hâle getirdi. Bununla birlikte ilaçların pahalılığı, doktor ve hastane yetersizliği, işyerlerinde gerekli sağlık tedbirlerinin alınmaması, sabunun ve temiz içme suyunun kolay kolay bulunamaması, yakacak ve konut sorununun savaş yıllarında sancılı bir hâle gelmesi emekçi kesimler arasında yaygın sağlık sorunlarına yol açtı. Savaş yıllarında yoğun ve kontrolsüz çalışma temposu yüzünden iş kazaları da bir hayli çoğaldı.

Bazı şirketler MKK'nin İş Kanunu'daki emeği koruyucu hükümleri geçersiz kılmasından yararlanarak, kârlarını artırmak için işçi sayısını azaltıp, istihdam edilen az sayıdaki işçiye olabildiğince fazla iş yükleyerek günlük iş saatini uzatıyordu. Örneğin Şirket-i Hayriye, işçilerinin hemen hemen yarısına yol vermiş, çalışma süresini günde 16 saate kadar çıkarmıştı. Böylece daha az işçiye ücret ödüyor ve bu az sayıdaki işçiyi aşırı bir şekilde çalıştırarak emek gücü açığını kapatıyordu.[45]

Birçok işyerinde ne azami çalışma sürelerine ne de gece çalışma için belirlenen kurallara uyuluyordu.[46] Mesailer bazen gece yarılarına kadar sürüyor, işçilerin evlerine ulaşması başlı başına bir sorun oluyordu. O dönemde henüz on dört yaşındayken Milli Eğitim Bakanlığı matbaasında çalışan Sedat Ağralı savaş yıllarındaki fazla mesai uygulamasını ve matbaa işçilerinin bundan nasıl muzdarip olduklarını şöyle hatırlamaktadır:

> Darphanenin matbaası, demiryolları ve benim de çalıştığım Milli Eğitim Matbaası gibi birçok işyerinde icabında fazla mesai yapıyorduk. O zamanlar şehirlerde geceleri karartma uygulaması olduğundan, gecenin kör karanlığında eve zar zor dönebiliyorduk. O çetin dönemde çalışanlar çok iyi hatırlayacaklardır; yüzde 25 fazla mesai ücreti alırdık. Ancak belirtmek gerekir ki, Türk işçileri milletin yararı ve ülke güvenliği için her türlü fedakârlığı seve seve yapıyorlardı.[47]

45 *Tan*, 05.07.1944.
46 Ahmet Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*, s. 406.
47 Aktaran, Güzel, "Capital and Labour During World War II", s. 135.

Diğer sektörlerde, özellikle de İş Kanunu dışında kalan, bugünkü deyişle kayıtdışı sektörde benzer bir eğilimin, hatta daha kötü çalışma koşullarının hüküm sürdüğü tahmin edilebilir. Gerçekten, artan iş yükü, fazla mesailer, iş gününün uzatılması işçiler arasında yaygın bir şikâyet konusu oldu. Örneğin, bir çorap işçisi *Tan* gazetesine bütün çorap işçileri adına bir mektup göndermişti. Gazetenin yayınladığı mektupta, çorap imalathanelerinde çalışan işçiler aşırı bir biçimde çalıştırıldıklarından şöyle yakınıyorlardı:

> Gece ve gündüz 13 saatlik bir iş içinde çürütüldüğümüzü kanunlara ve vicdanlara hitap ederek tekrarlıyorum.[48]

Bazı işçiler, içinde bulundukları ağır çalışma koşullarını, elitlerin sık sık kullandıkları milliyetçi retorikleri kullanarak eleştiriyorlardı. Milliyetçi retorikleri, yine o retoriklerin kaynağına çevirerek, kendi şikâyetlerine ve eleştirilerine bir zırh oluşturuyorlardı. Örneğin, kendilerini bir zamanlar Ermenilerin öldürdüğü Müslüman-Türklerle karşılaştırarak, içinde bulundukları olumsuz çalışma koşullarından duydukları ıstırabın derecesini gösteriyorlardı. İstanbul'dan bir işçi, Parti Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'a gönderdiği mektupta, kendi işyerindeki çalışma şartlarını şu şekilde tanımlıyordu:

> Erivan'da Türkü böyle kesmediler. Erzincan'da camilere doldurularak öldürülen Türkler daha rahat ölmüşlerdir.[49]

Devlet fabrikalarında bile işçilerin durumu kötüydü. Çocuklar ağır işlerde çalıştırılıyordu. İşyerlerinin çoğunda, işçi sağlığı hiçe sayılıyordu. Konuyla ilgilenmek üzere kurulmuş olan TBMM Meclis Komisyonu'nun üyeleri, İstanbul'da bazı işyerlerinde yaptıkları tetkikler sonucunda hazırladıkları raporda, özel işletmelerde ve devlete ait fabrikalarda karşılaştıkları manzaraları, özellikle

48 "Çorap İşçileri Adına", *Tan*, 02.06.1945.

49 Memduh Şevket Esendal'a Gelen Mektup ve Şikâyet Dilekçeleri, 03.05.1945, BCA CHPK [No. 490.1 / 50.199.3].

de çocukların hiçbir kontrole tabi tutulmadan sömürülmelerini ve sağlık koşullarındaki bozuklukları şu şekilde anlatıyorlardı:

> Bu işyerlerinde 8-10 yaşlarında çocuklar doludur. Ücretleri patronun insafına ve merhametine kalmıştır. Çırıl çıplak, yalınayak, kışın titreyerek, yazın yanan bu Türk çocuklarının hamisi, bugün yalnız Tanrı kalmıştır... Saatte 10 kuruşla başlıyan ücrete günde 8 saat çalışacak yerde ne bilelim 14 saat çalışarak aynı ücreti alan ve nihayet 20-30 lira arasında eline para geçen bu vatandaşlar, köşe bucak ağlamakta ve dert dökecek yer bulamamaktadırlar... Hususi işyerlerinde ise birkaçı müstesna katiyen kazaya karşı emniyet tedbiri yoktur. Hele sıhhi emniyet tedbiri var demek günahtır. İktisadi devlet teşekküllerinde bile temizleme, hazırlama ve havalandırma aspiratörü, hava değiştirme ve tozları çekme aletleri layıkı ile

Grafik 7- İşyeri Kazaları (1937-1943)

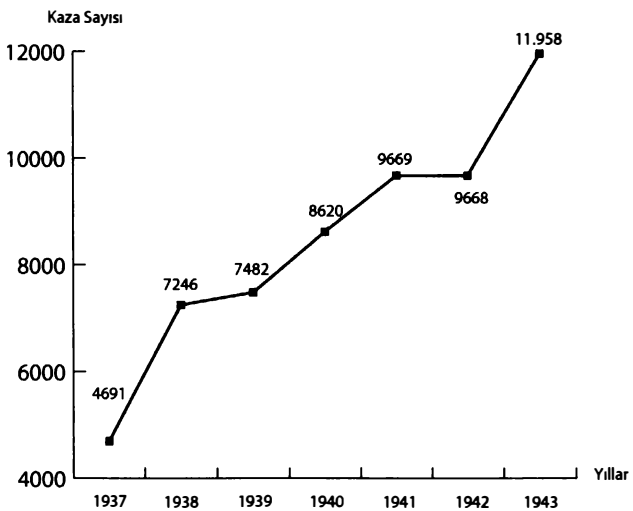

Veriler için bkz. Lütfi Erişçi, *Sosyal Tarih Araştırmaları* (İstanbul: Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı, 2003), s. 105.

> kullanılmamakta ve muattal olanlarına bile tesadüf edilmiş bulunmakta ve fabrikalar toz duman, elyaf tabakaları içinde yüzmektedir... Hususi işyerlerine gelince: Yine burada hemen ilave edelim ki yüzde 95'inde hıfzıssıhha kaidelerine riayet hiç yoktur. Bu işyerleri birer batakhanedir.[50]

İşyerlerindeki kazalar da işin cabasıydı. İşyeri kazaları çalışma mekânının her gün karşılaşılan bir parçası olmuştu. Aşağıdaki rakamlardan görülebileceği gibi, savaş yıllarında iş kazaları artış göstermiş, 1937 yılında 4.691 vaka meydana gelirken, bu rakam 1943 yılında 11.958'i bulmuştu.[51] Bu, yıllık işyeri kazalarında yaklaşık 2,5 katlık bir artış demekti.

Artan kaza oranlarına karşın, kazazedelere yardım yapmayı yasal olarak zorunlu kılan düzenlemeler yok denecek kadar yetersizdi.[52] Sadece kaza durumunda değil, birçok hayati konuda herhangi bir sosyal sigorta, yardım ya da tazminat söz konusu değildi. İşçilerin hastalık, hamilelik veya ailelerinden bir ferdin hastalanması ya da ölmesi gibi durumlara karşı sosyal güvenceleri yoktu. Örneğin, karısı verem hastası olan bir işçi, Aziz Nesin'le röportajında, çalıştığı kurumun hasta olan eşi için bir sosyal güvence sağlamamasından şu şekilde yakınıyordu:

> İki çocuk babasıyım. Karım veremdir. Müesseseye gidip karım verem, bakın, yardım edin diyorum. Nizamnamede böyle bir şey yok diyorlar. Öyleyse biraz zam yapın ki ben bakayım diyorum. Yapamayız diyorlar.[53]

Kâzım Karabekir'in 1942 yılında Millet Meclisi'ndeki bir konuşması iş kazaları karşısında işçinin ne kadar korumasız olduğunu gözler önüne serer. Karabekir kürsüde Fethiye'deki krom

---

50 Bazı Bölgelerdeki Fabrika, İşyerleri ve İşçilerin Genel Durumu Hakkında Büyük Millet Meclisi Çalışma Komisyonu Raporu, 30.12.1947, BCA CHPK [No. 490.1 / 728.495.5].

51 Lütfi Erişçi, *Sosyal Tarih Araştırmaları* (İstanbul: Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı, 2003), s. 105; ayrıca bkz. Orhan Tuna, "İş İstatistikleri", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 6, no. 1-2 (Ekim 1944-Ocak 1945), s. 343.

52 Tuna, *a.g.e.*, s. 344.

53 Aziz Nesin, "Çalışma Bakanına Açık Mektup", *Tan*, 06.08.1945.

madenlerinde kötü koşullarda çalışan işçilerin durumundan söz ediyordu. Buna göre, Fransa menşeli bir firma tarafından işletilen krom madenlerinde çok sayıda işçi iş kazaları ve iş hastalıkları nedeniyle ölmekte ya da iş göremez hâle gelmekteydi. Firma, işçilerinin kazalara ve hastalıklara karşı korunması konusunda gerekli çabayı göstermemekte, en basit sağlık tedbirlerini bile almamaktaydı. Madenlerde tetkiklerde bulunan Karabekir, işçilerin durumunun oldukça trajik olduğunu, birçok işçinin kendisinden kayıplarının telafi edilmesini talep ettiğini belirtiyordu.[54]

Savaş döneminde işçilerin sağlık sorunlarının artması dolayısıyla, Ekim 1943'teki Tıp Kongresi'nde Türkiye'de iş hekimliği konusu gündeme gelmiş ve kongre tartışmalarında önemli bir yer kaplamıştı. Kongrede konuşan Dr. Baha Erkan Türkiye'de bu konuya gerekli ilginin ve ihtimamın gösterilmediğini belirterek, iş hekimliğinin ve işçi sağlığının önemini vurgulamıştı. Erkan'ın sözleri savaş yıllarında işçilerin işyerlerindeki sağlık durumlarına ışık tutmaktadır:

> İşçinin sağlığı korunmadıkça, [veremle] savaş işi ilmi esaslarla tanzim edilmedikçe ve nihayet hastaları tedavi gören işçiler tedaviden evvelki iş randımanlarını iktisap edecek bedeni kabiliyet ve seviyeye yükselmedikçe milyonlar harcıyarak kurulan işyerlerinde iş randımanı sarsılır ve bundan da yurt ekonomisi ve nihayet en önemli olan yurt müdafaası tehlikeye düşer. Umumîyet itibarile işçiler çalıştıkları yerlerde hastalandıkları zaman yahut hastalanmadan evvel bakılmamaktadırlar, rasyonel ve fenni şekilde işçilerin sıhhatleri ile meşgul olunmamaktadır.[55]

Gerçekten, savaş yılları zarfında artan iş kazalarına ve mesleki hastalıklara rağmen, işyerlerindeki sıhhi olanaklar çok sınırlı ve yetersiz kaldı. Çoğu işyerinde doktor değil, sağlık memuru bulmak bile mümkün değildi. İşletmelerde sözde görevli doktorların büyük kısmı başka yerlerde çalışıyor, çoğu kez fabrikalara uğramıyorlardı bile. İşverenler, doktorlara, yaptığı iş için değil, arada sırada kanun gereği işletmeye uğraması için ödeme yapıyorlardı. İşletmele-

54 *TBMM ZC*, 14.04.1942, s. 159.
55 "Tıp Kongresi", *Vatan*, 20.10.1943.

rin Umumî Hıfzıssıhha Kanunu'na uygun bir görünüm yaratması için tutulan doktorlar arada sırada işletmeye uğruyor, bu nedenle işçiler gerçek anlamda muayene ve tedavi edilmiyordu. Yine, kanun gereğince, ufak bir oda ile bir yatak revir olarak gösterilerek yalnızca görüntü kurtarılıyordu.[56]

Sanayi sektöründeki üretim tesislerinin büyük bölümünü oluşturan küçük ve orta ölçekli işletmelerde ise genelde hiç doktor bulunmuyor ve hiçbir sıhhi tedbir alınmıyordu. Hükümet, işletme doktorlarının tayin ve azil işini işverenlere bırakmış olduğundan, genelde bu doktorlar işletme sahiplerinin ve yöneticilerinin nüfuzu altındaydılar. O nedenle, işyeri sağlığı ile ilgili kanunların uygulanmasında gösterilen ihmallere göz yumabiliyorlardı.[57] Konuyla ilgili olarak İzmir'deki tütün depolarında yaptığı gözlemleri aktaran Kemal Binbaşar, işyerlerinde işçilere sağlanan sıhhi olanakların yok denecek derecede olduğunu belirtiyordu:

> Umumî Hıfzıssıhha Kanunu'nun 180. maddesine göre, 100'den fazla ve 500'den az daimi işçi kullanan müesseseler bir doktor ve bir revir bulundurmaya, 500'den fazla işçisi olanlar ise bir hastane kurmaya mecbur oldukları halde, tütün depolarında devamlı surette işyerinde vazife gören bir doktor bile yoktur. Bu müesseselerin bazılarında 1.000'e yakın amele çalıştığı halde, hastane şöyle dursun iki yataklı bir revir bile yoktur. Tütün depoları tedavi ettirmek şöyle dursun, işçiye ilaç bile almamaktadır.[58]

İşçiler kimi zaman kendilerini mağdur eden olumsuz koşulları, bu koşullardan duydukları memnuniyetsizliği ve buna göz yuman hükümetten şikâyetlerini taşlamalı anonim şiirlerle ifade ediyorlardı; hem de hükümete duyurmaya çalışarak... 1945 yılında Adanalı bir işçi veya bir grup işçi, CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen *İşçiler* başlıklı taşlamalı ve imzasız bir şiirde, Adana'daki işçilerin

56 Bazı Bölgelerdeki Fabrika, İşyerleri ve İşçilerin Genel Durumu Hakkında Büyük Millet Meclisi Çalışma Komisyonu Raporu, 30.12.1947, BCA CHPK [No. 490.1 / 728.495.5]

57 Kemal Binbaşar, "İzmir'de İş Müesseselerinin Sağlık Durumu ve İşçi Hastanesi Davası", *Tan*, 10.07.1945.

58 *a.e.*

kötü çalışma ve sağlık koşullarını betimliyordu. Şiir kimsenin işçileri düşünmediğinden, işçilerin sağlığına kıymet verilmediğinden, işyerlerinde sağlığa elverişli koşulların olmadığından, işçilerin perişan, bakımsız, hayvandan bile kıymetsiz bir varlık addedildiğinden dert yanıyordu. Bu şiir bizim için bir yandan işçilerin çalışma ve sağlık koşullarına ışık tutarken, diğer yandan bize işçi sınıfının değişik şekillerle de olsa bu koşullara itirazını ve tepkisini yöneticilere iletmeye çalıştığını gösterir.

İşçiler

Adana'da İşçiler
Ne acıklı hayat sürer
Toz toprak ciğerlere
İşledikçe yapıyor
Ciğeri bere bere
Öksüren kan tüküren
Çürüyen bu gövdeler
Bakımsız ve perişan
Muttasıl çalışıyor
Kol bacak kuvvetini nafile tüketiyor
Hastalanır bakan olmaz
Halini soran da yok
Doktorun adı anka
İşçiye niçin baksın
Elverir aylık gelsin
Bir işçi ölse bile
Kim umursar bak hele
İşçinin sağlığına
Kıymet vermek ne lüzum
Matlup olan işçi değil
Onun hayat kıymeti nedir
Kim düşünür işçiyi
Doktor yok ilaç da yok
Yaşayış tarzı da yok

Ne altında ne üstünde
Bir insan kılığı yok
Doktor ezberden bakar
Patron kalbini yakar
Bu yurtta işçi olmak
En büyük noksan mıdır?
Bir işçi ölse bile
Onu soran yoktur bile
Bir hayvan ölse eğer
Sorusundan oynar yer...

Bu dönemde işletmelerdeki çalışma ve sağlık koşullarının denetiminin doğru dürüst yapılmıyor olması pek şaşırtıcı olmasa gerek. Bu durum iktidar partisinin yerel yöneticilerinin bile kabul ettiği ayan beyan bir gerçeklikti. Örneğin, Sabiha Sertel'in röportaj yaptığı İstanbul Kartal Halk Partisi kâtibi, Kartal'daki Yunus Çimento Fabrikası'ndaki elverişsiz çalışma şartlarını teftiş etmeye gelen iş müfettişlerinin denetimlerinin işlevsiz olduğunu itiraf ediyordu. Çünkü iş müfettişleri genelde işverenlerle oldukça yakın ilişkiler geliştiriyorlar, dolayısıyla, işyerinde duydukları her şikâyeti, gördükleri her olumsuzluğu rapor etmiyorlardı. CHP'li yönetici şunları söylüyordu:

> Bu müessese, işçilerinin hayatı ve mukadderatlarıyla alakadar değildir. İş Kanunu'nun hükümleri burada infaz edilmez. Burası bir nevi Belçika müstemlekesi haline kalbedilmiştir. Şikâyetimiz üzerine mükerrer defalar müfettişler gelmiştir. Fakat bu müfettişlerin geleceği şirkete bir hafta evvel haber verilmekte ve teftiş günleri akşamları da müfettişlere bir rakı ziyafeti çekmekle her şey şirket lehine hallolunmaktadır. Maruz kaldığımız hastalıklar bir türlü düzeltilememektedir.[59]

Sabiha Sertel Kartal Halk Partisi kâtibinin gözlemlerini aktardıktan sonra, Yunus Çimento'daki sözde teftiş örneğinin istisnai olmadığını, birçok sanayi tesisinde denetimsiz kötü çalışma koşullarının ve sorunların sürdüğünü kaydediyordu:

59 Sabiha Sertel, "İşçilerin Çalışma Vaziyeti", *Tan*, 27.09.1945.

> Kartal'daki çimento fabrikasındaki durum münferit değildir, umumîdir. Kartal Halk Partisi Kâtibi bunun ancak bir parçasını aksettirmiştir. İşçinin iş şartları, sıhhi durumu, sınai hastalıklar meselesi, verem ve sıtma derdi, umumî hayat seviyesi, ücret meselesi, daha bunun gibi işçiyi alakadar eden birçok meseleler bugün daha el dokunulmamış hayati meselelerdir. İş Kanunu'nun hükümleri tatbik edilmediği gibi, birçok ihtiyaçlar henüz kanuna girmiş değildir.[60]

Öte yandan, işçilerin işyeri dışında kendi imkânlarıyla ulaşabildikleri sağlık hizmeti olanakları da oldukça sınırlıydı. Son bölümde ayrıntılarıyla anlatılacağı üzere, savaş yıllarında verem, sıtma ve tifüs gibi bulaşıcı hastalıklar yaygınlaşmıştı. İşçi sınıfı bu hastalıkların en çok mağdur ettiği toplum kesimlerinden biri oldu. Türkiye savaşın dışında kalmıştı, fakat işçi sınıfı savaş yıllarında kendisini esir almaya çalışan hastalıklara karşı çetin bir savaş veriyordu. İşçi sınıfı, hastalıklarla girdiği savaşta devletten ve sağlık kurumlarından etkili bir destek görmedi. Devletin sunduğu sağlık imkânları sınırlıydı. Hastane ve yatak sayısı yetersizdi. Doktorların önemli bir bölümü askere alınmıştı. İthalat kesintiye uğradığı için bazı ilaçlar piyasadan kaybolmuş, yerlerini tesirsiz ve kalitesiz yerli versiyonları almıştı. Öte yandan tüm ilaç fiyatları fırlamış, bazıları da karaborsaya düşmüştü. Fakir ve dar gelirli kesimler doktora ulaşmayı başarsa bile, onun reçete ettiği ilaçlara ya da beslenme diyetine ulaşmaları imkânsızdı. Örneğin, Zehra Kosova anılarında, savaş yıllarında yetersiz beslendikleri için kızının hastalandığını ve doktorun yazdığı ilaçlara parasının yetmediğini, bu yüzden bazı ev eşyalarını satarak ilaç tedarik etmek zorunda kaldığını yazar:

> Yetmiş kuruş yevmiye alıyorduk, burada bir ay çalıştım. Ancak elime geçen para çok az olduğu için büyük sıkıntılar yaşamaya başladık. Doğru dürüst beslenemiyorduk. Kızım da hastalanmıştı. Götürdüğüm doktor, kemiklerinin çok zayıf olduğunu söyleyerek, güçlendirici iğneler yazdı. Ama iğneleri alacak param yoktu. Evde satılacak bir şeyler de yoktu. Ayrıca o güne kadar evden bir şey satmamıştım, böyle şeylere alışkın

60 *a.e.*

değildim. Ama çaresizdim artık. Evdeki karyolamı ve kocamın babasının bir takım elbisesini satacaktım.[61]

Gıdasızlık, yetersiz beslenme ve kötü barınma koşulları gibi nedenlerle yoksul insanlar arasında yaygınlık gösteren verem, savaş dönemi boyunca işçi sınıfının en yakınındaki düşmanlardan biri oldu. Devletin sunduğu sağlık imkânları ve Veremle Mücadele Cemiyeti'nin çabaları yetersizdi. Artan yoksullukla birlikte sıcak suya ve pahalılaşan sabuna erişimin azalması nedeniyle tifüs de işçi sınıfı için savaş yıllarında tehdit oluşturan salgın bir hastalık oldu.

Yoksul emekçi kesimlerin sağlık imkânlarına erişimi ise oldukça engebeli yollarla doluydu. İçinde bulundukları imkânsızlıkları ve yoksunlukları aşmak için partiye dilekçeler, gazetelere mektuplar göndererek tedavi, ilaç, sağlık memuru veya doktor talep ettiler. Durumlarının tazmin edilmesini, kendilerine maaş bağlanmasını ya da yardım yapılmasını istediler. Bazı durumlarda muayene olabilmek ve ilaç alabilmek için eşyalarını sattılar. Dolayısıyla, İkinci Dünya Savaşı yılları, Türkiye'de emekçi kesimlerin iş kazaları ve hastalıklar karşısında savaş verdiği yıllar oldu. Savaş yıllarında yaşanan sağlık sorunları, insanların ve devletin bunlarla mücadelesi beşinci bölümde ayrıntılarıyla anlatılacağı için şimdilik burada durmak istiyorum.

Kömür Madenlerinde Ücretli İş Mükellefiyeti

İkinci Dünya Savaşı'nın işçi sınıfının kolektif belleğinde bıraktığı en kötü hatıralardan biri Milli Korunma Kanunu'na dayanarak uygulanan ücretli iş mükellefiyeti oldu. Savaş yıllarında belirli sanayi sektörlerinde istihdam edilen işgücü arzında belirgin bir azalma olmuştu. Aslına bakılırsa, yeterli miktarda ve nitelikte işgücü bulmak konusunda yaşanan sıkıntılar madenlerde ve bazı ağır sanayi kollarında savaştan önceki dönemde de yok değildi. Fakat savaş yıllarında karşılaşılan işçi gücü yetersizliği, özellikle kömür

61 Kosova, *a.g.e.*, s. 121.

madeni gibi ağır işlerde istihdam edilecek işçilerin bulunmasındaki güçlükler, askeri seferberliğin önemli miktarda erkek nüfusu üretim alanından çekmesiyle birlikte daha belirgin bir hâle gelmişti. Ayrıca Türkiye'nin o güne kadar dışarıdan aldığı malların ithalat imkânlarının zayıfladığı, çeşitli mal darlıklarının ve enflasyon sorununun baş gösterdiği savaş döneminde ülke içi sanayi üretiminin önemi bir kat daha artmıştı. Sanayi girdilerinin, makine ve teçhizat ithalatının azalması nedeniyle üretimin devam etmesinde emek faktörü daha fazla ön plana çıkmıştı. Dolayısıyla, üretim sürecinin aksamadan devam edebilmesi için, emeğin olabildiğince disipline edilerek kendisinden en yüksek verimin elde edilmesi siyasi iktidar ve işverenler açısından ekonomik ve stratejik önemi haiz bir konu haline gelmişti. Bu nedenle MKK'nin sağladığı yasal çerçeve ile devlet, işçilerin belirli bir ücret mukabilinde zorunlu olarak çalıştırılmasına başvurdu. İşçilerin işlerini bırakmaları ve işe devamsızlık göstermeleri yasaklandı. Fazla mesai uygulamaları ile emek gücünden olabildiğince yararlanılmaya çalışıldı.

Ücretli iş mükellefiyeti en sert ve en yaygın biçimde kömür madenlerinde uygulandı. Zira kömür madenciliği, yüksek hayati risk taşıyan ağır çalışma koşulları ve yapılan işe göre düşük olan ücretler nedeniyle işçiler arasında pek rağbet görmeyen bir meslekti. Bu nedenle kömür madenleri işgücü arzı konusunda en çok sıkıntı çeken sektörlerin başına geliyordu.[62]

Zonguldak civarındaki maden işçileri ve köylüler, 28 Şubat 1940 tarihinde yayınlanan bir kararname ile ücretli iş mükellefiyetine tabi tutuldular. Ücretli iş mükellefiyeti uygulaması yaklaşık sekiz yıl sürdü.[63] Burada üzerine yoğunlaşacağımız Zonguldak Ereğli havzasındaki kömür madenlerinde savaş yıllarında istihdam edilen işçi sayısı *Türkiye'de Kömür İstatistik Yıllığı*'ndan görüleceği üzere 1941'deki 21.304'ten 1945'te 29.770'e ulaşmıştı. Bu yüzde 40'a varan bir artış demekti (Tablo 9).

62 Gerhard Kessler, "Türk İş İstatistikleri", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 4, no. 1 (1942), s. 247.

63 Sina Çıladır, *Zonguldak Havzasında İşçi Hareketlerinin Tarihi, 1848-1940* (Ankara: Yeraltı Maden-İş Yayınları, 1977), s. 174.

Tablo 9- Ereğli Kömür Ocaklarında İşçi Sayısı (1941-1949)

Yıl	Çalışma günü	Yeraltı işçileri (adet)	Yerüstü işçileri (adet)	Tesislerdeki işçiler (adet)	İşçi toplamı (adet)
1941	351	12.108	2.252	6.944	21.304
1942	340	11.633	3.402	7.251	22.286
1943	343	13.788	3.254	9.293	26.335
1944	346	14.778	3.557	9.787	28.122
1945	340	15.663	3.973	10.134	29.770
1946	340	15.128	2.593	10.294	28.015
1947	330	15.928	2.484	9.806	28.279
1948	332	15.399	2.199	9.549	27.147
1949	330	15.414	2.040	10.343	27.797

Kaynak: *Türkiye Kömür İstatistik Yıllığı 1941-1949* (Zonguldak: T.C. Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı Ekonomi ve Ticaret Müdürlüğü, 1950), s. 19.

İlginçtir, İkinci Dünya Savaşı'nda temel hak ve özgürlüklerin devlet tarafından ihlal edilmesine sürekli örnek gösterilen Varlık Vergisi'nin mülkiyete yönelik tehdidine karşın, daha geniş bir halk kesimini ilgilendiren ve onların bedenlerine ve temel özgürlüklerine yönelik bir tehdidi içeren iş mükellefiyeti pek hatırlanmamıştır. Gerçekten İkinci Dünya Savaşı yıllarında, madenlerde zorunlu çalışmaya tabi tutulan işçiler ve köylü-işçiler çok büyük sıkıntılarla karşılaşmışlar ve büyük zorluklara göğüs germişlerdir. Zorunlu çalışmaya çeşitli şekillerde direnmişler, üzerlerindeki baskıyı hafifletmeye ve aşmaya çalışmışlardır. Ücretli iş mükellefiyeti rejimi nedeniyle ortaya çıkan acılar işçilerin hatıralarında önemli bir yer etmiş ve savaş sonrasında CHP'ye karşı muhalefetin toplumsal tabanının oluşmasına katkıda bulunmuştur. Bununla beraber, işçilerin verdiği mücadele savaş yıllarında ülke

çapında hissedilen kömür darlığının ortaya çıkmasında rol oynayarak siyasal iktidarın zor duruma düşmesine neden olmuştur. Yine işçilerin yaşam mücadeleleri ve direnişleri savaş sonrası sosyal siyaset alanındaki gelişmelere de dolaylı bir biçimde katkıda bulunmuştur.

***

Savaş yıllarında maden kömürüne olan ihtiyaç madenlerdeki çalışma koşullarının belirleyicisi oldu. Kömür üretiminin devamlılığı sorunu, işçiler üzerinde sert bir biçimde uygulanan iş mükellefiyetinin ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Savaş döneminde gerek devletin, gerek sanayinin, gerekse kentlerde yaşayan insanların yakacak ve enerji sorununun çözülmesi için maden kömürüne olan ihtiyaç geçmiş yıllara nazaran daha çok artmıştı. Savaşın ilk yıllarından itibaren madenlerdeki üretimin duraklamasından kaynaklanan kömür açığı, demiryolu taşımacılığında önemli aksaklıklara yol açmış, üretim miktarının yükseltilmesi konusunda işçiler üzerindeki baskıyı artırmıştı.[64]

Savaş başlamadan önce Türkiye'nin ithal ettiği maddelerden biri olan mazot da, savaş nedeniyle artık ihtiyacı karşılayacak miktarda ithal edilemez olmuştu. Böylece, önceden mazotla çalışan fabrika ve elektrik santrallerinin maden kömürüne yönelmesi ülke düzeyinde kömür ihtiyacını artıran bir başka faktör olmuştu.[65]

Ayrıca, kentlerde odunun pahalılaşması ve yakacak darlığı görülmesi maden kömürüne olan ihtiyacı artıyordu. Maden kömürü, odundan daha ucuz olması dolayısıyla (Grafik 8) fakir ve dar gelirli halkın temel yakacağı olmaya başlamıştı.[66] Dolayısıyla, insanların yakacak olarak ve sanayi sektörününse enerji maddesi olarak kullandığı çeşitli maddeler arasında maden kömürü tüketimi savaş yıllarında artış kaydetti (Tablo 10).

---

64 Ayşe Berktay Hacımirzaoğlu, "Madencilikte Bir Ömür: Kadri Yersel", *Bilanço '98, 75 Yılda Çarkları Döndürenler* (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999), s. 55.

65 Ahmet Ali Özeken, *Türkiye Kömür Ekonomisi Tarihi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1955), s. 123.

66 *a.e.*, s. 133.

Grafik 8- İkinci Dünya Savaşı Yıllarında İstanbul'da Yakıt Fiyatları

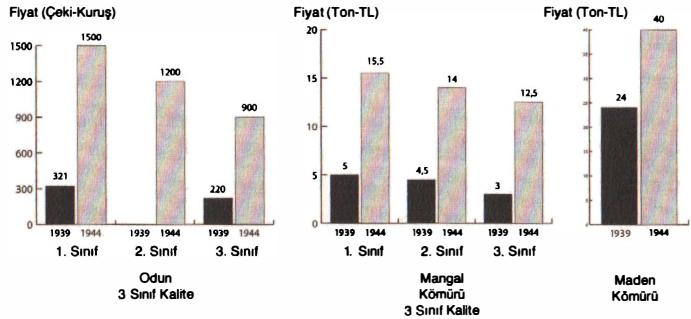

Veriler için bkz. Ahmet Ali Özeken, *Türkiye Kömür Ekonomisi Tarihi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1955), s. 131.

Tablo 10- İkinci Dünya Savaşı Yıllarında İstanbul'un Yakıt Tüketimi

Yıllar	Mangal Kömürü (1.000 ton)	Odun (1.000 çeki)	Maden Kömürü (1.000 ton)
1938-39	42	385	65
1939-40	43	370	77
1940-41	37,5	284	92
1941-42	33	280	105
1942-43	32	265	112
1943-44	27	255	119

Kaynak: Ahmet Ali Özeken, *Türkiye Kömür Ekonomisi Tarihi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1955), s. 130.

Yakacak olarak kömür, kentlerin iaşesinde temel bir gıda maddesi olan ekmeğin üretilmesinde de büyük bir öneme sahipti. Odun ve kömür olmadan, un fabrikaları un üretemez, fırınlar da ekmek pişiremezdi. Savaş yıllarındaki yakacak sıkıntısı, gündelik hayatta ekmek sorununa kadar yansıyor ve savaş süresince yaşanan iaşe sorununda

Devlet fabrikalarda, trenlerde ve meskenlerde kullanılan temel enerji kaynağı olan kömürün bol ve düşük maliyetle üretimine büyük önem veriyordu. 23 Nisan 1937'de Ankara'da açılan "Beynelmilel Kömür Sergisi"ndeki bir pavyonda duvara "Kömür Medeniyetin Hız Kaynağıdır" yazılmıştı. *La Turquie Kemâliste*, no. 19 (Juin 1937).

etkili oluyordu. Dolayısıyla, kentlerin iaşesini sağlamak ve ekmek sorununu çözmek bakımından da kömür arzının artırılarak yakacak darlığının ve pahalılığının giderilmesine ihtiyaç duyuluyordu.[67]

Bu bağlamda, şehirlerin ve sanayinin kömür ihtiyacının karşılanması için kömür madenlerindeki üretim faaliyetlerinin sürekliliği stratejik bir önem kazandı. Bu da, emek gücünün azami sömürüsüyle maden kömürü üretiminin artırılması için gerekli işgücünün en az maliyetle ve sürekli bir biçimde, yani zorunlu çalışma yöntemiyle sağlanmasını devlet ve fabrika sahipleri açısından vazgeçilmez bir çözüm yolu haline getirdi.

Ayrıca, madenlerde üretim seviyesini yükseltmek için gerekli teknoloji ve altyapı yatırımlarının yapılamaması, üretimde kulla-

67 Manisa Mebusu Refik İnce'nin 1942 Yılına Ait İntihap Dairesi Raporu, BCA CHPK [No. 490.1 / 684.322.1]. Ayrıca bkz. Müfit Necdet Deniz, "Neden Kömür Sıkıntısı İçindeyiz", *Tan*, 21.01.1943.

nılan bazı araç ve gereçlerin savaş nedeniyle ithal edilememesi kol gücüne olan ihtiyacı artırıyordu. Bu dönemde madenlerde mühendis olarak çalışan Kadri Yersel, araç ve gereç sıkıntısı nedeniyle emek gücünün öneminin daha da arttığını şöyle açıklıyordu:

> O dönemlerde kullanılan yarım tonluk adına berlin denilen vagonetlerin açık yataklarına sürülecek yağ, savaş yıllarının kıtlığı yüzünden bulunamadığı için vagonetler bir kişi yerine beş kişiyle nakliyat yoluna indirilebiliyordu. Aynı nedenle 50-60 vagoneti çekebilecek gücteki lokomotifler, ancak 15-20 vagonet sürükleyebiliyordu. İşte bu koşullar, işçiye olan gereksinimimizi çok artırmıştır.[68]

Sonuçta, kömüre duyulan şiddetli ihtiyaç, madenlerdeki emek gücünün en aşırı biçimde, en acımasız koşullar altında, zor yoluyla sömürüsünü getirdi. Madendeki mükellef işçilerin deyimiyle *zar-zor* denilen uygulama ile üretimin ulaşılabilecek en yüksek düzeye çıkarılmasına çalışıldı.[69] *Zar-zor*, kömür üretim açığını kapamak için korunmasız, her ne pahasına olursa olsun yapılan çalışma biçimiydi.[70] İrfan Yalçın'ın madenlerde iş mükellefiyetini anlattığı ve yaşananlardan beslenen *Ölümün Ağzı* adlı romanında, her *zar-zor* verildiğinde üç-beş kişinin öldüğü oluyordu.[71]

Madenlerdeki idare amirlerinin yazışmalarına göre, kömür madenlerinde fiilen ortaya çıkan fazla mesailer kanunların ötesine geçerek aşırı uzuyordu. İnsanlar canları pahasına çalıştırılıyorlardı. 22 Mart 1941 tarihli bir yazışmaya göre, madenlerde yaralı amelelerin bile çalıştırıldığı kaydediliyordu. 25 Haziran 1941 tarihli başka bir yazışmada ise bazı ocaklarda işçilerin 18 saat çalıştırıldıkları belirtiliyordu.[72]

Zorunlu olarak çalıştırılan madencilerin bu durumu sadece Zonguldak madenlerine özgü bir durum değildi. Daha önce bah-

68 Kadri Yersel, *Madencilikte Bir Ömür: Anılar, Görüşler* (İstanbul: Yurt Madenciliğini Geliştirme Vakfı ve Maden Mühendisleri Odası Ortak Yayını, 1989), s. 23.
69 Hacımirzaoğlu, *a.g.e.*, s. 55.
70 İrfan Yalçın, *Ölümün Ağzı* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2002), s. 58.
71 *a.e.*, s. 63.
72 Çatma, *Asker İşçiler*, s. 126.

settiğimiz Fethiye'deki krom madenlerinde de, Kâzım Karabekir'in kendi gözlemlerine ve aldığı işçi mektuplarına dayanarak belirttiği üzere, durum vahimdi. İşletmenin işçilerin sağlık ve sıhhatine kayıtsızlığı yüzünden birçok işçi ölüyor yahut sakatlanıyordu. Çalışma koşulları nedeniyle mağdur olan işçiler, kendilerine herhangi bir sosyal yardım yapılmadığından ve tazminat verilmediğinden yakınıyorlar, zararlarının tazmin edilmesini talep ediyorlardı. Karabekir, işçilerin durumunun çok feci olduğunu belirtiyordu.[73]

Kömür madenlerindeki kötü, ağır ve hayati risk taşıyan çalışma koşulları yanında, maden işçilerine verilen ücretler savaş yıllarında neredeyse yarı yarıya değer kaybetti.[74] Kömür madenlerinde çalışan işçilerin reel ücretleri 1938 yılından 1945'e kadar neredeyse yarı yarıya düştü (Grafik 9).

Grafik 9- Kömür İşçilerinin Reel Ücret Endeksi

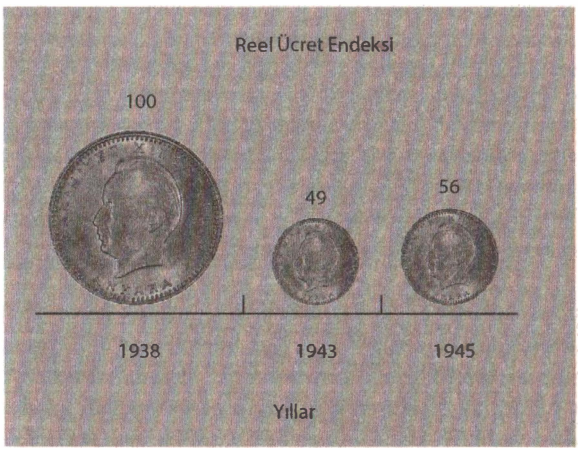

Veriler için bkz. Muvaffak Şeref, *Türkiye ve Sosyalizm* (İstanbul: Acar Basımevi, 1968), s. 248.

73 *TBMM ZC*, 14.04.1942, s. 159.
74 Şeref, *a.g.e.*, s. 155.

Madenlerde iş mükellefiyetine tabi tutulan işçilerin beslenme koşullarına gelince; işçilere verilen gıda maddeleri ne kalori açısından ne de tat açısından tatmin ediciydi. Ekmek, işçi sınıfının diğer kesimlerinin olduğu gibi, madenlerde çalışan işçilerin de temel besin maddesiydi. İşçiye verilen ekmek miktarı günlük 750 gramdan ibaretti. Bu miktar, iş yükü oldukça ağır olan maden işçisinin ihtiyacını karşılamaktan uzaktı. İşçiler kendilerine verilen günlük ekmekle doymadıklarından sık sık şikâyet ediyorlardı.[75]

Ereğli işletmelerinde gözlemlerde bulunan Hulusi Dosdoğru'nun verdiği bilgiye göre, işçilere günde iki öğün yemek veriliyordu. Bunlardan ilki çorba ve ekmekten oluşan kahvaltıydı. Diğer öğün de, bazen ekmek yerine verilen, tadı çok kötü olan, sert ve besin değeri olmayan mısır unu, su ve tuzdan yapılan *malayı* ve katık olarak nohutlu bulgur pilavı veya yağı çok acı olan bakladan oluşuyordu. İşçiler kendilerine verilen bu yemeklerden sık sık şikâyet ediyorlardı. Hulusi Dosdoğru, işçilerin beslenme koşullarından ve şikâyetinden şöyle söz ediyordu:

> Bir gün liman yemekhanesinde yağlı su ile dolu bir kazan içinde azukya büyüklüğünde kara taneciklerin yüzdüğünü ve bunların işçi taslarına doldurularak katık olarak verildiğini gördüm. Kazandan numune alarak muayene ederken yemekhaneyi dolduran bütün işçiler taslarını kaparak yanıma geldiler ve en kara tanelerin taş sertliğinde baklalar olup yenmesine imkân bulunmadığını söylediler. Numuneden tattım. Yağ son derece acı idi ve bakla tanelerini diş kesmiyordu.[76]

Hulusi Dosdoğru, verilen yemeklerin, işçilerin kalori ihtiyacını karşılamadığını, hele sağlık açısından önemli olan etin, yani proteinin bu yemeklerde hemen hemen hiç yer almadığını belirtiyordu.

Bir maden işçisi Hüseyin Aydın ise, bu dönemde madenlerde çalışırken yedikleri yemeği çoğu kez yattıkları barakalarda kendi olanaklarıyla hazırladıklarını, yedikleri ekmeğin kalitesiz olduğu-

75 Zonguldak Mebusları H. Karabacak, İ.E. Bozkurt, Rıfat Vardar, H.A. Kuyucak, Ş. Devren'in 23.03.1942 tarihli İntihap Dairesi Raporu, BCA CHPK [No. 490.1 / 722.470.1].

76 Hulusi Dosdoğru, "Maden İşçimizin Bugünkü Yaşayış Durumu I", *Tan*, 27.08.1945.

nu, savaş yıllarında maden idaresi tarafından işçilere verilen malayı adında uydurma bir yemekle doymaya çalıştıklarını söylüyordu:

> Hep kuru ekmek yerdik. Yalnız köyden gelirken sırtımıza doldurur, bulgur gibi, un gibi şeyler getirirdik. Yanına da bir tencere veya çanak alırdık. Kuru fasulye gibi yemekler pişirirdik barakalarda. Un götürüp malay yapardık. Malay biliyor musun? Tencerede suyu kaynatırsın. Unu da dökersin içine. Ona da derler malay. Onu yerdik. Ocaklarda da verdiler onu kıtlık zamanı.[77]

Yaptıkları zahmetli işe göre iyi gıda alamamaları yüzünden işçiler arasında anemi ve verem gibi hastalıklar yaygındı.[78] Çalışma koşullarındaki kötüleşmeye paralel olarak maden işçileri arasında savaş döneminde özellikle verem büyük bir artış gösterdi.[79] Kömür madeni çalışanları arasında veremlilerin sayısı 1938'den 1944'e kadar yaklaşık 8 kat arttı (Tablo 11).

Madenlerdeki idare amirlerinin yazışmaları da işçilerin içinde bulunduğu kötü sağlık koşullarına ve salgın hastalıkların varlığına ışık tutmaktadır. Bu yazışmalardan birinde, 1941 yılında işçiler arasında uyuz ve lekeli humma salgını olduğu belirtiliyordu.[80] 1944'teki yazışma tutanaklarında ise işçiler arasında çiçek ve tifüs vakaları görüldüğünden söz ediliyordu.[81]

Buna karşın, 30.000 civarında işçinin çalıştırıldığı Ereğli işletmelerinde, işçilerin ailelerine de açık olan Ereğli Kömür İşletmeleri (EKİ) Merkez Hastanesi'nde sadece 170 yatak vardı ve ayrı bir verem koğuşu yoktu. Hastanedeki bir yatakta çoğu zaman iki hasta birden sıkışık bir halde yatırılıyordu. Oysa Umumî Hıfzıssıhha Kanunu'na göre, 500'den çok işçi istihdam eden kuruluşlarda her 100 işçi için bir yatak bulunması gerekiyordu.[82]

---

77 Kadir Tuncer, *Tarihten Günümüze Zonguldak'ta İşçi Sınıfının Durumu* (İstanbul: Göçebe Yayınları, 1998), s. 79.

78 Hulusi Dosdoğru, "Mükellef Münavebeli İşçiler Meselesi", *Tan*, 03.10.1945; Hulusi Dosdoğru, "Maden İşçimizin Bugünkü Yaşayış Durumu I", *Tan*, 27.08.1945.

79 Sabire Dosdoğru ve Hulusi Dosdoğru, *Sağlık Açısından Maden İşçilerimizin Dünü Bugünü* (İstanbul: BDS Yayınları, 1990).

80 Erol Çatma, *Asker İşçiler* (İstanbul: Ceylan Yayıncılık,1998), s. 126.

81 *a.e.*, s. 133.

82 *a.e.*, s. 37.

Tablo 11- Veremli Maden İşçisi Sayısındaki Artış (1938-1944)

Yıllar	Veremli Maden İşçisi Sayısı
1938	121
1939	198
1940	286
1941	396
1942	652
1943	756
1944	960

Kaynak: Sabire Dosdoğru ve M. Hulusi Dosdoğru, *Sağlık Açısından Maden İşçilerimizin Dünü Bugünü* (İstanbul: BDS Yayınları, 1990), s. 36.

Zonguldak Valisi Halit Aksoy'un 1941 yılında CHP Genel Sekreterliği'ne gönderdiği mektup madenlerdeki mükellef işçilerin kötü çalışma, beslenme ve sağlık koşullarının net bir fotoğrafını sunmaktadır. Buna göre,

> Havza dâhilinde çalışan amele sabahları saat beş buçuktan ona kadar olan müddet içerisinde, ocak işlerinden çıktıklarında sabah çorbasını içer. Saat on ikiden on dörde kadar müddet içerisinde bir defa bile karnını doyurmayan bir yemek ve bir pilavdan ibaret listede iki öğünde gösterilen yemeği bir defada yer. Saat on dörtte fasılasız sekiz saat çalışmak üzere ocağına girer. Gece yarısı ocaktan çıkar, aç karnına yatar uyur. Bu suretle gece yarısı ocaktan çıkan ameleye yemek verilmez. Diğer ikinci vardiya amelesi gece yarısı kömür ocağına çalışmak üzere girer, sabah altıda ocaktan çıkar. Sabah çorbasını içerek uyku ve istirahat etmek üzere barakasına girer. Saat on iki ile on dört arasında kalkarak öğle ve akşam istihkakı yekûnu olan yemeğini bir defada yiyerek çalışmak üzere tekrar ocağa girer. Ve bu suretle amele yirmi dört saat zarfında bir çorba ve gayri kâfi bir gündüz yemeği ile iktifaya mecbur tutulduğu, ocaklarda yapılan son tahkikatlarda teeyyüt etmiştir. Netice: Ağır işlerden mahdut bulunan ocaklarda çalıştırılan ameleye listelerde yazılı olan çiy erzak mukabili tam olarak pişmiş yemek verilmediğinden ve bir netice amelenin

ihtiyacı olan kaloriyi alamadığından dolayı birer ay münavebe ile çalıştırılan kömür amelesinin ay nihayetinde köylerine daha zayıf bir halde gittikleri görülmüştür. Fasılasız günde sekiz saat ziyadan mahrum ve mühim bir kısmı ocaklardaki ağır işlerde çalıştırıldığına mukabil gıdasını tamam alamayan ve bir kısmı rutubetli ve ziyasız barakalarda iskân olunan kömür amelesinin maruz gayri kâfi iaşeleri yüzünden gün geçtikçe kuvvet ve sıhhatlerini gaip ettiklerini, dairei intihabiyelerini dolaşan mebuslarımızın da bu vaziyeti görmüş ve anlamış olduklarını ehemmiyetle arz eylerim.[83]

İşyerlerinde doktor olmaması ve işçilerin kendi sağlıklarını koruma konusundaki bilgisizliği de sağlık sorunlarının artmasına neden oluyordu.[84] Tabii ki, tek neden işçilerin bilgisizlikleri nedeniyle sıhhi tedbirlere uymaması değildi. İşçiler bazı temizlik önlemlerinden cahilliklerinden dolayı değil, bu önlemler zor ve zahmetli olduğu için, başka hastalıklara yol açma ihtimali olduğu için kaçınıyorlardı. Örneğin, madenlerde yapılan bit ütüsü uygulamasında bütün işçiler bir araya gelip, çırılçıplak soyunuyorlardı. Kış soğuğunda çırılçıplak soyunmuş vaziyette bekletilmeleri, bir hastalıktan kaçarken diğer bir hastalığa tutulmalarına yol açtığı için, bazı işçiler bit ütüsü yaptırmaktan kaçıyor, dolayısıyla işçiler arasında asgari seviyede bile sterilizasyon ve hijyen sağlanamıyordu.[85]

Ayrıca işçilerin tabi tutulduğu temizlik önlemleri düzenli ve yeterli değildi. Maden işçilerine 1943'ten 1944'e kadar verilen aylık sabun miktarı, tifüsün yaygınlaşması üzerine 75 gramdan 150 grama çıkarılmıştı. Fakat bu miktar bile yer altından toz toprak içinde çıkan, her yanı kirlenen kömür işçisinin ihtiyacını karşılamaktan çok uzaktı. Sonuçta, alınan önlemlere rağmen, 1945 yılı itibarıyla son iki yıl içinde madenlerde 212 tifüs vakasının saptandığı bildiriliyordu.[86]

83 Zonguldak Valisi Halit Aksoy'un CHP Genel Sekreterliği'ne mektubu, BCA CHPK [No: 30.1./167.160.3].

84 Sabire Dosdoğru, "Maden İşçileri", *Tan*, 12.09.1945.

85 Yalçın, *a.g.e.*, s. 45.

86 Hulusi Dosdoğru, "Maden İşçimizin Bugünkü Yaşayışı II", *Tan*, 02.09.1945; Hulusi Dosdoğru, "Mükellef Münavebeli İşçiler Meselesi", *Tan*, 03.10.1945; Sabire Dosdoğru, "Maden İşçileri", *Tan*, 12.09.1945.

Hastalıklar kadar maden işçilerinin hayatını tehdit eden bir başka unsur iş kazaları ve göçüklerdi. Her yıl onlarca işçi ya iş kazalarında ölüyor ya da sakat kalıyor, kalıcı veya geçici olarak çalışamaz duruma geliyordu. EKİ'de 1940 yılında 125 işçi çeşitli kazalarda hayatını kaybederken, 3.118 işçi geçici olarak iş göremeyecek, 326 işçi de kısmen ya da tamamen iş göremeyecek halde sakatlanmıştı. 1941 yılında 75, 1942'de 112, 1943'te 75, 1944'te 82, 1945'te 83 işçi çeşitli iş kazalarında hayatını kaybetmiş, yüzlerce işçi tamamen ya da kısmen sakat ve çalışamaz duruma gelmişti.[87]

Her bakımdan kötü şartlarda çalışan ve yaşayan maden işçilerinin barınma koşulları ise tam bir sefaleti andırıyordu.[88] İşçilerin bir kısmı, özellikle de daimi işçiler pavyon denilen yatakhanelerde ikamet ediyorlardı. Pavyonlardaki kötü barınma koşullarına karşın, buralarda kalanların durumu ötekilere göre daha iyi sayılırdı. Zira pek çok işçi açık havada, harabeyi andıran barakalarda ve kahvehane köşelerinde çok daha kötü koşullarda barınıyordu. Madenlerde işçilerin yaşamı üzerine gözlemlerde bulunmuş olan Hulusi Dosdoğru, en önemli ve en büyük kömür işletmesi olan EKİ'deki barınma koşullarını şöyle tasvir ediyordu:

> Mevcut olan pavyonlar çalıştırılan işçi adedini karşılamaya kâfi gelmediğinden, amelenin bir kısmı civar baraka, kulübe ve kahvehanelerde en sefil şartlar altında yaşamaktadır. Pavyonların yapılışı ve yatak vaziyeti her ne kadar iyi tanzim edilmiş ise de, yetersizlik yüzünden çok defa vardiya hesabıyla aynı yatakta iki ve bazan üç amele yatmakta ve birisinin sıcaklığı soğumadan öteki uzanmaktadır. Amelenin barınma durumu öyle bir keşmekeş içindedir ki, bunu disipline sokmak hemen hemen imkânsız bir hale gelmiş gibidir. Bir kısım amele pavyonlarda yatmakta ve devamlı temizlik kontrolüne tabi tutulmaktadır. Karadeniz kıyılarından perakende olarak gelenler ise hiçbir tecride tabi tutulmadan bunlar arasına katılmaktadır. Diğer bir kısım amele ocak yakınındaki köylerde her

87 Bkz. Çatma, *Asker İşçiler*, s. 148-157.

88 Y.N. Rozaliyev, *Türkiyede Sanayi Proleteryası* (İstanbul: Yar Yayınları, 1978), s. 174.

> türlü temizlikten mahrum köy evlerinde barınmaktadır. Nihayet üçüncü bir kısmı civar barakalarda, kulübeler ve izbelerde, kahve köşelerinde, yazın dağlarda ve ormanlarda münferit veya toplu bir halde yaşamaktadırlar.[89]

İşçiler arasında durumu daha müsait olan daimi işçilerin bile önemli bir bölümü kötü koşullarda barınıyordu. Daimi işçilerin yüzde otuzundan fazlası maden ocakları civarında kiraladıkları sefil kulübelerde yaşamak zorunda kalıyordu.[90] Kendisiyle röportaj yapılan bir maden işçisi Mehmet Özfındık'ın madenlerdeki yaşam şartlarına ilişkin hatırladıkları, madenlerdeki kötü barınma koşullarını, çalışma saatlerinin uzunluğunu, işçilerin aç kaldıklarının bile olduğunu ve işçiye yapılan kötü muameleyi gözler önüne serer:

> Pisliklerin içinde yatıp kalkardık. Bit pire içindeydi kulübeler. Sonradan pavyona çıktık rahat ettik. 16 saat çalışırdık biz. Ekmeksiz, yemeksiz kaldık. İşimiz bitmezse yövmiyemiz yazılmazdı. Azıcık noksan iş yaptın mıydı İzzet Efendi döverdi bizi. Bunları da gördük.[91]

Maden işçileri tarafından CHP Genel Sekreterliği'ne yazılan bir mektupta da, Bartın'daki kömür ocaklarındaki pavyonlarda bulunan yatakların kâfi gelmemesinden, pavyonlarda su bulunmamasından ve şahsi eşyaların çalınması yüzünden işçilerin perişan bir hâle düştüğünden yakınılıyordu. Aynı zamanda, maden işçilerinin yaz mevsiminde bunaltıcı pavyonlarda barınamayarak dağlarda yattıkları belirtiliyor, işçilerin bu dertlerine bir an önce derman bulunması isteniyordu.[92]

---

89 Hulusi Dosdoğru, "Maden İşçimizin Bugünkü Yaşayışı II", *Tan*, 02.09.1945.

90 Özeken, *Türkiye Kömür Ekonomisi Tarihi*, s. 194.

91 Röportaj yapan: Saffet Can. Röportaj yapılan: Mehmet Özfındık. Röportaj Tarihi: 23 Mayıs 1994. Röportaj için bkz. "Mükellefiyet İşçileri Köye Yaklaştıklarını Yıllarca Dinamit Patlatarak Haber Verdiler", *Uyanış*, 30.05.1994.

92 CHP Zonguldak İl İdare Kurulundan Genel Sekreterliğe Gelen Dilek ve Şikâyet Mektupları, 24.10.1945, BCA CHPK [490.01 / 491.1978.1].

Hayatta Kalma Savaşı: İşçilerin Zorlaşan Yaşama ve Çalışma Koşullarına Karşı Mücadeleleri

Kendisini çevreleyen bu olumsuz koşullar karşısında işçi sınıfı ihtiyaçlarını, taleplerini ve şikâyetlerini resmi otoritelere duyuracak ve bunların gerçekleşmesi için siyasi iktidara baskı yapacak örgütlere sahip değildi. Her şeyden önce, savaş yıllarında işçi sınıfının örgütlenmesi önünde önemli engeller olduğu hatırlanmalıdır. Tek parti rejiminin, Osmanlı'nın küllerinden yeni bir devlet ve toplum inşa ettiği ve bu amaçla radikal reformlar yaptığı bir dönemde muhalefete tahammülü yoktu. Devlet savaş yıllarında güvenlik gerekçesiyle siyasi özgürlükleri daha da kısıtladı. 23 Kasım 1940 tarihinde İstanbul, Edirne, Kırklareli, Tekirdağ, Çanakkale ve Kocaeli'de sıkıyönetim ilan edildi. Sıkıyönetim, işçi sınıfının daha fazla baskı ve gözetim altında tutulması anlamına geliyordu. Basın ve yayın sıkı bir sansür rejimi altına alındı. Dolayısıyla, parti ya da sendika yoluyla örgütlenme hakkı olmayan işçilerin basın ve yayın yoluyla kendilerini ifade etmelerinin yolları da tıkalıydı.[93]

Savaş dışında kalabilmek için hükümetin hassasiyetle denge ve tarafsızlık siyaseti izlediği bir dönemde Nazi Almanyası'na muhalif tutumları ile Nazilerin şimşeklerini Türkiye üzerine çekerek devlete ayak bağı olabilecek sanatçılar ve yazarlar sıkıyönetim bölgesi dışına çıkarıldı. Pek çok sol ve demokrat yazar Anadolu'ya sürüldü ya da dönemin deyimiyle "ikamete memur" edildi.[94] Sıkıyönetim koşullarındaki katı güvenlik tedbirleri altında aydınların işçi sınıfıyla bağlantı kurarak açık ve örgütlü bir siyasi muhalefet yürütmeleri imkânsızdı.[95] Savaş sonrasındaki Dil ve Tarih-Coğraf-

93 İkinci Dünya Savaşı'nda basının durumu ile ilgili bkz. Orhan Murat Güvenir, *II. Dünya Savaşı'nda Türk Basını: Siyasal İktidarın Basını Denetlemesi ve Yönlendirmesi* (İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti, 1991).

94 Kemal Sülker savaş yıllarında "ikamete memur" edilen sakıncalı aydınlardan biriydi. Sülker, ikamete memur edildiği dönemdeki anılarını kaleme aldığı kitabında Konya, Hatay ve Tokat'taki sürgün hayatını anlatmıştır. Kemal Sülker, *Savaş Yıllarında Bir Sürgün* (İstanbul: Çağdaş Yayınları,1986).

95 Savaş döneminde sosyalist sol gerek 1936 Separat Kararı'nın etkisiyle, gerekse toplumsal nedenlerle etkisiz durumdaydı. TKP ise 1943 Plenum Kararı ile anti-faşist Geniş Cephe Politikası güdüyordu. Ekonomik ve toplumsal sorunlardan ziyade faşizmle

ya Fakültesi olayının gösterdiği gibi, CHP'nin görece yumuşadığı bir dönemde bile, sosyalist sol bir yana, liberal aydınlara dahi tahammülü yoktu.[96]

İşçilerin kendi sınıf çıkarlarına dayanan bir örgütlenme içine girmeleri ise kanunen yasaktı. 8 Haziran 1936 tarihli İş Kanunu işçilere sendikal örgütlenme ve grev yapma gibi temel hakları tanımıyordu. 1936 yılında kabul edilen 3038 sayılı "Türk Ceza Kanunu'nun Bazı Maddelerini Değiştiren Kanun"la, "*Bir içtimai sınıfın diğeri üzerine hâkimiyetini tesis etmek veya bir içtimai sınıfı ortadan kaldırmak veya cemiyetin siyasi ve hukuki herhangi bir hukuki nizamını bozmak veya milli hissi sarsmak gibi maksatlarla yapılan muzır propagandalara müsamaha etmemek*" amacıyla Ceza Kanunu'nun 141. ve 142. maddeleri faşist İtalyan Ceza Kanunu örnek alınarak değiştirilmişti.[97] Ceza Kanunu'nun söz konusu maddeleri sınıf esasına dayalı örgütlenmeleri yasaklıyordu. 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu ise işçilerin yasal ve örgütlü hak arama

---

mücadeleye yoğunlaşmıştı. 1944 tevkifatı da sosyalist aydınlara darbe vuran bir gelişme olmuştu. Bkz. Rasih Nuri İleri, *Türkiye Komünist Partisi Gerçeği ve Bilimsellik* (İstanbul: Anadolu Yayınları, 1976), s. 62. Savaş döneminde Türkiye solunun faaliyetleri, düşünsel ve ideolojik duruşu ile ilgili şu kitaplar, her ne kadar aşırı sağ görüşlü yazarlar tarafından yazılmışsa da, bize önemli bilgiler vermektedir: Nejdet Sançar, *Gizli Komünist Belgeleri* (Ankara: Afşin Yayınları, 1966); Fethi Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)* (Ankara, 1967); Aclan Sayılgan, *Solun 94 Yılı* (Ankara: Mars Yayınları, 1968); İlhan Darendelioğlu, *Türkiye'de Komünist Hareketleri* (İstanbul: Toker Yayınları, 1976).

96 1945 yılında, 1946 yılında kurulacak Ankara Üniversitesi'ne dâhil edilecek olan Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nin dekanı Prof. Dr. Enver Ziya Karal Doç. Dr. Niyazi Berkes'i, Doç. Dr. Pertev Naili Boratav'ı, Doç. Dr. Behice Boran'ı Zekeriya Sertel tarafından yayınlanan *Görüşler* dergisindeki yazıları nedeniyle Milli Eğitim Bakanlığı'na şikâyet eder. Dekana göre bu yazılarda komünizm propagandası vardır. Bunun üzerine Hasan Ali Yücel'in başında olduğu bakanlık aynı yıl içinde bu öğretim üyelerinin faaliyetlerini durdurur ve onları bakanlık emrine alır. Danıştay daha sonra bu kararı bozar. Görevlerine dönen öğretim üyeleri bu sefer milliyetçi öğrencilerin hışmına uğrar. Konferansları basılır, olaylar çıkar. Yeniden haklarında dava açılır. Bu davadan aldıkları cezayı ise bu sefer Yargıtay bozar. Üniversiteye tekrar dönerler. Bunun üzerine CHP sorunu temelli çözer ve 1948'de TBMM kararıyla öğretim üyelerinin kadrolarını kaldırır. Bkz. Mete Çetik, *Üniversitede Cadı Kazanı: 1948 DTCF Tasfiyesi ve Pertev Naili Boratav'ın Müdafaası* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998).

97 Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*, s. 180-181; Kemal Sülker, *100 Soruda Türkiye'de İşçi Hareketleri* (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1973), s. 50-51.

yollarını tıkayan Ceza Kanunu'nu pekiştiriyordu bir bakıma. Cemiyetler Kanunu'nun 9. maddesine göre aile, cemaat, ırk, cins ve sınıf esasına veya adına dayanan cemiyetler kurmak yasaklanmıştı.[98] Böylece sınıfsal temelli örgütler olan sendikaların kurulması, sosyolojik ve kültürel koşullardan kaynaklanan nedenler dışında, yasal açıdan da olanaksız hâle geliyordu.[99]

Yasal sınırlamaların yanı sıra işyerlerinde işverenler tarafından dolaylı yollarla birtakım baskılar, kısıtlamalar ve disiplin yöntemleri uygulanıyordu. İşyerlerinde bir araya gelerek taleplerini açıkça ifade eden işçiler istenmiyor ve sindirilmeye çalışılıyordu. Bir araya gelip sesini çıkaran işçiler hakkında çeşitli karalamalar yapılıyordu. Bir işçi, işverenlerin, haklarını arayan işçilere karşı olumsuz tutumunu şöyle dile getiriyordu:

> Kafası çalışan, kanunları bilen, ağzı laf yapan işçi istemiyorlar. Üç kişi bir araya gelip bir şey konuşsak, kendilerine haklı bir şikâyette bulunsak, hakkımızı istesek, hemen arkamızdan bin bir iftira uyduruyorlar.[100]

Öte yandan, İş Kanunu uyarınca işçilerin şikâyetlerini iletebilecekleri ve işçi-işveren uyuşmazlıklarını çözüme bağlamakla yetkili bir başvuru mercii olarak Yüksek Hakem Kurulu tesis edilmişti. Fakat işçilerin iş sorunlarıyla ilgili olarak müracaat ettikleri kuruldan, işçiler adına yararlı sonuç alındığı pek olmuyordu. Örneğin, İstanbul'da muhtelif işyerlerinde çalışan işçiler hafta sonu çalıştırılmalarından ve kendilerine eksik yevmiye verilmesinden dolayı kurula bağlı İş Bürosu'na şikâyette bulunuyorlar; yetkililer ise işçilerin şikâyetleriyle ilgilenmedikleri gibi, onlara, "*Gidin patronunuzla anlaşın*" diyorlardı.[101] Sonuçta, işçilerin yaşam koşullarının oldukça gerilediği 1939-1945 yılları arasında bile, işçi-işveren uyuşmazlıklarını son kertede çözüme bağlamakla görevli Yüksek Hakem Kurulu'na sadece dört tane uyuşmazlık intikal etti.[102]

98 Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*, s. 181, 477.
99 *a.e.*, s. 184.
100 Aziz Nesin, "Çalışma Bakanına Açık Mektup", *Tan*, 06.08.1945.
101 "Daimi İşçinin Hafta Mesaisi Kaç Gündür?", *Tan*, 02.06.1945.
102 Bkz. Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*, s. 442.

Savaş boyunca MKK'ye dayanılarak çalışma hayatına ilişkin yapılan düzenlemeler işçilerin sıkıntılarının temel kaynağını oluşturdu. MKK ile devlet işverene ve büyük bir işveren olarak kendisine, işçinin emeği üzerinde kanunen geniş bir tasarruf hakkı bahşediyordu. İşçinin emeği üzerinde MKK'nin işverene sunduğu tasarruf hakkı, pratikte MKK'yi de aşarak, kanunun öngördüğünden daha acımasız işliyordu. Pratikte işçilerin hak talep etme olanağı hemen hemen ortadan kaldırılmıştı. Yasal olarak İş Bürosu'na başvurmaya hakları olsa bile, işçiler, mevcut koşullar dahilinde çabalarının sonuç vermeyeceğini düşünerek bunu yapamıyorlardı.

Dünyada savaş olduğu ve bu nedenle zorluklara katlanılması gerektiği yolundaki söylem de işçilerin haklarının kısıtlanmasında ya da hak taleplerinin geri çevrilmesinde sıkça başvurulan enformel disiplin ve bastırma metodu olarak işlev görüyordu. Özellikle zorunlu çalıştırma uygulamasında "*Dünyada harp var, dünya yanıyor, düşman kapıda*" söylemi, "*Olağanüstü şartlar içindeyiz, katlanın ve halinize şükredin*" gibi bir anlam ifade ediyor, işçileri baskı ve disiplin altında tutmanın ve bu baskıyı meşrulaştırmanın bir yolu haline geliyordu.

İrfan Yalçın'ın *Ölümün Ağzı* adlı romanında, madenlerdeki yetkililerin sık sık başvurduğu bu söylemin gündelik yaşam içinde işçiyi bastırmak ve disipline etmek için nasıl kullanıldığını görmek mümkündür. İşçiler, kendilerine sürekli dünyada savaş olduğundan söz edilmesinin ardında, kendilerini düşük ücretlerle ağır koşullar altında çok çalıştırmak gibi bir amaç olduğunun farkındadır. Romanda iş mükellefiyetine tabi olan bir işçi, şikâyet ve taleplerinin sürekli "*Harp var, düşman kapıda*" diye ağızlarına tıkılmasından şöyle yakınır:

> Bunun anası, bubası, garısı, çoluğu çocuğu var mı yok mu diye düşünen kim? Ne desen, ne söylesen "Harp var, gavur kapılarımıza dayandı," deyorlar. Harba girsek bundan daha çok mu eziyet çekecez sanki? Keşke harba soksalar bizi![103]

103 Yalçın, *a.g.e.*, s. 36.

Sonuçta, işçiler istek ve şikâyetlerini yüksek siyaset düzeyinde açık ve örgütlü bir biçimde dile getiremediler. Ancak işçilerin savaşın yarattığı olumsuz koşullar ve devlet politikaları karşısında pasif oldukları söylenemezdi. Kendi yaşamlarını idame ettirmek için içinde bulundukları koşullar itibarıyla gerekli ve olanaklı olan eylemleri ve mücadeleleri sergilemekten geri durmadılar. Doğrusu, bunları siyasi ve ideolojik bir bilinçle, uzun vadeli sınıfsal çıkarlarının verdiği güdülerle ve belirli toplumsal-siyasal tasarılar doğrultusunda yapmadılar. Fakat bu durum onların gündelik yaşam içinde gerçekleştirdikleri eylemlerin, mücadelelerin ve direnişlerin sınıf mücadelesinin bir parçası olmadığı, dolaylı da olsa kolektif bir hâl almadığı, siyasete etkide bulunamadığı anlamına gelmiyordu. Bilakis, işçi sınıfının gündelik yaşam içindeki bireysel mücadeleleri ve direnişleri örtülü ve dolaylı şekillerle de olsa kolektif bir hâl alarak siyasi ve ekonomik yaşam üzerinde etkili olacaktı. İşçilerin gündelik yaşam içindeki direnişleri, ekonomiyi, devletin gücünü ve meşruiyetini olumsuz bir şekilde etkileyerek, savaş sonrası siyasi rekabet ortamının zemini hazırlarken, gerek devlet yetkililerini, gerekse işçinin verimsizliğinden ve işe devamsızlığından yakınan işadamlarını daha kapsamlı sosyal politika tedbirleri almaya zorlayarak Türkiye tarihinde önemli bir rol oynayacaktı.

Kömür Madenlerinde İş Mükellefiyetine Karşı Direniş

Maden işçilerinin kötüleşen çalışma ve yaşama koşullarına karşı tepkilerinin belki en önemli göstergelerinden biri verimlerindeki düşüş oldu. Kuşkusuz verim düşüşünde işçilerin beslenme ve sağlık koşullarındaki bozulma da rol oynuyordu. Fakat tek neden bu değildi. Verim düşüşleri, bir tür direniş biçimi olarak, işçilerin bazı durumlarda işleri yavaşlatabildiklerini ve esnetebildiklerini gösteriyordu. Bir bakıma zımni bir grev söz konusuydu. Kolektif ve organize bir biçimde yapılmıyordu; her işçi bireysel olarak hareket ediyordu; fakat işçilerin büyük çoğunluğunun benzer şekilde, bireysel motivasyonlarla çalışma temposunu azaltmaları, işlerini savsaklamaları, isteksiz çalışmaları ve işlerinin kalitesiyle

ilgilenmemeleri sonucunda ortaya çıkan genel tablo, üretim verimliliğinin azalmasına yol açıyordu. İşçilerin bu hareketi, grevin yasaklandığı ya da şiddetli bir şekilde bastırılması muhtemel olduğu durumlarda iş yavaşlatma anlamında kullanılan İtalyan Grevi (*Italian Strike*) kavramına uygundu.[104]

Bu konuda, maden işçilerinin verimleriyle ilgili rakamlara bakmak oldukça aydınlatıcıdır. Erişçi'nin verdiği rakamlara göre, 1940 yılında 100 olarak kabul edilen işçi verimi, 1944 yılına gelindiğinde Garp Linyitleri'nde 81'e, Divrik Madeni'nde 78'e, Şark Kromları'nda ise 34'e seviyelerine inmişti.[105] Özeken de savaş yıllarında madenlerde çalıştırılan işçilerin verimlerindeki azalmadan söz ediyordu. Özeken'e göre, işçiler olumsuz koşullar karşısında aktif bir direniş göstermemişse de verimlilikleri düşmüştü. Ereğli havzasında çalışma saatleri artırılmasına rağmen işçi başına düşen üretim miktarıyla ölçülebilecek olan verimlilik 1938'de 595 kg, 1939'da 558 kg, 1940'da 505 kg ve 1941'de 490 kg seviyesine gerilemişti.[106]

Özeken, bilhassa mükellef işçilerin hâleti ruhiyesinin oldukça bozuk olduğunun, işçilerin mahkûm psikolojisi içinde olduklarının, bunun iş verimine olumsuz yansıdığının altını çiziyordu. İşçiler gerçekleştirdikleri üretimle ilgilenmiyorlar, yaptıkları işin sonucunu hiç umursamıyorlardı. Sadece günlerin geçmesini sayarak içinde bulundukları durumdan kurtulacakları zamanı dört gözle bekliyorlardı. Tüm bunlar doğal olarak üretim seviyelerine olumsuz yansıyordu:

> Ailesi ile beraber olmamak, büsbütün başka bir muhitle iktisadi ve manevi alakalarının çözülmemiş olması, işyerine zecri vasıtalarla getirilmeleri, işçilerin say verimini düşürmekte ve amale kütlesi içinde bir nevi "mahpus psikozu" yaratmakta idi. Bu hâleti ruhiye bilhassa daimi mükelleflerde göze çarpıyordu.[107]

104 İtalyan Grevi (*Italian Strike*) kavramı hakkında bkz. James C. Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistane*, s. 34.

105 Lütfi Erişçi, *Sosyal Tarih Araştırmaları* (İstanbul: Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı, 2003), s. 105.

106 Ahmet Ali Özeken, "Türkiye Sanayiinde İşçilik Mevzuunun İktisadi Problemleri", *Prof. Dr. İbrahim Fazıl Pelin'in Hatırasına Armağan* (İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayınları, 1948), s. 245-246.

107 Özeken, *Türkiye Kömür Ekonomisi Tarihi*, s. 193.

> Mükellefiyet rejimi esnasında kendini küreğe mahkûm telakki eden, daimi işçilerle olduğu kadar, günlerin geçmesini saymaktan başka, şuur ve düşüncesi olmayan, ayni ruh hâleti taşıyan münavebeli işçilerle randımanları yükseltmek, teknik rasyonalizasyon icaplarını tatbik etmek, prodüktivite bakımından elverişli ücret politikası takip etmek kabil olabilir mi?[108]

Ayrıca, Özeken'in söylediklerinden anlaşılacağı gibi, işçiler sadece maddi ve fiziki koşulların zorluklarından muzdarip değildirler. Ailelerinden ve kendi muhitlerinden mahrum kalmaları ve zorla çalıştırılmaları nedeniyle psikolojik olarak yıpranmış ve gayrimemnun bir haldeydiler. O nedenle işlerini kendilerinden istendiği gibi yapmıyorlardı. Tüm bunların yansıması ise üretim seviyelerinde görülüyordu.

Zonguldak madenlerinde gözlemlerde bulunmuş olan milletvekilleri de yazdıkları bir raporda, mükellef işçilerin madenlerden kaçtıklarını ve verimli çalışmadıklarını vurguluyor; işçilerin üretken bir şekilde çalışmaları için etkili bir propaganda yapılmasını öneriyorlardı:

> Bir de yaptıkları işin yurt bakımından önemi ve mahiyeti üzerinde amelelerin daimi surette aydınlatılmaları için işletmenin mahalli parti teşkilatıyla el ele vererek gerekli tedbirleri alması ve bu yolla amelelerde kesin bir inancın kökleştirilmesi lüzumu üzerinde de ehemmiyetle durmak isteriz.[109]

Ölümün Ağzı adlı romanda da görülebileceği gibi, işçiler yaptıkları işten neredeyse nefret ediyorlardı. Maden içinde yalnız başlarına kaldıkları zamanlarda kazmalarını bir kenara fırlatıp, çok çalıştırıldıklarından sızlanarak işe ara verebiliyorlardı. Tabii bu durum görevlilerin gözlerinden ırak yerlerde meydana geliyordu.[110]

---

108 *a.e.*, 195.

109 Zonguldak Mebusları H. Karabacak, H. Atıf Kuyucak, İ. Ethem Bozkurt, Rıfat Vardar, Ş. Devrin, E. Erişirgil'in 08.10. 1942 Tarihli İntihap Dairesi Raporu, BCA CHPK [No. 490.1 / 722.470.1].

110 Yalçın, *a.g.e.*, s. 58-67.

TBMM Genel Kurulu'ndaki tartışmalarda söz alan bir milletvekili ise Ereğli kömür havzası üzerine yaptığı bir konuşmada, madenlerde bazı işçilerin işe devam etmediklerini, çalışma konusundaki isteksizliklerini ve bu nedenle kömür üretimini sekteye uğrattıklarını belirterek işçilerin bu davranışlarını teyit ediyordu.[111]

Mükellef işçiler arasındaki hoşnutsuzluk halini ve işçilerin üretimle ilgilenmediklerini, hatta madenlerden kaçmayı arzu ettiklerini ifade eden türküler mükellef işçiler arasında yaygındı. Örneğin, mükellefiyet döneminde Garp Linyitleri İşletmesi'nde çalışan işçilerin 1940'lı yıllarda söyledikleri bir türküde işçilerin mükellefiyetten kurtulma isteğini belirten şu dizeler geçiyordu:[112]

Mükellefin urganı, terli olur yorganı
Mükelleften kurtulan, çifte kessin kurbanı.

İş mükellefiyetinden duyulan sıkıntı ve şikâyet, mükellefiyete uymama arzusu, sadece mükellef işçilerin değil, onların yakınlarının da dilinden düşmüyordu. İş mükellefiyetinin sevenleri ayırarak yürekleri yaraladığı, acılar yarattığı ve gelinleri dul bıraktığı, Zonguldak yöresinde sık sık söylenen aşağıdaki gibi ağıt ve mânilerle ifade ediliyordu.

Gitme dedim ocaklara kara olursun
Sen de benim yüreğime yara olursun[113]

Zonguldak treni
Hem ileri hem geri
Kör olasın mükellef
Dul ettin gelinleri[114]

111 *TBMM ZC*, 25.05.1942, s. 264.
112 Ahmet Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*, s. 415.
113 Hamit Kalyoncu, *Kömürde Açan Çiçek: Zonguldak Yöresinde Tarih, Toplum ve Kültür* (Ankara: Pervaz Yayınları: 2005), s. 410.
114 *a.e.*, s. 178.

Bu türküler, mâniler ve ağıtlar zorunlu çalışma uygulamasından duyulan sıkıntının ve yaşanan acı olayların basit bir dışavurumu değildi. Bunlar aynı zamanda örgütlenmeleri ve greve gitmeleri imkânsız olan işçilerin molalarda bir araya geldikleri sınırlı zaman dilimlerinde birbirlerine kulaktan kulağa aktardıkları, temel arzularını ve amaçlarını ifade eden yazısız direniş programlarıydı. Onların çıkarlarını savunacak partilerin veya sendikaların olmadığı, işçilerin açık ve yazılı direniş programlarının anında kovuşturmaya uğrayacağının bilindiği, dahası okuma yazma bilenlerin oranının çok düşük olduğu bir ortamda ağıt, mâni, türkü, şiir gibi halk kültürü unsurları bu insanların ortak amaçlarını örtülü bir biçimde ilan etmekte, yaymakta ve birbirine ileterek kolektif bir ruh birliği oluşturmakta kullanılan bir tür enformel iletişim aracı, örtülü bir mücadele programı niteliği taşıyordu. Zira bu hissiyatlar, arzular ve hedefler lafta kalmayacaktı.[115]

Madenlerde çalışma mükellefiyetine tabi tutulan işçiler söz konusu duygularını ve amaçlarını pratiğe geçirerek sıklıkla firar ettiler. Zorunlu çalışmanın uygulandığı ve iş şartlarının oldukça ağır olduğu madenlerden kaçmak, işçilerin iş mükellefiyetine ve içinde bulundukları kötü koşullara karşı gösterdikleri en önemli direnişlerden biri oldu. Firar, işçiler arasında istisnai bir hareket değildi; bilakis bireysel firarların çokluğu dolayısıyla kolektif bir hareket olarak nitelenebilecek kadar yaygın bir haldeydi. Öte yandan, toplu bir şekilde gerçekleşen firarlara da rastlanıyordu. Aşağıda yer alan devlet yetkilileri arasındaki yazışmalardan savaşın henüz ilk yıllarından itibaren firarların yaygın bir şekilde varlık gösterdiği anlaşılıyor.[116]

115 Halk kültürünün siyasi işlevleri ve etkileri hakkında bkz. Anand A. Yang, "A Conversation of Rumors: The Language of Popular Mentalités in 19th Century Colonial India", *Journal of Social History*, no. 20 (Bahar 1987); Robert Darnton, "An Early Information Society: News and the Media in Eighteenth-Century Paris", *American Historical Review*, c. 105, no. 1 (Şubat 2000).

116 Erol Çatma, *Asker İşçiler* (İstanbul: Ceylan Yayıncılık,1998), s. 125-126.

Yazışma Tarihi	Yazışma Konusu
07.05.1940	Türk-İş ve Kilimli'den kaçan 42 kişi hakkında takibat.
07.05.1940	Kozlu Köm-İş'ten kaçan 125 kişi hakkında.
07.05.1940	Aybaşından sonra işe gelen 149 kişilik liste hakkında.
08.05.1940	Köm-İş'ten ve İnağzı'ndan kaçan 53 kişi hakkında.
11.05.1940	Tunceli halkından iskân yerlerini değiştiren 7 kişi hakkında.
14.05.1940	İşten kaçan 6 kişi hakkında.
11.06.1941	Mükellef işçi firarları hakkında.
04.10.1941	Köylerine giden 1.647 amele hakkında, listelerin mükellef memurlarına ve jandarmaya bildirilmesi, acele tedbir alınması hakkında.

Kaynak: Erol Çatma, *Asker İşçiler* (İstanbul: Ceylan Yayıncılık, 1998), s. 126.

Ayrıca, maden ocaklarında çalışma yükümlülüğüne rağmen bunu yerine getirmeyenlerin ya da madenlerden firar edenlerin varlığına ilişkin kanıtları *Resmi Gazete*'nin yayınladığı mahkeme karar özetlerinde bulmak mümkündür. Savaş yıllarında, mükellefiyetten kaçan ya da mükellefiyete uymayan insanlarla ilgili mahkeme kararları sayfa sayfa uzun listeler hâlinde *Resmi Gazete*'de yayınlanmıştır.[117]

Firar eden işçilere ve ailelerine yönelik işkenceye kadar varan kötü muamelelere rağmen ve mükellef işçileri memnun ederek firarların önünü almak için yapılmaya başlanan sosyal yardımlara rağmen firarlar devam etti. 1944 gibi geç bir tarihte firarların sürmesi madenlerdeki idare amirlerinin yazışmalarına da yansıyordu.

117 Mükellefiyete uymayanlar hakkındaki mahkeme kararları için bkz. RG, 23 Mart 1943, no. 5362, s. 4755-4756; *RG*, 25 Mart 1943, no. 5364, s. 4764; *RG*, 6 Nisan 1943, no. 5374, s. 4808-4809; *RG*, 9 Nisan 1943, no. 5377; *RG*, 27 Nisan 1943, no. 5390, s. 4925-4926; *RG*, 12 Mayıs 1943, no. 5402, s. 5011.
Sadece Ereğli havzası değil, diğer bölgelerdeki maden ocaklarındaki direnişin izlerini de yine *Resmi Gazete*'de yayınlanan diğer mahkemelerin karar ilanlarından görmek mümkün. Örneğin bkz. *RG*, 17 Şubat 1943, no. 5333, s. 4498; *RG*, 27 Şubat 1943, no. 5342, s. 4559; *RG*, 13 Mart 1943, no. 5355, s. 4673-4674; *RG*, 29 Mart 1943, no. 5367, s. 4775.

Hatta bazı mükelleflerin firar sürecinde jandarmayla silahlı çatışmaya girdiği oluyordu.[118]

Yazışma Tarihi	Yazışma Konusu
15.07.1944	Hizmet taburuna sevkinin ertelenemeyeceği hakkında, Penpeçiler Köyü'nden Hasan Turan.
28.07.1944	Tahkimata sevk edilen Mecit Birinci.
28.07.1944	Tahkimata sevk edilen Sabri Şapar.
05.08.1944	Hizmet Taburuna sevk edilen Mustafa Sarı.
08.09.1944	Tahkimata sevk edilen Bayram Çevik.
05.10.1944	Ocaktan firar ettiğinden hizmet taburuna sevk edilen Kilimli'den Davut Öztürk.
05.10.1944	Tahkimata sevk edilen Ahmet Yıldırım.

Kaynak: Erol Çatma, *Asker İşçiler* (İstanbul: Ceylan Yayıncılık, 1998), s. 133.

Ereğli'de maden işçileri kömür ocağından çıkarken...

118 CHP Zonguldak İl İdare Kurulu'ndan Genel Sekreterliğe Gelen Dilek ve Şikâyet Mektupları, 24.10.1945, BCA CHPK [490.1 / 491.1978.1].

Savaş yıllarında Ereğli'de kömür ocaklarından firar edenlerden oluşturulmuş bir işçi taburu. Kadri Yersel, *Madencilikte Bir Ömür. Anılar-Görüşler* (İstanbul: Yurt Madenciliğini Geliştirme Vakfı ve Maden Mühendisleri Odası Ortak Yayını, 1989).

Yakalanan kaçak işçilerden "hizmet taburuna" sevk edilenler asker statüsüyle ücretsiz olarak madenlerde çalışanlardı.[119] Asker statülü işçiler iki gruptu: Birinci grup, askerliği tecil edilmek suretiyle askerlik yerine madenlerde ücretsiz çalışmayı tercih edenlerden oluşuyordu. Madenlerde çalışacak işgücüne şiddetle ihtiyaç duyulduğundan, isteyenlerin askere gitmek yerine madenlerde çalışarak aynı görevi ifa edebileceği kararlaştırılmıştı. Bu kararın ardında, köylülerin, savaş gibi kritik bir dönemde askere yazılmaktan korkarak madenlerde çalışmayı tercih edebileceği düşüncesi vardı. Bir kısım köylü gerçekten de bu seçeneği akla yatkın bulup, askerliğini tecil ettirerek madenlere gitti. İkinci grup ise, ücretli mükellefiyete tabi olarak çalışırken ocaklardan kaçtığı için yakalanıp ceza alan ve hiçbir ücret verilmeden çalıştırılan işçilerden oluşuyordu.

Firarileri yakalamak ve cezalandırmakla ordu içinde tesis edilmiş olan Tahkim Komutanlığı ilgileniyordu.[120] Üç kez üst üste firar

119 Çatma, *Asker İşçiler*, s. 133.
120 Turgut Etingü, *Kömür Havzasında İlk Grev* (Koza Yayınları, 1976), s. 114.

edenler ise "tahkimata," yani tahkim komutanlıklarına sevk ediliyordu. Tahkimata sevk edilen işçiler Erzurum'a ya da Edirne'ye gönderilir, yol inşaatlarında, hava alanlarında ve diğer ağır işlerde ücretsiz olarak bir yıl çalıştırılırdı.[121] Tahkimata sevk edilenlerin varlığı, alınan her türlü cebri ve cezai önleme rağmen bıkmadan usanmadan mükellefiyeti delmeye kararlı olan işçiler olduğuna işaret etmektedir.

Maden ocaklarında mükellefiyete tabi tutulan işçilerin firar etmelerinin ardında yatan nedenlerden ilki kuşkusuz kötü ve ağır şartlarda, üstelik zorla çalıştırılmalarıydı. Özellikle çevredeki köylerinden ve ziraat işlerinden zorla koparılarak madenlere getirilen köylüler için madenlerdeki çalışma ve yaşama şartları dayanılmazdı. Ereğli'nin dağ köylerinden birinde yaşayan ve savaş yıllarında madenlerde çalışmış Yaşar Şen adlı bir işçi, ocaktaki kötü koşulları nedeniyle nasıl firar ettiğini şöyle anlatmaktadır:

> 1940'ta mükellefiyete göre ocağa girdim. Tırkacı'ydım. Kazılan kömürü "ayak"lardan tırkalarla oluklara çekerdik. Çalıştığımız ocakta hava pervanelerini elle çevirirlerdi. Bu yüzden içerisi çok sıcak olurdu. Hava da çok bulanık... Çıplak çalışırdık... Ocağa girişimden bir hafta sonra kaçtım. Çok bunalmıştım. Köye gidip saklandım.[122]

Firarların diğer bir nedeni bazı köylülerin kendilerine kanunlara aykırı bir şekilde iş mükellefiyeti yüklendiğini düşünmeleriydi. İş mükellefiyetine ilişkin kararnameye göre, yalnızca daha önce maden işinde çalışmış olan köylüler mükellefiyetin kapsamına alınması gerekirken, daha önce madenlerde hiç çalışmamış olan köylülere de madenlerde çalışma yükümlülüğü getirildiği oluyordu. Kendilerini ilgilendiren bu kararnameden haberdar olan ya da muhtarları tarafından haberdar edilen köylüler kendilerinin madenlerde çalışmak zorunda bırakılmalarının kanuna aykırı ve haksız bir muamele olduğunu düşündükleri durumlarda köylerinde gizlenerek maden ocaklarına gitmiyorlardı. Madenlere zorla götü-

121 *a.e.*, s. 54.
122 Çıladır, *a.g.e.*, s. 175.

rüldüklerinde ise ilk fırsatta kaçıyorlar, yakalansalar dahi yeniden kaçıyorlardı. Kimi zaman da kanuni haklarını resmi makamlara yolladıkları dilekçelerle savunmaya çalışıyorlardı.

Örneğin bir vakada, Zonguldak'ın bir ilçesindeki yedi köy muhtarı bir araya gelerek kaymakamın hazırladığı mükellefler listesine itiraz ediyordu. Muhtarlar mevzuattan haberdardı. Muhtarların iddiasına göre, maden işlerinden anlamayan köylülere, ki kendi köylüleri böyleydi, iş mükellefiyeti yüklenmesi kanuna aykırıydı. O nedenle kendilerine sunulan listeyi imzalamamakta kararlıydılar. Karşılığında, köylülerin bu direngenliğine hiddetlenen kaymakam tarafından hakarete uğradıkları gibi, ardından ücretli mükellefiyete uymamaktan tahkimata sevk ediliyorlardı. Bunun üzerine köylerinden kaçan muhtarlar, jandarmalar tarafından kendi köylerinde ve civar köylerde didik didik aranıyordu. Daha sonra bir araya gelen yedi muhtar, CHP Genel Sekreterliği'ne gönderdikleri toplu bir dilekçeyle, ilgili mevzuatı da kanıt olarak göstererek devlet yetkililerinin kendi köylülerine kanuna aykırı muamelelerde bulunduğundan şöyle şikâyet ediyorlardı:

> (...) Bu kararnamedeki açık sarahata göre, bizlere bu mükellefiyeti tatbik etmek ve yüklemek mağduriyetimizi mucip olmakta olduğunu bildikleri halde tehditle ve cebren maden ocağına sevk edilmekteyiz. Bu yüzden birçok evler kapanmakta ve tahkimata sevk edilmektedir. Bu sevk edilenler hiçbir suretle maden ocağında çalışmış insanlar değillerdir.[123]

Zonguldak milletvekilerinin hazırladıkları, ücretli iş mükellefiyetinin uygulanmasına dair raporda, kendilerine zorunlu çalışma yükümlülüğü yüklenen işçilerin hayat şartlarını, mükellefiyet rejimine karşı direnişlerini ve direnişlerinin arkasındaki ekonomik nedenleri görmek mümkündür. Rapora göre, kömür ocaklarında çalıştırılan mükellef işçi sayısı hasat mevsiminde tarım işleriyle uğraşanların köylerine dönmek için firar etmesi ve haksız olarak kendilerine mükellefiyet yüklenenlerin kaçması nedeniyle 1942

123 CHP Zonguldak İl İdare Kurulu'ndan Genel Sekreterliğe Gelen Dilek ve Şikâyet Mektupları, 24.10.1945, BCA CHPK [No. 490.1 / 491.1978.1].

sonbaharında sürekli azalmıştı. Aşağıda özeti yer alan raporda madenlerdeki firar hadiselerinin yaygınlığı ve bu mütemadi firarların sebepleri oldukça canlı ifadelerle anlatılır:

> Eylül [1942] ayı içinde de maden ocaklarında amelenin noksan olduğunu anladık. Ve bu noksanlığın ve firarların sebep ve saikleri üzerinde araştırmalarda bulunduk. İş Mükellefiyeti Teşkilatı'nın mükellefiyete tabi amele defterlerini henüz tam ve noksansız olarak tanzim edememiş olmasını bir tarafa bırakırsak, vilayet köylüleri amelesinin ocaklardan firar etmelerini veya mürettep bulundukları aylarda ocaklara gitmeyerek firarda kalmalarını başlıca şu aşağıda saydığımız sebeplerden ileri gelmiş bulmaktayız. Keyfe müstenit temerrütlerle firar edenler tabiatıyle bahsimizin dışında kalmaktadır. Hasat ve çift sürme zamanında köylerinde bu işlerini görecek yakınları bulunmayan mükellef ameleler ocaklara gelmemekte ve getirilmiş olanlar da firar etmektedir. Çünkü tarlasını ekemez, ektiği mahsulü kaldıramazsa yalnız ocaktan alacağı gündelik ücretleriyle çoluk çocuğunun bir yıllık yiyeceğini ve giyeceğini ve sair ihtiyaçlarını temin edememekte olduğundan kendisini sıkıntı çekmeğe mahkûm görmektedir. Bunun için tarlasına sarılmaktan başka müstağni kalamıyor. Bu yüzden ileri gelen firarların önünü almak, alacakları gündeliklerin miktarı bütün ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir hadde varıncaya kadar mümkün olmayacak gibi görünüyor.
>
> Milli Korunma Kanunu'na göre maden ocaklarında bir defa çalışmış olanlar iş mükellefiyetine tabi tutulmaktadır. Bu mükelleflerin, ocaklarda hiç çalışmamış olsa dahi, soyadlarını taşıyan akrabalarının ve bunlardan başka bir de eskiden beri daima çiftçilik, ticaret veya sanat işleriyle uğraşıp ocaklarda hiç çalışmamış bazı kimselerin de mükellefiyete tabi tutuldukları anlaşıldı... Bu gibi mükellefler ya birden hiç görmedikleri ocakların yeraltı işlerine tertip edilmiş olmalarından veyahut maden ocaklarının ağır işlerine tahammül göstermek ve alışmak istemediklerinden ötürü firar etmektedirler. Köyünde ailesinin yiyecek zahiresi bulunmayan bir mükellefi, ocaklarda işbaşında tutabilmenin ve firardan alıkoymanın ne dereceye kadar kabil olabileceğini takdir etmek güç değildir. 1941 ve 1942 yıllarında ocaklarda çalışan amele miktarları arasında göze çarpacak kadar bir fark görülmektedir. 1941 yılına nispetle 1942 yılı Nisan ayında günde 857, Mayıs ayında 804, Haziran'da 916, Temmuz'da

Kaçak maden işçileri jandarmaların gözetiminde madenlere sevk ediliyor.

366, Ağustos'ta 306, Eylül'de 432 amele noksandır... Bu amele noksanlığı, 1941 yılında köylerde iaşe durumunun 1942 yılına nispetle daha çok müsait bir hâle geçmiş olması ve ocaklarda iaşeleri temin edilegelen amelelerin köylerindeki ailelerinin ekmek ihtiyacını temin etmek üzere 1942 yılında sık sık civar vilayetlerde dolaşarak zahire aramak ve bunun için ocaklardan kaçmak zorunda kalmış bulunmaları ile ilgilidir.[124]

Görüldüğü gibi, mükellef köylü işçilerin madenlerden firar etmeleri için pek çok neden vardı. Uygun olmayan çalışma koşulları, kendilerinin kanuna aykırı bir şekilde yükümlülük altına sokulmaları, kendilerine haksızlık yapıldığını düşünmeleri, savaş yıllarının darlık ve pahalılık ortamında köyde geçim olanaklarının azalmış olması, geride kalan ailelerinin iaşesi için yapmaları gereken tarım işlerini aksatmamaya çalışmaları onları maden ocaklarından kaçmaya sevk ediyordu.

Yaygın firarlar karşısında yetkililerin mükellefleri madenlerde tutmak için kullandığı yöntem, jandarma tarafından yürütülen şiddetli baskı ve sert cezalardı. Bir firar vakası meydana geldiğinde jandarmalar ilk aşamada kaçan mükellefin köyünü ve evini arıyor-

124 Zonguldak Mebusları H. Karabacak, H. Atıf Kuyucak, İ. Etem Bozkurt, Rıfat Vardar, Ş. Devrin, E. Erişirgil'in 08.10.1942 Tarihli İntihap Dairesi Raporu, BCA CHPK [No. 490.1 / 722.470.1].

du. Eğer kaçak köylüyü bulamazlarsa, bu sefer kaçağın aile fertlerini gözaltına almak ve onlara dayak atmaktan onun karısına ya da kızına cinsel tacize kadar varan baskı ve şiddete başvuruyorlardı.

O dönemi yaşamış bir maden işçisi emeklisi İzzet Çatma, jandarmanın köydeki aramaları sonucunda firari işçiyi bulamadığında, işçinin karısını ve kızını rehin aldığı, hatta tecavüz ettiği yolundaki yaygın söylenti ve şikâyetlerin doğru olduğunu söyler.[125] O dönemde havzada üst-madenci olarak çalışan Turgut Etingü de mükellefiyet döneminde firariler ve aileleri üzerinde aşırı baskı ve şiddete kadar uzanan uygulamaların olduğunu doğrulamaktadır:

> Tam 8 yıl Havza'da despot bir çalıştırma rejimi uygulandı. Mükellefiyetten kaçma bahane edilerek, köylerde nice ırza geçme olayları, karakollarda taban patlayıncaya kadar dayak atmalar, iş kaçaklarını yıldırmak için kurulan "Tahkimat Komutanlığı"nın emrinde maden işçilerinden niceleri hırsızlar, katiller, vatan hainleri gibi diyar diyar sürgün edildiler. Tüm bunlar en sıkı sansür çevresinde yapıldı. İstanbul, Ankara basınında bu çeşit haberlerin yayınlanmaması için şeytana özgü tedbirler de alındı.[126]

Ocaktan kaçarak köyüne gidip saklanan maden işçisi Yusuf Şen'in daha sonra başına gelenler kaçak köylü işçilere ve ailelerine yapılan kötü muamelenin canlı bir kanıtıdır. Şen, kendisinin ocaktan kaçması üzerine jandarmaların köye gelerek karısını gözaltına aldıklarını söyler. Dahası, kendisi gibi firar eden işçiler arasında bebekleri bile rehin alınanlar olmuştur. Kaçanları yıldırmak üzere yapılan bu keyfi uygulamalar daha başlangıçtır. Kaçaklar yakalandığında ise kanuni cezalarından önce ilk etapta falakaya yatırılırlar:

> Aradan bir-iki gün geçmeden atlı jandarmalar geldi. Beni bulamayınca karımı sürüyüp karakola götürdüler. Karımı ben teslim oluncaya kadar bırakmadılar. Bazen mükellefiyetten kaçanların bebelerini de rehin alırlardı. Dayak da vardı. Kaçanı yakaladılar mı ilkten falakaya yatırırlardı.[127]

125 Bkz. Çatma, *Asker İşçiler*, s. 132.
126 Etingü, *a.g.e.*, s. 114.
127 Çıladır, *a.g.e.*, s. 175.

Milletvekillerinin teftiş raporları bu işçinin anlattıklarını doğrular niteliktedir. Bu raporlarda da firari mükelleflere ve ailelerine yapılan baskının izlerine rastlanabilir. Örneğin, Zonguldak milletvekillerinin hazırladığı 1942 yılına ait bir raporda, maden ocaklarından firar edenlerin kendilerine ve aile efradına jandarma tarafından dayak atılması gibi ağır muameleler yapılmakta olduğu ifade edilir.[128] Zonguldak Parti Müfettişi'nin 1943 yılına ait raporuna göre ise, bölgede teftişlerini sürdüren müfettişle bizzat görüşen CHP Ulus Nahiye Reisi, kendi nahiyesi dâhilinde iş mükellefiyeti yüklenen köylülerin maden ocaklarından kaçtığını belirtmiştir. Bundan ötürü, köylüler ve aileleri rahat yüzü görmediği gibi, tarımsal üretim de kesintiye uğramıştır:

> Ücretli iş mükellefiyetine tabi tutulan nahiye halkı, bu işten anlamadıkları için firar etmek gibi fena bir yola saparak mahkemelerde sürüdükleri gibi, köylerinde bu yüzden çoluk çocukları da huzur ve rahat göremektedirler. Kendi ziraat işleri yüzüstü kaldığı gibi direkçilik işi de aksaklık göstermektedir.[129]

Mükelleflere yapılan baskılar edebiyata da yansımış, İrfan Yalçın'ın *Ölümün Ağzı* romanında sıklıkla tasvir edilmiştir. Romanda madenlerden kaçanların, hatta kaçmayanların bile kaçtıkları bahane edilerek, karılarına ve kızlarına jandarma tarafından cinsel tacizde bulunulduğunu görürüz. Romanın sonunda madenlerden kaçan mükellef işçi Hasan'ın karısı jandarmalar tarafından kaçırılır ve bir ağaca asılmış olarak bulunur. Kardeşi Niyazi ise jandarma baskını sırasında kaçarken vurulur.

Firar ettikleri için kendilerine ve ailelerine verilen acımasız cezalar ve yapılan baskılar karşısında mükellefler yılmıyordu. Maden ocaklarından kurtulabilmek için firar dışında başka çareler buluyorlardı. Bazı işçiler mükellefiyetten kurtulmak için sahte hasta

128 Zonguldak Teftiş Raporlarına Vekâletlerden Gelen Cevapların 4. Büroya Sunulduğu, 28.08.1943, BCA CHPK [No. 490.1 / 513.2061.2].

129 CHP Zonguldak İl İdare Kurulu'ndan Genel Sekreterliğe Gelen Dilek ve Şikâyet Mektupları, 24.10.1945, BCA CHPK [No. 490.1 / 491.1978.1].

raporu almaya çalışıyordu. Hasta raporu almanın iki yolu vardı. Birincisi, doktora rüşvet vermek; ikincisi, kendi kendini ciddi bir biçimde yaralamak, hatta kendisine hastalık bulaştırmaktı.

Zonguldak'ta sahte rapor almak için doktorlara rüşvet verilmesi öyle yaygındı ki, bazı doktorlar rapor alarak kurtulmaya çalışan mükelleflerin verdikleri rüşvetlerle zengin olmuşlardı. Etingü'nün ifadesiyle, bu tür rüşvetler nedeniyle "İş Mükellefiyeti Müdürlüğü ile Teşkilat Hastanesi'nden o dönem rüşvet zengini olanların adları listeler oluşturdu!"[130]

Mükellef köylü işçilerin çoğu rapor almak için rüşvet verecek ekonomik güce sahip değildi kuşkusuz. Bu durumdakiler kendilerini yaralayarak ya da hasta hâle getirerek madenlerden kurtulmayı deniyordu. Etingü'nün belirttiği kadarıyla, ayak veya kollarını, parmaklarını keskin yüzlü taş veya balta ile yontup, bazı parçalarını keserek hastaneye yatan ve böylece mükellefiyetten kurtulmak isteyenler hiç de az değildi.[131] Madende çalışmamayı aklına koymuş olan bazı işçilerin ocağa girmemek için sağ ellerinin başparmaklarını kestikleri oluyordu.[132]

Yine, Zonguldak'ta yayınlanan *Ocak* gazetesinde 4 Şubat 1942 tarihinde çıkan bir habere göre, maden ocaklarında iş mükellefiyetine tabi tutulan köylü-işçiler kendilerine uyuz ve tifüs gibi çeşitli hastalıklar bulaştırıp doktor raporu alarak ocaklardan kurtulmaya çalışıyorlardı. Gazetenin haberi şöyleydi:

> Gerçekten on binlerce vatandaşın istekleri dışında olarak Havza'da çalıştırılmaları böyle bir anlayışın çıkmasına çok uygundu. Bundan ötürüdür ki, mükellef işçilerden çoğu kendilerini, bu angarya saydıkları çalışmadan kurtarabilmek için çeşitli çarelere başvurmaktaydılar. Bir ara uyuz ve hatta tifüs mikroplarını kendi elleriyle, gene kendi vücutlarına aşılamak gibi akıldışı davranışlara giriştikleri bile görülmüştür.[133]

130 Etingü, *a.g.e.*, s. 114.
131 *a.e.*, s. 114.
132 Yalçın, *a.g.e.*, s. 76.
133 Gündüz Nadir, "İş Mükellefiyeti Kaldırılıyor", 04.02.1942 tarihli *Ocak*'tan aktaran Etingü, *a.g.e.*, s. 116.

Zonguldak kömür madenlerinde en kötü şartlar altında çalıştırılan mahkûm işçiler de benzer yollarla zorunlu çalıştırma uygulamasına direniyorlardı. Madenlerdeki yetkililerin raporları, ocaklarda çalışması gereken tüm hükümlü işçilerin yaklaşık üçte birinin ya hastalanarak ya da hasta raporu alarak istirahat ettiğini ve çalışmadığını söylüyordu:

> Yedi gün zarfında Derebaca'da çalışan mahkûm amelenin yüzde 31,5 nispetinde çalışmadığı anlaşılmaktadır. Mahkûm amelenin muntazam çalışmaları müessese tarafından sıkı bir surette takip edilmekte ise de ellerinde selahiyettar doktorlardan alınmış istirahat kâğıtları bulunan kimseleri işe sevk etmeğe icbarda haklı olarak tereddüt etmekteyiz. Yapılan tahkikatta, çalışmayan mahkûm amelenin usulü vehiçle istirahat aldıkları ve bu keyfiyetin âdeta münavebe ile yapıldığı görülmektedir.[134]

Sonuçta maden ocaklarında zorunlu çalışmaya tabi tutulan köylü işçilere yapılan zorlama ve baskılar onların direnişini önleyemedi. İşçiler yasal düzeyde etkide bulunamadıkları ücretli iş mükellefiyeti uygulamasını pratikte delmekten ve ona meydan okumaktan geri kalmadılar. Bazen acı sonuçlara yol açsa da firar ederek, sahte doktor raporu alarak, kendilerini yaralayarak, fırsat buldukça iş temposunu düşürüp ağır iş yükünü hafifletmeye çalışarak iş mükellefiyetine karşı mücadele verdiler.

İşçilerin sonu gelmez firarlarına ve diğer direniş metotlarına karşı uygulanan cezaların ve cebri yöntemlerin etkili sonuç vermemesi üzerine, idareciler, cezalandırmanın yanı sıra çalışmayı teşvik edici sosyal tedbirler tasarlamak zorunda kaldı. Mükelleflerin direnişlerini azaltmak ve çalışma şevklerini, verimlerini artırmak için iyi çalışan işçilere ve ailelerine sosyal yardımlar yapılmaya başlandı. Firar etmeyen, devamsızlık yapmayan ve verimli bir şekilde çalışan işçiler ödüllendirilerek teşvik ediliyordu.[135]

1942'de EKİ müdürü İhsan Soyak işçilerin verimini artırmak için sadece cezalandırmaya değil, onları teşvik edici sosyal tedbirle-

134 Erol Çatma, *Zonguldak Madenlerinde Hükümlü İşçiler* (KESK/Maden-Sen Zonguldak Şubesi, 1996), s. 47.

135 Yersel, *a.g.e.*, s. 21.

re de başvurulması gerektiğini düşünüyordu. Bu düşüncesi doğrultusunda İktisat Vekâleti'ne şu talepleri içeren bir öneri sunmuştu:

> - Gıda maddelerinin temininde azami suhulet gösterilmesi.
> - Havzada çalışan işçinin tekaütlük işinin halledilmesi.
> - İstihsalle alakadar bilumum personele istihsal ve randımanla münasip bir şekilde prim verme imkânının bahşedilmesi.[136]

Fakat mükellef işçiler açısından sorun sadece sosyal tedbirlerle halledilemezdi. Çünkü kaçışların tek nedeni onların ekonomik çıkarları ya da içinde bulundukları çalışma ve yaşama şartlarının fiziksel ağırlığı değildi. Olayın bir de psikolojik yönü vardı. Toprağa dayalı işlerinden kopartılıp istemedikleri işlerde çalışmaya mecbur edilmeleri, çoğu hayatında kendi köyünün dışına bile çıkmamış insanların yabancı bir çevrede ve yabancı insanlarla birlikte yaşamaları, kıtlık ortamında geride bıraktıklarını düşünmeleri, mükellef işçilerin kendilerini hapishanede gibi hissetmelerine yol açıyordu.[137]

Madenlerdeki gündelik yaşamın her dakikasını ve ayrıntısını yakalamak, bu anlamda işçilerin yirmi dört saat içindeki engin yaşam deneyimlerini tasvir etmek kolay değildir. Bu anlamda İrfan Yalçın'ın romanı bir kurgu olmasına rağmen, madenlerdeki işçilerin gündelik yaşamlarının ayrıntısında kalan, fakat onlar üzerinde büyük etkilerde bulunan olayları görmek için faydalı olabilir. Romanda görülebileceği gibi, madenlerde yaşananlar, işçilerin sadece bedensel olarak değil moral olarak da yıpratıldıklarını göstermektedir. Bu anlamda romanın günlük yaşamın ayrıntılarına ışık tutması dolayısıyla, ücretlerin ve çalışma saatlerinin tersine kayıtlara geçme şansı olmayan ve istatistiki verilere yansımayan sıradan günlük olayların da işçiyi moral ve duygusal olarak nasıl incittiğini, onun sınıf bilincinin oluşmasında, direnişini beslemesinde nasıl bir rol oynadığını görmek mümkündür. Romanda, bekçibaşı Veli

136 Çatma, *Asker İşçiler*, s. 128.

137 *Ölümün Ağzı*'nda bir işçi, hapiste olmanın içinde bulundukları durumdan daha iyi olacağını söyleyerek nasıl bir psikoloji içinde olduğunu dile getiriyordu. Yalçın, *a.g.e.*, s. 64.

Kavas tarafından yapılan kötü muameleler, aşağılamalar, bekçibaşının işçilere sürekli tükürmesi, dayak atması, ocaktaki diğer yetkililerin soğuk ve kötü muameleleri, yapılan adaletsizlikler köylü işçilerin moralini altüst ediyordu. Sürekli itilen kakılan insanlar olarak kendilerini daha aşağı konumda duyumsamalarına neden oluyordu. Belki birçoğu kendi köylerinde küçük de olsa ekip biçtikleri küçük bir toprak parçasının "hükümdarı" olan bu insanlar, o güne değin bu kadar aşağılanmamış, hor görülmemişti. Kendilerini maden mühendisleriyle kıyaslayan köylü-işçiler eşitsiz sınıfsal konumlarının farkında olduklarını şu ifadeyle gösteriyorlardı: "*Müvendislerden ölen gördün mü ocak içinde sen hiç?.. Bizim gibi garipler gidiyor hep...*"[138] Görüldüğü gibi, mükellefler daha üst sınıflarla ve statü gruplarıyla kendilerini karşılaştırarak, "garipler" sözcüğü ile tanımladıkları kendi sınıfsal konumlarını idrak ediyorlardı. Kuşkusuz, büyük kısmı kendisini proletaryanın ya da işçi sınıfının bir üyesi olarak tanımlamıyordu. Kurtuluşu mensup olduğu sınıfın üst sınıflar üzerindeki zaferinde ve siyasi iktidarın ele geçirilmesinde de görmüyordu. Dönemin sosyokültürel ortamında, işçilerin, özellikle de köylü işçilerin böyle bir formül geliştirmeleri beklenemezdi. Ama öznel bir bilinçle, kendi konumlarını "garipler" olarak üst sınıflardan farklı bir konuma yerleştiriyorlardı.

Buna paralel olarak, yukarıda gösterildiği üzere, mükellef işçiler çeşitli itaatsizlik ve direniş eylemlerinde bulunmaktan geri kalmadılar. Sonuçta iş mükellefiyetine karşı direniş savaş yılları boyunca devam etti. Öyle ki, Kadri Yersel'in ifadeleriyle, "*Kaçakları kovalamak, yakalamak ve işyerine teslim etmek yeterli olmuyordu. Yine kaçıyorlardı. Normal jandarma gücü yetmez oldu. Takviye edildi.*"[139]

1944 yılına gelindiğinde firarları önlemek üzere yeni bir kanun kabul edildi. 11 Ağustos 1944'te kabul edilen kanuna göre, işyerini terk etme suçu işleyenler ağır para ve hapis cezasına çarptırılacaktı. Artan cezalar hükümetin yaygınlaşan firar olaylarının önünü alamadığını gösteriyordu.[140]

138 *a.e.*, s. 63.
139 Yersel, *a.g.e.*, s. 21.
140 Güzel, "Capital and Labour During World War II", s. 134.

İşçilerin bu direnişlerinin etkileri ise sadece lokal bir çerçevede madenlerle sınırlı kalmadı; çeşitli makroekonomik, toplumsal ve politik yansımaları oldu. İstenilen düzeyde verimli işgücünün sağlanamaması, savaşın neden olduğu maden direği tedarikindeki ve diğer girdilerin sağlanmasındaki sıkıntılarla birleşince kömür üretimi duraksadı. Daha sonraki yıllarda üretim canlandırılsa da üretim seviyeleri talebi karşılayacak bir yeterlilikte artmadı. Her ne kadar 1944 yılında kısmen toparlanmayı başarsa da, 1942 yılına dek EKİ'nin elindeki kömür stoku üç kattan fazla düştü. Bu miktar 1941'de 162.448 ton iken, 1942'de 56.211 tona kadar gerileyecekti.[141] Öyle ki, 1942 yılında üretim verimliliğinin aşırı düşmesi sonucu EKİ'de üretime iki ay ara verilmek zorunda kalınmıştı.[142]

Kömür üretimi savaş yıllarında artan kömür talebi karşısında yetersiz kaldı. Zira bu dönemde Türkiye'nin elektrik kaynakları epeyce sınırlıydı. Üstelik mazot dışalımı savaş nedeniyle kesintiye uğramıştı. Dolayısıyla kömür, safları kabaran ordu, sanayi, demiryolu ve deniz taşımacılığı için hayati bir enerji kaynağı durumuna gelmişti. Halk için de odun yanında temel yakacak kaynaklarından biriydi. Kömür üretiminin talebi karşılayacak denli artırılamaması şehirlerde odun fiyatlarının fırlamasında rol oynayarak, kitlelerin yakacak konusunda sıkıntı yaşamalarına yol açtı. Dönemin gazeteleri ekmek ve gıda sorunu kadar kentlerdeki yakacak darlığıyla ilgili haberlerle doluydu. Ayrıca kömürün tedarikindeki güçlükler çok sayıda fabrikanın ve nakliye şirketinin faaliyetlerini kesintiye uğrattı.

Manisa milletvekili Refik İnce 1942 yılına ait seçim bölgesi raporunda, Manisa'nın Merkez, Salihli, Turgutlu, Soma, Kırkağaç kazalarında faaliyet gösteren sanayi tesislerinin bir bölümünün faaliyetlerinin kömürsüzlük nedeniyle kesintiye uğradığını belirtiyordu. Bunlar arasında un fabrikaları da vardı ki, bu durum iaşe meselesi açısından çok tehlikeliydi. Rapora göre, iaşe sorununun katlanılmaz boyutlara ulaşması üzerine Manisa Valisi Devlet Demir Yolları'na ait kömürlere el koyarak un fabrikalarına kömür

141 Ahmet Ali Özeken, "Kömür Ekonomimizin İstihlak ve İstihsal Cepheleri", *Türk Ekonomisi: Aylık İktisat ve Maliye Dergisi*, no. 45-47 (Mart-Mayıs 1947), s. 77.

142 Özeken, *Türkiye Kömür Ekonomisi Tarihi*, s. 142.

sağlamıştı. İnce, kömür konusundaki sıkıntılar nedeniyle benzer olayların İzmir'de de yaşandığını, kömür yokluğu yüzünden fabrikaların durma noktasına geldiğini bildiriyordu.[143]

İstanbul'da da kömür darlığı, kömüre ihtiyaç duyan sanayi işletmelerinin faaliyetlerini olumsuz etkiliyordu. Kömür yokluğu nedeniyle, havagazı işletmesinin faaliyetlerini durdurmak zorunda kaldığı oluyordu.[144] Çimento fabrikalarının üretimleri de kömürsüzlük nedeniyle savaş yıllarında azaldı. Eskihisar Çimento Fabrikası'nın üretimi tamamen durdu. 1942'de Darıca Çimento Fabrikası kömürsüzlük yüzünden tüm faaliyetlerine 126 gün ara vermek zorunda kaldı. Aynı nedenle Zeytinburnu ve Kartal Yunus çimento fabrikalarında üretim durdu. 1943 yılında da çimento fabrikaları kömürsüzlük yüzünden ya üretime devam edemedi ya da çok düşük kapasiteyle çalışmak zorunda kaldı. Kömürsüzlük, savaş yılları boyunca çimento sanayisini derinden etkiledi.[145] Bu durum kuşkusuz inşaat sektörünü vurarak konut sorununun daha da büyümesinde önemli bir rol oynadı.

Ekmek gibi kömür de savaş yıllarında insanların üzerinde en çok durduğu ve en çok ihtiyaç duyduğu maddelerden biri olup çıkmıştı. Birçok bölgede yapılan parti yerel kongrelerinin tutanaklarında, halkın talep ettiği temel ihtiyaç maddeleri arasında kömürün adı sık sık geçiyordu. Örneğin *Afyon CHP İl Kongresi Zabıtları*'na göre, Afyon Vilayeti'nin dilekleri arasında vilayet düzeyinde kömüre ihtiyaç duyulduğu ve bu ihtiyacın bir an evvel karşılanması gerektiği belirtiliyordu.[146] *CHP Altıncı Büyük Kurultayı'na Sunulan Vilayet Kongreleri Hülasası* içinde de İktisat Vekâleti ile ilgili dilekler arasında çeşitli vilayetlerden kendi bölgelerine kömür tedarik edilmesine ilişkin pek çok dilek görmek mümkündür.[147]

143 Manisa Mebusu Refik İnce'nin 1942 Yılına Ait İntihap Dairesi Raporu, BCA CHPK [No. 490.1 / 684.322.1].

144 Müfit Necdet Deniz, "Neden Kömür Sıkıntısı İçindeyiz", *Tan*, 21.01.1943.

145 Emre Dölen ve Murat Koraltürk, *İlk Çimento Fabrikamızın Öyküsü, 1910-2004* (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2004), s. 135-147.

146 1944 Yılı Afyon İl Kongre Zabıtları, BCA CHPK [No. 490.1 / 133.539.1].

147 *CHP Altıncı Büyük Kurultayı'na Sunulan Vilayet Kongreleri Hülasası* (Ankara: CHP Genel Sekreterlik Neşriyatı, Çankaya Matbaası, 1943), s. 47.

Savaş yıllarında kömür darlığı nedeniyle kömür yakmak neredeyse lüks hale gelmişti. *Akbaba*, no. 503, 18.11.1943.

Aynı şekilde, seçim bölgeleri olan Eskişehir'de incelemelerde bulunan milletvekilleri, kömür kıtlığını ve mevcut kömürlerin oldukça kötü kalitede olduğunu rapor ediyorlardı. Eskişehir milletvekillerinin raporuna göre, yeterli kömür sağlanamaması ve mevcut kömürlerin kalitesiz olması şehirdeki fabrikaların üretim faaliyetlerinde durgunluk yaratıyordu. Bu durum toplam arzı olumsuz etkileyerek, söz konusu fabrikaların ürettiği malların fiyatlarında artışa yol açıyor ve hayat pahalılığına sebep oluyordu.[148]

Savaş yılları boyunca birçok vilayette, yeterli miktarda kömür tedarik edilememesi ve mevcut kömürlerin kalitesizliği yaygın bir

148 Eskişehir Mebuslarının 26.11.1944 Tarihli Seçim Bölgesi Raporu, BCA CHPK [No. 490.1 / 642.169.1].

şikâyet konusu oldu.[149] Nihayetinde, kömür de hükümetin 1943 yılında başlattığı sosyal yardım kampanyası kapsamında dar gelirli ve fakir halka düşük bir bedel mukabilinde tevzi edilecek maddeler arasına alınacak ve fakir kesimlere karneyle dağıtılmaya başlanacaktı. Fakat kömürün karneye bağlanması kömür sorununu çözmedi. Yakacak konusunda yaşanan güçlükler ve kömürsüzlük, dönemi anlatan anılarda bile yer etti. Örneğin, Lynn A. Scipio Türkiye'deki öğretmenlik yıllarında kömür yokluğu yüzünden okulda ısınma sorunu çektiklerini şöyle anlatır:

> Kömür karneye bağlandığı için okuldaki binaları ısıtmak için yeterli kömüre ulaşmakta büyük güçlüklerle karşılaşıyorduk. Binaları genellikle sadece sabahleyin, birkaç saat ısıtıyorduk, diğer zamanlarda ısıtamıyorduk. Bir yıl boyunca yaklaşık seksen kişilik bir sınıfa öğleden sonra ders vermek zorunda kalmıştım. O nedenle eğer hava bizi soğuktan az da olsa koruyacak kadar güneşliyse birçok penceremiz olduğu için sorun yoktu. Fakat bulutlu günlerde paltolarımızı çıkarmadan ders yapıyorduk. 1942-1943 kışı boyunca bizim yirmi sınıfımızı ısıtmak için ancak iki buçuk tonluk kalitesiz kömür elde edebildim. Bu kömür Aralık ayının ortalarına kadar yetti. Daha sonra öğrenci yatakhanelerinden biri için küçük bir soba ayarladım. Kütüphane için de bir tane ayarladım ve burası benim yaşadığım oda oldu. Bahçede iki büyük yaşlı ağaç vardı. Birisi fırtınada devrilmişti, diğerinin de zaten yeri itibariyle kesilmesi gerekiyordu. Bu iki ağaç kış boyunca bize oldukça faydalı oldu.[150]

---

149 Kömürle ilgili yurt düzeyinde yaygın talepler ve şikâyetler için bkz. İçel Mebusları Ahmed Ovacık, Dr. Muhtar Berker, Emin İnankur, Ferid Celâl Güven, Turhan Cemal Beriker'in 1942 Yılına Ait Seçim Bölgesi Raporu, BCA CHPK [490.1 / 660.206.1]; Denizli, Muğla, Aydın Vilayetlerinin İlçe Kongrelerinde Partililerin Merkezden Dilekleri Hakkında Aydın Bölgesi Müfettişi Kocaeli Milletvekili Dr. Fazıl Ş. Burge'nin 30.12.1944 Tarihli Raporu, BCA CHPK [No. 490.1 / 509.2043.1]; Zonguldak Mebusu Konya Bölgesi Müfettişi M. Emin Erişirgil'in 01.07.1944 Tarihli Teftiş Bölgesi Raporu BCA CHPK [No. 490.1 / 511.2053.1].
Ayrıca, dönemin gazetelerinde sıklıkla kömür sıkıntısına ait haberlere rastlanabilir. Bkz. "Odun ve Kömür Alış Verişleri Nasıl Oluyor?", *Tan*, 08.01.1941; "Odun ve Kömür Meselesi", *Tan*, 28.09.1941; "Halk Kömürsüz Bırakılmayacak", *Tan*, 25.02.1942; "Kömür Tevziatında İntizamsızlığın Önüne Geçilmelidir", *Tan*, 28.02.1942; "Acaba Bu Kömürü Kim Alabilecek?", *Cumhuriyet*, 23.07.1943; "Kömür Dağıtımında İnsaf Payı", *Cumhuriyet*, 26.07.1943; "Kömür Tevziatında Çıkarılan Zorluklar", *Tan*, 01.08.1945. Bu örnekleri artırmak mümkün.

150 Lynn A. Scipio, *My Thirty Years in Turkey* (New Hampshire: Richard R. Smith Publishers, INC., 1955), s. 304.

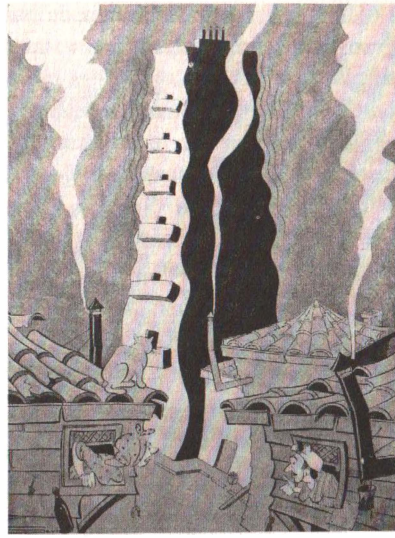

— Zelzele mi oluyor herşâre?.
— Hayır, kaloriferli apartmanlardakiler titreşiyorl..

Kömürle ısınan apartmanların yaşadığı yakacak sorunu dönemin en çok dile getirilen şikâyetlerindendi. *Akbaba,* no.458, 07.01.2943

Diğer Sektörlerdeki İşçilerin Mücadeleleri ve Direnişleri

Sadece ücretli iş mükellefiyeti kapsamındaki maden işçileri değil, diğer sektörlerde istihdam edilen işçiler de MKK'nin getirdiği düzenlemeler, çalışma koşullarının ağırlaşması, hayat pahalılığı ve reel ücretlerin düşmesi karşısında çeşitli mücadele biçimleri geliştirdiler. İşçiler iş bırakmanın yasaklandığı fabrikalarda bile işlerinden ayrılıyorlar, işe devamsızlık gösteriyorlar, tempo düşürerek ya da işlerini savsaklayarak verimlerini azaltıyorlardı.

İşçilerin gittikçe ağırlaşan çalışma ve hayat koşulları karşısında başvurdukları ilk çıkış yolu, başka işyerlerinde daha yüksek ücretle çalışma imkânı doğduğunda, yasalar hilafına da olsa işlerini bırakarak daha yüksek ücret vaat eden işlere girmekti. Sonuçta,

savaş yıllarında işletmeler arasındaki işçi hareketi arttı. Bir yıl içinde bir işletmeden çıkan işçilerin işletmedeki mevcut işçiler içindeki oranını ifade eden "işçi devri"nin Cumhuriyet tarihindeki en yüksek oranlara ulaştığı dönem İkinci Dünya Savaşı yılları oldu.[151] İşçi devrinin yüksekliği, gerek istikrarlı bir şekilde üretimin başında olan bir işçi kesiminin ortaya çıkmasını önleyerek üretimde aksamalara neden olacak, gerekse vasıflı işgücünün gelişmesini önleyecek, işletmelerin verimliliğini azaltacaktı.

İşçilerin sık iş değiştirmelerinin başta gelen nedeni hiç kuşkusuz ücretlerin düşüklüğüydü. İşçiler reel ücretlerinin değer kaybına uğraması sonucunda nerede bir miktar fazla ücret imkânı görürlerse oraya koşar olmuşlardı. Bu durumu işçi hareketliliğinden yakınan işverenlerin ifadelerinden görmek mümkündür. Örneğin, bir tütün işletmesi yöneticisi, çalışanlarının beş kuruş fazla yevmiye buldukları yere gittiklerini belirtiyordu.[152] Başka bir işveren kanuna aykırı olmasına karşın işçilerin daha fazla ücretle yeni bir iş bulduklarında mevcut işlerini bırakıp gitmelerinden şöyle yakınıyordu:

> İşçilerimizi işe bağlayamıyoruz. Nerede fazla ücret görürlerse oraya çekip gidiyorlar. İşçilerimizi imalathaneler çekiyor. Onlar muamele vergisine tabi olmadıklarından ucuza mal ettikleri malları pahalıya satıp fazla kâr ettikleri için işçilerine fazla yevmiye ödeyebiliyor.[153]

Bazı işçiler ücretlerinin düşüklüğünden dolayı aldıkları ücretle geçinemediklerini belirterek istifa dilekçelerini sunuyorlardı. İşverenler ise MKK'nin kendilerine verdiği haklara güvenerek bu istifaları kabul etmeyebiliyordu. Zira MKK'ye göre işverenin, işçilerinin işten ayrılma taleplerini reddetme hakkı vardı. Örneğin, Darıca'daki Aslan Çimento Fabrikası'nda 1930'larda çalışmaya başlayan Hüseyin Çömez adlı bir işçi, Ağustos 1942'de fabrika yönetimine yazdığı dilekçede savaşın neden olduğu sıkıntılı günlerde saat ücretlerinde yapılan 9 kuruş tutarındaki indirim karşısında

151 Bkz. Ekin, *a.g.e.*, s. 140.
152 Aziz Nesin, "Tütün Depoları Sahipleri Söylüyor", *Tan*, 05.07.1945.
153 *Cumhuriyet*, 11.03.1944.

geçinemediğini ve işinden istifa etmek istediğini belirtiyordu. Fabrika yönetimi ise bu gerekçenin istifa nedeni olamayacağını öne sürüyordu.[154] Kuşkusuz, bu gibi durumlarda işçiler patronlarına karşı gelerek yasalar hilafına da olsa işlerini bırakmak zorunda kalıyorlardı.

İşverenler, işyerine gelmeyen işçilerini polise bildirmek ve onları zorla işlerine döndürmek hakkına sahipti. MKK hilafına işlerini bırakmaktan ötürü işçiler sık sık takibata uğruyor ve Milli Korunma Mahkemeleri'ne veriliyordu. Örneğin, işçi sınıfının yoğunluğu açısından Zonguldak'tan sonra ikinci sırada gelen Eskişehir'de MKK kapsamında ücretli iş mükellefiyetinin uygulandığı, iş bırakmanın yasaklandığı ve mesai saatlerinin artırıldığı devlete ve özel sektöre ait çok sayıda büyük sanayi tesisi yer alıyordu.[155] Demiryollarına ait fabrikalar, cer atölyeleri, çeşitli imalathaneler, şeker fabrikaları ve milli müdafaaya ait sanayi tesislerinin bulunduğu bu sanayi kentinde işçilerin yasalar hilafına işten ayrılmaları sık rastlanan olaylardandı.

Eskişehir'de yayınlanan *Kocatepe* gazetesindeki mahkeme karar özetlerinden işyerlerini yasalara aykırı bir biçimde terk eden işçileri görmek mümkün. 1 Mayıs 1943 tarihinde yayınlanan karar özetlerine göre, "*Mazereti olmaksızın çalışmakta olduğu şimendifer fabrikasındaki işini terk etmekten*" Osman Ay; "*Milli Korunma Kanunu'na tevkifan işyerini terk etmekten*" Şükrü Kaya, Hasan Demirdöver, Osman Hisar, Mustafa Efe; "*Çalışmakta olduğu Eskişehir Devlet Demiryolları'ndaki işini bilâ sebep terk etmekten*" Nasuh Gülmez, Osmanoğlu Ehliman adlı işçiler Milli Korunma Mahkemesi'nce çeşitli ağır para cezalarına çarptırılmışlardı.[156]

4 Mayıs 1943'te yayınlanan ilamlardan ise, sadece bir gün içinde, "*Milli Korunma Kanunu'na tevkifan işyerini terk etmekten*" suçlu Mahmut Dunbil; "*Devlet Demiryolları'ndaki işini bilâ sebep*

154 Murat Koraltürk, "İşçi Sicil Dosyalarının Dili: Aslan ve Eskihisar Çimento Fabrikaları İşçi Sicil Dosyalarından Notlar", *Bilanço '98, 75 Yılda Çarkları Döndürenler* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), s. 224.

155 Orhan Tuna, "İş İstatistikleri", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 6, no. 1-2 (Ekim 1944-Ocak 1945), s. 337.

156 *Kocatepe*, 01.05.1943.

terk etmekten" suçlu İsmail İlhan, İzzet Santur; "*Eskişehir Tayyare Fabrikası'ndaki işini mazeretsiz terk etmekten*" suçlu Cevat Soytekin, Hamdi Akdarmaz, Zafer Karadal, İbrahimoğlu Mehmed, Satılmışoğlu Ramazan, Hüseyin Özyüce; "*Eskişehir Cer Atelyesi'ndeki işini mazeretsiz terk etmekten*" suçlu Mehmedoğlu Ahmed adlı işçiler hakkında tahkikat yapıldığı ve işçilerin muhtelif para cezalarına çarptırıldıkları anlaşılıyor.[157]

Tan gazetesinin arka sayfalarında da "Milli Korunma Kanunu'na muhalefet" ederek işyerlerini terk eden işçilerin varlığını kanıtlayan pek çok mahkeme kararı yayınlanmıştır. Örneğin, 25 Şubat 1944 tarihinde yayınlanan Üsküdar Milli Korunma Mahkemesi ilamlarına göre, "*Mazeretsiz işini terk etmek suretiyle Milli Korunma Kanununa muhalefetten*" Mustafa Neşter, Hasan Saral, Ahmetoğlu Hüsamettin, Saim Göksoy ve İrfan Alpman isimli işçiler mahkeme tarafından para cezasına çarptırılmışlardı.[158] Savaş yılları boyunca daha pek çok benzer mahkeme ilamı gazetelerin arka sayfalarını kaplayacaktı.

İşçi sınıfının MKK hükümlerine karşı iş bırakma eylemlerine yaygın olarak başvurduğunu görmek bakımından diğer bir kanıt *Resmi Gazete*'de yayınlanan mahkeme ilamlarıdır. Örneğin, 22 Nisan 1944 tarihli *Resmi Gazete*'de yer alan Konya Ereğlisi Cumhuriyet Müddeiumumîliği'nin ilamlarına göre, "*Ereğli Bez Fabrikası'ndaki işini izinsiz ve mazeretsiz terk etmekten suçlu*" Ahmet Sarıkaya, Abdullah Ataç ve Mehmet Ali Kırda adlı işçiler Milli Korunma Kanunu'nun 10. ve 54. maddeleri gereğince yüzer lira ağır para cezasına çarptırılıyordu.[159] İşini MKK'ye rağmen terk eden ve ceza alan işçilerle ilgili bunun gibi daha pek çok ilam, *Resmi Gazete*'nin o dönemde yayınlanan sayılarında yer almaktadır.

Sonuçta, savaş yıllarındaki ekonomik güçlükler karşısında işçilerin işyerleri arasındaki hareketliliği artış gösterdi. Bu hareketliliğin işletmelere çeşitli bakımlardan menfi tesirleri oluyordu. Örneğin, mevsimlik şeker sanayiinde, kampanya devresinde gerekli

157 *Kocatepe*, 04.05.1943.
158 "Üsküdar Milli Korunma Müddeiumumîliği'nden", *Tan*, 25.02.1944.
159 *Resmi Gazete*, 22 Nisan 1944, no. 5688, s. 6784.

olan işçilerin gösterdiği çok yüksek işçi devrinden sık sık şikâyet ediliyordu. Nusret Ekin'in aktardığı Murakabe Heyetleri'nin Şeker Fabrikaları Raporu'nda, fabrika için gerekli olan 1.500 işçiye karşılık, yüksek işçi devri nedeniyle yaklaşık 5.000 kişinin kısa müddetlerle çalışarak fabrikaya girip çıktığı ve bunun fabrikanın verimliliğine olumsuz yansıdığı ifade ediliyordu.[160]

Aynı şekilde Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi 1942 Yılı Raporu'nda fabrikaya giriş ve çıkış oranlarının çok yüksek olduğu ifade ediliyordu. Günlük işçi devrinin 86 kişiye yükseldiği ve bu durumun, bütün işletme bünyesini ve maliyetleri olumsuz etkilediği iddia ediliyordu. İşçilerin bu hareketliliğinin rasyonel çalışma usullerine engel olduğu, kalifiye işçi yetiştirmeyi imkânsız hâle getirdiği saptamasında bulunuluyordu.[161]

Türkiye'de imalat sektöründe istihdam edilen işçilerin önemli bir bölümünü içeren mensucat sanayiindeki işçi hareketliliği de işçi devrinin savaş yıllarındaki yüksekliği hakkında önemli bir ipucu verir. Zira mensucat sanayiinde çalışan işçilerin Türkiye'deki İş Kanunu'na tabi bütün işyerlerindeki işçilere oranı 1943 itibarıyla yüzde 18,23'tü. Bütün sektörler içinde nispeten en çok işçinin istihdam edildiği sektörlerden biri mensucat sanayii idi.[162]

Savaş yıllarında mensucat sanayiinde reel ücretlerdeki düşüş 1938'e nazaran yüzde 59'a kadar varmıştı. Hâlbuki aynı devre içinde fabrikalar iki veya üç vardiya hâlinde çalışmaya başlamıştı.[163] Görüldüğü gibi bir yandan ücretler düşmekte, diğer yandan iş temposu artmaktaydı. Dolayısıyla mensucat sanayiinde çalışan işçilerin devamsızlıkları artış gösterdi. Sabahattin Zaim'in ifadesiyle, "*Reel ücretlerin en fazla düştüğü 1943 yılında devlet sektöründe işçi devirleri en yüksek seviyeye çıkmış bulunmakta*" idi.[164]

Nusret Ekin'in aktardığı, Sümerbank Fabrikaları İçtimai Teşkilat 1940 Yılı Raporu'na göre de, yüksek işçi devir oranları Sü-

160 Ekin, *a.g.e.*, s. 136.
161 *a.e.*, s. 136.
162 Zaim, *a.g.e.*, s. 49.
163 *a.e.*, s. 158.
164 *a.e.*, s. 313.

merbank'ın temel sorunlarından biriydi. 1940 yılında ortalama 10.000 işçi çalıştıran yedi fabrikadan 7.826 işçi çıkmış ve yerlerine 8.679 yeni işçi girmişti.[165] 1942 yılı raporuna göre ise, 1942 yılında 20 bin kadar işçisi olan Sümerbank fabrikalarından mevcut işçinin yüzde 85'i işten çıkmış, yerlerine yenileri alınmıştı.[166] 1943 yılına ait Sümerbank'ın Adana ve Malatya'daki fabrikalarına dair raporlarda da işçi devrinin anormal derecede yüksek olduğu kaydediliyordu.[167]

En yüksek işçi devir oranına ise 1944 yılında ulaşılmıştı. 1944 yılı içinde 25.194 işçisi olan Sümerbank'tan 23.578 işçi ayrılmıştı. İşten ayrılanların toplam Sümerbank işçileri içindeki oranı yüzde 93,58'i buluyordu. Diğer bir ifadeyle, neredeyse işçilerin tamamına yakını işinden ayrılmış, yerlerine başkaları girmişti. Sümerbank fabrikalarında yüksek işçi devir oranları savaş yılları boyunca sürdü.[168]

İşçilerin sürekli iş değiştirmeleri ve işlerini terk etmeleri işletmeler için önemli bir maliyet unsuru teşkil ediyordu. Sümerbank Fabrikaları İçtimai Teşkilat 1940 Yılı Raporu'nda Sümerbank fabrikalarına sürekli işçi girip çıkmasının ve mevcut işçilerin büyük bölümünün yenilenmesinin fabrikalara yaptığı olumsuz ekonomik etkilerden şu şekilde söz edilmekteydi:

> 1940 senesi içinde fabrikaların işçi kadrolarına giren ve çıkan işçiler sebebiyle vukua gelen tahavvüllerin yekûnu mühim miktarlara baliğ olmaktadır. Her sene binlerce işçinin çalıştıkları fabrikaları terk etmeleri [işletmelerin] iktisadi ve teknik bünyesi üzerinde menfi tesir husule getirmektedir.[169]

Karabük'teki çalışma koşulları üzerine *Ülkü* dergisinde yayınlanan bir makaleye göre, işçilerin sürekli iş değiştirmeleri onların çalıştıkları alanda tecrübe kazanmalarını engelliyordu. Bu nedenle

165 Ekin, *a.g.e.*, s. 137.
166 *a.e.*, s. 138.
167 *a.e.*, s. 136.
168 *a.e.*, s. 139.
169 *a.e.*, s. 137.

ortaya çıkan acemilik işçilerin verimliliğini azaltıyor, fabrikaların üretim sürecine zarar veriyordu.[170]

İşçilerin sık sık işlerini bırakmaları yanında, işverenler arasında en çok şikâyet konusu olan diğer bir işçi davranışı da devamsızlıktı. Aşağı yukarı işçi devrinin yüksek olduğu her işletmede işe devamsızlık genel bir şikâyet konusuydu. Devamsızlık durumunda işçiler işletmeyle bağlarını kesmemekle beraber, belirli günlerde ve saatlerde, genelde mazeretsiz olarak işyerlerine gelmiyorlardı.[171]

İş devrinin yüksekliği gibi işçiler arasında baş gösteren devamsızlıklar da işletmeler için önemli bir maliyet unsuruydu. Murakabe heyeti raporlarına göre, işçilerin fabrikaya düzenli olarak gelmeyerek işlerine devamsızlık göstermeleri üretim sürecinin istikrarını bozuyordu. Bir raporda şu saptamada bulunuluyordu:

> İşçilerin işletmelerle alakalarını kesmemiş olmakla beraber ayın muayyen günlerinde işe gelmemeleri işçi değişimlerinden sonra fabrikaların teknik ve iktisadi vecheleri üzerinde en ziyade menfi amil teşkil eden sebeplerdendir. Meşru bir mazeret bildirmeden her gün ani ve habersiz olarak vukua gelenleri istihsalin devamını ve istikrarını bozan bir amil mevkiindedir.[172]

Teoride, kanunlar gereği, iş bırakma yasağı uygulanan fabrikalarda çalıştığı yere gelmeyen bir işçi Milli Korunma Mahkemesi'ne verilerek polis yoluyla geri getirilebiliyordu. Pratikte ise her fabrika sahibi işini bırakan işçinin mahkemeye verilerek işletmeye polis zoruyla geri getirilmesine sıcak bakmıyordu. Çünkü zorla geri getirilen işçiler çoğunlukla spontane ve birbirlerinden bağımsız bir şekilde İtalyan Grevi'ne giderek zımni bir direniş gösteriyorlar, iyi çalışmıyorlar, işi savsaklıyorlar ve nihayetinde işletmenin verimini düşürüyorlardı. İşçilerin bu direnişi o kadar etkiliydi ki, bir dereceye kadar MKK'nin öngördüğü ücretli iş mükellefiyetini ve işten ayrılma yasağını pratikte etkisiz hâle getiriyordu. Örneğin, bir işletme

170 Suat Kazma, "Karabük", *Ülkü* (16 Mayıs 1944), s. 11.
171 Ekin, *a.g.e.*, s. 151.
172 *a.e.*, s. 151-152.

sahibi, çalışmak istemeyen ya da başka yerde iş bulan işçileri zorla işe döndürmenin kendileri için pek faydalı olmadığını, işe gelmeyenleri zorla geri getirtme yoluna başvurmadıklarını şöyle açıklıyordu:

> Çalışanlar beş kuruş fazla yevmiye bulunca oraya giderler. Biz bunları Milli Korunmaya veririz. Polisle gelirler. Bu sefer de çalışmazlar, dalga geçerler. Bu sebepten fazla para ile başka iş bulanları mahkemeye vermekten vazgeçeriz.[173]

Artan hayat pahalılığı ve işçi sınıfının satın alma gücünün önemli ölçüde aşınması karşısında, işçilerin verdikleri yaşam mücadelesinde buldukları başka bir çıkış kapısı çalıştıkları yerlerden mal aşırmak oldu. Aşırılan mallar bazen temel ihtiyaçların giderilmesinde kullanılıyor, bazen de piyasada el altından satılıp nakit paraya çevrilerek temel ihtiyaçlar için harcanıyordu. Bu girişimler bazı durumlarda bireysel, bazı durumlarda organize bir şekilde gelişiyor, uzun süre farkına varılmadan devam edebiliyordu. Örneğin, Bakırköy bez fabrikasında Gani ve Süleyman adındaki iki işçi 70'şer metrelik bez çalıp kaçarlarken yakalanarak adliyeye sevk ediliyordu.[174] Kabataş deposunda çalışan işçi kadınlar iç çamaşırlarının içinde yerleştirdikleri torbalarla çay ve kahve çalarak karaborsaya satarken yakalanıyordu. Kabataş'ta devlete ait bir depoda görevli memurların da, depodaki mallardan kilolarca aşırdığı tespit edilmişti.[175] İstanbul'da İnhisarlar İdaresi'ne bağlı sigara fabrikasında çalışan işçiler ise çalıştıkları fabrikadan dışarı sigara kaçırıyorlardı. Yapılan incelemelerde işçilerin bu faaliyeti birkaç yıldır sürdürdükleri anlaşılıyordu.[176] Küçük işyerlerinde çalışan işçilerin de ağır hayat şartlarının baskısıyla sık sık bu tür yollara başvurdukları oluyordu. Örneğin, Feriköy'deki bir ekmek fırınında çalışan hamur karıcı Muharrem ve pişirici Mehmet fırından on iki tane ekmek çalarak dışarıda tanesini 43 kuruşa satarken yakalanıyorlar ve Milli Korunma Mahkemesi'ne veriliyorlardı.[177]

---

173 Aziz Nesin, "Tütün Depoları Sahipleri Söylüyor", *Tan*, 05.07.1945.
174 "Çalıştıkları Fabrikadan Bez Çalmışlar", *Vatan*, 27.04.1943.
175 "İnhisarlarda Mühim Bir Yolsuzluk Daha", *Vatan*, 14.07.1943.
176 "İnhisarda Bir Hırsız Şebekesi", *Vatan*, 07.10.1943.
177 "Çalıştıkları Fırından Ekmek Çalıyorlarmış", *Vatan*, 04.03.1943.

Türkiye'de İngilizce öğretmenliği yapan ve savaş yıllarında Mersin'de bir İngiliz şirketinin yürüttüğü yol inşaatında gözlemlerde bulunmuş olan Georgianna Mathew Maynard ise, işletmeye ait malların, araç ve gereçlerin sefil koşullarda yaşayan Türk işçiler tarafından sık sık aşırıldığından söz etmektedir. Maynard, yol inşaatını yürüten işletmede görevli olan Mr. Johnson'ın, Türk işçilerin inşaat malzemelerini, araç ve gereçleri sürekli aşırmalarından kendisine şöyle yakındığını belirtir:

> Pazar günü Mr. Johnson'la yedi kilometrelik kampa ilginç bir ziyarette bulunduk. İngiliz hükümetinin Türkiye için inşa ettirdiği Mersin'den Kilikya Kapıları'na kadar uzanan karayolundan muhtemelen haberiniz vardır... Mr. Johnson bize Türk işçileriyle yaşadığı problemlerden söz etti. İnşaat işinin en büyük sorunu hırsızlıktı. Gaz tenekelerinden tutun gazın kendisine, bujiden taş kırma makinelerinin kemerlerine, yerinden kaldırılabilecek ve taşınabilecek hemen her şey aşırılıyor ve satılıyordu.[178]

Devlet dairelerinde çalışan dar gelirli memurlar da bir yaşama stratejisi olarak kendilerine küçük maddi avantajlar sağlayan çeşitli kanun dışı davranışlara başvuruyorlardı. Gerçekten savaş yıllarında dar gelirli memurlar arasında rüşvet, zimmete geçirme, aşırma, hile ve hırsızlık gibi hareketler yaygın bir hâl almıştı. Daha önceki bölümlerde değinildiği üzere, kimi devlet memurları güç hayat koşullarını hafifletmek için ister istemez görev ve yetkilerini bireysel çıkarları için kullanıyordu. Memurların bu tür kanun dışı hareketleri öylesine yaygınlaştı ki, CHP konuyu araştırmak üzere bir komisyon kurulmasını kararlaştırdı. Komisyonun tetkiklerine göre, memurlar geçimleri için yolsuzluk yapıyordu. Bu nedenle devlet çalışanlarının vazifelerini bu tür hareketlerde bulunmadan etkili bir şekilde yapabilmeleri için yaşam şartlarını iyileştirmek gerekiyordu.[179]

O dönemde devlet memurlarının bu tür hareketlerinden bir hayli mağdur olan Yahudi bir vatandaş Eli Şaul bile anılarında dar

178 Georgianna Mathew Maynard, *Letters From Turkey, 1939-1946* (Chicago-Illinois: The Oriental Institute of University of Chicago, 1994), s. 154-155.

179 Zekeriya Sertel, "Suiistimalin Kökünü Kurutmak Lazımdır", *Tan*, 30.01.1944.

gelirli devlet çalışanlarının bu hareketlerinin giderek zorlaşan hayat şartlarından mütevellit olduğunu yazar:

> Memurlarımızın maaşları o kadar azdır ki, kendileri, aileleri ve çocukları ayakta kalabilmek için muhakkak midelerini ve dolayısıyla rüşveti düşünmeleri icap eder ki, bu sebepten dolayı onları mazur görmemiz icap eder.[180]

Savaş yıllarında Üsküdar Milli Korunma Mahkemesi'nde yargıç muavini olan Reşat D. Tesal ise anılarında, zimmetine para geçiren dar gelirli bir belediye tahsildarının davasının o dönemde vicdanını en çok rahatsız eden davalardan biri olduğunu belirtir. Çünkü oldukça düşük bir ücretle geçinmeye çalışan tahsildarın karısı oldukça hastadır. Bakmakla mükellef olduğu beş çocuğu vardır. Tesal ve arkadaşları bunu göz önüne alarak, suçu hafifletici nedenler bulurlar ve suçluyu cezadan kurtarırlar:

> Ancak, bizi merhamet açısından en çok uğraştıran, İstanbul Belediyesi'nin aidatlı tahsildarlarından birinin topladığı paranın bir kısmını zimmetine geçirme davası olmuştu. Aidatlı tahsildar demek, normal, mukannen bir maaş almayıp, yaptığı tahsilat üzerinden yüzde alma hakkı olan vazifeli demekti. Ve karşımıza getirilen sanık, suçu işlemesine takaddüm eden günlerde, o ay yapabildiği tahsilat neticesinde ancak 18 lira maaş alabilmişti. Yaptığımız etraflı tahkikat neticesinde de zavallının bakmakla mükellef olduğu tam beş kişilik bir ailesi, hasta, yatalak, ilaca muhtac bir karısı olduğunu öğrenecektik. Neticede, yine benden gelen çözüm şekli uygun bulundu. Olayın sağı solu çekilerek, suç niteliği âdi zimmet olarak kabul edildi ve zimmete geçirilen para miktarının azlığı ve sanığın zaruret hali de nazara alınarak, hiç ceza vermemek yerine, istenenden çok hafif bir ceza takdir edilip bunun da teciline gidildi.[181]

Savaş döneminde ağır hayat şartları ve kötü çalışma koşulları karşısında mağdur olan ücretli kesimlerin bu koşullarla mücade-

180 Eli Şaul, *Balat'tan Bat-Yam'a* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999), s. 109.

181 Reşat D. Tesal, *Selânik'ten İstanbul'a Bir Ömrün Hikâyesi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), s. 203.

lelerinde başvurdukları diğer bir yol devlet yöneticilerine dilekçe yazmak oldu. Dilekçelerinde, içinde bulundukları koşulları anlatıp, bu koşulların hafifletilmesi için ekonomik yardım, tazminat ya da maaş tahsisi gibi isteklerde bulundular. Savaş yıllarında TBMM'ye gönderilen dilekçe sayısı bir hayli artarak, 1935-1939 dönemindeki toplam 4.143 dilekçeden 1939-1943 döneminde 15.155'e çıkmıştı.[182] Benzer şekilde CHP'ye, yerel idarelere ve işletmelere gönderilen dilekçelerin de arttığını tahmin edebiliriz.

Özellikle artan iş hastalıkları, iş kazaları ve işbaşında meydana gelen ölümler çok sayıda işçiyi ve işçi ailesini mağdur ediyordu. Hastalanarak veya sakatlanarak çalışamaz duruma gelenler ya çalışma esnasında uğradıkları zararın tazmini için ya da kendilerine maaş bağlanması için Meclis'e dilekçe yazıyorlardı. Aile üyelerinden birisi çalışırken ölmüş olanlar ise ya ölen yakınlarının zararının tazmin edilmesi ya da kendilerine sosyal yardımlarda bulunulması için Millet Meclisi'ni ve CHP'yi dilekçe yağmuruna tutuyorlardı.

Örneğin, Sungurlu'dan Satılmış Uyan işbaşındayken sakatlandığı için kendisine ikramiye verilmesini istiyordu.[183] Gerede'den Süleyman Gerede adlı işçi, 17 yıllık hizmeti sonunda malûl olduğu, yani çalışamaz hâlde sakat hâle geldiği için kendisine ikramiye verilmesini talep ediyordu.[184] Malatya'dan Niyazi Babaoğlu malûliyet maaşı;[185] yine Malatya'dan Tevfik Uşan vazife başında malûl kaldığından emeklilik maaşı zammı;[186] İstanbul'dan Recep Üstün vazife başında malûl kaldığından maaş tahsisi;[187] Divrik'ten Sıtkı Özyurt vazife başında malûl kaldığından emekliliğinin bu duruma göre belirlenmesini;[188] Kırıkkale'den Recep Akarsoy malûl olduğundan kendisine teavün sandığından gerek-

182 Esat Öz, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım* (Ankara: Gündoğan Yayınları, 1992), s. 167.
183 *TBMM Yıllık* (01.10.1940-31.10.1941) (Ankara: TBMM Matbaası, 1942), s. 290.
184 *a.e.*, s. 298.
185 *a.e.*, s. 303.
186 *a.e.*, s. 318.
187 *a.e.*, s. 321.
188 *a.e.*, s. 329.

li yardımın yapılmasını;[189] Yunus Katılmış görev yaptığı esnada malûl olduğundan ve muhtacı muavenet, yani yardıma muhtaç hâle düştüğünden dolayı kendisine yardım edilmesini talep ediyordu.[190]

Kocaları vazife başında vefat etmiş olan yoksul kadınlar arasında, ölen eşlerinin ardından kendilerine maaş tahsis edilmesini isteyenler vardı. Laleli'den Faika Özturga TBMM'ye yazdığı dilekçesinde, Hereke fabrikasında çalışan eşinin ölmesi dolayısıyla Hereke fabrikası tarafından kendilerine yardım edilmesini istiyordu.[191] Bozuyük'ten Hafize Erdem de muhtacı muavenet olduğundan dolayı ölen eşinden kendisine maaş tahsis edilmesini talep ediyordu.[192] Ve daha birçok düşük gelirli mağdur insan, CHP'ye ve TBMM'ye yazdığı dilekçelerle malûl olduğundan, fakir olduğundan, emekli olduktan sonra muhtaç hâle düştüğünden, aile bireylerinden birini görev esnasında kaybettiğinden dolayı tazminat, malûliyet maaşı ya da sosyal yardım talep ediyordu.[193]

Ücretlerin düşüklüğü ve geçim şartlarının zorluğu karşısında, işçi sınıfına mensup insanların günlük iaşelerini temin etmek için başvurduğu yollardan biri de bazı eşyalarını satarak, karşılığında yiyecek ya da diğer zorunlu tüketim maddelerini almaktı. Savaş döneminde Felemenk Tütün Deposu'nda işçilik yapan Zehra Kosova, anılarında, işçilerin iyice yoksullaştıklarını ve eşyalarını satmak zorunda kaldıklarını anlatır. Kosova'nın işçi arkadaşlarından biri kocası askere alındığından iki çocuğunu besleyebil-

189 *a.e.*, s. 331.
190 *a.e.*, s. 356.
191 *a.e.*, s. 308.
192 *a.e.*, s. 295.
193 Bkz. *TBMM Yıllık* (01.11.1941-31.10.1942) (Ankara: TBMM Matbaası, 1943). TBMM'nin 1943 yıllığında da arzuhâllerin listelendiği bölümde aynı konularda çeşitli dilekçe özetleri görmek mümkündür. Emine Dönmez, Şadiye Şen, Hüsniye Tezcanlı adlı kadınlar eşlerinin ölmesi üzerine kendilerine tazminat verilmesini istiyorlardı (s. 330). Veli Çelik malûl olduğundan maaş istiyordu (s. 322). Mehmet Yılmaz malûliyet maaşı tahsis edilmesini istiyordu (s. 322). Bolu'dan Durmuş Kişçi vazife esnasında malûl olduğundan maaş tahsisi istiyordu (s. 258). Ahmet Güleryüz malûliyet maaşı istiyordu (s. 260). Çavuş Geyik, Aslan Çelik, Niyazi Babaoğlu adlı vatandaşlar da malûliyet maaşı istiyorlardı (s. 264). Ahmet Eke vazife başında hastalanarak ölen oğlu için kendisine tazminat veya ikramiye verilmesini istiyordu (s. 300).

mek için ev eşyalarını satmak zorunda kalır.[194] Kosova da 1943 yılına gelindiğinde iyice yoksullaşmıştır. Artık arkadaşlarıyla köylerde ev eşyalarını satarak ve karşılığında yiyecek alarak geçinebilmektedirler:

> Köylere bir çay bardağı ile tabağı veriyor, yerine iki kilo nohut ya da fasulya alıyorduk, bunun gibi örülmüş ya da İstanbul'da satılan bir çorabın karşılığında çeşitli gıda maddelerini, un, tarhana, bulgur, mercimek gibi... Bunlar tabii ki İstanbul'da pek alamadığımız gıda maddeleriydi. Aynı gün yakın olan Eşen'e, ordan Haydar Köyü'ne yollandık, her gittiğimiz yerde biraz satış yapabiliyorduk.[195]

Emekçilerin satın alma güçlerindeki düşüş karşısında gösterdikleri bir başka hayatta kalma stratejisi ailenin diğer bireylerinin eve katkı yapmak için çalışmaya başlaması oldu. Sonuçta, emekçi kesimlerin içinde yaşadıkları güç ekonomik koşullar ailelerinin kadın-çocuk bütün fertlerinin iş hayatına atılmasına yol açtı. İstanbul'da sadece aile reisinin değil, ailenin diğer üyelerinin de işçilik yaptığı işçi aileler arttı. Başta tekstil, tütün, sigara gıda olmak üzere imalat sektöründe çalışan kadın işçiler çoğaldı.[196]

Dolayısıyla, savaş yıllarında toplam işgücü içinde çocukların ve kadınların payı dikkat çekecek bir seviyede arttı.[197] Kadınların ve çocukların çalışması fakir işçi kadınların çocukları ile ilgilenmelerini zorlaştırırken, çalışmak zorunda kalan fakir aile çocuklarının da eğitim sürecini sekteye uğrattı.

Özellikle sosyal politika ile ilgili olan bir sonraki bölümde anlatılacağı gibi, çalışan kadınların çocukları için gerekli yurt ve kreş imkânlarının olmaması nedeniyle küçük yaştaki çocuklar ailelerinin ilgi ve desteğinden uzak kaldılar. Savaş yılları, yoksul işçi ailelerine mensup çocuklar arasında okula devamsızlığın, evsiz

194 Kosova, *a.g.e.*, s. 121.
195 *a.e.*, s. 123.
196 Oya Baydar, "Osmanlı'dan 2000'e İstanbul İşçileri", *Bilanço '98, 75 Yılda Çarkları Döndürenler* (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999), s. 211.
197 Koçak, "Sayılarla Sosyal Politika Tarihi", s. 121.

barksız, dilencilik yapan başıboş çocukların ve nihayetinde çocuk suçlarının gözle görülür derece arttığı bir dönem oldu.

Tan gazetesi yazarı Said Kesler'in röportaj yaptığı bir ortaokul müdürü okuldaki çocukların giderek güçleşen yaşama şartları nedeniyle çalışmak zorunda kaldıklarından yakınıyordu. Müdür, çalıştıkları için fakir öğrencilerin okula devamsızlıklarının arttığından, buna karşın bu fakir çocuklara etkili bir şekilde yardım yapacak kurumların olmamasından şikâyet ediyordu:

> 440 talebem var, bunlardan 140 tanesi etüde gelmemek için izin istedi, ve istida ile müracaat ettiler. Vaziyetlerini resmi ve hususi surette tetkik ettirdim. İzin istemekte haklıydılar. Bunların hepsi de öğleden sonra gazete satarak, boyacılık ve hamallık yaparak, salatalık soğan satarak, sütçülük veya yoğurtçuluk yaparak, fabrika ve atölyelerde çalışarak hem kendi hayatlarını kazanıyorlar hem de evlerine, anne ve kardeşlerine ekmek götürüyorlardı. Bir buçuk veya iki saat onları mektepte alıkoymak, onların sadece kazançlarına değil, tahsillerine de mâni olacaktı. [Onlara] Yardım edecek bir teşekkülümüz olmadıkça, onların hem çalışmalarına hem de tahsil yapmalarına mani olamayız.[198]

Son olarak, daha önce anlattığımız işçilerin konut sorunu karşısında başvurdukları bir yol olan gecekondu inşa etmek de aslında onların olumsuz koşullarla mücadelesi olarak düşünülebilir. İşçilerin çalıştıkları yerler evlerine uzak olduğundan işe gidip gelmeleri çok vakit alabiliyordu. Dolayısıyla, çalışma sürelerinin arttığı savaş yıllarında zamandan kazanmak için işyerlerine yakın ev bulmak ya da yapmak zorunlu hâle gelmişti.

Öte yandan gıda maddelerine ödeme yapmakta bile sıkıntıya düştükleri savaş yıllarında devletin ve işverenlerinin kendilerine hesaplı konut imkânları sunmaması ve artan kiralar yoksul emekçi kesimleri hazine arazilerine derme çatma evler inşa etmeye zorladı. 1950'lerden itibaren kırdan kente kitlesel göçlerle oluşan gecekondulaşmanın temeli bu dönemde atıldı.

***

198 Said Kesler, "Mekteplerdeki Yoksul Talebeler", *Tan*, 25.04.1943.

Emekçi kesimlerin bu davranışları işverenleri ve devleti bir takım sosyal politika tedbirleri almaya zorladı. Böylelikle çalışanların görevlerini daha iyi yapmaları sağlanmaya, işgücü devrinin ve işe devamsızlıkların önü alınarak üretimin devamlılığı ve verimliliği korunmaya çalışıldı. Başvekâlet Umum Murakabe Heyeti'nin hazırladığı raporlar işçiyi fabrikada tutmak için işçi evleri yapmak, ücretleri artırmak, elbise, ekmek ve sıcak yemek vermek gibi sosyal tedbirler alınması gerektiği belirtiyordu. Bu doğrultuda, örneğin, Etibank'ın Ereğli Kömür İşletmesi'nde 1945 yılı itibarıyla "*Sosyal tesis için harcanacak paranın, sınai tesislere ayrılan para kadar önemli bir yer tutacağı*" belirtilmekteydi.[199]

Sümerbank da savaş yıllarında yüksek seviyelere ulaşan işçi giriş ve çıkışlarını 1942 yılında başlatılan işçi evleri yapmak, ücretleri artırmak, yiyecek ve giyecek yardımı yapmak gibi sosyal tedbirlerle durdurmaya çalıştı. Bu tedbirlere rağmen 1943 yılı içinde işçi devir oranları yüksek seviyelerde seyretmeye devam etti.

Bunun üzerine 1943 yılında işçi devir oranlarını düşürmek ve işletmenin işçi devrinden kaynaklanan maliyetlerini azaltmak için işçilerin sorunlarıyla ve sosyal konularla ilgilenmek üzere Sosyal İşler Servisi adı altında yeni bir birim kuruldu. Nusret Ekin bu servisin kuruluşunu şöyle anlatıyor:

> İşçi kadrosunda hâsıl olmayan nispi istikrar Banka idaresini 1943 yılında da ciddiyetle işgal ederek Merkez Kadrosu'na "Sosyal İşler Servisi" adıyla yeni bir servis eklemeye icbar etmiştir. Bu servis ücret ve prim esaslarını tetkik ve işçilerin asgari geçim hadlerini takip etmek, mesleki yetiştirme işlerini yürütmek, iç hizmetlerin disiplinle ve intizamla cereyanlarını tanzim etmek, işletmelerin iç ve dış emniyetlerini gözetmek, sınai sağlık ve beden terbiyesi işlerine bakmak, gıda politikasıyla meşgul olmak, iskân davasını programlaştırmak ve bunun tatbikatını kontrol altına almak vazifelerini üzerlerine almıştır.[200]

199 Bkz. Ahmet Makal, "Türkiye'nin Sanayileşme Sürecinde İşgücü ve Sosyal Politika", *Toplum ve Bilim*, no. 92 (Bahar 2002), s. 45-46.

200 Ekin, *a.g.e.*, s. 138.

Ekin açıkça Sümerbank'ın işlettiği fabrikalardaki sosyal tedbirleri daha etkin ve kapsamlı bir biçimde gerçekleştirmek ve işçi devrini önlemek için tesis edilen Sosyal İşler Servisi'nin işçilerin sürekli iş değiştirmelerinin işletme üzerindeki baskısı sonucunda kurulduğunu kaydediyordu:

> Böyle bir servisin ortaya çıkması şüphesiz işçi devrinin kuvvetli tazyiki altında meydana gelmiştir. Problemin kronik bir hâl alması idarecileri bazı tedbirler almak zaruretinde bırakmış ve bu servis vasıtasıyla işçi devrinin sebeplerine nüfuz edilmek istenmiştir. Bu suretle yüksek işçi devrinin azaltılması imkânları derpiş edilmiştir. Murakabe Heyeti bilhassa bu servisin vazifeleri hususunda şu şekilde düşünmektedir: "Sümerbank'ın sosyal işlerinin baş konusu işçi istikrarsızlığını gidermektir."[201]

Benzer şekilde, reel ücretlerin aşırı düştüğü mensucat sanayiindeki yüksek işçi devir oranları sektörde yeterli sayıda ve vasıfta işçi bulunması konusunda sıkıntı yarattığından, işçi ücretlerinin artırılması yönünde bir baskı oluşturdu. Sabahattin Zaim konuyla ilgili ayrıntılı çalışmasında bu durumu şöyle açıklıyordu:

> Reel ücretlerin korkunç düşüşü neticesinde işçi devri süratle artarak mesela 1943'te Defterdar fabrikasında yüzde 101'e, Bakırköy'de yüzde 96'ya çıkınca bu müesseseler, vasıflı işçi bulmak hususunda müşkülata maruz kalmış, Başvekâlet Murakabe Heyeti raporlarında da bu hususlar defaatle tenkit edildiği için, nihayet 1944'ten sonra "Sosyal Yardımlar Yönetmeliği"nin ısdarı ile hiç olmazsa devlet sektöründe reel ücretlerin bir parça artırılmasına çalışılmıştır.[202]

Emek gücünün verimliliğini artırmak ve işçiyi işinin başında tutmak için kimi işverenler dönemin ilerleyen safhalarında daha önceleri verilmeyen öğle yemeklerini vermek gibi uygulamalara giriştiler. Örneğin, işçilerinin küçük bir ücret farkı için başka işletmelere kaçmasından yakınan bir tütün deposu sahibi işçilerini

201 *a.e.*, s. 138.
202 Zaim, *a.g.e.*, s. 159.

tutmak için öğle yemekleri vermeye başladıklarını söylüyordu.[203] Yine, yüksek işçi devri, yapılan işte uzmanlaşmayı önleyerek işletmeleri acemi işçilere mahkûm ettiğinden, Karabük'teki demir-çelik fabrikasında 1944 yılı itibarıyla işçileri işlerine bağlayabilmek amacıyla belirli sosyal olanaklar sunulmaya başlandığı belirtiliyordu. Bu kapsamda, önlerinde bahçe bulunan, elektriğin, su tesisatının olduğu ve düşük bir bedelle kiraya verilen işçi evleri oluşturulduğundan söz ediliyordu.[204]

Ayrıca, artan iş kazaları ve iş hastalıkları karşısında mağdur olan ve sosyal güvenlikten mahrum olan kesimlerin dilekçeler ve mektuplar yoluyla hükümetten emeklilik maaşı, tazminat ve sosyal yardım gibi taleplerde bulunması savaş sonrasında sosyal güvenlik alanında çeşitli düzenlemeler yapılmasında önemli bir etken oldu. Diğer bir ifadeyle, savaş sonrasında sosyal güvenlik sisteminin kurumsallaşmasında işçi sınıfının gündelik yaşamdaki mücadeleleri, devlet üzerinde kurduğu dolaylı baskı ve hak talebi önemli bir rol oynadı.

Zira hemen savaş ertesinde sosyal politikanın kurumsallaşması doğrultusunda bir dizi önemli düzenleme yapıldı. 22 Haziran 1945'te Çalışma Bakanlığı'nın kurulması sosyal politika alanında kurumsallaşma ve örgütlenme yolunda önemli bir aşama oldu. 27 Haziran 1945 tarihinde 4772 sayılı İş Kazaları ile Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortası Hakkında Kanun kabul edildi. 9 Temmuz 1945'te kabul edilen ve 1 Ocak 1946 tarihinde yürürlüğe giren 4792 sayılı kanunla sosyal güvenlik alanında önemli bir adım atılarak bugünkü SGK'nın temeli olan İşçi Sigortaları Kurumu kuruldu. 21 Ocak 1946 tarihli 4837 sayılı kanunla İş ve İşçi Bulma Kurumu Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'la İş ve İşçi Bulma Kurumu kuruldu. 1 Temmuz 1946'da, hasta ve kazazedelere yardım yapmayı öngören Sosyal Sigortalar Kanunu çıkarıldı. Sosyal güvenlik ve sosyal hak ve özgürlükler alanındaki yasal ve kurumsal gelişmeler 1946'dan sonra hızlanarak sürdü. 5 Haziran 1946 tarihli yeni Cemiyetler Kanunu ve 20 Şubat 1947 tarihli 5018 sa-

203 Aziz Nesin, "Tütün Depoları Sahipleri Söylüyor", *Tan*, 05.07.1945.
204 Kazma, *a.g.e.*, s. 11.

yılı İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Kanunu ile işçi sınıfının sendikal örgütlenmesi önündeki engeller yasal olarak kaldırıldı.[205] Savaşın hemen sonrasında sosyal politikaya artan ilgiyi gösteren diğer kanıt da, siyasi iktidarın ve konuyla ilgilenenlerin çalışma yaşamına ve sosyal siyasete ilişkin artan ilgisini karşılamak üzere Gerhard Kessler'in 1945 yılında çıkardığı *Sozialpolitik* adlı kitabın aynı yıl içinde *İçtimai Siyaset* başlığıyla asistanı Orhan Tuna tarafından çevrilmesidir.[206]

Görüldüğü gibi, devletin zorunlu çalıştırma uygulaması ve iş bırakmanın yasaklanması pratikte işçi sınıfının direnişiyle karşılaştı. İşçilerin ücretlerin düşmesine, MKK'ye, zorunlu çalışma uygulamasına karşı açık, politik ve örgütlü bir direniş göstermedikleri doğruydu. Fakat bu durum, onların içinde bulundukları koşullara karşı mücadele etmediklerini göstermiyordu. Parlamentoda kendileriyle ilgili kararların alınmasına katılmaları pek mümkün değildi; fakat gündelik yaşamın akışı içinde kendi çıkarları doğrultusundaki öznel davranışları ve eylemlilikleri kendilerine sorulmadan alınan kararların pratikte uygulanmasını güç bir hâle getirdi. Özetle, işçi sınıfı gündelik yaşam içinde devlet politikalarına ve ekonomik güçlüklere karşı yaygın bir şekilde mücadele verdi. Öyle ki, bazı durumlarda önüne çıkan kanuni sınırlama ve yasakları pratikte geçersiz bir hâle getirebildi. İşçilerin yasalar hilafına daha fazla ücret imkânının olduğu işyerlerine yönelmelerinin, iş bırakmalarının, devamsızlık göstermelerinin ve sonuçta ortaya çıkan yüksek işçi devir oranlarının, işçi sınıfının pazarlık gücünü bir ölçüde artırması gibi bir sonuca yol açtığı söylemek mümkün. Bu durum,

205 Bkz. Ahmet Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*, s. 467-482.

206 Gerhard Kessler Almanya'da Nazi rejiminin baskısından kaçarak 1933'te İstanbul'a gelen Alman bilim insanlarındandır. İktisat ve toplum bilim alanında çalışan Kessler, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi bünyesinde sonradan İktisat Fakültesi'ne dönüşecek olan İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü'nün kurulmasında rol oynamıştır. Türkiye'deki ihtiyacı da görerek özellikle sosyal politika alanında çalışmış, sosyal politika uygulamalarının geliştirilmesi konusunda öncü akademik ve idari çalışmalar yapmıştır. 1945'te İşçi Sigortaları Kurumu'nun ve İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun kuruluşlarında görev almıştır. 1950'de *Sosyal Sigortalar* başlığı ile bu konuda Türkiye'deki ilk kapsamlı çalışmayı neşretmiştir.

devleti ve özel kesime ait işletmeleri, işçileri işlerinde tutabilmek için sınırlı da olsa birtakım sosyal önlemler almak zorunda bıraktı. Savaş sonrasında gündeme gelen çalışma yaşamı alanındaki yasal düzenlemeleri yorumlarken bu toplumsal dinamiğin hesaba katılması gerekiyor.

Sonuç Yerine

İkinci Dünya Savaşı Türkiye'de işçi sınıfı için hemen hemen bir savaş ortamı yarattı. İşçiler ve dar gelirli diğer ücretli kesimler gerek MKK'nin getirdiği uzayan çalışma saatleri, iş mükellefiyeti ve işten ayrılmanın yasaklanması dolayısıyla çalışma koşullarının zorlaşması nedeniyle, gerekse artan enflasyon ve darlıklar karşısında reel ücretlerinin değer kaybetmesi gibi nedenlerle büyük sıkıntılar yaşadılar. Beslenme ve barınma koşulları bozuldu. İşyerlerinde yeterli denetim olmaması nedeniyle asgari sağlık ve hijyen kurallarına bile uyulmuyordu. Dolayısıyla iş kazaları ve iş hastalıkları arttı. İşçilerin büyük bölümü hastalıklar ve kazalar karşısında asgari düzeyde bir sosyal güvenlikten bile mahrumdu. Ücretlerin radikal bir biçimde değer kaybetmesi sonucu ailenin diğer bireyleri de eve ekmek getirmek zorunda kaldı. Kadının ve çocuğun işgücü içindeki oranı önemli ölçüde arttı. Yoksul kesimlerin çalışmak zorunda kalan çocuklarının eğitim süreci aksadı ve okula devamları güçleşti. Çalışan kadınların çocukları için gerekli sosyal tedbirler alınmaması çocukların anne desteğinden, denetiminden ve eğitiminden uzak büyümelerine neden oldu. Bir sonraki bölümde görüleceği üzere, İkinci Dünya Savaşı yıllarında başıboş, okula gitmeyen, çalışmak zorunda kalan, giderek artan oranda suça karışan çocuklar, kamuoyunun gündemini en çok meşgul eden sorunlardan biri hâline geldi. Maden ocaklarında ise Türkiye tarihinin gelmiş geçmiş en sert ve acımasız çalışma şartları ortaya çıktı. Çok sayıda köylü-işçi tarlasından ve ailesinden koparılarak hayli ağır ve riskli çalışma koşullarına sahip kömür madenlerinde ücretli iş mükellefiyetine tabi tutuldu. İş mükellefiyetini yürütmek için Zonguldak Vilayeti dâhilindeki köylerde baskı ve terör ortamı yaratıldı.

Ancak emekçiler savaş yıllarının sıkıntılarıyla mücadele etmekten geri kalmadılar. Yüksek siyaset arenasında onlar adına mücadele eden bir partinin ya da sendikanın olmaması, gerçek yaşamda işçilerin mücadele vermediği anlamına gelmedi.

İşçi sınıfının açık ve örgütlü bir mücadeleye girmesi pek çok riski berberinde getiriyordu. İş Kanunu, Ceza Kanunu'nun meşhur 141. ve 142. maddeleri, Cemiyetler Kanunu, MKK, bazı vilayetlerde uygulanan sıkıyönetim... Tüm bu etmenler, toplumsal ve kültürel nedenler dışında, işçi sınıfının açık ve örgütlü protesto eylemleri sergilemesinin önüne dikilen en önemli engellerdi. Ayrıca işçi sınıfının büyük bölümü İş Kanunu'na dahil olmayan küçük işletmelere dağılmış durumdaydı. Ve işçi sınıfı diye tanımladığımız kesim arasında kırsal kesimle bağlantısını sürdürenler, küçük de olsa toprağa bağlı olanlar ve tamamen köylü olanlar vardı. Köylü-işçiler başlık parası biriktirmek, çekim hayvanı ya da bir miktar toprak almak, borçlarını kapatmak gibi nedenlerle kısa süreliğine işçilik yapıyorlardı.

Bu koşullarda, işçi sınıfı bir bütün olarak yüksek siyaset arenasında boy gösteremezdi; fakat önüne çıkan güçlüklerle ve devletle gündelik yaşam içinde mücadele edebilirdi. Ve böyle de oldu. Sonuçta, işçiler kendi çalışma ve yaşam koşullarını ağırlaştıran her türlü tahakküme karşı mücadele verdiler. MKK'nin çalışma hayatıyla ilgili işçi sınıfı aleyhine olan hükümlerine, iş mükellefiyetine, iş bırakma yasağına, ücretlerdeki düşüşe ve ekonomik zorluklara gündelik yaşam içinde geliştirdikleri çeşitli anonim yollarla direndiler. İşten ayrılmanın yasaklandığı sektörlerde bile, ağır çalışma koşulları ve düşük ücretler karşısında işlerini bıraktılar ve daha yüksek ücret veren işyerlerine gitmeyi tercih ettiler. Polis yoluyla çalışmak istemedikleri işyerlerine geri döndürüldüklerinde ise, işi savsaklayarak, bilinçli ihmaller göstererek, çalışma temposunu yavaşlatarak çalışmaya karşı direndiler. Böylece işletmelerin verimliliğini düşürdüler. MKK'yle çalışma saatlerinin uzamasını ve tatillere getirilen sınırlamaları, işe devamsızlık göstererek aşmaya çalıştılar. Ücretli iş mükellefiyeti rejiminin en acımasız bir biçimde uygulandığı madenlerde ise, işçiler, yaşadıkları acılara rağmen

firar ederek, gizlenerek, hasta raporu alarak, kendilerini yaralayarak ücretli iş mükellefiyetine karşı direndiler. Bazen ihtiyaçlarının baskısı altında işyerinden mal aşırdılar. Dar gelirli memurlar ise kimi zaman yetki ve görevlerini kendi çıkarları için kullandılar. Bazen kendi aralarında enformel dayanışma ve yardımlaşma ilişkileri geliştirdiler. Örneğin konut sorunu karşısında evlerini işçi arkadaşlarıyla paylaştılar. Devletin ve işletmelerin konut imkânları yaratmadığı ve konut sorununa çözüm bulamadıkları durumlarda hazine arazisini işgal ederek gecekondu inşa ettiler.

İşçilerin gündelik yaşamda, alttan alta gösterdikleri sessiz direniş sonucunda işçi devri oranları savaş yıllarında Cumhuriyet yıllarının en yüksek seviyelerine ulaştı. İşçi devir oranlarındaki artış, üretim sürecinin istikrarını bozuyor, işletmelerin tam kapasiteyle çalışmasını önlüyordu. Yüksek işçi devri, ayrıca, işe aşina olan, alanında uzmanlaşmış ve beceri kazanmış bir işçi kesiminin oluşmasını önlüyordu. Sürekli işe girip kısa sürede çıkan, bu nedenle kendilerini çalıştıkları işletmelerle özdeşleştirmeyen işçilerin verimleri de düşük oluyordu. Bunun yanında, bazı işçilerin işyeriyle bağlantılarını kesmemelerine rağmen, arada sırada işe gelmemeleri üretim sürecini olumsuz etkiliyordu.

İşçilerin istek ve şikâyetlerini ifade ettikleri ve içinde bulundukları olumsuz koşulları aşmak için başvurdukları bir başka araç da yöneticilere dilekçe ve mektup yazmak oldu. Savaş yıllarında artan iş kazaları ve iş hastalıkları sonucunda çalışamaz hâle gelen ya da yakınlarını kaybedenlerin zararlarını tazmin edecek bir tazminat sistemi ve sigorta sistemi henüz gelişmiş değildi. Bu durum karşısında, yakınları ya da kendileri sosyal güvenliklerinin olmamasından dolayı mağdur olan işçiler ve işçi yakınları CHP'ye dilekçe göndererek içinde bulundukları durumdan yakınıyorlar ve zararlarının tazmin edilmesini istiyorlardı. Kimileri de ağır çalışma koşulları, düşük veya zamanında ödenmeyen ücretler, haksız muameleler, patronların baskısı gibi sorunlar karşısında dilekçelerle devletin desteğini arıyordu.

Gerek savaşın olumsuz etkileri dolayısıyla işçi sınıfının durumunun kötüleşmesi, gerekse işçi sınıfının gündelik yaşam içindeki

bu mücadelesi savaş sonrasında sosyal politikayla ilgili yasal ve kurumsal düzenlemelerin gündeme gelmesinde önemli bir rol oynadı. Savaş döneminde de sınırlı da olsa bazı işletmeler işgücü devrindeki artışın, devamsızlıkların, işgücü verimliliğindeki düşüşün önünü almak için cezalar yanında çeşitli sosyal politika tedbirlerine başvurdu. Madenlerdeki zorunlu çalışma uygulaması esnasında işçi firarlarının önlenmesi ve kömür üretiminde sürekliliğin sağlanması için, cezaların yanında teşvik önlemleri alınması ve işçilerin yaşam standartlarının düzeltilmesi gerektiği öne sürüldü. Bir açıdan, tüm bu girişimler savaş sonrası dönemdeki sosyal politika konusundaki gelişmelerin işaretiydi.

Savaş sonrasında gündeme gelen sosyal politikaya dair yasal düzenlemeler ve kurumsallaşma süreci tarihçiler ve sosyal bilimciler tarafından şimdiye dek en çok dış politika alanındaki gelişmelere referansla açıklanmıştır. Bu anlamda, savaş sonrası gelişmelerin ardındaki temel itici gücün, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne karşı Batı Bloku ile bütünleşme politikası doğrultusunda Birleşmiş Milletler'in ve Uluslararası Çalışma Örgütü'nün mevzuatına uyum sağlama zorunluluğu olduğu öne sürülmüştür. Savaş sonrasındaki sosyal politika alanındaki gelişmelerin nedenleri yorumlanırken vurgulanan diğer bir etmen, devletçi ekonomik politikalar sonucundaki sanayileşmenin ve işçileşmenin yarattığı ihtiyaçlar olmuştur. Buna göre, tek parti yıllarındaki sanayileşme sonucu sanayide çalışan bir işçi sınıfının ortaya çıkması 1940'ların ikinci yarısındaki sosyal politika düzenlemelerini gerekli kılmıştır. İşlevselci bir yaklaşımla, sosyal politika sanayileşme sürecinin ve emeğin yeniden üretimi sürecinin zorunlu bir sonucu olarak görülmüştür.[207] Savaş sonrasındaki sosyal politika alanındaki gelişmeler bazen de CHP'nin halkçı, korporatist ve solidarist ideolojisine atfedilerek

207 Ahmet Makal 1945 sonrası sosyal politika alanındaki gelişmelerde hem sanayileşmenin yarattığı ihtiyaçların, hem çok partili hayatın getirdiği elitler arası rekabetin, hem de diplomatik etmenlerin önemli rolü olduğunu belirtir. *a.e.*, s. 466, 474-475. Türkiye'de savaş sonrası sosyal politika alanındaki gelişmeleri dış konjonktürün belirleyiciliğiyle yorumlayan bir çalışma için bkz. Orhan Tuna, "Türkiye'de Sendikacılık ve Sendikalarımız", *İ.Ü. Sosyal Siyaset Konferansları, 20. Kitap* (1969), s. 256.

açıklanmıştır.[208] Fakat her üç yaklaşımda da emekçi kesimlerin bu sürece hiçbir etkisi dokunmayan pasif bir kitle olarak tasavvur edildiği, toplumsal alandaki mücadele ve direniş faktörünün göz ardı edildiği görülür.

Savaş sonrası sosyal politika alanındaki gelişmeleri açıklarken savaşın toplumsal etkilerinin rolünden söz eden çalışmalarda ise iki eksiklik her zaman var olmuştur: Ya savaş yıllarının emekçiler üzerindeki olumsuz etkileri çok önemsenmemiş ve satır aralarına sıkıştırılmıştır ya da tersine emekçileri bunaltan ekonomik koşullar, baskı ve sömürü aşırı vurgulanmış, fakat emekçilerin olumsuz koşullar ve devlet politikaları karşısındaki tepkisine yer verilmemiştir.[209]

Dahası, genelde işçi sınıfının savaş sonrasında sosyal politikaya ait gelişmelerin ortaya çıkmasında rolü olmadığı kabul edilmiştir. Savaş yıllarında işçi sınıfının savaşın yarattığı olumsuz etkilere karşı mücadele etmediği, devlet politikaları karşısında direnmediği varsayılmıştır.[210] Örneğin, Yıldırım Koç, üzerine basarak, savaş sonrası sosyal politika ile ilgili düzenlemelerin amacının yüksek işgücü devir oranlarını önlemek, işçiyi işine bağlamak ve emeğin üretkenliğini sağlamak olduğunu iddia etmiş; işçi sınıfının mücadelesinin ve direnişinin ürünü olmadığını vurgulamıştır. Erdal Ya-

208 Cemil Koçak CHP'nin solidarist, korporatist ve vesayetçi dünya görüşünün savaş sonrasında sosyal politika alanında yapılan düzenlemelerin ve gelişmelerin ardındaki temel etmen olduğunu iddia eder. Cemil Koçak, "1940'ların İkinci Yarısında Sosyal Politika, Devlet, Sınıflar, Partiler ve Dayanışmacı/Vesayetçi İdeoloji", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar, I. Uluslararası Tarih Kongresi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), s. 230.

209 Yıldırım Koç'a göre, savaş döneminde işçilerin çalışma ve yaşam koşullarını düzeltmeye yönelik öneriler çalışmayı çekici kılmaya yönelikti. Mücadele sonucu alınmamıştı. İşçiler bu süreçte etkisiz kalmışlardı. Yıldırım Koç, "İşçi Hakları ve Sendikacılık", *11. Tez*, no. 5 (1987), s. 44-47. M. Şehmus Güzel'in savaş yıllarında işçi sınıfının durumunu anlatan makalesinde ise, işçi sınıfı, savaşın yarattığı sömürü, hayat pahalılığı ve ağır çalışma koşulları karşısında sadece ezilen bir sınıf olarak görülür. Güzel, işçi sınıfının devlet politikalarına karşı tepkisine ve direnişine vurgu yapmaz. Bkz. Güzel, "Capital and Labour During World War II."

210 Ne Orhan Tuna ve Cahit Talas ne de daha yakın dönemde yazmış olan Ahmet Makal, Yıldırım Koç, M. Şehmus Güzel, Cemil Koçak savaş sonrası sosyal güvenlik ve sosyal politika alanındaki düzenlemeleri anlatırken işçi sınıfının rolünden ve etkisinden söz etmiştir.

vuz ise, "*1938'de işçilerin 1 Mayıs'ı kutlamak üzere yasalara karşı gelerek toplanması dışında, kayıtlarda 1946 yılına kadar herhangi bir işçi hareketine rastlanmamaktadır*" diyerek, işçi sınıfının devlet politikaları karşısında sergilediği mücadeleyi örgütlü ve doktriner hareketlere indirgemiştir.

Görüldüğü gibi, elit-merkezcilik, devlet ve örgüt fetişizmi erken Cumhuriyet dönemi emek tarihçiliğine de sirayet etmiştir. Sınıf mücadelesi ve direnişten örgütlü, programlı ve doğrudan yüksek siyasi alanda faaliyet gösteren bir sendikal hareket, parti hareketi ya da kitlesel ayaklanmalar ve protestolar anlaşıldığından, bunların olmadığı ortamda işçi sınıfı pasif ve etkisiz addedilmiştir. Dolayısıyla, savaş boyunca işçi sınıfının gündelik yaşam içinde verdiği mücadele ve direnişler kavranamamıştır. Ortada örgütlü, devrimci ve belirli bir ideolojiye sahip işçi hareketi şemasına uygun bir işçi mücadelesi olmadığından, savaş sonrası sosyal politika alanında atılan adımlar büyük ölçüde Türkiye tarihçiliğindeki toplumsal ve siyasi olayları dış dinamiklerle ve elit faktörüyle açıklayan yaygın eğilime paralel olarak, dış politikaya ve yüksek siyasete referansla açıklanmıştır.

Hâlbuki bu çalışmada gösterildiği üzere, savaş dönemindeki gelişmeler göz önüne alındığında, Türkiye'de savaş sonrasındaki sosyal siyaset tedbirlerinin ortaya çıkmasında, yerel ihtiyaçların ve işçi sınıfının gündelik yaşam içinde kendisini kuşatan ekonomik zorlukları, yasakları, baskı ve tahakkümü aşma pratiğinin önemli bir rolü olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Devletin ve işverenlerin sosyal politika tedbirleri ile işgücü devir oranlarını düşürmeyi ve işgücü verimliliğini artırmayı amaçladığı elbette doğrudur; fakat gerek işgücü devrinin yükselmesinin, gerek işe devamsızlığın, gerekse emek verimliliğinin düşmesinin ardında işçi sınıfının öznel davranışlarının, yaşama mücadelesinin ve devletin uygulamalarına karşı gündelik yaşam içindeki direnişinin bulunduğunu unutmamak gerekir.

Gerçekten daha savaş yılları içinde, çalışan kesimlere yönelik sosyal tedbirlere ihtiyaç artmış ve bu sosyal tedbirlerin ilk belirtileri savaş içinde görülmüştür. Kötü ve denetimsiz çalışma koşulla-

rı karşısında işten kaytarma, işe devamsızlık gösterme, sürekli iş değiştirme, işyerinden mal aşırma, iş yavaşlatma, rüşvet, zimmet gibi hareketler, devleti ve işletmeleri çalışanlarını memnun etmek ve işlerinde tutmak amaçlı sosyal politika tedbirleri tasarlamaya zorlamıştır.

İşçi sınıfının mücadelesinin yanında, çalışan kesimlerin hayat standartlarının kötüleşmesi de, kuşkusuz, savaş sonrasında ortaya çıkan sosyal politika düzenlemelerinde rol oynamıştır. Cahit Talas'ın ifade ettiği gibi, İkinci Dünya Savaşı bütün ülkelerin olduğu gibi Türkiye'nin de ekonomisini sarsmış, savaş öncesine nazaran büyük kitlelerin yaşama düzeylerinde gerilemeler olmuştur. Bu nedenle bir sosyal güvenlik sistemine daha fazla ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır.[211]

Öte yandan, savaş sonrasında sosyal politika tedbirlerinin ortaya çıkmasında bir başka etken CHP'nin savaş sonrası DP ile girdiği siyasi rekabet ortamında işçi sınıfı nezdinde, savaş yıllarında iyice sarsılmış olan meşruiyetini sağlamlaştırmak istemesi olmuştur.[212] Gerçekten, savaş döneminde işçilerin yaşam deneyimlerinin en önemli sonuçlarından birisi, CHP'nin topluma iyice yabancılaşması ve şikâyet konusu haline gelmesi olmuştur. Özellikle ücretli iş mükellefiyeti uygulaması birçok köylünün ve işçinin belleğinde CHP iktidarına ilişkin kötü hatıralar bırakmış ve savaş sonrasında çok partili siyasi yaşamda CHP karşısındaki muhalefetin tabanının oluşmasında dikkate değer bir rol oynamıştır. Turgut Etingü'nün ifadesiyle, "*8 yıl sürecek olan iş mükellefiyeti havza tarihinin toplumsal açıdan en çok acı çekilen dönemi olacaktır. O kadar ki, 14 Mayıs 1950 seçimlerinde maden işçileri muhalefete oy verebilmek için 100-150 kilometre, su ve yiyecek bulmadan, yakalanma korkusuyla ancak dağ geçitlerinden yol alarak, seçimlere katılma olanağı yaratmışlardır.*"[213]

---

211 Cahit Talas, *Sosyal Ekonomi, İkinci Kitap* (Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1972), s. 597.

212 Bkz. M. Şchmus Güzel, "İsmet İnönü, Sosyal Politika ve Grev", *Yapıt*, no. 10 (Nisan-Mayıs 1985).

213 Etingü, *a.g.e.*, s. 113.

İkinci Dünya Savaşı boyunca işçi sınıfının deneyimlerinin ve devletin emek kesimi üzerindeki uygulamalarının ifşa ettiği bir diğer gerçek, erken Cumhuriyet devletinin popülist (halkçı) ya da solidarist (dayanışmacı) bir ideolojiye sanıldığı kadar angaje olmadığıdır. Dönemin devlet adamlarının nutuklarına bakıldığında kolayca görülebilecek olan halkçı ve dayanışmacı ilkelerin, işçi sınıfının savaş yıllarındaki deneyimleri ve CHP'nin işçi sınıfına karşı tutumu dikkate alındığında, büyük oranda söylem düzeyinde kaldığı, gerçek yaşamda bir karşılığa sahip olmadığı söylenebilir.

V

Savaş, Toplumsal Sorunlar ve Sosyal Politika

Devlet, savaş döneminde toplumsal dengeleri muhafaza etmek için çeşitli önlemler aldı. Bir yandan narh uygulaması, fiyat kontrolleri, ekmek karnesi gibi ekonomik müdahalelerle savaşın yarattığı enflasyonun ve darlığın önünü almaya çalışırken, diğer yandan da sosyal politika tedbirleriyle savaşın getirdiği toplumsal sorunları hafifletmeye çalıştı. Fakat gerek sosyal politika tedbirlerine tahsis edilen mali kaynakların ihtiyaca kâfi gelmemesi, gerek yeterli nitelikte ve sayıda personele ve donanıma sahip olunmaması, gerekse devlet teşkilatının organizasyonel yetersizlikleri nedeniyle hükümet savaşın neden olduğu veya ağırlaştırdığı toplumsal problemleri hafifletmekte çok etkili olamadı.

Sonuçta, savaş yılları toplumun sıkıntılarının ve sorunlarının arttığı bir dönem oldu. Hayat standartlarının kötüleşmesi insanları hastalıklara karşı daha zayıf hâle düşürdü. Tifüs, tifo, verem, sıtma, kısmen de çiçek gibi salgın hastalıklarda, kalp ve sindirim sistemi rahatsızlıklarında artış görüldü. Hayat pahalılığı ve artan

kiralar dolayısıyla barınma maliyetinden ve kiracıların baskısından kurtulmak isteyen dar gelirli ve fakir insanlar gecekondu inşa etmeye başladı. Savaş aileyi de sarstı. Erkeklerin askere alınması yüzünden, kadınlar ve çocuklar çalışma hayatına daha hızlı ve kontrolsüz olarak girmeye başladı. Boşanma vakaları Cumhuriyet tarihinin en yüksek oranlarına ulaştı. Fakir kesimlerin çocukları anne ve babalarının daha fazla çalışmak zorunda kalması ve erkek büyüklerinin askerde olması dolayısıyla ailelerinin kontrolünden uzaklaşma eğilimine girdi. Giderek daha kontrolsüz bir şekilde ve elverişsiz koşullarda çalışma yaşamına dâhil olan çocukların eğitimleri aksadı. Küçük çocuklar daha yaygın bir hale gelen salgın hastalıkların kurbanı oldu. Çocuklar arasında verem salgını patladı. Bebek ölümleri arttı. Anneleri çalışmak zorunda kaldığı için ya da aileleri tarafından terk edildikleri için, fakir aile çocukları arasında başıboşluk, "serserilik" ve dilencilik yaygınlaştı. Çocuklar arasında başta hırsızlık olmak üzere suçluluk oranları artış gösterdi.

Kitabın bu son ve uzun bölümünde savaş yıllarında artan toplumsal sorunlar, kitlelerin bu sorunlarla savaşımı ve hükümetin savaşın getirdiği toplumsal sorunları hafifletmek amacıyla uyguladığı sosyal politika tedbirleri üzerinde durulacak. Sosyal politika tedbirlerinin ardında yatan amaçlardan ve kanun metinlerinden ziyade, bu politikaların nasıl uygulandıkları, toplumun ihtiyacını ne ölçüde karşılayabildikleri ve toplum tarafından nasıl algılandıkları anlatılacak.

Bu bölümde vurgulanacak olan temel noktalar şunlar: Genelde savaş yıllarında memurlara yapılan sosyal yardımların onları memnun ettiği, böylece memurların siyasi iktidara yakın bir aristokratik kesim oluşturduğu yolunda yaygın bir kanı vardır. Bu kanı, memurlara yapılan yardımlarla ilgili mevzuat üzerinden yapılmış acele bir değerlendirmenin sonucudur. Ancak yardımların uygulanmasına ve memurlar tarafından nasıl algılandığına bakıldığında memurların hiç de etkili bir şekilde korunmadıkları ve durumlarından sanıldığı kadar memnun olmadıkları görülecektir.

Bu bölümde vurgulanacak temel noktalardan birisi de savaşın hemen sonrasında sosyal politikaya artan ilginin ve bu alandaki reformların, savaş yıllarında devletin hafifletmekte bile aciz kaldığı toplumsal sorunlar, toplumsal ihtiyaç ve talepler ışığında anlaşılması gerektiğidir. Savaşın sillesini yiyen fakir ve dar gelirli insanlar karşılaştıkları sorunlar karşısında devletin sosyal desteğinin yetersiz kalmasından oldukça muzdarip oldular. Fakat insanlar içinde bulundukları koşullar karşısında sessiz kalmadılar. Savaş yılları boyunca gerek gazetelere, gerekse CHP'ye yazdıkları dilekçe ve mektuplarla devletten daha etkin ve daha fazla sosyal politika önlemleri talep ettiler; bu konudaki yetersizlikleri ve eksikleri eleştirerek şikâyetlerini dile getirdiler. Savaş yıllarında sosyal politika alanında devlet kapasitesinin yetersizliği kamuoyunda yaygın bir eleştiri konusu oldu. Devletin ve gönüllü sosyal yardım kuruluşlarının faaliyetlerinin artan yoksulluk ve toplumsal sorunlar karşısında etkisiz kalması, sosyal politikanın devlet tarafından daha etkin bir şekilde yürütülmesi gerektiğini savunan bir kamuoyu oluşmasına neden oldu.

Bu durum ayrıca, bu bölümde altını çizmek istediğim diğer bir noktayı, yani söylemsel düzeyde güçlü ve popülist bir devlet olarak görülen Tek Parti devletinin sanıldığı kadar güçlü ve popülist olmadığını ve devletin sosyal politika alanındaki pratiklerinin halkçı ideolojiyle uzaktan yakından bir ilgisi olmadığını ortaya koydu. Öte yandan, savaş yıllarındaki ekonomik sıkıntıların tahammül edilebilir bir seviyeye indirilmesi ve toplumsal dengelerin korunması için devlet, sosyal yardımla ilgilenen dernekleri teşvik etti. Lokal ve palyatif bir etkiye sahip olan ve düşük bütçelerle gerçekleştirilen bu faaliyetler devlet hazinesini sosyal politikaların mali yükünden kurtarmak açısından işlevsel görülüyordu. Dolayısıyla, burada ileri sürülecek iddialardan biri de, erken Cumhuriyet dönemi siyasetinin "devlet-sivil toplum çatışması" çerçevesinde yorumlanmasının tartışmaya açık olduğudur. İktidarın meşruiyeti ve devletin gücü açısından sosyal politikaya verilen öneme rağmen, günümüzün neoliberal politikaları gibi, bütçedeki sosyal harcamalar olabildiğince kısıtlı tutulurken, sosyal yardım dernek-

leri teşvik edilecekti. Yani, devlet sosyal siyaset alanındaki sivil toplumsal alanı genişletecekti.

Sosyal Politika: Kavramsal Bir Çerçeve

Modernleşmeci paradigmanın hâkim olduğu literatürde sosyal devlet ve sosyal politika uygulamaları genelde modernleşme sürecinin ve insanlığın özgürleşme serüveninin bir parçası olarak görüldü; eşitlikçi, sosyal adaletçi ve toplumcu yönleri olan uygulamalar olarak algılandı.[1] Özcü ve teleolojik niteliklere sahip olan modernleşme paradigması içinde sosyal politika uygulamalarının aktörleri ve onların amaçları pek sorgulanmadı. Bu bölümde ise, siyasal iktidarın sosyal politika uygulamaları iktidar ve meşruiyet inşası bağlamında ele alınacaktır.

1970'lerde Michel Foucault *Hapishanenin Doğuşu* adlı eserinde modernist özgürleşme tarihinin eleştirisi olarak, modernleşme sürecinin denetim, kontrol ve disipline etme boyutlarının nasıl geliştiğini ve çalıştığını gösterdi. Modern toplumu Jeremy Bentham'ın *panopticon* kavramıyla, herkesin gözlendiği ve disipline edildiği geniş bir hapishane olarak tasavvur etti. Bu anlamda, modern topluma egemen olan "sosyal kontrol" idi.[2] Foucault'nun ifadesiyle "özgürlükleri keşfeden "aydınlanma çağı", "disiplin"leri de keşfetmişti."[3]

Konuya özellikle Foucault'nun "sosyal kontrol" perspektifinden yaklaşanlar için, on dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren gelişmeye ve kurumsallaşmaya başlayan sosyal politikaların ardında yatan temel faktör devletin yönetim zihniyetindeki değişimdi. Buna göre toprak üzerinde hüküm sürmeyi hedefleyen teritoryal devletin tersine, modern devletlerde iktidar sahipleri nüfusa odaklanıyordu. Nüfusun kapasitesinin, üretim ve savaş gücünün artması için ve de

1 Bkz. Robert van Krieken, "Social Theory and Child Welfare", *Theory and Society*, no. 15 (Mayıs 1986), s. 401; George Steintmetz, *Regulating The Social: The Welfare State and Local Politics in Imperial Germany* (Princeton: Princeton University Press, 1993), s. 31.

2 Bkz. Michel Foucault, *Hapishanenin Doğuşu* (Ankara: İmge Kitabevi, 2000).

3 *a.e.*, s. 325.

siyasi iktidarın meşruiyeti için toplumun refahını hedefliyorlardı.[4] Ayrıca nüfus, artık sadece ceza ve baskı yoluyla disipline edilmiyordu; daha etkili sosyal mekanizmalarla kontrol altında tutuluyordu. Sosyal kontrol doktorlar, öğretmenler, ıslahevleri, okullar, hastaneler, kreşler gibi toplumun içine yayılmış çok sayıda mikro gözetleme ve disipline etme aracı tarafından yürütülüyordu.[5] Foucault'nun "normallik yargıçları" da dediği bu araçlar kelimenin geniş anlamıyla "polis" olarak adlandırılabilirdi.[6] Böylece toplumsal refah, modern devlet için devletin meşruiyetinin ve gücünün vazgeçilmez bir unsuru haline geliyordu.[7]

Bir başka deyişle, modern çağda, hükümetler artık sadece kendilerine itaat edilmesiyle tatmin olmamakta, daha geniş ve üretken bir nüfusu hedeflemekteydi. Dolayısıyla hükümetler insani amaçlardan ziyade kendi güçlerini pekiştirmek ve iktidarlarını meşrulaştırmak için nüfusun refahının ve sağlık koşullarının yükseltilmesiyle ilgileniyordu. Modern dönemde devletin gücü, zorlamadan ve baskıdan değil, toplumsal potansiyeli kullanmaktan ve geliştirmekten geçiyordu.[8] Devletin varlığının temelleri, nüfusun tamamının ve her bireyinin üretken ve güçlü olmasında yatıyordu.[9] Devletin toplumsal refaha ilişkin her şeyin düzenlenmesini hedefleyen sosyal politikalarının ardında aslında onun kendi gücünü ve iktidarını tahkim etme amacı vardı.[10]

Bu yaklaşım doğrultusunda Batılı tarihçiler sosyal politikaların ve sosyal yardım faaliyetlerinin tarihini, daha genel ifade etmek gerekirse sosyal devletin tarihini, insani ve demokratik bir gelişim süreciyle

---

4 Michel Foucault, "Governmentality", *The Foucault Effect: Studies on Governmentality*, Graham Burchell, Colin Gordon ve Peter Miller (ed.) (Chicago: The University of Chicago Press, 1991).

5 Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, s. 440.

6 Rabinow, *The Foucault Reader*, s. 277.

7 Colin Jones ve Roy Porter, "Introduction", *Reassessing Foucault: Power, Medicine and the Body*, Colin Jones ve Roy Porter (ed.) (New York, Routledge, 1998), s. 1-2.

8 Randal McGowen, "Power and Humanity, or Foucault Among Historians", *Reassessing Foucault: Power, Medicine and the Body*, Colin Jones ve Roy Porter (ed.) (New York: Routledge, 1998), s. 99.

9 Gordon, *a.g.e.*, s. 10.

10 Jacques Danzelot, *The Policing of Families* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1997), s. 7.

ilişkilendirmek yerine, sosyal kontrol, iktidar ilişkileri ve meşruiyetin inşası bağlamında ele almaya başladılar. Örneğin Steintmetz'e göre sosyal politikanın anavatanı Almanya'da, sosyal politika tedbirlerinin artması ve olgunlaşması işçi sorunu ve sosyal risk unsurlarının artması, bu anlamda siyasi iktidarın toplumsal düzeni, dolayısıyla kendi iktidarını ve meşruiyetini koruma güdüsüyle ilgiliydi.[11] On dokuzuncu yüzyıl ortalarında Almanya'da devrimci dalgalanmaların ve toplumsal huzursuzlukların üst sınıflar arasında yarattığı endişe, sosyal politika tedbirlerinin ardındaki temel dinamikti.[12] 1840'larda sosyal devrim ihtimali siyasi elitlerin kâbusu haline gelmişti. Sanayi işçileri burjuvaziye ve toplumsal düzene yönelik en önemli tehdit unsuru olarak görülüyordu.[13] Elitlerin toplumsal altüst oluşlardan ve devrimden duydukları korku, sosyal politika tedbirlerinin ortaya çıkmasını sağladı.[14] Gordon ve Danzelot'ya göre Fransa'da da sosyal politika toplumsal dengelerin muhafaza edilerek karşı-devrimci tehlikenin önlenmesinde temel araç olarak gündeme gelmişti.[15] Dorothy Porter'a göre ise Amerika'da 1877 ile 1892 yılları arasındaki büyük grev dalgaları ve Başkan Garfield'e yapılan suikast sonucu ortaya çıkan toplumsal kargaşa nedeniyle sosyal reformlar zorunlu hâle gelmişti.[16] On dokuzuncu yüzyıl sonunda ortaya çıkan birçok sosyal reform hareketi toplumsal krizleri hafifletmeyi ve anarşiyi önlemeyi hedefliyordu.[17] Ayrıca nüfus miktarına ve kalitesine ilişkin kaygılar da anne ve çocuğa ilişkin sosyal politikaların oluşmasını sağladı.[18]

İki ünlü sosyal politika uzmanı Piven ve Cloward, sosyal yardım programlarının toplumsal huzursuzlukları önleme ve toplumsal dengeleri korumada önemli bir fonksiyona sahip olduğunu iddia

11 George Steintmetz, *Regulating The Social: The Welfare State and Local Politics in Imperial Germany* (Princeton: Princeton University Press, 1993), s. 46.

12 *a.e.*, s. 47.

13 *a.e.*, s. 60.

14 *a.e.*, s. 69.

15 Jacques Danzelot, "The Mobilization of Society", *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, Graham Burchell, Colin Gordon ve Peter Miller (ed.) (Chicago: The University of Chicago Press, 1991), s. 171-174.

16 Dorothy Porter, *Health, Civilization and the State, A History of Public Health From Ancient to Modern Times* (New York: Routledge, 1999), s. 155.

17 *a.e.*, s. 156.

18 Danzelot, *a.g.e.*, s. 172.

etmiştir.[19] Son yıllarda Osmanlı tarihçiliğinde de II. Abdülhamid dönemi ve İkinci Meşrutiyet dönemi sosyal politika uygulamalarının siyasi iktidarın sosyal kontrol, meşruiyet, güç ve nüfusun üretkenliğini artırma aracı olarak kavramsallaştırılması gerektiği önerilmiştir.[20]

Öte yandan, sosyal politika uygulamalarının toplumsal ihtiyaçlardan ve taleplerden izole bir biçimde sadece siyasal iktidar tarafından tasarlandığını düşünmek de mümkün değildir. İktidar sahipleri ve sosyal yardım faaliyetlerinin uygulayıcıları dışında, bu sürecin diğer bir dinamiği de sosyal politikanın hedefi olan kitlelerdir. Dahası siyasi iktidarı, meşruiyetini korumak için sosyal politika tedbirleri tasarlamaya zorlamaları nedeniyle, toplumun sosyal politikanın ortaya çıkışında etkin bir role sahip olduğu düşünülebilir. Yukarıdaki tarihsel örneklerde görüldüğü gibi, iktidar sahiplerini "tehdit eden" ve siyasal risk unsurları haline gelen toplumsal hoşnutsuzluklar ve başkaldırılar, kısaca toplum faktörü sosyal politikaların ortaya çıkmasında büyük bir rol oynamıştır.

Sosyal politika uygulamalarının bütünsel olarak anlaşılmasında dikkate alınması gereken diğer bir husus da, devletin, tasarladığı sosyal politikaları hayata geçirmek için sahip olduğu kapasitedir. Bu nedenle, sadece devlet yöneticilerinin sosyal politikaya dair söylemlerini ve niyetlerini dikkate almak, amaçlananlar ile yapılanlar arasındaki farkın gözden kaçırılmasına ve tarihsel gerçekliğin çarpıtılmasına yol açabilir. Bu tür bir yaklaşım amaçların ve söylemin rolünü abartarak, gündelik yaşamın gerçeklerini ihmal eder.[21]

Bu anlamda, sosyal politikaların uygulanması devletin altyapısal gücü ve kapasitesiyle yakından ilgilidir.[22] Örneğin Colin

19 Stanley Eitzen, *Social Problems* (Boston: Allyn & Bacon Inc., 1980), s. 355-356.

20 Bkz. Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet, 1876-1914*.

21 Dinges, "The Reception of Michel Foucault's Ideas on Social Discipline, Mental Asylums, Hospitals and the Medical Profession in German Historiography", s. 195-197.

22 Bkz. Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*, s. 114. Kitapta Osmanlı Devleti'nin sosyal alana müdahale etme kapasitesinin diğer ülkelerle karşılaştırılması sonucunda, Osmanlı'nın çok düşük bir kapasiteye sahip olduğu belirtilmektedir. Örneğin, Darülaceze'nin 1.000 kişilik kapasitesinin Paris'teki yoksullar evinin on sekizinci yüzyıldaki 8-9 bin kişilik kapasitesiyle karşılaştırılması oldukça çarpıcıdır. Bkz. *a.e.*, s. 87.

Gordon, istatistiğin modern devlet için sosyal kontrolü sağlamada oldukça önemli bir araç olduğunu belirtir.[23] Ayrıca, kitabın ilk bölümünde ifade edildiği gibi, Michael Mann ve Joel S. Migdal gibi siyaset bilimciler devletin gücünün ve sosyal kontrolün belirli bir altyapıyı ve donanımı gerektirdiğini belirtmişlerdir. Dolayısıyla, sosyal kontrol sürecinin, devletin gücünün ve devlet-toplum ilişkilerinin analizinde, devletin altyapısal donanımı ve kapasitesi en başta dikkate alınması gereken faktörlerdendir.

Savaş, CHP ve Sosyal Politika

Savaş yıllarında yaşanan ekonomik sıkıntılar karşısında CHP hükümetleri çeşitli sosyal politika önlemleri aldı. Dar ve sabit gelirlilere, yoksullara yardımda bulundu. Toplumsal sağlık ve hijyen alanında çeşitli girişimlerde bulundu. Sosyal yardım faaliyetlerini yürütürken gönüllü hayır kuruluşlarıyla işbirliği yaparak ve onları destekleyerek, savaşın ve devlet politikalarının yarattığı olumsuz sosyal ve ekonomik koşulların hafifletilmesi için çalıştı. Savaş döneminin getirdiği sorunları hafifletmek için gösterilen çabaların ardında yatan temel güdü ise, sosyal kontrolü sağlayarak, savaş döneminde artmış olan yoksulluğun ve eşitsizliklerin sosyal ve siyasi bir risk unsuru olmasını önlemek ve siyasi iktidarın meşruiyetini ve gücünü muhafaza etmek, işgücünün yeniden üretimini sağlamaktı. Sağlık ve eğitim sisteminin gelişmesi, nüfusun artması ve müreffeh hâle gelmesi, modern bir devlet olarak Cumhuriyet rejimi ve CHP için başından beri bir itibar ve meşruiyet kaynağı olarak görülmüştü. CHP'li yöneticiler, sosyal refahın her zaman birinci planda olduğu ve bu alandaki birçok gelişmenin CHP'nin tek başına siyasi iktidar olduğu Cumhuriyet rejimiyle sağlandığını vurguluyorlardı.[24] CHP, sosyal politika tedbirlerini ve sosyal refahın artırılmasını

23 Ian Hacking, "How Should We Do The History of Statistics," *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, Graham Burchell, Colin Gordon ve Peter Miller (ed.) (Chicago: The University of Chicago Press, 1991), s. 181-195.

24 Örneğin bkz. *T.C. Devlet Yıllığı, 1944-1945* (Ankara: Başbakanlık Basım ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayınları, 1945), s. 208-216. Yıllıkta, Cumhuriyet rejiminin ülkeye kattıkları arasında sağlık, eğitim, nüfus siyaseti alanındaki başarılar sayılıp dökülmektedir.

meşruiyetinin ve gücünün temellerinden biri olarak görüyordu. Bu anlamda savaştan önce de programında bu konuda önemli maddeler vardı.

1931'de kabul edilen parti programının altıncı bölümü, "İçtimai Hayat ve Umumî Sıhhat" başlığı altında, aile nüfusunu artırmayı, çocukların, kimsesizlerin ve muhtaçların sağlığını ve güvenliğini sağlamayı, sıtma, verem, frengi başta olmak üzere salgın hastalıklarla savaşı partinin temel görevlerinden sayıyor ve bu konudaki başarıların genişletileceğini vaat ediyordu.[25]

Savaşın ekonomik yaşamdaki olumsuz etkileri karşısında, CHP'nin toplumsal sorunlarla ilgili kaygıları arttı. Bu doğrultuda CHP, toplumsal dengelerin sarsılmasını önlemeyi, ekonomik güçlükler karşısında kitlelerin "*tahammüllerini muhafaza etme*"yi, hoşnutsuzlukların artmasını ve devletin itibarının ve meşruiyetinin zarar görmesini engellemeyi temel bir hedef olarak belirledi. CHP'nin savaş yıllarında kabul edilen yeni programının 37. maddesinde görülebileceği gibi, devlet politikalarının ve savaşın fakir ve ücretli kitleler için yarattığı ekonomik yükü gidermekten ziyade, bu yükü onlar için taşınabilir hâle getirmek, hükümetin temel amaçlarından biri oldu:

> Harp zamanının büyük sıkıntıları başlıca şehirlere, mal sahiplerine, dar ve sabit gelirlilere çarpmıştır. Vatandaşların tahammüllerini muhafaza etmek ve güçlerini artırmak tedbirleri Hükûmetin başlıca işlerinden biri olacaktır.[26]

Savaş yıllarında artan sosyal ve ekonomik sorunlar karşısında sosyal politika, CHP'li politikacılar tarafından düzenin ve istikrarın temel sigortası olarak algılanıyordu. Çalışma dergisindeki bir yazıda CHP milletvekili ve aynı zamanda hukuk doçenti olan Necmi Osten sosyal politikanın, sosyal barışın temel şartı olduğunu

25 Mete Tunçay, *Türkiye'de Tek Parti İdaresinin Kurulması (1923-1931)* (Ankara: Yurt Yayınları, 1981), s. 453.

26 *CHP Program ve Nizamname* (Ankara: Zerbamat Basımevi, 1943).

yazıyordu. Ona göre, sosyal barışın bir bedeli vardı. Toplumsal dengelerin sarsılmaması için sosyal harcamalar yapılmalıydı:

> Barış öyle bir metadır ki, her kıymetli eşya gibi ancak bir bedel karşılığında elde edilebilir. Bu da, bir şeyden fedakârlık yapmakla olur. Her iyi şeyin, parası olan tarafından tediye edilerek temin edilmesi gibi, barış bedelinin de serveti olan tarafından ödenmesi gayet tabiidir.[27]

Savaş yıllarında birçok gazeteci ve yazar, hayat pahalılığının ve devletin bunu önlemekteki başarısızlığının topluma verdiği zararların giderilmesinde sosyal yardımların önemli bir rol oynayabileceğini ifade ediyordu. Örneğin, Ahmet Emin Yalman *Vatan* gazetesinde, hükümetin yolsuzluğu ve hayat pahalılığını önlemedeki başarısızlığının getirebileceği sosyal problemlerin ve hoşnutsuzlukların ancak sosyal yardımlar ile hafifletilebileceğini belirtiyor, sosyal yardımın varlıklı kesimlerin huzuru için şart olduğunu öne sürüyordu. Sosyal yardımların bir başka işlevi de devletin ekonomiye gerektiği gibi müdahale edememesinden doğan handikapları gidermesiydi. Yalman, özellikle servet sahibi insanlara seslenerek, onları kendi menfaatleri namına, sosyal yardım faaliyetlerinin genişletilmesine çağırıyordu:

> Modern manada teşkilat kuramadığımıza, hakiki vurguncunun, ahlaksızın, maskeli hırsızın başını ezemediğimize göre hiç olmazsa eski usullerle tesanüt kurmağa ve varlıklı ile yoksul arasında muvazene aramağa mecburuz. İçtimai tesanüt ve yardım hissi, eski asırlardan beri Türk cemiyetinin en necip vasıflarından biridir. Bugün de aynı tarzda düşünmek ve aynı şeyleri yapmak, varlıklı adamlar için yalnız bir insanlık borcu değildir, aynı zamanda kendi menfaatlerinin de icabıdır. Biri yiyen, biri bakan bir muhit içinde günün birinde mutlaka kıyamet kopar. Kıyametleri önlemenin çaresini içtimai tesanütte, zenginin fakiri düşünmesinde, aradaki mesafeyi ve uçurumu azaltmağa ve doldurmağa kendi menfaati bakımından da gayret etmesinde aramak lazımdır.[28]

---

27 Necmi Osten, "Sosyal Politika ve Barış", *Çalışma*, no. 11 (1946), s. 18.
28 *Vatan*, 18.01.1944.

Savaş yıllarında sosyal yardım faaliyetlerinin genişlemesini teşvik için Türk tarihinin temelinde yardımlaşma ve dayanışma duygularının yattığı şeklinde propagandalar yapıldı. Yalman'ın yukarıdaki ifadesinden görülebileceği üzere, "*İçtimai tesanüt ve yardım hissi, eski asırlardan beri Türk cemiyetinin en necip vasıflarından biri*" olarak tanımlanıyordu. 1944 yılında radyoda ve basında Türklerdeki ve Doğu medeniyetlerindeki sosyal yardım ruhu üzerine yapılan değinilere sıklıkla rastlanmaktaydı. *Türksözü* gazetesinde, M. E. Aktan "*İçtimai yardım fikrinin eski çağlardan bu yana en çok Türklerde yerleşmiş ve geniş mikyasta tatbik edilmiş olduğunu*" belirtiyordu.[29]

Ayrıca, kitlelerin içinde bulunduğu kötü ekonomik koşullar, savaş döneminde askeri açıdan oldukça zayıf olan, denge politikası izleyen CHP hükümeti için dış politika ve bununla bağlantılı iç politika açısından bir risk unsuruydu.[30] Falih Rıfkı Atay'a göre, "*Cephe gerisi propaganda ile ruhundan, açlık ve kıtlık tazyiki ile midesinden vurulur*"du.[31] Buna göre, darlığın ve yoksulluğun önlenmesi konusundaki sosyal yardım uygulamaları, cephe gerisinde devletin bekası için bir savaş stratejisi olarak algılanmaktaydı.

Siyasi iktidar açısından siyasi ve toplumsal düzenin dayandığı ahlaki normların pratikte sorgulandığı bir durum olarak yoksulluk ve açlık tehlikesi önlenmeliydi. İsmet İnönü'ye göre, "*Harp belalarından olan darlık ve pahalılık, vücutlar üzerinde olduğundan ziyade ahlak üzerinde sarsıntılarını hissettiriyor*"du.[32] Falif Rıfkı Atay'a göre ise, geçim sıkıntısı ahlak buhranı demekti. Bu sorunun çözülememesi devletin karşılaşabileceği en büyük tehditlerden biriydi. Atay'ın ifadeleri ile, "*Geçim sıkıntısına pek az ahlak dayana-*

29 "Şarkta Sosyal Yardım", *Yeni Adana*, 07.11.1944.

30 Savaş yıllarında Türk dış politikası için bkz. Mehmet Gönlübol, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 1996), s. 137-190. Mustafa Aydın, "İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye, 1939-1945", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, 1919-1980*, c. 1, Baskın Oran (der.) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), s. 399-478.

31 Falih Rıfkı Atay, "İaşeye Dair Tedbirler", 17 Şubat 1941 tarihli *Ulus*'tan aktaran *AT*, no. 87 (Şubat 1941), s. 13.

32 "Milli Şef İsmet İnönü'nün Türk Gençliğine Hitabesi", *AT*, no. 102 (Mayıs 1942), s. 19.

bilir"di.[33] "*Anarşi, çatısız aile, kömürsüz ocak, mektepsiz çocuk, hekimsiz ve ilaçsız hasta demek*"ti.[34] Başvekil Refik Saydam da, zaruri ihtiyaçlarını karşılayamayan insanlarda moral değerlerin ortadan kalkabileceğinden şu şekilde söz ediyordu:

> Asgari ihtiyacını olsun fasılasız ve dağdağasız, endişesiz ve düşüncesiz temin edemiyen insanlarda manevi kuvvet aramak beyhude zahmete girişmektir. Her gün "Yarınki maişetimi nasıl temin edeceğim?" füturu içinde bulunan ve bunalan bir insan, insanlıktan çıkmış aciz ve perişan, hissiz ve şuursuz bir mahluktan başka bir şey değildir.[35]

Bu doğrultuda, dönemin ünlü sosyologlarından olan Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "*Evlerimizin idaresi, bilhassa alt tabakalara mensup, sabit gelirli ailelerin iktisadi düzeni, aile reisleriyle birlikte siyasi otoriteyi de yakından alakalandırıyor*"[36] diyerek, kitlelerin sosyal ve ekonomik koşullarının siyasal iktidar açısından ne kadar önemli olduğunu ve bu alanın iktidar tarafından gözden kaçırılmaması gerektiğini belirtiyordu.

Sosyal politikanın ve sosyal refah uygulamalarının ardındaki bir başka kaygı devlet gücünün ve onun temellerinden biri sayılan ekonomik üretkenliğin artırılmasıydı. Devlet memurlarının ve işçilerin verimli bir biçimde çalışmaları devlet politikalarının başarıyla hayata geçirilebilmesi ve üretimde verimliliğin artması gibi yönlerden sosyal politika tedbirleri gerekli görülmekteydi. Devlet politikalarının pratikte yürütülmesinin temel ajanları olan memurların, hayatta kalma stratejisi olarak sık sık rüşvet, aşırma ve zimmete geçirme gibi yollara başvurmaları bu kaygıları artırıyordu.[37]

---

33 Falih Rıfkı Atay, *Pazar Konuşmaları, 1941-1950* (İstanbul: Dünya Matbaası, 1965), s. 298.

34 *a.e.*, s. 37.

35 "Başvekilin Yeni Nutku", 8 Sonkanun 1941 tarihli *Tasviri Efkar*'dan aktaran *AT*, no. 86 (Ocak 1941).

36 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Bugünkü Harp ve İstihlâk Nazariyesi", *Cumhuriyet*, 07.09.1943.

37 Dönemin gazetelerinde rüşvet alan, mal aşıran, yolsuzluklara bulaşan, işini yavaştan alan memurlarla ilgili birçok habere rastlamak mümkündür. "Toprak Ofisten 4800 Kilo Buğday Saklamışlar", *Vatan*, 09.10.1943; "Bir Mağazadan Zorla Para Almak

Devlet memurlarının geçim darlığı nedeniyle bu tür davranışlar sergilemeleri, politikaların uygulanmasını aksatabiliyordu. Örneğin, ihtikârla mücadele, fiyat murakabesi, karne uygulaması, vergilerin tarhı ve tahsili, iş mükellefiyeti uygulaması ve birçok idari işin yürütülmesi, çeşitli yolsuzluklar yüzünden gerektiği gibi yerine getirilemiyordu.

Ayrıca, devlet çalışanlarının bu davranışları, toplumun gündelik yaşam içinde kanunlara ve devlet politikalarına karşı gösterdiği direnişin başarılı olmasında da rol oynuyordu. TMO'daki yolsuzluklar, memurların rüşvete başvurmaları, köylüyle beraber olup vergi kaçakçılığında rol almaları devletin vergi gelirlerini azaltıyordu. İşte bu noktada, memurların devlete sadık bir biçimde görevlerini icra etmeleri için savaşın getirdiği zor koşullara "tahammül güçlerinin artırılması" gerekiyordu. Gerçekten, CHP'nin memurlar arasında yayılan yolsuzluklarla mücadele için kurduğu komisyona göre, memurlar hayat pahalılığının baskısıyla, geçimlerini sürdürebilmek için yolsuzluğa başvuruyorlardı. Bu nedenle, memurların vazifelerini etkin bir şekilde gerçekleştirebilmesi için

İsteyen Bir Zabıta Memuru", *Vatan*, 26.10.1943; "Asker Ailelerinin Parasını İhtilas Eden Bir Memur Tevkif Olundu", *Vatan*, 11.11.1943; "Rüşvet Alan Bir Temyiz Mahkemesi Katibi", *Vatan*, 20.11.1943; "Kumkapı Nahiyesinde Geniş Karne Yolsuzluğu", *Vatan*, 22.11.1943; "Yerli Mallar Pazarında Kaput Bezi Sahtekarlığı", *Vatan*, 24.11.1943; "Bir Birlik Reisi Daha Tevkif Edildi", *Vatan*, 06.12.1943; "Gümrük Antrepolarında Hırsızlık Almış Yürümüş", *Vatan*, 09.07.1943; "İnhisarlarda Yolsuzluk", *Vatan*, 18.07.1943; "Rüşvet Alan Bir Memur 6 Ay Hapse Mahkum Edildi", *Vatan*, 27.02.1943; "Yerli Mallar Pazarında Bir Rüşvet Teklifi Hikayesi", *Vatan*, 17.02.1943; "Ortaköy'de Bir İaşe Memuru Tevkif Edildi", *Vatan*, 11.02.1943; "İşten El Çektirilen Murakabe Memurları", *Tan*, 11.10.1941; "Üniversitenin Kömürünü Satan Mutemet", *Tan*, 09.07.1944; "Yedi Birlik Reisi ve Azası Korunma Mahkemesine Verildi", *Tan*, 08.07.1944; "Parayı Yutan Ormancı", *Tan*, 02.07.1944; "Reşadiye'deki Ofis Şubesinde Meydana Çıkan Yolsuzluklar", *Tan*, 07.06.1944; "Yüzbinlerce Liralık Yeni Bir Yolsuzluk", *Tan*, 27.04.1944; "Bir Nahiye Müdürü ile 3 Nüfus Müdürü Adliyeye Verildi", *Tan*, 26.02.1944. Dönemin gazetelerinden bunun gibi daha birçok haber izlenebilir. *Tan*'ın 28 Ocak 1944 tarihli haberinde, rüşvet nedeniyle işlerine son verilen memurlarla ilgili bilgiler vardır. Buna göre, Nafia Vekâleti yalnız rüşvet ve benzeri hareketlerden 46 memuru mahkemeye vermiştir. Gümrük ve İnhisarlar Vekâleti'nden 62, İnhisarlar İdaresi'nden 26 memur, Gümrüklerden 328 gümrük muhafaza memuru mahkemeye verilmiştir. Münakalat Vekâleti'nin Denizyolları İşletmesi'nden rüşvet ve benzeri suçlardan soruşturma açtığı 65 memur ihraç edilmiştir... PTT'de 205 memur mahkemeye sevk edilmiş, Demiryolları'nda zanlı 298 kişiden, 43'ü mahkûm edilmiş, geri kalanı ihraç edilmiştir. Maliye'de 18 kişi aynı suçtan soruşturmaya alınmıştır.

yaşam şartlarını iyileştirmek gerektiği belirtiliyordu.[38] Komisyonun raporuna göre, devlet memurlarına yönelik sosyal yardımların temel hedeflerinden biri, memurlar arasındaki rüşvet ve suiistimalleri ortadan kaldırmaktı.[39]

Bir devlet memuru tarafından CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'a gönderilen bir mektupta dar gelirli devlet memurlarının içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılardan dolayı görevlerini çeşitli şekillerde kötüye kullandıklarından, "hediye" kabul ettiklerinden söz edilmektedir. Mektupta, bu tür davranışların, devletin hayat pahalılığını önlemesiyle ve sosyal yardımlarla önlenebileceği ifade ediliyordu.[40]

İzmir milletvekillerinin seçim bölgesi raporunda da, dar gelirli devlet memurlarının kötü ekonomik şartlar içinde bulunmaları nedeniyle dürüstlükten ayrılmamaları için kendilerine yardım edilmesi gerektiği belirtiliyordu.[41] *Tan* gazetesinde yayınlanan "Memurları Korumak ve Daha Verimli Hâle Getirmek Lazımdır" adlı bir yazıda ise, "*devlet makinesinin daha iyi işlemesi açısından*" devlet memurlarının ekonomik durumlarının düzeltilmesi gerektiği belirtiliyordu.[42] Ahmet Emin Yalman da 1944'te yazdığı *Yarının Türkiye'sine Seyahat* adlı kitabında, devlet memurunun verimli bir şekilde çalışabilmesi, fedakârca ve idealistçe davranabilmesi için ekonomik koşullarının iyileştirilmesinin bir zorunluluk olduğuna işaret ediyordu.[43]

Aynı mantık kamuda istihdam edilen işçilerin yönetimi açısından da geçerliydi. Örneğin, gerek devlet fabrikaları için, gerek özel sektör için önemli bir enerji kaynağı olan ve şehirlerdeki yakacak sorununun giderilmesi açısından şiddetle ihtiyaç duyulan kömürün üretiminde verimliliğin sağlanması için kömür havzasında çalışan

38 Zekeriya Sertel, "Suiistimalin Kökünü Kurutmak Lazımdır", *Tan*, 30.01.1944.
39 Zekeriya Sertel, "Suiistimal ve Vurgun İşinde", *Tan*, 29.01.1944.
40 Memduh Şevket Esendal'a Gelen Mektup ve Şikâyet Dilekçeleri, 03.05.1945, BCA CHPK [No. 490.1 / 50.199.3].
41 İzmir Mebuslarının 04.09.1943 Tarihli Tetkiklerine Dair Rapor, BCA CHPK [No. 490.1 / 510.2050.1].
42 "Memurları Korumak ve Daha Verimli Hâle Getirmek Lazımdır", *Tan*, 26.05.1944.
43 Ahmet Emin Yalman, *Yarının Türkiye'sine Seyahat* (İstanbul: Vatan Matbaası, 1944), s. 153.

işçilere yüksek kalorili sıcak yemek verilmesi ve işçi sağlığının daha fazla gözetilmesi gerektiği belirtiliyordu. Beden kuvvetiyle çalışan işçi, karnı doymaz ve kuvvetten düşerse iş verimi azalırdı.[44] Ayrıca, bir önceki bölümde de ifade edildiği gibi, yüksek işçi devir oranlarının önlenerek işletme maliyetlerinin azaltılması, üretim sürecinin devamlılığının ve verimliliğinin sağlanması için çeşitli sosyal tedbirler alınması gerektiği ifade ediliyordu.

Ankara Halkevi'nin yayın organı olan *Ülkü*'nün her sayısında, bir sosyal yardım bölümü yer alıyordu. Bu bölümde, sosyal yardımların öneminden, nasıl ve kimlere yapılması gerektiğinden ve Halkevi Sosyal Yardım Şubesi'nin faaliyetlerinden söz ediliyordu. *Ülkü*'ye göre sosyal yardımların asıl amacı insanları topluma faydalı hâle getirmek olduğundan, sosyal yardım yapılırken gelecekte topluma faydalı olması beklenenlere öncelik verilmeliydi. Sosyal yardımlarda, yardımı alanlardan ziyade "cemiyet"in ya da "umumun menafii" ön planda tutulmalıydı. Yardımların belirli bir getirisi olması gerekiyordu. Kendisi için değil, toplum için fayda üretecek olanlar öncelikli olarak yardım edilmesi gerekenlerdi. Görüldüğü gibi, sosyal yardım siyasi iktidar için hümanist ve eşitlikçi bir anlama sahip olmaktan ziyade, belirli bir fayda maliyet hesabını ifade ediyordu.[45]

Bu anlamda, yardımların bir hedefi de askeri seferberliğin sürekliliğiydi. Savaş döneminde askeri seferberlik dolayısıyla asker sayısı artmış, bir milyonu aşmıştı. Bu rakam, nüfusu on sekiz milyona yaklaşan ülkede hemen hemen her on sekiz kişiden birinin silahaltında olması demekti. Savaş yıllarında artan yoksulluk ve hayat pahalılığı karşısında, askerlerin geride bıraktıkları aileleri oldukça kötü bir duruma düşmüşlerdi. Dolayısıyla, asker aileleri sosyal yardımların hedef kitlelerinden biri oldu. Devlet ve çeşitli dernekler tarafından asker ailelerine ayni ve nakdi yardımlar yapıldı. Asker ailelerine yapılan yardımlar öncelikli olarak, seferber edilmiş olan askerlerin daha verimli birer savaş işçisi haline getirilmelerini hedefliyordu. Askerlerin akıllarının cephe gerisinde

44 "Hem Nalına Hem Mıhına, Büyük Şefin Emri", *Cumhuriyet*, 10.02.1939; "Tıp Kongresi", *Vatan*, 20.10.1943.

45 "Sosyal Yardım", *Ülkü* (Mart 1941), s. 65-66.

kalmaması için ailelerinin yaşam koşullarının belirli bir seviyede tutulması gerekiyordu. Bunun yanı sıra cephe gerisindeki toplumsal dengelerin korunması açısından da yoksul asker ailelerine yardım etmek gerekiyordu. Millet Meclisi'nde asker ailelerine yapılan yardımlar hakkında konuşan bir milletvekili, yardımların yapılış biçiminin oldukça önemli olduğunu söylüyordu. Bu yardımların erler tarafından da bilinmesi, onların orduya ve devlete karşı minnettarlık duygularını artıracaktı:

> Muhtaç asker ailelerimizin durumunu bizzat tetkik etmek için yapacakları temaslar öyle manevi mikyasla bir tesir yapar ki bunu maddi mikyasla ölçmiye imkân tasavvur edilemez. "Vali, kaymakam köyümüze kadar geldi. Halimiz sordu" diyen mektuplar erlerimizin gönlünde taşkın bir minnettarlık hissi uyandırır. Tatbikatta gösterilecek yakın alaka denilebilir ki memleketimizde şümullü bir içtimai tesanüt zihniyetinin yerleşmesine de yarayacaktır.[46]

Kâzım Karabekir ise, askerlerin geride bıraktıkları aileleriyle ilgili kaygı ve endişelerinin giderilmesinin ve böylelikle askerlerin morallerinin yüksek tutulmasının ülkenin savaş gücü açısından büyük bir önem taşıdığını belirtiyordu. Karabekir'in ifadesiyle:

> Behemehâl, ölüme gidecek olan adamın hâlet-i ruhiyesi "ailemi düşünüyorlar" olmalıdır. Yoksa "geride eğlence var, aileme taarruz var, aileme şunu bunu yapıyorlar" diye düşünen fertlerden mürekkep bir ordu asla yürümez.[47]

Sosyal politikanın ardındaki en önemli güdülerden biri kuşkusuz ülke nüfusunun artırılması, niteliğinin ve kalitesinin yükseltilmesiydi. CHP iktidarı nüfusun artmasına ve niteliğinin gelişmesine büyük önem atfediyordu. Zira Birinci Dünya Savaşı'nda ülke nüfusunun nitelik ve nicelik olarak uğradığı zayiat müthişti.

---

46 Hüseyin Sami, "Milli Tesanüt", 12 Ağustos 1941 tarihli *Ulus*'tan aktaran *AT*, no. 93 (Ağustos 1941), s. 18.

47 Kâzım Karabekir, *Ankara'da Savaş Rüzgarları, İkinci Dünya Savaşı*, yay. haz. Faruk Özerengin (İstanbul: Emre Yayınları, 2000), s. 423.

Türkiye, Avrupa ülkeleri arasında nüfus yoğunluğu en düşük ülkelerden biri olmuştu. Ayrıca Türkiye, nüfusunun önemli miktarlara varan vasıflı ve meslek sahibi kesimini bu savaşta yitirmişti. Lozan'da bile Anadolu'nun belirli bölgelerinde nüfus yoğunluğunun düşüklüğü, Türk heyetiyle pazarlık konusu yapılarak Türkiye'nin o bölgeler üzerindeki iddia ve talepleri karşısına konulmuştu. Bu anlamda nüfus artışı ve nüfusun vasıflı hâle getirilmesi CHP iktidarının ve ulus inşası sürecinin en temel bileşenlerinden biri olarak görülüyordu. Nüfusun artırılması ekonomi için işgücü, ordu için asker, siyasi rejim için meşruiyet ve prestij kaynağı olarak görülüyordu. Bu nedenle çoğalmak milli bir dava olarak telakki ediliyordu.

Bir "milli dava" olarak nüfus politikası özellikle Hıfzıssıhha Kanunu'na ve Belediye Kanunu'na yansımıştı. Hıfzıssıhha Kanunu'nun 3., 10., 18., 30., 33., 151., 153., 156., 157., 158., 159., 161. ve 162. maddeleri tam anlamıyla bir nüfus politikasının ana hatlarını çiziyordu. Bu maddelerde, "*doğumu tezyit, çocuk ölümünü tenkis edecek tedbirler*", "*çok çocuklu aileler ve gençlik hıfzıssıhhasına ait işler*", "*çocuk sıhhat ve bünyesinin muhafaza ve tekâmülüne ait tesisatın murakabesi*" gibi hükümler vardı. Belediye Kanunu'nun 15. ve 16. maddeleri de doğrudan doğruya nüfusun korunmasını ve nüfus artışını teşvik eden hükümlerle doluydu.[48]

Kuşkusuz kanunlardaki nüfus artışını teşvik eden hükümler savaş döneminin ürünü değildi, fakat savaş döneminde, nüfusun önemli bir savaş gücü ve emek gücü olarak algılandığı daha net bir biçimde ortaya çıkmış ve elitlerin söylemlerine yansımıştı. Örneğin, Falih Rıfkı Atay nüfus artışını milli bir dava olarak telakki ediyordu:

> Bütün milli davamız, yani kurtuluş davamız, nihayet iki kelime ile hülasa olunabilir: Çoğalmak ve kalkınmak. Türk adedini artırmak.[49]

48 Alâettin Cemil, "Kanunlarımızda Nüfusumuzu Teşvik Eden Hükümler", *Tan*, 15.02.1941.

49 Falih Rıfkı Atay, "Milli Davamız Çoğalmak", 21 İlkteşrin 1940 tarihli *Ulus*'tan aktaran *AT*, no. 83, s. 24.

Savaştan hemen sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk çalışma bakanı olacak Sadi Irmak ise, 1944 yılındaki bir yazısında, nüfus artışı konusunda milletler arasında kıyasıya bir rekabet olduğundan söz ediyor, nüfusun, devletlerin gücü için ne kadar önemli olduğuna değiniyordu. Irmak, "*Milletler arasında bir nüfus yarışı vardır ki bundan geri kalmamak bir ölüm dirim meselesidir*"[50] diye yazıyordu.

Nüfus, devlet için askeri gücün temel kaynağıydı. Özellikle erken Cumhuriyet döneminde Türk ordusunun teknik donanım olarak oldukça zayıf olduğu düşünülürse, nüfusa askeri bakımdan atfedilen önem daha iyi tahmin edilebilir. Nüfusun bir askeri güç unsuru olduğu, dönemin idarecileri tarafından açıkça ifade ediliyordu. Şükrü Kaya "Nüfus: Harp Vasıtası" başlıklı makalesinde, nüfusun bir milletin "harp kuvveti" olması bakımından büyük bir öneme sahip olduğunu yazıyordu.[51] Devletin insan gücü dışındaki kaynaklarının ve donanımının yetersizliği, nüfusun önemini bir kat daha artırıyordu.[52] Örneğin R. Oğuz Arık, Türkiye'de insan gücünün düşmanın teknik üstünlüğüne karşı tek potansiyel güç kaynağı olduğunu belirtiyordu:

> Ordunun kurtaran safları, mukaddes safları, köy kadınının her şeyini vererek böyüttüğü Mehmetlerle meydana gelir. Sınırların dört yanını kuşatan düşman ve onun teknik üstünlüğüne Anadolu'nun çıkardığı böyük tarihi kalkan: Ordu...[53]

Nüfus politikası bağlamında ve savaş döneminin getirdiği özgül koşullar dolayısıyla siyasal iktidar için ön plana çıkan başka bir sorun çocuk meselesi oldu. Geçimin günden güne zorlaşması bebek ölümlerini artırıyor, kadınların ve çocukların çalışmasını zorluyor, çocukların beslenmesini, eğitim olanaklarını aksatıyor, çocuk sağ-

50 Sadi Irmak, "Sağlık Politikasında Yeni Cereyanlar", *Ülkü*, no. 73 (Ekim 1944), s. 2.

51 Şükrü Kaya, "Nüfus: Harp Vasıtası", *Yedigün*, no. 424 (1941), s. 5.

52 Savaş dönemindeki Köy Enstitüleri'nde maddi olanakların eksikliği dolayısıyla, insan gücüne ve iradeye yapılan vurguyu görmek mümkündür. M. Asım Karaömerlioğlu bu durumu "Türk Stakhanovismi" olarak yorumlar ve o dönemin en önemli projelerinden olan Köy Enstitüleri'nin temel özelliklerinden biri olarak görür. Bkz. Karaömerlioğlu, "The Village Institutes Experience in Turkey", s. 59-60.

53 Remzi Oğuz Arık, *Köy Kadını* (Ankara: Ulusal Matbaası, 1943), s. 9.

lığını bozuyordu. Hâlbuki nüfusun yeniden üretiminin siyasi elitlerin güçlerini konsolide etmeleri açısından oldukça önemli bir yere sahip olması, çocuk doğumunu siyasi bir olay haline getiriyordu.[54] Hele savaşın topyekûn hâle geldiği bir çağda, hiçbir ülke azalan doğum oranlarına ve çocuklar arasında baş gösteren sağlık sorunlarına kayıtsız kalamazdı.[55] Cumhuriyet elitleri için de çocukların sağlığı ve eğitimi, Cumhuriyet rejiminin en başından beri nüfusun nitelik ve nicelik olarak gelişmesi, ulusçu bilincin yayılması ve böylece devletin güçlenmesi açısından müdahale edilmesi gereken oldukça önemli bir konu oldu. Çocuk, müreffeh bir geleceğe doğru yürüyen ulus-devleti simgeliyordu.[56] Hatta öyle ki, TBMM'nin açılış günü olan 23 Nisan resmi olarak Milli Egemenlik ve Çocuk Bayramı ilan edilerek, çocuğun rejimin geleceği olduğu sembolik olarak ifade ediliyordu.

Çocuk Esirgeme Kurumu'nun kurucularından olan CHP milletvekili Dr. Fuat Umay'a göre, bir ulusun gücünün ölçütü o ulusun çocuk sağlığı idi.[57] Çocuk bu dönemde pronatalist, yani doğumu teşvik eden nüfus politikasının temel bileşeniydi. Bu anlamda, ulusun geleceği olarak addedilen çocuk, devlet için oldukça önemli bir müdahale alanıydı. Sağlıklı ve eğitimli çocuklar ulusal gücün kaynağı ve rezervi ise, tersi durumda ulusun zayıflamasının müsebbibi olabilirdi. Bu endişeyi, bakımsız çocukları "milli tehlike" ve "felaket kaynağı" olarak algılayan Kâzım Karabekir'in yazdıklarında görmek mümkündür:

> Bakımsız çocuk milli tehlikedir. Çünkü; her yıl manevi bir sürü düşkün halk arasında kaynaşacak ve ordu saflarına karışacaktır. Demek milletin ve ordusunun keyfiyet bakımından kıymeti her yıl bir derece daha aşağı düşecektir. Vatanın geleceğinin sahipleri bugünün çocuklarıdır. Şu halde

54 Nancy Scheper-Hughes ve Carolyn Sargent, "Introduction", *Small Wars: The Cultural Politics of Childhood*, Nancy Scheper-Hughes ve Carolyn Sargent (ed.) (Berkeley: University of California Press, 1998), s. 1.

55 Susan Pedersen, *Family, Dependence, and the Origin of the Welfare State: Britain and France, 1914-1945* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), s. 77.

56 Kathryn Libal, "The Children's Protection Society: Nationalizing Child Welfare in Early Republican Turkey", *New Perspectives on Turkey*, no. 23 (Güz 2000), s. 58.

57 Fuat Umay, *Çocuk Haftası*, 1926, no. 106'dan aktaran Kathryn Libal, *a.g.e.*, s. 57.

> bakımsız çocukların bu vatana nasıl sahip olacakları bugünden düşünülecek bir mes'eledir... Bakımsız çocuklar felaket kaynağıdır: Her türlü hastalıklar, cürümler ve cinayetler onlardan daha kolay ve daha çok fışkırır.[58]

Erken Cumhuriyet döneminde siyasal iktidarın çocuk politikasını yürüten temel kurumlardan biri Çocuk Esirgeme Kurumu oldu. 1921'de Ankara'da kurulan Çocuk Esirgeme Kurumu'nun faaliyetleri ve 1930'larda devletin fakir çocuklara giyecek, yiyecek, süt gibi yardım kampanyaları ile çocuk meselesi, CHP iktidarı için en hassas konulardan birini teşkil etti.[59] Bunun yanında çocuğu şekillendirme ve rejime kazandırma yolundaki bir başka araç eğitim politikasıydı. Çocukları eğitmek toplumu dönüştürmenin ve güçlü bir Cumhuriyet inşa etmenin anahtarı olarak görülüyordu.[60] Bu alanda İkinci Dünya Savaşı dönemi, nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan köylü çocuklarının eğitilmesi ve ulusçu bilince kavuşturulması projesi olan Köy Enstitüleri deneyimine sahne oldu.[61]

Nüfusun nicelik ve nitelik olarak geliştirilmesinin, ekonomiye ve ülke savunmasına faydalı hâle getirilmesinin en önemli araçlarından biri de sağlık politikasıydı. Sağlık politikasının önemi özellikle artan hastalıklar ve savaşa girme ihtimali nedeniyle savaş yıllarında daha da belirginleşmişti. Dolayısıyla, siyasi elitler, söylemlerinde, toplum sağlığına gerek nüfus politikası açısından, gerek devletin gücü açısından, gerekse iktisadi bakımdan sık sık vurgu yaptılar. Dr. Muhtar Berker, nüfus politikasının temelinde sağlığın olduğunu belirtiyor ve bunun için devletin geniş bir donanıma sahip olması gerektiğini ifade ediyordu:

> Nüfus davasının başlıca dayanağı sıhhat meselesidir. Nüfusumuzu artırmak, doğanları yaşatmak ve bunları sıhhatli olarak yaşatmak en büyük

58 Kâzım Karabekir, *Kürt Meselesi* (İstanbul: Emre Yayınları, 1995), s. 197-198.

59 Çocuk Esirgeme Kurumu tarihi için bkz. *Türkiye Çocuk Esirgeme Kurumunun Küçük Bir Tarihçesi* (İstanbul: Resimli Ay Matbaası, 1940).

60 Libal, *a.g.e.*, s. 59.

61 Köy Enstitüleri konusunda bkz. M. Asım Karaömerlioğlu, "Köy Enstitülcri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, c. 2 (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002); M. Asım Karaömerlioğlu, *Orada Bir Köy Var Uzakta: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), s. 87-116.

> rüyalarımızın başında gelir. İşte bunu temin edecek vasıta da hepinizin malumu olduğu üzere geniş içtimai ve sıhhi teşkilattır.[62]

Sağlık politikası "ana ve çocuk davasının," diğer bir ifadeyle nüfus politikasının temelini teşkil ediyordu. Buna göre, Dr. F. Kerim Gökay, "*doğumu çoğaltmanın, doğanların bedenen ve ruhen iyi yetişmesini temin etmenin, evlenenlere kolaylık göstermenin*" "*ana çocuk davasını ilgilendiren sosyal meseleler*" olduğunu belirtiyordu.[63] İsmet İnönü ise sağlıklı ve dinç kişilerin yurt savunması kadar ekonomik ve sosyal hayatın da temeli olduğunu söylüyordu.[64] İnönü, sağlıklı ve zinde insanın önemini 1931'deki 4. Milli Türk Tıp Kongresi'nde şu sözleriyle ifade ediyordu: "*Hayatta diri adam müdafaai memleketin olduğu kadar iktisadi hayatın, içtimai hayatın ve her şeyin esasıdır.*"[65] Aynı şekilde Nadir Nadi de, "*İstiklâlimizin emniyeti için satın alacağımız toplar, tayyareler, yetişmiş ve yetişmekte olan gürbüz nesillerin yanında daima ikinci, üçüncü planda kalacaktır*"[66] diyerek, yeni nesillerin sağlığının devlet gücünün en temel unsuru olduğuna işaret ediyordu. Remzi Oğuz Arık'a göreyse, yaygınlaşan sağlık sorunları toplumsal ve moral değerler açısından önemli bir risk unsuruydu. İnsanı atıl duruma düşürmekle kalmayıp, toplumun ahlaki değerlerine aykırı duruma düşürerek bencil, sırf kendini düşünen bir hâle getiriyordu. Bu nedenle yapılması gereken ilk şey toplumun sağlığını düzeltmekti.[67]

Bu anlamda, Türkiye savaş dışında kalmasına karşın, gerek devlet gerekse kitleler açısından kamu sağlığını korumak ve hastalıklarla mücadele etmek, gündelik yaşamda verilen başka türden bir savaş teşkil ediyordu. Bütün "ulusal başarıları" ani ataklarla yerle

---

62 Muhtar Berker, "Büyük Millet Meclisinde Bütçe Müzakeleri", *AT*, no. 102 (Mayıs 1942), s. 49.

63 "Milli Türk Tıp Kongresi açılmıştır", *AT*, no. 119 (İlkteşrin 1943), s. 16.

64 Rıdvan Ege, *Türkiye'nin Sağlık Hizmetleri ve İsmet Paşa* (Ankara: Türk Hava Kurumu Basımevi, 1992), s. 14.

65 *a.e.*, s. 14.

66 *Cumhuriyet*, 26.05.1939.

67 "Hastalık bizi işliyen, realize cemiyetin kadrosu dışına atmakla kalmaz; âdet, telakki namına neler varsa üstümüzden onları ödünç bir elbise gibi atar. Ve biz, ilk insanlar gibi, tabiat kanunlariyle başbaşa kalırız: Çırıl çıplak! Ayıp kalkar, şefkat manasını kaybeder. Dert... Dert... Dert... İnsanı hayvan yapar. Yalnız kendine bakar, yalnız kendini düşünür." Arık, *a.g.e.*, s. 191.

bir edebilecek olan "görünmeyen düşmanlara," mikroorganizmalara karşı verilen bir savaştı bu. Savaşın kamu sağlığı cephesiydi.[68]

Esasında erken Cumhuriyet yıllarında CHP iktidarının sosyal politikalarının ardında iktidarın meşruiyetini, devletin gücünü ve ekonomik üretkenliği artırmaya ilişkin kaygılar vardı. Savaş döneminde artan sosyal tedbirleri bu bağlamda yorumlamak, gerek savaş döneminde devlet toplum ilişkilerini anlamak, gerekse savaş sonrası çok partili hayata geçişin dinamiklerini anlamak açısından açıklayıcı olacaktır. İkinci Dünya Savaşı'nın tek parti rejimini en çok zorladığı alanlardan biri sosyal politika olacaktır. Her ne kadar elitler ülkeyi dışarıda süregiden savaşa bulaştırmamakla övünseler de, içeride toplumsal alanda verilen "savaşta," yani kendi iktidarlarını ve meşruiyetlerini tahkim etme savaşında etkisiz kalacaklardır. Zor kullanma açısından güçlü olan devlet, sosyal kontrol konusunda savaşın etkisiyle bunalacak, yetersiz kalacak, kamuoyunda birçok şikâyetin hedefi olacaktır. Tabii bu başarısız savaşın mağdurları dar gelirliler, kent yoksulları, küçük köylüler, yoksul kadın ve çocuklar gibi toplumun en zayıf kesimleri olacaktır. Sonuçta, tek parti CHP'si bu toplumsal kesimler nezdinde itibarını kaybedecektir. Devletin sosyal politika uygulamalarının yetersizliği neticesinde ortaya çıkan toplumsal sorunlar, yaygın memnuniyetsizlik havası ve insanların daha etkili sosyal tedbirler talep etmesi karşısında, devletin sosyal politikaya daha fazla ağırlık vermesi gerektiği, kamuoyunda en çok dile getirilen hususlardan biri olacaktır.

Sosyal Politika Tedbirlerinin Pratiği

Sabit ve Dar Gelirlilere, Kent Yoksullarına ve Asker Ailelerine Yapılan Hükümet Yardımları

Sabit ve dar gelirli devlet memurları, düşük gelirli emekliler ve diğer fakir halk kesimleri savaşın kentlerde yarattığı ekonomik sıkıntıların etkilerine en çok maruz kalan kesimlerdi. Hükümet

68 Jay Winter ve Jean-Levis Robert (ed.), *Capital Cities at War, Paris, Londra, Berlin, 1914-1919* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), s. 421.

savaş döneminde bu kesimlerin sıkıntılarını hafifletmek ve iaşelerinin devamını sağlamak için çeşitli sosyal yardım tedbirleri aldı. Bir yandan maaş zammı, prim, ikramiye gibi nakit olarak destekte bulunurken, diğer yandan belirli temel tüketim maddelerinin tevziatı, yani dağıtımı şeklinde yardım kampanyaları düzenledi. Sosyal yardımlar savaşın ilk yıllarından itibaren görülmekle birlikte, özellikle savaşın olumsuz yansımalarının ve gelir dağılımındaki çarpıklığın toplumsal yapıda iyice hissedilmeye başlandığı 1943 ve 1944 yıllarında yoğunlaştı. Ne var ki, sosyal yardımlar hedef kitlelerin ihtiyaçlarına yeterince cevap veremedi. Onların sıkıntılarını hafifletmekte etkili olmadı. Tersine, sosyal yardımların uygulanmasında çeşitli engellerle ve sorunlarla karşılaşıldı. Hükümetin sosyal yardımları, yardım kapsamı dışında bırakılan kesimler arasında hoşnutsuzluk doğurduğu gibi, yardımları alanlar arasında bile eleştiri ve şikâyet kaynağı oldu. Aşağıda gösterileceği üzere, bu yardımlar aracılığıyla dar gelirli devlet memurlarına rahat bir hayat standardı sağlanamadı, sıkıntıları hafifletilemedi ve savaştan derin bir şekilde etkilenmeleri önlenemedi. Üst düzey çok marjinal bir memur kesimi dışında, çoğunluğu düşük gelirli olan memurların yaşam standartları sanıldığının aksine hiç de iyi olmadı. Büyük bir çoğunluğunun durumu bariz bir şekilde kötüleşmeye devam etti.

Sabit ve Dar Gelirlilere Yönelik Sosyal Yardımlar

İkinci Dünya Savaşı'nın daha ilk günlerinden itibaren yiyecek, giyecek, odun ve kömür gibi temel tüketim maddelerinin fiyatları artmaya başlamıştı. Birçok tüketim maddesi karaborsaya düşerek piyasadan çekilmişti. Bu nedenle devlet düşük gelirli memurlara ve aşırı yoksul durumda olan halk kesimlerine 1939-1940 kışını sorunsuz bir şekilde atlatmaları için bazı küçük çaplı yardım faaliyetlerine girişti.[69] Gazetelerde de savaşın ekonomide yarattığı ilk darboğazla birlikte devletin bazı sosyal yardım tedbirleri uy-

69 Zekeriya Sertel, "Kış Yardımı", *Tan*, 27.10.1939.

gulaması gerektiği ifade ediliyordu. Örneğin, Zekeriya Sertel 1939 yılının Ekim ayı gibi erken bir tarihte, "*Harp vaziyetinden doğacak müşküllere karşı herhalde İçtimai Muavenet Vekâleti, Dâhiliye Vekâleti her seneden fazla içtimai yardım tedbirleri alacaklardır. Önümüzdeki kışı normal senelerin içtimai yardım teşkilatları ile karşılamak mümkün değil*" diyerek, sosyal yardımları artırmak ve teşkilatlandırmak gerektiğini belirtiyordu.[70]

Savaş yıllarının ilk kapsamlı sosyal yardım programı 1941'de çıkarılan 4718 sayılı kanun ile başlatıldı. Kanun, devlet personelinin maaşına zam yapılarak mali bir destek sağlanmasını öngörüyordu. 100 TL'ye kadar olan maaş ve ücretlere yüzde 25, 170 TL'ye kadar olan maaş ve ücretlere yüzde 20, 170 TL'den yüksek olan maaş ve ücretlere de yüzde 15 oranlarında zam yapıldı.[71] Bunun yanı sıra 1941 yılından itibaren hükümet düşük gelirli devlet memurlarına ve kent yoksullarına yapılan ayni yardımları sıklaştırdı. Dönemin gazetelerinde, 1941 yılından itibaren yaygın bir biçimde tatbik edilmeye başlanan ayni yardım faaliyetlerini takip etmek mümkündür. Buna göre, memurlara ve büyük kentlerdeki fakir halka piyasa fiyatından daha düşük fiyata şeker, un, makarna, zeytinyağı veriliyordu.[72] Kış mevsiminin oldukça soğuk geçtiği 1941'de düşük gelirli memurlara ve fakirlere odun ve kömür de dağıtılmıştı.[73] Savaşla birlikte ilaç ithalatının kesintiye uğraması sonucu piyasada ilaç bulunamaması nedeniyle düşük gelirli kesimlerin diğer bir sıkıntısı ilaç tedarikiydi. Dolayısıyla sosyal yardımlar kapsamında dar gelirli ve yoksullara dağıtılan diğer bir madde de bazı temel ilaçlardı. 1942'nin Ocak ayı içinde fakirlere bedava ilaç dağıtılmasına karar verildi.[74] 1942 yılı içinde şekerin kıtlaşıp düşük gelirli insanlar için ulaşılamaz hâle gelmesi karşısında, düşük gelirli memurlara ve fakirlere şeker dağıtıldı.[75]

70 *a.e.*
71 Sungur Tekin, "Hayat Pahalılığı ve Devlet Memurlarına Yapılan Yardımlar", *Tan*, 13.07.1944.
72 Kemal Turan, "Bareminideki Değişiklikler ve Memurlar", *Ülkü*, no. 68 (1944), s. 1.
73 *Tan*, 30.11.1941.
74 *Tan*, 30.11.1941.
75 *Tan*, 10.05.1942.

Sosyal yardım faaliyetleri savaşın etkilerinin daha net bir biçimde görülmeye başlandığı ve hayat pahalılığının zirveye ulaştığı 1943 ve 1944 yıllarında yoğunlaştı. 1942 yılının sonlarına doğru Başvekil Şükrü Saraçoğlu 1943 yılında uygulanmaya başlanacak yeni ve kapsamlı bir sosyal yardım programı açıkladı. Bunun en büyük nedeni, Saraçoğlu'nun piyasaya arz edilen ürünlerin artacağını umarak 1942 yazında serbest fiyat politikasına geçmiş olmasıydı. Fakat beklenen olmamıştı. Fiyatlar kısa sürede almış başını gitmiş, karaborsa dizginlenememiş, darlıklar ve iaşe sorunu çözülememişti. Sonuçta 1943 ve 1944 yılları gelir dağılımının daha fazla bozulduğu yıllar olacak; bu dönemde dar gelirliler için yeni sosyal yardım tedbirleri gündeme gelecekti.

Kapsamlı bir sosyal yardım programının icra edildiği 1943 yılının bir başka özelliği ise, Cumhuriyet'in ilanının yirminci yıldönümü olmasıydı. Cumhuriyet'in bu anlamlı sene-i devriyesi hayat pahalılığının ve toplumsal sorunların zirveye ulaştığı 1943'e rastlıyordu. Halkın büyük ekonomik sıkıntılarla boğuştuğu, fakat siyasi iktidar için anlamlı olan bu yılda CHP, kendi iktidarının ve Cumhuriyet rejiminin meşruiyeti için kitlelerin sıkıntılarını hafifleterek halkın hizmetinde olduğunu göstermeli, halkçılık ilkesiyle tutarlı parti ve rejim imajını korumalı, kitleleri partiye ve rejime sadık tutmalıydı. Hele savaş gibi kritik bir dönemde kitlelerin siyasi iktidara olan sadakati daha da önem kazanıyordu.

Bu doğrultuda, savaş yıllarının ilk kapsamlı sosyal yardım tedbiri 13 Kasım 1942 tarihli ve 4306 sayılı "Dar Gelirlilere Yardım Kanunu" oldu. Saraçoğlu hükümeti genel bütçeden maaş alan memurlara, emekli, dul ve yetim gibi yoksul kesimlere piyasa fiyatlarından daha ucuza dağıtılmak üzere *giyecek* (elbiselik kumaş ve ayakkabı), *yiyecek* (hububat, bulgur, yağ, pirinç, şeker) ve *yakacak* (kömür) gibi üç grup ve sekiz kalemden oluşan bir yardım paketi hazırladığını açıkladı. Saraçoğlu, Varlık Vergisi'ni de bu paketin kaynakları içinde gösteriyordu.[76] Yardım programına göre, temel

76 Bkz. *AT*, no. 108, Sonteşrin 1942, s. 25-41. Varlık Vergisi ile ilgili bkz. Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları* (İstanbul: İletişim, 2000); Rıdvan Akar, *Aşkale Yolcuları: Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları* (İstanbul: Belge Yayınları, 1992); Kafaoğlu, *a.g.e.*

tüketim maddeleri genel bütçeden maaş alan düşük gelirli devlet çalışanlarına, emeklilere, yoksullara, dullara ve yetimlere ayni olarak piyasa fiyatının altında dağıtılacaktı. Saraçoğlu'nun ifadesine göre hükümet yaptığı bir altyapı çalışması ile yardımların hedef kitlesini şu şekilde belirlemişti:

> Resmi istatistikleri tetkik ederken gördük ki umumî bütçeden maaş ve ücret alarak geçinen insanların adedi 110.000'dir. Bunları karı ve çocukları ile beraber 500.000 olarak kabul ettik. Yetim, dul ve mütekaitlerin yekûnunu da 60.000 bulduk ve bunların çoğu tek nüfustan ibaret olduğu için, onları da 100.000 olarak kabul ettik. Bundan sonra, mahalli idarelerle belediyelerin, devlet iktisadi teşebbüslerinin ve mülhak bütçelerin ücretli veya maaşlı olarak istihdam ettikleri memurların yekûnunu aradık. Ve bunların 140.000 olduğunu gördük. Bunları da karı ve çocuklarile beraber 700.000 olarak kabul eyledik. Böylece cem'an 1.600.000 olarak kabul ettiğimiz, dar ve sabit iratlı nüfusun 1.300.000'inin kolayca tespit edilmiş olduğunu gördük... Geriye hiç maaş ve ücretle alakası olmıyan 3-4 yüz bin kişi kalıyordu. Bunların merkezden tespit edilmeleri mümkün olmadığı için, bir an evvel de tespit edilmeleri icap ettiği için, kaymakamlardan ve belediye reislerinden oturdukları şehirlerdeki dar ve sabit iratlı insanlardan, ekmek ve gıda tedarikine kuvvetleri yetişmiyen vatandaşların adetlerinin tespit edilerek bildirilmesini istedik.[77]

Yaklaşık 1 milyon asker nüfusu çıkarıldığında 17 milyon nüfuslu Türkiye'de yardımların yönlendirildiği kitle özellikle kentlerde ikamet eden, kamuda istihdam edilen memurlarla, emekli, dul, yetim ve yardıma muhtaç yoksullardan oluşan yaklaşık 1.600.000 kişiden oluşuyordu. Hükümetin sosyal yardım programı işçileri, özel sektörde çalışanları, kırsal alanda yaşayan yoksulları ve ziraat işçilerini kapsamıyordu. Ayrıca, bazı maddelerin dağıtımında yardım alanlar arasında genel bütçeden maaş alan memurlara öncelik veriliyordu. Sekiz kalemlik yardım maddelerinden çoğu sadece genel bütçeden maaş alan memurları kapsadığı için, belediyeden maaş alan memurlara ve emeklilere bazı yardım maddeleri verilmi-

77 *AT*, no. 108 (Sonteşrin 1942), s. 32-33.

yor ya da daha sınırlı miktarlarda tevzi ediliyordu. Ayrıca devletin çeşitli kademelerinde çalışan ya da belediyede istihdam edilen işçiler yardım programının kapsamı dışında tutuluyordu. Öte yandan, ileride gösterileceği üzere, yardım alamayan kesimlerin şikâyetlerinden de anlaşılacağı gibi, 1.600.000 kişilik hedef kitlesi içinde yer alan insanların da yardıma ulaşamadıkları ve yardımlardan mahrum kaldıkları olacaktı.

Yardım malzemelerinin dağıtımı Yerli Mallar Pazarları ve Mahrukat Ofisi tarafından gerçekleştiriliyordu. Bazı maddeler anlaşmalı mahalle bakkalları tarafından dağıtılıyordu. Yardım maddeleri, hükümetin vatandaşlara önceden dağıttığı kuponlar mukabilinde veriliyordu. 1943 yılının ilk aylarından itibaren sosyal yardım maddelerinin dağıtımlarıyla ilgili sayısız haberi dönemin gazetelerinden izlemek mümkündür.[78]

78 Yardımlar 1943'ün ilk aylarından itibaren başladı. İstanbul ve İzmir'de dar gelirlilere ucuz ekmek verilmeye başlandı (*Tan*, 31.01.1943). Bundan hemen sonra un dağıtılacaktı (*Tan*, 25.02.1943). Kış aylarında fakirlere parasız ekmek dağıtılmıştı; bunun yaz aylarında da devam ettirilmesi düşünülüyordu (*Tan*, 15.04.1943). Yine aynı senenin kışına doğru, halka yeniden nüfus başına birer kilo çok ucuza un verilmesi kararlaştırılmıştı (*Vatan*, 19.09.1943). Cumhuriyet Bayramı öncesi dağıtılması düşünülen un, İstanbul'da gecikmeli olarak ancak bayram sonrası yapılıyordu (*Vatan*, 30.09.1943). Dağıtılan diğer bir önemli madde, savaşın aşırı bir biçimde pahalılaştırdığı, hatta piyasadan sildiği şekerdi. Şeker Ocak ayı içinde dağıtılmaya başlandı (*Tan*, 08.01.1943). Nisan ayında da dar gelirlilere üç ay için nüfus başına 900'er gram şeker tevziatı yapılması düşünülüyordu (*Vatan*, 31.03.1943). Tevziat Mayıs'ta yapılmaya başlandı; ve ancak 600 gram dağıtılabildi (*Tan*, 15.05.1943). Yoksul, sabit ve dar gelirli halka dağıtılan başka bir gıda maddesi de makarnaydı (*Vatan*, 11.04.1943; *Vatan*, 30.11.1943). Makarna, 74 kuruştan bakkallar vasıtasıyla, ekmek karnelerinin E kuponu mukabilinde verilecekti ("Memurlara Makarna Tevziatına Başlanıyor", *Vatan*, 27.11.1943). 1943 Nisanı'nda ikişer kilo ve 1943 Birincikanun ve 1944 Mart aylarında yalnız İstanbul, İzmir ve Ankara'daki memur ya da müstahdemlere, nüfus başına birer kilo makarna dağıtılmıştı. Şubat 1943'te sabit gelirlilere ana karne mukabilinde nüfus başına üçer kilo zeytinyağı verileceği ilan edildi (*Tan*, 13.02.1943). Bunun da dağıtılmaya başlanması, bu haberden üç ay sonra, Mayıs ayında gerçekleşecekti. Kahve halkın en önemli keyif maddesiydi. Savaş içinde kahve de kıtlaşmış, piyasadan karaborsaya çekilmiş ve karneye tabi tutulmuştu. Halkı sevindirmek için hükümet Şeker Bayramı'ndan önce nüfus başına 200 gram kahve dağıtmaya karar vermişti (*Vatan*, 23.09.1943). Yardım olarak dağıtılan ve gazete haberlerine en çok konu olan maddelerden biri kumaştı. Memurlara tevzi edilecek ucuz kumaşlar için daire mutemetlikleri tarafından memurlara kupon dağıtılmıştı. Manifatura İthalat Birliği bu kuponların karşılığında her memura beşer metre ucuz pamuklu kumaş veriyordu (*Tan*, 03.01.1943). Savaş yıllarında fiyatı artan ve dar gelirli insanlar için temini oldukça büyük bir sorun teşkil

Yapılması düşünülen ve zaman içinde yapılan yardımlar sadece belirli temel ihtiyaç maddelerinin dağıtılmasından ibaret değildi. Hükümet savaşın ilk yıllarından itibaren devlet memurlarına, emeklilere, dullara, yetimlere, çok çocuklu annelere ve asker ailelerine nakit olarak da çeşitli sosyal yardımlarda bulundu. Nakdi yardımlar 1941'den itibaren maaş zammı, çocuk zammı, prim, konut yardımı ve ikramiye gibi şekillerde uygulanmaya başlandı. 1941'de çıkarılan 4718 sayılı kanunla hükümet genel bütçeden maaş alan memurların, emekli ve dulların maaşlarına yüzde 15, 20 ve 25 oranlarında zam yaptı. 1941'den itibaren dördüncü çocuktan itibaren her çocuk için 2,5 TL çocuk zammı verilmesi kararlaştırıldı. Rakımı 1.500 metreden yüksek olan yerlerde ikamet eden memurlara ise 15 ile 30 TL arasında yakacak yardımı yapılmasına karar verildi. Subay ve askeri memurlara ise "er tayını" denilen, askerlere dağıtılan ekmekten dağıtılması öngörüldü.[79]

1943 yılı içinde hükümet ayni yardımlar dışında düşük gelirli memurları derece yükseltme, prim, maaş zammı, çocuk ve aile zammı gibi şekillerde parasal olarak desteklemeye çalıştı. Genel bütçeden ve devletin sermayesine ortak olduğu müesseselerden maaş ve ücret alanlara birer aylık maaşlarının peşin olarak verilmesi hakkındaki karar 29 Ekim'den yaklaşık on gün önce, 18 Ekim'de defterdarlıklara tebliğ edilmiş ve dağıtıma başlanmıştı. Maaşlarını mal müdürlüklerinden almakta olan mütekait, dul ve yetimler ile "hizmeti vataniye" faslından maaş alanlar da söz konusu uygulamanın kapsamına alınmıştı.[80] Yine aynı günlerde, Şirket-i Hayriye kendi memurlarına bir maaş ikramiye veriyordu.[81] 1943 yılı Kasım ayında ise mütekait ve yetimlerin maaşlarına yüz-

---

eden, hatta Halk Tipi Ayakkabı adında tek tip imal edilmesi önerilmiş olan bir başka eşya da ayakkabıydı. 1943 yılı sonuna doğru memurlara ayakkabı dağıtılacağı belirtiliyordu. ("Memurlara Ayakkabı Tevziatı", *Vatan*, 15.11.1943). Parasız dağıtılacak ayakkabıların dağıtımı Sümerbank Yerli Mallar Pazarları tarafından yapılacaktı. Dağıtılacak ayakkabı miktarı 27.000 çiftti ("Memurlara Verilecek Ayakkabılar", *Vatan*, 17.11.1943). Belediye memurlarında da bedava elbise ve ayakkabı dağıtılacaktı ("Belediye Memurlarına Bedava Elbise ve Ayakkabı Verilecek", *Tan*, 18.02.1943).

79 "Beş Yıl İçinde", *Tan*, 15.07.1944.

80 "Memur İkramiyelerinin Tevziine Başlandı", *Vatan*, 19.10.1943.

81 *Vatan*, 26.10.1943.

de 40, hizmeti vataniye tertibinden aylık alanların maaşlarına da yüzde 100 oranında zam yapılması kararlaştırıldı.[82] Yardımların zamanlaması da oldukça anlamlıydı. 1943'ün Cumhuriyet'in yirminci yıldönümü olması nedeniyle bu yardımlar Ekim ayı ortaları ve sonlarına denk getiriliyordu. Böylelikle hükümet düşük gelirli memurlarını Cumhuriyet'in yirminci yıldönümünde milli sevince ve coşkuya ortak etmek istiyordu. Kendi çalışanları üzerinde olsun saygınlığını ve meşruiyetini korumak için, kıt kanaat geçinen çalışanlarını ekonomik olarak destekleyerek savaşın yarattığı koşullara tahammüllerini artırmak istiyordu.

Hükümetin yürüttüğü sosyal yardım faaliyetleri 1944 yılında da devam etti. 1944 yılındaki sosyal yardımların özelliği ise, 1942 ve 1943'te ayni yardımların dağıtımında yaşanan güçlükler sonucunda, yeniden daha çok maaş zammı, prim ve diğer ödentilerin artırılması gibi parasal desteğe dönülmesiydi. İleride ayrıntısıyla bahsedileceği üzere, ayni yardımların dağıtılmasında birçok zorlukla, kargaşayla, yolsuzluklarla karşılaşılmıştı. Sonuçta sosyal yardımlar vatandaşlar arasında memnuniyet uyandıracak yerde eleştiri ve şikâyet kaynağı olmuştu. Ayrıca dağıtım masraflarının olmaması, dağıtımlarının daha kolay olması ve paranın sürekli değer kaybetmesi gibi nedenlerle, hükümet için parasal yardımın ayni yardıma göre daha ekonomik olmasının da parasal yardımların tercih edilmesinde rol oynayan etkenlerden biri olduğu düşünülebilir.

1944 yılı başında memurlara, dar ve sabit gelirlilere yeniden yardım yapılması için hazırlıklar yapılmaya başlandı. En başta, maaşları en düşük olan küçük memurlara zam yapılması düşünülüyordu.[83] Ayrıca, 1943'te çıkarılmış olan Toprak Mahsulleri Vergisi ile elde edilen maddelerin sosyal yardımlarda kullanılması planlanıyordu.[84] 1944'te ilk olarak aile sahibi dar gelirli memurlara tek seferde 10 TL verilmesi kabul edildi.[85] Hükümetin 1944'te devlet çalışanlarını destekleme konusundaki en önemli inisiyatifi

82 *Vatan*, 13.11.1943.
83 *Tan*, 03.01.1944.
84 *Tan*, 26.02.1944.
85 "Memurlara Yardım Projesi", *Tan*, 27.02.1944.

4599 sayılı Yeni Barem Kanunu'nun çıkarılması oldu. Yeni Barem Kanunu ile düşük gelirli ve terfi edememiş memurlara terfi imkânı getiriliyor, ayrıca çok çocuklu memurlara verilen primler artırılıyordu. Savaşın aile ve çocuk üzerinde olumsuz etkilerde bulunmasından dolayı, barem değişikliğiyle memurların ailelerine yönelik ve özellikle çocuklarını korumaya yönelik yardımlar gündeme alındı. Memur çocukları için yapılan yardım o zamana dek 2,5 TL'ydi ve kapsamı daha sınırlıydı. 1944'teki son düzenlemelerle bu miktar bir misli artırılırken yardım konusu da genişletiliyordu. Ayrıca çocuğa yapılan yardım eski kanunda olağanüstü zamanlar için düşünülmüşken, yeni kanun bunu devamlı bir hâle getiriyordu.[86] Yeni Barem Kanunu, her çocuk için ayda 5 TL; yeniden çocuk dünyaya gelince bir maaş; memurun karısı ölünce bir maaş; memur ölürse kalanlarına iki maaş ve yatarak ve ayakta tedavi halinde yol ve tedavi masrafını içeren yardımları kapsıyordu.[87]

Memurlar için düşünülen başka bir önlem terfi imkânlarının kolaylaştırılmasıydı. Yeni Barem Kanunu, maaşların artması anlamında kısmi bir maddi destek yanında, yoksullaşmalarının ve yardıma muhtaç konuma düşmelerinin yarattığı psikolojik etkileri ortadan kaldırmaya yönelik olarak düşük gelirli ve dereceli memurların bir ya da iki derece birden terfi etmelerini mümkün kılıyordu. Yeni Barem Kanunu ile birlikte, yüzbaşıdan yukarı rütbedeki subayların ve bütün gediklilerin maaşları birer derece yükseltiliyor, kadrosuzluktan terfi edemeyenlerin iki üst dereceye kadar terfi etmeleri imkânı sağlanıyor, yüksek tahsili bulunmayanların terfi müddetleri dört yıldan üç yıla, tahsili olanların ise üç yıldan iki yıla indiriliyordu. Birinci derece memurlardan terfi müddetlerini dolduranlara tazminat esası kabul ediliyordu.

1942'de uygulanmaya başlanan, düşük gelirli memurlara sağlanan tramvay ücreti indirimi ise, diğer bir maddi destek olarak düşünülmüştü.[88] Yine bazı devlet dairelerinde düşük gelirli memurlara ücretsiz öğle yemeği çıkarılmaya başlanmıştı.[89] Bir di-

86 Kemal Turan, "Baremdeki Değişiklikler ve Memurlar", *Ülkü*, no. 68 (1944), s. 4.
87 Turan, *a.g.e.*, s. 4; "Yeni Barem Kanunu Meclise Veriliyor", *Tan*, 14.05.1944.
88 *Tan*, 07.08.1942.
89 Turan, *a.g.e.*, s. 4.

ğer yardım konusu da konut desteğiydi. Savaşla birlikte inşaat malzemelerinin ithalatının kesintiye uğraması sonucunda inşaat faaliyetleri durmuştu. İnşaat sektöründe ortaya çıkan durgunluk sonucu konut arzı düşmüştü. Bu yüzden konut fiyatları ve kiralar, kontrol altına alınmaya çalışılmasına karşın yükselmiş, dar gelirliler ve yoksullar için altından kalkılamayacak bir dereceye ulaşmıştı. İlk defa bu dönemde gecekondu olgusu ortaya çıkmış, kentlerin kıyısında köşesindeki virane han odalarında memurlar ve yoksul kesimler aileleriyle birlikte sefil bir hayat sürmeye başlamışlardı.[90]

1944 yılında şiddetlenen konut sorunu konusunda daha sıkı önlemler alınmaya başlandı. MKK'ye dayanılarak kiraların dondurulması kararı alındı. Ev sahiplerinin kiracıları evden çıkarmaları yasaklandı. Böylece kiracılar ev sahiplerine karşı korunmaya çalışıldı.[91] Daha önce de kiralar dondurulmuştu, ama ev sahipleri bir yolunu bulup kiraları yükseltmeye çalışmışlar ve sonuçta kira artışlarının önüne geçilememişti. 1944 yılındaki düzenlemeden sonra ise, ev sahibi boşalan evin anahtarını belediyeye teslim edecek, ev sahibi yerine belediyeler evi kiraya verecekti.[92] Fakat her türlü önleme rağmen ev sahipleri, enflasyonist ortamın baskısıyla, akla hayale gelmedik yollarla ve bahanelerle kira fiyatlarının sabitlenmesine karşı direndiler. Sonunda hükümet dar gelirli memurların konut sorununu hafifletmek için 4626 sayılı 1944 tarihli Memur Konutları Kanunu'nu çıkardı. Kanun, Bayındırlık Bakanlığı'na memurlar için konut yaptırmak üzere 25 milyon TL'yi geçmemek üzere harcamalarda bulunma yetkisi veriyordu.[93] Bu konutlardan yararlanacak olanlar, "*Otel, pansiyon veya misafirliklerde kalmakta olan veya sağlık durumu kötü, yahut aile fertleri sayısına göre nispetsiz yerde oturanlar arasında, konuta ihtiyaç bakımından en ağır durumda olanlar*"dı.[94]

90 Ertuğrul Şevket, "Mesken Buhranı", *Tan*, 29.01.1944.

91 Fehmi Yavuz, Ruşen Keleş ve Cevat Geray, *Şehircilik, Sorunlar-Uygulama ve Politika* (Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, 1978), s. 616.

92 *Tan*, 17.01.1944.

93 Yavuz, Keleş ve Geray, *a.g.e.*, s. 615.

94 *a.e.*, s. 632.

Bazı zorunlu tüketim maddelerinin tevzi edilmesi şeklindeki ayni yardımlar 1944 yılında 1943'e oranla az da olsa devam etti. Özellikle TMV'den elde edilen hububat ürünleri, kentlerde dar gelirli ve yoksul insanlara dağıtılmaya başlandı. 1944 kışı için ilkokul öğretmenleri, matbaa müstahdemleri gibi düşük gelirli devlet memurlarına ve gazeteci, hamal ve garson gibi devlet dışında çalışan düşük gelirli insanlara ucuz yiyecek maddeleri verildi.[95] Mahrukat Ofisi kanalıyla sabit ve dar gelirlilere odun ve mangal kömürü dağıtıldı.[96] Ayrıca kış mevsimi için toplam 800 bin metrekarelik,[97] kişi başına 5'er metrelik kaput bezi ve basmadan oluşan manifatura eşyası dağıtımı yapıldı.[98] Ayakkabı da artık lüks ve pahalı bir eşya addedildiğinden, memurlara kış mevsimini geçirmeleri için parasız olarak ayakkabı verildi.[99]

Asker Ailelerine Hükümet Yardımı

Geçinmenin giderek güçleştiği savaş yıllarında, erkekleri askere çağrılmış olan yoksul aileleri gözetmek, devlet için bir zorunluluk olmuştu. O dönemde Türkiye nüfusunun yuvarlak olarak 18 milyon olduğu ve asker nüfusun yaklaşık 1 milyon olduğu düşünüldüğünde, hemen hemen her on sekiz kişiden birinin asker olduğu bir dönemdi. Bu, büyük bir işgücünün ekonomik yaşamdan çekilmesi anlamına geliyordu. Asker ailesi açısındansa, ailenin geçim kaynakları olan erkeklerin aileden ayrılması anlamına geliyordu. Asım Us, savaşın olumsuz etkilerinin toplumsal yapıda henüz derinden hissedilmediği 1940 gibi erken bir tarihte, "*Yüz binlerce vatan evladı hudutlarda beklemektedir ve onların köyde bıraktıkları, maddi ve manevi ıstırap içindedir*" diyordu.[100] Kentlerde ise özellikle küçük bir gündelikle veya ücretle aile geçindiren

95 *Tan*, 09.02.1944.
96 *Tan*, 06.01.1944.
97 *Tan*, 08.01.1944.
98 *Vatan*, 06.01.1944.
99 *Tan*, 14.01.1944.
100 Asım Us, "Başvekilin Nutku", 4 Şubat 1940 tarihli *Vakit*'ten aktaran *AT*, no. 75 (Şubat 1940), s. 44.

erkekler askere alındıktan sonra, arkada bıraktıkları aile fertleri gittikçe ağırlaşan geçim derdiyle boğuşmak zorunda kalıyordu.[101] Sarkis Çerkezyan, anılarında, asker ailelerinin çektikleri sıkıntıları şöyle ifade etmiştir:

> Erkekler askerde. Kiminin kız kardeşi, kiminin nişanlısı, dükkân açıp kapıyor, dükkânlara mal taşıyordu. Kadın kız, kocalarının, kardeşlerinin yerine geçmiş, esnaflık yaparak geçinmeye, ayakta kalmaya çalışıyorlardı o zaman. Büyük bir sefalet hüküm sürüyordu herkesin evinde.[102]

Bu durum karşısında devlet asker aileleri için Asker Ailelerine Yardım Kanunu çıkararak bir yardım programı benimsedi. Yardımın finansmanı için beyannameye tâbi kazanç vergisi verenlerden yüzde 5-10 oranında ek vergi alınacaktı.[103] Ek olarak elektrik, tramvay ve vapur ücretlerine zam yapılacak, sinema, tiyatro ve konser biletlerinden ve daha birçok madde üzerinden ilave vergiler alınacaktı.[104] Bütün bu çabaların neticesinde, 1941 yılının Ekim ve Kasım aylarında asker ailelerine yardım için 230 bin lira toplanmıştı. İstanbul Belediyesi 1941'in sonlarından itibaren yoksul asker ailelerine her ayın on beşinde cüzi bir maaş vermeye başladı.[105]

Köylerde ise, Köy Kanunu'nun 13. maddesi uyarınca, köy halkından askerde bulunanların tarlalarını, bağ ve bahçelerini imece yolu ile sürüp ekmek, harmanlarını kaldırmak ve tarımsal faaliyetleri devam ettirmek şeklinde dolaylı bir yardım yapılması öngörülüyordu.[106] Kırsal alanlarda asker ailelerinin çiftlik işlerinin sürdürülebilirliği sadece asker ailelerinin geçimi için değil, devletin iaşe siyaseti bakımından da can alıcı bir öneme sahipti.

---

101 *Tan*, 06.11.1941.

102 Sarkis Çerkezyan, *Dünya Hepimize Yeter*, yay. haz. Yasemin Gedik (İstanbul: Belge Yayınları, 2003), s. 123.

103 *Tan*, 01.05.1942.

104 "Asker Ailelerine Yardım Mükellefiyeti", *Tan*, 05.09.1941.

105 *Tan*, 08.11.1941.

106 "Dahiliye Vekili Faik Öztrak TBMM'de Asker Ailelerine Yardım Meselesi Hakkında Beyanatta Bulundu", *AT*, no. 84 (Sonteşrin 1940), s. 34.

Asker ailelerine yardımın diğer şekli ise askerde olanların kimsesiz çocuklarının himaye edilmesiydi. Babası askerde olan ve anneleri tarafından beslenmesi ve bakımı temin edilemeyen fakir çocuklara belediyelerin ve Çocuk Esirgeme Kurumu'nun birlikte yardım etmesi kararlaştırıldı. Çocuk Esirgeme Kurumu'nun, babası askerde olan fakir ailelerin çocuklarına yapacağı yardımlara karşılık olarak, Asker Ailelerine Yardım Kanunu gereğince mahalli idare heyeti tarafından tayin edilecek bir miktar para kuruma verilecekti.[107]

Asker ailelerine yapılan yardımlardan faydalanılmasının iki temel şartı vardı. Birincisi, askere giden kişinin asker kaçağı ya da izinsiz durumda olmaması lazımdı. Asker ailelerine yapılan yardımlardan, firari ve izinsiz olan askerlerin aileleri yararlanamıyordu.[108] İkincisi, ailenin hiçbir geliri olmaması gerekiyordu. Ailenin herhangi bir bireyi yarı zamanlı ve çok düşük ücretli bir işte çalışsa bile, o aile gelir sahibi kabul ediliyor, yardım kapsamına alınmıyordu.

Yardımların Niteliği, Şikâyetler ve Tepkiler

1943 yılı hem Cumhuriyet'in yirminci yıldönümüydü hem de halkın ekonomik koşulları bakımından Cumhuriyet tarihinin o güne kadar şahit olduğu en bunalımlı yıldı. O nedenle 1943 yılı, Cumhuriyet döneminin en kapsamlı sosyal yardım kampanyalarına sahne oldu. Fakat hükümetin sosyal yardımları gerek toplumun birçok muhtacı muavenet, yani yardıma muhtaç kesimini dışarıda bırakması, gerekse yardımların pratiğinde karşılaşılan sorunlar yüzünden halk arasında memnuniyetten ziyade serzenişlere yol açtı. Yardımların kapsamı dışında kalan dar gelirli ve fakir insanlar yardımlardan yararlandırılmadıkları için sürekli yakındılar. Yardım kapsamına alınanlarsa sosyal yardımların kötü bir biçimde uygulanması, ihtiyaçlarına kâfi gelmemesi, yardım maddelerinin

107 *Tan*, 17.11.1941.

108 "Dahiliye Vekili Faik Öztrak TBMM'de Asker Ailelerine Yardım Mesclesi Hakkında Beyanatta Bulundu", *AT*, no. 84 (Şonteşrin 1940), s. 34.

kalitesizliği ve yetersizliği nedeniyle şikâyetlerini yükselttiler. Savaş yıllarında kamuoyunu en çok meşgul eden şey, hükümet yardımlarının öneminden ve olumlu tesirlerinden çok, yardımlardan dışlananların, yardım almaya hakkı olduğu halde alamayanların, yardım diye ellerine eksik ve kalitesiz maddeler tutuşturulanların ya da yardım almak için kuyruklarda hırpalananların eleştirileri ve şikâyetleriydi. Sonuçta hükümet, sosyal yardımlar aracılığıyla Cumhuriyet rejiminden ve tek parti idaresinden memnun kılmaya çalıştığı insanların tepkisini çekmekle kaldı.

***

Küçük memurların bir bölümü hükümetin bazı ayni ve nakdi yardımlarının dışında tutulmuştu. Örneğin, 1943 yılı Ekim ayında genel bütçeden maaş alan memurlara bir maaş ikramiye verilirken, belediyeden ve özel idareden maaş ve ücret alanlar ikramiye uygulamasının kapsamına alınmamıştı. İkramiyeden istifade edemeyen diğer bir kesim de yevmiye ile çalışanlardı.[109] Hükümet, Cumhuriyet Bayramı'ndan bir gün önce, sosyal yardımlar kapsamında Belediye ve "Muhasebe-i Hususiye," yani il özel idaresi memurlarına ikramiye olarak verilmesi düşünülen 630 bin TL'yi ödemenin imkân dâhilinde olmadığını açıklamak zorunda kalmıştı.[110] Kamu kurum ve kuruluşlarında, özel işletmelerde ve tarım kesiminde çalışan yoksul işçiler de 1943 yılındaki sosyal yardım programının dışında tutulmuştu. Devlet yetkilileri, kamuya ait fabrikalarda işçiler için halihazırda bazı sosyal imkânların olduğu ve özel kesimin kâr olanaklarının arttığı düşüncesinden yola çıkarak, işçilerin ve serbest çalışanların güç ekonomik şartlara ayak uydurabileceklerini savunuyorlardı.[111]

Hükümetin ayni ve nakdi desteği dışında bırakılan kesimler, hükümetin kendilerini dışlayan bu tutumu karşısında sessiz kalmadılar ve itirazlarını çeşitli yollarla ifade ettiler. 23 Ekim 1943 tarihli *Vatan* gazetesi, tramvay çalışanlarının hükümetin memurlara verdiği bir maaş ikramiyeden mahrum bırakılmalarına isyan

109 "Memur İkramiyelerinin Tevziine Başlandı", *Vatan*, 19.10.1943.
110 "Belediye Memurlarıyla Öğretmenlerin İkramiyesi", *Vatan*, 28.10.1943.
111 *AT*, no. 108, Kasım 1942.

ettiklerini belirtiyordu.[112] Yine, 1944 yılındaki sosyal yardımlardan işçilerin ve hamalların muaf tutulmasının bu kesimler arasında yaygın şikâyete yol açtığı kaydediliyordu.[113]

Hükümet desteğinden yararlanamayanlar şikâyetlerini ve taleplerini kimi zaman gazetelere mektup yazarak ifade ediyordu. Devlet Denizyolları fabrika ve havuzlarında çalışan bir işçi *Vatan* gazetesine yazdığı mektupta kendisi gibi yoksul işçilerin hükümetin verdiği ikramiyeden yararlandırılmamasından yakınıyordu. Hükümetin, kendisi gibi yoksul çalışanları düşünmediğine ihtimal vermediğini belirten işçi, diğer devlet çalışanları gibi kendilerine de ikramiye verilmesini istiyordu:

> Hükümetin pahalılık karşısında yüksek alakasına mazhar olan memurlar meyanında bizleri de düşünmemiş olmasına ihtimal vermiyoruz. Hükümetimizin kış başında temini zaruri olan ihtiyaçlarımızı karşılamak için bizim gibi yevmiye ile çalışanları da memurlar gibi birer aylık ikramiye ile sevindirmesi için hislerimize tercüman olmanızı dileriz.[114]

Hükümetin sosyal yardım kampanyasının dışında kalan bir müezzin ise, *Tan* gazetesine gönderdiği bir mektupta, devlete ne kadar uzun süredir hizmet verdiğinden söz ediyor, ardından aylık kazancının dört çocuklu ailesini geçindirmek için yetersiz olduğunu belirtiyor ve hal böyleyken kendisinin ve kendisi gibi düşük gelirli çalışanların sosyal yardım programının kapsamı dışında bırakılmasından yakınıyordu:

> 15 senelik bir müezzinim. Dört çocuk babasıyım. 19 lira maaşım var. Bu para ile bir aile geçindirmenin güçlüğünden bahse ve çektiğimiz sıkıntıyı tafsile lüzum görmüyorum. Memurlar ve sabit gelirli vatandaşlar için kabul edilen bedava kumaş ve ayakkabı tevziatından biz istifade ettirilmiyoruz.[115]

---

112 *Vatan*, 23.10.1943.
113 "İşçiler ve Hamallar Hariç", *Tan*, 19.02.1944.
114 "Yevmiye ile Çalışanlara Neden İkramiye Verilmiyor?", *Vatan*, 22.10.1943.
115 *Tan*, 05.03.1943.

Özel idarelere bağlı olan dar gelirli memurların durumu da tartışmalıydı. Bu statüdekiler belirli yardım maddelerinin dağıtımının kapsamı dışında bırakılmışlardı. Kendilerine yardım yapıldığı durumlarda ise, yardım maddelerinin dağıtımından daha geç bir tarihte yararlanabiliyorlardı. Ayrıca devletin Barem Kanunu üzerinden sağladığı avantajlardan istifade edemiyorlardı. Dolayısıyla devletin sağladığı olanaklardan yararlanamadıkları ya da geç yararlanabildikleri için ihmal edildiklerinden yakınıyorlardı. Örneğin, özel idareden maaş alan dar gelirli bir öğretmen söz konusu durumdan şu şekilde yakınıyordu:

> Derdimiz verilmiyen yahut verilmiyecek olan bir maaş nispetindeki ikramiye değildir. Derdimiz o kadar umumî ve o kadar şümullü ki, hangisinden bahsedileceğini insan âdeta şaşırıyor. Peşin maaş kanunu çıkar, bundan ancak senelerden sonra istifade edebiliriz. Barem kanunu çıkar, bize ancak bir sene sonra tatbik edilir. Terfi zamanımız gelir, aradan aylar değil seneler geçer, veren olmaz. Parasız giyim eşyası verilir, biz beş ay sonra alırız. Maaşla kıyaslanarak parasız kundura verilir, öğretmenlere bir şey yok. Yakacak zammı hakkında kanun çıkar, öğretmenler bundan mahrum bırakılır. Yapı ve yardım sandığı kanunu ile kesilen yüzde bir ve dörtler bize büyük bir külfet olur. Evet, kesilen miktar 4-5 liradır, fakat bu cüzi meblağın bütçemiz üzerinde açtığı gedik bizim için çok sarsıcıdır.

Hükümetin sosyal yardımlarından dışlanan bir başka kesim, eşleri çalışan kadın memurlardı. 1943'teki sosyal yardım programına göre, düşük gelirli ve yoksul da olsalar, kocaları herhangi bir işte çalışan kadın memurlar ayni yardımlardan yararlanamıyorlardı. Bundan dolayı yardım alamayan bazı kadın memurların bu uygulamayı eleştirdikleri görülüyordu. Düşük bir maaşa sahip olan bir kadın memur *Tan* gazetesine yazdığı mektupta, kocası çalıştığı için memurlara yapılan yardımların dışında tutulmasından şöyle yakınıyordu:

> Bir kadın memurum. Kocam memur değildir, serbest meslek sahibidir. Çok gelirli olmadığının en bariz delili de benim çalışmak zorunda bulunuşumdur. Şuna emin olmak lazımdır ki, kocasının geliri evin geçimine

> kâfi gelen hiçbir kadın çalışmaz ve bu vaziyette hiçbir koca karısını çalıştırmaz. Devlet memurlarına karne, kumaş ve erzak tevziatında erkek memurlar bunları karıları için alabiliyor da, kadın memurlar kocaları için alamıyorlar. Bu tefrikteki sebebi anlayamadım. Eğer bir ihtiyaç meselesi mevzubahis ise, ihtiyacın vaki olduğunu yukarıdaki cümle ile izah etmiş bulunuyorum sanırım. Hem neden aynı şartlar, aynı haklar, aynı kanunlar, aynı kanunlar dâhilinde çalışan kadın memurlar, erkek memurlardan ayırt ediliyorlar? Kadın memur öldüğü zaman kocasına maaş tahsis ediliyor da, sağlığında niye karne verilmiyor?[116]

Emekliler de genel olarak sosyal yardım programına dâhil edilmelerine karşın, bazı sosyal yardım maddelerinin dağıtımının kapsamı dışında tutulmuşlardı. Dolayısıyla, bu durumdan müteessir olan ve geçinmekte güçlük çeken emekliler gerek CHP Genel Sekreterliği'ne yazdıkları dilekçelerle, gerekse gazetelere gönderdikleri mektuplarla şikâyetlerde ve yardım taleplerinde bulunuyorlardı.

İstanbul Bakırköy'de oturan Maliye Mümeyyizliğinden emekli Hayri Gençoğlu CHP Genel Sekreterliği'ne gönderdiği 10 Mart 1943 tarihli dilekçede, dört nüfuslu ailesini beslemek için tekaüt maaşının ekmek parasına bile kâfi gelmediğini, bu nedenle Bakırköy Halkevi'nde çalışmak zorunda kaldığını belirtiyordu. Gençoğlu, 40 TL'lik maaşından vergiler çıktıktan sonra 31 TL kaldığından yakınıyor, çalışarak ek bir gelir elde etmesine rağmen geçinemediğinden serzenişte bulunuyordu. Zamanın ekonomik koşulları nedeniyle maaşının net 60 TL'ye çıkarılmasını istiyordu.[117] Saraçhane'de oturan ve zar zor geçinen başka bir emekli Kemal Gürer ise *Tan* gazetesine yazdığı mektubunda emekli maaşından şu şekilde şikâyet ediyordu:

> Ben seksen yaşında bir mütekaidim. Aldığımız para sadece günlük ekmeği tedarike kâfi gelmiyor. Bugünkü hayat pahalılığı karşısında nasıl olup da yaşadığımıza siz de şaşın biz de şaşalım.[118]

116 *Tan*, 14.03.1943.

117 İstanbul Bakırköy'den Maliye Mümeyyizliğinden emekli Hayri Gençoğlu'nun dilekçesi, BCA CHPK [No. 490.1 / 835.299.1].

118 *Tan*, 09.04.1943.

Milletvekili raporlarında da emeklilerin hükümetin yaptığı bazı mal ve erzak tevziatlarının dışında bırakılmalarının yarattığı hoşnutsuzluğu görmek mümkündür. Örneğin, İstanbul milletvekillerinin vatandaşlarla görüşmeleri sonucu kaleme aldıkları bir raporda, "*emekli memurların elbiselik kumaş yardımından mahrum bulunduklarından dolayı müteessir oldukları*" kaydediliyordu.[119]

Geçim derdinden yakınan kimi emekliler ise kendilerine ait bir yardımlaşma sandığı olmamasından dolayı, savaş yıllarının zor günlerinde oldukça sıkıntı çektiklerini belirtiyorlardı. Kendilerini devlete ve millete uzun yıllar hizmet etmiş vatandaşlar olarak tanımlayıp, hükümetin kendilerine yardım eli uzatmasını istiyorlardı. Örneğin, kendisini Osman Kaptan olarak tanıtan, Deniz İşletmeleri'nden emekli bir kişi, CHP'ye gönderdiği mektupta, emekli olduktan sonra kötü şartlarda yaşadıklarını, "Hükûmet-i Cumhuriyet"in, kendisi gibi "vatana hizmet etmiş fedakâr" birisinden yardımını esirgemeyeceğini yazıyordu:

> 53 sene milletin şanlı sancağını denizlerde namuskârane gezdirdim. Yaşım yetmişi tecavüz ettiğinden çalışmak kudretini kaybettim. Mesleğime aid bir teşkilat olmadığı gibi, teavün ve tekaüd sandığımız da olmadığından ihtiyarlık zamanımda ailemle beraber sürünmeye mahkûm bulunuyorum... Hükûmeti cümhuriyetimiz, benim gibi şanlı bayrağımızı elli üç sene denizlerde temevvüc ettirmiş ve bu şerefli hizmeti ayrıca vatanî hizmet ve fedakârlıklar ile tetvic eylemiş ve bu babta müteaddid vesaiki haiz bulunmuş olan ve cidden şayanı muavenet bulunan bir emekdar kaptan hakkında esirgemeyeceği etmi'nanile işbu arizai müstümendami takdime mücaseret eyliyorum.[120]

Emeklilerin hükümetin tevzi ettiği bazı maddelerden mahrum bırakılması karşısında *Tan* gazetesi emeklilerin korunmaya muhtaç olduğunu belirtiyordu.[121] Yine, CHP'ye gönderilen dilekçe

119 İstanbul Mebuslarının Vatandaşlarla Olan Görüşmeleri, 1945, BCA CHPK [No. 490.1 / 663.219.1].

120 Osman Kaptan adlı vatandaşın CHP Genel Sekreterliği'ne gönderdiği mektup, BCA CHPK [No. 490.1 / 474.1938.1].

121 "Eski Emeklileri de Koruyalım", *Tan*, 28.03.1943.

özetlerinin bulunduğu TBMM yıllıklarında, emekli vatandaşlar tarafından yazılmış, muhtacı muavenet olunduğunu belirten, tekaüt sandığı talebinde bulunan, nakdi yardım ve maaş zammı talep eden çok sayıda dilekçe özeti görmek mümkündür.[122]

Özel işletmelerde çalışan yoksul memurlar ise, kendilerinin kamuda istihdam edilen memurlara yapılan yardımların kapsamına alınmamalarından şikâyet ediyorlardı. Kendilerinin de hükümetin ekonomik desteğine muhtaç olduklarını belirtiyorlardı. Örneğin, Kadıköy'de ikamet eden ve özel bir işletmede memurluk yapan Muhittin Karaca *Tan* gazetesine gönderdiği mektupta, özel sektörde düşük ücretlerle istihdam edilen ve hayat pahalılığından en çok etkilenen kesimlerden biri olan memurlar ile kimsenin alakadar olmadığına, hükümetin hayat pahalılığı karşısında dar gelirli memurlara ve yoksullara destek olurken, bu kesimi de dikkate alması gerektiğine işaret ediyordu:

> Halk sınıfları arasında hayat pahalılığının ıstırabını en çok çeken bir sınıf vardır ki, bunlar eşhasın idare ettikleri müesseselerde aylıkla çalışan memur ve fikir adamlarıdır. Bu zavallılarla hiçbir makam alakadar olmamış ve bunlar hâlâ harpten evvelki gelirleriyle -hatta yüzde 25 zam da görmeden- kalmışladır. Dar ve sabit gelirliler meyanına da alınmamışladır. Bunların sayısı İstanbul'da 15-20 bini geçer. Hükümetin, bütün vatandaşlarla olduğu gibi, bu biçare zümre ile de ilgilenmesini ve vaziyetlerine çaresaz olacak bir tedbir almasını temenni ediyorum.[123]

Yardımlardan yararlanamayanlar ve dolayısıyla şikâyetçi olanlar sadece hükümetin yardım kapsamı dışında bıraktığı kesimler değildi. Uzun ve karmaşık bürokratik mekanizmalar ve prosedürler yardım kapsamındaki birçok yoksul insanın ve dar gelirli memurun yardımlara ulaşmasına engel oluyordu. Örneğin, hü-

122 *TBMM Yıllık* (03.04.1939-31.10.1939) (Ankara: TBMM Matbaası, 1940); *TBMM Yıllık* (01.10.1940-31.10.1941) (Ankara: TBMM Matbaası, 1942); *TBMM Yıllık* (01.11.1941-31.10.1942)(Ankara:TBMMMatbaası,1943);*TBMMYıllık*(01.10.1942-31.10.1943) (Ankara: TBMM Matbaası, 1944); *TBMM Yıllık* (05.08.1946-31.10.1946 ve 01.10.1946-21.10.1947) (Ankara: TBMM Basımevi, 1948).

123 "Sıkıntı Çeken Bir Zümreyi de Düşünelim", *Tan*, 30.11.1943.

kümetin yoksul ve dar gelirlilere yaptığı kömür tevziatında, aşırı bürokratik mekanizmalar yüzünden, tevziat yapılan insanlara bin bir güçlük çıkarıldığı, pek çok kişinin istihkakını alamadığı oluyordu.[124] Kömür tevziatından yararlanacak olanların, dağıtım yerinde görevlilere kira kontratlarını göstermeleri gerekiyordu. Kimi insanlar kiracılarıyla sözleşme yapmadığından, kimisi de herhangi bir arkadaşının veya akrabasının evinde kaldığından kira kontratına sahip değildi ve sırf bu yüzden kömür dağıtımından yararlanamıyordu. Bu prosedür, yardım kapsamında olan pek çok insan için gayri resmi bir dışlama mekanizması oluşturuyor ve vatandaşlar arasında şikâyete yol açıyordu. Konu ile ilgili olarak *Cumhuriyet* gazetesine mektup yazan bir memur şikâyetini şöyle ifade ediyordu:

> Memurların kömür tevziatı başladı. Ben, ev sahibim burada olmadığından kontratımı tecdit edemedim diye kömür alamıyorum. Bir arkadaşım evin kontratı karısının üzerine olduğu için kömür alamıyor. Bir arkadaşım karısının evinde oturduğu için kömür alamıyor. Bir arkadaşım karısının babasının, bir arkadaşım karısının annesinin evinde oturduğu için kömür alamıyor. Can yoldaşı diye kontratsız, tapusuz yanımda oturan bir memur da bu durumda. Daha buna benzer nice mâniler... Acaba bu kömürü kimler alabilecek?[125]

Beyoğlu PTT memurlarından Cemalettin Şenyüz de kömür dağıtımından prosedürel sebeplerle faydalanamayan dar gelirli memurlardandı. Şenyüz, *Tan* gazetesine yazdığı mektupta, babasının evinde kontratsız oturduğundan dolayı kira sözleşmesini ibraz edemediği için kendisine kömür verilmediğinden şikâyet ediyordu.[126]

Dar gelirli ve fakir halk arasında şikâyetlere yol açan diğer bir sorun, yardım programına dâhil edilmesi düşünülenlerin tespit edilmesi sürecinde birçok fakir insanın belirlenememiş olma-

124 "Kömür Tevziatında Çıkarılan Zorluklar", *Tan*, 01.08.1945.
125 "Acaba Bu Kömürü Kim Alabilecek?", *Cumhuriyet*, 23.07.1943.
126 *Tan*, 05.11.1943.

sı yüzünden yardımların dışında bırakılmasıydı. Bunda kuşkusuz devletin nüfus bilgisi konusundaki yetersizliği önemli bir etkendi. Şevket Süreyya Aydemir'in de belirttiği gibi, dönemin istatistikleri topluma ve ekonomiye ilişkin gerçek bilgileri yansıtmaktan çok uzaktı.[127] Nüfusa dair mevcut istatistiklerin iktisadi ve toplumsal gerçeklikleri ifade etmemesinden dolayı fakir insanların bir bölümü ya tespit edilemiyor ya da fakir olarak addedilmiyordu. Yardım kapsamına alınması gerekirken dışarıda kalan fakir kesimler de kendilerinin asıl yardım edilmesi gereken insanlar olmasına karşın yardım görmediklerini dile getiren şikâyetlerde bulunuyorlardı. Örneğin, eşinin Kurtuluş Savaşı'nda şehit olduğunu belirten yoksul ve dul bir kadın, muhtacı muavenet olmasına karşın hükümetin yardımlarının kendisine ulaşmamasından doğan şikâyetini şöyle dile getiriyordu:

> Kuvayı Milliye şehitlerinden birisinin karısıyım. Gazeteler bizlere de ucuz ekmek karnesi verileceğini yazdılar. Hâlbuki ben, 60 bin yoksul arasında yer almadım. Ben de yoksul sayılmazsam kim sayılır?[128]

Yapılan yardımların kapsamlarının dar tutulması ve dışlayıcılığı basında eleştiri konusu oluyordu. Örneğin, 1941'de memur ve subaylara yapılan maaş zamları ve yardımlar karşısında, *Tan* gazetesi, "*Pahalılığa karşı yalnız memurların değil, geliri az ve sabit olan vatandaşların da geliri artırılmalıdır*" diye yazıyordu.[129]

1943'te tasarlanan ve büyük ölçüde devlet memurlarını hedef alan yardım programına karşı, dar gelirlilerin sadece kamu sektöründe olmadığına, özel kesimde de yardıma muhtaç dar gelirli insanların olduğuna dikkat çekiliyordu.[130] Ayrıca, geniş bir yoksul kitle olduğu, bu kitlenin de devlet yardımına muhtaç olduğu kaydediliyordu:

127 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam İsmet İnönü (1938-1950)* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000), s. 215-216.
128 *Tan*, 22.02.1943.
129 *Tan*, 22.10.1941.
130 *Cumhuriyet*, 25.03.1943.

> Devlet bütçesinden para alarak yaşayan vatandaşlar yanında, az gelirli ve yoksul geniş bir halk kütlesi vardır. Bu vatandaşların da ihtiyacı ve sıkıntıları günden güne artmaktadır. Hatta sabit gelirlilerden daha fazla...[131]

Hükümetin sosyal yardımlarının toplumun büyük bölümünü dışarıda bırakması bir bakıma devletin mali kapasitesi ile ilgili bir sorundu. Hükümet ilk olarak sosyal yardım kampanyalarının finansmanı için öngördüğü kaynaklara ulaşmakta çeşitli güçlüklerle karşılaşıyordu. Bu durum enflasyonun ve savunma harcamalarının radikal bir biçimde arttığı savaş yıllarında, devlet maliyesinin, sosyal yardımları etkin bir şekilde finanse etmesini zorlaştırıyordu. Dolayısıyla hükümet, sosyal yardımlar konusunda bazı kesimleri dışlamak zorunda kalıyordu. Hatta devlet teşkilatı, kapasite sorunlarından ötürü, gerçekleştirdiği yardımları bile çekip çevirmede etkili ve yeterli olamıyordu. Bürokratların, siyasilerin ve aydınların yazılarında ve beyanatlarında bu konudaki yetersizlikler dile getiriliyordu. Örneğin, "Halk ve Belediye" adlı bir makalede sosyal yardım sorununun ardındaki mali kısıtlar ele alınıyor ve soruna şöyle yaklaşılıyordu:

> Belediyeye hücuma sebep olan hadiselerden biri de aç ve çıplak kalmış kimselere yardım keyfiyetidir. Hâlbuki koca bir şehirde bu yolda insanlar nicedir. Ve eğer belediye bunların hepsine istenildiği şekil ve miktarda yardım yapacak olsa değil yardım tahsisatı esas bütçesi yetişmez.[132]

Dönemin Isparta milletvekillerinden Kemal Turan ise, savaşın ülkede etkisini artırdığını ve bunun özellikle iaşe ve sosyal yardım işlerini ağırlaştırdığını belirtiyordu.[133] İstanbul valisi Lütfi Kırdar da gazetecilere verdiği bir demeçte, yüksek düzeylerde seyreden enflasyon nedeniyle sosyal yardımlar için tahsis edilen kaynakların nominal olarak artmasına rağmen reel olarak azaldığını ve yetersiz

131 "Yeni Meclis ve Sabit Gelirlilere Yardım Meselesi", *Tan*, 01.04.1943.

132 Hasan Fikret, "Halk ve Belediye", *AT*, no. 182 (1940), s. 109.

133 Kemal Turan, "Belediye Meclisleri Seçimi", 6 İlkteşrin 1942 tarihli *Ulus*'tan aktaran *AT*, no. 107 (İlkteşrin 1942), s. 14.

olduğunu itiraf ediyordu. Savaştan önce İstanbul'da sosyal yardım kapsamında yılda 1 milyon 397 bin TL sarf edildiği halde, savaş yıllarında bu rakamın 2 milyon 877 bin TL'ye çıkarıldığını, fakat enflasyonun sosyal yardıma tahsis edilen kaynakları aşındırdığını belirtiyordu.[134]

Önceki bölümde ifade edildiği gibi, devlet sosyal yardımlara kaynak olarak düşündüğü vergileri toplamakta bile büyük bir direnişle karşılaşıyordu. 1942'de hükümet köylünün elindeki buğdayın yüzde 25'ini, yani ülkedeki toplam buğdayın 800 bin tonunu piyasa fiyatından düşük bir fiyata zorunlu olarak satın almayı kararlaştırmış, fakat satın alabildiği buğday 500 bin tonun altında kalmıştı. Yani hükümet buğdayın yüzde 25'i yerine ancak yüzde 15'ine ulaşabilmişti.[135] Başvekil Şükrü Saraçoğlu da hükümetin zorunlu hububat alımlarında hedeflediği miktarın çok altında bir alım yapabildiğini itiraf ediyordu.[136] Bunun üzerine 1943 yılında yeni bir tarımsal vergiye, TMV'ye başvuruldu. Vergiyle elde edilen gelirlerin sosyal amaçlı yardımlar doğrultusunda kullanılması tasarlanmıştı.[137] Ne var ki, köylülerin TMV'ye karşı direnişi ve TMO'nun verginin toplanmasında etkisiz kalması sonucunda, hedeflenen gelirin önemli bir bölümüne ulaşılamamıştı. Dolayısıyla beklenenden daha az miktarda vergi gelirli elde edilmesi sosyal yardımların finansmanını zorlaştırıyordu.

Öte yandan, bazı sosyal yardım maddeleri, bu yardımların dağıtılmasında görev alan memurlar tarafından aşırılıyor ve çeşitli şekillerde bireysel ihtiyaçlar için kullanılıyordu. Örneğin, asker aileleri için yaratılmaya çalışılan finansman kaynakları yoksul memurlarca tırpanlanıyordu. Beyoğlu Belediyesi muhasebesi maaş kâtibi Bahattin Pınar'ın sahte bordro ve evrak tanzim etmek suretiyle asker ailelerinin mühür ve imzalarını taklit ederek vezneden

134 *Vatan*, 03.12.1943.

135 Bkz. Şevket Pamuk, "War, State Economic Policies, and Resistance by Agricultural Producers in Turkey, 1939-1945", s. 134.

136 *AT*, no. 108 (Sonteşrin 1942), s. 35.

137 Bkz. TMV Kanun Layihasının Müzakereleri, *TBMM ZC*, 04.06.1943, s. 19. *Tan* gazetesinde de, Toprak Mahsulleri Vergisi ile elde edilen maddelerin sosyal yardımlarda kullanılmasının planlandığı belirtiliyordu. *Tan*, 26.02.1944.

1644 TL para ihtilas ettiği saptanıyordu.[138] Kömür tevziatında görev yapan kimi memurların, dağıtım esnasında tarttıkları kömürden azar azar çalarak sattıkları meydana çıkarılıyordu.[139] Konya'da ihtiyaç sahibi fakir halka dağıtılmak üzere gelen 200.000 TL'lik kumaş ise sahte fiş tanzim edilmek suretiyle dağıtılmış gibi gösterilerek, dağıtım işlerinde görev alan memurlar tarafından karaborsaya sürülüyordu.[140] Aynı şekilde İstanbul'da da bazı memurlar karaborsacılarla işbirliği yaparak dağıtma birliklerinin mühürlerini taklit ediyor, düzenledikleri sahte belgelerle memurlara verilmiş gibi göstererek sosyal yardımlar için ayrılmış büyük miktardaki manifatura eşyasını Yerli Mallar Pazarı'ndan kaçırıyordu.[141]

Görüldüğü gibi, devletin mali kısıtları ve mevcut kaynakların çeşitli yollarla aşınması sebebiyle savaş yıllarında hükümet tarafından yürütülen sosyal yardımlar daha çok dar ve sabit gelirli memurlara, emekli ve dullara, yetimlere ve yoksul addedilen dar bir kesime yönlendirilmişti. Özel sektörde ve kamu kesiminde çalışan işçiler, özel idarelerde ve özel sektörde görev yapan memurlar, ziraat işçileri, yoksul köylüler sosyal yardımların kapsamına alınmamıştı. Dolayısıyla da bu kesimler arasında devlet memurlarının halinin vaktinin yerinde olduğu, devlet tarafından korunduğu yolunda yaygın bir kanı oluşmuştu. Memurların savaşın getirdiği sıkıntılar karşısında devletten yardım aldıkları için iyi durumda oldukları sanılıyordu.

Halk arasındaki bu genel algı dönemin basınına da yansıyordu. Savaş yıllarında yayınlanan mizah dergilerinde memurların ayrıcalığı sık sık vurgulanmaktaydı. Dergilerdeki karikatür ve hicivler, o dönemde uygulanmaya başlanan sosyal yardımların kapsamının dar olması hakkında ipucu verirken, bu yardımların toplum tarafından nasıl algılandığı konusunda da bir fikir verebilir. Dönemin ünlü mizah dergilerinden *Karikatür*'deki bir kari-

138 "Asker Ailelerinin Parasını İhtilas Eden Bir Memur Tevkif Olundu", *Vatan*, 11.11.1943.

139 "Halkın Eksik Tartılan Kömürleri", *Cumhuriyet*, 11.03.1944.

140 *Tan*, 14.08.1944.

141 "Sahte Vesika Tanzimi Suretile Yerli Mallar Pazarından Mal Alan Bir Şebeke Meydana Çıkarıldı", *Vatan*, 23.11.1943.

Memurlara yapılan yardımların kamuoyunda nasıl algılandığını gösteren bir karikatür. *Akbaba*, no. 474, 29.04.1943.

katürde yaşlı ve fakir bir adamı elinde birkaç yiyecek torbası ve paketle gören komşuları yaşlı adama, "*Memur mu oldun?*" diye sorarlar.[142] *Akbaba*'daki bir karikatürde ise, memurluk yapan bir erkekle nişanlanmanın kadınlara bedavadan elbiselik kumaş kazandıracağı ima edilir.[143]

Sosyal yardımlar dolayısıyla memurların kollandığı kanısı halk arasında çeşitli söylenti ve mânilerle ifade edilmekteydi. Savaş yıllarında halkın dilinde Türkçe ezana da gönderme yapılarak, "*İsmet uludur, İsmet uludur, memurlar İsmet'in kuludur*" diye bir mâni dolaşıyordu. Kentlerde uygulanan karne sistemi ve sosyal yardımlar, sosyal yardım programının dışında bırakılmış olan köy-

142 *Karikatür*, no. 371 (1943), s. 4.
143 *Akbaba*, no. 474 (1943), s. 7.

lüler arasında ise kentlilerin hükümet tarafından kollandığı şeklinde yorumlanıyordu.[144]

Yardımların çok sayıda düşük gelirli ve fakir insanı dışarda bırakması yüzünden, halk arasında, memurları koruyan, diğer kesimlere üvey evlat muamelesi yapan bir devlet imajı oluşuyordu. Döneme şahit olan A. Başer Kafaoğlu'na göre, memurlara şeker ve kumaşla başlayan ayni yardımlar, hükümetin sadece memurları düşündüğü suçlamaları yapılmasına yol açacak ve bu suçlamalar ilerdeki seçimlerde İnönü ve CHP'ye hep yöneltilecekti.[145]

Dönemi ele alan çalışmalarda da, memurların devletin yaptığı yardımlar sayesinde savaşın sıkıntılarını atlattıkları öne sürülmüştür. Dolayısıyla memurlar çalışan kesimler arasında hükümete yakın bir aristokratik zümre olarak görülmüştür. Örneğin Yıldırım Koç'a göre, "*İşçi sınıfının bir kesimini oluşturan memurlar Cumhuriyet Halk Partisi ile bütünleşmişti. Esasında, bu dönemde devlet-hükümet-CHP bütünleşmesi vardı ve memurlar da bu yapının parçasıydı.*" Koç'a göre devlet bir kesimini memurların oluşturduğu bir işçi aristokrasi vücuda getirerek işçi sınıfını bölmüş ve pasifleştirmiştir.[146] Kemal Karpat da aynı popüler kanıya paralel olarak savaş yıllarında memurların nispeten bolluk içinde olduğunu belirtmiştir.[147]

Esasında bu kanıya daha ziyade sosyal yardım programlarıyla ilgili mevzuat ya da sosyal yardımlardan dışlanan grupların algısı dikkate alınarak ulaşılmıştır. Hâlbuki gerçek hayatta sosyal yardımların nasıl uygulandığına ve memurların sosyal yardımları nasıl algıladıklarına bakıldığında daha farklı bir tablo ortaya çıkmaktadır. Hükümetin sosyal yardım uygulamalarında ağırlıklı olarak memur kesimi hedef alması, memurların gerçekten de du-

144 Mediha Berkes, "Köyde Yaşayış", *Yurt ve Dünya*, no. 30 (1943), s. 194. 18 Temmuz 1932'deki Diyanet İşleri Riyaseti'nin kararıyla Türkçe okunmaya başlanan ezan, "Tanrı uludur, Tanrı uludur" diye başlıyordu... Buna karşın, Anadolu köylerinde, kasabalarında ve ilçelerinde dönem boyunca Türkçe ezan okunması kararının sıklıkla dışına çıkılarak, eskisi gibi sadece Arapça veya hem Türkçe hem Arapça olmak üzere gayriresmi ezan okunması sıklıkla karşılaşılan bir durum olacaktı...

145 Kafaoğlu, *a.g.e.*, s. 53.

146 Koç, *Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi Tarihi*, s. 65.

147 Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s. 120.

rumunun iyi olduğu, etkin bir koruma gördükleri, dolayısıyla hükümetten memnun oldukları anlamına gelmiyordu. O dönemi yaşamış olan Metin Toker, devletin memurlara yönelik yardımlarının halkla memur arası ayrılığı artırdığını, Sümerbank'ın memurlara verdiği kumaş ve ayakkabıların, ucuz fiyatlarıyla tamah çektiğini, fakat dar gelirli memurların bile bunlara ulaşmasının bir mesele olduğunu belirtmiştir.[148]

Bu anlamda, sadece yardım kapsamına alınmayan kesimler şikâyet etmekle kalmadı; yapılan yardımlar da önemli bir şikâyet konusu oldu. Hükümetin sosyal yardımları birçok bakımdan hedef kitleyi tatmin etmekten uzaktı. Bazen yardım olarak dağıtılan maddelerin miktarı, bazen de niteliği ve kalitesi şikâyet konusu oluyordu. Hiçbirisi olmazsa yardımların yapılışı, yardım alan insanları incitici bir şekilde gerçekleşiyordu. Yardım yerlerinde uzun kuyruklar, kalabalıklar, kavga ve gürültü eksik olmuyordu. Prosedürler işgüzarca takip edilerek yardım gören insanlara çeşitli zorluklar çıkarılıyordu. Yardım yapılması öngörülen ve bu maksatla kendilerine kupon dağıtılan insanların büyük bölümü henüz istihkaklarını alamadan dağıtımların sona erdiği oluyordu. Sonuçta kendilerine yardım yapılan memurlar sosyal yardımların uygulanması esnasında çeşitli güçlüklerle karşılaştılar ve bu nedenle hükümet yardımlarının uygulanmasını sık sık eleştirdiler. Dolayısıyla hükümetin sosyal yardımlarının pratiği, memurları gözeten bir "memur rejimi"nin var olduğunu ve memurların devletten destek görerek savaşın olumsuz etkilerinden korunan bir "işçi sınıfı aristokrasisi" oluşturduklarını iddia etmeyi zorlaştırmaktadır.

İlk olarak, savaş yıllarında devlet memurlarının daha iyi koşullarda olduklarını iddia etmek, memurları homojen bir sınıf olarak görmenin sonucudur. Hâlbuki savaş yılları da dâhil erken Cumhuriyet dönemi boyunca devlet memurları statü ve gelir açısından homojen bir sınıf değildi. Aralarında çok yüksek statü ve gelir farklılıkları vardı. Yüksek gelirli az sayıda bir memur azınlık dışında memur kesiminin büyük bölümü düşük gelirliydi.

148 Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları*, s. 23.

Nezih Ayral'ın 1940 yılında yaptığı bir araştırmaya göre (Tablo 12), sayıları 25 olan birinci dereceden memurun asli maaşı 150 TL, sayıları 58 olan ikinci derece memurun asli maaşı 125 TL idi. Karşılığı 60 TL olan 20 TL asli maaşlı on dördüncü dereceden memurlar toplam 9.495 kişiydi ve çoğunluğu oluşturuyordu. Barem derecesi on dokuz olan 5.762 memur asli maaşı olan 10 TL'nin karşılığı olarak 40 TL alıyordu. Memurların aldığı maaşların büyük bölümünü teşkil eden bu paralarla İstanbul, İzmir, Ankara gibi büyük şehirlerde aile geçindirmek mümkün değildi.[149] Ayrıca, bu araştırmanın 1940 gibi henüz hayat pahalılığının çok artmadığı erken bir dönemde yapıldığına dikkat edilmelidir. Hâlbuki maaş zamlarına ve diğer nakdi desteklere karşın, savaş yıllarının dizginlenemeyen fiyat artışları karşısında devlet memurlarının maaşları çok daha etkisiz bir hâle gelecektir.

Mülhak bütçelere dâhil, yani özel gelirleri olan katma bütçeye sahip kurumlarda çalışan memurlarla birlikte toplam 88 bin memurun 58 bini çocuk sahibiydi. Memurların 13 bini üç, 16 bini dört, 16 bini beş, 11 bini altı, 6 bini yedi, 3.500'ü sekiz, 3 bini dokuz kişilik nüfus besliyordu. Görüldüğü gibi memurların büyük bölümü 4 ile 6 kişi gibi nispeten kalabalık bir nüfusu beslemekteydi. Memurların yüzde 37,1'i ev sahibiydi. Buna karşın, memurların büyük bir bölümünün, yaklaşık 55 bin memurun evi yoktu.[150] Savaş döneminde artan kira fiyatlarının baskısına maruz kalan toplumsal kesimlerden birinin de ev sahibi olmayan, büyük bölümü kirada oturan düşük gelirli bu memur grubu olduğu söylenebilir.

Diğer taraftan, devletin vergi gelirleri arasında en önemlisi olan Kazanç Vergisi'nin yüzde 82'sinin bordro üzerinden vergileri kesilen ücretliler ile beyannameliler tarafından ödendiği göz önüne alınırsa[151] verginin önemli bir bölümünü yüklenen kesimlerin içinde en başta gelenin devlet memurları olduğu görülür. Buna karşın, memurların vergi yükünü yansıtma gibi bir şansları yoktu. Bu

149 Nezih Ayral, "Türk Memurları", *Belediye Mecmuası* (Temmuz 1940), no. 182, s. 112.

150 *a.e.*, s. 114.

151 Kafaoğlu, *a.g.e.*, s. 14.

Tablo 12- Memurların Derecelerine Göre Maaşları ve Sayıları (1940)

Barem Derecesi	Asli Maaş	Memur Sayısı
1	150	25
2	125	58
3	100	149
4	90	162
5	80	363
6	70	594
7	55	1.104
8	45	1.304
9	40	1.774
10	35	2.054
11	30	3.164
12	25	4.890
13	22	796
14	20	9.495
15	17	2.169
16	16	3.056
17	14	2.851
18	12	1.899
19	10	5.762
Barem Harici Memurlar	-	2.642

Kaynak: Nezih Ayral, "Türk Memurları", *Belediye Mecmuası*, no. 182 (Temmuz 1940), s. 112.

yüzden zamanın vergi oranlarındaki ve çeşitlerindeki artışlardan memurlar da olumsuz bir biçimde etkilendiler.

Tezel'in verdiği rakamlara göre, merkezi bütçe, katma bütçeli idareler, il özel idareleri ve belediyelerde istihdam edilen personelin toplam çalışan nüfus içindeki payı 1927 yılında yüzde 1,8, 1935'te yüzde 1,7; bunların vergilenmemiş gelirlerinin Türki-

ye'nin GSYH'si içindeki payı da 1926-1929 arasında yüzde 3,6, 1933-1935 arasında yüzde 5,5 idi. Ne var ki kamu görevlilerinin çalışan nüfus içindeki payı 1945 yılında yüzde 2,7'ye çıktığı halde vergilenmemiş gelirlerinin GSYH içindeki payı 1943-1945 arasında yüzde 2,6'ya düşmüştü. Bu, memurların gelirlerinde bir azalma demekti. Kamu kesiminden emekli, dul ve yetim maaşları alanların gelirlerinde de çok büyük bir azalma görülmüştü. Emeklilere yapılan kişi başına ortalama ödemenin 1938 fiyatlarıyla gerçek değeri 1938'de 1.420 TL'den 1945'te 274 TL'ye inmişti.[152]

Sonuçta memurların aralarında önemli gelir farklılıkları olduğunu ve büyük bölümünün düşük bir gelir seviyesine sahip olduğunu, bu anlamda, savaş yıllarında artan vergilerden, reel ücretlerin düşmesinden, yaşam standartlarının kötüleşmesinden paylarını aldıkla-

Grafik 10- Savaş Yıllarında Memurların Satın Alma Gücü Endeksi

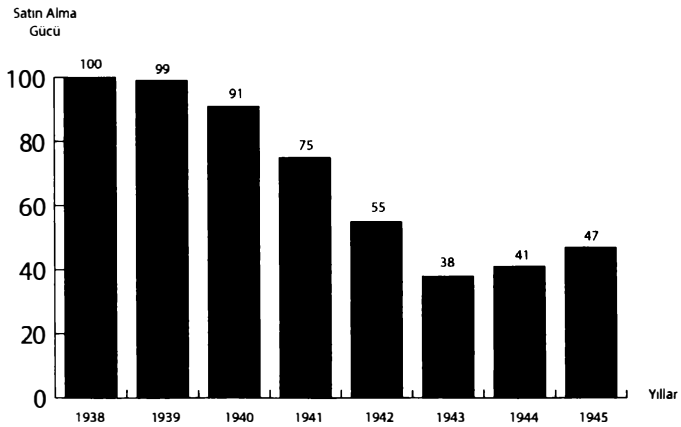

Veriler için bkz: Cemal R. Eyüboğlu, "Memur Maaşları Meselesi", *Türk Ekonomisi*, 1946, no. 31, s. 16.

152 Tezel, *a.g.e.*, s. 234.

rını söylemek yanlış olmayacaktır. 1938 yılı için 100 olarak kabul edilen memurların reel ücret endeksi, 1943 yılında tüm asli maaş kategorilerinin ortalaması itibarıyla 17,7'ye kadar düşmüştü (bkz. Tablo 8). Bu, neredeyse beş kattan fazla bir düşüş demekti. Kamu kesiminde memur olarak çalışanların gerçek ücretlerindeki gelişmeler genel eğilim olarak diğer ücretli kesimlerle aynı doğrultudaydı.[153] O dönemde yapılmış bir başka çalışmaya göreyse memurların 1938'de 100 olan reel ücretleri 1943'te 38'e gerilemişti (Grafik 10).

Dönemin yazarları da devlet memurlarının içinde bulunduğu kötü yaşam koşullarına dikkat çekiyordu. Falih Rıfkı Atay hükümetin memurlardan şüphelenerek mal beyanı istemesi karşısında, onlardan mal beyanı değil, 100 TL'den az maaşla nasıl yaşamayı başardıklarına dair bir beyan istemesi gerektiğini yazıyordu.[154]

İkinci Dünya Savaşı yıllarında düşük rütbeli bir subay olan Alparslan Türkeş ise, "*Artan hayat pahalılığı, geçim darlığı subayları da perişan ediyor, bunaltıyordu*"[155] diyordu. Türkeş'in bu ifadeleri, o dönemde diğer düşük gelirli memurlara nazaran daha dolgun bir maaş alan düşük rütbeli subayların ekonomik statülerinin dahi savaşın yarattığı bunalımdan etkilendiğine işaret etmektedir. Türkeş'in belirttiği kadarıyla,

> Her yerde subaylar ikinci derece insan muamelesi görüyordu. Ankara'daki apartmanların bodrum katları halk arasında "Kurmay Subay Katı" olarak isimlendirilmişti. Eğlence yerlerinde subayların adı "gazozcu" idi. Yani pahalı içki ısmarlayacak paraları olmadığı için karaborsacılar, vurgunculerla yarış etmek imkânları bulunmadığı için, bu feragatli memleket çocuklarına bu gibi isimler reva görülüyordu.[156]

Zekeriya Sertel ise, sosyal yardım faaliyetlerinin artarak devam ettiği 1944 yılında kaleme aldığı *Tan*'daki "Bir Çare Lazım" başlıklı yazısında, beş nüfuslu bir ailenin ortalama aylık masrafının 320

153 Bkz. Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*, s. 438.
154 Falih Rıfkı Atay, *Pazar Konuşmaları, 1941-1950* (İstanbul: Dünya Matbaası, 1965), s. 298.
155 Alparslan Türkeş, *1944 Milliyetçilik Olayı* (İstanbul: Kutluğ Yayınları, 1975), s. 25.
156 *a.e.*, s. 25.

TL olduğunun, bundan az bir para ile aile geçindirmenin mümkün olmadığının, ayda eline 80 veya 100 TL geçen bir öğretmenin, bir polis memurunun ya da bir hâkimin ihtiyaçlarını temin etmesinin imkânsız olduğunun altını çiziyordu.[157]

Öte yandan, hükümetin dağıttığı yardım maddeleri çoğu zaman miktar ve kalite olarak yetersiz kalıyor, sistemsiz dağıtılıyor, bazı durumlarda dağıtılamıyor ve dağıtımların aylarca geciktiği oluyordu. Bazı durumlarda yardım alması öngörülen pek çok dar gelirli memur yardımlara ulaşamıyordu. Bazı malların düşük fiyatla tevziatında istenilen bedeli ödeyemeyen memurların kuponları ellerinde kalırken, dağıtılan bazı maddeler ek maliyetler getirdiği için anlamını yitiriyordu. Kimi düşük gelirli memurlar ise kuponlarını karaborsacılara ve esnafa satarak, ekmek gibi daha birincil ihtiyaçlarını gidermeye çalışıyorlardı.

Yardımların maddi olarak memurları tatmin edip etmediği bir tarafa, dağıtılış biçimiyle olsun, dağıtılan malların nitelikleriyle olsun, gönül alıcı olmaktan ziyade onur kırıcı oluyordu. Dahası, memurlara yönelik yardımların bir anlamı da memurların yardıma muhtaç bir şekilde yaşar duruma düşmüş olduklarıydı. Bir bakıma yardımlar memurların yoksulluklarına aleniyet kazandırıyor, onlara yoksulluklarını daha fazla hissettirebiliyordu. Devlet tarafından yardım edilecek duruma düşmelerinin onların psikolojisinde bıraktığı etkiler olaya başka bir boyut katıyordu. Nakdi destekler de savaşın yarattığı yüksek fiyatlar ve darlıklar karşısında etkisiz kalıyordu.

Dolayısıyla, sadece hükümetin açıkladığı sosyal yardım programına bakarak ya da sosyal yardımlara dair istatistikleri baz alarak kamu kesimindeki memurların savaşın getirdiği ekonomik yüklerden etkilenmediklerini ve bu nedenle siyasal iktidardan hoşnut olduklarını iddia etmek acele bir yargıda bulunmak olacaktır. Bu anlamda, savaş yıllarında memurların durumunu hükümetin kâğıt üzerindeki tasarıları değil, onların uygulanması, diğer bir ifadeyle yardımların pratiği belirledi. Memurlar için tasarlanan yardımlar

157 "Bir Çare Lazım", *Tan*, 29.04.1944.

memurların yaşam seviyesine etkin bir katkı sağlamaktan çok, onların hükümet ve idari teşkilat hakkındaki şikâyetlerine bir yenisini ekledi. Üstüne üstlük sadece memurların kollandığı gibi bir izlenim yaratarak toplumun diğer kesimlerinin tepkisini de üzerine çekti.

***

Ekmek ve un gibi ürünlerin dağıtımı fırınlar aracılığıyla yapılıyor, diğer ürünler ise Sümerbank bünyesinde 1934'te kurulmuş Yerli Mallar Pazarları Müessesesi'nin şubelerince dağıtılıyordu. 1941'den itibaren bu tür dağıtımlar için Yerli Mallar Pazarları artırılmaya başlandı.[158] Yardımlar bazı durumlarda karneler ya da tevzi edilecek her madde için dağıtılan kuponlar karşılığında yapılıyordu. Bazen de Metin Toker'in anılarında belirttiği gibi, nüfus cüzdanlarının başındaki beyaz sayfaların damgalanması suretiyle dağıtılıyordu. Buraya her dağıtımda bir damga vuruluyordu.[159]

Yerli Mallar Pazarları'nın bulunduğu sokaklar, tevziatların yapıldığı zamanlarda yoksul halk, dar gelirli memur, karaborsacı ve kupon tüccarlarından oluşan bir kalabalığa ve kargaşaya sahne oluyordu. Tevzi edilen bazı maddeler yardım alan insanların birincil ihtiyaçlarını karşılamadığı için ya da kimi zaman belirli bir cüzi bedel ödemek gibi ek maliyetler gerektirmesinden dolayı, ellerinde yardım kuponu olan insanlardan bazıları şeker, kahve, kumaş gibi yardım maddelerinin kuponlarını tüccara, esnafa ya da karaborsacıya satabiliyordu. Böylelikle ya borçlarını ödeyebilmek ya da daha temel ihtiyaçlarını karşılayabilmek için nakit elde ediyorlardı.[160] Yerli Mallar Pazarları'nın dağıttığı malları alan fakir kadınların bu yardım maddelerini pazar yerinin yakınında sattıkları sık rastlanan bir durumdu.[161]

Yerli Mallar Pazarları'nda dağıtılan yardımların nasıl zorunlu ihtiyaçları karşılamak için elden çıkarıldığı, dönemi yansıtan

158 "Yerli Mallar Pazarları Açılacak", *Tan*, 22.10.1941; ayrıca bkz. İlhan Tekeli ve Selim İlkin, "Savaşmayan Ülkenin Savaş Ekonomisi: Üretimden Tüketime Pamuklu Dokuma", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 14 (1) (1987), s. 38.

159 Toker, *a.g.e.*, s. 23.

160 Jülide Ergüder, "Karneli Yıllar", *Hürriyet*, 11.09.1989.

161 "Sokakları Pazar Yerine Çevirenler", *Vatan*, 03.03.1943,; Refik Halid Karay, "Fiş Alım Satımı", *Tan*, 03.07.1944.

Ankarada dar gelirlilere erzak tevzi ediliyor

Yerli Mallar Pazarı'ndaki dağıtımlar basında yansıtıldığı gibi pek intizamlı olmuyordu. *Vatan*, 24.03.1943.

anılara, roman ve hikâyelere de konu olmuştur. Kemal Bilbaşar, *Kaymaklı Tavukgöğsü* isimli hikâyesinde devletin verdiği elbise kuponlarını Yerli Mallar Pazarı civarındaki karaborsacılara satarak, aldığı parayla bakımsızlık yüzünden tüberküloz geçiren çelimsiz oğlunu doktora götürüp ilaç alan bir babanın dramını anlatır. Rıfat Ilgaz'ın *Sarı Yazma* adlı kitabında ise kimi memurların, dağıtılan ayakkabı ve kumaşı satıp, ailelerinin temel gıda ihtiyaçlarını karşılamaya çalıştıklarından söz edilir.[162]

Burhan Felek *Cumhuriyet* gazetesindeki köşesinde, bu olguyu doğrular biçimde, çok cüzi olan yardım maddesi bedellerinin bile dar gelirli memurlar ve fakir insanlar tarafından ödenmesinin mümkün olmadığını söylüyordu. Bu nedenle dar gelirli memurlara ve fakirlere tevzi edilen maddelerin zorunlu olarak elden çıkarıldığını belirtiyor ve "*Hükümet yardımı mahalline gitmiyor*" diye yazıyordu:

> Üç nüfuslu bir tekaüt şeker ve zeytinyağı alacak. Bu ikisinin toplam bedeli 22,5 lira ediyor. Bu parayı emekli veremiyor. Onun için hakkının bir kısmını alıyor, bir kısmını bakkala yok fiyatına satıyor. Hükümet yardımı mahalline gitmiyor.[163]

---

162 Alev Sınav Çılgın, *Türk Roman ve Hikâyesinde İkinci Dünya Savaşı* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2003), s. 35.

163 Burhan Felek, "Dar Gelirlilere Hükümet Yardımı", *Cumhuriyet*, 28.08.1943.

Kendilerine sosyal yardım programı kapsamında tevzi edilen maddelerin bedellerini ödeyemeyen düşük gelirli memurlar CHP Genel Sekreterliği'ne mektup yazarak, kendilerine dağıtılan yardım maddelerini bedelleri yüzünden alamadıklarını belirtiyorlardı. Ayrıca verilen yardımların kullanılır hâle gelmesi için ek harcamalar yapmaları gerektiğini, buna ise bütçelerinin imkân vermediğini söylüyorlardı. Bazı yardım maddeleri karşılığında kendilerinden istenen cüzi fiyatların bile taksitlendirilmesini talep ediyorlardı. Örneğin, İstanbul'dan muhasebe memuru Nihat Sürar 15 Nisan 1943 tarihinde CHP Genel Sekreterliği'ne yazdığı mektupta, bütçesinin, kendisine ve kendisi gibi kalabalık bir aileye sahip dar gelirli memurlara ucuza dağıtılan maddeleri bile almaya yetmediğini yazıyordu. Sürar, yardımlardan yararlanabilmeleri için dağıtılan maddelerin bedellerinin taksitlendirilmesini istiyordu:

> Ben 5 çocuklu ve 8 nüfuslu bir ailenin reisiyim. Yegâne varidatım ayda aldığım 87 lira maaştan ibarettir. Hükümetimizin memurlara tevzi etmeğe başladığı şeker, makarna, zeytinyağı gibi mübrem ve en lüzumlu iaşe maddelerini alabilmekliğim için ortalama 60 liraya ihtiyaç vardır. Yarınki ekmek parasını düşünen benim gibi bir memurun bu maddeleri alabilmesi için benim gibi bir memur için büyük bir yekün teşkil eden bu parayı defaten verip almasına imkân olmadığı malûmu alileridir. Karzen alınan bir para ile temin edilse bile sırf maaşımdan başka bir geliri olmayan benim bunu defaten maaşımdan ödememe de imkân yoktur. Maruzatım ben ve benim gibi fazla nüfuslu memurlara istihkakın üç aylık verilmekte olduğuna göre üç müsavi taksitde ödenmesi kabil ise bu arzumun nazarı dikkate alınarak icap edenlere emir ve müsaade buyurulmasını arz ve istirham ederim.[164]

Aynı şekilde, sosyal yardım programı kapsamında dağıtılan kömür de yoksul memurların yakacak sorununu çözmek bakımından pek etkili olmuyordu. Kömürün nakliye sürecinde ortaya çıkan ek masraflar kömürün pahalılaşmasına neden oluyordu. İstanbul mil-

164 Muhasebe Memuru Nihat Sürar'dan CHP Genel Sekreterliği'ne, 15.04.1943, BCA CHPK [No. 490.1 / 459.1884.2].

letvekili Ziya Karamürsel'in belirttiğine göre, beraberinde getirdiği ek masraflar yüzünden pek çok fakir memur kendi hakları olan kömürü alamıyordu. Ayrıca, kömür yardımı alanların çoğu kömür bedelini karşılayamadıkları için taksitle ödeme imkânı sağlanmasını istiyordu. Karamürsel raporunda durumu şu şekilde izah ediyordu:

> Mahrukatın pek pahalı olması da bilhassa sabit gelirli vatandaşlar üzerinde ayrı bir ızdırap tevlit etmektedir. Gerçi bunlara birer ton kömür verilmekte ise de kömürün 40 liraya satılmakta bulunması, buna nakliye için lâakal 20 lira ilâve edilmesi ve bundan başka oradaki adamların toz kömür vermemeleri için de ayrıca üç beş lira kadar fedakârlıkta bulunulmasının zarurî olması birçok memurların bu kömürleri alamamalarını intaç ediyor. Bunlardan birçoğu bizlere müracaat ederek alacakları kömür bedelinin hiç olmazsa dört taksitte verilmesinin teminini rica ettiler.[165]

Dar gelirli memurlarla bir kısım fakir fukaraya dağıtılan kumaş da benzer nedenlerle hedef kitlenin ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalıyordu. Zira dağıtılan kumaşın nasıl kullanılır hâle getirileceği, yardım alanların sorunuydu. Devletin tevzi ettiği kumaşlardan elbise diktirmek için terziler çok para istiyordu. Bir elbise dikiminin 35 TL'ye kadar çıktığı oluyordu. Düşük gelirli bir memurun bu fiyatı, hatta çok daha aşağı bir fiyatı bile vermesi imkânsızdı. Dolayısıyla basında, "*Giyimini taksitle sağlayan memur bedava kumaşı nasıl diktirecek?*" diye soruluyor, düşük fiyatla kumaş dağıtılmasının dar gelirli ve fakir halkın giyecek problemini çözmediği belirtiliyordu.[166]

Hükümetin sosyal yardım kapsamında kumaş dağıttığı vatandaşlardan, dağıtılan kumaşı diktirmek için hükümetten ayrıca yardım talep edenler ve sadece elbiselik değil, iç çamaşır ve ayakkabı ihtiyaçlarının da karşılanmasını isteyenler yok değildi. İstanbul Erkek Öğretmen Okulu'ndan Viktor Genoğlu, CHP Genel Sekreterliği'ne yazdığı dilekçede, yardım kapsamında kendisine verilen kumaşı pa-

165 İstanbul Mebusu Ziya Karamürsel'in İntihap Dairesi Raporu, 07.09.1943, BCA CHPK [No. 490.1 / 662.218.2].

166 "Memurlara Tek Tip Elbise Yaptırıp Dağıtmalıdır", *Tan*, 25.02.1943.

rasızlıktan ötürü diktiremediğinden yakınıyordu. Ayrıca diğer giyim eşyaları bakımından da sıkıntı içinde olduğunu söylüyor, bu ihtiyaçlarının karşılanması için kendisine yardım edilmesini rica ediyordu:

> Aldığım üç metro kumaşı henüz diktiremedim. Mektep idaresi de diktiremezdi çünkü 50 lira ile ancak 3 metro kumaş alabildi. Diğer taraftan ayakkaplarım fena bir vaziyette, bu yaz ne taşıyacağımı bilmiyorum. Aynı zamanda çamaşırım da yok. Emin olun ki bu seneyi bir atlet fanilası ve bir gömlekle idare ettim. Kumaşı diktirmek, ayakkabı ve çamaşır tedarik edebilmek için müsayıt bir yardım yapılmasını rica ederim.[167]

Kimileri de kumaş ve giyecek eşya yardımlarının ihtiyacı karşılamaması ve dağıtımlar esnasında ortaya çıkan sorunlar nedeniyle, bunun yerine, dar gelirli memurlara tek tip elbise diktirilip dağıtılması öneriyordu. Böylelikle memurlar terzi masrafı gibi ekstra maliyetlerden de kurtulacaklardı.[168]

Yardım alanlar arasında ve kamuoyunda bir diğer şikâyet konusu dağıtılan maddelerin miktarıyla ilgiliydi. Kimi zaman dağıtılan sosyal yardım maddelerinin miktarları önceden açıklanan miktardan ya da ihtiyaç duyulandan çok daha az oluyordu. Kimi zaman da devlet, dağıtılan maddelerin miktarını hesaplı ve ekonomik bir biçimde ayarlayamıyor, rasyonel bir dağıtım gerçekleştiremiyordu. Örneğin, dağıtılan elbiselik kumaşların uzunluğu konusunda şöyle deniyordu:

> Yerli Mallar pazarları ile ithalat birliklerinden kupon ile memurlara ve halka verilen eşyalar için beş metre esası kabul edilmiştir. Bu beş metre ile entari veya pijama ve yahut frenk gömleği yapılacak olursa iki tane çıkmaz, bir tane yapılırsa kalan parça işe yaramaz.[169]

Sosyal yardım maddelerinin tevziatında sık sık karşılaşılan ve şikâyet konusu olan diğer bir sorun da bazı yardımların ya çok geç

167 Memduh Şevket Esendal'a Gelen Mektup ve Şikâyet Dilekçeleri, 25.05.1945, BCA CHPK [No. 490.1 / 50.199.3].
168 "Memurlara Tek Tip Elbise Yaptırıp Dağıtmalıdır", *Tan*, 25.02.1943.
169 "Kuponlarla Dağıtılan Eşyalar İşe Yarar Hâle Getirilmeli", *Tan*, 18.01.1943.

dağıtılması ya hiç dağıtılmaması ya da yardım alması gerekenlerin büyük bölümünün yardımları alamadan dağıtılan maddelerin tükenmesi ve dağıtımın sona ermesiydi. Dağıtım sürecinde yapılan işlemlerdeki düzensizlikler ya da tevzi edilen malların çabucak tükenmesi yüzünden, yardım alması için kedisine kupon verilenlerin ellerinin boş kaldığı oluyordu.[170]

Örneğin, Şubat 1944'te *Tan* gazetesi, kendisine gönderilen mektuplarda dağıtılan şekeri günlerce alamayanların, hatta hiç alamayanların şikâyetlerinin yer aldığını yazıyordu.[171] Yine, un dağıtımının süresi dolmasına karşın, kendilerine un dağıtılması öngörülen dar gelirli ve fakir insanlar dağıtım süresince fırınlarda un bulamamışlardı. Bundan dolayı 30 bine yakın kişi istihkakını alamamıştı.[172]

Un tevziatında olduğu gibi, indirimli kahve ve kumaş dağıtımında da aynı şeyler yaşanmıştı. Pek çok dar gelirli memur ve yoksul vatandaş kendisine verilen kuponlarla yardım almaya hakkı olduğu halde bu yardımdan yararlanamamıştı. *Tan*'ın haberine göre, kuponlar hiçbir işe yaramayan değersiz kâğıtlar haline gelmişti:

> Nasıl onlar [kumaş fişleri] geçen seneden beri ceplerimizde taşınıyor ve hükmü olmadığı söyleniyorsa, kahve fişleri de mukabilinde kahve alınamayan birer kâğıt vaziyetindedir.[173]

Belirli bir tarihte tevzi edileceği önceden ilan edilen yardımların dağıtımının gecikmesi dar gelirli memurların ve fakir halkın tepkilerine ve şikâyetlerine neden oluyordu. Örneğin elektriksiz evde oturan yoksul vatandaşlara gaz dağıtılacağı belirtiliyor, ama bir türlü dağıtılmıyordu. Vatandaşlar yardımların çok geciktiğini ve bir an önce yapılması gerektiğini belirten şikâyet mektuplarını gazetelere gönderiyorlardı. Kasımpaşa'dan Nail Tokoy adlı bir kişi, *Tan* gazetesine yazdığı mektubunda elektriksiz evlere gaz dağıtımı-

170 "Ellerinde Kuponları Olanlara Kolaylık Göstermek Lazımdır," *Tan*, 10.3.1943.
171 *Tan*, 12.02.1944.
172 "Un Tevzii Müddeti Bugün Sona Eriyor", *Vatan*, 06.11.1943.
173 "İşe Yaramayacaksa Niçin Dağıtıldı?", *Tan*, 25.09.1943.

nın çok geciktiğini, bir an önce dağıtımın gerçekleştirilmesi gerektiğini belirtiyordu.[174] Yine, kumaş tevziatı sona ermekte olmasına rağmen, öğretmenlerin çoğu Yerli Mallar Pazarları'nın öğretmenlere dağıttığı kumaşları alamamıştı.[175]

Kömür dağıtımında da kendilerine kömür verilecek olan memur, emekli ve diğer fakir insanlar istihkaklarını almak için sıraya sokuluyorlar, fakat haftalar, aylar boyunca kendilerine sıra gelene kadar beklemek zorunda kalıyorlardı. Kömür dağıtımından muzdarip olan bir kişi, *Tan* gazetesine yazdığı mektupta, kömür dağıtımının sürüncemede kalmasından şu şekilde şikâyet ediyordu:

> Herkese numaralar veriliyor. Kömürü alacağı yer gösteriliyor... Ondan sonra sabredip tespih çekmekten başka yapacağınız bir şey yok. Çünkü sıranız iki ay sonra mı üç ay sonra mı gelecek bilemezsiniz.[176]

Yardım kapsamındaki bazı maddelerin tevziatlarının zamanlaması dini ve milli bayramlara göre yapılmıştı. Ne var ki, dağıtım esnasındaki organizasyon bozuklukları, halkı sevindirmek için bayram günlerine denk getirilen dağıtımların bayram sonrasına sarkmasına sebep oluyordu. Örneğin 1943 yılı Kasım ayında hükümet Ramazan Bayramı öncesinde dar gelirli memurlara ve fakir halka makarna dağıtımı yapacağını ilan etmesine karşın, dağıtım bayram ertesine kalıyordu.[177] Yine aynı yıl içinde, Cumhuriyet Bayramı'ndan hemen önce gerçekleştirilmesi kararlaştırılan un dağıtımı İstanbul'da gecikmeli olarak ancak bayram sonrası yapılabiliyordu.[178]

Yardım gören vatandaşlar arasında hoşnutsuzluğa ve yakınmalara neden olan bir başka husus yardım maddelerinin dağıtım şekliydi. Yardım alanlar kendilerine verilen maddeleri zamanında, istenilen miktarda ve kalitede elde etseler dahi, bu maddelere ulaşmak için başlarına gelenler onların onurlarının kırılmasını ve mem-

174 *Tan*, 16.07.1943.
175 "İlkokul Öğretmenlerinin Mesken Bedelleri", *Tan*, 20.07.1943.
176 "Buna Halka Kömür Vermek Denilebilir mi?", *Tan*, 26.09.1943.
177 *Vatan*, 30.11.1943.
178 *Vatan*, 30.09.1943.

nuniyetsizlik duymalarını önlemiyordu. Halk arasında en çok yakınma konusu olan sorunlardan biri, yardımlara ulaşmak için Yerli Mallar Pazarları'nın önündeki kuyruklarda ya da kalabalıklarda, izdiham içinde gün boyu çekilen eziyet, boşa harcanan zaman ve enerjiydi. Tevziatlar, her zaman bir intizam içinde yapılmıyordu. Yardım almaya gelen insanlar arasında itiş kakış, kavga dövüş eksik olmuyordu. Örneğin, Nazilli'de kendi istihkaklarını almak için Yerli Mallar Pazarı'na gelenler mağazanın kapısının önünde sabahtan akşama kadar kuyrukta ya da kalabalıkta bekliyordu. *Tan* gazetesine mektup yazan bir "yardımzede," Nazilli'de sosyal yardım malzemelerinin nasıl dağıtıldığını şöyle betimliyordu:

> Burada bir Yerli Mallar Mağazası vardır. Bu mağaza tanrının günü satış yapmakla meşguldür. Bütün halk ve köylü iaşeden ekmek alır gibi sabahın erken saatlerinden geceye kadar mağazanın kapısı önünde bekler, itişe kalkışa akşamı eder de yine de yüzsüzlerin sokulup istediklerini almalarına kinle bakmaktan başka elinden bir şey gelmez. Bir metre bile basma alamadan günleri geçer gider.[179]

Gazete, İstanbul'da da durumun aynı olduğu ve yardımların dağıtımının bir düzene sokulmasının şart olduğunu belirtiyordu. Gerçekten İstanbul'da durum farklı değildi. Örneğin, Bahçekapı'daki Yerli Mallar Pazarı ve civarındaki sokaklar yardımların dağıtıldığı günlerde mahşer yeri gibi oluyordu. Polis sürekli pazarın önünde biriken kalabalığı dağıtmak zorunda kalıyordu.[180]

Hükümet yardımlarının dağıtıldığı yerlerde bizzat gözlemlerde bulunan Said Kesler de "Yiyecek Tevziatı Nasıl Yapıldı?" başlıklı yazısında gıda maddelerinin dağıtımı esnasındaki büyük kargaşaya yer veriyor ve dağıtımların yapıldığı yerlerde insanların nasıl eziyet çektiğini şöyle anlatıyordu:

> Her yerde alan gidiyor, almak isteyen sokuluyor. Ama ne alan ne almak isteyen rahat. Bir heyamoladır ki görülmeye değer. Bağıran, ça-

179 "Bu İş Bir Nizama Konulamaz mı?", *Tan*, 03.01.1944.
180 *Vatan*, 03.03.1943.

> ğıran, kâsesi kırılan, başörtüsü sıyrılan, kaba etine iğne batırılan, hülasa birbirine girip çıkan bir kalabalık...[181]

Yardımların dağıtımındaki keşmekeş dönemi konu edinen edebi eserlere de yansımıştır. Örneğin, Sait Faik'in *Koltuk Değnekli Adam* adlı hikâyesinde erzak dağıtımı sırasında yaşanan karışıklık, insanların kendilerine kalmaz korkusuyla daha önce erzak alabilmek için birbirleriyle itişmeleri anlatılır.[182] Yerli Mallar Pazarları önündeki kargaşanın ve itiş kakışın edebi eserlere yansımış olması, durumun istisnai olmadığını gösteriyor.

Dağıtım yapılan yerlerin önündeki kalabalığı dağıtmak için bazen polisiye tedbirler alınıyor ve yardım alan insanları fiziksel ve duygusal olarak inciten yollara başvuruluyordu. Bir hadisede, Adana'daki Yerli Mallar Pazarı'ndaki görevliler yardım almaya gelen vatandaşları dağıtmak için üzerlerine kovayla talaşlı su dökmüşlerdi. Başörtüsü ve mantosu ıslanmış bir kadın ile şapkası ve ceketi su içinde olan kocası, ağlamaklı bir hâlde Adana'da yayınlanan bir gazete bürosuna gidiyor ve gazetecilere üstlerini başlarını göstererek, yardım aldıkları sırada görevlilerin yaptıkları bu kırıcı davranıştan şikâyette bulunuyorlardı.[183]

Başka bir sorun ve şikâyet kaynağı ise dağıtım işleriyle ilgilenen devlet görevlileriydi. Görevliler kimi zaman işlerini tam olarak ve vaktinde yapmıyorlardı. Yardım alan insanların uzun zaman beklemesine neden oluyorlardı. Örneğin, Kadıköy'den bir vatandaş, iaşe bürosunun işini tam görmemesinden şöyle yakınıyordu:

> İaşe bürosu ya geç açılır, ya memur vazifesi başında bulunmaz. Karne alacak vatandaş da saatlerce kaldırım üzerinde beklemek zorunda kalır.[184]

Burhan Felek *Cumhuriyet* gazetesinde, yardımların yapılış sürecinde memurların kötü davranışları karşısında "Eziyet Etmiyelim" başlığıyla yayınladığı yazısında, yardımlarda görevlendirilen me-

181 Said Kesler, "Yiyecek Tevziatı Nasıl Yapıldı?", *Tan*, 27.05.1942.
182 Çılgın, *a.g.e.*, s. 37.
183 "İster İnan İster İnanma", *Son Posta*, 28.02.1943.
184 *Tan*, 04.05.1943.

Yardım kapsamındaki memurların kendilerine dağıtılan ürünlere erişmesi oldukça meşakkatli olabiliyordu. *Akbaba*, no. 12, 25.05.1944.

murların vazifelerini iyi yapmamalarını eleştiriyordu. Buna göre, dağıtım işlerinde görevlendirilen memurlar yardım alanlara çeşitli güçlükler çıkarıyorlar, uzaktan gelen vatandaşların kendilerine verilmesi gereken istihkaklarını sudan prosedürel nedenlerle vermiyorlar ve birçok dar gelirliyi eli boş gönderiyorlardı.[185]

Sosyal yardım kapsamında dağıtılacak olan maddelerin görevlilerce kendi ihtiyaçları için kullanılması ve eşitsiz dağıtımlar yapılması da, yardım alanlar arasında hoşnutsuzluğa ve şikâyete yol açıyordu. Böyle durumlarla karşılaşan insanlar, kendilerine haksızlık yapıldığını düşünüyorlar ve dağıtımların hakkaniyete uygun

185 Burhan Felek, "Eziyet Etmiyelim", *Cumhuriyet*, 19.05.1943.

bir biçimde yapılmadığına kanaat getiriyorlardı. Örneğin, Nazilli Yerli Mallar Pazarı'nda, yardım alması gereken halkın dağıtımlardan yararlanamadığı, halktan ve gerçek ihtiyaç sahiplerinden başka herkesin erzak aldığı söyleniyordu.[186] Yine, Konya'daki kokkömürü dağıtımı çok kötü yapılmış, çeşitli eşitsizliklere ve yolsuzluklara konu olmuştu. Üst düzey memurlara ve nüfuzlu kişilere küçük memurlara verilenden yüzlerce kilo fazla kömür dağıtılmıştı. Kömür dağıtımında kendisine haksız muamele yapıldığını düşünen bir kişi, *Tan* gazetesine yazığı mektupta, yapılan suiistimalleri ve adaletsizlikleri anlatıyordu. Mektupta, imtiyazsız ve sınıfsız olduğu söylenen bir ülkede, nasıl olup da bu tür sınıf farkı gözeten, eşitsiz ve adaletsiz davranışların ortaya çıkabildiği soruluyordu:

> Daire müdürlerine birer ton, ikinci derece amirlere beşer yüz kilo verilmiş, diğer memurlara, öğretmenlere alay eder gibi yirmişer kırkar kilo dağıtılmıştır. Tuhafı şu ki, zengin ve nüfuzlu yerliler birer ikişer ton kömür alabilmişlerdir. Konya'da odunun kilosu altı buçuk kuruştur. Az buçuk bir maaşla çalışan memurların odun yakarak ısınmalarına imkân tasavvur edilemez. En ucuz olan kok kömürünü de böyle 20 veya 40 kilo olarak alınca ne hâle geldiklerini tasavvur etmek lazımdır. İmtiyazsız sınıfsız bir milletin bir kısmına tonlarca bir kısmına da avuçla kömür verilmesi biraz garip değil midir? Bu adalet ve müsavvat fikirlerinden ayrılmak, sınıfsız ve imtiyazsız bir millet arasında sınıf farkı yaparak imtiyazlı bir zümre yaratmak değil midir?[187]

İstanbul milletvekilleri de 1942 tarihli seçim bölgesi raporlarında, halkla yaptıkları hasbihâllerde vatandaşların en çok üzerinde durdukları konulardan birinin kömür dağıtımında yaşanan problemler olduğunu yazıyorlardı. Milletvekillerinin görüştüğü insanlar kömür dağıtımlarında meydana gelen hilelerden ve adaletsizliklerden şikâyet etmişlerdi. Ayrıca rapora göre, kömür dağıtımı esnasındaki kargaşa, organizasyon bozuklukları ve ihmaller yardım alan insanlar için kömür dağıtımını eziyet haline getirmişti. Raporda şöyle yazıyordu:

186 *Tan*, 23.01.1944.
187 *Tan*, 12.11.1943.

Kömür Tevziatında Çıkarılan Zorluklar

Derdi En Bol Şehir - Bir Ton Kömür Sahibi Olabilmek İçin... - Halka İtimat Yok - Kadıköylülerin Derdi - Pençereden Görülen İşler

Dağıtım merkezlerinde genelde bu resimdeki gibi –kimi zaman daha fazla– zabıtaların müdahalesine yol açabilen izdihamlar ve kargaşalar yaşanıyordu. *Tan*, 01.08.1945

Yine birçok arkadaşlar maden kömürü tevziindeki usulsüzlüğe ve intizamsızlığa temas ederek şu yolda sözlerine devam etmişlerdir: "Bidayette birçok kimseler ihtiyaçlarının çok fevkinde kömür tedarik etmişler ve hatta evlerine mahalle sobacılarından kira ile muvakkat surette almış oldukları sobaları gelen memurlara göstererek beher soba için ikişer ton maden kömürü almışlardır. Bu suretle evinde bir veya iki sobası olanların yirmi ton bile kömür almalarına karşı, birçok vatandaş bugün bir ton dahi kömür alamamaktadır." Filhakika, mevcud kömürlerin halka intizam dairesi içinde tevziini temin için kurulan teşkilatın, tarzı tevzide bidayeten ihmalkâr ve lakayid davranması neticesi olarak fakir halkın hemen hepsi bugün muhtaç oldukları kömürü, değil tamamen, hatta buna mukabil bir ton alabilmek için günlerce tevzi bürosuna devam ettikleri halde henüz müspet bir netice elde edememişlerdir.[188]

188 İstanbul Mebuslarının İntihap Dairesi Raporu, 06.11.1942, BCA CHPK [No. 490.1 / 662.218.2].

Halk arasında devletin yardım maddelerinin tevziatında yapılan adaletsizliklere ve haksızlıklara ilişkin dedikodular da yaygındı. Eskişehir milletvekilleri, seçim bölgelerindeki halkla temasları sonucu hazırladıkları raporda, yardımlarla ilgili olarak halk arasında "*tevzide adaletsizlik olduğuna ve bazılarının istihkakının çok fazlasını kolayca tedarik edebildiklerine dair dedikodular*" işittiklerini kaydediyorlardı.[189] Bu dedikodular ve insanların gazetelere yazdıkları şikâyet mektupları, yardımların uygulanması sürecinde suiistimallerin ve aşırı kırtasiyeci muamelelerin ne kadar yaygın olduğunu ve bunun yardım alan kesimler arasında hoşnutsuzluğa yol açtığını gösteriyordu.

Dağıtılan malların kalitesizlikleri ayrı bir şikâyet unsuruydu. Bazı mallar kalitesizlikleri yüzünden yardım alan insanları tatmin etmiyor ve onların memnuniyetsizliklerine bir yenisini eklemekle kalıyordu. Örneğin, 1944 Nisanı'nda dar gelirlilere ve fakir halka yardım olarak dağıtılan şekerin içinde kum ve toprağa rastlanmıştı.[190] Yerli Mallar Pazarı'nın dağıttığı kumaşlar da pek makbul değildi. Nimet Arzık savaş yıllarında halka dağıtılan kumaşların, türlerinin en kötüleri ve defoluları olduğunu hatırlatır. Arzık'ın ifadesiyle,

> Hangi top pürüzlüyse, hangi parça soluksa, hangi doku seyrekse, o sabahın erken saatlerinden beri ayaklarına karasular inen halk "efendimize" satılıyordu.[191]

Dönemin gazete haberleri halka tevzi edilen kumaşların kalitesiz olduğunu ve insanların ihtiyacını tam olarak karşılamadığını doğrulamaktadır. *Tan* gazetesinde, Yerli Mallar Pazarları'nda dar gelirli ve fakir kesimlere kalitesiz ve sınırlı türde kumaşlar dağıtıldığı ve vatandaşın bunları almak zorunda kaldığı şöyle ifade ediliyordu:

---

189 Seçim Yerlerinde Tetkikler Yapmış Olan Eskişehir Mebuslarının Tanzim Eylediklcri 26.11.1943 Tarihli Rapor, BCA CHPK [No. 490.1 / 642.169.1].

190 *Tan*, 23.04.1944.

191 Nimet Arzık, *Bitmeyen Kavga: İsmet İnönü* (Ankara: Kurtuluş Matbaası, 1966), s. 54.

> Yerli Mallar Pazarı'ndan halka mahalle birlikleri vasıtasıyla beşer metrelik pamuklu kuponları dağıtıldı. Herkes numara sırası geldikçe pazara gidiyor, hakları olan kumaşları alıyordu. Tuhafı şu ki, o zaman yerli mallar pazarında patiska, Amerikan bezi, pazen, düvetin gibi lüzumlu şeyler pek bulunamıyor, kupon sahipleri "işine gelirse al" diye uzatılan çeşitli malları almak zorunda bırakılıyordu.[192]

Sosyal yardım kapsamında tevzi edilen kömürlerin kalitesi de yardım alanlar arasında yakınmalara yol açacak derecede kötüydü. Dağıtılan madde kömür değil, çoğu zaman kömür tozu gibi bir şeydi ya da kömürün kalitesiz kısımlarıydı. Görevliler daha kaliteli kömür vermek için yardım alanlardan bahşiş ya da rüşvet istiyordu. Yardım alan dar gelirliler ise bunu karşılayamadıkları için kötü kaliteli kömüre mahkûm oluyorlardı.[193] *Tan* gazetesine içini döken bir yardımzede, hükümetin sosyal yardım programı kapsamında kendisine verilen kömürün kalitesiyle ilgili şikâyetini şu şekilde dile getiriyordu:

> Herkese numaralar veriliyor. Kömürü alacağı yer gösteriliyor. Sıranız geldiği zaman bari alacağınız kömür işe yarasa. Fakat size tuvapan ismi verilen kum gibi toz, ya da marinlave dedikleri yıkanmış toz yahut kok kömürü veriliyor. Bu toz kömürler ızkaralardan akıp kayacağı için ne sobada ne kaloriferlerde kullanılabilir.[194]

Sonuç olarak, memurlar ve hükümetin sosyal yardım programına alınan diğer dar gelirli ve fakir kesimler kendilerine yapılan yardımlardan pek tatmin olmadılar. İhtikârdan, pahalılıktan ve darlıklardan yakınmaya devam ettiler. Hükümetin yaptığı gıda ve erzak dağıtımlarının etkisiz olduğunu düşündüler. Her ne kadar hükümet yardımlarının dışında kalanlar, bu yardımı alanlara kıskançlıkla bakmış olsalar da, yardım alanlar kendilerini kıskanılacak bir durumda görmüyordu. Kamuoyuna hâkim olan genel

192 "Ellerinde Kuponları Olanlara Kolaylık Göstermek Lazımdır," *Tan*, 10.03.1943.
193 İstanbul Mebusu Ziya Karamürsel'in İntihap Dairesi Raporu, 07.09.1943, BCA CHPK [No. 490.1 /662.218.2].
194 "Buna Halka Kömür Vermek Denilebilir mi?", *Tan* 26.09.1943.

kanı, hükümetin sosyal yardımlarının yeterli olmadığıydı. İstanbul milletvekillerinin halkla temaslarından edindikleri izlenime göre de bu yardımlar halk arasında pek takdire şayan bulunmuyordu:

> İstanbul'un hemen bütün kazalarında toplantıya iştirak eden vatandaşlar bütün giyim ve yiyim maddelerinde tahammül edilemeyecek dereceye varan pahalılığa ve hemen her madde üzerinde süren karaborsaya ayrı ayrı temas ederek oldukça şiddetli ve hararetli şikâyetlerde bulunmuşlar ve gerçi müşfik devletimizin lütuflarıyla ara sıra sabit geliri olanlar kıymetli yardımlara mazhar olmakta iseler de bu yardımların süreksiz tesir yapmakta bulunduğundan ve vatandaşların ellerine geçen para ile kalorilerini almak imkânı bulamıyarak, bilhassa çocuklarının sıhhatları muhtel ve bu suretle yetişmekte olan neslin büyük bir tehlikeye maruz olduğundan bahsile bu feci hâle acilen çare bulunması üzerinde ehemmiyetle tevakkuf etmişler...[195]

Dar gelirli memurlara, emekli, dul ve yetimlere yapılan maaş zammı, derece yükseltme, ikramiye, prim, çocuk, konut ve yakacak ödeneği gibi parasal yardımlar ise, savaş yıllarının dizginlenemeyen yüksek enflasyon oranları ile karşılaştırıldığında bir hayli etkisiz kalıyordu. İstanbul'da Toptan Eşya Fiyatları Endeksi'ndeki (TEFE) zaruri tüketim maddelerinin fiyatlarındaki artış ile memur ücretlerindeki artışı karşılaştırmak, memurlara yapılan nakdi desteğin memurlar açısından hayat pahalılığını elimine edici olup olmadığı konusunda bir fikir verebilir. Buna göre, 1939 ile 1943 arasında TEFE'de ortalama yüzde 450'lere varan artışlar gerçekleşmişti.[196] Fakir fukaranın tükettiği temel ihtiyaç maddelerinin fiyatları dizginlenemez bir hal almıştı. Dar gelirli kesimlerin en önemli gıda maddesi olan ekmeğin fiyatı 1939'da 9 kuruşken, 1943 yılına gelindiğinde dört kattan fazla artarak 39 kuruşa çıkmıştı. Aynı zaman aralığı içinde kitlelerin temel tüketim maddelerinden olan un 15 kuruştan 110 kuruşa, sadeyağ 98 kuruştan 464 kuruşa, zey-

195 İstanbul Mebuslarının Vatandaşlarla Olan Görüşmeleri, 1945, BCA CHPK [No. 490.1 / 663.219.1].

196 *Son Posta*, 01.05.1943.

tinyağı 51 kuruştan 294 kuruşa, pirinç 26 kuruştan 155 kuruşa, patates 8 kuruştan 32 kuruşa, peynir 48 kuruştan 183 kuruşa, yumurta 1 kuruştan 7 kuruşa, sabun 34 kuruştan 172 kuruşa, odun 370 kuruştan 1.400 kuruşa fırlamıştı. Fiyatlardaki baş döndürücü artışlar dikkate alındığında, 1941 yılındaki yüzde 15-25'lik maaş zammının, 1943 yılı sonlarında verilen bir maaş ikramiyenin, 1944 yılında Yeni Barem Kanunu ile getirilen değişikliklerin, primlerin ve çocuk zammındaki bir misli artışın, asgari memur maaşının 10 TL'den 15 TL'ye çıkmasının ve memurlara bir-iki derece yükselme imkânı verilmesinin dar gelirli küçük memurlar için etkin bir mali destek sağladığı söylenemezdi. Tablo 8'de görülebileceği gibi, yapılan zamlara, yardımlara ve primlere rağmen memurların satın alma gücü savaş boyunca önemli oranda eridi.

1941 yılında Millet Meclisi'ndeki müzakerelerde, düşük gelirli memurlara yapılan nakdi yardımların ihtiyacı karşılamadığı ifade ediliyordu. Bir milletvekiline göre, çok çocuklu hâkimlere verilen ikramiye o kadar yetersizdi ki, hiçbir faydası dokunmuyordu.[197] Basında çıkan haberlerde de hükümetin memurlara sağladığı parasal desteğin, onların sıkıntılarını hafifletmek açısından pek etkili olmadığı belirtiliyordu. Örneğin, *Tan* gazetesinde, 1943 yılında memurlara verilen ikramiyenin hayat pahalılığı karşısında hiçbir işe yaramadığı dile getiriliyordu. İkramiyenin memurların kötüleşen hayat şartlarına olumlu bir tesirde bulunmadığı yolundaki eleştiri, memurların ağzından ikramiyeleri yel ve suyun götürdüğü belirtilerek hiciv yollu şöyle dile getiriliyordu: "*Fakat Allah razı olsun Devlet Baba'dan, bu ikramiye imdada yetişmeseydi yelle suya ne verecektik!*"[198]

Savaş yıllarının artan hayat pahalılığı karşısında, dar gelirli memurlar gazetelere yazdıkları mektuplarla içinde bulundukları kötü ekonomik koşulları dile getiriyorlar ve bu koşulların hafifletilmesi yolunda taleplerde bulunuyorlardı. İzmit'teki ilkokul öğretmenleri *Tan* gazetesine yazdıkları bir mektupta, maaşlarının yetersiz olmasından dolayı son yıllarda çok sıkıntılı bir halde olduklarını söylü-

197 *AT*, no. 90 (Mayıs 1941), s. 46.

198 S.G. Savcı, "Yel Üfürdü, Su Götürdü", *Vatan*, 16.09.1943.

yorlardı. Mektuba göre, ilkokul öğretmenleri insan içine çıkamayacak denli düşkün durumdaydı. Dahası, hükümetin kendilerine dağıttığı ayni yardımları bile alamıyorlardı.[199]

Yukarıda belirtildiği gibi, savaş döneminde emekli memurlar da radikal bir biçimde reel gelir kaybına uğramışlardı. Yıllık reel gelirleri beş kattan fazla azalmış, 1938 fiyatlarıyla 1420 TL iken, 1945'e gelindiğinde 274 TL'ye gerilemişti.[200] Böylece, onlar da kendilerine yapılan ayni ve nakdi yardımlara ve maaş zamlarına rağmen büyük ölçüde fakirleşmişlerdi. Dolayısıyla hükümeti, içinde bulundukları güç yaşama koşullarını anlatan ve yardım talep eden dilekçe yağmuruna tutmayı sürdürdüler.[201]

Sonunda hükümet 1943 sonuna doğru en zor durumda olan memur emeklilerinin maaşlarına yüzde 40 oranında bir zam yaptı. Ne var ki, astronomik enflasyon oranlarıyla karşılaştırıldığında maaşlara yapılan bu zam dar gelirli emeklilere dişe dokunur bir destek sağlamıyordu.

Maaş zamlarının yüksek enflasyon oranlarını karşılayıp karşılamadığı bir tarafa, yapılan maaş zamları ya kısmen ödeniyor, ya da gecikmeli olarak ödenebiliyordu. Örneğin, dul ve yetim maaşlarına 1943 yılında yüzde 100 oranında zam yapılmıştı. Fakat, bu maaş zammının yüzde 25'i ödenmiş, kalan kısmının ödenmesi daha ileri bir tarihe ertelenmişti. Bu nedenle bazı fakir dul kadınlar gazetelere mektup yazarak dilenecek kadar kötü durumda olduklarını belirtiyorlar, maaş zamlarının bir an evvel tamamıyla ödenmesini istiyorlardı:

---

199 "Bu Biçareleri İçine Düştükleri Sefaletten Kurtarmalıyız", *Tan*, 25.08.1943.

200 Tezel, *a.g.e.*, s. 234.

201 Dilekçelere kuşbakışı bakmak için en iyi kaynak Türkiye Büyük Millet Meclisi Yıllıkları'dır. Yıllıklarda dilekçeleri yazanlar, dilekçe konuları, dilekçe sahiplerinin şikâyet ve talepleri, dilekçelerin tâbi tutulduğu işlemler kısaca listelenmiştir. Bunlar arasında, emeklilerin maaş ve sosyal yardım taleplerini içeren birçok dilekçe özeti görmek mümkündür. Bkz. *TBMM Yıllık* (3 Nisan 1939-31 Teşrinievvel 1939), Ankara: TBMM Matbaası, 1940; *TBMM Yıllık* (1 Teşrinievvel 1940-31 Teşrinievvel 1941) (Ankara: TBMM Matbaası, 1942); *TBMM Yıllık* (1 Teşrinisani 1941-31 Teşrinievvel 1942) (Ankara: TBMM Matbaası, 1943); *TBMM Yıllık* (1.10.1942-31.10.1943) (Ankara: TBMM Matbaası, 1944); *TBMM Yıllık* (5.8.1946-31.10.1946 ve 1.10.1946-21.10.1947) (Ankara: TBMM Basımevi, 1948).

> Ben eski kanunla maaş alan 3 yetim anası bir kadınım. Aldığımız para ihtiyacımıza kâfi gelmediği için dilenmek mecburiyetinde kalıyoruz. Maaşlarımıza yüzde yüz zam yapılması kararlaştırılmış. Bunun ilk yüzde 25'i de zam edilmişti. Mütebakisinden henüz ses çıkmadı. Geri kalan yüzde yetmiş beş zammı da yapsalar da şu buhranlı zamanda düştüğümüz büyük sıkıntıdan bir dereceye kadar olsun kurtulsak, devlete ve millete karşı minnettarlığımız artacaktır.

Savaş yıllarında dar gelirli memurlar üzerinde baskısını hissettiren konut sorunu karşısında da devletin kendi personeline sunduğu destek oldukça sınırlıydı. Kaynakların fazlasıyla savunma harcamalarına ve idari kalemlere kaydığı bir dönemde, konut sorunu ile yüz yüze kalan dar gelirli memurlara ve fakir kesimlere etkili bir yardımda bulunulamıyordu.

Öyle ki, hükümet, 1932 yılında ödenmesi gereken "Muallim Mesken Bedelleri"nin küçük bir bölümünü 1939'un Aralık ayında ancak ödeyebilmiş, fakat bu ödemeyi de oldukça eksik bir biçimde yapmıştı. Mesken bedeli olarak ayda 8 TL'den yıllık 96 TL alması gereken öğretmenlere, aylığı 5 TL olmak üzere 60 TL verilmiş; vergilerin kesilmesiyle bu meblağ 54 TL'ye kadar düşmüştü. Toplam kesinti 42 TL'yi bulmuştu.[202] Üstelik öğretmenlerin çoğu, savaş döneminin en buhranlı yılı olan 1943'e gelindiğinde bile, dağıtımına ancak 1939'da başlanabilen, kuşa dönmüş bu mesken bedellerini alamamıştı.[203]

Hükümet kiraların artırılmasını MKK ile yasal düzeyde engellenmişti. Ne var ki, bu tedbir de diğerleri gibi kâğıt üzerinde kalmıştı. Kiraların dondurulması karşısında ev sahipleri kiraları artırmak için çeşitli yöntemler geliştirmişlerdi.[204] Bu nedenle, büyük

202 Bkz. "Günün Meseleleri: Muallimlerin Mesken Bedeli", *Tan*, 21.12.1939.

203 "İlkokul Öğretmenlerinin Mesken Bedelleri", *Tan*, 20.07.1943.

204 "Ev sahibinin oturacağı bahanesi ile meskenin tahliyesini talep etmek; meskende herhangi bir şekil tadili yaparak bu tadil nedeniyle kira bedelini artırmak; kaloriferli meskenlerde ısıtma farkı olarak muayyen bir zamda bulunmak; mesken içinde şu veya bu eşyayı bulundurmak suretiyle kiracıya döşeli dayalı bir ev icar etmek; kiracıyla anlaşmak suretiyle alınan fazla parayı mukaveleye geçirmemek," ev sahiplerinin kiraları artırmak için denediği yollardan bazılarıydı. Z.F. Fındıkoğlu, "Kira İhtikarı İle Mücadele", *Cumhuriyet*, 31.03.1943.

bölümü kiracı olan küçük memurlar ve diğer dar gelirli ve yoksul kesimler hesaplı konut bulmak konusunda büyük güçlülerle karşılaşmışlardı. Buna karşı buldukları çözüm ise, o dönemin deyimiyle *mantarevler*, yani gecekondular inşa etmek olmuştu. Türkiye'de gecekondu toplumsal bir olgu olarak ilk defa savaş yıllarında ortaya çıkmış, özellikle İstanbul'da hızla yayılmaya başlamıştı.[205]

Genelde gecekondu olgusunun ortaya çıkmasının temel nedenlerinden sayılan kırdan kente göç bu dönemde yoğun olmamasına rağmen, gelir dağılımının bozulması, yoksullaşma ve kira artışlarının dizginlenememesi gecekonduların ortaya çıkışının temel nedeni olmuştu.[206] Bu süreçte kısmen de inşaat faaliyetlerinin yavaşlaması sonucu konut arzının düşmesi rol oynamıştı. Tüm bu nedenlerle dar gelirli ve fakir kesimler çözümü, hazine arazileri üzerine derme çatma evler yaparak barınma masraflarını asgari seviyeye indirmekte aramışlardı.[207]

Konut sorununun artması üzerine 4626 sayılı 1944 tarihli Memur Konutları Kanunu çıkarıldı.[208] Söz konusu kanunun varlığı, konut sorununun yasal bir düzenleme yapılacak kadar arttığını ve çözümsüz hâle geldiğini ima etmektedir. Özetle, dar gelirli memurların en büyük maliyet unsuru olan konut meselesinde, hükümet, dar gelirli memurlarına herhangi bir destek sağlayamadı. Dolayısıyla küçük memurlar savaş yıllarında konut sorunundan,

205 Keleş, *100 Soruda Türkiye'de Şehirleşme, Konut ve Gecekondu*, s. 183-184. Gelir durumunun bozulması ve mantarevlerin artması arasındaki yakın ilişki hakkında bkz. Yavuz, Keleş ve Geray, *a.g.e.*, s. 662; İmre Servet, "Ev Sahiplerinin Yarattığı Yeni Bir Zümre: Göçebe Sınıfı", *Tan*, 14.06.1944; Mediha Berkes, "Şehirlerde Nesebi Gayri Salıih Çocuklar", *Tan*, 04.08.1944; Behice Boran, "Mücrim Mahaller", *Yurt ve Dünya*, no. 7 (1941).

206 Bkz. Keleş, *a.g.e.*, s. 178; Yavuz, Keleş ve Geray, *a.g.e.*, s. 662.

207 Sorun daha savaşın başında kendini göstermişti. 21 Aralık 1939 tarihli *Tan* gazetesinde yayınlanan konuyla ilgili geniş bir yazıda şöyle denilmekteydi: "Dünya vaziyeti, diğer memleketler gibi bizim de inşaat faaliyetlerimize tesir ediyor. Bizim gibi malzeme istihsal ve imal kabiliyeti mahdut olan memleketler buhrandan ileride, şüphesiz daha fazla müteessir olacaklardır." Yazıda daha sonra, "dışarıdan gelen yapı malzemesindeki sıkıntılardan ve fiyatların gayri mantıki yükselişinden" ve "son zamanlarda bazı müteahhitlerin taahhütlerini ifa edememelerinden" söz edilmekteydi. Sonuçta, savaş boyunca inşaat faaliyetlerinde büyük bir durgunluk olmuştu. Bkz. Mimar Zeki Sayar, "Buhran ve Bina İnşa Etmek Mecburiyeti", *Tan*, 21.12.1939.

208 Yavuz, Keleş ve Geray, *a.g.e.*, s. 615.

kiraların artmasından ve kiracıların dolaylı baskılarından en çok etkilenen kesimlerden biri oldu.

Sonuçta, dar gelirli memurlar da diğer fakir kesimler gibi hoşnutsuzluklarını ve içinde bulundukları kötü koşulları dilden dile dolaşan mânilerle, kafiyeli sözlerle, deyişlerle ifade ettiler. Memurların ayrıcalıklı konumda olduklarını ima eden, "*İsmet uludur, İsmet uludur, memurlar İsmet'in kuludur*" gibi mâni ve dedikodular yanında, memurların geçim derdi içinde kıvrandığına, devletinse buna duyarsız olduğuna dair dar gelirli memur kesimleri ve halk arasında kafiyeli sözler düzüldü. Reşat D. Tesal'ın anılarında yazdığına göre, savaş yıllarında aşağıdaki hiciv halk arasında dilden dile dolaşıyordu:[209]

Memur darda,
Tüccar barda,
Saraçoğlu hovarda,
İsmet Paşa Konservatuarda.

Yoksul asker ailelerine yapılan yardımlar da birçok engelle karşı karşıya kalıyor ve asker ailelerinin yardımlara ulaşmasını güçleştiriliyordu. İlk olarak, yardıma hak kazanmak için askerin firari olmaması gerekmekteydi. Ayrıca, askerin eşi hizmetçilik, çamaşırcılık gibi yarı zamanlı, çok küçük kazançlı bir işte çalışsa bile yardımdan yararlanamıyordu. Öte yandan, başka hiçbir geliri olmayan bir asker eşinin sadece aylık 5 TL olan bu yardımla geçinmesi mümkün değildi. Dolayısıyla çoğu küçük bir işte çalışmak zorunda kalan asker aileleri yardımın kapsamı dışında bırakılıyordu. Asker ailelerine yardım için şart koşulan bu kriter *Tan* gazetesinde "Asker Ailelerine Yapılan Yardıma Dair" başlıklı yazıda şu şekilde eleştiriliyordu:

> Asker ailelerine yapılan yardımda kadının hiçbir geliri olmaması gerekiyor. Bu durumda Belediye tarafından kendine verilen aylık beş lira

209 Reşat D. Tesal, *Selânik'ten İstanbul'a Bir Ömrün Hikayesi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), s. 186.

> ile geçinemeyen asker karısı çamaşır yıkama ve temizlik için gittiğinde ve günde yarım lira kazanırsa o da çalışan kadın olarak görülüyor ve yardımdan mahrum bırakılıyor. Bu yanlıştır.[210]

Savaş yıllarında fakir asker ailelerinin gazetelere, CHP'ye ve TBMM'ye gönderdikleri dilekçelerde asker ailelerine yapılan hükümet yardımlarından yararlanmak istemeleri, Asker Ailelerine Yardım Kanunu'nun iyi uygulanmadığını ve yardıma muhtaç asker ailelerinin yardımlardan mahrum kalabildiğini göstermektedir.[211] Örneğin, Şehremini Uzunyusuf Mahallesi'nden fakir bir asker annesi olan Safiye Arçın, tütün işçisi olan kızının 21 TL'lik geliri olmasından dolayı asker ailelerine yapılan yardımdan faydalanamadığından şikâyet ediyordu:

> İlk mektebe giden küçük erkek kardeşine ve bana bakan oğlum askere alınınca asker ailelerine yapılan yardımdan istifade etmek üzere ben de müracaatta bulundum. İnhisarlar Tütün İdaresi'nde amelelik eden kızımın ayda 21 lira kazancı var diye dileğim reddolundu. Bu salahiyeti kendilerinde görenlerin haksız olduğu kanaatindeyim.[212]

İstanbul Beşiktaş'tan Tevfik Çağlar adında asker babası olan bir kişi ise CHP Genel Sekreterliği'ne yazdığı dilekçede, oğullarını askere yolladığından dolayı yardıma muhtaç hâle geldiğini belirtiyordu. Çağlar, evli olan iki oğlunu askere gönderdikten sonra, onların çocuklarının ve eşlerinin iaşesinin üzerine kaldığını belirterek, bu nedenle CHP'den kendisine yardım etmesini istiyordu.

---

210 *Tan*, 14.03.1942.

211 Yozgat'tan Leyla Özdinç, "vazifei askeriyesini ifaya giden eşinin maaşının kendisine verilmesi"ni istiyor (s. 290). Ilgaz'dan Sabriye Çınar, "Etibank'ta istihdam edilip askere giden eşinin maaşının verilmesini" istiyor (s. 301). Yozgat'tan Meliha adında bir kadın ve arkadaşları, asker ailelerine yardım yapılmadığından şikâyet ediyor (s. 356). Erzincan'dan Fikriye Baltacı, asker ailesi ve muhtacı muavenet olduğundan kendisine yardım edilmesi gerektiğini belirtiyor (s. 321). Kadıköy'den Hüseyin Yavuz, oğlunun askere alınması dolayısıyla malul olduğundan kendisine yardım yapılmasını istiyor (s. 310). Kırkağaç'tan Emine Özkaya, kocasının ve oğlunun askere alınmasından dolayı zaruret içinde kaldığından şikâyet ediyor ve yardım istiyor (s. 322). Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bkz. *TBMM Yıllık* (1 Teşrinievvel 1940-21 Teşrinievvel 1941) (Ankara: TBMM Matbaası, 1942).

212 "Bu Kadın Yardıma Muhtaç Değil midir?", *Cumhuriyet*, 23.07.1943.

> Türk yurdunun en perveri olmakla beslediğim iki çocuğumu Yurd selameti için Kıt'aya sevk ettiğim gibi, çocuklariyle ailelerinin iaşe ve nafakaları üzerime kaldığını göz önünde tutacak olursanız CHP'nin vatandaşlara yapmakta olduğu yardımın en şayan ve müstehakkı bendeniz olduğunu göreceksiniz.[213]

CHP'nin vilayet kongrelerinde dile getirilen dilekler arasında da yoksul asker ailelerine hükümetçe yapılması gereken yardımların gerçekleşmediğini ve bir an evvel yardımların yapılması gerektiğini belirten şikâyet ve dileklere rastlamak mümkündür. *CHP İstanbul Vilayeti 1942 Yılı Kongresi Zabıt Hülasası*'nda ifade edildiğine göre, yoksul asker ailelerine yardım etmek kanuni bir mükellefiyet olmasına karşın, bunun bazı bölgelerde hayata geçirilmediği anlaşılıyor ve bununla acilen ilgilenilmesi gerektiği karara bağlanıyordu. Durum, Zabıt Hülasası'nda şu şekilde ifade ediliyordu:

> Safra Köyü halkının tespit ettiği dilekler arasında rastladığımız bir nokta dikkati nazarımızı ve derin teessürümüzü celp ve davet etmiştir. Buna göre o köyden askere gidenlerden yoksul ailelerine yardım edilmesi istenmektedir. Bu yardım esasen kanuni bir mükellefiyet olmakla beraber böyle bir talepte bulunulmasından orada bir mükellefiyetin her nedense şimdiye kadar yerine getirilmediği istidlal etmekte ve keyfiyetin vilayet dâhilinde daha böyle yardımdan istifade edemeyen mahalleler varsa oralara da şamil olmak ve muktazi tedbirler almak üzere salahiyetli makamlara iblağını zaruri saymaktayız.[214]

***

Görüldüğü gibi, hükümetin sosyal yardımları gerek birçok yoksul ve düşük gelirli kesimin yardım kapsamının dışında tutulması, gerek yardım kapsamındaki pek çok insanın yardım alamaması, gerekse yardım yapılan kesimlere tevzi edilen malların miktar ve kalite olarak tatmin edici olmaması, ihtiyaca kâfi gelmemesi, geç

213 Memduh Şevket Esendal'a Gelen Mektup ve Şikâyet Dilekçeleri, 25.02.1945, BCA CHPK [No. 490.1 / 50.199.3].

214 CHP İstanbul Vilayeti 1942 Yılı İl Kongresi Zabıt Hülasası, BCA CHPK [No. 490.1 / 162.646.1].

ve güç dağıtılması gibi nedenlerle maddi anlamda kendinden beklenen işlevi görmüyordu.

Bunun yanında, sadece yardımların maddi yönü değil, yardım alanların psikolojileri ve duyguları da hesaba katılmalıdır. Zira insanlar için sadece elde ettikleri yardımların maddi faydası değil, bunların nasıl elde edildiği ve kendilerine neler hissettirdiği de önemliydi. İnsanın sadece tükettiği kaloriye, yardım olarak aldığı erzak miktarına, üretim ve bölüşüm ilişkilerindeki yerine, ne kadar ücret aldığına bakarak, onun hissiyatını, bilincini, siyasi motivasyonlarını ve kimliğini anlamak güçtür. Bir kısım CHP'li politikacı da bunun farkındaydı aslında. Urfa milletvekili Hüseyin Sami, yardımın yapılış tarzının tevzi edilecek miktarların çok üstünde bir önem taşıdığını, "*maddi yardımı manevi alakayla tamamlamak ve kuvvetlendirmek*" gerektiğini, böyle bir duygulu hareketin toplum içinde karşılıklı sevgiyi ve yakınlığı artıracağını söylüyordu.[215] Böylece, dar ve sabit gelirlilere sadece maddi olarak katkı yapmanın kâfi olmadığına, bunun ötesinde, bu yardımlarla halkın gönlünü almak, moralini yükseltmek ve sadakatini kazanmak için yardımların verilme biçiminin de önemli olduğuna işaret ediyordu.

İşte bu önemli kriter, yukarıda sözü edilen yardımların uygulanması sürecinde sağlanamadı. Tersine, yardımların icra süreci insanların tepkisini çeken, memnuniyetsizliklerini artıran, onları tatmin etmek yerine, muhtaç hâle düştüklerini onlara anımsatan olaylara sahne oldu. Dahası, yardım alacak durumda olmak dahi insanların incinmelerine yol açan bir durumdu. Örneğin, yardım alan birisinin, ailesini ancak bu yardımla besleyebilmesinin ezikliğini hissetmesi, yardıma muhtaç olduğunu bilmesi, komşuları tarafından yardım alırken görülmesi, kuyrukta saatlerce itiş kakış beklemesi, Yerli Mallar Pazarı önünde polis tarafından kovalanması, görevliler tarafından üzerine su dökülmesi, bunun sonunda eline kötü kumaş, kötü şeker ve kötü ekmek geçmesi, bazen eline hiçbir şey geçmemesi, bazen de borçlarını kapatmak için karaborsacıyla

215 Hüseyin Sami (Urfa Mebusu), "Milli Tesanüt", 12 Ağustos 1941 tarihli *Ulus*'tan aktaran *AT*, no. 93 (Ağustos 1941), s. 18.

ilişkiye geçerek kendisine verilen yardım malzemesini satmak zorunda kalması, kendisi kuyruklarda beklerken gazetelerde bir sürü rüşvet ve yolsuzluk haberi okuması, yine kendisi karneyle kalitesiz ekmek almak zorunda kalırken, bazı fırınlarda kaliteli francala, pasta ya da börek satılması... Bütün bunlar yardım alan insanların duygu ve düşüncelerini belirleyen çok boyutlu sosyal ve psikolojik faktörlerdi.

Dolayısıyla, hükümet yardımları dar gelirli memurları maddi olarak tatmin etmediği gibi psikolojik olarak da tatmin edici olmaktan uzaktı. Hatta Necmi Erdoğan'ın ifade ettiği gibi, yoksulluğun yardım almaya başladıktan sonra aleniyet kazandığını ve hissedilmeye başlandığını düşünürsek,[216] bu yardımlar normal yollarla geçimlerini sürdüremeyen insanların kendilerini daha fazla yoksul hissetmelerine neden oldu.

Bu anlamda, dar gelirli küçük memurların savaşın yarattığı ortamdan nasıl etkilendiklerini kavramak için sadece aldıkları yardımlara ve ücretlere bakmak eksik bir çaba olacaktır. Gündelik yaşamın ayrıntıları savaşın küçük memurları nasıl etkilediğini görmek için oldukça önemli nüanslar sunmaktadır. Özellikle roman, hikâye ve anılarda memurların savaş yıllarında nasıl küçük zevklerinden bile mahrum kaldıklarını, ek işler yapmaya başladıklarını, aile bireylerinin çalışmak zorunda kaldığını; yamalı elbiseyle dolaşmak, babadan kalma eşyalarını satmak gibi geçim sıkıntılarını yansıtan, duygusal anlamda incitici olaylar yaşadıklarını görmek mümkündür.

Örneğin, Halide Edip Adıvar'ın *Sonsuz Panayır*'ında dürüst bir memur olan Ayşe'nin babası, savaş yıllarının ağır hayat şartları altında ezilir. Kızı Ayşe'nin okuması için her türlü sıkıntıya katlanır. Hatta tek zevki olan sigaradan bile vazgeçmek zorunda kalır. Anne

216 Bkz. Necmi Erdoğan (ed.), *Yoksulluk Hâlleri: Türkiye'de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri* (İstanbul: Demokrasi Kitaplığı, 2002), s. 23, 26. Ünlü tarihçi E.P. Thompson da, insanların yaşamdan duydukları tatminin sadece alışıldık istatistiki yaşam standartları ve maddi tatminle ölçülemeyeceğini belirtir. İşçi sınıfının bilincinin, sadece maddi koşullar ve çıkarlar tarafından değil, karmaşık psikolojik ve kültürel etmenler tarafından da belirlendiğini ortaya koyar. Bkz. Kaye, *a.g.e.*, s. 184-185.

ise gündeliğe gitmeye başlar.[217] "O dönemde öğretmenlik yapan Rıfat Ilgaz dar gelirli memurların içinde bulunduğu durumu yansıtır eserlerinde. Bazı öğretmenler ek ders vermeye başlarlar. Dar gelirlilerin birbirlerine çay ısmarlaması bile zorlaşmıştır. Ilgaz, anılarını aktardığı *Sarı Yazma*'da, savaş yıllarında çocuklarına simit alamamaktan ötürü acı çektiğini belirtir."[218] Ahmet Yüksel Özemre'nin de çocukluğunun geçtiği savaş yıllarında babası memurdur. Güçleri yetmediği için diğer yoksul çocuklar gibi onların da pantolonlarının dizlerinde ve sandalyeye temas eden bölümünde yamalar vardır artık. Annesi ve babası ise çocuklarına yamalı gezmenin ayıp ya da utanılacak bir şey olmadığını telkin etmektedirler.[219] Özemre'in annesi savaş yıllarında babasından kendisine kalmış olan malların çoğunu, üzülerek satmak zorunda kalmıştır.[220]

Halkevleri Sosyal Yardım Şubesi'nin Yardım Faaliyetleri

Halkevleri CHP'nin ideolojisini yaygınlaştırmak, kitleleri iktidarın ideolojisi doğrultusunda sosyalleştirmek ve eğitmek amaçlı kurulmuş, daha çok kültürel faaliyetlerde bulunan parti aygıtlarıydı.[221] Fakat Halkevleri sadece kültürel faaliyetlerle meşgul olmuyordu. Özellikle İkinci Dünya Savaşı yıllarında ön plana çıkan diğer bir faaliyet alanı sosyal yardımlar oldu. Savaş yıllarında Halkevleri, Sosyal Yardım Şubeleri aracılığıyla siyasi iktidarın sosyal yardım faaliyetlerine katkıda bulundu. Her ne kadar Halkevleri ile ilgili akademik çalışmalarda pek değinilmese de, sosyal yardım faaliyetleri Halkevleri'nin ideolojik misyonu içinde önemsenen bir alandı. Sosyal yardımlar için tahsis edilmiş özel bir şube, Sosyal Yardım Şubesi, Halkevleri'nin sosyal yardım işleriyle özel olarak

217 Çılgın, *a.g.e.*, s. 31.
218 *a.e.*, 45.
219 Ahmet Yüksel Özemre, *Geçmiş Zaman Olur ki...* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1998), s. 20.
220 *a.e.*, 86.
221 Halkevleri ile ilgili bkz. Mehmet Asım Karaömerlioğlu, "The People's Houses and the Cult of the Peasant in Turkey", *Middle Eastern Studies*, c. 34, no. 4 (1998); Neşe Gürallar Yeşilkaya, *Halkevleri: İdeoloji ve Mimarlık* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003).

ilgileniyordu. Ankara Halkevi'nin yayın organı olan *Ülkü*'de ve diğer Halkevi dergilerinde, "Sosyal Yardım Bölümü" altında Halkevi'nin sosyal yardım faaliyetleriyle ilgili haberler, sosyal yardımın önemi ve gereği üzerine yazılar yayınlanıyordu.

Halkevleri Sosyal Yardım Şubeleri, hükümet tarafından yürütülen yardım programlarının dışında bırakılan daha yerel ölçekteki yoksul kesimlerin yardımını üstleniyordu. Bu nedenle etkinlikleri çok geniş boyutlu değildi. *Ülkü*'de, Halkevleri'nin sosyal yardım alanındaki yeri, sosyal yardımları gerçekleştirmekten ziyade, "*Muhtelif hayır teşekkülleri arasında bir intizam ve ahenk sağlamak, bu maksadın husulü için kendisine yardım edilmesinde milli ve maşeri bir lüzum ve fayda bulunduğu anlaşılanlara delalet etmek, onları ilgili kurumlara tanıtmak ve bu cemiyetlerin kudret ve mesaisine destek olmak, icap ederse yardım şekilleri ve metotları hakkında örnekler vermek*" olarak belirtiliyordu.[222]

Halkevleri, sosyal yardım cemiyetlerini kendi teşkilatının olanaklarından yararlandırarak, CHP ile gönüllü hayır kuruluşları ve varlıklı insanlar arasında bir köprü işlevi görüyordu. Örneğin, 1943 yılı Ocak ayı içinde CHP, Halkevleri Sosyal Yardım Şubeleri ve belirli hayır cemiyetleri, işbirliği içinde kömür yardımı yapmak üzere ihtiyaç sahibi insanların bir listesini hazırlıyorlar ve bu listeye dâhil edilmiş fakir halka kömür dağıtıyorlardı.[223]

Halkevleri, sosyal yardım faaliyetlerinin finansmanını kendi bütçesinin yanı sıra düzenledikleri sünnet, balo, sergi, kermes ve müsamere ücretleri ve halktan toplanan bağışlarla karşılıyordu. Halkevleri Sosyal Yardım Şubeleri, düzenledikleri sosyal faaliyetlerde varlıklı kesimlerle bürokratları bir araya getirerek, varlıklı kesimleri sosyal yardımlar konusunda teşvik ediyordu. Bu amaçla, parti bürokratlarının ve tüccar, sanayici gibi varlıklı kesimlerin bir araya toplandığı balo, sergi, müsamere gibi faaliyetler gazetelerde bol bol teşhir ediliyordu.[224]

Halkevleri Sosyal Yardım Şubeleri hayır cemiyetlerinin yardım faaliyetlerine rehberlik etmek ve CHP'nin olanaklarından onları yarar-

222 "Halkevleri ve Sosyal Yardım," *Ülkü* (Birinciteşrin 1939), s. 165.
223 *Tan*, 10.01.1943.
224 "Bu Baloyu Kaçırmayınız", *Vatan*, 15.07.1943; *Vatan*, 02.08.1943.

landırmak yanında, savaşın getirdiği ekonomik sıkıntılar karşısında önceleri daha az gerçekleştirdikleri yardım faaliyetlerine hız vermek zorunda kaldılar. Sosyal Yardım Şubeleri'nin fakirlere yaptıkları yardımlarla ilgili haberleri *Ülkü*'den ve o dönemin basınından takip etmek mümkündür. Halkevleri'nin yardım faaliyetleri savaşın gelir dağılımında yarattığı çarpıklığın fakir kitleler tarafından daha şiddetli bir biçimde hissedilmeye başlandığı 1942 yılından itibaren, özellikle de 1943 ve 1944 yıllarının kış aylarında ivme kazandı. 1942 Ocak ayında Şişli Halkevi kendi bölgesi içinde bulunan fakirlere haftada bir kez sıcak yemek vermeye başlamıştı.[225] Buna ek olarak, fakirlere sabun ve fasulye dağıtıyordu.[226] 1943 Martı'nda Eminönü Halkevi Sosyal Yardım Şubesi daha önceden dağıtmış olduğu karnelerle ilçe sınırları içindeki fakir halka kömür ve sabun tevzi ediyordu.[227] Dağıtılan sabun miktarı kişi başına ikişer tane, kömür ise yirmi beşer kiloydu.[228] 1944 yılının Ocak ayı içinde Beyoğlu Halkevi 300 fakir insana elbise, pirinç ve sabun yardımı yapıyordu.[229] Halkevleri Sosyal Yardım Şubeleri temel sağlık hizmetlerinden yoksun olan fakir ve hasta insanların asgari düzeyde tıbbi bakım ve tedavilerini gerçekleştirme yolunda da çeşitli girişimlerde bulunuyorlardı.[230]

Anadolu'daki Halkevleri'nin Sosyal Yardım Şubeleri de çeşitli yardım faaliyetlerinde bulunmaktan geri kalmıyordu. *Ülkü*'nün haberine göre, 800'den fazla üyesi bulunan Adana Halkevi Sosyal Yardım Şubesi 1940 yılının ortalarından itibaren altı ay içinde 2.000'e yakın hastaya yardım eli uzatmış, muhtaç öğrencilere elbise, ayakkabı ve kitap vermişti. Afyonkarahisar Halkevi Sosyal Yardım Şubesi ise 400 kadar muhtaç öğrenciye sıcak yemek temini konusunda diğer hayır cemiyetleriyle işbirliği yapmıştı. Uşak Halkevi Sosyal Yardım Şubesi fakir halka toplam 300 TL'yi aşan miktarda para yardımında bulunmuştu. Antakya Halkevi Sosyal Yardım Şubesi muhtaç insanlara ve öğrencilere para, ilaç ve kitap şeklinde yardımlarda

225 *Tan*, 24.01.1942.
226 *Tan*, 05.05.1942.
227 *Tan*, 04.03.1943.
228 *Vatan*, 04.03.1943.
229 *Tan*, 25.01.1944.
230 *Vatan*, 30.11.1943.

Şişli Halkevi Sosyal Yardım Şubesi'nin gıda ve erzak dağıtımı. *Tan*, 06.05.1942.

bulunmuş, yoksul hastalara da tıbbi destekte bulunmuştu.[231] Ankara Halkevi Sosyal Yardım Şubesi'nin çabalarıyla 1940 yılının son yarısında 1.041 hastaya bakılmış, 574'ünün ilaçları verilmiş, merkezde ve köylerdeki yoksul öğrenciye 10.454 parça eğitim araç ve gereci dağıtılmış, merkezde yardıma muhtaç 147 öğrencinin giyeceği temin edilmiş, Halkevi'nde tesis edilen aşhanede 108 yoksul öğrencinin iaşesi sağlanmıştı. Ayrıca 139 öğrenciye nakdi yardımda bulunulmuş, 57'sinin yol masrafları verilmiş ve 47 kişiye de ihtiyaçları nispetinde para yardımı yapılmıştı.[232] Trabzon Halkevi ise düşkün durumda olanlara parasız sağlık hizmeti vermiş, giyecek eşyası dağıtmış, sınırlı sayıda insana para yardımı yapmıştı. 1942 yılının sert geçen kış aylarında Halkevi'nin yaptığı yardımlar diğer yıllara göre artış göstermişti. Yıl içinde muhtaç ailelere odun yardımı yapılmış ve yakacak olarak toplam 400 liralık nakdi yardım dağıtılmıştı. Ardından 700 aileye giyecek verilmişti.[233]

231 *Ülkü*, İkincikanun 1940.

232 *Ülkü*, Mart 1941.

233 Trabzon Halkevi'nin sosyal yardımlarının ayrıntılı bir dökümü için bkz. İbrahim Azcan, *Türk Modernleşmesi Sürecinde Trabzon Halkevi* (Trabzon: Serander Yayınları, 2003), s. 100-106.

Bu yardımlara rağmen, savaşın yarattığı yoksulluk karşısında Halkevleri'nin sosyal yardım faaliyetlerinin boyutları oldukça küçük ve etkisiz kalıyordu. Halkevleri'nin fakirlere maddi destek sağlamak konusundaki faaliyetlerinin yetersizliğini basında yer alan haberlerin satır aralarından okumak mümkündür. *Tan* gazetesi, 1942'de Şişli Halkevi'nin kendi bölgesi içinde bulunan fakirlere haftada bir defa sıcak yemek vermeye karar vermesinin diğer Halkevleri'ne örnek olması gerektiğini belirterek, Halkevleri'nin fakirlere daha fazla yardım eli uzatması gerektiğini ima ediyordu.[234] Bu haber, Halkevleri'nin sosyal yardım faaliyetlerinin çok yaygın ve ihtiyacı karşılayacak düzeyde olmadığını gösterir.

Zekeriya Sertel'in *Tan*'daki köşesinde Halkevleri'yle ilgili nitelemesi, o dönemde Halkevleri'nin sosyal yardım işlerinde nasıl bir role sahip olduğuna işaret etmektedir. Sertel'e göre Halkevleri sosyal yardım alanında etkili bir rol üstlenmiyordu. Halkevleri'nin sosyal yardım faaliyetleri yoksulluğu hafifletmekte yetersiz kalıyordu. Dolayısıyla, Halkevleri'ni "kültür ocakları" diye adlandırmak daha doğru olacaktı.[235]

Savaş yıllarında Halkevleri savaşın getirdiği fakirliği hafifletme yolunda sosyal yardım faaliyetlerine girişmesine karşın, bu sınırlı faaliyetlerinin önünde çeşitli engeller, kısıtlar ve kaynak sorunları duruyordu. Birincisi, Sosyal Yardım Şubeleri'nde çalışanların sayısı azdı. Çalışanlar genelde sosyal yardım konusunda uzmanlaşmış değildi; çoğunlukla belirli meslekleri ve farklı meşguliyetleri olan insanlardı. İkincisi, Halkevleri'nin faaliyet gösterdikleri semtlerin sınırları belli değildi. Hatta Halkevleri'nin faaliyet alanı içindeki semtlerdeki bazı mahalleler belirlenmediğinden, Halkevleri'nin bu mahallelerle hiçbir temasları olmuyor, buralarda oturanları tanımıyorlar, dolayısıyla fakir ve muhtaçları tam olarak belirleyemiyorlardı. Üçüncüsü, Halkevleri'nin toplam kaynakları içinde sosyal yardımlar için ayrılan fonlarla Halkevleri'nin faaliyet gösterdiği bölgelerdeki fakir ailelerin sayısı ve ihtiyaçları arasında

234 "Şişli Halkevi Diğerlerine Numune Olmalıdır?", *Tan*, 24.01.1942.
235 *Tan*, 07.03.1943.

büyük bir orantısızlık vardı. Mali kaynakların kısıtlı olması yüzünden, yardım yapılması düşünülen fakirlere bile etkin bir destek sağlanamıyordu.[236]

Yine bazı Halkevleri'nde sosyal yardım faaliyetleri sistemsizce, keyfi olarak ve Sosyal Yardım Şubeleri'nin haberi olmadan gerçekleştirilebiliyordu. Sosyal yardım için ayrılmış olan sınırlı kaynaklar çarçur edilebiliyordu. Örneğin, Adapazarı Halkevi Sosyal Yardım Şubesi Komite Azası Naci Bakırağ, CHP İdare Kaza Heyeti Reisliği'ne yazdığı mektupta, Halkevi'nde çok sayıda kişiye Sosyal Yardım Şubesi'nin haberi olmadan yardım yapıldığından yakınıyordu. Hâlbuki, Halkevi'nin fakirlere yapacağı yardımlar daha sistemli olmalı ve Sosyal Yardım Şubesi'nin bilgisi dâhilinde yürütülmeliydi.[237]

Halkevleri'nin İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki sosyal yardım faaliyetlerinin belki de en iyi fotoğrafını, savaş yıllarında Kayseri'de edebiyat öğretmenliği yapan Cevdet Kudret'in *Havada Bulut Yok* adlı romanında görebiliriz. Cevdet Kudret yaşadıklarından esinlenerek kaleme aldığı romanda, Kayseri Halkevi'nin savaş yıllarındaki sosyal yardım faaliyetlerini ve fakir halka yardım etme çabasını anlatır. Romanda anlatılan Kayseri Halkevi'nin sosyal yardım konusundaki deneyimleri, savaş yıllarındaki fakirlik ve sefalet karşısında Halkevleri'nin sosyal yardım faaliyetlerinin niteliği hakkında önemli ipuçları sunmaktadır:

> Savaşın başlamasından iki sene sonra Kayseri'de kıtlık baş gösterir. Fakir insanlar, Halkevi'nden iş, kömür ve ekmek isterler. Halkevi onların gözünde devletin sembolüdür. Bu durum karşısında Halkevi'nin sosyal yardım kolu, gelir kaynaklarını çoğaltma çareleri arar. Halkevi binasının temsil salonu, kışın sık sık uğrayan tiyatro kumpanyalarına kiralanır; ayda bir paralı müsamereler ve birkaç balo düzenlenir. Toplanan para ile ihtiyaç sahiplerine bulgur, patates, havuç ve pekmez dağıtılır. Ancak fakirlerin sayısı o kadar çoktur ki, herkese yetişemezler. Yardım işi, için-

236 Bkz. CHP Genel Sekreteri A.F. Tüzer'den CHP Vilayet İdare Heyeti Reisliğine, 03.12.1941, BCA CHPK [No. 490.1 / 468.1938.1].

237 Memduh Şevket Esendal'a Gelen Mektup ve Şikâyet Dilekçeleri, 08.07.1944, BCA CHPK [No. 490.1 / 50.199.3].

den çıkılamaz bir hal alınca bütün mahallelerde gerçekten yardıma muhtaçları tespit etmek üzere bir komisyon kurulur.

Yaşanan sefalet had safhadadır. Vergi borçlarını ödeyemeyen insanlar perişan durumdadırlar. Köylü, komisyon üyelerine karşı güvensiz ve çekingendir. Çünkü devletin hep almasına alışmışlardır. Bunun yanında savaş dolayısıyla bankalara itimat etmeyen ve paralarını çuval içinde saklayıp, rutubetlenmesin diye ara sıra güneşlendirenler dahi vardır. Bunlar köydeki vurgunculardır. Komisyon üyeleri bu yeni türeyen zenginlerden bir miktar para alır. Halkevi binasının bodrum katı erzak ambarı olarak kullanılır. Komisyonun tespit ettiği iki bin beş yüz yetişkin ile iki bin kadar çocuk zabıta vasıtasıyla halkevine çağrılır. Her mahalle sakini için ayrı ayrı fiş doldurulur. Her ailenin Halkevi'ne geleceği gün ve saatin yazılı olduğu fiş mühürlenir. Bu iş için öğretmenlerden yardım istenir. Öğretmenler resmi görevi dışındaki saatlerde canla başla çalışırlar.

Fişlerde yazılan gün ve saatlerde halkevinin önünde elinde çuvallar, heybelerle toplanan insanlar sıralarını beklerler. Büyüklere bir ay için dokuzar, küçüklere beşer kilo un ve zahire verilir. Vesika ile erzak alabilmek için yazılmayanlar da vardır. Bunlar muhtarda kaydı olmayandır. Muhtara kayıtlı olmanın niçin gerektiğini bilmeyen bu insanlar Halkevi'ne gelir bağırır çağırır, un ve zahire isterler... Cahil kadınlar sadece açlığı düşünmekte, resmi işlemlere bir türlü akılları ermemektedir... O günlük birkaç parça yiyecekle yollanan bu kadınlar ertesi gün elli kişilik bir grup halinde Halkevi'ne gelirler. Halkevi onları belediye başkanına, belediye başkanı muhtara yollar. Ordan oraya sürüklenen bu sefil insanlar sonunda fırını basıp zorla ekmek alırlar.

Ertesi gün bu kadılardan birkaçı Halkevi'ne gelerek çocuklarının aç olduğunu söylerler. Çektikleri sefaleti görmek için Halkevi'nde çalışanları yaşadıkları Güllük mahallesine çağırırlar. Burası Kürtlerin yaşadığı bir yerdir. Ve sefalet daha önceden gezilen yerlerden çok daha fazladır: Hepsinde yarı çıplak kadınlar, donsuz çocuklar, yatalak ihtiyarlar, belki sekiz on kimisi ayakta, kimisi oturuyor, kimisi yatıyor. Duvarlardan aşağıya doğru ince ince sular süzülüyor. Çamur, yağ, sidik, gübre, her türlü pislikle kararmış mermerlerin üstünde yalın kat ot şilteler serili... Sosyal yardım kolu, Güllük mahallesindekilere vesika çıkartır. Ardından da şehrin içinde ne kadar han, hamam, medrese yıkıntısı varsa, buralarda barınan ve muhtarlarda kaydı bulunmayan "insan döküntülerini"de kaydeder.

Hepsi iki bin kişi tutar. Halkevi'nin sosyal yardım kolunun bütçesinde bu kadar insan için ödenek yoktur. Bunun üzerine erzak dağıtımında çalışanlar sorumluluğu kendi üzerlerine alıp, önce kaydedilen dört-beş yüz kişiye daha az erzak verirler. Artanları yeni kaydedilenlere dağıtırlar.

Şehrin bir ucunda, kilise yıkıntılarında yaşadıkları söylenen ve muhtar kayıtlarında isimleri bulunmayan Ermeniler ise Halkevi'ne hiç müracaat etmezler. Onların hali, Halkevi için meçhul kalır.

Bir süre sonra anbardaki erzak tükenir. Tekrar erzak alabilmek için yeniden para bulmak gerekmektedir. Halkevi mensupları geçen sefer yardım aldıklarına gitmek yerine çarşıdaki esnafı dolaşmaya karar verirler. Kazancılar çarşısındaki kumaşçılar, manifaturacılar, terziler; Kazancılar ile Kapalıçarşı arasındaki bakırcılar; Vezirhanı'ndaki kunduracılar; Ulu Cami çevresi ile Pamukçular çarşısındaki sobacılar; Kağnıpazarı ile Uzunyol'daki marangoz atölyeleri; pastırmacılar ve halıcılar dolaşılır. Ancak esnaftan toplanan bu para birkaç ay sonra biter.

Halkevi'nde en çok çalışan, öğretmen Süleyman'dır. Süleyman, Kayseri'de Halkevi'nin bire bir temasla para toplama çabası üzerine, savaşın Türkiye'deki diğer yoksulları ne hâle getirmiş olabileceğini düşünmeye başlar. Asıl meselenin ferdi çabalarla yoksullara yardım etmek değil, yoksulluğu ortadan kaldırmak, onlara iş imkânları sağlamak olduğu kanaatine varır. Savaş sırasında bir Halkevi'nin iane toplama çabası son derece çarpıcıdır. Ancak devlet desteği olmadan yapılan bu tip yardım faaliyetleri sadece belli bir süre işe yarar. Romanda hikâye edilen yardım faaliyeti ve bu esnada karşılaşılan güçlükler, sınırlı bütçesiyle devletin o tarihlerde her yere ulaşamadığını göstermektedir.[238]

Sosyal Yardımlar ve "Sivil Toplum": Yardım Sevenler Cemiyeti'nin Sosyal Yardım Faaliyetleri

İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'de gözle görülür bir seviyeye ulaşan fakirlik ve sefaletin hafifletilmesi yolunda gönüllü hayır kuruluşları da devletle aynı doğrultuda ve benzer güdülerle sosyal yardım faaliyetlerinde bulundular. Savaş yıllarında hayır işleriyle ilgilenen belki en önemli gönüllü sosyal yardım kuru-

238 Çılgın, *a.g.e.*, s. 38-40.

luşlarından biri Yardım Sevenler Cemiyeti'ydi. Cemiyet aslında 1928'de Kadın Yardım Cemiyeti adıyla kurulmuştu. 1938'de adını Yardım Sevenler Cemiyeti olarak değiştirdi. Merkezi Ankara'da idi. İkinci Dünya Savaşı yıllarında artan yoksulluk karşısında ve askeri seferberliğin yoksul asker ailelerine ve kadınlara olumsuz yansıması ihtimali dolayısıyla sosyal yardım faaliyetlerine hız verdi.[239] Kurucusu Mevhibe İnönü olan Cemiyet'in başkanı İstanbul Valisi Lütfi Kırdar'ın eşi Hayriye Kırdar'dı.

Cemiyet'in temel amacı fakirlere, yoksul çocuklara, öğrencilere ve kadınlara yardım etmekti. Cemiyet, sosyal yardımın yanında, özellikle kadınları seferber ederek, hayır işlerinde ve orduya tıbbi malzeme, giyecek eşya üretiminde, emek piyasası dışında kalmış olan kadın emeğini kullanılır bir hâle getirmeyi hedefledi. Toplumsal cinsiyet açısından kadına atfedilen merhamet, şefkat, fedakârlık ve erkeğinin yanında olma gibi nitelikleri vurgulayarak, bunları askerin, ulusun, "devlet baba"nın yanında olma, onlara şefkat ve fedakârlık gösterme görevine tahvil etti. Bu söylem üzerinden, kadınları gönüllü hayır faaliyetlerinde bulunmaya ve ordu için fedakârca çalışmaya teşvik etti.

Savaşın yarattığı yoksulluk karşısında Cemiyet faaliyet alanını genişletmeye ve bir şubesini de İstanbul'da açmaya karar verdi. 1941'de İstanbul valisi Lütfi Kırdar'ın eşi Hayriye Kırdar'ın riyasetinde şehrin ileri gelen kadınları İstanbul parti merkezinde toplanarak Yardım Sevenler Cemiyeti'nin İstanbul şubesini açtılar. İstanbul'daki faaliyetler Eminönü Halkevi'nde kurulan büroda yürütülüyordu.

Cemiyet kendisini hükümet ile ortak bir amaçsal düzlemde tanımlıyor, sivil hayatta "***hükümetin siyaset ve emniyeti***"ni gerektiren işlerin kolaylaştırılmasını ve kadınların seferber edilmesi görevini yükleniyordu. Cemiyet, faaliyetlerini yürütürken devletin sağladığı olanaklardan ve mali destekten de yararlanıyordu. İstanbul şubesinin açılışında okunan bildiriye göre Cemiyet'in amaçları ve faaliyetleri şu şekilde ifade ediliyordu:

239 Vedad Dicleli, "Yoksulluk ve Sosyal Yardım Şekilleri", *Hukuk Fakültesi Dergisi*, no. 1 (1946), s. 118.

> Cemiyet Bayan Mevhibe İnönü'nün beyannamesini teksir edecek ve en küçük köylere kadar gönderecektir. Türk kadınını bugünkü harplerin zorluk ve külfetlerine alıştırmak için konferanslar tertip edecek, köylere gidip köylü kadınları irşat eyliyecektir. Hükümetin siyaset ve emniyeti icabı halka verdiği işleri kolaylaştıracak tedbirler alacaktır. Mevcut gönüllü hastabakıcı kurslarını genişletecek, semt hastanelerinden azami randıman alacak, harp halinde sığınak, pasif korunma, ışık maskeleme, göç, himayesiz çocuklara yardım, kreş, gıda ve su gibi hayati ihtiyaçları güçlükle temin edilen yerlerde faaliyet gösterecek, telgraf, telefon ve posta servislerinde çalışma gibi işlerde erkeklerden geri kalmayacaktır.[240]

Cemiyet 1941'de bir beyanname neşrederek kadınları vazifeye çağırıyordu. Cemiyet başkanı Mevhibe İnönü, Türk kadınlarını harp paketi, sargı ve ilaç hazırlama servisleriyle hasta yatak takımları ve çamaşırları dikiş atölyelerinde hizmete ve gönüllü hastabakıcı kurslarına yazılmaya davet ediyordu. Kadınların milli müdafaa işlerinde göreve başlaması gerektiği belirtiliyordu. "*Kadınlar yurt müdafaasında yavuklusunun, kocasının akacak kanını durdurmaya, gönüllü hastabakıcı kurslarındaki boşluğu doldurmaya, düşkünlere yardıma koşmaya*" davet ediliyordu.[241] İstanbul Üniversiteli kız öğrenciler de, kadın doçent ve asistanlarıyla toplantı yapıyorlar ve kendilerine düşen "vatan vazifelerini" yapacaklarını bildiriyorlardı.[242]

Yardım Sevenler Cemiyeti, Türk kadınını cephe gerisindeki çeşitli işlere hazırlamaya gayret etmekle beraber, çalışmalarını daha çok sosyal yardım alanında toplamış bulunmaktaydı.[243] Hükümetin sosyal yardım faaliyetlerinin artmasına paralel olarak, Cemiyet 1942 yılı içinde sosyal yardım işlerinin genişletilmesi etrafında birtakım tedbirler almaya başladı. Cemiyet, mahalli ihtiyaçları ve mevcut imkânları göz önünde tutarak iş evleri açacak, buralarda çalışacak muhtaçlara, çalışmaları karşılığında yardım edecekti. Halkevleri'nde konferanslar ve çeşitli yayınlar yoluyla vatandaşla-

240 "İstanbul Kadınları Dün Partide Toplandı", *Tan*, 29.04.1941.

241 "Türk Kadını İş Başında", 26.4.1941, *Tan*; "İstanbul Kadınları Dün Partide Toplandı", *Tan*, 29.04.1941.

242 "Vatan Hizmetinde Vazife Alacak Kadınlarımız", *Tan*, 29.04.1941.

243 Dicleli, *a.g.e.*, s. 118.

rın sosyal yardıma ilgisini çekecek, yine bunun için müsamereler tertip edecekti.[244]

Cemiyet savaş yıllarında işsiz ve yardıma muhtaç insanların işe yerleştirilmesini sağlamak amacıyla iş evleri açmak, veremli yoksullar için dispanserler tesis etmek, yoksul annelere doğumdan önce ve sonra yardım eli uzatmak, çalışmayacak derecede hasta ve sakat olan yoksulları ve bakımsız çocukları korumak gibi konularda da uğraş verdi.[245] Cemiyet'in merkez ve şubeleri tarafından hastalara ilaç dağıtılmakta, veremlilerin sanatoryumlara gönderilmesine çalışılmakta, yeni doğan çocuklara kundak takımları sağlanmakta, evlenecek genç kızlara ve çalışacak durumda olamayan yoksullara yardım edilmekte, fakirlere yiyecek ve giyecek dağıtılmakta, yangın ve depremden zarar görenlere yardımlarda bulunulmaktaydı.[246]

1943 yılında Cumhuriyet'in yirminci yıldönümü münasebetiyle Cemiyet ekstra yardımlarda bulunma kararı aldı. Doğu'daki şehirlerde yaşayan fakir ve kimsesiz çocuklara çeşitli yardımlarda bulundu.[247] İstanbul'da ise, Adalar'da 105 fakir çocuğa giysi yardımı yaptı.[248] Cemiyet, bunun yanında, fakirlere çalışma imkânları yaratmaya çalışıyordu.[249] Ayrıca, askerlik dolayısıyla babasız, kocasız kalmış, kimsesiz yoksul genç kadın ve kızlara Cemiyet tarafından dikiş, çorap, nakış ve el işi atölyelerinde çalışma ve bunun karşılığında geçinme imkânı veriliyordu.[250] Böylece hem erkekleri askerde olduğu için herhangi bir gelire sahip olmayan fakir kadın ve kızlar üzerinde askeri seferberliğin olumsuz etkisi azaltılacak, hem işsiz güçsüz yoksul insanlar toplumsal ahlak için "tembellikleriyle" "kötü" örnek olmayacaklar, disipline edilecekler, hem de ürettikleriyle Cemiyet'e maddi katkıda bulunacaklardı.

---

244 *Tan*, 15.09.1941; Cemiyet'in 1942 yılı ve 1943 yılı çalışmaları için bkz. *Yardım Sevenler Cemiyeti İstanbul Merkezi 1942 Kongresi Çalışma ve Kongre Raporları* (İstanbul: Halk Basımevi, 1943); *Yardım Sevenler Cemiyeti İstanbul Merkezi 1943 Kongresi Çalışma ve Kongre Raporları* (İstanbul: Halk Basımevi, 1944).

245 Dicleli, *a.g.e.*, s. 118.

246 *a.e.*, s. 118.

247 "Muşta Yardımsevenler Faaliyeti", *Vatan*, 01.11.1943.

248 "Yoksul Çocuklara Yardım", *Tan*, 01.11.1943.

249 Dicleli, *a.g.e.*, s. 118.

250 *a.e.*, s. 118.

Cemiyet üyelerinden Rebia Tevfik Başokçu, *Tan* gazetesindeki yazısında, yardıma muhtaç asker kadınlarına, yoksul anne ve çocuklara yardım edilmesi gerektiğini belirtiyor ve Yardım Sevenler Cemiyeti'nin bu amaç uğrunda önemli işler yaptığından söz ediyordu. "*Asker kadınına iş bulup kazandırmanın ve fakirlerin derdini dinlemenin*" Cemiyet'in temel uğraşılarından biri olduğunu yazıyordu.[251] Yine, Cemiyet'in yoksul bir dilsiz çocuğa yaptığı yardımın ülkeye nasıl bir kazanç sağladığını şöyle anlatıyordu:

> O çocuk adam olacak, okuyacak, öğrenecek, ve sonra mutlak kılıç takacak. Sonra da havalarda uçacak, yüzlerce düşman tayyaresi düşürecek.[252]

Yardım Sevenler Cemiyeti elitlerin ve kentli orta sınıfın, üniversite öğrencilerinin ve öğretim elemanlarının öncülüğünde, devletle de dolaylı ilişkiler kurarak savaş döneminde artan yoksulluk karşısında faaliyetlerini artırdı. Devletin sosyal yardım uygulamalarının "sivil toplum" içindeki pratiğini üstlendi. Kadınların sosyal politika alanına çekilerek sosyal yardım faaliyetleriyle ilgili kamusal alanın genişlemesine katkıda bulundu. Tabii ki, bu dönemde Cemiyet'in daha aktif bir hâle gelmesinin ve faaliyet alanını genişletmesinin belki en önemli anlamı savaşın yarattığı sefalet ve toplumsal çöküntüydü.

Türkiye Kızılay Cemiyeti'nin Sosyal Yardım Faaliyetleri ve Aş Ocakları

İkinci Dünya Savaşı yıllarında artan yoksulluğun ve sıklaşan doğal afetlerin siyasi bir risk unsuru haline gelmesinin önlenmesi için artan sosyal yardım faaliyetleri sürecine Kızılay da aş ocaklarıyla ve çeşitli sosyal yardım kampanyalarıyla katkıda bulundu.[253] Kızı-

251 Rebia Tevfik Başokçu, "Yardıma Muhtaç Ana ve Yavruları da Düşünelim", *Tan*, 10.09.1941. [Yazarın o dönemdeki isminin yazılışı Rabia değil, Arapça orjinalındaki gibi Rebia'dır.]

252 *a.e.*

253 Savaş yılları Türkiye'de art arda doğal afetlere tanık oldu. 26 Aralık 1939 Erzincan Depremi'nde 32.700; 15 Kasım 1942 Balıkesir Bigadiç Depremi'nde 16; 20 Aralık

lay'ın bu süreçteki en önemli rolü sorunlara acil ve geçici tedbirlerle müdahale etmek, özellikle kentlerdeki açlık tehlikesini hafifletmek oldu. Bu dönemdeki diğer sosyal yardım faaliyetleri normal derecelerdeki yoksulluğu hafifletmeye çalışırken, Kızılay acil müdahalelerle açlık sınırındaki kesimlerin ve afetzedelerin yaşaması için asgari koşulları sağlamaya çalıştı. Bu doğrultuda, savaş boyunca en temel faaliyetleri aş ocakları açmak, yoksullara giyecek ve yiyecek dağıtmak, afetlerde evsiz kalanlara çadırlarda barınma imkânı sağlamak oldu. Faaliyetlerini gerçekleştirirken CHP'den, Halkevleri'den ve varlıklı kesimlerden maddi destek aldı. Cemiyet'in bu yıllardaki başkanı ise CHP milletvekili Ali Rana Tarhan'dı.

Kızılay'ın sosyal yardım alanındaki en önemli faaliyeti aş ocakları kurması oldu. Aş ocakları savaş döneminde artan yoksulluk ve deprem felaketleriyle birlikte faaliyete geçti. Kent yoksullarına ve o dönemde sık sık büyük kayıplara neden olan deprem felaketlerinin mağdurlarına bu ocaklar vasıtasıyla yemek dağıtılıyordu. Kızılay, aş ocakları kurulmadan önce de fakirlere yiyecek, giyecek ve para gibi yardımlarda bulunuyordu. 1942 yılı Mayıs ayı itibarıyla fakirlere toplamda 4.900 TL'lik yardım yapılmıştı. Veremlilere 1.082 TL'lik ve gıdasızlık yüzünden zafiyet geçiren çocuklara 27.212 TL'lik yardım yapılmıştı.[254]

Bu yardımların, 1942 ve 1943'te artan darlıklar ve yoksulluk karşısında yetersiz kalması üzerine, Kızılay, 1942 yılı sonlarına doğru yardım faaliyetlerini artırdı. Bu seferki asıl faaliyet, insanlar için asgari yaşama koşulu olan açlığın giderilmesi olacaktı. Cemiyet'in yayın organı olan *Kızılay* dergisinde, "*memlekette hissedilen yiyecek noksanlığı ve pahalılık birçok fakir aileyi müşkül duruma düşürdüğü için*" gelecek kış Kızılay'ın İstanbul'da fakir halka yardım etmeye başlayacağı bildiriliyordu. Belirli bölgelerde aş ocakları açılacak ve buralarda yoksullar doyurulacaktı.[255]

1942 Tokat Erbaa Depremi'nde 3.000; 20 Haziran 1943'teki Adapazarı Hendek Depremi'nde 336; 26 Kasım 1943'teki Samsun Ladik Depremi'nde 4.000; 1 Şubat 1944 Bolu Gerede Depremi'nde 3.959; 6 Ekim 1944 Balıkesir Ayvalık Depremi'nde ise 30 kişi öldü. Toplamda bu dönemde 44.041 kişi deprem felaketine kurban gitmişti.

254 "Bir Yılda Kızılay", *Kızılay*, no. 5, 1942, s. 44.

255 "16.000 Yoksul Vatandaşa Sıcak Yemek Veriliyor", *Kızılay*, no. 7, 1942, s. 3.

Yapı Kredi Bankası Tarihi Arşivi, Selahattin Giz Koleksiyonu.

Laleli imarethanesinde yoksul halka sıcak yemek verilirken.

16,000 yoksul vatandaşa sıcak yemek veriliyor

Laleli İmarethanesi'nde kurulan Kızılay aş ocağında yoksullara yemek dağıtılıyor.
Kızılay, no. 7, 01.10.1942.

Elindeki tenekeyle aş ocağından yardım alan yoksul bir ihtiyar kadın ve arkada tenekelerle bekleyen diğer kadınlar... *Yapı Kredi Bankası Tarihi Arşivi, Selahattin Giz Koleksiyonu.*

Kızılay aş ocakları CHP ve şehrin ileri gelen sanayici ve tüccarları tarafından finanse ediliyordu. 1944 Ocak ayına kadar, CHP İstanbul Merkezi, aş ocaklarına zamanın ölçütlerine göre önemli miktarda, 460.000 TL yardımda bulunmuştu. Aş ocakları ilk gündeme geldiğinde, İstanbul Ticaret Odası da Zahire Borsası ile birlikte varidat fazlasından 200 bin TL'yi bu aşhanelere bağışlamayı kararlaştırmıştı. Ayrıca, Ticaret Odası ülkedeki tüccarların bu aş ocaklarına yardım etmesi için çalışacaktı.[256] 1943 Kasımı'nda aş ocaklarının genişletilmesi ve 30.000 yoksula yemek verme kapasitesine ulaşması için Kızılay, vatandaşların yardımını istiyor ve bir bölümü işadamı olan çok sayıda kişi yardımlarda bulunuyordu.[257] 1944 yılında da Ticaret Odası ile Ticaret Borsası'nın da 600.000 TL kadar yardım yapacağı belirtiliyordu.[258] Zamanla belirli vilayetlere yayılan aş ocakları uygulamasına o yörelerin zenginleri ve ileri gelenleri de yardım etmeye başlamıştı. Örneğin Adana'da bir aş ocağı açılıyordu. Aş ocağı heyetine fabrikatör ve çiftçiler seçiliyordu.[259] Kızılay'a bağışta bulunanların listeleri gazetelerde yer alıyordu. Bunlar arasında da önemli sayıda tüccar ve sanayici vardı.[260]

1943'te İstanbul vilayet merkezinde Ticaret Bakanı Dr. Behçet Uz'un başkanlığında, çalışamayacak fakirlere ve kimsesiz çocuk-

256 *a.e.*, s. 22.
257 "Yoksullara Yardım", *Vatan*, 16.11.1943.
258 "Sönmiyen Ocaklar Karşısında", *Tan*, 26.01.1944.
259 "Adana'da Zenginler Yardıma Başladı", *Yeni Adana*, 13.04.1943.
260 "Yoksullara Yardım", *Vatan*, 16.11.1943.

16 bin fakire sıcak yemek veriliyor

Kızılay aşhaneleri dün açıldı. Kurum fakir mektep çocuklarına da yardım edecek

Yukarıda: B. Sadettin Ural kazan başında yemeklere bakıyor, aşağıda: Bir ihtiyar yemek yiyor

Akşam, 02.12.1942.

lara yapılacak yardım şeklini tespit etmek üzere bir toplantı yapılmıştı. Toplantıya parti vilayet idare kurulu azaları, parti kaza, Halkevi, Ticaret ve Esnaf Odaları reisleri, Borsa Komiseri, Kızılay mümessili ve şehrin tanınmış şahsiyetleri iştirak etmişti.[261] Toplantıda yoksullara aş ocaklarından yemek verilmesi, çamaşır ve sabun temini gibi Kızılay tarafından yapılacak yardımlara parti ve Halkevi teşkilatının her semtte ve herkesin *kudreti ile mütenasip* bir şekilde yardımını temin etmek için çalışılması kararlaştırılmıştı.[262]

İstanbul'da Üsküdar, Laleli, Eyüp, Karagümrük, Topkapı, Kartal ve Beşiktaş'ta açılan ilk aş ocaklarında 1942'nin Ekim, Kasım, Aralık ayı ve 1943'ün Ocak ayı içinde her ay yaklaşık 16.000 insana sıcak yemek verilmeye başlandı.[263] Kızılay aş ocakları kısa zamanda yayılarak İstanbul'un yaklaşık 20 semtinde faaliyet gös-

261 "Yoksullara Yardım", *Vatan*, 18.09.1943.

262 *a.e.*

263 F. Fenik, "Kızlayın Yoksullar İçin Kaynıyan Kazanları", *Kızılay*, no. 8 (1943), s. 8.

termeye başladı. Bu aş ocaklarında, her gün beş binden fazla vatandaşa sıcak yemek dağıtıldığı belirtiliyordu.[264] Kızılay, 1943 Ocak ayı içinde İstanbul dışında da İzmir, Ankara, Edirne, Kırklareli, Tekirdağ, Bursa, Samsun, Trabzon, Maraş, Malatya, Zonguldak ve Sivas gibi kent merkezlerinde de aş ocakları kurdu.[265]

Aş ocaklarından istifade edecek olanları hükümet ve parti tespit edecek, hazırlanan listeler üzerine, yemek verilecek olanlara karneler veya kuponlar dağıtılacaktı. Kızılay bu listelere göre her gün düzenli bir biçimde yemek verecekti.[266] Aş ocaklarında her gün bir çeşit yemek çıkıyordu. Yemekler kişi başına göre belirli gramajlarda ekonomik bir şekilde sunuluyordu. Genelde verilen yemekler zeytinyağlı fasulye, kuru fasulye, kavurmalı nohut, mercimek, bulgur pilavı idi. Nüfus başına verilen bir kepçe bulgur pilavı 150 gram bulgur, 10 gram kavurma, 10 gram sadeyağ içeriyordu. Ayrıca her yemekte adam başına 10 gram soğan, 300 gram odun, 7 gram tuz, 4 günde bir gram sabun, 4 gram da soda sarf ediliyordu.[267]

Kızılay merkez şubesi, diğer şehirlerdeki aş ocaklarına yaz aylarında faaliyete devam edebilmeleri için ek ödenekler gönderiyordu. Bunun için Edirne'ye 10.000, Tekirdağ'a 7.500, Kırklareli'ne 5.000, Trabzon'a 7.500, Zonguldak'a 10.000, İzmir aş ocaklarına da 25.000 TL yardım yapılıyordu.[268] Trabzon Vilayeti'nde açılan aş ocaklarına iki kalemde 17.500 TL veriliyor; Bursa aş ocakları daha önce gönderilen 18.000 TL ilaveten 5.000 TL ve Sivas aş ocaklarına da ilaveten 2.000 TL daha tahsisat gönderiliyordu.[269]

Kızılay "*genç talebelerin daha iyi çalışması ve daha verimli olması*" amacıyla, yoksul öğrenciler için İstanbul Üniversitesi

264 Ahmed İhsan, "Yoksul Üniversite Talebesi İçin", *Kızılay*, no. 8 (1943), s. 6.

265 Kızılay aş ocaklarının kurulduğu yerler için bkz. *Son Posta*, 06.02.1943; *Son Posta*, 08.01.1943; *Son Posta*, 30.01.1943; Ahmed İhsan, "Yoksul Üniversite Talebesi İçin..." *Kızılay*, no. 8, 1943, s. 6; *Kızılay*, no. 14 (1944), s. 61.

266 "16.000 Yoksul Vatandaşa Sıcak Yemek Veriliyor", *Kızılay*, no. 7 (1942), s. 22.

267 Fenik, *a.g.e.*, s. 8.

268 *Kızılay*, no. 8 (1943), s. 9.

269 *Kızılay*, no. 10 (1943), s. 7.

avlusundaki eski postane binasında bir aş ocağı açmıştı. Açılış merasimine Vali ve Belediye Reisi Lütfi Kırdar, rektör Prof. Dr. Cemil Bilsel ve bir Kızılay temsilcisi katılmış, ortam Kızılay bayraklarıyla donatılarak kendilerine kupon verilmiş yoksul bir grup üniversite öğrencisi aş ocağı önünde toplanmış ve açılış gerçekleştirilmişti. 1.200'den fazla üniversite öğrencisi aş ocağında yemek yemekteydi.[270]

Kızılay'ın aş ocakları savaş döneminde Türkiye'de artan yoksulluğu ve açlığı görünür kılması açısından sembolik bir önem taşımaktadır. Gerçekten aş ocaklarından yararlananların, kuyrukta bekleyenlerin durumu oldukça acıklı manzaralar oluştururken, artan yoksullaşmayı gözler önüne seriyordu. Birçok yoksul insan, aş ocaklarından bakır çalmış kaplarıyla yemek almaya geliyorlardı. Bazıları yemek almak için kabı olmadığından kevgir, hatta çay ibriği veya teneke getiriyor, bunları bulamayan yoksul insanlar ise elinde bir kâğıtla sırada bekliyordu. Yemek verilirken kendilerine yemek veren aşçıya dua ediyorlardı. Bazı insanlar kabı olmadığı için kâğıda konulan yemeğini alır almaz eliyle yiyor ve oracıkta bitiriyordu.[271]

Bununla birlikte, Kızılay sadece aş ocakları kurarak değil, yiyecek, giyecek ve para yardımları yaparak da ülkedeki yoksulluğun yarattığı ve yaratabileceği sorunları hafifletmeye çalıştı. Örneğin, 1941 yılı içinde Karadeniz Bölgesi'ndeki bazı şehirlerde iaşe darlığı üzerine ihtiyaç sahibi insanlara 90.000 TL'lik yardım yapılmıştı; gerek Ankara'daki, gerekse İstanbul'daki okullarda fakir ve kimsesiz çocuklara 58.000 TL'lik yardım yapılmıştı.[272] Trabzon köylerinin muhtaç halkına 2.000 TL'lik yardımda bulunulmuştu.[273] 1944 yılının ilk üç ayı içinde Ankara'da muhtaçlara ve yoksul çocuklara 1.112 TL değerinde giyim eşyası dağıtılmıştı.[274] Karadeniz Ereğlisi'nde 30 Ağustos 1944 tarihinde yoksul çocuklar için geniş katı-

270 Ahmed İhsan, "Yoksul Üniversite Talebesi İçin", *Kızılay*, no. 8 (1943), s. 6.
271 *a.e.*, s. 8.
272 "1 Cumhuriyet Yılında Kızılay", *Kızılay*, no. 1 (1941), s. 3.
273 *Kızılay*, no. 10 (1943), s. 7.
274 "Kızılay Haberleri", *Kızılay*, no. 13 (1944), s. 38.

O yıllardaki *Kızılay* dergisinin kapakları dönemi anlamak için oldukça açıklayıcıdır. Aş ocaklarını afişe eden, seferberlik esnasında önemli mesleklerden hemşireliğe kadınları teşvik eden fotoğraflar... Ve tabii Cumhuriyet'in en uzun süre Sağlık Bakanlığı yapan, titiz, lakin savaşa rastlayan Başbakanlık döneminde devletin altyapısal zayıflığı karşısında, "*Devlet idaresi A'dan Z'ye bozuktur*" diyebilen ve 1942'de iaşe işlerini denetlerken ölen devlet adamı Refik Saydam. Sırasıyla: *Kızılay*, no. 8, Şubat 1943; *Kızılay*, no. 14, Temmuz 1944; *Kızılay*, no. 17, Mart 1945; *Kızılay*, no. 6, Ağustos 1942.

lımlı bir sünnet düğünü yaptırılmıştı.[275] Yine Ankara kent merkezindeki fukara ve muhtaçlara dağıtılmak üzere yardım olarak 800 parça eşya verilmişti.[276] Cumhuriyet'in yirminci yıldönümü vesilesiyle de 29 Ekim 1943'te bazı yoksul vatandaşlara yardımlarda bulunulmuştu. Halkevleri Sosyal Yardım Şubelcri tarafından dağıtılmak üzere 5.500 parça giyecek eşyası Halkevleri'ne gönderilmiş, lise, orta ve ilkokullardaki yoksul öğrencilerin giyim ihtiyaçlarını karşılamak üzere 1.200 parça eşya hazırlanmıştı. Öğrencilere yağmurluk muşamba, çorap ve yün kazak gibi kış mevsimi için lüzumlu eşyalar dağıtılacaktı. Yoksul kadınlar için ise entari, yün eteklik ve yün kazak hazırlanmıştı.[277] Bu gibi yardım haberlerini de geniş listeler halinde *Kızılay* dergisinden izlemek mümkündür.

Kızılay sadece yoksullara değil, doğal afetlerden zarar gören insanlara da yardım etmeye çalışıyordu. Daha doğrusu asıl faaliyet alanı buydu. 1940'ların ilk yarısında sık yaşanan deprem, sel ve heyelan gibi doğa olaylarından kaynaklanabilecek olası açlık ve salgın hastalık gibi risk unsurlarını ortadan kaldırmak bakımından Kızılay'ın acil yardımları ayrı bir önem kazanıyordu. Dolayısıyla, 1939'daki deprem felaketinin etkilerini gidermek için yapılan yardımlar savaşın ilk yıllarında sürdü. Depremden zarar gören bölgelere nakit para, inşaat malzemesi, çadır, elbise, ayakkabı ve temel gıda maddeleri gönderiliyor; aş ocakları kurularak sıcak yemek çıkarılıyordu.[278] 1943 Adapazarı Depremi'nden etkilenenlere tetanos aşısı, gazyağı, el fenerleri gönderiliyor, evsiz kalanlara sıcak yemek veriliyor, çadırlar kuruluyor, İstanbul hastanelerine tedavi için gönderilen depremzedeleri giydirmek için çamaşır tedarik ediliyordu.[279] Yine 1944 yılının ilk üç ayında, yurdun muhtelif bölgelerinde vukua gelen su baskını, yangın, fırtına, heyelan gibi afetlerde zarar gören afetzedelere 6.205 TL'lik para yardımı yapılmıştı.[280]

275 *Kızılay*, no. 16 (1944), s. 84.
276 *Kızılay*, no. 17 (1945), s. 121.
277 "Fakir Halka Giyecek Eşyası Dağıtılacak", *Vatan*, 29.10.1943.
278 "Kızılay Yurdun İçinde ve Dışında Muhtaç Olan Kimselere 2.772.572 Liralık Yardım Yaptı", *Kızılay*, no. 1 (1941), s. 3.
279 *Kızılay*, no. 10 (1943), s. 7.
280 "Kızılay Haberleri", *Kızılay*, no. 13 (1944), s. 38.

Deprem kuşağında yer alan Türkiye'de savaş yıllarında çok sayıda deprem oldu. Kızılay kentlerde iaşe sorununun çözümüne katkıda bulunurken, diğer yandan depremzedelere yardım etmeye çalışıyordu. Fotoğraflarda Kızılay'ın 1943 Adapazarı Depremi sonrası bölgedeki faaliyetleri görülüyor. Sırasıyla: *Kızılay*, no. 8, Şubat 1943; *Kızılay*, no. 10, Ağustos 1943; *Kızılay*, no. 10, Ağustos 1943.

Doğal afetler yüzünden mağdur olan köy ve kasabalara ortalama 1.000-3.000 TL'lik yardımlar yapılmıştı.[281]

Kızılay ayrıca sosyal sorunların giderilmesinde kendisiyle ortak amaçlara sahip olan diğer hayır kuruluşlarına ve kurumlara da yardım etmeye çalışıyordu. Bu çerçevede, yoksulluğun ve bununla birlikte sabit ve dar gelirlilere yönelik sosyal yardım faaliyetlerinin arttığı 1943 yılında Ankara Halkevi Sosyal Yardım Şubesi'ne 500 TL yardım yapıyor;[282] veremle mücadele kapsamında zayıf kalan İzmir Veremle Mücadele Derneği'ne de 30.000 TL bağışlıyordu.[283] Savaş döneminde artış gösteren ve önü alınamayan verem hastalığıyla mücadele kapsamında İstanbul Üniversitesi'ne 1.000 TL yardımda bulunuyor, bunun dışında üniversite harici veremli yüksekokul öğrencilerinin tedavileri için 1.000 TL tahsis ediyordu. İzmir'de Kızılay Merkezi İdaresi'ndeki dispanserde birçok veremli hasta muayene ediliyordu.[284] Çocuk Esirgeme Kurumu'yla beraber yoksul ve kimsesiz çocuklar sünnet ettiriliyordu.[285]

Ayrıca, Kızılay, askeri seferberlikle birlikte artan asker sayısı nedeniyle devlete önemli bir maddi yük bindiren askerlerin giyim eşyası konusunda devlete destek oluyor ve vatandaşı orduya yardım konusunda mobilize ederek, kampanyalarla giyecek eşya ve bağış topluyordu. 1942 yılında 894.384 TL değerinde yün fanila, çorap, kazak, eldiven, pamuklu iplik ve muhtelif çamaşırdan oluşan malzeme toplanmıştı. 160.175 TL'lik para bağışı ile birlikte ordu için temin edilen bağış toplamı 1 milyon TL'yi geçmişti.[286]

Tüm bu etkinliklere rağmen, Kızılay yardımlarının açlık tehlikesini ve doğal afetlerden kaynaklanan sorunları gidermede yeterli olduğunu söylemek güçtür. Her ne kadar *Kızılay* dergisinde, yardım faaliyetlerinin gayet kapsamlı ve sistemli olduğuna dair haberlere ve fotoğraflara yer verilerek başarılı bir Kızılay imajı yaratılmaya çalışılsa da, dönemin basınında ve devlet yetkilileri-

281 Yardımların listesi için bkz. *Kızılay*, no. 17 (1945), s. 121.
282 *Kızılay*, no. 8 (1943), s. 9.
283 *Kızılay*, no. 17 (1945), s. 121.
284 *Kızılay*, no. 8 (1943), s. 9.
285 "Yurdda Kızılay", *Kızılay*, no. 1 (1941).
286 "Bir Yılda Kızılay", *Kızılay*, no. 5 (1942), s. 4.

nin tartışmalarında, Kızılay'ın faaliyetlerinin yetersizliği, organize olmadığı, suiistimallerin yaşandığı yolunda eleştiriler ve şikâyetler bulmak mümkündür.

İlk olarak, Kızılay doğal afetler karşısında gerek ulaşım sorunları, gerekse Cemiyet'in maddi donanımının yetersizlikleri nedeniyle afet bölgelerine acil müdahalelerde bulunamıyordu. Örneğin, 1939 Erzincan Depremi sonrasında çoğu dağ köyüne acil yardım ulaşamaması nedeniyle afetzedeler arasında açlıktan ve donarak ölenler olmuştu.[287] Depremden bir hayli etkilenen Tokat'ın Erbaa ve Reşadiye kazalarına yol sorunları nedeniyle yardım gönderilemiyordu.[288] Ayrıca afetzedelere acil gıda, ilaç ve giyim eşyası şeklinde yapılan yardımlar oldukça sistemsizdi. Yardım malzemelerinin dağıtımındaki sistemsizlik nedeniyle, "*bazılarına bohça dolusu eşya verilirken, bazıları bir fanila bile alamıyor,*" halk Kızılay'ın afetzedelere yaptığı dağıtımlardan şikâyet ediyordu.[289] Yine, Tokat'ın köylerine Kızılay'ın zamanında yardım etmemesinden dolayı depremden kurtulanların sefil durumda oldukları belirtiliyordu. Yardım alan yerlerde ise, "*Birçok vatandaşımız teşkilatın kâfi gelmemesinden dolayı ıstırap içindedir*" denilerek, Kızılay yardımlarının yetersizliğine işaret ediliyordu.[290]

1944 yılı başındaki depremde Düzce'de gözlemlerde bulunan Kırklareli Sağlık Müdürü Dr. Asaf Aydunal Kızılay yardımlarının yetersizliğinden ve afetzedeleri bekleyen hastalık tehlikesinden söz ediyordu:

> Çadır adedi çok az gelmiştir. Mevcut 200 kadar çadır hiçtir. Daha 1.000'den fazla çadıra ihtiyaç vardır. Yağmur ve şiddetli rüzgâr çadırsız kalanların hastalanmasına sebep oluyor... Bu ihtiyaç temin edilmezse daha birçok vatandaşı hastalık yüzünden kaybedeceğiz. Bilhassa şu noktayı belirtmek isterim ki, yardım daha acil olmalıdır. İleride yapılan yardımların kıymetli olmayacağı kanaatindeyim.[291]

287 "Dağ Köyleri 10 Gündür Yardımsız", *Tan*, 07.01.1940.
288 *a.e.*
289 "Felaketzedelere Yapılan Tevziat Çok Bozuktur", *Tan*, 17.01.1940.
290 "Çok Hazin Levhalar", *Tan*, 02.01.1940.
291 "Dahiliye Vekili Düzce'ye Gitti", *Tan*, 08.02.1944.

Zekeriya Sertel "Teşkilat, Teşkilat, Teşkilat" başlıklı yazısında, 1943 ve 1944 yıllarındaki depremler ve diğer doğal afetler karşısında Kızılay'ın ne kadar yetersiz olduğunu, acil müdahaleler için gerekli donanıma sahip olmadığını, cemiyetin elinde bir doğal afeti karşılayacak kadar çadır, malzeme ve personel bulunmadığını belirtiyordu.[292] Sonuçta, Kızılay'ın doğal afetlere zamanında ve etkin müdahalede bulunamamış olması nedeniyle hükümet tarafından TBMM'ye bu tür yardımların zamanında ve daha faydalı olmasını temin için bir layiha sunulmuştu.[293]

Aş ocakları uygulamasında ise, aş ocaklarından yararlanacaklar parti tarafından daha önceden belirlenip kendilerine kupon dağıtılsa da, kendisine kupon verilmemiş olan açlık sınırındaki çok sayıda yoksul insan aş ocaklarına gelerek yemek istemekte, hatta yalvarmaktaydı. Faruk Fenik'in aş ocaklarındaki gözlemlerine dayanarak aktardığına göre, Kızılay'ın kupon dağıtmadığı yoksullar ellerinde eski ve boş konserve tenekeleriyle ya da kâğıt parçalarıyla aş ocaklarına giderek, "*Bir parça da bana,*" diye yalvarıyorlardı.[294]

Aş ocağından yemek alan kimi fakir insanlarsa yeterli miktarda ekmek verilmediğinden şikâyet ediyordu. Ocaklarda gözlemlerde bulunan İmre Servet'in konuştuğu 80 yaşındaki yoksul bir ihtiyar, günlük bir öğün yemeğin insanı doyurmadığını, olsa olsa ölümden kurtardığını söylüyordu. Ardından kendilerine verilen ekmeklerin de oldukça az olduğundan şikâyet ediyordu. Yemek alan bir çocuk ise İmre Servet'ten ekmek almak için para istiyordu.[295]

Bu olaylar, hem aş ocağından faydalananların pek tatmin olmadıklarını, hem de ihtiyaç sahibi olmasına rağmen, aş ocaklarından faydalanamayan bir yoksul kesimin olduğunu göstermektedir. İhtiyaç sahibi olmasına karşın aş ocaklarının yardımlarının dışında tutulanlar gazetelere şikâyet mektupları yazarak seslerini duyurmaya çalışıyorlardı. Örneğin, Hacer isimli bir kadın yoksul olduğuna dair resmi bir belgeye sahip olmasına rağmen, aş ocaklarının

292 Zekeriya Sertel, "Teşkilat, Teşkilat, Teşkilat", *Tan*, 30.1.1944.
293 *Kızılay*, no. 13 (1944), s. 17.
294 Fenik, *a.g.e.*, s. 8.
295 İmre Servet, "Laleli İmarethanesinin Canlı Sefalet Levhaları Arasında", *Tan*, 02.08.1944.

kendisine yardım etmemesinden *Cumhuriyet*'e yazdığı mektupta şöyle yakınıyordu:

> Hiç kimsesi olmayan fakir bir kadınım. Fatih Belediye şubesinden ve mahalle birliğinden muhtaç vesikası aldığım halde, semtimizdeki Kızılay aşevinden yemek alamıyorum. Bu aşevleri bizim gibilere de yardım etmelidir.[296]

Said Kesler'in aş ocaklarında görüştüğü on iki yaşındaki İsmail ise, çalışamayacak derecede hasta olan yaşlı babasının ve annesinin Kızılay'ın aş ocağından yararlandırılmadıklarından şikâyet ediyordu:

> Biz beş kişiyiz, annem, babam, ben ve iki kardeşim. Babam yaşlı ve hastalıklıdır. Hamallık yaparak ekmek parasını kazanmaya çalışıyor, ama kazanamıyor. Annemin de babamdan kalır yeri yok. O hatta daha beter. Fakat mahalle mümessili onlara yemek verdirmiyor. "Siz çalışın karnınızı doyurun. Yalnız çocuklara veririm" diyor.[297]

Yine pek çok engelli ve yaşlı yoksul, çalışıp para kazanabileceği düşüncesiyle yardımların dışında tutuluyor, bu da şikâyetlere konu oluyordu. Kesler'in aş ocağında görüştüğü kucağında bebeği olan genç bir kadın, engelli olan kocasının ve yaşlı kayınvalidesinin Kızılay'ın aş ocağından yararlananların arasına alınmamasını şöyle eleştiriyordu:

> Evde kocam da kaynanam da var, ama onlara yemek vermiyorlar. Kocam sakattır, gözleri görmüyor. Ama evde el yordamı ile sepet örmeye çalışıyor. Ben çocuğum olduğu için çalışamıyorum. Mahalle mümessili de bana onun için yemek veriyor. Kaynanam için, "O da kocan gibi çalışsın" diyor, ama ihtiyar zavallı çalışamaz ki.[298]

Üniversite aş ocağının yeterliliği de oldukça tartışılır bir durumdaydı. Zira İstanbul Üniversitesi'nde 13.000 öğrenci vardı. *Kızılay* dergisine göre de, "*Bu büyük kalabalığın içinde yoksul durumda*

296 "Halkın Şikâyeti", *Cumhuriyet*, 12.02.1943.
297 Said Kesler, "Kızılay ve Parti Yoksullara Nasıl Yardım Ediyor", *Tan*, 19.11.1943.
298 *a.e.*

olanlar, müşkülâtla tahsillerine devam etmek mecburiyetinde bulunanlar, bir taraftan hayatlarını kazanmaya uğraşırken, bir taraftan da yüksek tahsillerini ikmale çalışanlar mühim bir sayı tutmakta"ydı. Buna karşın aş ocağı sadece 1.200 öğrenciye yemek verebilmekteydi.[299]

Bu arada, Kızılay'ın gerek ordu için topladığı bağışlar gerekse diğer kaynakları çeşitli yolsuzluklara konu oluyordu. Kızılay'a ait 100.000 TL'nin çalınmış olduğu söyleniyordu. Kâzım Karabekir Millet Meclisi'ndeki bir konuşmasında Kızılay'ı eleştiriyor, cemiyetin adının daha başka yolsuzluklara karışmış olduğunu iddia ediyordu.[300] Kızılay'a ait malların aşırıldığının ve cemiyet içinde yolsuzluklar yaşandığının bir kanıtı da kinin darlığı nedeniyle onun yerine kullanılmaya başlanan ve sadece Kızılay'ın elinde bulunan *Atebrin* adlı ilacın karaborsada satılmasıydı.[301]

Benzer olayların kamuoyunda yankılanmasının, yardımların yapılış amacı olan, savaşın yarattığı sıkıntılar ve bu döneme denk gelen doğal afetler karşısında, halkın devlete olan güveninin sarsılmamasını ve hoşnutsuzlukların hafiflemesini sağlayarak iktidar için bir tehdit oluşturmasını önlemekten ziyade, toplumun siyasal iktidara olan güvenini zedelediği söylenebilir.

Sonuçta, Kızılay, savaş yıllarında aş ocaklarıyla savaşın yarattığı yoksulluk ve açlık tehlikesi karşısında, insanların yaşaması için gerekli olan asgari gıdayı sağlamaya, doğal afetlerden kaynaklanan sorunlara acil müdahalelerde bulunarak insanların yaşaması için asgari koşulların yerine getirilmesine çalıştı. Ayrıca yoksullara ve hayır kurumlarına çeşitli ayni ve nakdi yardımlarda bulundu. Bağış kampanyaları ile kitleleri yoksullara, orduya ve afetzedelere yardım konusunda seferber ederek, gerek yoksullar için, gerek ordu için, gerekse afetzedeler için bağış topladı. Böylece artan yoksulluğun, yaklaşık bir milyonluk askeri nüfusun ihtiyacının ve savaş yıllarına denk gelen büyük doğal afetlerin maliyetlerini de toplumsallaştırma işlevi gördü.

---

299 Ahmed İhsan, "Yoksul Üniversite Talebesi İçin", *Kızılay*, no. 8 (1943), s. 6.
300 Karabekir, *Ankara'da Savaş Rüzgarları*, s. 270.
301 *Tan*, 30.05.1944.

Yardımların yapılış tarzı ile elitler, devlet ve işadamları yardımların kaynağı olarak gösterilerek, bu kesimlerin toplum nezdindeki meşruiyetine hizmet edildi. Aş ocağı açılışına devletin vilayet düzeyindeki en üst düzey yöneticisi olan vali katılıyor ve aş ocakları hükümetin bir lütfu şeklinde gösteriliyordu. Hatta kimi yerlerde aş ocaklarının yemek dağıtımı sırasında il ya da ilçenin parti reisi de aş ocağının yanında bulunuyordu.[302] Ocaklardan yararlanan yoksullar parti tarafından belirleniyor ve yemek kuponları da parti tarafından dağıtılıyordu. Ayrıca finansman kaynakları açısından da Kızılay devletten, siyasi elitlerden, tüccar ve sanayicilerden besleniyordu. Gazetelerde Kızılay'a bağışta bulunan işadamlarının ve kuruluşların isimleri listeler halinde yayınlanıyordu. Bazı yerlerde bölgenin ileri gelenleri Kızılay aş ocaklarının finanse ve organize edilmesinde doğrudan katkıda bulunuyordu. Ayrıca, milli günlerde yoksulların milli heyecana ve sevince ortak olması için ekstra yardımlar yapılıyordu. Örneğin, Cumhuriyet bayramından itibaren bir hafta boyunca Kızılay Haftası yapılması gibi,[303] Kızılay'ın 30 Ağustos 1944'te düzenlediği sünnet şölenlerinde ya da Cumhuriyet'in yirminci yıldönümü münasebetiyle 29 Ekim 1943'te yapılan özel yardımlarda olduğu gibi, Cemiyet milli günlerde yardımlarını yoğunlaştırarak yoksul kitlelerin milliyetçi ideolojiye entegre olmasına çalışıyordu. Böylece, Kızılay'ın yardımları CHP iktidarının bir lütfu şeklinde gösterilerek, siyasi iktidarın meşruiyetinin inşa edilmesinde rol oynuyordu.

Ne var ki, yapısal problemler, yeterli maddi kaynakların ve donanımların sağlanamaması, Cemiyet'in iyi organize olamaması gibi nedenlerle yardım yapılması gereken bütün yoksullara ve afetzedelere ulaşılamıyordu. Aş ocakları uygulamasında açlık sınırındaki birçok aşırı yoksul insan dağıtılan yemeklerden yararlanamıyordu. Aş ocaklarından yararlananların bu yardımlardan tatmin olup olmadığı ise ayrı bir sorundu. Yukarıda da ifade edildiği gibi, yardım aldığı halde, verilen yemeğin kendilerini doyurmadığını, ancak açlıktan ölmelerini önlediğini söyleyenler, ekmek miktarının yetersizliğinden yakınanlar az değildi.

302 "Edirne'de Kızılay'ın Aşevleri", *Son Posta*, 06.02.1943.
303 *Kızılay*, no. 18 (1945), s. 147.

Kızılay'ın aş ocakları ve diğer yardım faaliyetleri her ne kadar toplumsal ve doğal nedenlerden kaynaklanan risk unsurlarını gidermeye yönelik bir meşruiyet ve iktidar aracı işlevi görse de, başka bir açıdan da savaş döneminde artan yoksulluğun, eşitsizliklerin ve toplumsal çelişkilerin daha fazla görünür olmasına hizmet etti. Kızılay'ın yardım faaliyetleri ve bunlar içinde kamusal alanda en görünür olan aş ocaklarının simgelediği en çarpıcı gerçek, yoksulluğun ve eşitsizliğin oldukça arttığıydı. Refik Halid Karay, Kızılay aş ocaklarının, ülkede hayır faaliyetlerinin artması kadar, yoksulluğun ve eşitsizliğin artmasına işaret ettiğini ima ederek, bir yanda aş ocaklarının olduğunu, bir yanda da mezeci vitrinleri, lüks lokantalar, pastaneler olduğunu söylüyor ve bir çelişkiye işaret ediyordu.[304]

Savaş ve Toplum Sağlığı Cephesi: Salgın Hastalıklarla Savaş

Savaş ile sağlık sorunlarının ve hastalıkların artması arasında yakın bir bağlantı olduğu aşikâr. İnsanlık tarihi, savaşlarla büyük salgın hastalıkların patlak vermesi arasındaki ilişkiye işaret eden sayısız kanıtla doludur.[305] Büyük savaşların sadece savaşa katılan toplumları değil, savaşın dışında kalanları da sarstığı bir çağda, İkinci Dünya Savaşı gibi tarihin kaydettiği en büyük savaşın tarafsız ülkelerin insanlarının sağlık koşullarını da olumsuz bir şekilde etkilemeyeceği düşünülemezdi. Bunun en önemli kanıtlarından biri, İkinci Dünya Savaşı'nın Türkiye'deki toplum sağlığı üzerindeki olumsuz etkileri oldu. Türkiye savaşa girmemesine rağmen, savaşın yarattığı ekonomik koşullar yüzünden çeşitli sağlık sorunları ve salgın hastalıklar baş gösterdi. Daha önce mevcut olan hastalıklar yaygınlaştı. Savaşın etkilerinin hissedilmeye başlandığı 1941 ve 1942 yılları ölüm nedenleri arasında tifonun ve paratifonun 1940

304 Refik Halid Karay, "Bir Yanda Aş Ocakları, Bir Yanda Mezeci Vitrinleri", *Tan*, 28.02.1944.

305 Alexander Alland, "War and Disease: An Anthropological Perspective", *War, The Anthropology of Armed Conflicts and Agression*, Morton Fried, Marvin Harris ve Robert Murphy (ed.) (New York: The American Museum of Natural History, 1968), s. 65.

yılına göre ikiye katlandığı yıllar oldu. 1942'de bağırsak hastalıklarında yaklaşık iki katlık artış kaydedildi. Savaş yılları boyunca akciğer veremi ve kalp hastalıklarından kaynaklanan ölümler de artış gösterdi. Alkolizme bağlı ölümler 1940 ile1943 yılları arasında üç kat arttı. Sıtmayla mücadelenin savaş nedeniyle kesintiye uğraması sonucunda sıtma yeniden yaygınlaştı. Sonuçta savaş yıllarında ortalama yaşam beklentisi önemli ölçüde düşüş gösterdi.

Tablo 13- İstanbul'da 1940-1944 Arasında Belirli Hastalıklardan Kaynaklanan Ölümler

Nedenler	**1940**	**1941**	**1942**	**1943**	**1944**
Tifo ve Paratifo	71	121	166	93	70
Yaşlılık	846	859	1.116	1.099	920
Akciğer Veremi	1.493	1.585	2.060	2.105	1.972
Diğer Veremler	344	354	474	500	494
Kalp Hastalıları	2.806	2.682	3.304	2.990	2.839
Zatürre	1.899	1.550	2.111	1.825	1.802
Alkolizm	208	250	434	656	337
Dizanteri vb. Bağırsak Hastalık.	68	587	1.072	662	836

Kaynak: Stefanos Yerasimos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye*, c. 3 (İstanbul: Belge Yayınları, 1992), s. 153.

Türkiye'de İkinci Dünya Savaşı yıllarında yaygınlaşan hastalıklar, devletin ve toplumun savaş verdiği en yakın düşmanlar oldu. Kitlelerin gündelik yaşamında salgın hastalıkların tehdidi ve tahribi, Nazi Almanyası'ndan daha yakın ve bire bir tecrübe edilen bir tehlikeydi. Devlet açısından ise, insanların sağlığı ve nüfus, devletin gücünün ve meşruiyetinin inşa edildiği bir alandı. Devletin gücü nüfusun potansiyelinin artırılmasından geçmekteydi.[306]

306 Gordon, *a.g.e.*, s. 10.

Grafik 11- 1935-1960 Yılları Arası Beş Yıllık Dönemler İtibarıyla Türkiye'de Ortalama Yaşam Süresi Beklentisi

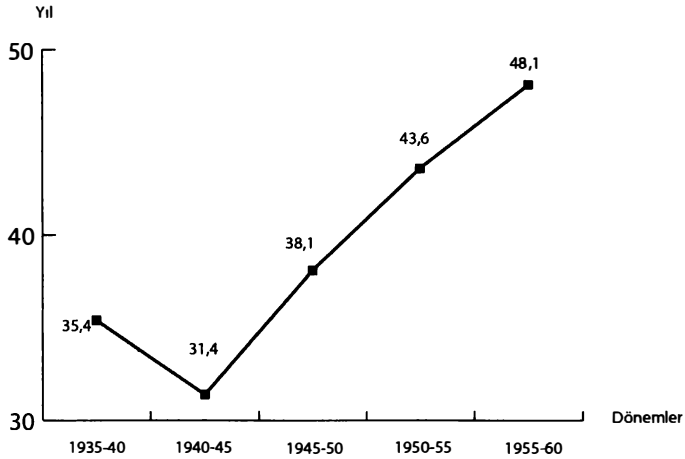

Veriler için bkz. Frederic C. Shorter, "The Population of Turkey after War of Indepence", *International Journal of Middle East Studies*, c. 17, no. 4 (Kasım 1985), s. 419.

Dolayısıyla, CHP iktidarının düşmanları sadece devrimci sınıflar, muhalif siyasi akımlar ya da diğer hasım devletler değildi. Hastalıklar ve mikroorganizmalar da modern iktidarın inşa alanı olan bedenleri ve nüfusu işgal ederek tahrip eden ve verimsizleştiren unsurlar olarak savaşılması gereken düşmanlardı. Sağlık alanında mikroorganizmalara karşı verilen savaş, insanların sıhhatini düşünen siyasi iktidarın insaniyet namına giriştiği bir savaş değildi. Daha çok, devletin gücünü azaltan, maliyeye yük getiren, emek verimini, insanların moralini bozarak yaygın bir hoşnutsuzluk havası yaratan "görünmez iç düşmanlara," yani haşerelere, mikroplara ve virüslere karşı verilen bir savaştı. Bu anlamda siyasal iktidar için dış düşmanlara karşı verilen savaştan farksızdı. Prof. Muhiddin Erel'in şu sözleri elitlerin kaygılarına tercüman olmakta ve sağlık mücadelesinin niteliğini netleştirmektedir:

> Haşerat mücadelesi hiç olmayan veya hakkiyle yapılmayan yerlerde bu zararların umumî devlet bütçelerinin birkaç misline çıkabileceği mübalağasız iddia edilebilir.[307]
>
> Hastaya bakım ve tedavi için yapılan sarfiyatı, hastalık günlerinde çalışmama, uzun maluliyetler ve nihayet ölüm dolayısıyla istihsal ve kazancın azalması neticesinde milli sermayede, umumî ve hususi bütçelerde husule gelen zararları hesab veya tahmin etmek bittabi mümkündür. Mesela sıtma gibi bir hastalığın vasi ülkelerin nüfusunu azalta azalta mamureleri çöl haline getirebileceği ve bu suretle bir milletin beka ve istiklâli tehlikeye girebileceği, lekeli tifonun muzaffer bir orduyu kısa bir zamanda âdeta yok ederek düşman önünde mağlup bir vaziyete düşürebileceği, nihayet insan hayatının maddi bir baha fevkinde manevi bir kıymeti de olduğu düşünülecek olursa haşerelerin bilvasıta zararlarına direkt iktisadi tahribatın çok üstünde bir mevki vermek lazım geleceği anlaşılır.[308]

Hükümet savaş yıllarında artış gösteren tifüs, sıtma, verem gibi hastalıklara karşı birtakım mücadeleler verdi. Bu mücadele süreci devletin topluma nüfuz etme, meşruiyetini sağlama ve risk unsurlarını ortadan kaldırma kapasitesindeki yarıkların daha fazla ortaya çıkmasına ve hissedilmesine neden oldu. Merkezi bütçe içinde milli savunma harcamalarının payının yükselmesi, diğer sosyal harcamalarda olduğu gibi sağlık kaleminin payının da azalmasına yol açtı. 1942 ve 1943 yıllarında artan salgın hastalıklarla mücadeleye ayrılan tahsisatta kısıntıya gitmek zorunda kalındı. Salgın hastalıklarla mücadeleye ayrılan kaynaklarda kısıntıya gidilmesi milletvekilleri arasında bile yakınmalara konu oluyordu. Örneğin, İçel milletvekili Muhtar Berker, 1943 yılı bütçe görüşmelerinde, İçel'de salgın hastalıkların arttığı bir dönemde yerel idarenin aldığı tedbirlerin yeterli olmadığına şahit olduğunu ifade ederek, hükümetin salgınlarla mücadele için tahsis ettiği mali kaynakların azaldığının altını çiziyordu:

---

307 Muhiddin Erel, "Şehirlerde Haşerat Mücadelesi", *2. Üniversite Haftası, Diyarbakır, 01.06.1941-07.06.1941* (İ.Ü. Yayınları, no. 151, İstanbul: Kenan Basımevi, 1941), s. 99.

308 *a.e.*, s. 100-101.

> Geçen sene memleketimizin birçok yerinde ve benim intihap dairem olan İçel'de bulaşıcı ve salgın istidadını gösteren birçok bulaşıcı hastalıklar zuhur etmiştir. Mahalli teşkilatın, mevcut imkân ve vasıtalarla yaptığı mücadelenin kâfi olmadığını bizzat gördüm. Bendeniz bütçeyi tetkik ederken bulaşıcı hastalıklarla mücadele tahsisatının geçen seneye nazaran daha az olduğunu gördüm. Geçen sene 112 bin lira iken, bu sene 98 bin liraya indirilmiştir.[309]

Hastalıkların artması karşısında hükümet, sağlık politikası çerçevesinde alınan önlemlerin hayata geçirilmesinde sayısız engelle karşılaştı. Salgın hastalıkların ve diğer sâri hastalıkların çeşitlenmesine ve artmasına karşın, hastaneler, doktorlar, hemşireler, teknik donanım, yatak sayısı oldukça yetersizdi.[310] Devlet hizmetinde 1.759 doktor, 1.501 sıhhat memuru, 419 hemşire, 667 ebe ve 139 eczacı vardı. Yaklaşık 45 bin köy arasında 43 bin köy ve 900 nahiyede ise hiçbir sağlık personeli, dispanser ya da eczane mevcut değildi. Resmi istatistiklere göre, bütün sağlık merkezlerinde 1.600 kişiye 1 yatak düşüyordu.[311] Sıhhiye Vekâleti'nin 500 kadar doktoru savaş nedeniyle ordu hizmetinde olmasından dolayı Anadolu'daki kaza merkezlerinin çoğu doktordan yoksundu.[312] Hastaneler yatak sayıları yetersiz olduğundan hastaları kapıdan geri çeviriyordu. Dr. Emin Kıcıman'ın *Belediye Mecmuası*'nda belirttiğine göre,

> Yatak yok diye geri çevrilen hastaların adetleri ve akıbetleri her gün tekerrür eden acı facialar yaratmaktadır. İstanbul hastaneleri mevcut hastalara kâfi gelmemektedir.[313]

Artan hastalıklar yanında, Türkiye ilaç konusunda büyük ölçüde ithalata bağımlı olduğundan, savaş yüzünden ithalatın kesintiye

309 *TBMM ZC*, 25.05.1943, s. 198.
310 *TBMM ZC*, 26.05.1942, s. 299.
311 *Tan*, 08.04.1945.
312 *TBMM ZC*, 25.05.1943, s. 200.
313 Bkz. Dr. Emin Kıcıman, "Sıhhat İşleri", *Belediye Mecmuası*, no. 180-181 (1940), s. 15.

uğraması ilaç darlığına yol açmıştı. Öte yandan piyasaya yerli ilaçların hâkim olmasıyla kalitesiz, tesirsiz, hatta sahte ilaçlar yaygınlaşmıştı. Tesirsiz ve sahte ilaçlar halk arasında yakınmalara neden oluyordu.[314] İlaç darlığı öyle bir noktaya gelmişti ki, 1941'in Eylül ayında toplanan Yüksek Sağlık Şurası'nın başlıca konusu tıbbi ilaç ve malzeme yokluğuna nasıl çözüm bulunabileceği oldu.[315] Fakat savaş boyunca soruna etkin bir çözüm bulunamadı. Sıtma, tifüs, verem ve çiçek gibi salgın hastalıkların yükselişe geçmesi karşısında yeterli tıbbi malzeme ve ilaç tedarik edilemedi.

Bu yıllarda hükümetin karşısına çıkan en önemli sağlık sorunları giderek yaygınlaşan tifüs, verem ve sıtma salgınları oldu. Sıradan insanların bedenlerini tahrip eden bu üç hastalıkla mücadele savaşın Türkiye'deki en önemli cephelerinden birini oluşturdu. Etkili diplomatik manevralarla ve kararlılıkla Türkiye'yi savaşın dışında tutmayı başaran tek parti devleti, bu üç cephede pek başarılı bir savaş veremedi. Sonuçta, sağlık tedbirlerinin yetersizliği karşısında artan hastalıklardan muzdarip olan insanlar gazetelere ve partiye yazdıkları mektuplar ve dilekçeler yoluyla şikâyetlerde bulundular; daha etkin ve yeterli sağlık hizmeti talep ettiler. Öte yandan, devlet toplumsal hijyeni de sağlayamadı. Toplumun yoksul kesimleri, artan salgınlar karşısında yerel idarelerin toplu aşılama, temizlik kontrolü, bit taraması, berbere ve hamama sevk etme gibi sağlık tedbirlerinden kaçma girişimlerinde bulundu.

Savaş sonrasında çok partili hayata geçiş sürecinde, CHP'li elitler dünyayı kasıp kavuran savaşa girmemek için verilen başarılı mücadeleyi hatırlatmaya çalışsalar da, halkın birebir tecrübe ettiği ve daha çok hatırladığı şeyin, devletin hastalıklara karşı verdiği başarısız savaş olduğu düşünülebilir. Bu nedenle, toplumun hafızasına başarılı dış politikadan ziyade, insanları daha yakından alakadar eden sağlık ve sosyal politika alanındaki başarısızlıkların kazındığı ve toplumun CHP'ye bakışını belirlediği söylenebilir.

314 "Yerli İlaçlar", *Yeni Ses*, no. 2 (1939).

315 Dr. Yaşar Aksoy, *Bir Kent Bir İnsan: İzmir'in Son Yüzyılı, S. Ferit Eczacıbaşı'nın Yaşamı ve Anıları* (İstanbul: Dr. Nejat Ferit Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, 1986), s. 247.

Savaş ve Tifüsle Savaş

Tıp tarihçisi Dorothy Porter tifüsün ortaya çıkışında en önemli unsurun ekonomik koşullar olduğunu belirtir. Tifüs Avrupa'da kentleşme sonucu nüfusun belirli merkezlerde yoğunlaşmasıyla ve artan fakirlikle birlikte ortaya çıkmıştı. Bu anlamda kitlelerin ekonomik koşullarıyla yakından ilgisi vardı.[316] Türkiye'de de tifüs, İkinci Dünya Savaşı'nın olumsuz ekonomik ve toplumsal etkilerinin görüldüğü ortamda, özellikle hayat pahalılığının zirveye ulaştığı 1942 ve 1943 yıllarında kendini gösterdi. Savaşın ve devletin ekonomi politikalarının etkisiyle gelir dağılımının bozulması, artan fakirlik, toplumun geniş kesimlerinin yetersiz beslenmesi ve toplumsal hijyen koşullarının bozulması sonucunda tifüs vakaları artış kaydetti.

Aslına bakılırsa tifüs ya da eski ismiyle lekeli humma Türkiye'de savaş öncesinde de her sene görülen bir hastalıktı; ama salgın boyutlarında değildi.[317] Hastalık savaş yıllarında salgın boyutlarına ulaştı. 1940 ile 1942 arasında her yıl ortalama 764 tifüs vakası görüldü.[318] Özellikle 1943 ile birlikte durum salgın halini aldı. 1943 yılı Ocak ayında 167, Şubat'ta 269, Mart'ta 436, Nisan'da 747 ve Mayıs'ta 698 vaka görülmüştü. 1943 yılının Haziran ayının ilk on beş gününde ise toplam 398 tifüs vakası tespit edilmişti.[319] Görüldüğü gibi, 1943 yılının ilk altı ayında tespit edilen toplam vaka sayısı 2715'i buluyordu. Bir de, tespit edilemeyen vakalar vardı şüphesiz. Basında tifüs vakaları ve bunların geçen yıllara nazaran giderek arttığına ilişkin haberler sıklıkla yayınlanıyordu.[320]

Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti salgın karşısında ilk önlem olarak tifüslü hastalar için İstanbul'da çeşitli hastanelerde 250 yatak tahsis etti. Ayrıca hastaları hastanelere taşımak için iki tane

316 Dorothy Porter, *a.g.e.*, s. 48.
317 *TBMM ZC*, 25.05.1943, s. 210.
318 *a.e.*, s. 210.
319 "Tifüs Mücadelesi", *Cumhuriyet*, 16.06.1943.
320 "Tifüsle Çok Şiddetli Mücadele Lazım!", *Cumhuriyet*, 27.05.1943; Refik Halid Karay, "Kaşınandan ve Kaşınmaktan Korktuğumuz Günler", *Tan*, 30.05.1943.

özel otomobil temin edildi. İnsanların, çevrelerindeki tifüslü hastaları ihbar etmesini kolaylaştırmak amacıyla özel bir telefon hattı kuruldu. Halktan, bu telefonu arayarak tifüslü hastaları ihbar etmeleri isteniyordu.[321] Bunun yanında, 1943'ün Haziran ayı içinde İstanbul'da toplanan Sıhhat Meclisi tifüsle mücadeleye yönelik ek tedbirler olarak şu kararları alıyordu:

> 1) Paçavralar müsadere olunacak, muayyen yerlerde depo edilip orada satılacak;
> 2) Müstamel eşyanın perakende alım satımı men edilecek. Eski alıcılar mahalle aralarında dolaşamayacak;
> 3) Üçüncü sınıf sinemalar bir ay için kapatılacak;
> 4) Pis kahvehaneler kapatılacak;
> 5) Kahvehanelerde, iskele ve vapurlarda kirli adamların yatmaları men edilecek.[322]

Haziran 1943'te hükümet tifüsle mücadele hakkında teferruatlı bir program hazırladı. Programa göre Ticaret Vekâleti sabunun ucuzlatılması için çalışacaktı. Ziraat Vekâleti çamaşır, bulaşık ve banyoda temizlik suyu ısıtmakta kullanılan odun ve kömür gibi yakacak maddelerin dağıtımını kolaylaştıracaktı. Münakalat Vekâleti ise toplu taşıma ve nakliyat araçlarının hijyenini sağlayacak, savaş nedeniyle ulaşım araçlarının artırılamaması ve bozuk olanların yedek parça yokluğu yüzünden tamir edilememesi sonucunda tramvaylarda ortaya çıkan aşırı kalabalığa çözüm bulacaktı. İlaveten, köylere, çamaşırdaki bitlerin öldürülmesi için kullanılan buğu sandıkları tedarik edilecekti.[323]

Bu kararlar doğrultusunda İstanbul'da belediye teşkilatı tarafından kenar mahallelerde temizlik kontrolleri yapılıyor, sık sık fakir mahallelerdeki evler, kahvehaneler ve sokaklar polis tarafın-

321 "Tifüsle Mücadele", *Vatan*, 29.05.1943.

322 "Tifüsü Önlemek İçin İstanbul Sıhhat Meclisi Mühim Kararlar Aldı", *Vatan*, 08.06.1943.

323 "Tifüsle Mücadele İçin Bir Program Hazırlandı", *Cumhuriyet*, 17.06.1943; savaş yıllarında toplu taşıma araçlarının durumuyla ilgili bkz. Eser Tutel, "İstanbul'da Atlı Tramvaylardan Modern Metroya", *75 Yılda Değişen Yaşam Değişen İnsan: Cumhuriyet'in Modaları, Bilanço '98* (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999), s. 290.

dan basılıyor, bit taraması yapılıyordu. Meyve ve sebze hallerinde çalışan hamallar polis tarafından toplanıyor ve saçları kesilerek hamamlarda yıkanıyordu.[324] Aynı şekilde, bitli olması muhtemel hırpani kılıklı insanlar, "serseriler," dilenciler, sokak çocukları polis ekipleri tarafından sokaklardan toplanarak kafileler halinde berberlere ve hamamlara götürülüyordu.[325] Örneğin, 1943 yılının Haziran ayında İstanbul polisi altıncı şube memurlarının bit bulunması muhtemel evlerde yaptıkları ani taramalar sonucunda, 780 bitli insan yakalanarak hamamlara gönderilmişti.[326] Ayrıca, İstanbul Belediyesi, Hıfzıssıhha Kanunu gereğince yiyecek maddesi satanlarla berber, garson, hamal, arabacı ve benzeri meslek erbabının sıhhat vesikalarını ve muayene cüzdanlarını daha sıkı bir biçimde kontrol etmeye başlamıştı.[327]

Tifüse karşı toplumsal hijyen açısından alınan bir tedbir de şehre giriş ve çıkışların kontrol edilmesi, özellikle Anadolu'dan İstanbul'a gelenlerin sağlık taramasına tabi tutulmasıydı. Bu maksatla Haydarpaşa Garı ve Sirkeci Garı ile Galata, Tophane ve Sirkeci rıhtımlarından İstanbul'a girenlerin sağlık kontrolü ve sterilizasyonu için temizleme merkezleri kuruldu.[328] Anadolu'dan geldiği tespit edilen üstü başı kirli, yersiz yurtsuz insanlar zabıta tarafından yakalanıyor ve memleketlerine gönderilmek üzere Süleymaniye Medresesi'nde toplanıyordu.[329]

Bir başka tedbir halkın tifüsten nasıl korunabileceği konusunda bilgilendirilmesiydi. Devlet, tifüsle mücadele sürecinde, halkın devletle işbirliği yapmamasından kaynaklanan güçlüklerle karşılaşıyordu. Ne halk ne de esnaf Umumî Hıfzıssıhha Kanunu'na riayet ediyor ve sağlık tedbirlerine uyuyordu. Devlet kendi vatandaşına temizlik konusunda gerekli tedbirleri aldıramıyor; insanlar aşıdan ve hamamlardan kaçıyordu. Bu nedenle, insanları temizliğe, top-

324 "Tifüslc Mücadele", *Cumhuriyet*, 15.06.1943.
325 Bitle mücadele kapsamında sokaklardan toplanarak tıraş edilen ve hamama götürülen insanların fotoğrafları için bkz. *Vatan*, 29.05.1943.
326 "Tifüs Mücadelesi", *Cumhuriyet*, 16.06.1943.
327 "Tifüse Karşı", *Cumhuriyet*, 02.06.1943.
328 "Tifüsle Mücadele", *Cumhuriyet*, 26.07.1943.
329 "Tifüs Mücadelesi", *Cumhuriyet*, 16.06.1943.

Dün serseri çocuklar yakalanarak hamama gönderildiler

Pejmürde kıyafetli serseri çocuklar hamama gönderiliyorlar

Gerek tifüsün yayılmasına gerekse artan hırsızlık vakalarına karşı "serseri" olarak tanımlanan sefil çocuklar sokaklardan zabıtalarca kovalamacalar sonucu yakalanır, ya birkaç gün sonra firar edecekleri barınaklara ya da hamamlara birbirlerine bağlanarak kafileler halinde gönderilirlerdi. *Akşam*, 28.05.1943

lumsal hijyene ve devletin salgın hastalıklara karşı aldığı tedbirlere riayet etme konusunda ikna etmek için propagandif faaliyetlerde bulunuluyordu. İstanbul Radyosu'nda tifüsten korunma yolları konusunda çeşitli konuşmalar yapılıyordu. İstanbul Üniversitesi rektörü ve aynı zamanda Veremle Savaş Cemiyeti'nin kurucusu Dr. Tevfik Sağlam İstanbul Radyosu'nda halka hitap ederek tifüs ve tifüsten korunma yolları konusunda halkı bilgilendiriyordu.[330] Dönemin gazeteleri çeşitli afişler yayınlıyorlar, bite ve kirliliğe karşı insanları uyarıyorlar ve salgın hastalıklardan korunmak için alınması gereken önlemleri yazıyorlardı.[331] Yine belediye ekipleri ve Sıhhat

330 "Tifüsle Mücadele İçin Bir Program Hazırlandı", *Cumhuriyet*, 17.06.1943.

331 Afişler için bkz. "Bitten Kendimizi Koruyalım", *Tan*, 06.06.1943; *Tan*, 29.05.1943.

Temizlik mücadelesinde bitlilerin saçları kesiliyor

Bitle mücadele kapsamında bir diğer önlem sokaklarda zabıtanın yakaladığı insanların saç ve sakallarının zorla tıraş edilmesiydi. *Vatan*, 29.05.1943

ve İçtimai Muavenet Vekâleti tarafından kamusal mekânlara tifüs semptomlarını ve korunma yollarını anlatan afişler ve tabelalar konularak insanlar tifüse karşı bilinçlendirilmeye çalışılıyordu.[332] Konuyla ilgili yaklaşık 130 bin afiş bastırılmış, küçük risaleler hazırlatılmış ve vatandaşlara dağıtılmıştı.[333] Diğer bir propaganda aracı da sinemalarda gösterilmek üzere tifüs hakkında kısa filmler hazırlanmasıydı. Matbuat Umum Müdürlüğü'nün hazırlattığı, tifüse karşı nasıl önlem alınacağını anlatan filmler sinemalarda gösteriliyordu.[334] Ankara Halkevi de insanları bilgilendirmek için sinemalarda oynatılmak üzere tifüsle mücadele hakkında bir film hazırlatmıştı. Sinemalarda gösterilecek olan bu filmde hastalığa nasıl yakalanıldığı, hastalığın belirtileri, korunma çareleri ve tifüse karşı geliştirilen aşıyla ilgili bilgilendirmeler vardı.[335]

332 "Hastalıklar ve Tabelalar", *Tan*, 08.08.1943.
333 *Tan*, 08.01.1944.
334 *Vatan*, 15.07.1943.
335 "Tifüs İçin Bir Film Hazırlandı", *Vatan*, 11.07.1943.

TİFÜSTEN KORUNALIM

● Halı kilim, keçe gibi eşyayı bit sarmış ise bunları etüve göndermekten başka çare yoktur. Ot minder ve yastıkları, üstü bez veya kumaş kaplı divanları bitten temizlemek gayet güçtür. Bu eşyayı uzun müddet, haftalarca güneş altında bırakmak, bu müddet zarfında da bu eşyanın yanına yaklaşamamak, bütün dikiş yerlerini petrolle ve sirke ile bolca ıslatmış bulunmak lâzımdır.

● Kanape takımları ve sabit oda döşemesi için de baş vurulacak usul budur. Bu eşyayı bolca gazla ıslatmak, gaz uçtuktan sonra sirke ile ıslatmak ve bu ameliyeyi birkoç kere tekrar etmek faidelidir.

● Bitleri tutunca tırnakla veya herhangi bir vasıta ile öldürmek tehlikelidir. Bunlar ateşe yahut fokur fokur kaynar suya, yahut petrola atılmalıdır. İnsan biti elile öldürmek suretile de tifüse yakalanabilir.

● Bir topal bit bir gecede dokuz yastık dolaşır derler. Bu eski atalar sözü doğrudur. Bir bit günde beş altı defa acıkır ve kan emer. Çatlayıncaya kadar kan içenleri vardır. Bu sebeple asıl iş bitlenmemek, bu menhus hayvanı vücudümüzle temasa geçirmemektir. Bunun için de şimdilik tek çare zaruret olmadıkça ve lüzumsuz yere sokağa çıkıp kalabalıkla temasa geçmemek, hattâ kalabalık yapmamaktır.

Tifüsten Kendimizi Koruyalım

Tifüs salgınından kurtulmanın için her şeyden önce halkın temizlenmesi ve kendi kendine korunma çarelerine baş vurması lâzımdır. Bu itibarla bugünden itibaren bu sütunlarda okuyuculara her gün korunma tedbirlerinden bahsedeceğiz:

1 — Tifüse yakalanmamak için bitlenmemek lâzımdır. Bitlenmemek için de kalabalık yerlere gitmemek, kısa mesafelerde tramvaylara binmemek, yaya yürümeği tercih etmek doğru olur.

2 — Tifüsten korunmak için tifüslü hastalarla temas etmemek, tifüs çıkan evdeki insanlardan uzak bulunmak, hastalık ziyaretlerini ve ölüm taziyelerini başka zamanlara bırakmak, yahut ta mektupla yapmak lâzımdır.

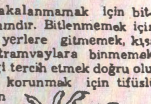

3 — Tramvayda, trende, vapurda, yolda, hasılı nerede olursa olsun üzerinde bit gördüğümüz bir insanı kılık kıyafetine göre ya polise haber vermeli, yahut da kendisine ihtarda bulunmalıyız. Yakasında bit bulunan temiz, şık ve kibar bir adam kendisine yapılan ihtardan münfail olmamalı, bilâkis kendisini tehlikeden haberdar eden vatandaşa müteşekkir kalmalıdır.

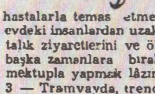

4 — Aile ferdlerinden birinde ateş yükselmesi, halsizlik, kırıklık, baş ve bel ağrıları ile görülürse soğuk algınlığına hamledilerek kendi kendine ev ilâçları ile tedavi yapılmamalı, bahusus bir doktor, yahut belediye veya hükümet doktoru getirtilerek hasta muayene ettirilmelidir.

Tifüsün yayılması karşısında hastalığın semptomları, nasıl bulaştığı, bulaşmasına neden olan bitler ve bunlara karşı temizlik önlemleriyle ilgili bilgilendirici irili ufaklı afişler dönemin gazete sayfalarından eksik olmadı. Soldan sağa sırasıyla: *Tan*, 06.06.1943; *Tan*, 29.05.1943; *Tan*, 30.05.1943.

BİT'TEN KORUNALIM

1 — Bir tek bitin ısırması ile kanlı canlı, sıhhatli ve kudretli bir insan ölüme sürüklenebilir. Binaenaleyh bit dünyada mevcut haşerelerin en tehlikelisi ve en iğrencidir.

2 — Bitten temizlenmek için sadece yıkanmak kifayet etmez. Saçları ve kıllı yerleri sirkeli su veyahut benzin, petrol ve süblime mahlûlü sürmek süretile ilâçlamalıdır. Elbise ve eşya üzerindeki bitler Xylol, Gresol, Acide Phenique ile temizlenerek öldürülmelidir. Derhal yıkanması ve temizlenmesi kabil olmayan çamaşırlar mutlaka suya batırılarak su içinde bırakılmalıdır.

3 — Bit gelmemesi veyahut gelen bitin vücude zarar vermemesi için benzin kompresi şayanı tavsiyedir. Her sabah evden çıkarken iki benzin kompresi yapmalı, bu kompreslerden birini karna, diğerini bele bağlamalıdır. Vücudün hararetile husule gelecek benzin tebahhuratı vücutteki bitleri öldürebileceği gibi öldürmese bile bitin sersemlemesine, insanı ısırmasına mâni olur. Akşam eve dönünce çamaşırlarda mutlaka yapılacak alan bit muayenesi de ihmal edilmezse insan tifüse tutulmak tehlikesinden kurtulur.

Halkevleri tifüse karşı insanları bilgilendirerek ve gıda, temizlik gibi konularda yardımlar yaparak, halkın hastalığa karşı direncinin artırılmasına çalışıyordu. Bu amaçla bazı Halkevleri halka sabun dağıtıyor, buğu sandıklarıyla halkın çamaşırlarını ve eşyalarını dezenfekte ediyordu.[336] Eminönü Halkevi iki hamamla anlaşmış, fakirleri hamamlara göndermeye başlamıştı. Bazı Halkevleri fakirlere sabun ve yakacak madde yardımı yaparak onların salgına karşı direncini artırmaya çalışıyordu.[337]

Devletin tifüsle mücadelesine varlıklı kesimlerden belirli parasal destekler geliyordu. Eyüp tüccarları iki adet etüv makinesi alınmak üzere İstanbul Belediyesi'ne 5.000 TL bağışlamışlardı.[338] Yine, İstanbul tüccarları tifüse karşı yoksullara sabun dağıtmak için 1.500 TL yardımda bulunuyordu.[339] Gerek devlet, gerekse varlıklı kesimler sabunu ve zor yoluyla yaptırılan temizliği maliyeti en düşük ve en ekonomik mücadele şekli olarak görüyordu. Bu, bir anlamda sağlık teşkilatının yetersizliğiyle ve savaş koşullarında sağlık hizmetlerine bütçeden yeterli pay ayrılamamasıyla ilgiliydi. Sağlık teşkilatına kaldıramayacağı derecede büyük yükler bindirilmeden sorunun büyümesi önlenmeliydi. Piyasada yeterince ilaç ve aşı da bulunamıyordu. Bu durumda temizlik ve bitle mücadele tifüs mücadelesinin temelini teşkil ediyordu. Devlet yetkilileri de basın da tifüsle mücadelenin esasının bitle mücadele olduğu vurguluyordu.[340] Amerika Birleşik Devletleri'nden getirilen tifüs mütehassısı Leon Fox da, tıbbi imkânların kısıtlı olduğu bir ortamda tifüse karşı verilen savaşın temel biçiminin bitle mücadele olduğunu belirtiyordu.[341]

Bitle mücadelenin en önemli aracı ise sabundu. Dolayısıyla sabun, devletin tifüs ve diğer bulaşıcı hastalıklarla savaşında en

336 "Tifüs Mücadelesi Hayli Hızlandı", *Tan*, 29.05.1943.
337 "Tifüsle Mücadele", *Cumhuriyet*, 15.06.1943.
338 "Tifüsü Önlemek İçin İstanbul Sıhhat Meclisi Mühim Kararlar Aldı", *Vatan*, 08.06.1943.
339 "Tifüse Karşı Yoksullara Parasız Sabun Vermeliyiz", *Tan*, 07.06.1943.
340 "Tifüse Karşı Daha Ciddi Mücadele Etmek Lazım", *Tan*, 18.06.1943; "Tifüsü Önlemek İçin Bitle Mücadele", *Vatan*, 19.06.1943.
341 "Mütehassız Fox diyor ki", *Tan*, 19.06.1943.

önemli silah oldu. Fakat sabun savaş yıllarında kolay bulunan bir madde olmaktan çıkmıştı. Sabun fiyatları savaş dolayısıyla artmış, hatta kimi yerlerde sabun karaborsaya düşmüştü. O dönemde sabunun hammaddelerinden olan zeytinyağı fiyatlarının yükselmesi[342] sabun fiyatlarının da fırlamasına yol açmıştı. 1943 yılının Haziran ayı gibi tifüs vakalarının arttığı bir dönemde, İstanbul'da yaygın bir sabun kıtlığı çekiliyor ve yoksul kitleler için temizlik tam bir mahrumiyet haline dönüşüyordu.[343] Dolayısıyla sabun, dönemin sosyal yardım malzemeleri arasındaki en önemli kalemlerden biri haline geliyordu. Refik Halid Karay sabunun ülke için önemi hakkında, "*Bu savaşta bir sabun kalıbının göreceği iş, bir harpte en büyük tankın veya naçar kalenin göreceği iş kadar zafer yolunda verimlidir*" diye yazıyordu.[344]

***

Tifüsle mücadele süreci hem devletin sağlık teşkilatının kapasite sorunları hem de tifüsle mücadele konusunda yeterince ikna edilemeyen fakir kesimlerin gösterdiği dirençle karşılaştı. Yapılan planlara ve alınan önemli kararlara rağmen, uygulamada çeşitli engellerle karşılaşıldı. Basında ve kamuoyunda devletin tifüsle mücadele anlayışı ve tifüsle mücadelenin etkisizliği sık sık eleştiri konusu oldu. En temel eleştiri konusu ise, devletin tifüsü ortadan kaldırmak için aşırı dereceye ulaşmış olan hayat pahalılığına ve fakirliğin yaygınlaşmasına karşı gerekli tedbirleri almadığı yolundaydı.

İlk olarak, Umumî Hıfzıssıhha Kanunu pratikte neredeyse geçersiz gibiydi. Belediyenin sürekli yaptığı kontrollerde kanuna hiç riayet edilmediği ortaya çıkıyordu. Esnafın büyük bölümü en temel temizlik kurallarına bile uymuyor, sıhhi muayene yaptırmaktan kaçıyordu; dahası et, süt, peynir gibi hassas gıda maddelerini bile üzeri açık satıyor ve çöpünü sokağa atarak çevreyi kirletiyordu. Halkın önemli bir kısmı da sinema gibi sigara içmenin yasak

342 Savaş içinde zeytinyağı fiyatları 85 kuruştan 350 kuruşa çıkmıştı. Bkz. Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası* (Ankara: İmge Kitabevi, 2001), s. 199.

343 "Şehrin Göbeğinde Sabun Sıkıntısı Çekenler Arasında", *Tan*, 07.06.1943.

344 Refik Halid Karay, "Sabun! Yine Sabun", *Tan*, 10.06.1943.

olduğu yerlerde sigara içiyor, kamu mekânlarını kirletiyor ve çeşitli şekillerde Umumî Hıfzıssıhha Kanunu'nun yasaklarını deliyordu.[345]

Belediye ekiplerinin ve polisin fakir kesimin oturduğu mahallelerde ve kamusal mekânlarda, cadde ve sokaklarda yaptığı bit, tifüs ve temizlik taramalarında insanlar sıklıkla yetkililere karşı koyuyorlardı. Bitli ve kirli insanlar sağlık taramalarından ve toplu bir şekilde hamama ve tıraşa gönderilmekten kaçmayı başarıyordu.[346] Yakalanarak zorla hamama gönderilenlerden bazılarıysa hamamdan kaçma yollarını buluyor ya da hamamın aşırı kalabalık olması gibi nedenlerle temizlenemeden geri çıkıyordu.[347] Kahvehane, park, bahçe, otobüs durağı, tramvay durağı, iskele ve istasyon gibi kamusal mekânlarda üstü başı perişan dilencilerin ve evsizlerin barınmasının önüne geçilemiyordu.[348]

Bazı fakir mahallelerde ev ev dolaşılarak tifüse yakalanması muhtemel olan insanlar aşılanmaya çalışılıyordu. Fakat aşılanması öngörülen sayıda insan aşılanamıyor, bazıları da aşıdan kaçıyordu.[349] Aynı zamanda, İstanbul milletvekili Ziya Karamürsel'in seçim bölgesi olan İstanbul üzerine yazdığı rapora göre, insanlar, yakınında yaşayan tifüs hastalarını ihbar etmeye yanaşmıyorlardı.[350] Dahası, tifüse yakalanan hastalarını haber vermeyen doktorlar bile vardı. Zaman zaman bu tür doktorlarla ilgili takibat yapıldığı belirtiliyordu.[351]

Hayat pahalılığının fakir insanları geçim derdine düşürdüğü bir dönemde tifüsü önlemek için alınan tedbirlerden biri olan eski eşya

345 Bkz. "Belediye Tarafından Cezalandırılanlar", *Vatan*, 11.11.1943; "15 Günde Cezaya Çarptırılanlar", *Vatan*, 20.12.1943; S.G. Savcı, "Belediye Nizamlarına Aldırmayan Ne Kadar da Çok", *Vatan*, 30.07.1943.

346 Bkz. "Tifüsü Önlemek İçin Alınması Lazım Gelen Tedbirler", *Vatan*, 06.06.1943.

347 "Tifüsü Önlemek İçin Alınması Lazım Gelen Tedbirler", *Vatan*, 06.06.1943.

348 Zekeriya Sertel, "Tifüsle Mücadele Böyle mi Olur?" *Tan*, 16.06.1943; Said Kesler, "Tifüsün Bu Salgın Zamanında Üstü Başı Kirli ve Bitli İnsanların Vapur İskelelerinde Yatmalarına Ne Vakte Kadar Göz Yumacağız?" *Tan*, 17.06.1943; Said Kesler, "Ankara Caddesini Mikrop Saçan İnsanlardan Kurtarmalı", *Tan*, 26.06.1943.

349 "Tifüs ve Çiçek İle Mücadele", *Cumhuriyet*, 23.04.1943.

350 İstanbul Mebusu Ziya Karamürsel'in İntihap Dairesi Raporu, 07.09.1943, BCA CHPK [No. 490.1 / 662.218.2].

351 "Tifüsü Haber Vermeyen Doktorlar Aleyhine Takibata Başlandı", *Tan*, 27.07.1943.

alım satımı yasağı pratikte geçerliliğini yitiriyordu. Birçok fakir insan ya bir başka ihtiyacını karşılamak için kendi eşyasını satıyor, ya da ihtiyaç duyduğu eşyayı daha ucuza bitpazarından veya eskiciden tedarik ediyordu. *Cumhuriyet* gazetesinin haberine göre, eskiciler hükümet kararına riayet etmeyerek faaliyetlerine devam ediyorlardı. Zabıta görevlileri kendilerine ne yaptıklarını sorduğunda ise "*Şişe, teneke ve demir eşya alıyorum*" diyerek kaçamak cevap veriyorlar ve cezadan kurtuluyorlardı.[352]

Toplumun tifüse karşı alınan tedbirleri göz ardı etmesi, hatta bazı durumlarda direnmesi karşısında, Dr. Tevfik Sağlam radyo programındaki konuşmalarında "*kafaların bitli olması*" deyimiyle, birçok vatandaşın devletin direktiflerine, kurallarına, tifüse karşı alınan sağlık tedbirlerine uymadığını belirtiyordu. Bu nedenle tifüsle savaşın ancak şiddetli ve zecri tedbirlerle yürütülecek bir mücadeleyi gerektirdiğini söylüyordu.[353]

Devletin beledi işlere, temizlik işlerine ve tifüsle mücadeleye ayırdığı fonların yetersizliği de tifüsle mücadelenin önündeki bir başka engeldi. Devletin sokak temizlikçilerini ücret olarak tatmin edememesi, bu işlerle uğraşmak için işe alınanların daha fazla ücret talep etmeleri, bununla birlikte, işlerinde eğitimli olmamaları gibi nedenlerle temizlik görevlileri işlerini tam anlamıyla yapmıyorlardı.[354] 1943 yılı Eylül ayı içinde bütçeden tifüsle mücadele programında çalışanlara yapılan tahsisatın kesilmesi ise tifüsle mücadeleyi aksatan diğer bir etmen oldu. Kamusal alanlardaki üstü başı sefil, pejmürde, kirli ve bitli kimseleri toplayarak hamamlara sevk eden memurlara ayda verilecek olan 10-15 TL'lik tahsisatın kesilmiş olması nedeniyle, bu insanların hamamda yıkatılması işinin aksadığı belirtiliyordu.[355]

Tifüsle mücadele ve toplumsal hijyen kapsamında Anadolu'dan İstanbul'a gelmiş yersiz yurtsuz sefil insanlar, dilenci ve "serseriler," kimsesiz sokak çocukları da kontrol altına alınamıyordu. Savaş dö-

352 "Tifüsle Mücadele İçin Sarfedilen Gayretler", *Cumhuriyet*, 29.06.1943.
353 "Tifüsle Mücadele İçin Bir Program Hazırlandı", *Cumhuriyet*, 17.06.1943.
354 "Tifüsle Mücadele İçin Sarfedilen Gayretler", *Cumhuriyet*, 29.06.1943.
355 "Tifüsle Mücadele İşi İhmal Etmeye Gelmez", *Vatan*, 24.09.1943.

neminde dilenci, "serseri" ve sokak çocuklarının artmasıyla birlikte bu kesimlere yönelik devlet tedbirleri artmıştı. 1943 Eylülü'nde Süleymaniye'de Dökmeci Sani Medresesi'nde bir Dilenciler Kampı açıldı.[356] Said Kesler'e göre bu olay belediyenin dilenci ve "serseriler" meselesine eskisinden daha fazla önem verdiğini gösteriyordu. Fakat medresedeki kampa modern anlamda bir teşkilat demek mümkün değildi. Bir komiser ve dört polis tarafından idare edilen bir nevi karakol görünümündeydi. Getirilen dilenciler Kızılay tarafından besleniyordu, fakat çok kötü şartlarda yaşıyorlardı.[357] Ayrıca, bu insanların memleketlerine gönderilmek ya da İstanbul dışına sürülmek için toplandıkları Süleymaniye Medresesi'nin kapasitesi 400 kişiydi. Medresenin dolması nedeniyle yeni toplamalar yapılamıyor, çok sayıdaki dilenci ve evsiz insan halen sokaklarda, kamusal mekânlarda barınmaya ve sağlık tedbirlerine meydan okumaya devam ediyordu.[358] Memleketlerine gönderilenler ve İstanbul dışına sürülenler bir yolunu bulup geri dönüyorlar, eski faaliyetlerine devam ediyorlardı.[359] Sokaklarda yaşayan insanları kontrol altına almak konusunda Darülaceze'nin imkânları da oldukça sınırlıydı.[360]

Devletin tifüsle ve bitle mücadelesinde en önemli araçlardan biri olan hamamlar ise kendilerine biçilen "toplumsal hijyen" misyonunu yerine getiremiyordu. Hamamların karşılaştığı birinci sorun kömür meselesiydi. Hamamlara devlet tarafından kömür tedarik ediliyor, fakat bu kömürlerin dağıtım yerlerinden hamamlara nakliyatı hamamcılara yükleniyordu. Hamamcılar ise kömürlerin nakliyatını başarıyla yürütemiyorlardı. Nakliyat aracı bulma konusundaki zorluklar ve savaş nedeniyle nakil vasıtalarının azaldığı, yedek parça bulmanın güçleştiği, araba lastiği ve yakıtının bulunamadığı ortamda nakliyat masraflarının aşırı derecede yüksek olması nedeniyle kömürün hamamlara nakline imkân olamıyor, hamamcılar kömürsüz kalabiliyordu.[361] Devletin tifüsle mücadele kapsamında tahsis ettiği

356 *Vatan*, 10.09.1943.
357 Said Kesler, "Dilenci ve Serserilerle Nasıl Mücadele Ediliyor? II", *Tan*, 16.10.1943.
358 "Tifüsle Mücadele İçin Sarfedilen Gayretler", *Cumhuriyet*, 29.06.1943.
359 Said Kesler, "Sokaklardaki Çocuklarla Savaşma Usulleri", *Tan*, 02.04.1943.
360 "Dilencilerle Mücadele", *Tan*, 26.01.1943.
361 "Tifüsle Mücadele İçin Sarfedilen Gayretler", *Cumhuriyet*, 29.06.1943.

hamamların kapasiteleri de buralara toplu olarak getirilen çok sayıdaki bitli ve kirli insanların temizlenmesine yetmiyordu. Hamamlara haddinden fazla kişi getiriliyor, 60 kişilik hamamlara 200 kişi sokulmaya çalışılıyordu. Buralara getirilen insanlar yeterince temizlenemeden, hatta hiç yıkanamadan hamamdan çıkıyordu.[362]

Kömür sadece hamamlar için önemli bir madde değildi; odunun pahalılaşması üzerine fakir halk için temizlik amacıyla sıcak su temin etme bakımından da kömürün önemi artmıştı. Fakat savaş yıllarında odunun yanında kömür tedarik etmek de başlı başına bir sorun haline gelmişti. Sonuçta, savaş yıllarında ortaya çıkan kömür darlığı, daha geniş anlamda yakacak sorunu, bir bakıma toplumsal hijyen ve sağlık sorununa dönüşüyordu. Fakir ve dar gelirli insanlar kilosu 14 kuruştan kömür alamıyorlar, bu nedenle beden ve çamaşır temizliklerini yeterince yerine getiremiyorlardı. Ayrıca, birçok fakir ve dar gelirli insan devletin kendilerine ucuza tevzi ettiği kömürü nakliyat masrafları ya da kömür dağıtan görevlilerinin talep ettikleri ekstra para nedeniyle alamıyordu. Dönemin basınında, kömür sorunu yüzünden tifüs mücadelesinin aksadığı, tifüs mücadelesinin başarısı için kömürü ucuzlatmak ve iyi bir şekilde tevzi etmek gerektiği belirtiliyordu.[363] Fakat kömür sorunu, daha geniş anlamda yakacak sorunu savaş sonuna kadar sürecekti.

Temizlik ve sağlık için gerekli olan temiz suyun sağlanması ise ayrı bir sorundu. İstanbul'da savaştan önceki yıllarda da su dağıtım sistemi çok yetersizdi. İstanbul'un su sorununu çözmek için bir proje yapıldığı halde savaşın yol açtığı mali darboğaz yüzünden tatbik edilemiyordu.[364] Dolayısıyla, suların pis akması ve temiz su temin edilememesi temizlik ve sağlık işlerinde güçlük yaratıyordu. Ayrıca savaş yıllarında sık sık su kesintilerine tanık olunuyordu.[365]

362 "Tifüsle Daha Ciddi Mücadele Etmek Lazım", *Tan*, 18.06.1943.

363 "Aman Gevşemiyelim", *Vatan*, 07.07.1943.

364 *Tan*, 17.02.1944.

365 "Yeniçarşı ve Boğazkesen'de Terkos Suyu Yok", *Tan*, 31.10.1943; "Topkapı'da Terkos Çeşmeleri Akmıyor", *Tan*, 21.11.1943; "Okuyucu İstekleri: Kurtuluş'ta Terkos Suyu Akmıyor", *Tan*, 05.12.1943. Rıfat Ilgaz'ın savaş yıllarında kaleme aldığı "Biraz Daha Sabır!" adlı şiirinin bir dizesi şöyledir: "Bakma kesildiğine terkosun..." bkz. Rıfat Ilgaz, *Toplu Şiirler, Yaşadıkça* (İstanbul: Çınar Yayınları, 1992), s. 38.

Öte yandan, her semtte terkos suyu akmıyordu. Bazı aylarda kimi semtlere nöbetleşe su verilebiliyordu.[366]

Bu durum sadece İstanbul'un sorunu değildi. Diğer kentlerde de iyi işleyen, yaygın su dağıtım şebekeleri yoktu. İnsanların temiz suya ulaşması tam bir problemdi. Başkent Ankara'nın susuzluktan muzdarip olan bir semtinden CHP'ye yazılan bir toplu dilekçede, semt halkının susuzluk çektiğinden yakınılıyor, bir an evvel dertlerine derman bulunması talep ediliyordu:

> Şu müracaat susuzluktan mütevellit her türlü korkunç hastalıkların tehdidi altında bulunan 3.000'den fazla nüfusa malik koskoca bir semt halkının hakiki feryadıdır. Biz Ankara Atıf Bey Mahallesi alman taş ocağı civarı halkı bugün büyük ve pek acıklı yürekleri sızlatan bir dertle karşı karşıya bulunuyoruz. Bu büyük dert susuzluktur. Her nedense belediyemizin her türlü nimetlerinden mahrum bırakılan semtimizde öteden beri su ihtiyacımızı çok uzaklardan su taşıyan sakalardan temin edebiliyorduk, fakat bugün buna da imkân kalmamıştır. Kısa bir zamanda bu dertten kurtarılmaklığımıza iltimasınızı cennet Ankaramızın hemşerileri sıfatiyle yüce katınızdan gözyaşlarımızla yalvarır ve istida ederiz.[367]

İşçilerin yoğun olarak yaşamaya başladığı Karabük'te de temizlik ve içme suyu hemen hemen yoktu.[368] Eskişehir gibi önemli bir merkezin ise Kasım 1943 itibarıyla haftalardır susuz olduğu belirtiliyordu.[369] 18 Temmuz 1943 tarihli *Vatan* gazetesindeki "Bitlere Müjde" başlıklı yazıda, Gelibolu'da günlerdir su akmadığından şikâyet ediliyordu.[370] Anadolu'daki kentlerin büyük kısmında susuzluk ve halkın suya ulaşımı büyük bir sorundu.[371]

Suyun yeterli miktarda temin edilememesinin ve su kesintilerinin yanında, suyun görünümü ve kalitesi de iyi değildi. Bunu, o

366 *Tan*, 12.01.1944.
367 BCA CHPK [No. 490.1 / 459.1884.2].
368 Zonguldak Teftiş Raporlarına Vekâletlerden Gelen Cevapların 4. Büroya Sunulduğu, 1942, BCA CHPK [No. 490.1 / 513.2061.2].
369 "Eskişehir Elektriksiz ve Susuzdur", *Vatan*, 16.11.1943.
370 "Serbest Kürsü: Bitlere Müjde!", *Vatan*, 18.07.1943.
371 Bkz. BCA CHPK [No. 490.1 / 509.2043.1]; BCA CHPK [No. 490.1 / 622.43.1]; BCA CHPK [No. 490.1 / 513.2061.2].

dönemde Terkos suyu ile ilgili şikâyetlerde ve temennilerde bulunan yazılardan anlayabiliriz. Dr. Emin Kıcıman'ın *Belediye Mecmuası*'ndaki "gereklilik" bildiren şu ifadeleri, İstanbul'daki suyun kalitesini anlamak için oldukça açıklayıcıdır:

> [Su] her semtte daimi olarak bulunmalıdır. Her ailenin evinde az bir para karşılığı akmalıdır. Durduğu vakit içinde *kurtlar görülmeyecek*, mikroplu ve azotlu maddeleri olmayacaktır.[372]

İnsanların büyük bölümünün evinde banyo bulunmaması da temizliği ve hijyen koşullarını bozan bir diğer etmendi.[373] Sonuçta, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti'nin yıkanmak ve temizlenmek yolunda halka yaptığı tembihlere karşı, 7 Eylül 1944 tarihli *Cumhuriyet* gazetesi vatandaşın evinde temizlik için su bile olmadığını vurgulayarak, halkın ağzından şu şekilde sitem ediyordu:

> Biz yıkanamayız Sayın Bakanl Biz temizlenemeyiz! Zira suyumuz yoktur. Biz bu şehre tifolu sebzelerimiz, sıtmalı sineklerimiz, tifüslü bitlerimizle gelmişiz ve öyle gideceğiz. Çeşmelerimizde su olmadıkça sizin o güzel tavsiyeleriniz bir kulağımızdan girecek, bir kulağımızdan çıkacaktır. Boş yere çene yormayın Sayın Bakanl[374]

Tifüsle mücadelede karşılaşılan diğer bir sorun ise ilaç ve tıbbi malzeme sıkıntısıydı. Devletin elinde yeterli aşı yoktu. Sadece tifüs aşısında değil, diğer ilaçlar konusunda da darlık yaşanıyordu. Bunun üzerine, tıbbi maddeler üzerindeki ihtikâra karşı bir tedbir olarak serbest ilaç satışları yasaklanmıştı. Eczane ve depoların ellerindeki ilaçları bir beyanname ile Koordinasyon Kurulu'na bildirmeleri istenmişti. Buna rağmen, Kızılay'a ait ilaçların bile depolardan kaçırılarak karaborsada satıldığı oluyordu.[375]

Tıbbi malzeme ve ilaç darlığı öyle bir boyuttaydı ki, tifüs mücadelesinde istihdam edilen sıhhat memurlarının bile aşılanarak ko-

372 Kıcıman, *a.g.e.*, s. 12.
373 *a.e.*, s. 13.
374 *Cumhuriyet*, 07.09.1944.
375 *Tan*, 30.05.1944.

runmasında zorluklarla karşılaşılıyordu. Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti Ankara'dan İstanbul'a yüz kişilik tifüs aşısı gönderiyor ve tifüs mücadelesinde görev alan sağlık personelinin aşılanmasını istiyordu. Ama gönderilen aşı miktarı mevcut görevlilerin aşılanmasına kâfi gelmediğinden bütün sağlık personeli aşılanamıyordu.[376] Bu durumda tifüs mücadelesiyle ilgilenen sağlık personeli etkili bir biçimde aşılanamadığı için tifüsle mücadele sürecinde gereken verimliliği gösteremiyordu. Bazı durumlarda sağlık teşkilatının personel ve organizasyonel konulardaki noksanları nedeniyle tifüslü hastaların ihbarı geç değerlendiriliyordu. Tifüs vakası ile ilgili ihbarlar yapıldığı halde yeterli önlemler alınmadığından şikâyet ediliyordu.[377]

Sonuç olarak, savaş yıllarında artan tifüs vakaları karşısında devlet tifüs mücadelesinde yetersiz kalmış, devletin sağlık teşkilatının noksanları daha açık ve net bir biçimde ortaya çıkmıştı. Basında, tifüsle mücadele kapsamında alınan önlemlerin yetersizliği sık sık eleştiriliyordu. Belki en çok vurgulanan nokta, alınan kapsamlı ve yararlı kararların kâğıt üzerinde kaldığı, pratikte işlemediği noktasında toplanıyordu. Ayrıca tifüsün fakirleşme ve hayat pahalılığı ile ilgili olduğu belirtiliyor, önünün alınması için insanların sosyal ve ekonomik koşullarının düzeltilmesi gerektiği vurgulanıyordu.

Zekeriya Sertel tifüs mücadelesinde devletin aldığı kararlarla ve mevzuat alanındaki düzenlemelerle bunların pratikteki halinin nasıl birbirinden ayrı noktalara düştüğüne işaret ediyordu. Sertel, birtakım yararlı kararların alınmasına rağmen, bunların tatbik edilemediğini ifade ediyor, "*Birkaç yüz serseriyi hamamlara götürüp yıkatmak, birkaç ev veya oteli temizlemek kâfi midir?*" diye soruyor ve halen birçok sıhhi tedbirin alınmadığını belirtiyordu. Kanunlara rağmen, hâlâ pis ve hastalık yuvası sinemaların kapanmamış olduğunu, hâlâ vapurlarda, trenlerde, tramvaylarda dezenfekesyon yapılmadığını, hâlâ eskicilerin ve seyyar satıcıların bit yaymaya devam ettiklerini, sokakların ve vapur iskelelerinin sefil, perişan, bitli insanlarla dolup taştığını yazıyordu.[378]

376 "Tifüsle Mücadele İçin Sarfedilen Gayretler", *Cumhuriyet*, 29.06.1943.

377 "Tifüs Mücadelesi", *Cumhuriyet*, 16.06.1943; "Soruyoruz: Mücadele Böyle mi Olur?", *Vatan*, 07.06.1943.

378 Zekeriya Sertel, "Tifüsle Mücadele Böyle mi Olur?", *Tan*, 16.06.1943.

Sertel başka bir makalesinde ise, devletin, tifüse karşı verilen mücadelede, sürekli bit mücadelesinin ve temizliğin rolünü vurguladığını, bunun için de polisiye tedbirlerle hareket ettiğini yazıyordu. Hâlbuki tifüsün önünün alınmasındaki temel çözüm yolu insanların hayat standartlarının iyileştirilmesiydi. Sertel, "*Bite karşı açtığımız mücadeleyi, pahalılık bitine, açlık bitine karşı da teşmil etmeliyiz. Her şeyden önce yoksulların ücretlerini arttırmak, karınlarını doyurmak, pahalılığı durdurmak zorundayız*" diyerek, tifüsün önlenmesinin ilk şartının kitlelerin ekonomik koşullarının iyileştirilmesi olduğunu belirtiyordu.[379]

Nadir Nadi de tifüsle mücadeleyi halkın ekonomik durumunun iyileşmesiyle ilişkilendiriyordu. Nadi, aşırı boyutlara ulaşmış olan hayat pahalılığı koşullarında ayda eline 40 TL geçen dört nüfuslu bir ailenin tifüsten korunmak için gerekli olan ve devlet tarafından sık sık tembih edilen temizlik tedbirlerini kolay kolay alamayacağını, bunun da devletin toplum sağlığı konusunda aldığı önlemleri etkisizleştireceğini ifade ediyordu.[380]

Vatan gazetesi yazarı Ahmet Emin Yalman ise, tifüsün önlenmesi yolunda yapılan işlerin göz boyamaktan ibaret olduğunu, meselenin temeline inmek gerektiğini söylüyordu. Onun temel eleştiri noktası, alınan kararların kâğıt üzerinde kalması, pratiğe yansıtılamamasıydı.[381]

Yalman'ın işaret ettiği hususla paralel olarak, *Tan* gazetesinde "Tifüs Mücadelesinde Ortaya Çıkan Güçlükler" başlıklı bir habere göre, yeni ve iyi kararların alınmasına karşın pek bir sonuç elde edilemediği, tifüsün artmaya devam ettiği kaydediliyordu. Devletin tifüs mücadelesinde kullandığı donanımın ve teknik vasıtaların yetersizliği vurgulanıyordu.[382] Son olarak, tifüsle mücadelenin sistemsiz bir biçimde yürütüldüğü ve organizasyon konusunda aksaklıklar yaşandığı da diğer bir eleştiri konusuydu.[383]

379 Zekeriya Sertel, "Tifüse Karşı Yalnız Sıhhi Değil, İçtimai Tedbirler Lazım", *Tan*, 31.05.1943.
380 Yunus Nadi, "Tifüs İçtimai Hastalık", *Cumhuriyet*, 20.06.1943.
381 Ahmet Emin Yalman, "Mücadele Böyle Olmaz", *Vatan*, 19.06.1943.
382 "Tifüs Mücadelesinde Ortaya Çıkan Güçlükler", *Tan*, 21.06.1943.
383 "Tifüsü Önlemek İçin Alınması Lazım Gelen Tedbirler", *Vatan*, 06.06.1943.

Savaş ve Veremle Savaş

Verem de tifüs gibi savaş öncesinde var olan bir toplumsal hastalıktı; fakat savaş döneminde artarak yaygın bir hâl aldı. Savaş yıllarında tifüs gibi verem vakalarında kaydedilen artış da insanların ekonomik koşullarındaki bozulmanın bir yansımasıydı. Verem vakalarının artması verem konusunda daha etkin mücadele edilmesi yolundaki talepleri artırdı. Böylece bir kez daha, toplumsal sağlık alanında yapılmak istenenlerle gerçekleştirilebilenler arasındaki uçurumla karşılaşıldı. Devletin sağlık konusunda toplumsal alana müdahale etme kapasitesinin zayıflığı bu dönemde veremle savaş sürecinde daha da belirginleşti. Bu bakımdan, veremin artması ve veremle yapılan mücadelenin niteliği, gerek savaşın toplumsal etkileri, gerekse devletin topluma müdahale gücü ile ilgili önemli ipuçları vermektedir. Tabii bu süreçte veremden muzdarip olan insanlar sessiz kalmadılar; bir yandan devletin veremle mücadele konusundaki yetersizliğinden duydukları memnuniyetsizliği ifade ederken, diğer yandan devletten kendi hastalıklarına bir an evvel çare bulması için taleplerde bulundular.

Verem vakalarındaki artış özellikle pahalılığın ve yoksulluğun zirveye ulaştığı 1943 ve 1944 yıllarında yoğunlaştı. Bu yıllarda veremin hızla yayılmasının en önemli kanıtlarından biri, verem tedavisi görmek için dispanserlere ve diğer sağlık kurumlarına başvuranların sayısında kayda değer bir artış görülmesidir. 1943 yılında Veremle Mücadele Cemiyeti'ne ait olan Erenköy Sanatoryumu'nda 129 yatak olmasına karşın, bir yılda yatırılan hasta sayısı 482'e ulaşmıştı. 1943 yılı, bu sanatoryumun çalışmalarına başladığı 1932'den beri en çok hasta kabul ettiği yıl olmuştu.[384] Verem özellikle çocuklar arasında hızla yaygınlaşıyordu. 3-15 yaş arasındaki çocuklar arasında verem, savaş öncesine oranla yüzde 30 artış kaydetti.[385]

Kuşkusuz, veremdeki artışın ülkedeki yoksulluğun zirveye ulaştığı yıllara denk gelmesi bir rastlantı değildi. Verem büyük ölçüde

384 "Verem Hastalığı Günden Güne Artıyor", *Cumhuriyet*, 24.03.1944.
385 Said Kesler, "Verem Nispeti Çocuklarda Yüzde 30 Arttı", *Tan*, 31.12.1943.

savaş dönemindeki hayat pahalılığı sonucunda ortaya çıkan yetersiz beslenmeyle ilgiliydi. Dönemin gazetelerinde birçok yazar ve verem mütehassısı, artış gösteren verem vakaları ile insanların bozulan yaşam koşulları ve veremli hastaların fakirlikleri arasında bağlantılar kuruyordu. Verem hastalığının yaygınlaşması savaşın insanların beslenme ve genel olarak yaşama koşullarında yarattığı zorluklara atfediliyordu.

Veremin yaygın bir hal alması üzerine 1944 yılında *Tan* gazetesinde "Verem Niçin Çoğalıyor? Nasıl Önleyebiliriz?" başlıklı bir yazı dizisi yayınlanmıştı. Dizideki yazılardan biri "En Az 5000 Yatak Mutlaka Lazımdır" başlığı ile verem mütehassısı Dr. İhsan Rıfat Sabar'ın makalesine ayrılmıştı. Sabar'ın kendi ifadesiyle, "*yoksulluk ve daha ağır faktörlerin etkisiyle verem artıyor*"du.[386] Dizideki diğer bir yazı ise, yine verem mütehassısı olan Dr. Zeki Sıtkı Köseoğlu'nun değerlendirmelerine ayrılmıştı. Köseoğlu'na göre de verem, "*harbin doğurduğu açlık ve sefalet*" yüzünden çoğalıyordu. Ve vakalar öyle hızlı artıyordu ki, yatak sayısı savaş öncesine nazaran artmasına karşın, sıra bekleyenler daha büyük oranda artmıştı:

> Harbin doğurduğu sefalet ve açlık, veremin çoğalmasında büyük rol oynamaktadır. Bilhassa sanatoryumlarda yatmak üzere başvuranların sayısı günden güne çoğalmaktadır. Maarifin sanatoryumu bundan altı sene evvel açılmıştı. O zamanki yatak adedi 60'tı. Müracaat edenlerden sıra bekleyenlerin sayısı 20-30 arasındaydı. Şimdi yataklarımız yüze çıkmıştır; sıra bekleyenler 60-70 kişi arasındadır.[387]

Verem vakaları sadece kentsel alanlarda görülmüyordu. Anadolu'da kırsal kesimlerde de verem, savaşın yarattığı gıda sorunları ile birlikte daha yaygın bir hâle gelmişti. Cahit Kayra anılarında, veremin gıdasızlıkla ilişkisine işaret edercesine, savaş yıllarında çalıştığı ve ekmek dâhil temel gıda maddelerinin hiç bulamadığı Vakıfkebir'de veremin oldukça yaygın olduğunu belirtiyordu.[388]

386 Dr. İhsan Rıfat Sabar, "En Az 5000 Yatak Mutlaka Lazımdır", *Tan*, 20.07.1944.
387 Zeki Sıtkı Köseoğlu, "Verem Niçin Çoğalıyor? Nasıl Önleyebiliriz?", *Tan*, 18.07.1944.
388 Bkz. Cahit Kayra, *'38 Kuşağı* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2002), s. 98.

Savaş döneminde verem hastalığının çoğalması karşısında, veremle savaşta belirli bir kıpırdanma gözlendi. Bu konuda faaliyet gösteren en önemli kuruluş İstanbul'daki Veremle Mücadele Cemiyeti'ydi.[389] Veremle Mücadele Cemiyeti gönüllü bir kuruluş olmasına karşın, aslında işlevi açısından devletin verem alanında uzmanlaşmış bir kolu gibiydi. Devlet veremle mücadele işinin yürütülmesini büyük ölçüde bu cemiyete ve bununla aynı paralelde faaliyet gösteren İzmir ve Balıkesir'deki cemiyetlere bırakmıştı. Dolayısıyla bu cemiyetlere belirli bir düzeyde mali yardımda bulunuyordu. Örneğin, 1942 yılında verem vakalarının hızla artması üzerine, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti İstanbul Veremle Mücadele Cemiyeti'ne 100.000 TL ve İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti'ne ise 50.000 TL yardımda bulunuyordu.[390] Bu cemiyetlerin diğer gelir kaynakları ise halkın ve varlıklı kesimlerin bağışları, CHP'nin yardımları ve geliri cemiyetlere bırakılan verem pulları idi.[391]

Aralarındaki en güçlü cemiyet olan İstanbul Veremle Mücadele Cemiyeti'nin ilk dispanseri 1929'da Eyüp'te faaliyetine başlamıştı. Bundan sonraki büyük girişimi ise, 1932 yılında devletin sağladığı ödeneklerle ve bağışlarla yaptırılan 25 yataklı Erenköy Sanatoryumu olmuştu. Cemiyet, bu tarihten itibaren savaş yıllarına kadar başka bir dispanser açmamıştı. Fakat savaş yıllarında veremin yaygınlaş-

389 O dönemin vebası olarak anılan vereme karşı mücadele Türkiye'de 1918'de Prof. Dr. Besim Ömer (Akalın) Paşa'nın kurduğu Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti ile başlar. İstanbul'un işgali ile bu cemiyet kapanır. Cumhuriyet döneminde, 1923 yılında Dr. Behçet Salih (Uz) İzmir Veremle Mücadele Cemiyet-i Hayriyesi'ni kurar. Bunu Balıkesir Veremle Mücadele Cemiyeti'nin kurulması izler. Kapanmış olan İstanbul'daki Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti'nin yerine 1927 yılında Dr. Tevfik Paşa (Sağlam) başkanlığında Veremle Mücadele Cemiyeti kurulur. Bu cemiyet diğerleri içinde en etkilisidir. Bu gönüllü cemiyetlerin amacı verem konusunda halkı aydınlatmak, verem tedbirlerini halka yaymak, dispanserlerin açılmasına önayak olarak veremin tedavisine katkıda bulunmaktır. Savaş döneminde patlama gösteren verem hastalığı yüzünden 1945'ten itibaren devletin teşvikiyle diğer vilayetlerde de yeni yeni veremle savaş cemiyetleri kurulur. Bu cemiyetler yerel ölçekte sürdüdükleri faaliyetleri organize etmek ve ulusal düzeyde daha sistemi bir etkinlik yürütmek adına 1948'de Ulusal Verem Savaşı Derneği altında bir araya gelirler.

390 BCA CHPK [No. 490.1 / 215.852.1].

391 Tevfik Sağlam, "Verem Savaşı", *4. Üniversite Haftası, Samsun, 14.09.1943-20.09.1943* (Kenan Matbaası, İstanbul, 1943), s. 23.

ması sonucu, İstanbul'un çeşitli semtlerinde dispanserler açmaya başladı. Savaş dönemi, 1941'de Beykoz'da, 1943'te Üsküdar, Unkapanı ve Şehremini'de, 1945'te de Kasımpaşa ve Edirnekapı'da olmak üzere, Cemiyet'e bağlı toplam altı dispanserin açılışına sahne oldu.[392]

Fakat İstanbul Veremle Mücadele Cemiyeti, konuyla ilgili en donanımlı ve en başta gelen teşkilat olmasına karşın, ülke çapında etkinlik gösteremiyordu. Dr. Sabar, Veremle Mücadele Cemiyeti'nin bütün faaliyetlerini sadece İstanbul'da topladığını, bütün ülkede bir verem mücadele teşkilatı tesis etmek gerektiğini belirtiyordu.[393] Dahası Cemiyet, faaliyetlerini büyük ölçüde İstanbul'da yoğunlaştırmasına karşın, faaliyetleri İstanbul'un ihtiyaçlarını karşılamaya bile kâfi gelmiyordu. Veremle Mücadele Cemiyeti'nin "*memleket içinde ancak bir numunelik*" olduğunun belirtilmesi, savaş yıllarında veremin yaygınlaşmasına karşın, veremle savaşın ne kadar yetersiz olduğunu göstermektedir.[394]

Savaş döneminde Veremle Mücadele Cemiyeti'nin giderleri enflasyon dolayısıyla yükselmiş ve faaliyetlerini yürütmesi güçleşmişti. Cemiyet, savaş öncesinde kendi dispanserleri mıntıkasındaki fakir veremlilerin beslenmesine yardım ediyor, ayda 10 TL'yle bir veremli hastaya önemli miktarda gıda yardımı yapabiliyordu. Ne var ki, içinde bulunulan dönemde bu yardımlar ayda 20 TL'yle mümkün olabiliyordu.[395] Bu nedenle, 1944 yılında Veremle Mücadele Cemiyeti enflasyon dolayısıyla ve vereme yakalananların günden güne çoğaldığına işaret ederek devletten 10.000 TL tahsisat istiyordu.[396]

Veremle savaşta karşılaşılan en önemli engel, hastaları toplumdan tecrit ederek onları tedavi etmekte kullanılan sanatoryumlardaki yatak sayısının, tedavi bekleyen hasta sayısının çok altında kalmasıydı. Ağır durumda olan hastalar bile uzun süre sıra beklemek zorunda kalıyordu. Dr. Köseoğlu'na göre, bazı sanatoryumlar-

392 Dr. Bedi N. Şehsuvaroğlu, *İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız* (İstanbul Fetih Derneği Neşriyatı, 1953), s. 175.
393 Sabar, *a.g.e.*
394 "Planlı Bir Mücadele Yapılması Zaruridir", *Tan*, 21.07.1944.
395 Sağlam, *a.g.e.*, s. 23.
396 "Verem Gittikçe Artıyor", *Tan*, 25.06.1944.

da veremli hastalar sekiz ay sıra beklemekteydi. Bütün hastanelerde veremlilere mahsus yatak sayısı ise yedi yüzü geçmiyordu. Dispanser teşkilatı noksandı. Bununla birlikte, veremle mücadelenin en önemli safhası hastaları bulup sağlıklı olanlardan ayırmak olmasına karşın, dispanserlerde hastaları arayıp bulan ziyaretçi hemşire teşkilatı yoktu.[397] Dr. Sabar da, veremlilere ayrılan toplam yatak adedinin çok az olduğunun altını çiziyordu. Sabar'a göre, ülkede verem sanılandan daha yaygındı. Parası olan bile bir sanatoryuma girebilmek için en az 2-3 ay beklemek zorunda kalıyordu.[398]

Tan gazetesinde veremle ilgili "Planlı Bir Mücadele Yapılması Zaruridir" başlıklı makalede ise, Türkiye'de savaştan önce 100.000 veremlinin olduğu, bu rakam karşısında prevantoryum ve sanatoryumlardaki yatakların sayısının ise 1.000 olduğu belirtilerek, savaş öncesi için bile bu sayının veremle mücadele açısından oldukça yetersiz olduğu ima ediliyordu. Böylece savaşın başlamasından beri hızla artan verem hastalığı ile mücadelede sağlık teşkilatının kapasitesinin ne kadar zayıf olduğuna işaret ediliyordu.[399]

İstanbul Veremle Mücadele Cemiyeti'nin kurucusu olan İstanbul Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Tevfik Sağlam ise veremle mücadelenin ülke için önemine değindikten sonra, devletin veremle mücadeleye çok fazla çaba harcamadığını belirtiyordu. Sağlam, ülke çapında sadece büyük kentlerde yer alan toplam dokuz adet dispanserle hastalığın önlenemeyeceğini şöyle itiraf ediyordu:

> Bizde verem savaşı henüz pek geri bir hâldedir. Devlet şimdiye kadar bu işle pek az uğraşabilmiştir. Devletin Ankara'da, Bursa'da, İstanbul'da, Trabzon'da birer verem dispanseri vardır. İstanbul Veremle Mücadele Cemiyeti'nin 5 dispanseri vardır. Topyekûn 9 dispanser... Bunlar çok hizmet görmekle beraber sayılarının pek mahdut olduğu göz önündedir... İşte biz bugün verem savaşı için bu kadar az ve küçük bir teşkilata malik bulunuyoruz.[400]

397 Köseoğlu, *a.g.e.*
398 İhsan Rıfat Sabar, "En Az 5000 Yatak Mutlaka Lazımdır", *Tan*, 20.07.1944.
399 "Planlı Bir Mücadele Yapılması Zaruridir", *Tan*, 21.07.1944.
400 Tevfik Sağlam, "Verem Savaşı", *4. Üniversite Haftası, Samsun, 14.09.1943-20.09.1943* (Kenan Matbaası, İstanbul, 1943), s. 21-22.

Vereme karşı düzenlenen bazı yerel kampanyalar ise tahsisatsızlık nedeniyle çok etkili olmuyordu. Örneğin, İstanbul Maarif Müdürlüğü İstanbul ilkokullarında yaptığı basit bir verem taraması sonucunda 400 kadar veremli öğrenci tespit etmişti. Fakat mali kısıtlar yüzünden bunların ancak 50 tanesini sanatoryuma yatırabilmişti.[401]

Veremin verdiği zararı ve veremle mücadele konusundaki yetersizliği en çok duyumsayanlar, veremin pençesine düşmüş olan fakir ve dar gelirli insanlar oldu. Savaş yıllarında tahammül edilemez hâle gelen geçinme şartları fakir kesimlerin bedenine verem olarak yansıyordu. Veremin yaygınlaşarak yoksul ve dar gelirli insanlara zarar vermesi karşısında yetersiz kalan veremle mücadele süreci, hastalığın pençesinde kıvranan fakir insanların çeşitli güçlüklerle karşı karşıya kalmalarına ve şikâyetlerine neden oluyordu. Verem kurbanı çaresiz insanlar, durumlarını gazetelere ya da CHP'ye yazarak, dertlerine bir an evvel derman bulunmasını istiyorlardı. Bazen de son bir çare olarak hırsızlık gibi illegal yollara başvurarak açlıktan ve hastalığın pençesinden kurtulmaya çalışıyorlardı.

Pek çok dar gelirli verem hastası çalışıp çabaladığı halde yine de tedavi imkânlarına erişemiyordu. Örneğin Said Kesler'in konuştuğu, beş yıldır verem hastası olan ve sekiz kişilik bir aileyi geçindirmeye çalışan Halim Tanış, tedavi olmak için çeşitli girişimlerde bulunmasına karşın hiç kimsenin kendisiyle ilgilenmediği konusunda şöyle yakınıyordu:

> Ben 34 yaşındayım ve beş evlat babasıyım. Beş senedir hastayım. Tedavi için başvurmadığım çare kalmadı. Elimde de ne mal ne nal kalmadı. Artık ben çalışamaz hâle gelince refikam çalışmaya başladı; fakat onun kazancı tedavime yetmek şöyle dursun 8 nüfuslu ailemizin ölmiyecek kadar geçinmesine bile kâfi gelmiyor. En çok üzüldüğüm taraf, üzerine titrediğim 5 yavrumun da bu nemhus hastalığa tutulmaya mahkûm olmalarıdır, çünkü bütün aile der top bir odada yaşıyoruz. Bir Verem Mücadele Cemiyeti varmış. Ben böyle bir hayır müessesesini aradım bulamadım. Sıhhat Müdürlüğüne müracaatım da bir netice vermedi.[402]

401 "Planlı Bir Mücadele Yapılması Zaruridir", *Tan*, 21.07.1944.
402 *Tan*, 06.01.1944.

İlkokul öğretmeni Halil Yeprem'in yaşadıkları da veremle mücadelenin ne kadar yetersiz olduğuna ve sıradan bir insanın bu nedenle çektiği sıkıntıya dair önemli bir örnektir. Halil Yeprem'in trajik hikâyesi, veremli bir öğretmenin her yola başvurmasına rağmen, ağır aksak işleyen bürokrasi ve sağlık teşkilatının yetersizliği karşısında çabalarının nasıl sonuçsuz kaldığının canlı bir örneğidir:

> Gelibolu Cumhuriyet İlkokulu öğretmeni Halil Yeprem yirmi beş yıllık öğretmendir. 17 yaşında bir kızını geçen sene kaybediyor, bir hafta sonra evi yanıyor. Ev bulamayarak bir buçuk ay yağmur, çamur içinde çadırda yatıyor. Nihayet hasta düşüyor ve 6 Aralık 1942'de Çanakkale Memleket Hastanesi'nde muayene ediliyor. Başhekim Validebağ Sanatoryumu'nda yatmasına lüzum görüyor. Buna ait rapor ve sanatoryuma ücretsiz kabulü hakkındaki dilekçe Çanakkale Maarif Müdürlüğü tarafından Vekâlete gönderiliyor. Vekâletten Şubat iptidalarına kadar hiçbir haber yok. Bunun üzerine zata mahsus kaydıyla Vekile mektup yazıyor. Hastalığının sâri olduğunu, eşiyle iki çocuğuna geçme ihtimali olduğunu anlatıyor. Maarif Vekili derhal alaka gösteriyor. 11.2.1943 tarihli ve 6/4561 numaralı tezkere ile muayene raporunu istiyor. Bu rapor maarif müdürlüğünün derkenarı ile 5.3.1943 tarihinde 343 numara ile gönderiliyor. Vekâletten 6/4561 numara ile geçen cevapta raporun incelendiği, hastanın sanatoryuma gönderilmesine lüzum görüldüğü, sıraya konulduğu, sıra gelince çağrılacağı bildiriliyor. Hasta öğretmen yedi aydır sürünüyor.[403]

Veremli dar gelirli ve fakir insanların, dertlerine derman bulmak için CHP'ye gönderdikleri dilekçeler arasında da benzer deneyimleri görmek mümkündür. Örneğin, Balıkesir'den Şeref Gürbüz durumu ağır olan bir verem hastasıydı. Onun sorunu da Yeprem'inki gibi sıra beklemekle ilgiliydi. CHP'ye yazdığı dilekçede, sanatoryuma yatmak için başvurduğunu, bunun için kendisine sıra verildiğini, fakat sıhhatinin bunu beklemeye müsait olmadığını belirtiyordu:

403 "Veremli Bir Öğretmenin Başına Gelenler", *Vatan*, 14.05.1943.

> Dileğimdir. Balıkesir Lisesini bitirdim. Yüksek Tahsile gitmek üzere iken hastalandım. Doktorların rahatsızlığıma dair verdikleri rapora dayanarak, Sıhhiye Müdürlüğü Heybeli Ada Sanatoryumuna gitmem için evrakımı Sanatoryuma gönderdi. Sanatoryuma yatmak için asgari iki üç ay nöbet beklemek zarureti olduğunu söylediler. Hâlbuki ahvali sıhhiyem bu kadar zaman beklemeye maalesef müsait davranmamaktadır. Mektep hayatında memlekete her vehiçle hayat kazandırmış olan C.H. Partimizin himayesine sığınarak nöbet gelinceye kadar Mezkur sanatoryuma yatırılmaklığım için delalet buyurmanızı himayesi çok büyük olan kıymetli Partimizden saygı ile istirham ederim.[404]

Dar gelirli ve yoksul insanları verem karşısında çaresizliğe mahkûm eden sadece tıbbi olanakların yetersizliği değildi. Verem tedavisi iyi bir beslenme rejimi gerektiriyordu. Yeterli gıda alamadıkça veremi yenme şansı yoktu. Örneğin, Said Kesler'in röportaj yaptığı bir verem mütehassısı, yoksul ailelerin çocuklarının yetersiz beslenme yüzünden veremin baş kurbanı olduğunu söylüyordu. Ayrıca, devlet hastanelerinde tedavi imkânlarının pek olmadığını, bu nedenle de sadece muayene edip reçete yazabildiklerini belirtiyordu. Ancak, hem bu ilaçlar pahalıydı; hem de hastalık sadece ilaçlarla düzelmiyordu. Zira yetersiz beslenme herhangi bir sosyal güvenceden mahrum olan yoksul aileleri ve onların çocuklarını vereme mahkûm ediyordu:

> Veremin zalim pençesine düşen bu yavruları ekseriyetle kurtarmak mümkün olmamaktadır. Çünkü, bu çocuklar gıdasızdır. Vaziyeti tetkik ettim ve gördüm ki yakalarını kaptıran çocuklar, hayatta hiç dayanakları ve gelirleri olmayan zavallı insanların çocuklarıdır. Mesela bir hamal ölmüştür. Bir dul kadınla üç çocuk bırakmıştır. Bu ananın çalışması ve kazancı çocukları beslemiye kâfi gelmemektedir. Veremliyi, bilhassa çocuk çağdaki veremliyi kurtarmak için alınacak tek tedbir ona lazım gelen gıdayı vermektir. Filvaki devletin hastaneleri vardır. Fakat biz bu hastanelerde sadece muayene yaparız. Tedavi imkânlarından mahrumuz. Şu halde yapacağımız tek şey reçete yazmak ve bir de yemek listesi vermekten

404 BCA CHPK [No. 490.1 / 468.1938.1].

> ibaret kalmaktadır. Yazdığımız reçete suni gıdayı ihtiva etmektedir. Mutlaka çok pahalıdır. Baba veya ana dar bütçesiyle bunu tedarik edememektedir. Yine bugünkü imkânlarla çocuğa yedirilmesi icap eden taze yumurta, cızbız ve mümasili et ve ete müteallik yiyecekleri, hatta süt ve yoğurdu temin edememektedir.[405]

Sonuçta, dünyada savaş olurken, Türkiye'de azımsanmayacak sayıda dar gelirli ve yoksul insan vereme karşı savaş veriyordu. Savaş döneminde artan pahalılık ve yaşam şartlarındaki güçleşme veremin artmasına neden oldu. Savaşın yarattığı koşullar içinde veremin en büyük darbesi gıdasız kalan ve kötü koşullarda çalışan alt sınıflara ve bedenleri daha hassas olan çocuklara indi.[406] Öyle ki, savaş döneminde veremin ivme kazanarak ciddi boyutlara ulaşması sonucu, 1945 yılında Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti diğer vilayetlerde de veremle savaş cemiyetlerinin kurulmasını kararlaştıracaktı. Bu kararla 1948 yılına kadar cemiyetlerin sayısı katlanarak artacak ve 48'e ulaşacaktı. Başkent Ankara'da Veremle Savaş Derneği 1945'te kurulacaktı. 1948 yılında da, veremle mücadele için kurulmuş cemiyetlerin ulusal düzeyde daha etkin çalışması için Ulusal Verem Savaşı Derneği kurulacaktı. Tüm bunlar savaş döneminde veremin yarattığı tahribatın boyutlarına işaret ediyordu.

Veremin yaygınlaşmasının işaret ettiği ilk gerçek, Türkiye savaşın dışında kalmasına rağmen, savaşın Türkiye'ye toplumuna olumsuz etkilerde bulunduğuydu. Çünkü veremin temel nedeni hayat pahalılığı sonucu ortaya çıkan yoksulluk ve yetersiz beslenme idi. Savaş yıllarında veremin yaygınlaşmasının ve büyük oranda gönüllü cemiyetlerin yürüttüğü etkisiz olan veremle mücadele deneyiminin işaret ettiği bir başka gerçek ise, devletin sosyal politika alanındaki zayıflığı ve kapasite yetersizliği idi. Devlet veremle mücadele işini büyük ölçüde İstanbul, İzmir ve Balıkesir'deki gönüllü veremle mücadele cemiyetlerine devretmişti. Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti'ne bağlı hastanelerde de verem tedavisi yapılıyordu; ama bu konuda asıl büyük rolü cemiyetler, özellikle de İstanbul Veremle Mücadele Cemiyeti

405 Said Kesler, "Verem Nispeti Çocuklarda Yüzde 30 Arttı", *Tan*, 31.12.1943.
406 *a.e.*

oynuyordu. Büyük bir ihtimalle, devlet, bütçeye yük olmasındansa, veremle mücadele işinin bağışlarla finanse edilen, bir bölümünü de kendisinin finanse ettiği cemiyetler çerçevesinde yürütmeyi daha hesaplı görmüştü. Fakat devletin doğrudan müdahalesi olmadan sadece cemiyetler eliyle yürütülen mücadele çok etkili sonuçlar vermiyordu. Büyük oranda yerel ve geçici etkilerde bulunuyordu. Özetle, devletin vereme karşı açtığı savaş, çeşitli kapasite sorunları, savaş sırasında artan masraflar karşısında ödeneklerin yetersiz kalması ve planlı bir sağlık politikası, sosyal güvenlik ve sosyal hizmet anlayışının olmaması nedeniyle etkisiz kaldı. Bu bölümün sonuç kısmında da belirtileceği üzere, birçok yazar ve bürokrat, devletin sosyal politika tedbirlerini gönüllü kuruluşlara bırakan tavrını eleştirecekti. Salgınlarla mücadeleyi de içeren bir sosyal politikanın devlet eliyle, daha etkin, merkezi ve organize bir biçimde yürütülmesi gerektiğini belirtecekti.

Savaş ve Sıtma Savaşı

Türkiye İkinci Dünya Savaşı'nın dışında kalmasına rağmen, bir başka cephede savaş veriyordu: Sıtma cephesi... Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri sıtmayla mücadele sağlık, nüfus ve ekonomi politikalarının temel ayaklarından biri olmuştu. Sıtmaya karşı verilen savaş Cumhuriyet idaresinin 1926 tarihli Sıtma Mücadele Kanunu'yla somutlaşmıştı. Bu kanuna göre gerek nüfus politikasının başarıya ulaşması ve sağlıklı bir nesil yetiştirilmesi, gerekse emek gücünün verimliliğin artırılması için ülke sathında büyük tahribatlara yol açan sıtmanın önlenmesi amaçlanıyordu.[407] Sıtma devlet için siyasi ve ekonomik açılardan oldukça tehlikeli, nüfusun kapasitesini düşüren, işgücü verimliliği azaltan, ekonomik kayıplara neden olan bir hastalıktı. Prof. Dr. Arif İsmet Çetingil sıtma tehdidinden şöyle bahsediyordu:

> Bir fabrikada işleyen makinelerin düzenini temin etmek, bozulmamalarına çalışmak ne ise, bizde de ziraat fabrikalarının makineleri olan

407 Bu konuda bkz. Erdem Aydın, "Türkiye'de Sıtma Mücadelesi", *III. Türk Tıp Tarihi Kongresine Sunulan Bildiriler* (İstanbul:Türk Tarih Kurumu, 1999).

çiftçilerimizi tehdit eden en büyük hastalık olan sıtmadan korunmak aynı mahiyette bir iştir.[408]

Sıtma memleketimizde istihsal kudretini azaltan, müdafaa kuvvetini sarsan en tahripkar bir hastalık, içtimai bünyemizin korkunç bir beliyesi[dir.][409]

Muğla milletvekili İzzettin Çalışlar ise Millet Meclisi'ndeki 1941 yılı bütçe müzakerelerinde, sıtmanın ülkenin nüfusu ve ekonomisi bakımından arz ettiği tehlikeleri şu şekilde dile getiriyordu:

Sıtma, malumu aliniz kanı sulandırır, bünyeyi zayıflatır ve buna müptela olan adam enerji, kuvvet sarf ederek mesaisini arttıramaz, çok çalışamaz, istihsal yapamaz. Çoluğu çocuğu da dejenere olur ve gelecek nesiller için en büyük afettir. Daha İzmir'in istirdadını müteakip Cumhuriyet Hükûmeti sıtma işini ele alarak mücadeleye başlamıştır.[410]

Anlaşılacağı gibi, sıtma mücadelesi politik ve ekonomik boyutu olan bir işti. Dolayısıyla ülkenin kalabalık nüfuslu ve tarımsal ekonomi açısından verimli olan bölgelerinde yoğunlaşmıştı.[411] Yapılan mücadeleler sonucunda, resmi istatistiklere göre 1923'te ülkede yaklaşık yüzde 70-90 arasında olan sıtmalı nüfus oranı 1940'ta yüzde 11'e inmişti. Bu, Cumhuriyet idaresinin büyük bir başarısıydı. Ne var ki, 1939 yılında başlayan savaş sıtmaya karşı alınan tedbirlerin aksamasına ve hastalığın yeniden yaygınlaşmasına sebep oldu. Sıtmalı nüfusun oranı 1942-1944 yılları arasında yeniden yükselerek yüzde 32'ye ulaştı.[412] Sıtmanın ülke nüfusunun önemli bir bölümünü yeniden esir alması sonucu hükümet sıtmayla savaş için 1945 ve 1946 yıllarında peş peşe iki yeni kanun çıkarmak zorunda kalacaktı.[413]

408 Arif İsmet Çetingil, "Sıtma, İçtimai ve İktisadi Tesirleri ve Mücadele Tedbirleri", *2. Üniversite Haftası, Diyarbakır, 01.06.1941-07.06.1941* (İstanbul: İ.Ü. Yayınları, Kenan Basımevi, 1941), s. 145.

409 Çetingil, *a.g.e.*, s. 147.

410 *TBMM ZC*, 27.05.1941, s. 194.

411 Çetingil, *a.g.e.*, s. 154.

412 Ege, *Türkiye'nin Sağlık Hizmetleri ve İsmet Paşa*, s. 15.

413 *a.e.*, s. 15.

Savaş yıllarında sıtma savaşını baltalayan en önemli faktörler mazot ve kinin konusunda çekilen darlıklar oldu. Savaşın dünya ticaretini kesintiye uğratması yüzünden 1940 ve 1941 yıllarında sıtma tedavisinde kullanılan en önemli ilaç olan kinin yeterli miktarda tedarik edilemiyordu.[414] Bu yüzden, kinin tüketimi 1941 yılında 46.000 kg iken 1942'de 12.120 kg'ye, 1943'te 7.600 kg'ye kadar düştü. 1944 yılı için ise ancak 5.000 kg kinin ayrılabilmişti.[415] Kinin ithalatının durması ve kininin piyasadan kaybolması dolayısıyla fiyatı da hemen hemen ikiye katlanmıştı. Savaş öncesinde 29 TL olan kinin fiyatı Ekim 1940'a gelindiğinde, savaşın henüz daha ilk yılı içinde 61 TL'ye çıktı.[416]

Savaş yüzünden dış ticaretin aksaması sivrisineklerin etkisizleştirilmesinde, dolayısıyla sıtmayla mücadelede etken bir madde olan mazot ithalatını da zorlaştırdı. Mazot darlığı sıtma mücadelesinin aksamasına neden oldu.[417] Örneğin, İstanbul'da 1939'daki mazotlamalarda 117.215 kilo mazot kullanılırken, bu miktar 1941'de 71.694 kiloya kadar inmişti.[418] Bununla birlikte savaştan önce anofel sürfesi mücadelesinde kullanılan parisyeşili denilen kimyasal madde de savaş nedeniyle ithal edilemiyordu.[419]

Tüm bunlar sıtma mücadelesi için tahsis edilmiş teşkilatın iyi organize olamaması ve etkin bir biçimde çalışamaması ile birleşince sıtma mücadelesi aksadı. Sıtma yeniden hüküm sürmeye ve halk arasında yakınmalara yol açtı. Sulak arazinin önemli bir yer kapladığı ve tarımsal açıdan oldukça önemli bir yöre olan Adana'da bile

414 1940'ta kinin tedarik edilememiş, 1941'de ise, bedeli ödenmeye hazır olan 64 ton kinin satın alınamamıştır. "Kinin Vaziyeti", *Tan*, 07.01.1944; "Adana'da Kinin Darlığı", *Yeni Adana*, 17.12.1943.

415 *TBMM ZC*, 05.01.1944, s. 17.

416 *AT*, no. 84 (İlkteşrin 1940), s. 20.

417 "Mazot ve kinin ile bu kadar sulak arazide yapılan mücadelede harp senelerinde çok sıkıntıya uğruyor ve daha da uğrayacaktır." "İsmet İnönü Samsun'da...", *AT*, no. 105 (Ağustos 1942), s. 51. Yine, *Vatan* gazetesinde "Sıtma Mücadelesi" başlıklı haberde şöyle denilmekteydi: "Mazot ve saire sıkıntısı nedeniyle bu sene de yurdumuzun muhtelif bölgelerinde sıtmaya yakalananların miktarı artmıştır." "Sıtma Mücadelesi", *Vatan*, 19.08.1943.

418 Bkz. Dr. Bedi N. Şehsuvaroğlu, *İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız* (İstanbul Fetih Derneği Neşriyatı, 1953), s. 145.

419 *TBMM ZC*, 05.01.1944, s. 20.

sıtma ile başa çıkılamıyordu. *Yeni Adana* gazetesinde Adana Sıtma Mücadele Teşkilatı'nın bölgedeki sıtma ve sivrisinek istilası ile yeterince ilgilenmediği yolundaki şikâyetleri görmek mümkündür.[420] Yine aynı gazetede, "Bölgemizde Sıtma Mücadele Teşkilatı Ne İle Meşguldür?" başlıklı bir haberde sıtma mücadelesi konusunda görev yapan teşkilatın başarısız olduğunun ve görevini yerine getiremediğinin altı çiziliyordu. "*Sıtma mücadele teşkilatının vazifesi kâğıt üzerinde mütalaa yürütmekten ibaret midir?*" diye sorularak, alınan önlemlerin kâğıt üzerinde kaldığından, uygulanmadığından şikâyet ediliyordu.[421] Kinin miktarının ihtiyaca kâfi gelmemesi ve dağıtımında sorunlar yaşanması da bölgeden gelen diğer bir şikâyet konusuydu. 1943 Temmuzu'nda Çukurova'da sıtma salgını yaşandığı, bununla birlikte, kinin dağıtımında sorunlarla karşılaşıldığı, halkın kinin dağıtımından ve kinin dağıtan memurlardan şikâyetçi olduğu belirtiliyordu.[422]

İstanbul'da ise 1943 yılının Eylül ayında daha önce hiç görülmemiş olduğu söylenen bir sivrisinek artışı ve akabinde sıtma salgını patlak verdi. Buna karşın, belediyenin sıtma salgınını etkili bir şekilde kontrol altına almak için yeterli mali kaynakları yoktu.[423] İstanbul milletvekillerinin hazırladıkları bir raporda, İstanbul'daki sıtma salgını karşısında, vilayetin her tarafında sıtmaya karşı önlem almak için gerekli olan parasal kaynakların ve personelin mevcut olmadığı belirtiliyordu.[424] İstanbul milletvekili Ziya Karamürsel'in raporuna göreyse, İstanbul'da, özellikle Terkos ve Kartal civarında sıtma tüm yıkıcılığıyla hüküm sürüyor ve hiçbir önlem alınamıyordu.[425] Birçok semt ve köy sıtma mücadelesi kapsamının dışında bırakıldığı için, İstanbul'da sıtma salgını önlenemedi ve 1944'te de devam etti.

420 *Yeni Adana*, 13.11.1944.
421 "Bölgemizde Sıtma Mücadele Teşkilatı Ne İle Meşguldür?", *Yeni Adana*, 15.05.1944.
422 "Çukurova'da Sıtma Salgını", *Yeni Adana*, 07.07.1943.
423 "Belediyenin Sıtma Mücadelesi İçin Tahsisatı Kalmamış", *Vatan*, 10.09.1943.
424 İstanbul Mebuslarının Vatandaşlarla Olan Görüşmeleri, 1944, BCA CHPK [No. 490.1 / 663.219.1].
425 İstanbul Mebusu Ziya Karamürsel'in İntihap Dairesi Raporu, 07.09.1943, BCA CHPK [No. 490.1 /662.218.2].

Öte yandan, sıtma savaşı kapsamındaki bölgelerde sıtma mücadele teşkilatının ihmalkârlıkları, plansız bir şekilde hareket edilmesi, sıtmayla mücadele için istihdam edilen personelin ve donanımların yetersizliği de sıtma mücadelesinin etkisini azaltıyordu.

Sıtmanın kontrol altına alınmasında en önemli basamaklardan birisi sivrisinek yuvası olan bataklıkların kurutulmasıydı. Fakat kurutulan bataklıklar kurutulmayanlar yanında çok az olduğu gibi, 1930'lu yıllarda kurutulan bataklıklar savaş yıllarında bakımsız kaldığı için yeniden eski haline dönerek sivrisinek ve sıtma yuvası haline geldi.[426]

Gerçekten, savaştan önce girişilen bataklıklardan kurtulma çalışmaları savaşın devlet maliyesine getirdiği yükler nedeniyle kesintiye uğramıştı. Savaş yıllarında yeterli ödenek sağlanamaması nedeniyle çok sayıda bataklık kurutulamadı. Örneğin, Denizli gibi Batı Anadolu'nun iktisadi açıdan en önemli kentlerinden birinin milletvekillerinin seçim bölgesi raporlarında yer alan, bataklıkların kurutulması talebine Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili'nin verdiği 27 Şubat 1942 tarihli cevapta, bataklıkların kurutulması için vekâletin sıtma mücadelesi ile ilgili tahsisatından para ayrılmasının mümkün görülmediği belirtiliyordu:

> Sıtma mücadele mıntıkalarında kurutulan bataklıklar daha ziyade küçük say mükellefleriyle izalesi mümkün bulunan bataklıklardır. Bu gibi bataklıkların kurutulması için Vekâletimizden maddî yardım da yapılmakta ise de Denizli Vilâyeti dâhilindeki büyük bataklıkların kurutulması işine sıtma mücadele tahsisatından para ayırmak mümkün görülmemektedir. Esasen mücadele işlerinde çalışan mühendis ve fen memuru kadrolarımız vaziyeti hazıra dolayısiyle münhal bulunmaktadır. Bu itibarla başarılması mühendis ve fen memurlarının mevcudiyetine bağlı bulunan ve para itibariyle de büyük fedakârlıklar isteyen Denizli Vilâyeti bataklıklarının kurutulması için Nafia Vekâleti nezdinde teşebbüsatta bulunulması zaruri görülmektedir.[427]

426 *TBMM ZC*, 05.01.1944, s. 20.

427 Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Dr. Hulusi Alataş'tan CHP Genel Sekreterliği'ne, 27.02.1942, BCA CHPK [No. 490.1 / 509.2043.1].

Sıtmayla mücadele işlerinde istihdam edilecek uzman personel yokluğu ise sıtma savaşını aksatan en büyük sorunlardan biriydi. Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Dr. Hulusi Alataş Ocak 1944'te Millet Meclisi'ndeki bir konuşmasında, personel sıkıntısı içinde olduklarını ve köylerde sıtma savaşını yürüten personel için yeterli ekipmanı sağlayamadıklarını itiraf ediyordu. Buna göre, sıtma mücadelesi için köylere gönderilen tabipler ve sıhhat memurları ayda 20-25 gün köyde gezmek mecburiyetindeydiler. Fakat bu süre zarfında onlara, ihtiyaçlarına kâfi gelecek miktarda ücret verilemiyordu. Onlar da geçim derdi nedeniyle biraz fazla ücret vaat eden başka işlerde çalışmak için vekâletteki görevlerinden istifa ediyorlardı. Vekil, içinde bulundukları personel sıkıntısını şu şekilde ifade ediyordu:

> Sıhhat memurlarına evvelce verebildiğimiz fazla ücretler, kanuni sebepler dolayısıyla verilemez oldu. İntibak vaziyetine göre ücret alabiliyorlar. Beslemekle mükellef oldukları hayvanları için yemlerini aynen veremedik. Yem bedeli olarak bir ayda verdiğimiz 15 lira yetersiz oldu. Aldıkları ücretten fazlasını hariçten kazanma güveninde olanlar teşkilattan ayrılmaktadır. Sıhhat memuru kadrosu eksiğini tamamlamak için kursa alınacakların vasıflarını düşürmek zorunda kaldık.[428]

CHP milletvekili Abidin Binkaya da Millet Meclisi'ndeki bir konuşmasında, sıtmayla mücadele işlerinde istihdam edilecek sıhhat memurlarına şiddetle ihtiyaç duyulduğunu, fakat yeterli sayıda sıhhat memuru bulamadıklarını belirtiyordu.[429] Sıhhat memurlarına duyulan ihtiyaca rağmen, 1944 ve 1945 yıllarında, savaş dolayısıyla sıhhat memuru kurslarına devam edilememiş, kurslar kapatılmak zorunda kalmıştı.[430] Yine personel yetersizliğine örnek vermek gerekirse, Alanya'dan *Tan* gazetesine gelen bir şikâyete göre, 43 bin nüfuslu Alanya Kazası'nın yüzde 40'ı sıtmalı olması-

428 *TBMM ZC*, 05.01.1944, s. 18.
429 *TBMM ZC*, 15.06.1942, s. 187.
430 *Devlet Yıllığı 1944-1945* (Başbakanlık Basım ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayınları, 1945), s. 216.

na rağmen, bölgede bir adet sıhhat memuru vardı. O da, bölgede vergilerin toplanması işlerinde eleman sıkıntısı çekildiğinden olsa gerek, kaymakam tarafından hububat tahriri için köylere gönderiliyor, bu nedenle sıtma mücadelesi yüzüstü kalıyordu.[431]

Bu arada, sıtma mücadelesi kapsamındaki yerlerde bile sıtmayla savaşın etkisizliğinden şikâyet edilirken, sıtmanın hüküm sürdüğü Anadolu'daki birçok kaza ve köy sıtma mücadelesi kapsamı dışında kalıyordu. Sıtmayla savaşa dâhil edilen bölgelerdeki nüfus 1940 yılından 1945 yılına dek 550 bin ile 580 bin civarında kalmıştı. Gerek sıtmanın yayılması, gerekse halkın sıtmaya karşı tedbirler talep etmesi sonucunda, 1945'te 5967 Sayılı Sıtma İle Olağanüstü Savaş Yapılmasına Dair Kanun çıkarılacaktı. Bu kanun sıtma savaşına dâhil edilen bölgeleri genişleterek, sıtma mücadelesi kapsamına alınan nüfusu 1 milyonun üzerine çıkaracaktı.[432]

Sonuçta, savaş yılları boyunca halkın istek ve şikâyetleri arasında sıtmayla ilgili olanlar başlarda yer alıyordu. Halkın sıtmadan ne kadar muzdarip olduğunu, sıtma konusundaki istek ve şikâyetlerini CHP'ye gelen dilekçelerden, milletvekili raporlarından ve CHP'nin yerel kongrelerinde kabul edilen ve merkeze iletilmesi öngörülen dilek listelerinden görmek mümkün. Örneğin, Erzurum milletvekillerinin seçim bölgelerindeki halkla olan temaslarında, köylüler sıtmanın salgın derecesinde yaygın olduğundan ve buna karşı bir önlem alınmadığından şikâyet ediyorlardı. Bunun üzerine, Erzurum milletvekilleri hazırladıkları raporda, bölgeye iki sıhhat memuru tayin edilmesini talep ediyorlardı.[433] Burdur milletvekilleri de 1942 tarihli seçim bölgesi raporlarında, hem vilayet merkezinde, hem de kazalarda sıtmanın oldukça yaygın olduğunu ve sıtma mücadelesi faaliyetlerinin kazalara teşmil edilmesi gerektiğini kaydediyorlardı.[434] Afyon milletvekilleri Mebrure Gönenç ve Haydar Gerçel ise, Afyon'da 1942 yılı içindeki tetkiklerine dair hazırladıkları raporda,

431 "Bir İşi Yaparken Diğerini İhmal Etmemek Lazımdır!", *Tan*, 27.08.1943.

432 https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d09/c014/b054/tbmm090140540090.pdf

433 BCA CHPK [No. 490.1 / 650.162.1].

434 Burdur Mebusları Dr. A.R. Yeşilyurt, İ.N. Dilmen, M. Sanlı'nın 02.12.1942 Tarihli İntihap Dairesi Raporları'nın Özetleri, BCA CHPK [No. 490.1 / 508.2040.4].

sıtmanın bölgedeki yıkıcı etkisini, halkın sıtmadan çok şikâyetçi olduğunu belirtiyordu. Milletvekilleri tahsisatsızlık ve elemansızlık yüzünden Afyon Vilayeti'nin tamamıyla sıtma mücadelesi altına alınmasına imkân olmasa bile, kinine şiddetle ihtiyaç duyulduğunu ve en azından kinin sağlanması gerektiğini belirtiyordu.[435] Ülkenin en önemli hububat merkezlerinden olan Konya'da teftişlerde bulunan Konya Bölgesi Parti Müfettişi M. Emin Erişirgil ise köylerde sıtmanın salgın derecesinde yaygın olduğunu ve giderek arttığını, köylülerin sıtma memuru talep ettiklerini bildiriyordu.[436]

1943 yılındaki *CHP Altıncı Büyük Kurultayı'na Sunulan Vilayet Kongreleri Dilekleri*'ne bakıldığında da çok sayıda il ve ilçenin sıtmaya karşı alınan tedbirlerden mahrum olduğu, acilen sıtmayla mücadele kapsamına alınmayı talep ettikleri görülür. Vilayet kongreleri dilekleri içinde "*Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti'yle İlgili Dilekler*" başlığı altındaki listede "*sıtma mücadele teşkilatı kurulması*" ve "*kinin tevzii*" en çok ifade edilen taleplerdendir.[437]

Ahmet Emin Yalman da, savaş yılları içinde, 1944'te kaleme aldığı *Yarının Türkiye'sine Seyahat* adlı kitabında, sıtmaya karşı verilen mücadelenin çok etkili olmadığını yazıyordu. Yalman, sıtma mücadelesinin niteliği ile ülke nüfusunun artmasını hedefleyen nüfus siyaseti arasındaki uçuruma temas ediyordu.

> Nüfusumuzu çoğaltalım deyip duruyoruz. Fakat acaba mevcut nüfusumuzun yarı enerjisini yok eden, on sekiz milyon Türkün çoğunu için için söndüren sıtmaya karşı seferber halde miyiz? Senelerdir devam eden mücadele teşkilatı, düşmanla hakiki bir temas sayılır mı?"[438]

Özetle, Türkiye savaşın dışında kalmasına rağmen, kitleler içeride sıtma ile savaşmak zorunda kaldı. Ne var ki, sağlık teşkilatının

435 Afyon Mebusları Haydar Gerçel ve Mebrure Gönenç'in İntihap Daireleri Olan Afyon'da 1942 Yılındaki Tahkikatlarına Dair Rapor, BCA CHPK [No. 490.1 / 613.3.1].

436 Zonguldak Mebusu Konya Bölgesi Müfettişi M. Emin Erişirgil'in 01.07.1944 tarihli Teftiş Bölgesi Raporu BCA CHPK [No. 490.1 / 511.2053.1].

437 Bkz. CHP Altıncı Büyük Kurultayına Sunulan Vilayet Kongreleri Dilekleri Hülasası (Ankara: CHP Genel Sekreterlik Neşriyatından, Çankaya Matbaası, 1943), s. 55-57.

438 Yalman, *Yarının Türkiye'sine Seyahat*, s. 96.

kapasite sorunları ve mali olanaksızlıklar nedeniyle sıtma cephesinde başarılı olunamadı. 1930'lu yılların sonuna kadar sıtmalı nüfusun oranında kaydedilen düşüş trendi, savaş yıllarında tersine döndü. Nüfusun büyük bölümüne musallat olan bu hastalık karşısında sıtma mücadele bölgesi kapsamına alınmayan bölgelerde yaşayanlar, hükümetten kendi bölgelerinin sıtmayla mücadele kapsamına alınmasını, sıtma mücadelesi kapsamındaki bölgelerde yaşayanlar ise daha etkili ve başarılı bir sıtma mücadelesi programı takip edilmesini talep ettiler. Devlet bu talepleri 1945 yılına dek karşılayamadı. Gerek toplumdan gelen taleplerin, gerekse sorunun büyümesinin yarattığı baskı sonucunda, 1945 ve 1946'da çıkarılan kanunlarla sıtma mücadelesinin kapsamı yaklaşık iki katına çıkarılacaktı.

Savaş, Aile ve Çocuk

Savaşın Türkiye'de yarattığı toplumsal ve ekonomik ortamdan belki de en çok yoksul aileler, özellikle de onların çocukları etkilendi. Genel darlık ve pahalılık ortamında, zaten iyi beslenemeyen yoksul aile çocuklarının beslenmeleri iyice bozuldu. Yetersiz beslenmenin bedenlerinde yarattığı tahribat ve zafiyet nedeniyle hastalıklara daha eğilimli hâle geldiler. Savaş yıllarında bebek ölüm oranları arttı. Savaşın ve devlet politikalarının kitlelerin ekonomik durumunda yarattığı olumsuz etkiler aile kurumunu da sarstı. Savaş yılları Cumhuriyet tarihinin o güne kadarki en yüksek boşanma oranlarına şahit oldu. Kadın, askere giden kocasının yerine ya da maaşı evi geçindirmeye yetmeyen kocasına ek olarak çalışma hayatına girmek zorunda kaldı. Geçmişe nazaran daha fazla sayıda çocuk okula gitmek yerine çalışarak aile bütçesine katkı yapmaya başladı. Sonuçta aile ve anne desteğinden mahrum olan, çalışmak zorunda kalan çocukların sadece sağlıkları değil, sosyalleşme ve eğitim süreçleri de aksadı. Artan boşanmalar, kadının, çocuğun çalışması ve aile düzeninin bozulmasıyla evsiz, başıboş, kimsesiz sokak çocukları arttı. Çocuk suçluluğunun toplam suçlar içindeki oranı artış kaydetti. Yoksulluğun katlanılmaz olduğu durumlarda yoksul kadınlar tarafından doğar doğmaz terk edilen bebek-

ler çoğaldı. Eşleri fakir olan veya askerde bulunan yoksul kadınlar arasında ekonomik nedenlerle bir başka erkekle yaşama temayülü ortaya çıktı. Yine, savaşın yarattığı ekonomik bunalım, evliliği maliyetli bir hâle getirdiği için evlilik dışı ilişkileri artırdı. Evlilik dışı ilişkiler sonucu ortaya çıkan çocuklar ise çeşitli şekillerde ortada kalıyordu ya da ortadan kaldırılıyordu. Erken Cumhuriyet döneminde nüfusu artırmak amacıyla yasaklanan kasıtlı düşük yapmak ve kürtaj gibi hareketlerin, hatta bebeği doğar doğmaz öldürmek gibi cürümlerin artması olayın diğer bir yüzüydü.

Çocuğun içine düştüğü bu durum sadece yoksul kesimlerin sorunu değildi. Devlet için de çocuk sorunu oldukça önemliydi. Çocuk devletin ve milletin geleceğiydi, nüfus politikasının temel taşıydı. Bu nedenle, hükümet savaş yıllarında tüm vahametiyle ortaya çıkan çocuk sorununa kayıtsız kalmadı. Birtakım sosyal önlemler aldı ve mevcut önlemleri artırdı.

Öte yandan, diğer sosyal politika uygulamalarında olduğu gibi bu da tek parti hükümetinin sahip olmadığı belirli bir altyapı, ekipman, vasıflı personel, etkili bir organizasyon ve geniş mali kaynaklar gerektiriyordu. Çocuk konusundaki sosyal politika tedbirlerin büyük bölümünü üstlenen Çocuk Esirgeme Kurumu (ÇEK) ve Darülaceze'nin sorunun boyutları karşısındaki imkânları ise oldukça sınırlıydı.

Bu nedenle birçok yazar ve bürokrat devletin çocuklara yönelik sosyal politika önlemlerinin etkisizliğini ve yetersizliğini eleştirerek, devleti daha doğrudan, daha etkili ve daha planlı bir sosyal müdahaleye çağırdı. Sonuçta savaş yıllarında çocuklar, sosyal olmayan, daha doğrusu olamayan devletin korunmasından büyük ölçüde mahrum kaldı. Ve savaşın belki de en büyük kurbanı yoksul aileler ve onların çocukları oldu.

Savaşın Aile, Kadın ve Çocuk Üzerindeki Etkileri

Çocuk ölümleri genelde savaşların, ekonomik krizlerin ve toplumsal altüst oluşların meydana geldiği dönemlerde beş yaş altı çocukların yetersiz beslenmeleri ve yeterli kalori, protein ve vita-

minlerden yoksun kalmalarıyla ilgilidir.[439] Türkiye'de de savaşın getirdiği yoksulluğun, gelir dağılımının bozulmasının ve yiyecek maddelerindeki darlıkların çocuklar üzerindeki ilk yansıması yeni doğan bebeklerin ve beş yaş altındaki çocukların ölüm oranlarının artışıyla kendisini gösterdi. Dönemin önde gelen pediatri uzmanlarından Dr. Sezai Bedrettin Tümay'ın verdiği istatistiğe göre (Tablo 14) Ankara'da çocuk ölümleri daha savaşın ilk yıllarında yaklaşık yüzde 25 gibi bir artış göstermişti.[440] Tümay, "*Bilhassa nüfusun çok olduğu bölgelerde açık olan bu artış harpten doğan ekonomik buhrana bağlanmalı*" diyerek, savaşın yarattığı ekonomik sorunların çocuk ölümlerinin temel müsebbibi olduğunu belirtiyordu.[441]

Tablo 14- 1937-1941 Yılları Arasında Ankara'da Çocuk Ölümleri Sayısı

Yıllar	**Çocuk Ölümleri Miktarı**
1937	2.013
1938	2.091
1939	2.010
1940	2.349
1941	2.506

Kaynak: Sezai Bedrettin Tümay, "Çocuk Ölümü ve Önleme Yolları", *4. Üniversite Haftası, Samsun, 14.09.1943-20.09.1943* (İstanbul: Kenan Matbaası, 1943), s. 139.

Yukarıdaki tabloda yer alan çocuk ölümlerine ait sayıların sadece resmi makamlar tarafından tespit edilebilenler olduğunu hatırlatmakta fayda var. Mediha Esenel'in Ankara köylerinde yaptığı gözlemlere göre köylülerin çoğu resmi nikâh yaptırmadığından ötürü çocuklarını nüfusa geçirmekten kaçınıyordu. Ayrıca

439 Bkz. David Grigg, *The World Food Problem, 1950-1980* (Oxford: Basil Blackwell, 1985), s. 14, 41.

440 Sezai Bedrettin Tümay, "Çocuk Ölümü ve Önleme Yolları", *4. Üniversite Haftası, Samsun 14.09.1943-20.09.1943* (İstanbul: Kenan Matbaası, 1943), s. 139.

441 *a.e.*, s. 141.

ölmüş çocuklar devlet yetkililerinden gizleniyordu. Dolayısıyla çocuk ölümleri miktarının yukarıdaki istatistiğin yansıttığından çok daha fazla olduğu tahmin edilebilir. Esenel, köylerde ölmüş çocukları tespit etmekle ilgili karşılaştığı güçlük hakkında şunları yazar:

> Özellikle çocuk ölümünün tespiti bu işin en güç kısmı oldu. Bir kere ölmüş çocuklar ahirette analarına, babalarına şefaat edecek olan kutsal yaratıklardı. Bundan başka, ölmüş gitmiş olduklarından, onları saymanın faydası olmazdı. Bunun için ortaya birçok dedikodular çıktı ve dostlarımız vasıtasıyla kulağımıza kadar geldi. Bunlar iki mevzuda toplanıyordu: "Ölmüş çocuklardan vergi alınacakmış" ve "ölmüş çocukların analarına ve babalarına ceza verilecekmiş" gibi.[442]

Savaş yıllarında kamusal mekânlarda kimsesiz ve evsiz sokak çocukları daha sık görülmeye başlandı. Savaş öncesinde de sokaklara terk edilmiş, çalışan, yoksul, bakımsız, başıboş, dilencilik yapan çocuklar yok değildi. Fakat savaş döneminde bu sorun daha da şiddetlendi. Dönemin gazetelerine göz atıldığında bu çocuklarla ilgili sayısız haber ve makale görülebilir.[443]

Sokak çocuklarının çoğalmasının belki en önemli müsebbibi, savaşın getirdiği ekonomik sıkıntılar yüzünden aile kurumunun geçirdiği sarsıntıydı. Ekonomik sıkıntıların bir sonucu olarak savaş yıllarında boşanmalar Cumhuriyet döneminde o güne kadar görülmemiş oranlarda artış kaydetti. Gerçekten, savaş döneminde boşanmalar öyle bir hal aldı ki, hem gazete haberlerinde hem

442 Esenel, *a.g.e.*, s. 110.

443 "Serseri Çocuklarla Mücadele", *Tan*, 21.11.1941; F.Ş. Yersel, "Çalışan Çocuklar", *Kocatepe*, 27.03.1943; "Fuat Umay diyor ki: Her Vilayette En Az 200-300 Yataklı Birer Çocuk Yuvası Açmak Zarureti Vardır", *Tan*, 19.07.1943; Prof. Dr. Fahri Arel, "İstanbul'un Kimsesiz ve Serseri Çocukları", *Vatan*, 12.03.1943; "İzmir'deki Serseri Çocuklar Şehirden Çıkarılıyor", *Tan*, 23.01.1944; Niyazi Berkes, "Başı Boş Çocuklar", *Tan*, 11.08.1944; Ali Rauf, "Gören ve Duyan Yok mu?" *Tan*, 20.06.1944; Said Kesler, "Sokaklardaki Çocuklarla Savaşma Usulleri", *Tan*, 02.04.1943; "Çocuk Yuvaları Çoğalıyor", *Tan*, 08.05.1944; "Serseri Çocuklar İçin Yeni Bir Yurt Açılıyor", *Tan*, 06.07.1944; "Kimsesiz Çocuklar: Hükümet Bir Milyon Lira Tahsisine Karar Verdi", *Tan*, 02.01.1944.

de Millet Meclisi'ndeki tartışmalarda geniş bir yankı buldu. 2 Haziran 1942 tarihinde, CHP milletvekili Nevzat Ayas'ın "*Boşanmaların Çoğalmasının Sebepleri Hakkında Adliye Vekilinden Sorduğu Sual,*"[444] boşanma vakalarının devlet yetkililerinin dikkatini çekecek ve endişelenmelerine yol açacak derecede arttığını gösteriyordu. Yine, 1942 yılında *Tan* gazetesinde "Boşanma Vakaları Fazlalaşıyor" başlıklı bir yazıda, son zamanlarda mahkemelerdeki ayrılma davalarının arttığı ve bunun devlet yetkililerini kaygılandırdığı belirtiliyordu.[445] Konuyla ilgilenen İzmir Asliye Hukuk Hâkimi Müfit Erkoyuncu ise, *Adliye Ceridesi*'nde yayınlanan "Boşanmalar Neden Artıyor?" başlıklı incelemesinde, boşanmaların son zamanlarda ekonomik nedenlerle çoğaldığını ve bunun toplumsal dengeler açısından birçok olumsuz etkisi olduğunu yazıyordu:

> Esefle görüyoruz ki son zamanlarda boşanma vakaları mütemadiyen artıyor, günden güne çoğalan boşanmalar birçok yuvaları yıkıyor. Masum çocuklar babasız, pek çok kadınlar kocasız kalıyorlar. Bu yüzden cinayetler, ağır vakalar oluyor. Bu vaziyet evlenmek isteyen gençlerin cesaretlerini kırıp, heveslerini öldürüyor. Boşanmalar cemiyetin temeli olan aile müessesesini kökünden sarsıyor.[446]

Gerçekten, Devlet İstatistik Enstitüsü'nün yayınladığı *İstatistiklerde Kadın (1927-1990)*'da yer alan boşanma istatistiklerine göre 1941 ile 1942 arasındaki bir yıldan diğerine boşanmalardaki artış oranı Türkiye'de 1927'den 1990'a dek bir yıldan diğerine kaydedilen en yüksek değerdi. 1941 ile 1942 arası boşanmalardaki yıllık artış yüzde 28 olarak gerçekleşti. Ayrıca 1940 ile 1945 arasındaki beş yıllık süre içinde boşanma sayısı nicel olarak yüzde 50'den fazla artış gösterdi (Tablo 15).

---

444 Karabekir, *Ankara'da Savaş Rüzgarları*, s. 417.

445 "Boşanmalar Fazlalaşıyor", *Tan*, 02.06.1942.

446 Müfit Erkoyuncu, "Boşanmalar Neden Artıyor?" *Adliye Ceridesi*, Ankara, T.C. Adliye Vekilliği, no. 8 (1942), s. 946.

Tablo 15- Savaş Yıllarında Gerçekleşen Boşanmalar

Yıllar	Toplam Boşanma Sayısı	Zina (Boşanma nedeni olarak)
1940	4.027	904
1941	4.028	935
1942	5.170	1.431
1943	5.427	1.326
1944	6.023	1.535
1945	6.187	1.670

Kaynak: *T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, İstatistiklerde Kadın* (1927-1990), Ankara, 1992, s. 63-69.

Boşanmaların sebepleri arasında gösterilen en temel nedenlerden biri hayat pahalılığı ve artan yoksullaşma yüzünden ailelerin geçinmesinin güçleşmesiydi. Niyazi Berkes, Pertev Naili Boratav, Behice Boran, Muzaffer Şerif Başoğlu, Adnan Cemgil, Hüseyin Avni gibi dönemin en önemli sosyal bilimcilerinin ve entelektüellerinin toplandığı *Yurt ve Dünya* dergisi anonim bir makale ile konuya yer veriyor, son zamanlarda tırmanışa geçen boşanma vakalarının sosyal nedenlerini vurguluyordu. *Yurt ve Dünya*'ya göre boşanma oranlarındaki artış savaşın getirdiği "*iktisadi buhranla*", "*toplumun bir kesimi yokluk içindeyken diğer küçük bir kesiminin lüks içinde*" olmasıyla, dolayısıyla "*yoksul ailelerde erkeğin satın alma gücünün azalması sonucu aile içi geçimsizliğin artması*"yla bağlantılıydı.

Boşanma vakalarının artışına dikkat çeken daha pek çok yazarın, hukukçunun ve siyasetçinin boşanma nedenleri arasında gösterdikleri en temel neden, yaşanılan devrin "*iktisadi ve mali güçlükleri*" idi. Hayat pahalılığının baskısı altında gün geçtikçe bunalan, ailesinin ihtiyaçlarını karşılayamayan bir aile reisinin ve ihtiyaçları karşılanamayan bir kadının gül gibi geçinip gitmeleri beklenemezdi. Asliye Hukuk Hâkimi Erkoyuncu bu konuda şöyle yazıyordu:

> Mevcut hayat pahalılığı karşısında birçok aile reisleri bunalmış vaziyettedirler. Aile reislerinin bazıları iş bulamamakta ve evinin ihtiyaçlarını karşılayamamaktadırlar. Evinde çocukları yarı aç bir vaziyette bin müşkilat içinde sefilane bir hayat yaşayan kadının kocasına isyan etmemesine imkân var mıdır? Aynı zamanda evini çocuklarını besleyememenin kendisine verdiği derin keder ve azap içinde kıvranan sinirleri bozulan bir babadan makul hareket beklenebilir mi? Bunlara verilecek cevaplar şüphesiz menfi olacaktır.[447]

Bunun yanında, askeri seferberlik kapsamında çok sayıda erkeğin askere alınması boşanmaların artmasında etkili olan bir diğer etmendi. Mediha Berkes'in fakir kesimlerin ikamet ettiği semtlerde yaptığı gözlemlere göre, bazı fakir mahallelerde kocası askerde olan ve kendi başlarına geçimlerini sağlayamayan kadınlar, çoğunlukla ekonomik güçlüklerin baskısıyla, başka erkeklerle ilişkilere girebilmekte veya başka birisiyle yaşamak zorunda kalabilmekteydi.[448]

Yine, kocası askerde olan kadınlar ya da kocasının maaşı evi geçindirmeye yetmeyen kadınlar geçinebilmek için çalışmak mecburiyetinde kalıyordu. Bu dönemde toplam işgücü içinde kadınların oranı artış kaydetti. Bunun kadının cinsel serbestisini ve hareket alanını artırarak, istatistiklerde "zina" olarak gösterilen evlilik dışı ilişkilerin artmasına, dolayısıyla boşanmalara neden olduğunu tahmin etmek zor değildir. Yukarıdaki tablodan da görüldüğü gibi, savaş yıllarında boşanmaların nedenleri arasında "zina" önemli ölçüde artmıştı. Adliye Vekâleti'ne sunulan *Kanun Dışı Birleşmeler ve Nesebi Sahih Olmayan Çocuklar Hakkında Rapor*'a göre, kentlerdeki hayat pahalılığı fakir kesimler arasında maliyetli bir iş olarak görülmeye başlanan evlilik yerine, o dönemdeki hukukçuların tabiriyle "*iğreti birleşmelere*" yol açıyordu.[449] Evlilik dışı ilişkilerden doğan çocuklar ya daha doğmadan düşürülmeye çalışılıyor ya da doğar doğmaz ortadan kaldırılıyordu. Kimi durumlarda da doğduktan sonra sokağa terk edilebiliyordu.[450]

---

447 *a.e.*, s. 953.

448 Mediha Berkes, "Şehirlerde Nesebi Gayri Sahih Çocuklar", *Tan*, 04.08.1944.

449 "Kanun Dışı Birleşmeler ve Nesebi Sahih Olmayan Çocuklar Hakkında Rapor", *Adliye Ceridesi*, Ankara: T.C. Adliye Vekilliği, no. 12 (1942).

450 Bkz. Mediha Berkes, "Şehirlerde Nesebi Gayri Sahih Çocuklar", *Tan*, 04.08.1944.

Ailenin sarsılması, aile reisinin askere alınması, boşanmaların artması ve evlilik dışı ilişkiler sonucunda meydana gelen çocukların artması çocukları ev ve okul dışı alanlara, çalışma hayatına, sokağa daha çok itiyordu. Bazı kadınlar çocuklarını terk etmek zorunda kalıyordu. Konuyla ilgili farklı ülkelerde yaşananlar üzerine incelemeler yapmış olan Carolyn Sargent ve Michael Harris'in gösterdiği gibi, çok yoksul ve toplumsal destekten mahrum kadınlar hayatta kalabilmek için çareyi çocuklarını terk etmekte görebiliyorlardı.[451]

Çocuklarını doğar doğmaz öldüren ya da terk eden kadınlarla ilgili haberlere dönemin gazetelerinde sıklıkla rastlamak mümkündür.[452] Örneğin, Behiye adında yirmi beş yaşındaki bir kadın, kocası Anadolu'ya gidince beş parasız kalmış, açlıktan ölmemek için hizmetçiliğe girmiş, gene de çocuklarına bakacak parayı kazanamamıştı. Behiye, tanıdıklarından ve akrabalarından yardım istemiş, fakat herhangi bir karşılık alamayınca çareyi açlıktan ağlayan çocuğunu öldürmekte bulmuştu.[453] Çocuğunu soğuk bir kış gecesi sokağa bırakıp kaçan başka bir kadının hikâyesi de, Behiye'ninkiyle hemen hemen aynıydı. Çocuğunu sokağa bıraktıktan hemen sonra yakalanan bu kadın da fakirlik yüzünden çocuğunu besleyemediğinden dert yanıyordu.[454]

Bunun yanı sıra, devletin pronatalist nüfus politikası doğrultusunda çocuk aldırmak yasak olmasına karşın, kürtaja sıklıkla başvuruluyordu. O dönemde konuya eğilen bir cerrah olan Prof. Dr. Fahri Arel'in belirttiğine göre, "*Çocuğu daha ana rahmindeyken ortadan kaldırmak teşebbüsü, kanunun şiddetli takibatına uğramasına rağmen, devam edip duruyor*"du.[455]

---

451 Bkz. Carolyn Sargent ve Michael Harris, "Bad Boys and Good Girls", *Small Wars: The Cultural Politics of Childhood*, Nancy Scheper-Hughes ve Carolyn Sargent (ed.) (Los Angeles: University of California Press, 1998), s. 214.

452 "Çocuklarını Öldüren Analar", *Tan*, 05.04.1944.

453 "Çocuğunu Öldüren Ananın Muhakemesi", *Vatan*, 21.02.1944.

454 "Yavrusunu Karlı Bir Gecede Sokağa Atmış", *Vatan*, 18.04.1943.

455 Prof. Dr. Fahri Arel, "İstanbul'un Kimsesiz ve Serseri Çocukları", *Vatan*, 12.03.1943. Kürtaj yaparken hayatını kaybeden kadınların haberlerine gazetelerde sıklıkla rastlanabilir. Örneğin bkz. *Son Posta*, 16.05.1943; "Çocuğunu Düşüren Bir Ana Öldü", *Vatan*, 06.08.1943; "Çocuğunu Düşüren Ana Öldü", *Vatan*, 13.08.1943; "Bir Genç Kız Daha Kürtaja Kurban Gitti", *Vatan*, 25.08.1943.

Sadece kadınlar değildi çocuklarını öldüren. Güçleşen hayat şartları altında ezilen aile reisi erkeklerin de bakamadıkları çocuklarını öldürdükleri oluyordu. Evini geçindiremediği, çocuğunu besleyemediği için sürekli karısının hışmına uğrayan ve karısı tarafından çocuğunun açlığı başına kakılan Halil İbrahim'in hikâyesi çocuğunu besleyemediği için öldüren ve idama mahkûm edilen bir babanın örneğidir:

> Hadisede Halil İbrahim haftada 3,5 lira kazancı ile dört nüfustan ibaret bir aileyi geçindirmek zaruretindedir. Tabii bu para ile bir vilayet merkezinde geniş bir geçim temin olunamayacağı aşikâr olduğundan daima bu vaziyet bir münakaşa mevzuu olmaktadır. Bilhassa karısı çocuklarını göstererek bunların hali ne olacak diye şedit sözlerle ve tahrik edici ifadelerle vaziyetin ızdıraplı hususiyetini tebarüz ettirir bir tavır almıştır.[456]

Sonunda karısının baskısı yüzünden bunalan Halil İbrahim, çocuğunu evinin bahçesindeki kuyuya atmak suretiyle öldürüyordu.

Dr. Arel'e göre, savaş yüzünden yaşanan hayat pahalılığı, çaresiz kalan yoksul ve kimsesiz ebeveynleri, özellikle de yoksul kadınları, çocuklarını öldürmeye kadar götürüyordu. Maişet derdinden ötürü kadının çalışma hayatına girmesiyle istenmeyen çocukların artması arasında bir bağ vardı. Çalışma hayatı kadına cinsel serbestiyet veriyor ya da kadınların cinsel tacize maruz kalmasına yol açabiliyordu. Bu sebeplerle dünyaya gelen çocuğu öldürmek, toplum baskısından kurtulmak için yoksul kadınların tek çaresi oluyordu. Özetle, Arel sorunun temelinde ekonomik etmenlerin bulunduğunu ve çarenin de ekonomiden geçtiğini belirtiyordu:

> Bir ananın çocuğunu öldürmesi ya da sokağa bırakması iki ana sebepten meydana gelir: İçtimai, iktisadi. Bugünün maişet derdi kadını da erkeğin yanında çalışmağa mecbur ediyor. İşdeki bu beraberliğin çok defa gayrimeşru hadiselere sebebiyet verdiğini görüyoruz. Kadın taşıdığı suç eserini cemiyetin amansız telakkisinden saklamak için bin bir türlü çareye başvuruyor. Çocuğu daha ana rahmindeyken ortadan kaldırmak teşebbüsü, kanunun şiddetli takibatına uğramasına rağmen, devam edip

456 *TBMM ZC*, 17.05.1943, s. 97.

duruyor. Doğan çocuğuna piç, kendisine fahişe denmemesi için de çocuğunu öldürüyor.[457]

Dönemin kadın milletvekillerinden Belkıs Baykan da çocukların içinde bulunduğu kötü koşulların Millet Meclisi'nin gündemine gelmesi üzerine yaptığı konuşmada, hayat şartlarının güçleşmesi ve bu yüzden kadının çalışmaya mecbur kalması ile ailenin çocuk üzerindeki kontrolünün azalması arasında bir bağlantı olduğunu vurguluyordu:

> Kadının evinin dışında çalışmak mecburiyetinde kalması bunun [ailenin çocuk üzerindeki kontrolünün azalmasının] en mühim nedenidir. Hayat şartlarının günden güne güçleşmesi büyük şehirlerde daha çok hissedilmektedir. Bunun için kadın da müstahsil mevkie geçerek ailenin mali durumuna yardım etmek mecburiyetinde kalıyor.[458]

Savaş yıllarında gerek erkeklerin askere alınmaları, gerekse artan geçim sıkıntısı altında ezilen kadınların ev dışında çalışma eğilimleri artmıştı. İşgücüne katılan faal erkek oranı düşerken, faal kadın nüfus oranı yükselmişti.[459] 1937 yılından 1943 yılına kadar kadın istihdamında da yaklaşık yüzde 12'lik bir artış gözlenmişti.[460] Ayrıca kadın işçiler daha ucuza çalıştığı için işverenler onları tercih ediyordu. Devlet fabrikalarında askeri seferberlik ve yüksek işgücü devri gibi nedenlerle erkek işçi bulmakta güçlük çekilen alanlarda kadın işçi sayısı artış kaydetmişti. Sümerbank'ın fabrikalarında kadın çalışanlarının sayısı 1944 yılında 1939'dakinin yaklaşık üç katına yükselmişti.[461]

---

457 Prof. Dr. Fahri Arel, "İstanbul'un Kimsesiz ve Serseri Çocukları", *Vatan*, 12.03.1943.

458 *TBMM ZC*, 1942, s. 311.

459 Mine Taş, *Kadın, Ekonomik Yaşamı ve Eğitimi* (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1979), s. 93.

460 Bkz. Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*, s. 309. M. Şehmus Güzel'in verdiği rakamlara göre ise, 1934'te çocukların toplam işgücü içindeki payı yüzde 3'e düşmüştü. Savaşın başlamasıyla beraber, çocukların işgucu içindeki oranı yüzde 19'a çıktı. Kadınların oranı ise yüzde 15'ten yüzde 20'ye çıktı. Güzel, "Capital and Labour During World War II", s. 137.

461 Koçak, "Sayılarla Sosyal Politika Tarihi", s. 121.

Giderek daha fazla kadının çalışma hayatına girmesine karşın, çalışan kadınların çocuklarıyla ilgilenecek kreşler ya da benzeri kurumlar mevcut değildi. Yoksul mahallelerde üç yaşına kadar olan çocuklar genelde evin önünde, mezbeleliklerde, çerin çöpün içinde bakımsız ve kontrolsüz bir başıboşluk içinde vakit geçiriyordu. Gıdasız bir halde, kirli su ve topraklarla oynuyordu.[462] Bir tütün işçisi, kendi çalıştığı işletmedeki tütün işçileri adına Aziz Nesin'e yazdığı mektupta, geçim derdi dolayısıyla eşlerini de çalıştırdıklarından çocuklarının sokaklarda süründüğünü ve iyi beslenemediğini belirtiyordu:

> Aldığımız gündelikle ancak karne ekmeklerimizi temin edebiliyoruz. Haftada bir iki defa zeytinyağlı bir yemek yeyebilmemiz için karılarımızı da tütün depolarına göndermeğe mecbur oluyoruz. Bu nedenle çoluğumuz çocuğumuz sefil oluyor. Toz toprak içinde aç, susuz bizi bekliyorlar. Köprü altlarında, yangın yerlerinde gördüğünüz -eğer görmüşseniz- serseri çocuklar bizim çocuklarımızdır. Kırk bin tütün amelesi size serseri yetiştiriyor. Bize kreş lazım, çocuklarımıza göz kulak olacak, karınlarını doyuracak kreş lazım.[463]

Sonuçta, savaş yıllarında sokağa bırakılan, sokakta büyüyen ve perişan bir biçimde yaşayan bakımsız, kimsesiz ve başıboş çocukların sayısı arttı. 1944 yılı itibarıyla, İstanbul sokaklarında, başıboş çocukların dışında, evsiz ve kimsesiz sokak çocuklarının sayısının 5000 civarında olduğu söyleniyordu. Bu çocuklar inşaatlarda, köprü altlarında ve harabeye dönmüş yangın yerlerinde oldukça kötü şartlarda yaşıyorlardı.[464] *Vatan* gazetesinde, her sokağın üstü başı paramparça sefil çocuklarla dolu olduğu, bunların gün geçtikçe çoğaldığı belirtiliyor ve akıbetlerinin ne olacağı sorularak, bu çocuklarla ilgili yeterli önlem alınmadığı ifade ediliyordu.[465] *Tan* gazetesinde ise Ali Rauf, "Gören ya da Duyan Yok mu?" başlıklı makalesinde, bu çocukların her zamankinden daha

462 "Çocuk Davasının Ana Meseleleri", *Tan*, 23.07.1945.
463 Aziz Nesin, "Çalışma Bakanına Açık Mektup I", *Tan*, 04.08.1945.
464 "Serseri Çocuklar İçin Yeni Bir Yurt Açılıyor", *Tan*, 06.07.1944.
465 "Soruyoruz", *Vatan*, 04.06.1943.

fazla göz önünde olmalarına karşın onlarla kimsenin ilgilenmediğini söylüyordu:

> Öteden beri kaldırımlarda sağa sola yalpa vuran pusulayı şaşırmış yoksul çocuklar meselesi var. Bu yoksulların sayısı gittikçe artmasına rağmen, nedense, dertlerine bulunan bir deva yok.[466]

Konu üzerine 9 Temmuz 1944 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde "Çocuklarımız" başlıklı bir makale yayınlayan ünlü hukukçu Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, sokak ve caddelerde dolanan sefil haldeki sokak çocuklarının arttığından söz ediyordu. Bu çocukların bir kısmı dilencilik yapıyor, bir kısmı da gazete dağıtıcılığı gibi işlerde çalışıyordu:

> Şimdi İstanbul'da görülecek şeylerden biri çocuklar oldu: Aç çocuk, bakımsız çocuk, hasta çocuk: Kel, kör, uyuz ve biçare çocuk!.. Bunlardan en koyu kalabalık -meşhur tabirle- yalın ayak başı kabak! Talih sitemine en küçük yaşında uğramış bu taze yurttaşlar arasından, her vakit başım önümde eğili olarak geçiyorum. Ve kendilerine hiç beklemediğim yerlerde rastlıyorum. Yenicami kemeri altında, Muvakkithane civarında hazin bir neşe ile birçoğu parende atıyor, birdirbir oynuyor ve türlü cambazlık ediyor! On dört tanesini birden geçenlerde Mısır Çarşısı kapısında gördüm. Bunların yalnız üç tanesinde küfe ve bir tanesinde yırtık bir ayakkabı vardı. Köprü başında, İstiklâl Caddesi'nin insan yığınları arasında, Tünel mazgallarında, Yerebatan'da, Beyazıt'ta ve birtakım büyük caddelerde iskelelerde... Küçük yavruların bir kısmı açıkça dileniyor. Bir kısmı elindeki "Yenihayat" kutusuyle dilenciliğini yarı kapamağa çalışıyor. Epeyce bir kısmı da bildiğiniz gibi gazete müvezziliği ediyor. Fakat sokaklarda, viranelerde, ara mahallelerde ister istemez dikkati üstüne çekmek gereken çocuk kalabalığı gene ayrı![467]

Niyazi Berkes de 11 ve 12 Ağustos 1944 tarihlerinde *Tan*'da peş peşe yayınlanan iki uzun makalede, sokak çocukları mesele-

466 Ali Rauf, "Gören ve Duyan Yok mu?", *Tan*, 20.06.1944.

467 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "Çocuklarımız", *Cumhuriyet*, 09.07.1944. Ayrıca bkz. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Devirden Devire 2* (Ankara: Bilgi Yayınları, 1975), s. 223.

Savaş en çok aileyi ve çocuğu sarstı. Çocuklar daha da fakirleşen ailelerinin desteğinden mahrum kaldı. Kimsesiz ve başıboş çocuklar bu dönemde eskiye nazaran daha fazla arttı. *Cumhuriyet*, 02.01.1944.

sinin nedenlerini tartışıyordu. Berkes'e göre, son iki-üç yıl içinde başıboş sokak çocuklarının sayısı bir hayli yükselmişti. Bu durum sadece İstanbul için geçerli değildi; İstanbul dışında, örneğin Orta Anadolu'daki vilayet merkezlerinde de durum hemen hemen aynıydı. Sorunun temel müsebbibi, gelir dağılımının bozulmasıydı.[468]

Savaş yıllarında sayıları artan evsiz barksız, kimsesiz ve sefil sokak çocuklarının içler acısı durumu Celal Sılay'ın 1943 Şubatı'nda *Vatan* gazetesindeki yazısında yer verdiği şu dörtlükte görüleceği üzere şiirlere bile yansıyordu.

İhtimal ki bu mahallenin bir sokağında
Kaldırıma bir çocuk serilmiştir
Felaketini taşlar duyar bu çocuğun
Düşündüklerini ben duyarım.[469]

468 Niyazi Berkes, "Başı Boş Çocuklar", *Tan*, 11.08.1944.
469 *Vatan*, 14.02.1943.

Serseri Çocuklar Arasında

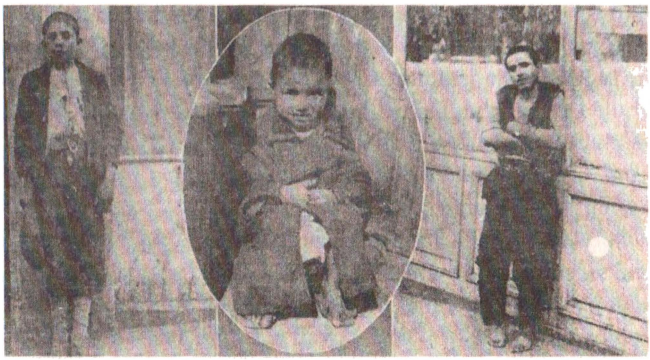

Şehrimizde köprü altı, viraneler, metrûk çeşme yalakları, harap mâbet, yıkık binalar, gemi veya mavna enkazları, tabutluklardaki tabutlarda geceliyen dört yüzü müteceviz çocuk vardır. Bu serseri çocukların bu hale nasıl düştükleri, bugün nasıl yaşadıkları hem hepimiz için merak ve ibretle tetkik ve takip edilecek hem de ilgili makamların bu hale derhal bir nihayet vermesi için gözönünde tutacakları içtimaî bir hâdisedir. Bunu bütün çıplaklığıyle ortaya koymak üzere muharrirlerimizden Sait Kesler, bizzat bu çocuklar arasında dolaşarak bir yazı serisi hazırlamıştır. Sait Kesler'in bu mühim meseleye ait ilk yazısını bugün 3 üncü sayfamızda bulacaksınız yukarıki resimde bugünkü yazıda vaziyetleri bahis mevzuu edilen çocukların resimlerini görüyorsunuz.

Tan, 31.03.1943.

Savaşın getirdiği olumsuz ekonomik koşulların çocuklar açısından yarattığı diğer bir sonuç çocukların çalışma hayatına daha hızlı ve kontrolsüz girmesi oldu. Artan hayat pahalılığının ailelerin geçinmesini zorlaştırmasıyla birlikte düşük gelirli aileler çocuklarını çalışmaya sevk ediyordu. Ailedeki erkeklerin silahaltına alınması da çocukların çalışmasını zorluyordu. Ayrıca, işveren açısından çocuk emeği, eskisinden daha çok talep edilir olmuştu. Zira çocuk emeği ucuzdu. Dahası, MKK, İş Kanunu'nun çocuk emeğini koruyan hükümlerini neredeyse ortadan kaldırmıştı. Böylece, yüksek işçi devrinin ve seferberliğin işgücü arzı konusunda yarattığı boşluk, kadın emeği yanında çocuk emeğiyle doldurulmaya çalışılıyordu. Sonuçta savaş yıllarında işgücü içinde çocukların oranı önemli ölçüde arttı. Ahmet Makal'a göre, 1937 ile 1943 yılları arasında çocuk istihdamındaki artış oranı iki katı aştı.[470]

470 Bkz. Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*, s. 309; Güzel, "Capital and Labour During World War II", s. 137.

Ailelerin içine düştüğü geçim zorluğu karşısında çocukların nasıl çalışmaya zorlandığı dönemi yaşayanların anılarına konu olmuştur. Adnan Binyazar, savaş yıllarına rastlayan çocukluğunu anlattığı *Masalını Yitiren Dev*'de, babası işten ayrıldıktan sonra, küçük kardeşiyle kendisini zorla çalıştırdığını yazar. Babası, Adnan ile küçük kardeşinin eline iki küfe verir ve hamallık yaparak eve ekmek getirmelerini ister. Okuma yaşı gelmiş olan Adnan'ın okumasına da taraftar değildir. Çocuklarının sadece çalışıp para kazanmalarını ister.[471]

Görüldüğü gibi, çalışmak zorunda kalan çocukların eğitimleri de aksamaktadır. Bu sadece Adnan Binyazar'a ve kardeşine özgü değildir kuşkusuz. Onların durumu ülkede yaşananların sadece küçük bir örneğidir.[472] Sıtkı Yırcalı'nın "Nikahsız Birleşmeler ve Çocukların Mektebe Devam Meseleleri" adlı makalesinde belirttiği gibi, geçimleri bütün aile efradının çalışmasına bağlı olan ailelere mensup çocukların okula devamsızlık oranları artmıştır. Dolayısıyla çocuk, ailenin geçimi için vazgeçilmez bir unsur olunca, onun okula devamına imkân kalmaz.[473] Aynı tarihlerde, Velidedeoğlu da, sokaklarda muhtelif işlerde çalışan çocukları konu ettiği bir makalesinde, çocukların çalışmak zorunda kalmaları yüzünden eğitimlerinin aksadığını belirtmektedir:

> İstanbul'da on binlerce çocuğun yoksulluk ve kimsesizlik yüzünden körpe yaşta ev geçindirme yükünü taşıdığı ve çalışmak zorunda kaldığı için okula gitmediğini, daha doğrusu gidemediğini acı ile bir daha hatırladık.[474]

Çocukların durumu, savaş yıllarında öğretmenlik yapan Rıfat Ilgaz'ın şiirlerine de yansıdı. Ilgaz, savaş yıllarında yazdığı *Sınıf* adlı şiir kitabında, öğrencilerinin ve sıradan insanların savaş yıllarındaki durumunu konu ediyordu. *Çocuklarım* adlı şiirde, okul çağındaki

471 Binyazar, *a.g.e.*, s. 84.

472 "İlk Tahsil Çağındaki Çocuklar", *Cumhuriyet*, 24.09.1944. Habere göre, Beyoğlu gibi önemli bir merkezde okul çağındaki 27 bin çocuktan 7 bini okula gitmiyordu.

473 Sıtkı Yırcalı, "Nikâhsız Birleşmeler ve Çocukların Mektebe Devam Meseleleri", *Tan*, 14.06.1944.

474 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "Çocuklarımız", *Cumhuriyet*, 09.07.1944.

çocukların yoksulluklarına, açlıklarına, geçimlerini sağlamak için çalışmak zorunda olmalarına ve bu yüzden derslerine devamsızlık göstermelerine değiniyordu. *Remzi* adlı şiirde ise, savaş yıllarında yoksul bir öğrencinin dramatik durumunu anlatıyordu.[475]

Çocuklarım

Yoklama defterinden öğrenmedim sizi
Benim haylaz çocuklarım!
Sınıfın en devamsızını
Bir sinema dönüşü tanıdım
Koltuğunda satılmamış gazeteler...

Dumanlı bir salonda
Kendime göre karşılarken akşamı,
Nane şekeri uzattı en tembeliniz...
Götürmek istedi küfesinde
Elimdeki ıspanak demetini
En dalgını sınıfın!

İsterken adam olmanızı
Çoğunuz semtine uğramaz oldu mektebin
Palto, ayakkabı yüzünden

Kiminiz limon satar balıkpazarında
Kiminiz Tahtakale'de çaycılık eder
Biz inceleye duralım aç tavuk hesabı
Tereyağındaki vitamini
Ve kalorisini taze yumurtanın...
...

Savaş döneminde ilkokullarda devamsızlık sorunu öyle önemli boyutlara ulaşmıştı ki, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü *Ülkü*'de konuyla ilgili bir yazı yayınlamıştı. İnönü, ilkokullardan 1943-1944 yılında 200.000 mezun verilmesi gerekirken, 75.000 mezun verildiğini belirtiyor ve pasif bir direnişle karşı karşıya olduklarından, va-

475 Rıfat Ilgaz, *Sınıf* (İstanbul: Çınar Yayınları, 1993), s. 35-36.

Kimi çocuklar babalarının işlerine yardım ederek veya bizzat çalışarak hayatta kalmaya çalışıyordu. Fotoğrafta sokak arasında bir kız çocuğu ayakkabı tamiri yapıyor. *Yapı Kredi Bankası Tarihi Arşivi, Selahattin Giz Koleksiyonu.*

tandaşa ilköğretimin değerini yeterince anlatamadıklarından yakınıyordu. Halen kız çocukları okula gönderilmiyor, köylerde çocuklar iş zamanı ailelerine yardım ediyor, fakir olanlar ise vaktinden evvel çalışmaya gidiyordu. İnönü, ilköğretimde devam meselesini *"davanın bütün cephelerinden en başta geleni"* olarak tanımlıyordu.[476]

Çalışmak zorunda kalan veya çalışmak zorunda bırakılan çocukların sadece eğitim ve öğretimleri aksamıyordu. Bir bakıma kendi başının çaresine bakması için sokağa salınan çocuklar çok kötü hayat şartlarıyla karşılaşıyorlardı. Adnan Binyazar, babası tarafından çalıştırıldığı 1942-1943 yıllarında, yani 8-9 yaşlarında, kardeşiyle birlikte bazen dışarıda, banklarda, sinemalarda, hamamlarda, oldukça pis, soğuk ve elverişsiz ortamlarda barındığını yazar. Birçok kez hamam böcekleriyle, bitlerle ve polislerle mücadele ederler.[477] Bu yıllarda açlık yüzünden kardeşiyle birlikte tahtaları kemirirler ve çöplerde yiyecek ararlar.[478]

476 İsmet İnönü, "İlk Öğretim Davamız", *Ülkü*, no. 71 (1944), s. 3-4.
477 Binyazar, *a.g.e.*, s. 98, 99, 106.
478 *a.e.*, s. 94.

Sokaklarda çalışan çocuklar üç beş kuruş uğruna sağlıkları bakımından oldukça elverişsiz şartlara maruz kalıyordu. Faruk Şükrü Yersel, Eskişehir'de yayınlanan *Kocatepe* gazetesinin 27 Mart 1943 tarihli sayısında, Eskişehir'de ailelerinin geçim derdi karşısında eve ekmek getirmek zorunda kalan çocukların gazete müvezziliği, sokak satıcılığı, hamallık, miçoluk, çığırtkanlık, garsonluk gibi işlerde, ağır şartlar altında çalıştıklarını yazıyordu. Çocukların sefil ve acınacak durumlarını canlı bir biçimde resmediyordu. Ayrıca kanuni müeyyidelere rağmen küçük çocukların çalıştırıldığına ve devletin bu konuda önlem almadığına işaret ediyordu:

> Bu memlekette sefalet ve açlık çocuğun en büyük düşmanıdır. Zavallı yavru bir kira evinin rutubetli ve karanlık odasında iki büklüm hıçkıran ana veya babasının kendisine bir yudum sıcak çorba veremeyeceğini anlayınca, insiyakının itişleri ile çarşıya fırlar, miçoluk, çığırtkanlık, hamallık, garsonluk, seyyar satıcılık yolları ile hayatını kazanmağa çalışır. Bu nevi çocuklar gıdasızdır, zaiftir. İş çocuğunun çalışma arabası meyhaneler, tiyatro antreleri, sinemalar, gazinolardır. Bunların mühim bir kısmı da çekirdek, gazete, fıstık satar, boyacılık yapar, ırgatlık eder ve inkişaf ve nüma devrinde bulunan vücutlarını hırpalayarak sıska ve çelimsiz kalırlar. Mesela soğuk kış günlerinde ayakları çorapsız, sırtı paltosuz, başı kasketsiz, mini mini elleri çatlamış ve kanamış, nice çocukların titreye titreye, hıçkıra hıçkıra ve yalvara yalvara bize gazete, fıstık, çekirdek satmaları ne kadar acıklıdır. Memleketimizde cari ve hâkim bir hıfzıssıhha kanunu ve bu kanunda çalışma çağını tahdit ve tayin eden maddeler bulunmasına rağmen ne yazık ki bu çocukların iş görmelerine izin verilmektedir.[479]

İstanbul'da özellikle Yeni Hayat ve Tombul Teyze gibi şekerlemeler, sakızlar, leblebi, fıstık satıp, birkaç kuruş kazanarak ölümden kurtulmaya çalışan çocuklar bu dönemde çoğalmıştır. Üstü başı paçavra olan bu çocuklar sefil halde camilerin ve apartmanların önlerinde, meydanlarda, parklarda, iskelelerde, kahvehane ve meyhanelerde görünürler sık sık.[480]

---

479 Faruk Şükrü Yersel, "Çalışan Çocuklar", *Kocatepe*, 27.03.1943.

480 B. Güngör, "Yeni Hayat", *Akbaba*, 11.05.1944.

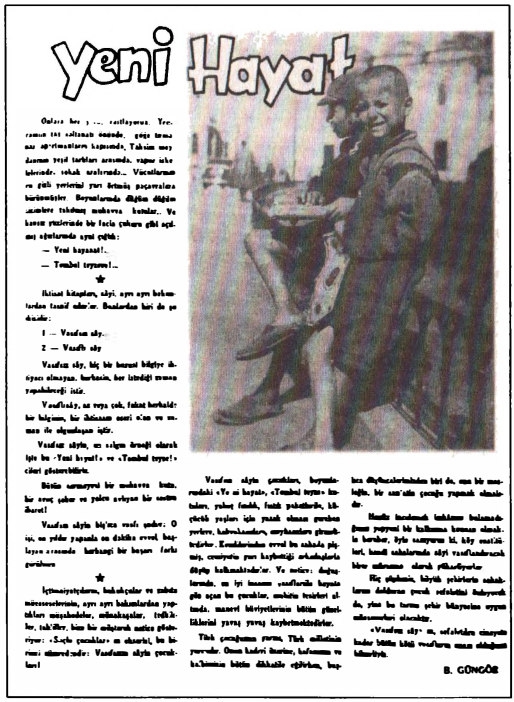
Yeni Hayat

Kimi yoksul çocuklar ellerinde bir kutu Yeni Hayat veya Tombul Teyze şekerlemeleri, sokaklarda caddelerde bunları satarak günlük ekmeğini çıkarmaya çabalıyordu. *Akbaba*, no. 10, 11.05.1944.

Savaş yıllarının özellikle şehirlerdeki fakir ve bakımsız çocuklar açısından kâbus dolu yıllar olduğu su götürmez bir gerçekti. Sadece şehirlerde değil, kırsal alanlarda da çocuk emeği küçük yaştan itibaren sömürülüyor, çocuklar çeşitli işlere koşuluyordu. Dolayısıyla çocukların eğitimi aksıyordu. Sıtkı Yırcalı'nın kırsal alanlardaki gözlemlerine göre, çocuklar hiç de azımsanmayacak olan ağır ev işlerinde kullanılıyordu:

> Çocuklar, erkek olsun kız olsun, 5-6 yaşında bu vazifeyi görmiye başlarlar. Suyu o taşır, ördekleri kazları o güder. Evle tarla arasında rabıta

odur. Sığırı davarı o götürüp getirir. Eğer kız kardeşleri yoksa küçüklere, bütün ev işe gidince erkek çocuklar bakar. Biraz daha büyüyünce yalnız çocuk bakmakla kalmaz. Anasiyle pazara gider. Çapaya yardım eder. Varsa hayvanların çobanlığını yapar. Hatta çift sürer. Şehirlerdeki fakir çocuklar da aynı zaruret içindedir. Onlar da yarım yamalak gayretleriyle bin bir müşkilat içinde ekmek parası kazanmak için uğraşırlar... Çocuk ailenin geçimi için vazgeçilmez bir unsur olunca onun mektebe devamına imkân yoktur.[481]

Okula gidebilen öğrenciler de çeşitli sorunlarla boğuşuyordu. Savaşın vurduğu dar gelirli ailelere mensup öğrenciler iyi beslenemiyorlardı; eğitim ve öğretim için gerekli araç ve gereçlerden,[482] daha önemlisi askere alınmalarından dolayı öğretmenlerinden mahrum kalıyorlardı.[483] Bunun yanında, 1941-1942 kışının çok soğuk geçmesi nedeniyle, ilkokullarda yakacak sıkıntısı çekiliyordu. Birçok çocuk devletin okullara yakacak sağlayamaması nedeniyle zatürree, anjin ve grip gibi hastalıklara yakalanıyordu. Öyle ki, öğrenciler arasında artan hastalıklar yüzünden okullar erken tatil ediliyordu. Eser Tutel çocukluğunun geçtiği savaş yıllarında öğrencilerin okulda yaşadıkları zorlukları şöyle anlatır:

Dokuz yaşında olan ben, günlerce sınıfın sobasına atılmak üzere evden çantamın içinde orta boy bir odun taşıdım, durdum. O yıl okulları

481 Sıtkı Yırcalı, "Nikâhsız Birleşmeler ve Çocukların Mektebe Devam Meseleleri", *Tan*, 14.06.1944.

482 Bu dönemde kalemler kalitesizleşmiş ve âdeta kâğıdı yırtar hâle gelmiştir. Okul kitapları hata ve eksiklerle doludur. Altan Öymen'in anılarında bahsettiği ders araç ve gereçlerindeki kalitesizlik ve darlık, görece yüksek gelirli ailelerin çocuklarının bile eğitim-öğretim araç ve gereçleri açısından sıkıntı çektiğini göstermektedir. Bkz. Altan Öymen, *Bir Dönem Bir Çocuk* (İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2002), s. 216-217. Milletvekili raporlarında da bu konulardaki sıkıntılar sıklıkla dile getirilmiştir. Bkz. Zonguldak İlinin Teftiş ve Çalışma Raporlarının Genel Sekreterliğe Sunulduğu, 03.12.1942, BCA CHPK [No. 490.1.722.470.1].

483 Milletvekili raporlarında, köy ve kazalarda öğretmenlerin askere alınması ya da öğretmen yokluğu yüzünden eğitim yapılamadığı yolundaki şikâyetlere rastlamak mümkündür. Zonguldak İlinin Teftiş ve Çalışma Raporlarının Genel Sekreterliğe Sunulduğu, 03.12.1942, BCA CHPK [No. 490.1 / 722.470.1]; BCA CHPK [No. 490.1 / 509.2043.1]; BCA CHPK [No. 490.1 / 511.2053.1]; BCA CHPK [No. 490.1 / 133.539.1].

> normal süresinden önce tatil ettiler. Nedeni, sınıfların ısıtılamaması ve çocuklardan çoğunun grip, anjin hatta zatürree eden hasta yatmasıydı.[484]

Savaşın getirdiği yoksulluk, temel ihtiyaç maddelerinin ve özellikle yiyecek maddelerinin kıtlaşması ve pahalılaşması çocukların beslenmelerini, dolayısıyla da sağlıklarını bozdu. Yukarda da ifade edildiği gibi, bu dönemde fakir ailelerin çocukları iyi beslenememekten ötürü çok daha çabuk vereme yakalanmaya başlamışlardı. Çocuklar arasında verem oranı yaklaşık yüzde 30 gibi önemli bir oranda artmıştı.[485]

O dönemde tütün deposunda işçilik yapan Zehra Kosova da anılarında artan yoksulluk nedeniyle iyi beslenemediklerini, bu nedenle kızının hastalandığını ve kemiklerinin zayıfladığını yazar.[486]

Savaş döneminde çocukların gıdasızlık yüzünden hastalıkların pençesine düşmeleri edebiyata da yansımıştır. Kemal Binbaşar'ın *Kaymaklı Tavukgöğsü* adlı hikâyesinde savaş yıllarında yoksul bir memurun oğlu bakımsızlık ve iyi gıda alamamasından dolayı verem başlangıcı geçirmektedir. Oğlunu bu durumda gören baba şöyle sitem eder:

> Kör olası dünya savaşının sırası mıydı? Harb çıkmasaydı bu çocuk şimdi böyle mi olurdu? Ona yatarken 250 gram süt içirse, sabahları tereyağcığını, yumurtasını, reçelini yedirse, yanakları böyle solar mıydı? Harbi çıkaranın gözü kör olsun...[487]

Savaş yıllarında çocuklar arasında suç işleme eğilimi de arttı. İstanbul Üniversitesi'nde o dönemde hukuk doçenti olan Sulhi Dönmezer'in 1943 yılında yaptığı bir araştırmaya göre, 1940 ve 1941'de toplam suçlu sayısı içinde çocuk suçluların oranında yükseliş görülmüştü. Dönmezer'in hesaplamalarına göre, 21 yaşından küçük mahkûmların genel suçlu miktarına oranı 1938'de yüzde

484 Eser Tutel, "İkinci Dünya Savaşı'nda Beyoğlu", *Tarih ve Toplum*, no. 133 (Ocak 1995), s. 30.

485 Said Kesler, "Verem Nispeti Çocuklarda Yüzde 30 Arttı", *Tan*, 31.12.1943.

486 Kosova, *a.g.e.*, s. 121.

487 Çılgın, *a.g.e.*, s. 35.

16, 1939'da yüzde 15, 1940'ta yüzde 20,7 idi. 18 yaşından küçük olanların oranı ise 1935'te yüzde 8, 1941'de yüzde 12 olarak gerçekleşmişti.[488] Dönmezer, çocuk suçlarında görülen artışın, savaşın ekonomik ve toplumsal alanda yarattığı olumsuz etkilerin bir yansıması olduğunu belirtiyordu.

> Filhakika 1940 ve 1941 seneleri müstesna 1935 senesinden 1939 senesine kadar küçük suçluluğunun umumî suçluluk rakkamına nispeti aşağı yukarı sabit kalmakta ancak 1940-1941 seneleri zarfında oldukça mühim bir artış müşahede edilmektedir. Küçük suçluluğunun 1940 ve 1941 senelerinde memleketimizdeki artımını harbin tesirlerine atfetmek mümkündür.[489]

Çocuk suçlarının nedenlerine ve türlerine göre dağılımına bakıldığında ise, daha çok mülkiyete yönelik suçların ön planda olduğu görülüyordu. Çocukların işlediği suçların büyük bölümü hırsızlıktı. Savaş yıllarının hayat pahalılığı ortamında maddi ihtiyaçların ve hayatta kalma güdüsünün baskısıyla fakir, kimsesiz, evsiz barksız çocuklar kimi zaman hayatlarını idame ettirebilmek için son çareyi hırsızlıkta görüyordu. Savaş yıllarında artan çocuk suçları meselesinin ön plana çıkmasıyla birlikte, çocuk suçlarının kaynakları ve türleri konusunda bir araştırma yapmış olan Saim Kamil Sangüllü'ye göre çocuklar şu şartlar altında suçlu olarak ortaya çıkıyordu:

> 1) Çocukların nesebi sahih olmadığı ve bu çocuğa vücut veren ailelerin ekonomik yönden ya da ahlaken fakir oldukları durumlarda
> 2) Çok fakir aile çocukları
> 3) Babasını kaybeden çocuklar
> 4) Annesini kaybeden çocuklar
> 5) Kötü muhit çocukları
> 6) Bazı zengin ailelerin bakımsız, yani iyi terbiye almamış çocukları
> 7) Cezaevlerine konan bazı çocuklar.

488 Sulhi Dönmezer, "Garp Medeniyeti'nde ve Memleketimizde Çocuk Suçluluğunun Umumî İnkişafları", *İş*, no. 34 (1943), s. 103.

489 *a.e.*, s. 102-103.

Sangüllü'ye göre, çocuk suçlarının çoğu büyük şehirlerde yaşayan, ailelerinin maddi korumasından mahrum olan aç ve fakir çocukların işlediği hırsızlık gibi mülkiyete yönelik suçlardı:

> Bizde çocukların işlediği suç nevileri umumiyetle cürümden gayri suçlardır. Hırsızlık gibi. Bu da en çok büyük şehirlerde ve ekseriyetle bakımsızlık ve açlık yüzünden işlenmektedir.[490]

Gerçekten dönemin gazetelerinden çok sayıda çocuğun hırsızlık olaylarına karıştığını izlemek mümkündür.[491] *Tan* gazetesindeki bir habere göre, o günlerde "*gazetelerin polis ve mahkeme haberleri hırsızlık yapan çocukların acı durumlarını anlatan heyecansız cümlelerle dolu*"ydu.[492]

Çocuk suçlarındaki artış sonucu, 1943 yılında suçlu çocukların davalarına bakmak üzere Adliye Vekâleti tarafından Çocuk Mahkemeleri kurulması gündeme getirildi.[493] Bu gelişme, çocuk suçluluğunun boyutlarının, devlet yetkililerini sorunla ilgili hukuki önlemler almaya itecek derecede büyüdüğüne işaret ediyordu.

Çocuğu Korumaya Yönelik Önlemler ve Sınırları

Savaş yıllarının yarattığı ortamdan çocukların gözle görülür bir biçimde zarar görmesi üzerine hükümet ve gönüllü yardım kuruluşları çocukları korumaya yönelik çeşitli girişimlerde bulundu. Hükümet ilk olarak 1941 yılında, askeri hizmete alınanların korunmaya muhtaç çocuklarını Çocuk Esirgeme Kurumu (ÇEK) ara-

490 Saim Kamil Sangüllü, "Çocuk ve Suç", *Vatan*, 11.11.1943.

491 "12 Yaşında Bir Sabıkalı: Açlıktan Hırsızlık Yapan Bir Çocuk", *Vatan*, 20.04.1943; "Tramvayda Şapka Kapan Çocuklar", *Tan*, 03.01.1943. Haberde özetle şöyle deniyordu: "Son günlerde bazı çocuklar tramvaylarda şapka ve çanta gibi eşyaları kapıp, tramvaydan atlayıp kaçıyorlar. Zabıta tedbirleri alınıyor"; "Üç Hırsız Çocuk Yakalandı", *Tan*, 26.01.1942; "İki Küçük Hırsızın İbrete Değer Muhakemesi", *Vatan*, 10.03.1943. Habere göre, iki çocuk hastalık ve soğuk dolayısıyla kömür çalarken yakalanıyorlardı. Çocuklardan biri şöyle savunuyordu kendisini: "*Gece sabaha kadar öğürmekten içim dışıma çıktı. Yetti canıma be! Birazcık ısınmak için yaptım.*"

492 *Tan*, 22.07.1945.

493 "Çocuk Mahkemeleri Kurulacak", *Vatan*, 27.10.1943.

cılığıyla koruma altına almayı tasarladı. Eğer askere alınan fakir erkeklerin, geride bıraktıkları çocuklarıyla ilgilenecek kimi kimseleri yoksa, bu çocuklara ÇEK bakacaktı.[494]

Ayrıca hükümet çok çocuklu memurlara ve annelere yardım yapmaya karar verdi. Gerçi, 1930'lardan beri çok çocuklu annelere yardım yapılacağı belirtiliyordu; fakat bu yardımlar bir türlü yerine getirilememişti. Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Dr. Hulusi Alataş Meclis kürsüsünden, her ne kadar Bütçe Encümeni çok çocuklu annelere yardım kalemine 50.000 TL ilave etse de, henüz 1934'te vekâlete başvuran çok çocuklu fakir annelerin müracaatlarını bile yerine getiremediklerini itiraf ediyordu.[495]

Savaşın çocuklar üzerindeki olumsuz etkisi ve çocukların içinde bulunduğu koşullar devletin gündemini sıklıkla meşgul edecek derecede göze batar hâle gelmişti. Sorun, özellikle savaşın etkilerinin daha şiddetli bir biçimde hissedildiği 1943 yılında CHP Meclis Grubu'nda görüşüldü. Ekonomik koşulların dar gelirli ailelerin çocukları üzerindeki etkilerini hafifletmek için belirli tedbirlerin alınması kararlaştırıldı.[496]

Bu önlemlerden bir tanesi, Yoksul Çocuklar Yurdu adı altında bir sosyal tesis oluşturulmasıydı. Yoksul Çocuklar Yurdu için CHP'ye bağlı Yardım Sevenler Cemiyeti ile ÇEK müşterek bir program hazırlamıştı. Programa göre, İstanbul Belediyesi'nin tahsis edeceği bir bina yoksul çocuklarla öksüz, kimsesiz ve bakımsız gençlerin himayesi için bir yurt haline getirilecekti.[497]

23 Nisan 1943'te, yani Cumhuriyet'in yirminci yıldönümündeki Çocuk Bayramı'nda, ÇEK İstanbul'un çeşitli semtlerinde fakir ve hasta çocuklar için üç farklı tesis vücuda getirdi. Biri Kasımpaşa'daki kreş; diğerleri ise Sarıyer ve Beşiktaş'ta açılan iki dispanserdi. Basında ÇEK'in savaş öncesindeki yıllara nazaran faaliyetlerine gözle görülür bir hız verdiği belirtiliyordu.[498]

494 "Askerde Olanların Kimsesiz Çocukları Himaye Edilecek", *Tan*, 17.11.1941.
495 *TBMM ZC*, 27.05.1941, s. 198.
496 Prof. Dr. Fahri Arel, "İstanbul'un Kimsesiz ve Serseri Çocukları", *Vatan*, 12.03.1943.
497 "Yoksul Çocuklar Yurdu", *Tan*, 02.03.1943.
498 "Çocuklar İçin 3 Sıhhat Yurdu Daha Açıldı", *Tan*, 24.04.1943.

Kamuoyunun çocuklara yönelik sosyal yardım faaliyetlerine ilgisini çekmek için savaşın en buhranlı yıllarından biri olan 1944 yılı, Çocuk Esirgeme Kurumu tarafından "Çocuk Yılı" ilan edildi.[499] 1944'ün Çocuk Yılı ilan edilmesinin anlamı büyüktü: Bu karar, çocukların yaşam koşullarının devleti endişelendirecek derecede kötüleştiği anlamına geliyordu.

Gerçekten, 1944 yılı içerisinde, çocukların içinde bulundukları kötü şartların hafifletilmesine yönelik faaliyetlerde nispi bir artış gözlemlendi. 1944 yılı çocuk yuvalarının ülke düzeyinde çoğaldığı bir yıl oldu.[500] Ocak ayında hükümet, İstanbul'daki ve büyük şehirlerdeki kimsesiz sokak çocuklarını Muş, Urfa ve Ağrı'daki devlet çiftliklerinde çalıştırma ve eğitme kararı aldı. Bu proje için 1.000.000 TL tahsis edildi.[501] Böylelikle söz konusu çocukların hem iaşe ve ibateleri sağlanacak, hem şehirlerden uzaklaştırılacaklar hem de üretim sürecine dâhil edilerek çalıştırılacaklardı.

Yine 1944 yılının başlarında, ÇEK'in 22 ilde yeni ve kapsamlı bir proje geliştirmeye başladığı, İstanbul'da da 1.200 muhtaç çocuğun kapsama alındığı belirtiliyordu.[502] Temmuz ayında ise İstanbul'da evsiz çocukları sokaktan toplayarak ıslah etmek üzere Nuruosmaniye Camii avlusundaki medrese yurt olarak tesis edildi. Bu amaçla belediyenin içtimai muavenet bütçesinden 10.000 TL tahsis edildi.[503]

Yukarıda da ifade edildiği gibi, savaşın yarattığı ekonomik koşullar okul çağındaki çocukların eğitim ve öğretimlerini sürdürebilmelerini zor bir hâle getirmişti. Özellikle savaş döneminin ekonomik koşullarında yoksul öğrenci kesiminin beslenmeleri bozulmuştu. Verem, zatürree, grip gibi hastalıklar çocukların zayıf düşen bünyelerini daha kolay etkisi altına almaya başlamıştı. Dolayısıyla, savaş yıllarında bilhassa yoksul ilkokul öğrencileri, çocuklara yönelik artan sosyal yardım faaliyetlerinin yönlendirildiği kesimlerden biri oldu.

499 "Çocuk Senesi", *Cumhuriyet*, 21.11.1943.
500 "Çocuk Yuvaları Çoğalıyor", *Tan*, 08.05.1944.
501 "Kimsesiz Çocuklar: Hükümet Bir Milyon Lira Tahsisine Karar Verdi", *Cumhuriyet*, 02.01.1944.
502 *Tan*, 01.01.1944.
503 "Serseri Çocuklar İçin Yeni Bir Yurt Açılıyor", *Tan*, 06.07.1944.

Savaşın ilk yıllarından itibaren, ilkokullarda okuyan çocuklara yardım etmeyi amaçlayan cemiyetler boy göstermeye başladı. 1940 yılı Ocak ayında İstanbul'un çeşitli semtlerindeki ilkokullarda okuyan yoksul çocuklara yardım etmeyi amaçlayan sosyal yardım cemiyetleri birleşti ve İstanbul İlkokullarında Okuyan Yoksul Çocuklara Yardım Cemiyeti kuruldu. Kurulmasına CHP'li bürokratların öncülük ettiği bu cemiyet çeşitli sosyal yardım faaliyetleri yanında kamuoyunu yoksul çocuklara yardım konusunda seferber etmeye çalışıyordu. Cemiyet muhtaç öğrencilere yiyecek, giyecek, eğitim malzemesi gibi çeşitli yardımlar yapıyor; bazı hasta öğrencilerin tedavisini üstleniyordu.[504] Örneğin, 1943 yılı içinde Cemiyet'in desteğiyle pansiyonda kalan öğrenci sayısı artırılmıştı. İhtiyaç sahibi ve çalışkan 35 öğrenciye her ay toplam 135 TL para yardımı yapılmıştı. İlkokula giden muhtaç çocukların giyim ihtiyaçlarının giderilmesi amacıyla 10.815 TL sarf edilerek erkek çocuklar için 650 palto ve pantolon, kız çocuklar için 350 manto diktirilmişti.[505]

Türkiye Kızılay Cemiyeti ise kurduğu aş ocaklarında yoksul öğrencilere sıcak yemek veriyordu. 1944 yılından 1945 sonlarına kadar Kızılay'ın yemek verdiği yoksul öğrenci sayısı yaklaşık 12.000'e ulaşmıştı.[506] Çocuk Esirgeme Kurumu da yoksul öğrencilere sıcak yemek vererek yoksul öğrencilerin beslenmesine katkıda bulunmaya çalışıyordu.[507]

Çocuk meselesine verilen öneme rağmen gerek gönüllü yardım kuruluşlarının gerekse devletin aldığı önlemler, savaş yıllarının yarattığı olumsuz koşulların çocuklar üzerindeki etkilerini hafifletmeye yetmedi. Sorunun boyutları karşısında, alınan önlemler etkisiz kaldı. Bu nedenle kamuoyunda çocuk sorununun giderilmesi konusunda devletin etkisiz kalması yaygın bir şikâ-

504 Bkz. *CHP İstanbul İlkokullarında Okuyan Yoksul Çocuklara Yardım Cemiyetleri Birliği 1940 Yılı Kongresi* (İstanbul: *Tan* Matbaası, 1940).

505 "Yoksul Çocuklara Yardım", *Vatan*, 28.11.1943.

506 "Kızılay 12 Bin Talebeye Yemek Veriyor", *Tan*, 18.11.1945. Kızılay, 1944 ve 45 yıllarında belirli kent merkezlerinde muhtaç durumdaki öğrencilere öğle yemeği veriyordu.

507 Bkz. "Yoksul Talebeye Yardım Cemiyetleri", *Cumhuriyet*, 14.02.1943, "Yoksul Talebeye Yardım", *Vatan*, 04.01.1944.

yet konusu oldu. Devlet, savaş yıllarında çoğalan kimsesiz sokak çocukları üzerinde ıslah, terbiye ve disipline etme yollarıyla modern anlamda bir sosyal kontrol sağlayamadığı için sık sık polisiye tedbirlere başvurdu. Bazen bu çocukları şehir dışına sürmeye, bazen de hamamlara ve eski medrese yıkıntılarına tıkarak, kamusal mekânlardan ve göz önünden uzaklaştırmaya kadar varan şekillerde sorunun üzerini örtmeye çalıştı.

Hükümet nüfus politikası doğrultusunda çok çocuklu memurlara ve annelere bakmakla yükümlü oldukları çocuklar için parasal yardımda bulunuyordu. Bu, hem çok nüfuslu ailelerin ekonomik yükünü hafifletmek içindi, hem de çocuk yapmayı teşvik anlamına geliyordu. Fakat çok çocuklu memurlara ve annelere verilen yardım, yoksul ailelerin ihtiyacını karşılamak için pek yeterli değildi.[508] Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti altı ve daha fazla çocuğu olan kadınlara 50 TL ikramiye veriyordu. Bu ikramiye, 1943 yılında kâğıt üzerinde tam üç kat artırılarak 150 TL'ye çıkarılmıştı. Fakat alınan bu karara rağmen, yardımların dağıtılması aşamasında büyük sorunlarla karşılaşılıyordu. Yardım almak için üç dört yıl önce başvuran ve sıraya giren altı ve daha fazla çocuğu olan kadınlar bile 150 TL bir yana, henüz 50 TL'lik yardımdan bile yararlanamamıştı.[509]

Millet Meclisi'ndeki bütçe görüşmelerinde, hükümetin, çok çocuklu kadınların yardımlardan yararlanmak için 1934'te yaptıkları müracaatları dahi cevaplandıramadığı itiraf ediliyordu. Bütün müracaatların dikkate alınması ve yardımların eksiksiz bir biçimde gerçekleştirilmesi için yaklaşık 2 milyon TL'lik bir fona ihtiyaç duyulduğu, fakat dönemin sıkıntılı mali şartlarında bu parayı tahsis etmeye olanak olmadığı belirtiliyordu.[510] Sonuçta savaş yıllarında daha sancılı bir hal alan çocuk sorununun hafifletilmesi ve pronatalist nüfus politikası doğrultusunda doğumu teşvik etmek için çok çocuklu ailelere yapılması kararlaştırılan mali yardımlar etkili bir biçimde gerçekleştirilemiyordu.

508 *AT*, no. 90 (Mayıs 1941), s. 46.
509 Burhan Cavid, "Sokak Çocukları Devletin Malı Olmalıdır", *Son Posta*, 17.04.1943.
510 *TBMM ZC*, 27.05.1941, s. 198.

Kimsesiz çocukların barınmaları ve ıslahı için en önemli kurumlardan biri olan Darülaceze'nin[511] çocuk yuvası da oldukça yetersizdi. Darülaceze'deki çocuk yuvasının yatak mevcudu 100 olduğu halde bu yuvada yatan çocukların adedinin 138'i bazen de 160'ı bulduğu görülüyordu. Savaş yıllarında ihtiyaca cevap veremez duruma düşmesi nedeniyle kurum, yurtta kalan çocuklardan ana ve babası bulunanların ailelerine teslim edilmesini kararlaştırdı.[512] Darülaceze bünyesindeki bu yuva tüm Türkiye için düşünülmesine karşın, İstanbul'un ihtiyacını bile karşılayamıyordu. Yuvadaki her bir beşiğe ikişer üçer çocuk yatırılmaktaydı. Yuvadaki şartlar öyle elverişsizdi ki, Said Kesler, bu yuvada yetişen çocukların bir an önce buralardan kurtarılması gerektiğini, Darülaceze'nin üzerine düşen ıslah ve bakım işlerini yerine getiremediğini belirtiyordu.[513]

Gerçekten, kimsesiz ve "serseri" sokak çocuklarının barınması ve ıslah edilmesi sürecinde Darülaceze'nin yapabildikleri çok sınırlıydı. Darülaceze'nin polis tarafından toplanan kimsesiz ve "serseri" çocukları barındırmak için ne yeterli yatakhaneleri ne de onları beslemek için yeterli mali gücü vardı.[514] Darülaceze bu çocukları eski yaşam çevrelerinden koparamıyor, bünyesindeki çocukları ıslah edemiyordu.

Savaş yıllarında çocuk sorununun gündeme oturması üzerine İstanbul'da açılan Çocukları Kurtarma Yurdu ise kendisinden beklenenleri yerine getirmek bir tarafa, çocukların sağlığı için zararlı bir kuruluş görüntüsü vermekteydi. Yurdun mali kaynakları hesapsızca kullanılıyordu. Yurtta incelemeler yapan Said Kesler, burada sadece 52 çocuğun barındığını, bu 52 çocuk için 25 kişi istihdam edildiğini şaşkınlıkla ifade ediyordu. Çalışan sayısının nispeten çok olmasına rağmen, yurtta kalan çocuklar çok kötü koşullarda yaşıyorlardı. Çocukların ayaklarında pabuçları bile yok-

511 Darülaceze'nin savaş yıllarındaki faaliyetleri için bkz. Nuran Yıldırım, *100. Yılında Darülaceze Müessesi Tarihi* (İstanbul: Darülaceze Vakfı Yayınları, 1996).

512 "Çocuk Yuvası", *Tan*, 08.04.1941.

513 Said Kesler, "Kreşte Yetişenleri Darülaceze'den Hemen Kurtarmalıyız", *Tan*, 17.03.1943.

514 "Serseri Çocuklarla Mücadele", *Tan*, 21.11.1941.

tu. Yattıkları yerler gayrisıhhiydi, harabe gibiydi. Üstelik rutubetli ve buz gibi de soğuktu.[515]

Ayrıca, savaş döneminde kadınların giderek daha fazla çalışma yaşamına girmesine karşın, yeterli sayıda kreş yoktu. Az sayıdaki mevcut kreşler ise sınırlı kapasitelerinden dolayı ancak çok kötü durumdaki metruk çocukları kabul ediyordu.[516] Sadece İstanbul'da değil, Anadolu'da da benzer sıkıntılar yaşanıyordu. Örneğin, önemli bir sanayi merkezi olan Eskişehir'de yayınlanan *Kocatepe* gazetesi, çalışan kadınların çocukları için kreşe ihtiyaç duyulduğunu ve devletin çalışan kadınların çocuklarını koruması gerektiğini yazıyordu.[517]

Çocuklara yönelik sosyal hizmetler konusunda en başta gelen kurumlardan biri olan ÇEK'in durumu da çok farklı değildi. Savaş yıllarında kimsesiz, başıboş, yoksul ve bakımsız çocukların çoğalması ve çalışan düşük gelirli kadınların kreş talebi karşısında kurum yetersiz kalıyordu. ÇEK'in kurucularından olan ve çocuklara yönelik sosyal hizmetler konusunda çaba gösteren Dr. Fuat Umay sık sık ÇEK'in olanaksızlıklarından yakınıyordu. Umay, ÇEK'e bağlı olan Ankara Keçiören'deki çocuk yuvasının Türkiye'de bütün süt çağındaki çocukları kabul eden biricik müessese olduğunu ve bütün müracaatlara müspet cevap verecek vaziyette olmadığını belirtiyordu. Umay, yuvanın yatak sayısının 300 olduğunu, bu sayı 1.000'e çıkarılsa bile kısa zamanda dolacağını ve ihtiyacı karşılamayacağını itiraf ediyordu.[518]

Savaş yıllarında sorunun boyutlarının genişlemesi karşısında ÇEK mali kaynak ve eleman noksanlığı nedeniyle faaliyetlerini sınırlandırmak zorunda kaldı. Yapılan başvurular sıraya koyularak uzun süre bekletilmeye başlandı. Bu nedenle sunduğu hizmetler ve yardımlar mevcut ihtiyaçları esaslı bir şekilde karşılamaktan ziyade palyatif bir nitelik arz etmekteydi.[519]

---

515 Said Kesler, "Çocukları Kurtarma Yurdu Nasıl Islah Edilir?", *Tan*, 24.05.1943.
516 "İstanbul'un Başta Gelen İhtiyaçlarından Biri de Kreştir", *Tan*, 04.03.1943.
517 F.Ş. Yersel, "Çalışan Çocuklar", *Kocatepe*, 27.03.1943.
518 "Fuat Umay diyor ki, Her Vilayette En Az 200-300 Yataklı Birer Çocuk Yuvası Açmak Zarureti Vardır", *Tan*, 19.07.1943.
519 M. Celâl Duru, "Halkevleri ve Sosyal Yardım" *Ülkü*, Şubat 1940, s. 554.

ÇEK'in yetersizliği Millet Meclisi'nde çocuk sorunu üzerine yapılan tartışmalarda eleştiri konusu oluyordu. Kurumun yükünü en çok artıran etmenin erkeklerin silahaltına alınmasının aileler üzerinde yaptığı olumsuz etkiler olduğu belirtiliyordu. Bundan ötürü kadınlar, çalışmak zorunda kalıyor ve çocuklarıyla ilgilenemiyorlardı. Dolayısıyla çalışan annelerin çocuklarıyla ilgilenmek için daha çok yuvaya ihtiyaç vardı.

Buna karşın kurumun ihtiyaç duyduğu tahsisatın yapılamaması, ÇEK'in ihtiyaca cevap verecek şekilde çalışmasını, kapasite ve imkânlarını geliştirmesini engelliyordu. Erzurum milletvekili Nakiye Elgün kurumun bütçesi ile zamanın ihtiyaçları arasındaki muvazenesizliğe, yani uyumsuzluğa dikkat çekerek şöyle diyordu:

> Çocuk Esirgeme Kurumu'nun bütçesi 700 bin liradır. Bu, bugünkü ihtiyacımıza cevap verebilecek bir halde değildir. Bütün varımızı, yoğumuzu topladık, bu senenin bütçesine koyduk. Cemiyet bununla memleket ihtiyacını karşılayacak vaziyette değildir. Vatandaşlarımızın birçoğu vatani vazifelerini ifa etmek için silahaltındadır. Onların ailelerinden de bazıları çalışmak mecburiyetini hissettikleri zaman, ilk müracaat ettikleri yer Çocuk Esirgeme Kurumu'dur.[520]

Remzi Oğuz Arık da 1943 yılında kaleme aldığı *Köy Kadını* adlı kitabında ÇEK'in henüz kendisinden beklenenleri yerine getirecek bir noktaya ulaşamadığını, bir an önce daha etkin bir hâle gelmesi gerektiğini vurguluyordu:

> Zannediyoruz ki Çocuk Esirgeme Kurumu'nu, bu cemiyette tutacağı asıl yere davet etmek lazımdır. Onun neşriyatını dikkatle gözden geçiren bir memleket çocuğu bir aile babası sıfatiyle diyelim ki kurum, bu sahadaki vazifesini yerine getirecek olgunluğa kavuşamamıştır.[521]

Çocuklara yönelik gönüllü cemiyetlerin yardım faaliyetleri de genel olarak yetersiz kalmaktaydı. Fahri Arel, fertlerin çocuklara yönelik hayır faaliyetlerinde daha faal olmaları gerektiğini söyle-

520 *TBMM ZC*, 25.05.1942, s. 281.
521 Remzi Oğuz Arık, *Köy Kadını* (Ankara: Ulusal Matbaası, 1943), s. 82.

yerek, bir bakıma gönüllü kuruluşların çocuk konusundaki hayır faaliyetlerinin yetersizliğine parmak basıyordu.[522] Refi Cevad Ulunay ise, "İçtimai Sigorta" başlıklı yazısında, çocuk meselesinin çözülmesinde hayır cemiyetlerinin etkili olmadığını, bu nedenle devletin daha yoğun bir şekilde konuya eğilmesi gerektiğini belirtiyordu:

> Hayırsever cemiyetlerinin bütün uğraşmasına mukabil müspet olarak elde ettikleri netice çocuk sefaleti karşısında devede kulak kabilindendir. Çocuğu korumak meselesi bir lütuf kabilinden çıkarılmalı, bir mecburiyet haline getirilmelidir.[523]

Sosyal hizmetlerin ve yardımların ihtiyaca cevap verememesi karşısında, çok çocuklu yoksul aileler, özellikle de kadınlar, gazetelere mektup yazarak çocuklarına bakamadıklarını belirtiyorlardı; kendilerine devletin ya da konuyla ilgili kurumların mali destekte bulunmasını istiyorlardı. Örneğin, ismini vermeyen bir kadın *Son Posta*'ya yolladığı ve gazetenin "Okuyucu Mektupları" köşesinde yayınlanan mektubunda, kocasının ölümü üzerine üç çocuğuyla sefil bir halde kaldığını, geliri olmadığını ve ancak hizmetçilikle geçinebileceğini, fakat çalışırken çocuklarına bakamayacağını belirtiyordu. Sonunda, en üst düzey yetkililere kadar çıktığını, ancak bir sonuç alamadığını söyleyerek, yetkililerden yardım istiyordu. Kadına, kendi sesinden kulak verelim:

> Ben Manisa'nın ücra bir köşesinde rençberlikle efrad-ı ailesinin maişetini temin eden bir zavallının karısıyım. Kocam hastalanıp vefat ettikten sonra 1, 4 ve 7 yaşlarındaki üç çocuğumla babasız, hamisiz ve bir lokma ekmeğe muhtaç bir vaziyette sokaklarda kaldık. Oralarda günlerce süründük, aç kaldık ve inledik. Nihayet bir gün bir hayır sahibi bize vapur parası vererek İstanbul'a gönderdi. Orada çocuk esirgeme yurtları var. Çocuklarını oraya yerleştirir, kendin de bir işe girer bu bedbaht yavruların açlık ve sefalet yüzünden muhakkak olan felaketlerini önlersin

522 Refi Cevad Ulunay, "İçtimai Sigorta", *Tan*, 04.02.1944.
523 Prof. Dr. Fahri Arel, "İstanbul'un Kimsesiz ve Serseri Çocukları", *Vatan*, 12.03.1943.

dedi, ben de hemen İstanbul'a geldim. Valiye girmek istedim. Sokmadılar. Bu gibi işlere belediye erkânından bir başka zatın baktığını söylediler. Oraya gittim. Perişan bir halde olan yavrularımla karşısına çıktım. Ve derdimi aynen anlattım, aldığım cevap aynen şudur: "Hanım ne yapalım? Buraya gelirken bana mı danıştınız." Şimdi hepinizden, cemiyetten ve bu zattan soruyorum: Buraya gelmek için kendilerine danışmamak kabahat miydi? Kocamın emri hak ile ölümünden ve nihayet yavrularımın bugünkü yürekler parçalayıcı perişan hallerinden mesul ben miyim? Müracaat ettiğim bu şehir büyüğünün zihniyetine göre evet bu işlerde suçlu ve kabahatli benim. Fakat şunu da bilmelidirler ki bir ana her şeye tahammül eder, yalnız yavrularının açlık ve sefalet yüzünden gözünün önüne bir bir ölümüne tahammül edemez. Sokaklarda aç ve sefil kaldım. Acaba çocuklarımın Darülaceze'ye yerleştirilmesi kabil değil midir? Bu suretle ben serbest kalır hizmetçilik ederek hayatımı kazanırım. Alakadarların nazarı dikkatini celbederek, beni bu tahammülfersa hayattan kurtarmanızı dilerim.[524]

Son Posta'nın "Okuyucu Mektupları" köşesinde yayınlanan diğer bir mektupta ise, başka bir fakir kadın, çocuklarıyla sefil bir halde hatta açlık içinde kaldığını, çocuğunu sefaletten kurtarmak için evlatlık vermeye bile razı olduğunu yazıyordu:

Üç yaşındaki yavrumla hayatta yapayalnız kaldım. Hiçbir yerden gelirimiz yoktur. Günlerdir yarı aç yarı tok yaşıyorum. Zavallı yavrumu benimle beraber sefalet çekip perişan olmaması için evlatlık vermek istiyorum. İsteyenler olursa, ara sıra bana göstermeleri şartiyle verebilirim. Arzu edenlerin yanına çocuğumla beraber hizmetçi olarak girmeye de razıyım. Gerek çocuğumu istiyenlere, gerekse bana iş vermek lütfunda bulunacaklara hayatımın sonuna kadar minnettar kalacağım. Çünkü yavrumu ve beni büyük bir sefaletten kurtarmış olacaklardır.[525]

Yukarıdaki mektuplardan anlaşılacağı üzere, yoksul ve kimsesi olmayan kadınlar, çocuklarına bakamadıkları için çocukları adına

524 "Üç Çocuklu Bedbaht Bir Ananın Dileği", *Son Posta*, 06.03.1943.
525 "Zavallı Bir Ananın Hamiyetli Vatandaşlardan Dileği", *Son Posta*, 25.04.1943.

yardım arıyordu; bu amaçla, devlet idarecilerinin kapılarını çalıyor, yöneticilere dilekçeler gönderiyor ve gazetelere mektup yazıyordu. Ne var ki, bu kadınlar ne devletten ne de hayır kurumlarından çocukları için etkili bir destek sağlayabiliyordu. Çocuklarıyla birlikte sefalet içinde yaşayan kadınların bu durumu, kimsesiz sokak çocuklarının, evlatlık verilen, terk edilen veya öldürülen çocukların ve yasağa rağmen yapılan kürtajların artış nedenini açıklıyor.

Devlet, yeterli altyapısal olanakları olmamasından dolayı sokaklarda dilencilik yapan veya suça bulaşan başıboş çocukların artmasına mani olamıyordu. Yine aynı nedenden ötürü çoğalan "serseri," dilenci, evsiz ve kimsesiz çocukları modern ıslahevlerinde ve yurtlarda rehabilitasyon yoluyla topluma kazandırıcı şekillerde "ıslah" edemiyordu. Devletin başvurduğu temel yol bu çocukları şehir dışına sürmek ve kamusal mekânların uzağında toplamak gibi polisiye tedbirlerdi. Bu durum büyük ölçüde devletin sosyal kontrol kapasitesiyle ve mali olanakları ile ilgiliydi.[526]

Örneğin, İzmir'de "serseri" çocuklar zabıta tarafından yakalanarak şehir dışına çıkarılıyordu.[527] Aynı şekilde, 1944 Ocak ayında İstanbul Emniyet 6. Şube Müdürlüğü'nün dilenci ve "serseri" çocuklara karşı giriştiği mücadelede birçoğu yakalanıyordu. Sokaklardan caddelerden toplanan çocuklar Süleymaniye Medresesi'ndeki toplama kampına sevk edilerek gruplara ayrılıyordu. İstanbullu olmayanlar doğrudan doğruya memleketlerine geri gönderiliyordu.[528] Bazıları da belediye tarafından kiralanan hamamlarda, elverişsiz ve sağlıksız koşullarda barınmaya zorlanarak kontrol altında tutulmaya çalışılıyordu.[529]

Fakat devlet "serserilik" ve dilencilik yapan kimsesiz sokak çocuklarına karşı giriştiği bu mücadelede de birçok engelle ve di-

526 Özbek, dilenci ve serserilikle mücadelede modern devletletin rehabilite etme, çalıştırma ve disipline etme gibi mali olanaklar gerektiren uygulamalarına karşın, bu olanaklardan yoksun olan devletletin daha çok sürgün ve zora dayalı yöntemler kullandığını belirtir. Nadir Özbek, "II. Meşrutiyet İstanbul'unda Dilenciler ve Serseriler", *Toplumsal Tarih*, no. 64 (Nisan 1999), s. 35.

527 "İzmir'deki Serseri Çocuklar Şehirden Çıkarılıyor", *Tan*, 23.01.1944.

528 "Dilenci ve Serseri Çocuklarla Şiddetli Mücadele Ediliyor", *Tan*, 30.01.1944.

529 Said Kesler, "Sokaklardaki Çocuklarla Savaşma Usulleri", *Tan*, 02.04.1943.

renişle karşılaştı. Birincisi, polis tarafından toplanabilenler sadece buzdağının görünen kısmıydı. Said Kesler'e göre, yakalananların sayısı yakalanamayanların yanında çok az kalıyordu. Yakalanan çocuklardan 400 kadarı iki virane hamamda barındırılarak gözaltında tutulmakla birlikte, binlercesi her gün şehrin muhtelif izbelerine yayılmakta, gece gündüz hırsızlık ve yankesicilik yaparak zabıtayı sürekli uğraştırmaktaydı.[530]

İkincisi, çocuklar kendilerini toplamak isteyen polislere ve zabıta kuvvetlerine karşı çeşitli şekillerde direniyordu. Sokaklarda polis ve zabıtayla çocuklar arasında kaçıp kovalamacalar yaşanıyordu. Bazıları yakalanıp memleketlerine gönderilse bile kaçıp kurtuluyor, fırsatını bulur bulmaz İstanbul'a dönüyordu. Bunda çocukların sistemsiz bir şekilde şehir dışına sürülmelerinin, gönderildikleri yerde başıboş bırakılmalarının rolü büyüktü. Çocukların gönderildikleri yerlerdeki belediyeler, hırsızlıkları ya da diğer hal ve tavırları yüzünden kendi bölgelerine gönderilen çocuklara iş veya barınma olanağı sağlamıyor, onları hemen serbest bırakıyorlardı.[531] Sonuçta "serserilik" veya dilencilik yapan sokak çocuklarıyla başa çıkamayan devlet yetkilileri çözümü, çocukları her seferinde polis vasıtasıyla, sokak aralarında cereyan eden kovalamacalarla toplamakta bulmuştu. Sokak çocuklarının kontrol ve ıslahında Darülaceze de kapasitesi itibarıyla etkili olamıyordu. Dilencilik, "serserilik" yaparak sokaklarda yaşayan çocuklardan Darülaceze'ye sevk edilenlerin birçoğu fırsatını bulduğunda kaçıyordu. Örneğin, 1942 ile 1943 yıllarında sadece 10 ay içinde sokaklardan toplanan 1.290 çocuktan bir bölümü memleketlerine gönderilmiş, bir bölümü de Darülaceze'ye veya aile yanına verilmişti. Fakat hepsi de muhtelif yollarla İstanbul'daki eski hayat tarzlarına geri dönmüştü.[532]

Said Kesler özellikle sokaklardan toplanan "serseri" ve dilenci çocukların anne ve babalarına teslim edilmelerinin ya da memleketlerine gönderilmelerinin yanlış bir önlem olduğunu öne sürüyordu. Sorunun köklü bir şekilde çözümü, bu çocukların devlet

530 *a.e.*
531 *a.e.*
532 *a.e.*

Serseri çocuklar

Kurtarma yurdu yeniden kurulacak

Sirkecide serseri bir halde dolaşan çocuklardan bir grup

Kimsesiz çocukları koruma yönündeki girişimler bu dönemde artsa da, bunlar genelde geçici tedbirlerdi. Sayıları artan bu çocuklar karşısında yeni tedbirler alınacağı veya alınması gerektiği yolundaki haberler basında geniş yer kaplıyordu. *Akşam*, 11.06.1943.

gözetiminde ıslah edilmesinden geçiyordu. Kesler bu konuda şu bilgileri veriyordu:

> Memleketine teslim edilen, ailesine teslim olunan, ana ve babasına kefalet mukabilinde iade edilen dilenci bir müddet sonra yine İstanbul sokaklarında görülmekte, iş veya iş bulma yerlerine gönderilen serseri de yine büyük caddelerin kaldırımları üzerinde geleni geçeni rahatsız etmektedir. Kurulan teşkilat iyi olabilir. İyi işlemediği de söylenemez. Fakat tutulan yol yanlış olduğu için alınan netice sıfırdır ve emek boşa gitmektedir. Bizce toplanan dilenci ve serseriler daha esaslı bir şekilde tasfiyeye tâbî tutulmalıdır. Bunların evlerine, ailelerine, köylerine iadesi usulünden vazgeçilmelidir. Bugünkü usül tatbik edildiği takdirde dilencilerin ve serserilerin devri daimi durmadan devam edecektir.[533]

533 Said Kesler, "Dilenci ve Serserilerle Nasıl Mücadele Ediliyor? II", *Tan*, 16.10.1943.

Niyazi Berkes de *Tan*'da neşrettiği "Başı Boş Çocuklar" başlıklı uzun makalesinde aynı konuya değiniyordu. Berkes'e göre, sokaklardaki kimsesiz çocuklar sorunu, bu çocukların sokaklarda ve caddelerde polis tarafından kovalanmasıyla halledilemezdi. Sorun daha derinlerde, sosyal ve ekonomik koşullarda yatıyordu. Dolayısıyla çözüm sosyal ve ekonomik koşulların iyileştirilmesinden geçiyordu. Sefil sokak çocuklarıyla değil, onları ortaya çıkaran ekonomik nedenlerle mücadele edilmeliydi:

> Mesele bu çocukların sokaklarda kovalanması, yakalanması ve çalışmaktan men edilmesi ile de bitmez. Çünkü bu çocuklar birtakım hayat ihtiyaçlarının ve zaruretlerinin sevkile sokağa sürülmüşlerdir. Şu halde hadiseyi kaçınılmaz hâle getiren şartlar ortadan kaldırılmadıkça ya da biraz olsun hafifletilmedikçe zecri tedbirlerin hiçbir değeri yoktur. Demek ki mesele aynı zamanda halk kitlelerinin ekonomik durumunu düzeltmek ve sosyal seviyelerini yükseltmek meselesidir de.[534]

Tek Parti devletinin altyapısal kapasitesi ve mali gücü, sorunun bu kadar derinlerine inilmesine elvermiyordu. Pronatalist nüfus politikasının belkemiği olan çocuk meselesiyle normal yollardan başa çıkılamayınca polisiye tedbirlere başvuruluyordu. Ya da bekârlık vergisi gibi sözde çözümler gündeme getiriliyordu.[535] Diğer bir ifadeyle, çocukları rehabilite ederek telef olmaktan kurtarmak mümkün olmayınca, çocukların nicelik olarak artması teşvik ediliyordu. Hayattakiler korunamayınca, doğumlar artırılmaya çalışılıyordu.

Dolayısıyla, birçok yazar ve bürokrat, devletin çocuk politikasının takip edilen nüfus politikasıyla uyuşmadığını belirtiyordu. Cavit Oral nüfus politikasının başarılı bir biçimde yürütülmesi için yapılması gerekenleri sıralıyordu. Bunların başında, çocuk vefiyatının önüne geçmek vardı. Fakat hükümetin çocuk sorunuyla ilgili aldığı tedbirler, nüfus politikasının başarılı olması için henüz istenilen düzeye ulaşmış değildi:

---

534 Niyazi Berkes, "Başı Boş Çocuklar", *Tan*, 11.08.1944.

535 "Nüfus Meselesi ve Bekarlık Vergisi", *Yurt ve Dünya*, no. 39, s. 80-81.

> Nüfusumuzu çok artırmaya, doğum adetlerini yükseltmeye çok çalışmak mecburiyetinde bulunuyoruz. Çocuk vefiyatının önüne geçmek için çocuk doğumevlerini memleketin her köşesine yayacak ve dağıtacak tedbirler almak ve hatta Almanya'da ve İtalya'da tatbik edilen evleneceklere prim usulünü de kabul etmek bu meselenin inkişafı bakımından esas şartlardır. Şüphe yok ki hükümetimizin almış olduğu bazı tedbirler mevcuttur. Fakat bu tedbirler istediğimiz süratli bir nüfus tezayüdüne kifayet edecek derecede bol ve geniş değillerdir.[536]

Tan gazetesinde ise, çocuk konusunda alınan sosyal önlemler diğer ülkelerle karşılaştırılarak Türkiye'nin oldukça yetersiz olduğu belirtiliyordu. Buna göre,

> Birçok ileri memleketlerde çocukları korumayı hedef tutan dernekler, kurumlar, ihtisas mahkemeleri ve çocuk davasını toplu halde mütalaa eden yasalar varken, bizim çocuklarımızı her bakımdan başıboş bırakmamız bağışlanmayacak bir hatadır. Çocuk bakımı bizde hâlâ nineler-den kalma usule göredir. Anne yeter gıda alamayacak kadar yoksuldur. Çocuğunu eve bırakıp iş yapmak, hatta işe gitmek mecburiyetindedir. Süt çocuklarının gıdasını verebilmek için süt davasını halletmek lazımdır. İşe giden anneye annelik ücreti, annelik izni verilmelidir.[537]

Nadir Nadi ise devletin çocuğa büyük önem vermesine ve çocuğu "milli hâkimiyet"in sembolü olarak görmesine rağmen, çocukları korumaya yönelik gerekli tedbirleri almadığını belirtiyordu. Nadi'nin aşağıdaki sözleri, devletin çocuk politikasındaki amaçları ile bu konudaki uygulamaları arasındaki farklılığa işaret ediyordu:

> Milli hâkimiyetimizin kudretinden yeryüzünde kimse şüphe etmediği halde, yazık ki doğan çocukları gereği gibi koruyamadığımız ve çok çocuklu fakir ailelere devletçe lüzumu kadar yardım edemediğimizden istediğimiz hızla artamıyoruz. Milli hâkimiyetimizin sembolü olan 23 Nisan gününü çocuk bayramı yapmakla bu davaya ne kadar ehemmiyet

536 Cavit Oral, "Nüfus Politikamız", 24.08.1940 tarihli *Bugün*'den aktaran *AT*, no. 81 (Ağustos 1940), s. 276.

537 "Çocuk Davasının Ana Meseleleri", *Tan*, 23.07.1945.

verdiğimizi kendi kendimize ispat etmiş bulunuyoruz. Fakat bir davanın ehemmiyetini anlamak başka, o davayı başarmak başkadır.[538]

Nadir Nadi başka bir yazısında, çocuk meselesiyle daha çok gönüllü hayır kuruluşlarının ilgilendiğini, fakat koşulların çok değiştiğini, devletin bir an evvel sosyal politika alanına girmesi gerektiğini öne sürüyordu:

> Memleketimizde iyilik yapıcı müesseseler, halkımızın yardım severliğine dayanarak çalışıyorlar. Bunlar kendi yeterli kadroları içinde ortaya başarılı işler çıkarmaktadırlar. Türk halkındaki topluluk duygusu şimdi eskisinden daha canlı olduğu halde, sosyal davalara şekil ve ruh veren şartlar çok değiştiği için, devlet baş ödevci olarak yardım müesseselerinin önüne iyi bir çalışma programı ile geçmediği müddetçe bu davaları gereği gibi çözmeğe imkân olmayacaktır.[539]

1945'te çocuk suçları üzerine bir inceleme yapmış bir hukukçu olan Nurullah Kunter ise, giderek artan çocuk suçluların ve potansiyel suçlu addedilebilecek kimsesiz çocukların kontrolünü sağlayacak ıslah kurumlarının Türkiye'de bulunmadığına dikkat çekiyordu.[540] Suçlu çocuklar, büyüklerle aynı hapishanelere konuluyorlardı. Onlarla aynı koşulları tecrübe ediyorlardı. Yetişkin hükümlülerle çocuk hükümlülerin aynı koğuşa konması, çocukları olumsuz etkiliyordu. Çocuk suçlular büyüklerin cinsel tacizlerine, tecavüzüne ve sömürüsüne maruz kalıyorlardı. Cezaevleri konusunda bir araştırma yapmış ceza hukuku uzmanı bir hâkim olan Mehmet Ali Sebük'e göre de, Türkiye'de suçlu çocuklar ıslah edilemiyordu; hatta hapishanelerde mevcut terbiyeleri de kayboluyordu. Türkiye'de cezaevleri çocuk mahkûmlar için ıslah değil, daha fazla dejenerasyon demekti:

538 *Cumhuriyet*, 25.04.1943.
539 Nadir Nadi, "Başıboş Çocuk", *Cumhuriyet*, 22.02.1945.
540 Nurullah Kunter, "Çocuk Suçluluğu ile Nasıl Savaşmalıyız", *Siyasi İlimler Mecmuası*, no. 171 (1945), s. 164.

> Bu devirde mücrim çocukların yeri cezaevi değildir. Onların yeri ıslah evleridir. Fakat dediğimiz gibi, nazariyat başka, tatbikat başkadır. Avrupa milletlerinden hiç birisi kendi mücrim çocuklarının cezaevine girmesine müsaade etmez. Biz hem cezaevine sokuyoruz hem de en ağır cürümleri işlemiş olanlarla birlikte yatıp kaldırıyoruz. Yani onları terbiye ve ıslah edecek yerde, mevcut terbiyelerini de yok ediyoruz.[541]

Sonuçta, çocukların ve çocuk sahibi fakir ve çaresiz kadınların çektikleri sıkıntılar yanında, savaş döneminde, devletin nüfus politikasındaki hedeflerin aksine gelişmeler oldu. Boşanmalar arttı, evlenmeler azalmaya yüz tuttu. Doğum oranları düşerken, bebek ölümleri arttı. Hükümetin çok çocuklu ve yoksul ailelere destek olamaması, çocuk yapmak konusunda caydırıcı bir etki yaratıyordu. Sonunda hükümetin korktuğu başına geldi: Savaş yıllarında nüfus artış hızı önemli oranda düştü. 1927 ile 1955 yılları arasındaki beşer yıllık dilimlerdeki en düşük nüfus artış hızı 1940-1945 yılları arasında yüzde 1,1 olarak gerçekleşti. Bu oran, 1927-1935 arasındaki yüzde 3,4'lük, 1935-1940 arasındaki yüzde 2'lik nüfus artış hızlarıyla karşılaştırıldığında, birincisinden yaklaşık üç kat, ikincisinden ise yaklaşık iki kat düşüktü.

Özetle, İkinci Dünya Savaşı'nın getirdiği ekonomik ortam fakir kadını, aileyi ve onun en zayıf halkası olan çocuğu vurdu. Fakir ailelerin çocukları, savaşın Türkiye'deki kurbanlarından biri oldu. Devlet kurumları ve hayır dernekleri ise soruna kalıcı ve etkili bir çözüm getiremediler. Bu, hem hükümetin sosyal harcamaları kısarak kaynakların büyük bölümünü milli savunmaya ayırmasıyla, hem de devlet teşkilatının sosyal kontrol kapasitesiyle ilgili bir sorundu. Hükümet aile kurumuna, çocuğa ve nüfus artışına büyük bir önem vermesine karşın, ne aileyi koruyabildi, ne çok çocuklu annelere yeterli destek sağlayabildi, ne de çalışan veya kimsesiz çocukları koruyabildi.

---

541 Mehmet Ali Sebük, *Cezaevinde İşlenen Cürümler ve Firar Hadiseleri* (İstanbul: Ahmet Sait Matbaası), s. 40-41. Aktaran: Şaban Öztürk, *Türk Solu'nun Hapishane Tarihi* (İstanbul: Yar Yayınları, 2004), s. 266.

Sonuç Yerine

Savaş yılları Tek Parti Türkiyesi'nin toplumsal dengelerinin tam anlamıyla altüst olduğu bir dönem oldu. Eski toplumsal sorunlar daha da kötüleşirken, yeni yeni sorunlar baş gösterdi. Çığ gibi büyüyen toplumsal buhran hükümeti çeşitli sosyal politika tedbirleri almaya zorladı. Temel amaç toplumsal sorunları hafifleterek ve toplumsal dengeleri koruyarak halk arasında hükümete karşı yaygın bir hoşnutsuzluk havasının oluşmasını önlemek, iktidarın meşruiyetini korumak, potansiyel bir muhalefetin destek bulabileceği toplumsal zeminin oluşmasının önünü almaktı. Bunun yanında, nüfusun nicel ve nitel olarak kapasitesini artırarak devleti güçlendirmek, işgücünün verimini azami hadde çıkararak savaş ekonomisinin ihtiyaçlarını karşılamak başta gelen amaçlar arasındaydı.

Hükümet aynı zamanda sosyal politikaların bütçe üzerindeki yükünü hafifletmek ve maliyetlerini toplumsallaştırmak için gönüllü hayır kuruluşlarını teşvik etti. Onlara maddi ve organizasyonel destek verdi. Sosyal politikaların uygulanmasında devletin yeterli bir donanıma ve kapasiteye sahip olmaması gönüllü hayır faaliyetlerinin sosyal politika alanında ön plana çıkarılmasını gerektiriyordu. Birçoğu CHP'li bürokratlar ve iş çevreleri tarafından kurulmuş olan hayır kuruluşları ekonomik sıkıntıların toplumsal alanda yarattığı sorunları hafifletmek için çeşitli sosyal yardım etkinliklerinde bulundu.

Ne var ki, gerek devletin, gerekse hayır cemiyetlerinin faaliyetleri donanım, organizasyon, insan gücü ve mali bakımlardan çeşitli kapasite sorunlarıyla ve birtakım yapısal engellerle karşılaştı. Sosyal politika uygulamalarının önündeki en önemli engel, yeterli sayıda ve kalitede personel, araç, gereç ve altyapının mevcut olmamasıydı. İkinci engel ise hükümetin savunma harcamalarının artması, buna karşın etkili bir şekilde vergi toplayamaması, dolayısıyla da sosyal harcamalara yeterli kaynak ayıramamasıydı. Gönüllü kuruluşların faaliyetlerinin etkileri ise lokal ve palyatif bir nitelik gösterdi. Toplumun bütün ihtiyaç sahibi kesimlerine ulaşmaktan uzak kaldı. Sonuçta, savaşın toplumsal alanda yarattığı sarsıntıyı

hafifletecek, toplumsal ihtiyaçları ve talepleri karşılayacak sosyal yardım ve sosyal politika önlemleri uygulanamadı. Alınan kararlar büyük ölçüde kâğıt üzerinde kaldı.

Hükümetin dar gelirli memurlara ve fakir halka yönelik sosyal yardımları, bu kesimlerin içinde bulunduğu durumu hafifletmeye yetmedi. Özellikle 1943 yılında gündeme gelen nispeten geniş ölçekli sosyal yardım kampanyası ihtiyaç sahibi büyük bir kesimi kapsamıyordu.

Dışarıda bırakılan yoksul kesimler kendilerinin de yardıma muhtaç olduklarını ve hükümetin kendilerine yardım etmemesinden duydukları memnuniyetsizliği gazetelere yazdıkları mektuplarla ve partiye yazdıkları dilekçelerle ifade ettiler. Öte yandan, sosyal yardım programının kapsamına özellikle küçük devlet memurları alınmıştı. Bu durum savaş yıllarında memurların kollandığına ya da refah içinde olduklarına ilişkin bir yanılsama yarattı.

Fakat memurların bu şekildeki temsili pek de gerçeği yansıtmıyordu. Çünkü sosyal yardımlardan yararlananlar, yani dar gelirli memur kesim de devlet yardımlarından pek memnun değildi. Sosyal yardımların uygulanması aşamasında çeşitli sorunlarla karşılaşılıyor, gerek dağıtılan mallar, gerekse dağıtım şekli yardım alanları memnun edecek yerde onların şikâyetlerine bir yenisini daha ekliyordu. Kısaca, yardımların kapsamına alınmayanlar kadar, yardımların yönlendirildiği hedef kitle olan küçük memurların da içinde bulundukları durumdan memnun oldukları söylenemezdi.

Sosyal yardım programı dışında hükümet sosyal politika alanında özellikle gönüllü hayır kuruluşlarına bel bağladı. Fakat gönüllü hayır kuruluşlarının yaptıkları yardımlar savaşın yarattığı toplumsal sorunları ve ihtiyaçları gidermede etkili olmadı. Dönemin basınında savaş döneminde artan fakirliğin ve toplumsal sorunların hafifletilmesinde ne devletin ne de sosyal yardım amaçlı faaliyet gösteren gönüllü kuruluşların yeterli olmadığına ilişkin haber ve yorumlara sık sık rastlamak mümkündür. Kamuoyunda fertlere yönelik ufak ve geçici hayır faaliyetleri yerine, devlet tarafından idare edilen, daha kapsamlı, etkin, planlı ve organize sosyal politikaların takip edilmesine ihtiyaç duyulduğu ifade ediliyordu.

Cumhuriyet gazetesinde, savaşın toplumsal alanda meydana getirdiği sorunlar karşısında hayır kuruluşları, iyi organize olamadıkları ve iyi işlemedikleri yolunda eleştiriliyordu.[542] *Tan* gazetesinde, konuyla ilgili çeşitli yazılar kaleme almış olan Sabiha Sertel hem hayır işleriyle ilgilenen derneklerin yetersizliğine işaret ediyor, hem de devletin sosyal politikaya ayırdığı kaynakların azlığına dikkat çekiyordu. Sertel'e göre, hayır amaçlı kurulmuş dernekler ve vakıflar Türkiye'de sosyal yardım alanında henüz etkili olabilecek seviyede değildi; bu nedenle sosyal yardımları bizzat devlet üstlenmeliydi:

> Bizde içtimai muavenet daha başlangıçta olduğu, hususi müesseselerin faaliyeti büyük bir yekûn tutmadığı için bu işi doğrudan doğruya devlet kanalı ile yapmak daha doğrudur. Fakat bu işe tahsis edilen para ile bu işleri başarmak daha birçok seneler beklemeğe mütevakkıftır.[543]

Liberal bir dünya görüşüne sahip olan ve *Vatan* gazetesini çıkaran Ahmet Emin Yalman da, Türkiye'de planlı ve etkili bir sosyal politika teşkilatına ihtiyaç duyulduğunu belirtiyordu.[544] Yalman, mevcut sosyal yardımların ve sosyal güvenlik mekanizmalarının yetersizliğini vurguluyor, salt hayır faaliyetlerinde bulunarak sosyal politikanın gereklerinin yerine getirilemeyeceğini iddia ediyordu. Yalman'a göre, sosyal güvenlik bireylere yönelik hayır faaliyetleriyle sınırlı kalmamalıydı; toplumun bütününün refahını hedeflemeliydi. Bu alanda, özel teşebbüs yanında, devlet daha fazla inisiyatif almalı, sosyal yardım işleri hayır kuruluşlarından ziyade devlet tarafından ve daha organize bir biçimde yapılmalıydı. Yalman, tüm bunlar için bir İçtimai Emniyet Vekâleti, yani Sosyal Güvenlik Bakanlığı kurulması gerektiğini yazıyordu:

---

542 D.N., "Hayır Cemiyetlerini İyi Kurup İşletemiyoruz", *Cumhuriyet*, 10.03.1944; D.N., "Hayır Cemiyetlerinin Daha Hayırlı Olmalarının Dört Şartı", *Cumhuriyet*, 11.03.1944.

543 Sabiha Sertel, "İçtimai Mukavemet Ne Demektir", *Tan*, 15.02.1939.

544 Ahmet Emin Yalman, "Planlı ve Esaslı Bir İçtimai Yardım Havası Bir Türlü Gelişemiyor", *Vatan*, 20.10.1943.

> Dünyanın her yerinde içtimai emniyet meselesi fertlere yardım veya hayır meselesi şeklinde değil, cemiyetin nüfusunu, sağlığını, saadet ve refahını korumak davası diye ele alınmıştır. İçtimai emniyet duygumuzun kuvvetlendirilmesi için bizde de Doğan Sigorta gibi hususi teşebbüslerin artması ve teşvik görmesi, hem de umumî birtakım içtimai hareketlerin devlet vazifesi diye geliştirilmesi lazımdır. Bugün Sağlık Vekâletimizin unvanına ilave ettiğimiz İçtimai Muavenet kelimesi sadece laftan ibarettir. Yarın için bir İçtimai Emniyet Vekâletine ihtiyacımız ve bütün bu içtimai davaları ciddiyetle ele almıya ihtiyacımız olacaktır.[545]

Savaş yıllarında sosyal yardım faaliyetleri konusundaki gözlemlerini aktaran Vedad Dicleli ise, gerek hayır kurum ve kuruluşlarının, gerekse Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti'nin toplumsal alandaki ihtiyaçlara cevap veremediği gerçeğinin altını çiziyordu. Dicleli'ye göre devlet sosyal yardım işlerine yeterli kaynak ayırmadığından, bu işler daha çok yerel idarelere devredilmişti. Yerel idareler ise bu işleri gerçekleştirmek konusunda etkin değildi:

> Bütün bu imkânlara rağmen bu hayır kurumları eliyle yapılmakta olan yardımlar, gelir kaynaklarının azlığı yüzünden çok mahduttur. Bir kısım yurttaşlar düşkün hemcinslerine yapmak istedikleri yardımları herhangi bir hayır kurumu vasıtası ile değil, doğrudan doğruya kendi elleriyle yapmayı tercih ettiklerinden hayır kurumlarına yapılan bağış ve yardımlar bu yüzden mahdut kalmaktadır.[546] Sıhhat ve İçtimai Muavenet Bakanlığı'nın sosyal yardım cephesi henüz arzu edildiği kadar bir varlık gösterememiştir. Zira bakanlığa bağlı birkaç hastane ve dispanseri idare etmek ve belediyelerle özel teşebbüslere ait bazı yerleri denetlemekle sosyal yardım hizmeti lâyıkıyle gerçekleşmiş sayılmaz. Devlet bütçesinden düşkün ve fakirlere gerektiği kadar yardım yapmak imkânsızlığı karşısında, sosyal yardım işlerine daha çok mahalli bir mahiyet verilmiştir.[547] Birkaç büyük şehrimiz dışında belediyeler kendilerine düşen sosyal yardım görevlerini yapmamaktadır.[548] Kısacası, şekil ve

545 Ahmet Emin Yalman, "İçtimai Emniyet", *Vatan*, 12.03.1943.
546 Dicleli, *a.g.e.*, s. 119.
547 *a.e.*, s. 121.
548 *a.e.*, s. 122.

mahiyeti ne olursa olsun gerek fert ve gerek devlet eli ile yapılan sosyal yardımların birçok zayıf tarafları vardır.[549]

Bürokrasi içinden de benzer eleştiriler yükseliyordu. Örneğin, Manisa Belediye Başkanı Sabri Aysal, İsmet İnönü'ye yazdığı bir mektupta, kendi vilâyetindeki sosyal yardım işlerinin yetersizliğinden ve sistemsizliğinden yakınıyordu. Aysal'a göre özellikle hayır işleriyle uğraşan kurumlar kaynaklarının azlığı ve organizasyon sorunları yüzünden verimsiz bir şekilde çalışıyordu. Dolayısıyla toplumsal ihtiyaçlara etkili bir yanıt verilemiyordu. Aysal, İnönü'ye hitaben yazdığı mektupta bu durumdan şöyle yakınıyordu:

> Memleketimizde hayır işleriyle tavzif edilmiş birçok teşekküller vardır. Fakat çalışmaları ayrı ayrı olduğundan gayret dağılmakta, alakadar bundan zarar görmektedir. Bu teşekküllerden her birinin her kazadaki şubesinde idare memuru, muhasebesi vesaire gibi muvazzaf memurları varsa gelirin mühim kısmı bunlara ayrılır, muhtaca az bir şey kalır. Böyle muvazzaf memurlar yoksa idare heyetleri haftanın muayyen ve mahdut saatlerinde toplandıklarından muhtaçlar derdini dökecek muhatap bulamamaktadırlar. Bazan zavallıların işlerinin birer bahane ile üstten atılmaları keyfiyetleri ise teşekküller arasında gidip gelmeye mecbur olmaları yüzünden teessürü mucip sahneler meydana getirmektedir. Memba mahdut, muhtaç fazla olduğundan yardım hiçbir aileyi esaslı şekilde kalkındıramamakta, gündelik ve aylık olarak ıstırabı dindirememektedir.[550]

Ülkü dergisinde yayınlanan bir makalede de dernekler tarafından yürütülen sosyal yardım faaliyetlerinin toplumsal ihtiyaçları karşılamadığı ortaya konuluyordu. Buna göre, gönüllü sosyal yardım dernekleri dar bir çevrede ve kısıtlı imkânlarla çalışıyordu. Bu nedenle, sosyal yardım faaliyetlerinin daha kapsamlı ve etkili olabilmesi için devlet eliyle ve devlet otoritesiyle yürütülmesi gerekiyordu.[551]

549 *a.e.*, s. 123.

550 Memduh Şevket Esendal'a Gelen Mektup ve Şikâyet Dilekçeleri, 14.03.1945, BCA CHPK [No. 490.1 / 50.199.3].

551 M. Celâl Duru, "Soyal Yardımlar Hakkında", *Konuşmalar, Broşür: 2* (Ankara: CHP Halkevleri Neşriyatı, Zerbamat Basımevi, 1941), s. 160.

Hükümetin, artan sağlık sorunları ve salgın hastalıklarla mücadelesi de sağlık kurumlarının ve personelinin yetersizliği, tıbbi malzeme ve cihaz noksanlığı gibi nedenlerle etkili olmadı. Sıtma ve verem hastalıkları savaş öncesine nazaran yükseliş kaydetti. Tifüs salgını ve az da olsa çiçek vakası görüldü. Kötüleşen iktisadi koşullarla paralel olarak yaygınlaşan salgın hastalıklar, savaşın Türkiye'ye ne kadar önemli toplumsal etkilerde bulunduğunu gösteriyordu.

Erkeğin askere alınması ya da satın alma gücünün düşmesi nedeniyle kadın ve çocuk çalışma hayatına girerek eve ekmek getirmek zorunda kaldı. Erkeğin askere gitmesi ve hayat pahalılığı yüzünden daha fazla kadının ve çocuğun kontrolsüz ve korumasız bir biçimde çalışma hayatına girmesi aile kurumunu sarstı. Bir yıldan diğerine boşanmalardaki artış oranı Cumhuriyet tarihindeki en yüksek seviyeye İkinci Dünya Savaşı yıllarında ulaştı.

Özellikle ailesinin geçimi için çalışmak zorunda kalan ya da kocası askere alındığı için çocuklarıyla birlikte kala kalmış olan kadınlar için çocuklara bakmak bir hayli güçleşmişti. Sonuçta savaş yıllarında evsiz, kimsesiz, harabelerde, yangın yerlerinde barınan, dilencilik ve hırsızlık yapan sokak çocukları arttı. Toplam suçlular içinde çocuk suçluların oranı yükseldi. Çocuklar arasında özellikle hırsızlık gibi suçlarda artış kaydedildi. Yine beslenme sorunlarının artması ve fakirlik nedeniyle bebek ölümleri artış kaydetti. Fakir aile çocukları ise çalışmak zorunda kaldıkları için eğitim öğretim süreçleri kesintiye uğradı. Tüm bunlar bir bakıma hükümetin sosyal politika tedbirlerinin ve sosyal yardımların etkisiz kaldığının göstergeleriydi.

Bununla beraber, dar gelirli ve yoksul kitleler bu süreçte pasif ve sessiz kalmadılar. İstek ve şikâyetlerini gazetelere yazdıkları mektuplarla kamusal hâle getirdiler. Gazetelere, CHP'ye ve TBMM'ye gönderdikleri dilekçelerle seslerini siyasi karar alıcılara duyurmaya çalıştılar. Hükümetten sorunlarının çözümünü talep ettiler.

Öte yandan, devletin sosyal politika tedbirleri ve hayır kuruluşlarının faaliyetleri, artan toplumsal sorunlar karşısında yetersiz ve etkisiz kaldığından, kamuoyunun, aydınların ve bürokratların top-

lumsal sorunlarla ilgili kaygıları arttı. Sürekli bir şekilde nüfusun artması, işgücünün verimliliği, siyasal istikrar, sosyal huzur ve barış için çeşitli sosyal refah tedbirlerinin alınması yolundaki talepler giderek yaygınlık kazandı. Devletin sosyal politika konusunda etkisiz kalması, hayır amaçlı vakıf ve derneklerin doğan boşluğu dolduramaması, devletin sosyal politika meselelerine daha fazla önem vermesi konusunda genel bir kamuoyu baskısının oluşmasına neden oldu. Birçok aydın ve bürokrat sosyal politika alanında devletin daha fazla inisiyatif alması ve kurumsallaşması gerektiğinden söz etmeye başladı.[552]

Dolayısıyla, savaş sonrasında gündeme gelecek olan sosyal politika alanındaki birçok yasal ve kurumsal düzenlemenin arka planı savaş yıllarında oluştu. Bu anlamda, savaş sonrasında yoğunlaşan sosyal politika alanındaki gelişmeler, uluslararası ilişkiler konjonktüründen daha çok Türkiye'nin toplumsal yapısındaki dinamiklerle, yerel ve toplumsal ihtiyaç ve taleplerle şekillendi.

Savaş yıllarında hükümetin ekonomik sorunlar ve toplumsal ihtiyaçlar karşısındaki tutumunun ortaya çıkardığı diğer bir gerçek de, CHP'nin devletçilik ve halkçılık prensiplerinin büyük oranda söylemsel olduğu ve gerçek yaşamda karşılıklarını bulmadıklarıdır. Genelde erken Cumhuriyet yıllarındaki CHP iktidarı popülizm ve devletçilik kavramlarıyla nitelenirken, CHP'li elitlerin söylemlerinden ve parti programında kendilerini tanımlarken kullandıkları kavramlardan yola çıkılmıştır. Hâlbuki devletin gündelik yaşamdaki pratiklerine ve sosyal politikaların hayata geçiriliş sürecine bakıldığında, elitlerin söylemlerindeki, parti program ve ilkelerindeki halkçı ve devletçi imaja pek uymayan birçok şey görmek mümkündür. İkinci Dünya Savaşı yılları, hükümetin halkçılık ve

552 Yukarıdakilere ek olarak bkz. Sadi Irmak, "Sosyal Sigorta ve Aile", *Ülkü*, 16.02.1944, no. 58; Sadi Irmak, "Çocuk ve Meseleleri", *Ülkü*, 01.05.1944, no. 63. Ayrıca sıra bkz. "Tıp Kongresi", *Tan*, 20. 10.1943. Dr. Baha Erkan, kongrede şöyle diyordu: "İşçinin sağlığı korunmadıkça, savaş [vereme karşı] işi ilmi esaslarla tanzim edilmedikçe ve nihayet hastaları tedavi gören işçiler tedaviden evvelki iş randımanlarını iktisap edecek bedeni kabiliyet ve seviyeye yükseltilmedikçe milyonlar harcıyarak kurulan işyerlerindeki iş randımanı sarsılır ve bundan yurt ekonomisi ve nihayet en önemli olan yurt müdafaası tehlikeye düşer."

devletçilik imajı ile gerçek niteliği arasındaki açı farkının en çok açıldığı dönem oldu. Dışarıda savaşa girmeyen hükümet, içerde yoksullukla, gıdasızlıkla, bitlerle, sivrisineklerle, hastalıklarla, sosyal sorunlarla savaştı. Fakat dış siyasette gösterdiği başarıyı bu alanda gösteremedi.

Savaş yıllarında hükümetin bütçe harcamaları içinde sosyal harcamalara ayırılan pay düşüş gösterdi. Devletin sosyal politika alanına tahsis ettiği mali kaynaklar ile toplumsal alandaki sorunlar, ihtiyaçlar ve talepler arasındaki uçurum büyüdükçe büyüdü. Bu durum, CHP'nin özellikle halkçılık prensibinin söylem düzeyinde kaldığını gösteriyordu. Dolayısıyla, savaş sonrasında çalışan kesimlerin sosyal hakları ve güvenceleri ile ilgili yasal ve kurumsal gelişmeleri açıklarken CHP'nin halkçı-dayanışmacı-devletçi söylemine referansta bulunmak gerçekçi olmayacaktır.

Buna paralel olarak, savaş yıllarındaki sosyal politika pratiğinin işaret ettiği diğer bir nokta da devletin altyapısal anlamdaki güçsüzlüğüdür. Gerçekten, devletin izlediği nüfus politikası gereği uygulamayı öngördüğü kimi sosyal politika uygulamaları genelde kâğıtta kaldı. Örneğin, *Tan* gazetesinde, "*Doğumu çoğaltmak, kolaylaştırmak ve ölümü azaltmak gibi bütün dünya nüfus siyasetinin esasını teşkil eden hükümler kanunlarımızda mevcut bulunduğu halde bunların tam tatbik edilememesi*"nden söz edilmesi, devletin, yaptığı kanunları pratiğe geçiremediğini gösterir.[553] Velidedeoğlu'nun savaş yıllarında şiddetlenen çocuk sorunu konusundaki sosyal tedbirlerle ilgili mevzuatın iyi olduğunu, fakat uygulamanın olmadığını belirtmesi de, devletin alınan kararları hayata geçirme konusundaki zaafına işaret eder.[554] Bu anlamda, dönemin siyasi yaşamını açıklarken, devleti, toplumu tepeden kontrol eden güçlü bir devlet olarak nitelemenin gerçekliklerle pek de uyuşmadığı söylenebilir.

Tek parti yıllarının devlet ve toplum ilişkilerine dair bu bölümün ortaya koyduğu bir diğer gerçek de dönemin tarihinin "devlet-sivil

553 Alâettin Cemil, "Kanunlarımızda Nüfusumuzu Teşvik Eden Hükümler", *Tan*, 15.02.1941.

554 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Devirden Devire 2* (Ankara: Bilgi Yayınları, 1975), s. 226-227.

toplum çatışması" ile tanımlanmaması gerektiğidir. Bu dönemde devletin "sivil toplumu" engellediği yolundaki genel kanıya karşın, savaş yıllarında devlet, sosyal politika faaliyetlerinin genel bütçe üzerindeki mali yükünü hafifletmek için gönüllü hayır kuruluşlarını teşvik etmiştir. Bazı durumlarda bizzat bürokratlar ve onlarla bağlantılı orta sınıflar tarafından kurulan sosyal yardım dernekleri ve vakıflar toplumsal dengelerin muhafaza edilerek siyasi rejimin meşruiyetinin korunması için etkinlik göstermişlerdir. Hem sosyal yardım faaliyetlerinin devlete olan mali ve organizasyonel yükünü hafifletmeleri, hem de sosyal kontrol sürecinde devlete yardımcı olmaları açısından, söz konusu dernekler siyasi iktidar nezdinde oldukça işlevsel kuruluşlar olarak görülmüşler ve desteklenmişlerdir. Bu dönemde, günümüzün neoliberal sosyal politika anlayışına benzer biçimde, hükümetin, sosyal politika tedbirlerini gönüllü kuruluşlara havale etme eğilimi öyle yüksektir ki, bu durum kamuoyu tarafından sıklıkla eleştirilmiştir. Devletin çok daha kapsamlı ve etkin sosyal politika tedbirleri tasarlayıp yürütmesi gerektiği kamuoyunda sık sık dile getirilmiştir.

VI

Sonuç

Osmanlı-Türkiye tarihinde savaşlar oldukça önemli dönüm noktaları olmasına rağmen, tarihçiliğimiz savaş dönemlerini, özellikle de savaşların toplumsal etkilerini büyük ölçüde ihmal etti. Savaş gibi, toplumsal yapıda derin değişim ve dönüşümlerin gerçekleştiği dönemleri ele alan tarihçiler daha çok siyasi, diplomatik ve askeri gelişmelere odaklanmayı tercih ettiler. Her ne kadar son beş yılda Birinci Dünya Savaşı'nın sıradan insanlar üzerindeki etkileri hakkında birkaç doktora tezi ve makale yazılmış olsa da, bu büyük altüst oluş yıllarındaki sıradan insanların yaşam deneyimleri tarihçilerimizin radarına daha yeni yeni ve çok yavaş girmekte.

İkinci Dünya Savaşı yıllarına ilişkin tarih yazımına bakıldığında da bu özellikleri gözlemlemek mümkün. Söz konusu dönemin tarihi de, büyük ölçüde devlete, siyasetçilere, üst sınıflara, ekonomik ve diplomatik gelişmelere odaklandı. Savaşın, savaşmayan toplumları da etkilediği dünyada, savaşın derin toplumsal etkileri ve bu etkilerin siyasi yansımaları büyük ölçüde göz ardı edildi ya da siyasi tarih anlatısının satır aralarında eriyip gitti. Sıradan insanlar pek dikkate alınmadığı için savaşın toplumsal alandaki etkilerine ve bu etkilerin tarihsel sonuçlarına gereken önem atfedilmedi.

Kurumlara, siyasetçilere ve aydınlara fazlasıyla odaklanan siyasi tarih perspektifinin sonucu olarak, toplumsal mücadelelerin ve direnişlerin ancak partiler ya da sendikalar tarafından yürütülen örgütlü hareketlerle ortaya çıkabileceği düşünüldü. Dolayısıyla, İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi'nde bu tür hareketler görülmediği için, sıradan insanlar devlet politikalarına ve savaşın yarattığı olumsuz koşullara direnemeyen, seslerini yöneticilere duyuramayan, siyasi yaşamda herhangi bir etkileri bulunmayan kitleler olarak tasavvur edildi.

Yüksek siyasete aşırı odaklanmanın bir sonucu olarak, gündelik yaşamın siyasi ve ekonomik belirleyiciliği gözden kaçırıldı. Doğal olarak, bu tür bir yaklaşım toplumsal alanda, gündelik yaşam içinde ve alttan alta süregiden toplumsal mücadelelerin görülmesini engelledi. Sonuçta, savaş sonrasında ortaya çıkan sosyal politika alanındaki gelişmeler ve siyasi liberalleşme süreci büyük ölçüde ticari ve siyasi elitlere münhasır olan yüksek siyaset arenasındaki, diplomatik alandaki ya da makroekonomik yapıdaki gelişmelere referansla açıklandı.

Döneme ilişkin tarih yazımındaki bir başka özellik devleti sadece devletin gözlükleriyle görmek oldu. Bunun en büyük müsebbibi ise, devleti ve devlet-toplum ilişkilerini anlamak için devlet yöneticilerinin planlarını yansıtan kaynaklara, yani siyasilerin demeçlerine ve kanun metinlerine odaklanılmasıydı. Bu tür kaynaklarda ortaya çıkan "devlet imajı"nın gerçek olduğu varsayıldı. Böylece, Tek Parti devletinin güçlü ve hâkim bir devlet, onu yöneten CHP'nin de toplumsal etkilerden azade bir parti olduğu kabul edildi.

Dolayısıyla Türkiye'de gerek savaş döneminde, gerekse savaş sonrasında yaşanan önemli gelişmeler, devletin, elitlerin, diplomatik ve makroekonomik gelişmelerin belirleyici bir role sahip olduğu; toplumsal sorunların, ihtiyaçların, beklentilerin ve direnişlerin çok etkili olmadığı bir süreç olarak resmedildi.

Hâlbuki bu kitapta gösterilmeye çalışıldığı gibi, tarihe bakışımızı sadece devletlilerin niyetlerini ve politikalarını yansıtan kaynaklardan gerçek yaşama kaydırdığımızda, dönemin bambaşka bir

fotoğrafıyla karşılaşılıyoruz. Bu fotoğrafın içinde, kitap boyunca altını çizmeye çalıştığımız şu temel noktalar yer alıyor:

• Savaş, neden olduğu hayat pahalılığı ve darlıklarla Türkiye toplumunu altüst etti. Türkiye savaşın dışında kalmasına rağmen, İkinci Dünya Savaşı toplumu derinden etkiledi. Dış ticaretin aksaması, askeri seferberliğin işgücü üzerindeki olumsuz etkileri, tarımsal üretimin düşmesi, savunma harcamalarının artması, devletin mali kaynak ihtiyacını para basarak ve ek vergilerle karşılamak istemesi toplam arzın düşmesine, darlıklara ve fiyatların hızla yükselmesine yol açtı. Temel tüketim maddelerinin fiyatları, savaşa katılan ülkelerin çoğundan daha fazla arttı. Hayat pahalılığı Cumhuriyet yıllarının rekor seviyesine ulaşırken, gerek kamu sektöründe, gerekse özel kesimde çalışanların reel ücretleri düştü. Tarımsal ve sınai üretimin aksaması, toplam mal ve hizmet arzının daralması ve karaborsa gibi etmenler yüzünden, temel tüketim maddeleri piyasadan kayboldu. Belli başlı gıda maddelerinde darlıklar baş gösterdi. Gelir dağılımı bozuldu. Alt sınıflar daha da fakirleşti ve hayat pahalılığından, darlıklardan muzdarip oldu. Yetersiz beslenme hatta bir dereceye kadar açlık, sıradan insanların gündelik hayatlarının bir parçası hâline geldi.

Savaş yıllarında yeni toplumsal sorunlar baş gösterdi ve eski sorunlar şiddetlendi. Hayat pahalılığının getirdiği fakirlik, yetersiz beslenme ve toplumsal hijyenin bozulması halk arasında tifüs, tifo, verem, sıtma, hatta kalp ve sindirim sistemi hastalıklarının yaygınlaşmasına yol açtı. Uzun, denetimsiz, kötü çalışma koşulları altında iş kazaları ve iş hastalıkları sıklaştı. Ücretli kesimlerin büyük bölümü için herhangi bir sosyal güvenlik ve tazminat sistemi olmadığı gibi, dar gelirli ve fakir halk, devletin sağlık hizmetlerinin yetersiz kalması dolayısıyla en basit sağlık hizmetlerinden bile mahrum kaldı. Gerek inşaat faaliyetlerindeki durgunluk yüzünden konut arzının düşmesi ve kiraların artması, gerekse gelir dağılımının bozulması sonucu, barınabilecek bir konut bulmak sıradan insanların temel sorunlarından biri oldu. Sonuçta, bir sosyal olgu olarak gecekondu ilk defa bu dönemde ortaya çıktı. Artan fakirliğin ve sefaletin zorlamasıyla hırsızlık ve gasp gibi mülkiyete yönelik suçlarda artış kaydedildi.

Savaş aile kurumunu, kadını ve çocuğu derinden sarstı. Ailedeki genç ve yetişkin erkeklerin askere alınmasıyla, hayat pahalılığı koşullarında ekonomik durumları iyice kötüleşen yoksul kadın ve çocuk çalışmaya başladı. Bu dönemde toplam işgücü içinde kadın ve çocukların oranı artış gösterdi. Buna paralel olarak, çocuklar arasında okula devamsızlık arttı, eğitimleri aksadı.

Kocaları askere gitmelerinden ötürü geçinmeleri zorlaştığından, bazı yoksul kadınlar için başka erkeklerle beraber yaşamak bir çıkış yolu hâline geldi. Erkekleri askerde olduğundan daha korumasızdılar ve daha çok tacize uğradılar. Fakir kadınlar bakamadıkları çocukları ya da evlilik dışı ilişkiyle dünyaya getirdikleri çocukları terk etmek ya da öldürmek gibi yollara başvurdular. Kamusal alanlarda kimsesiz ve evsiz çocukların sayısı gözle görülür derecede arttı. Çocuklar yaşamlarını idame ettirebilmek için suç sayılan davranışlara daha fazla eğilim kazandılar. Suçlular arasında çocuk suçlu oranı artış kaydetti. Aile kurumunun sarsılmasının belki de en önemli göstergesi, o döneme kadarki bir yıldan diğerine en yüksek boşanma oranlarının bu dönemde kaydedilmesi oldu.

Çalışma koşulları ağırlaştı ve kötüleşti. Reel ücretlerin dramatik bir biçimde azalması yanında, MKK ile birçok işyerinde mesai saatleri uzatılırken, iş bırakmak yasaklandı. Hafta tatilleri daha sık iptal edilir oldu. Uzun çalışma saatleri, çalışanların işten ayrılma özgürlüklerinin ellerinden alınması, kötü, ağır ve denetimsiz çalışma koşulları yüzünden işçi sınıfı büyük sıkıntılar yaşadı. Birçok işçi ve köylü kötü ve ağır koşullarda, istemedikleri işlerde ücretli iş mükellefiyetine tâbi tutuldu ve sık sık devlet yetkililerinin ve kolluk kuvvetlerinin baskısıyla karşılaştı.

Hayat pahalılığı, temel tüketim ve gıda maddelerindeki darlıklar sadece kent sakinlerini vurmadı; küçük köylüler de savaşın yarattığı ortamdan olumsuz bir şekilde etkilendi. Anadolu'daki köylerde de temel gıda maddelerinde darlıklar görüldü. Köylülerin ürettikleri tarımsal ürünlerin fiyatlarındaki artışa oranla, satın aldıkları malların fiyatları çok daha fazla arttı. Tarım ürünlerini zorunlu olarak devlete piyasa fiyatlarının altında satmayı öngören tarım politikaları, Yüzde 25 Kararı ve TMV köylü için büyük

bir külfet teşkil etti. Vergisini ödemekte güçlük çeken köylülerin, bazı durumlarda, kendi tüketimleri için ayırdıkları üründen ve tohumluktan bile mahrum kaldıkları ya da ellerindekileri avuçlarındakileri satarak vergilerini ödemeye çalıştıkları oldu. Dahası, ödedikleri vergiler onlara sağlık hizmeti, eğitim hizmeti ya da sosyal hizmetler gibi şekillerde geri dönmüyordu. Kırsal alanlarda eskiden beri var olan, fakat savaş yıllarında artan sıtma, verem, frengi gibi hastalıklar karşısında köylüler devletin en basit sağlık hizmetlerinden bile yoksun kaldı. Kentlerde alınan iaşe önlemleri ve sosyal yardım programları köylüleri kapsamadı.

• Ne kentlerdeki emekçi kesimler ne de küçük köylüler savaşın yarattığı olumsuz ekonomik ortam ve devlet politikaları karşısında sessiz kaldılar. Türkiye Komünist Partisi'nin, sendikaların ya da organize bir köylü isyanının dönemin siyasi tarihinin sayfaları arasında görülmemesi, halkın devlete ve ekonomik koşullara karşı seslerini yükseltmedikleri, direnmedikleri, toplumsal alanda sınıf mücadelelerinin yaşanmadığı, sıradan insanların şikâyet ve isteklerini siyasi iktidara ulaştırmak konusunda etkili olamadıkları anlamına gelmiyordu.

İlk olarak, alt sınıflar devlet politikalarıyla ilgili şikâyetlerini, içinde bulundukları ekonomik koşulları, bu koşulların düzeltilmesi yolundaki taleplerini dilekçe ve mektup yazma pratiğini kullanarak CHP Genel Sekreterliği'ne ve Millet Meclisi'ne ilettiler. İnsanlar dilekçelerinde devletten daha etkili sosyal politikalar, kamu hizmetleri ve ekonomik sorunlarının giderilmesini talep ettiler. Birçok küçük üretici köylü tarım politikalarından, hububat alımlarından, Yüzde 25 Kararı'nın ve TMV'nin ağırlığından yakındı. Vergi oranlarının indirilmesini ya da vergi borçlarının silinmesini talep etti. Devlet memurlarının görevlerini iyi yapmadıklarından, hak ve yetkilerini suiistimal ettiklerinden şikâyet ederek, devlet teşkilatının daha etkin ve adil bir şekilde işlemesini istedi.

Sosyal güvenlikten mahrum olan ve savaş yıllarının hayat pahalılığı karşısında muzdarip olan emekli, dul, yetim ve iş kazasına uğramış olmakla beraber herhangi bir tazminat alamamış birçok

yoksul ve mağdur işçi, CHP'ye ve TBMM'ye gönderdikleri dilekçelerle, mağduriyetlerinin giderilmesini, kendilerine mali destekte bulunulmasını, maluliyet maaşı bağlanmasını, iyice anlamsızlaşmış olan düşük ücretlerinin artırılmasını ya da kayıplarının tazmin edilmesini istedi.

Bazı durumlarda bu insanlar ekonomik koşullar ve devlet politikaları karşısındaki memnuniyetsizliklerini halk kültürü yoluyla, yani söylentiler, türküler, mâniler, şiirler ya da sembolik hareketlerle ifade ettiler. Halk kültürü öğeleri sadece alt sınıfların memnuniyetsizliklerini ifade etmekle kalmadı; onların şikâyetlerini, isteklerini, hedeflerini halk arasında yayan bir iletişim kanalı fonksiyonu gördü. Böylece onların devlet politikalarına karşı bireysel itaatsizliklerini ve şikâyetlerini kolektif bir hâle getirdi. Kırsal alanda zorunlu hububat alımlarının ve TMV'nin uygulanması esnasında devlet görevlilerinin adaletsizlikler ve hatalar yaptığı ve bazı köylülerin az vergi ödediği yolundaki söylentiler köylüler arasında vergiden kaçırma eylemlerine meşruiyet ve kolektivite kazandırdı. Kentlerde de, dar gelirli halkın kötü durumda olduğunu belirten hicivler ve deyişler ortaya çıktı.

Köylüler, gündelik yaşam içinde anonim yollarla devletin zorunlu hububat alımlarına ve TMV'ye direndiler. Devlet hissesi olarak teslim etmeleri gereken mahsulleri gizlcyerek, içine yabancı maddeler karıştırarak, üretimleriyle ilgili düşük beyanname vererek ve memurlara rüşvet teklif ederek devlete teslim ettikleri mahsulü azaltmanın yolunu buldular. Böylece savaş nedeniyle devletin masraflarının arttığı bir dönemde, devleti, ihtiyaç duyduğu miktardaki vergiden mahrum bıraktılar. Ayrıca kentlerde yürütülen sosyal yardım programlarında ve karne uygulamasıyla ekmek darlığının giderilmesinde TMV'den sağlanacak kaynakların kullanıldığı düşünüldüğünde, köylülerin bu hareketleri devletin meşruiyeti açısından önem taşıyan sosyal politika tedbirlerini dolaylı olarak olumsuz bir şekilde etkiledi. Dolayısıyla, küçük köylülerin vergiye karşı direnişleri, iaşe ve sosyal yardım politikalarının uygulanmasına esas olacak kaynaklarda bir darboğaz yaratarak, söz konusu politikaların etkisini azalttı.

Her ne kadar sendikal hareket ve emekçi kesimleri temsil eden partilerin muhalefeti açısından savaş yılları sessiz ve sakin bir dönem olsa da, işçi sınıfı da MKK'nin getirdiği düzenlemelere ve içinde bulunduğu ağır çalışma ve yaşama koşullarına karşı gündelik yaşam içinde mücadele verdi. Savaş yıllarında işçi sınıfı ile devlet arasında gündelik yaşam içinde örtülü bir savaş yaşandı. Ücretlerinin yükselmesi için otoritelere ve işverene baskı yapmanın araçlarından mahrum olan ücretli kesimler iş yavaşlatma, iş savsaklama, işyerinden mal aşırma, rüşvet alma, zimmete geçirme, iş değiştirme ve kaytarma gibi yollara sık sık başvurdular. Bazı durumlarda etkili çalışmayarak ve bilinçli ihmaller göstererek örtülü grev koşulları yarattılar ve iş verimini düşürdüler. Hafta tatilinin yasaklandığı ve mesai saatlerinin artırıldığı durumlarda, işçiler bu sefer işe devamsızlık göstermeye başladılar. MKK'nin işten ayrılmayı yasakladığı sektörlerde ve fabrikalarda bile çalışma koşullarının ağır ve ücretlerin düşük olduğu durumlarda, daha iyi çalışma ve ücret imkânı sunan işlere girme arayışından vazgeçmediler; sık sık işlerinden ayrıldılar ve iş değiştirdiler.

Aynı şekilde, ücretli iş mükellefiyetinin en sert ve şiddetli bir biçimde uygulandığı kömür madenlerinde köylü-işçiler madenlerden sıklıkla firar ettiler. Firarlar karşısında kendilerine verilen ağır cezalar ve ailelerine yapılan baskılar üzerine, çareyi kendilerini yaralayarak ve rüşvetle doktor raporu alarak madenlerden kurtulmakta buldular. Polis tarafından yakalanıp zorla eski işyerlerinde işbaşı yaptırılmaları durumunda ise iyi çalışmayarak, işlerini savsaklayarak ve işletmelerini zarara sokarak direndiler. İşçilerin zorla çalıştırılma durumunda başvurdukları bu hareketler işletmelerin kaybına yol açtığı için bazı işverenler MKK'ye rağmen işlerini bırakan işçilerini polise ihbar etmekten vazgeçiyordu.

Sonuçta, Cumhuriyet tarihinin en yüksek işgücü devir oranlarına İkinci Dünya Savaşı yıllarında şahit olundu. Yüksek işçi devir oranları, fabrikaların üretim faaliyetlerinin istikrarlı bir şekilde sürmesine, verimli ve vasıflı bir işgücünün yetişmesine engel olarak, fabrikaların kaybına yol açtı. İşçilerin bu hareketleri işverenler ve önemli bir işveren olan devlet için büyük ekonomik kayıplar

anlamına geldiğinden, işçilerin işletmeyi zarara uğratan hareketlerini ve yüksek işçi devirlerini önlemek, işçileri tatmin ederek verimliliklerinin artmasını sağlamak için devleti çeşitli sosyal politika tedbirleri almaya zorladı. Böylece, işçilerin hareketleri savaş sonrasında sosyal politika alanındaki yasal ve kurumsal düzenlemelerin ardındaki en önemli toplumsal dinamiklerden biri oldu.

Düşük gelirli memurlar arasında da hayat pahalılığına direnmek için yapılan çeşitli yolsuzluklar, zimmete geçirme, devlet malını aşırma, rüşvet alma gibi kanun dışı hareketler bu dönemde yaygınlaştı. Bu davranışlar öyle yaygın bir hâl aldı ki, CHP, memurlar arasında yaygınlaşan yolsuzluklarla ilgili bir komisyon kurmak zorunda kaldı. Zira memurların bu davranışları fiyat denetimlerinin ve karne sisteminin uygulanmasında olsun, vergilerin toplanması konusunda olsun, devlet politikalarının istenilen sonuçları vermemesinde büyük rol oynuyordu.

Dolayısıyla 1943 ve 1944 yıllarında dar gelirli memurlara yönelik sosyal yardım programları devreye sokuldu. Bu sosyal yardım programları, devletin kendi çalışanlarını korumak güdüsünden değil, memurların devlet politikalarının etkilerini azaltan hareketlerde bulunmalarını önlemek amacıyla tasarlandı. Gerçekten bu dönemde çok sayıda aydın, bürokrat ve yazar dar gelirli memurların ekonomik durumları ile kanun dışı hareketleri arasında bir bağ olduğunu, bu tür hareketlere girişmemeleri için memurların ekonomik durumlarının düzeltilmesi gerektiğini sürekli vurgulayıp duracaktı.

Ayrıca, dar gelirli ve fakir kesimler, karne sistemiyle azaltılan ekmek tüketimleri karşısında, temel gıda maddeleri olan ekmeği yeterli miktarda alabilmek için çeşitli karne hilelerine başvurdular. Sahte karne tedarik etmek, karnenin tarihini değiştirmek, aile nüfusunu fazla göstererek fazladan karne elde etmek gibi yollara giderek, karne sistemini kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmeye çalıştılar. Sonuçta, karne sistemiyle kısılması düşünülen ekmek tüketimi, azalacak yerde arttı.

Toplumsal alandan gelen direnişler sadece işçi sınıfıyla, küçük köylülerle ve düşük gelirli memurlarla sınırlı değildi. Piyasa aktörleri içinde tüketiciye en yakın halka olan küçük esnaf da devle-

tin ekonomiye dair düzenlemelerine ve kararlarına kendi çıkarları doğrultusunda direndi. Bazı durumlarda kendi isteklerini devlete kabul ettirdi. Örneğin, fırıncılar, ekmeğin narh fiyatının artırılması yolundaki talepleri sonuçsuz kalınca, ekmek arzını ve kalitesini düşürerek maliyetleri azaltma yoluna gittiler. Sonuçta, ortaya çıkan ekmek darlığının ve ekmeklerin kalitesindeki düşüşün halk arasında doğurduğu memnuniyetsizlik havası, devleti fırıncılarla pazarlık etmek zorunda bıraktı. Ayrıca, birçok esnaf, devletin fiyat hareketlerini denetlemek için getirdiği fatura sistemini manipüle ederek, mallarını stok etmeye devam ediyor ya da narh fiyatının üzerindeki fiyatlardan satışa sunabiliyordu.

İşçi sınıfının, küçük köylülüğün, dar gelirli memurların ve küçük esnafın bu davranışları, toplumun geniş kesimlerinin devlet karşısında boyun eğmediklerini, kendileri üzerinde kurulmak istenen kontrol ve denetime karşı gündelik yaşam içinde mücadele ettiklerini göstermektedir. Diğer bir ifadeyle oryantalizmin birey olamamış, kendi çıkarları ve yaşam koşulları çerçevesinde akıl yürütemeyen "Doğu insanı" modelinin tersine, Türkiye'nin sıradan insanları kendi yaşam koşullarını değiştirmeye, dönüştürmeye ve aşmaya çalıştılar. Açık bir direnişin baskı ve zor yoluyla bertaraf edilme riski taşıdığı bir dönemde ve açık, örgütlü ve ideolojik bir hareketin koşullarının olmadığı bir toplumsal yapıda, insanlar gündelik direniş biçimlerine başvurdular.

• Kitapta vurgulanan diğer bir nokta da erken Cumhuriyet devletinin, İsmet İnönü gibi daha bürokratik bir Cumhurbaşkanı'nın liderliğinde dahi, sanıldığı kadar güçlü, etkili ve belirleyici bir tarihsel özne olmadığıdır. İkinci Dünya Savaşı yılları bu gerçeği görmek açısından oldukça verimli bir dönemdir. Savaş yıllarında devletin ekonomiye ve sosyal alana müdahalesi arttıkça, gücünün sınırları da bir o kadar belirginleşti. Yapılmak istenenlerle yapılabilenler arasındaki açı farkı bir o kadar büyüdü. Dolayısıyla, tek parti devletinin belki de en müdahaleci ve otoriter eğilimlere sahip olduğu 1939 ile 1945 yılları arasına denk gelen dönem, devletin gündelik yaşamdaki işleyişini görmek, gücünü ve toplumla ilişkilerini belirlemek açısından oldukça verimli bir zaman dilimini teşkil eder.

Genelde Türkiye tarihçiliğinde devlet, siyasi liderlerin niyetleri, planları ve kanun metinleri temel alınarak yorumlandığı için, güçlü ve etkili bir varlık olarak görülür. Hâlbuki bu kitapta gösterildiği gibi, devlet politikalarının gündelik yaşam içindeki pratiklerinin ve uygulamalarının incelenmesi devletin gücü ve devlet-toplum ilişkileri hakkında daha somut veriler sağlamaktadır.

Bu çerçevede, savaş yıllarında tek parti devleti, ekonomik ve sosyal politikalara büyük önem atfetmesine karşın, politikalarını hayata geçirme yolunda çeşitli kapasite sorunları ve mali imkânsızlıklarla karşılaştı. Örneğin, kentlerde narh, fiyat murakabesi, karne uygulaması, kentlerin iaşesi, ekmek sorununun giderilmesi, ihtikârla mücadele konularında sayısız engelle karşılaştı. İdari teşkilatın donanımsızlıkları, araç ve gereç yokluğu, yeterli sayıda ve nitelikte personele sahip olmaması gibi nedenlerle politikalarını etkili bir şekilde uygulayamadı. Yöneticiler, ülke düzeyindeki ekonomik gelişmeler, üretim düzeyleri ve fiyatlar hakkında yeterli bilgiye ve istatistiksel verilere sahip değildi. Bu nedenle, ekonomi politikalarını etkili bir şekilde belirleyip hayata geçiremedi. Yeterli bir teftiş sistemine sahip olmadığından dolayı, ekonomik ve sosyal politikaların uygulanmasında görev alan personelin kanun dışı davranışlarını engelleyemedi. Bu nedenle iaşe sorunu, temel tüketim maddelerindeki darlıklar, aşırı pahalılık ve ihtikâr önlenemedi. Devlet, savaş yıllarında ihtiyaç duyduğu mali kaynakları sağlamak için tarımsal ürünleri ucuza almaya çalıştı ve sonunda TMV'ye başvurdu. Tarımsal politikaların uygulanmasında en önemli role sahip olan devlet kurumu ise TMO'ydu. Fakat Ofis, söz konusu tarımsal politikaları etkili bir şekilde hayata geçirmekte başarılı olamadı.

Siyasi ve toplumsal düzenin meşruiyeti ve işgücünün verimliliği açısından oldukça önemli olan sosyal politikalar ve sosyal yardım programları yeterli donanım, personel ve mali kaynak sağlanamaması nedeniyle etkili bir şekilde yürütülemedi. Düşük gelirli devlet memurlarına, emekli, dul, yetim ve fakir fukaraya yapılan sosyal yardımlar yerinde, zamanında, önceden açıklanan miktarlarda ve kalitede yapılamadı. Sosyal yardım maddelerinin dağıtımına sistemsizlik, karmaşa ve çeşitli yolsuzluklar egemen oldu. Savaş yıl-

larında ekonomik koşulların bozulması akabinde ortaya çıkan ya da artan sağlık sorunlarıyla ve salgınlarla da gerektiği gibi başa çıkılamadı. Sağlık teşkilatının ilaç, malzeme, donanım ve vasıflı personel konusundaki eksiklikleri, salgın hastalıklarla mücadelede en önemli engel olarak ortaya çıktı. Devlet, sosyal politika alanındaki boşluğu gönüllü hayır kuruluşlarını destekleyerek kapatmaya çalıştı. Onların rolleri ise, ihtiyaç sahiplerinin çok azını kapsayan ve geçici nitelikte önlemler almakla sınırlı kaldı.

Devletin güçsüzlüğü, teşkilatsızlığı, organizasyon, donanım ve personel konusundaki sıkıntıları kamuoyunda sıklıkla dile getirilen konulardan biri oldu. Özellikle devletin sosyal politika alanında kendi halkçılık ilkesine paralel bir etkinlik gösteremeyişi, gönüllü hayır kuruluşlarına fazlaca bel bağlaması temel eleştiri konularından biri oldu. Birçok yoksul, dar gelirli emekli, dul ve yetim, CHP'yi ve TBMM'yi sosyal yardım ve sosyal güvenlik gibi konularda çeşitli talep ve serzenişleri içeren dilekçe yağmuruna tuttu.

Yine, çok sayıda bürokrat, aydın ve yazar hayır kuruluşları yerine, sosyal politika alanında devletin müdahalesine ihtiyaç duyulduğunu dile getirdi. Devletin savaşın yarattığı toplumsal buhran karşısında yetersiz kalması sonucunda, sosyal politikaya her zamankinden çok daha fazla ihtiyaç olduğu, kamuoyunda en çok üzerinde durulan konulardan biri oldu.

• Bu bağlamda, kitapta vurgulanan diğer bir nokta, savaş yıllarında ortaya çıkan toplumsal ihtiyaçların ve toplumdan gelen taleplerin savaşın hemen sonrasındaki sosyal politika alanındaki gelişmeler incelenirken temel bir dinamik olarak hesaba katılması gerektiğidir. Döneme ilişkin literatürde savaş sonrası sosyal politika alanındaki gelişmeler genelde Batı dünyasına yanaşmak için BM Çalışma Örgütü mevzuatına uyum süreci, CHP'nin halkçı, korporatist ve dayanışmacı ideolojisi ve çok partili siyasi yaşama geçiş sonrası CHP ile DP arasındaki rekabet ile açıklanır. Kimi çalışmalarda devletçi sanayileşme sonucu işçilerin sayısal olarak artmasıyla söz konusu politikaların zorunlu bir hâle geldiği ileri sürülür.

Hâlbuki bu çalışmada gösterildiği gibi, savaş sonrasındaki gelişmeler açıklanırken en başta hesaba katılacak olan bir şey varsa,

o da savaş yıllarında baskısını giderek artıran toplumsal ihtiyaçlar ve taleplerdi. Yüksek işgücü devri, ağır çalışma koşulları ve düşük ücretler bir tepki olarak iş veriminin azalmasına yol açtı. İşgücü devrinin yüksekliği ayrıca işinde uzmanlaşmış nitelikli işgücünün yetişmesini önlüyordu. Tüm bunlar işletmeler için önemli bir maliyet unsuruydu. Bu nedenle daha savaş yılları içinde gerek işletme yöneticileri gerekse devlet bürokratları işçiyi işine bağlayacak daha iyi çalışma, ücret ve sosyal imkânlar sağlanması gerektiği yolunda görüşler ileri sürmeye başlamışlardı. İşçiler de benzer taleplerini yöneticilere ulaştırmaya çalıştılar. Düşük veya geç ödenen ücretler, kötü çalışma koşulları, artan iş kazaları ve hastalıkları karşısında dilekçe ve mektuplarla tazminat, sosyal yardım ve sosyal güvenlik isteyenlerin sayısı bu dönemde arttı. Diğer yandan, çocuğun ve kadının çalışma hayatına kontrolüz bir şekilde girmesi, buna mukabil çocuğu ve kadını korumaya yönelik sosyal tedbirlerin neredeyse olmaması, savaş nedeniyle artan sosyal sorunlar karşısında sosyal politika tedbirlerine ve kurumlarına olan ihtiyaç çok daha belirgin hâle geldi. Gerek siyasi iktidar gerekse devlet aygıtı sosyal politika bakımından örgütsüzlüğü ve donanımsızlığı nedeniyle kamuoyunda sıklıkla eleştirildi. Yöneticilerin sosyal politika alanına daha ciddi olarak eğilmesi gerektiği yolundaki yaygın talepler, savaş sonrasında ortaya çıkan gelişmelerin toplumsal temelini oluşturacaktı.

• Türkiye tarihçiliğinde peşin olarak kabul edilen bir başka kanı da, erken Cumhuriyet devletine halkçı ve dayanışmacı ideolojilerin hâkim olduğudur. Bilakis bu çalışmada görüldüğü üzere, savaş yıllarında sıradan insanların yaşam deneyimlerinin, çektikleri sıkıntıların ve devlet politikalarının açığa çıkardığı diğer bir gerçek, CHP iktidarının ne halkçı ne de dayanışmacı bir siyaseti hayata geçirdiğidir. Bu prensipler genelde ilkesel düzeyde kalmış, gerçek hayata yansımamıştır. Yukarıda da ifade edildiği gibi, devletin altyapısal kapasitesi, mali imkânları ve ekonomi politikalarındaki tercihleri halkçılığın ve dayanışmacılığın gereklerini yerine getiren siyasi ve idari pratiklerin ortaya çıkmasını büyük ölçüde sınırlamıştır. Bu sınırlar özellikle İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı ortamda daha da

belirginleşmiştir. Devlet, toplumsal sorunların yaygınlaşması, gelir dağılımının bozulması, toplumsal dengelerin sarsılması karşısında her ne kadar bazı sosyal tedbirler alma girişimlerinde bulunmuşsa da, sosyal politika alanında etkin önlemler alamamıştır. Tam tersine, sosyal politikaların genel bütçeye getireceği maliyetleri asgari düzeye indirmek için lokal ve palyatif önlemler alan sivil toplum örgütlerini teşvik etmiş, sosyal politika alanındaki birçok faaliyeti gönüllü derneklere terk etmiştir. Anakronik olma riskini göze alarak diyebiliriz ki, tek parti hükümetinin bu dönemdeki görünümü halkçı ve dayanışmacı olmaktan ziyade, neoliberalizmi ve sivil toplumculuğu andırmaktadır.

• Bu çalışmada altı çizilen diğer bir konu, savaş yıllarında memurlara yapılan sosyal yardımlarla ilgilidir. Yukarıda ifade edildiği üzere, döneme ilişkin tarih yazımı "gerçek hayatta olanlarla" kanunlardaki ve siyaset adamlarının demeçlerindeki "olması gerekenler" arasındaki açı farkını pek gözetmez. Buna belki en iyi örnek başta devlet memurları olmak üzere ve diğer ihtiyaç sahibi kesimlere yönelik bu dönemde gündeme gelen sosyal yardım kampanyalarıdır. Çoğunlukla bu yardımların memurların ayrıcalıklı konumunu ve rejimin bürokratik niteliğini gösterdiği öne sürülür. Hatta tek parti rejimine "memur rejimi" yakıştırması yapılır. Devletin sosyal yardımlarına mahzar olan memurların savaş yıllarının hayat pahalılığından korundukları için CHP'den memnun oldukları ve çalışan kesimler içinde işçi aristokrasisi konumunda bulundukları iddia edilir.

Hâlbuki sosyal yardımların pratiğine ve memurların bu yardımları algılayışına bakıldığında, çok daha farklı bir manzarayla karşılaşılmaktadır. Sosyal yardım uygulamaları memurların savaşın olumsuz etkilerinden kurtulmalarını sağlayamamış; onlar arasında yaygın bir memnuniyet havası yaratamamıştır. Tersine, memurlar arasında yardımların miktarından, kalitesinden, ihtiyaçlarına kâfi gelmemesinden, yardımların yapılış tarzından dolayı çeşitli şikâyetler yükselmiştir. Dahası, bazı durumlarda yardımların yapılışı esnasında ortaya çıkan sorunlar, eşitsizlikler ve yolsuzluklar dar gelirli memurlar arasında tepki toplamıştır.

Diğer yandan, memurların sosyal-ekonomik pozisyonlarını yorumlarken dikkat edilmesi gereken başka bir husus da, memurların homojen bir kitle olarak algılanmaması gerektiğidir. Az sayıdaki yüksek dereceli memur kesimi dışında, devlet memurlarının büyük kısmının dar gelirli hatta fakir addedilebilecek bir gelir seviyesine sahip olduğu görülmektedir. Reel ücretleri savaş süresince düşmüş, ücretlerine yapılan zamlar da dönemin enflasyon oranları karşısında etkisiz kalmıştır.

• Son olarak, İkinci Dünya Savaşı'nın Türkiye toplumu üzerindeki olumsuz etkilerinin ifade ettiği gerçeklerden biri de, yirminci yüzyılda, savaşların artık sadece savaşa katılan toplumları değil, savaşın dışında kalan toplumları da olumsuz bir biçimde derinden etkileyen bir sorun olduğudur. Özetle, İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye toplumunun yaşadıkları, savaşın sadece savaşan ülkelerin toplumlarının değil, savaşın dışında kalanların da meselesi olduğunun kanıtı niteliğindedir.

Sözlükçe

Ahval: Durumlar, vaziyetler, olaylar
Arzuhâl: Dilekçe
Baliğ olmak: Erişmek
Barem: Devlet memurlarının maaşlarını düzenleyen ve miktarını gösteren liste
Başvekâlet: Başbakanlık
Başvekil: Başbakan
Beher: Her bir, her biri
Beliyye: Felaket, keder, tasa
Bidayet: İlk önce, evvel, başlangıç
Bucak/Nahiye: İlçeden küçük olan, köy ve kasabalardan meydana gelen idari birim
Celep: Koyun, keçi, sığır gibi hayvanların ticaretini yapan kimse
Cem'an: Toplam olarak
Cibayet: Vergi veya devlet alacaklarının tahsili
Çâre-sâz: Çare bulan
Dâhiliye Vekâleti: İçişleri Bakanlığı
Dalalet: Sapkınlık
Defaten: Bir kerede, ansızın
Delalet: Kılavuzluk, işaret
Encümen: Alt kurul

Filhakika: Aslında, doğrusu
Filvaki: Gerçekte, gerçekten, her ne kadar
Hariciye Vekâleti: Dışişleri Bakanlığı
Hıfzıssıhha: Sağlık önlemleri
Hidematı vataniye/Hizmeti vataniye: Vatan hizmeti
Hülasa: Özet
Hüsniyet /Hüsnüniyet: İyi niyet
Isdar: Çıkarma, rücu ettirmek, vazgeçirmek
İaşe: Besleme
İbate: Barındırma
İçtimaî: Sosyal
İçtimaî emniyet: Sosyal güvenlik
İhtikâr: Vurgunculuk, karaborsacılık ve stokçuluk
İhtilaf: Anlaşmazlık, uyuşmazlık, çekişme
İhtilas: Aşırma
İktiza: Gerekme, gerekli olma
İlam: Bir davanın mahkemece nasıl hükme bağlandığını gösteren resmi belge, bildiri
İnkişaf: Meydana çıkma, yetişme, ilerleme, terakki
İnsiyak: Ruh, içgüdü
İntihap dairesi: Seçim bölgesi
İrat: Gelir
İrşad: Doğru yolu göstermek
İrtikâp: Yiyicilik, hileli iş yapma, rüşvet alma vs.
İstida: Dilekçe
İstidlal: Delil getirmek, delil ile anlamak, bir delile bağlı netice çıkarmak
İstihkak: Hak ediş, hak edilmiş
İstihlak: Tüketim
İstihsal: Üretim
İstirdat: Geri alma, yeniden ele geçirme
İtlaf: Yok etme
İzale: Yok etme, giderme
Kanun-u muvakkat: Geçici Kanun
Kânunuevvel: Aralık

Kânunusani: Ocak
Kaza: İlçe
Karzen: Borç, ödünç olarak
Kifayet: Yetme, kâfi gelme
Kuşluk: Sabahla öğle arası
Madun: Alt, ast
Mahdut: Sınırlı, sınırlanmış, az
Mahrukat: Yakacak
Mahsulat-ı Arziye: Toprak mahsulü
Maişet: Geçim, geçinme
Malûliyet: Sakatlık
Maruzat: Üst bir makama sunulan bilgi veya dilek
Matbuat: Basın
Mazbata: Tutanak
Mebus: Milletvekili
Mensucat: Dokuma
Metruk: Terk edilmiş
Mevkufen: Tutuklayarak
Mevzuat: Yasa, tüzük, yönetmelik gibi yazılı resmi kuralların bütünü
Mezkûr: Adı geçen, anılan
Muallim: Öğretmen
Muallime: Kadın öğretmen
Muhasebe-i Hususiye: Özel İdare
Muhtekir: Vurguncu, karaborsacı, stokçu
Muhtel: Bozuk, berbat, intizamsız, fakir insan
Mukannen: Belirli, kesinleşmiş, şaşmaz, kanunlaşmış
Muktazî: Lüzumlu olduğu anlaşılmış, lazım
Murakabe: Denetleme
Murakıp: Denetçi
Muteriz: Karşı gelen, itiraz eden
Mübadele: Değiştokuş
Mücaseret: Cesaret ve gayret göstermek, cüret etmek
Mücrim: Suçlu
Müddeiumumi: Savcı

Mükellefiyet: Yükümlülük
Mükerrer: Tekrar
Mülhak bütçe: Katma bütçe
Mümessil: Temsilci
Mümeyyiz: Temyiz kudretine sahip kişi, iyiyi kötüden ayırt edebilen bilgili kişi, bilirkişi
Münavebe: Nöbet, nöbetleşe
Münakalat Vekâleti: Ulaştırma Bakanlığı
Münhal: Boş olan, açık
Mürettep: Dizilmiş, dizili, gizli bir amaçla düzenlenmiş, derlenmiş
Müstağni: Tok gözlü, elinde olanla yetinen, nazlı davranan
Müstahsil: Üretici
Mütekait: Emekli
Müstamel: Kullanışmış, eski
Mütebaki: Arta kalan, artan, fazlası, ağlar gibi görünen
Müvezzi: Dağıtıcı
Nafia: Bayındırlık
Nahiye/Bucak: İlçeden küçük olan, köy ve kasabalardan meydana gelen idari birim
Narh: Tüketiciyi koruma amacıyla, temel tüketim maddeleri için resmi makamlarca belirlenen fiyat
Nüma: Gösteren, gözüken
Ocak: Köy ve mahalleyi kapsayan idari birim
Pasa: Ekmek yapılmak için yapılan hamur topaklarının dizildiği dikdörtgen tahta
Say: Emek
Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti: Sağlık ve Sosyal Yardımlaşma Bakanlığı
Suhulet: Kolaylık, nezaket, uygun ortam
Suiistimal: Kötüye kullanma
Suiniyet: Kötü niyet
Şedit: Sert, çetin, şiddetli
Şümullü: Kapsamlı
Taaffun/Taaffün: Çürüme, kokuşma, fena pis kokular
Tahakkuk: Gerçekleşme, yerine gelme
Tahammülfersa: Dayanılmaz

Tahavvül: Değişme, dönüşüm
Tahkimat: Güçlendirme, sağlamlaştırma, maden yatağında açılan bir kanalın çökmesini önlemek için sağlamlaştırma
Tahrifat: Bir şeyin aslını bozmak
Tahrir: Yazma, kitabet, kayıt
Takaddüm: Öncelik
Tarh: Vergi koyma
Tavzif: Vazifelendirme, görevlendirme
Tebarüz: Belirme, görülme
Tegaddi/Tagaddi: Besin, beslenmek
Tekâmül: Evrim
Tekaüt: Emekliye ayrılma, emekli
Temerrüt: Direnme, faiz veya borç ödemeye direnme
Temettü: Kazanç, kâr payı
Temevvüc: Dalgalanma, dalgalandırma
Tesanüt: Dayanışma
Tesellüm: Alma, teslim alma
Teşmil: Kapsamına alma, genişletme
Teşrinievvel: Ekim
Teşrinisani: Kasım
Tetviç: Taç giydirme, taçlandırma
Tevakkuf: Durma, duraklama, bağlı olma, ilgili olma
Tevkif: Tutuklama
Tevzi etmek: Dağıtmak, paylaştırmak
Tevziat: Dağıtım
Tezayüt: Çoğalma, artma
Tezyit: Çoğaltma, artırma
Umum Müdürlük: Genel Müdürlük
Varidat: Kâr, gelir
Vefiyat: Ölümler, vefatlar
Vekil: Bakan
Zahire: Gerektiğinde kullanılmak üzere saklanan tahıl
Zecrî: Cebren, zorlayıcı
Zimmet: Bir kurum veya kuruluşta çalışan görevliye imza karşılığı teslim edilen para veya eşya / Bu para veya eşyanın görevli tarafından çalınması veya üzerine geçirilmesi

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı, Cumhuriyet Halk Fırkası/Partisi Kataloğu. (BCA CHPK)

Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Bilgi-Belge Merkezi, Pertev Naili Boratav Arşivi (11-16 / K. 17 / D. 15).

Diğer Resmi Yayınlar

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, C. 18, D. 6, T. 2, 1941.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, C. 24, D. 6, T. 3, 1942.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, C. 25, D. 6, T. 3, 1942.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, C. 29-30, D. 6, T. 4, 1943.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, C. 7, D. 7, T. 1, 1944.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, C. 9, D. 7, T. 1, 1944.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Yıllık (03.04.1939-31.10.1939) (Ankara: TBMM Matbaası, 1940).
Türkiye Büyük Millet Meclisi Yıllık (01.10.1940-31.10.1941) (Ankara: TBMM Matbaası, 1942).
Türkiye Büyük Millet Meclisi Yıllık (01.11.1941-31.10.1942) (Ankara: TBMM Matbaası, 1943).
Türkiye Büyük Millet Meclisi Yıllık (01.10.1942-31.10.1943) (Ankara: TBMM Matbaası, 1944).
Türkiye Büyük Millet Meclisi Yıllık (05.08.1946-31.10.1946 ve 01.10.1946-21.10.1947) (Ankara: TBMM Basımevi, 1948).
Türkiye'de Kömür İstatistik Yıllığı 1941-1949 (Zonguldak: T.C. Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı Ekonomi ve Ticaret Müdürlüğü, 1950).
T.C. Devlet Yıllığı, 1944-1945 (Ankara: Başbakanlık Basım ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayınları, 1945).

T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Fiyat İstatistikleri (1933-1943) (Ankara, 1944).
T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Hükümlüler İstatistiği (Ankara, 1956).
T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, İstatistiklerde Kadın (1927-1990) (Ankara, 1992).
CHP Altıncı Büyük Kurultayı'na Sunulan Vilayet Kongreleri Dilekleri Hülasası (Ankara: CHP Genel Sekreterlik Neşriyatı, 1943).
CHP İstanbul İlkokullarında Okuyan Yoksul Çocuklara Yardım Cemiyetleri Birliği 1940 Yılı Kongresi (İstanbul: Tan Matbaası, 1940).
CHP Program ve Nizamname (Ankara: Zerbamat Basımevi, 1943).
Düstur, C.14 (Ankara: Başbakanlık Devlet Matbaası, 1964).
Resmi Gazete (*RG*) (17 Şubat 1943, No. 5333; 27 Şubat 1943, No. 5342; 13 Mart 1943, No. 5355; 23 Mart 1943, No. 5362; 25 Mart 1943, No. 5364; 29 Mart 1943, No. 5367; 1 Nisan 1943, No. 5370; 6 Nisan 1943, No. 5374; 9 Nisan 1943, No. 5377; 21 Nisan 1943, No. 5387; 27 Nisan 1943, No. 5390; 12 Mayıs 1943, No. 5402; 18 Mayıs 1943, No. 5407; 15 Haziran 1943, No. 5430; 30 Teşrinisani 1943, No. 5569; 20 Kanunusani 1944, No. 5608; 13 Nisan 1944, No. 5680; 18 Nisan 1944, No. 5684; 22 Nisan 1944, No. 5688; 16 Mayıs 1944, No. 5714; 26 Mayıs 1944, No. 5714).

Dergiler

A.Ü. Hukuk Fakültesi Mecmuası
Adliye Ceridesi
Aylık Tarihi
Akbaba
Çalışma Dergisi
Hep Bu Topraktan
İstanbul Belediye Mecmuası
İ.Ü. Hukuk Fakültesi Mecmuası
İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası
İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası
İş
Karikatür
Kızılay
Köye Doğru
Siyasi İlimler Mecmuası
Türk Ekonomisi: Aylık İktisat ve Maliye Dergisi
Ülkü
Yedigün
Yeni Ses
Yurt ve Dünya

Ulusal Gazeteler

Akşam
Cumhuriyet
Son Posta
Tan
Vatan

Yerel Gazetcler

Kocatepe (Eskişehir)
Ocak (Zonguldak)
Uyanış (Zonguldak)
Yeni Adana (Adana)

Kitap ve Makaleler

Abalıoğlu, Nadir Nadi. *Perde Aralığından* (İstanbul: Cumhuriyet Yayınları, 1964).

Abalıoğlu, Nadir Nadi. "Hayat Pahalılığını Azaltmak İçin Atılan Mühim Bir Adım", *Cumhuriyet*, 24.05.1943.

Abalıoğlu, Nadir Nadi. *Olur Şey Değil* (İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1981).

Abalıoğlu, Nadir Nadi. "Başıboş Çocuk", *Cumhuriyet*, 22.02.1945.

Abalıoğlu, Nadir Nadi. "Çocuk Meselesinin Derhal Halli İcab Eden Cephesi", *Cumhuriyet*, 25.04.1944.

Acun, Niyazi. *Toprak Mahsulleri Ofisi ve Kuruluş Gayeleri* (İstanbul: Sinan Matbaası, 1947).

Akbal, Oktay. *Önce Ekmekler Bozuldu* (İstanbul: Tekin Yayınevi, 1984).

Akel, Baha. *Fevkalade Zamanlar Ekonomisi ve İhtikâr* (İstanbul: Ak Ün Basımevi, 1942).

Akar, Rıdvan. *Aşkale Yolcuları, Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları* (İstanbul: Belge Yayınları, 1992).

Akın, Yiğit. "Reconsidering State, Party, and Society in Early Republican Turkey: Politics of Petitioning", *International Journal of Middle East Studies* 39 (2007).

Akın, Yiğit. "War, Women, and the State: The Politics of Sacrifice in the Ottoman Empire During the First World War", *Journal of Women's History*, c. 26, No. 3 (2014).

Aksoy, Dr. Yaşar. *Bir Kent Bir İnsan: İzmir'in Son Yüzyılı, S. Ferit Eczacıbaşı'nın Yaşamı ve Anıları* (İstanbul: Dr. Nejat Ferit Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, 1986).

Aktar, Ayhan. *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000).

Akter, Safa. "Mahkemelerde: Allahın Verdiği Canı Yaşatmak İçin Çalacağım", *Tan*, 21.07.1944.

Akyürek, Celal. "Milli Koruma Kanunu ve Piyasalar", *İktisadi Yürüyüş*, no. 50 (İkincikanun 1942).

Alanay, Tevfik. "Yeni Vergi ve Resimler III", *İktisadi Yürüyüş*, no. 16 (Ağustos 1940).

Alland, Alexander. "War and Disease: An Anthropological Perspective", *War, The Anthropology of Armed Conflicts and Aggression*, Morton Fried, Marvin Harris ve Robert Murphy (ed.) (New York: The American Museum of Natural History, 1968).

Anderson, C. Arnold. "Food Rationing and Morale", *American Sociological Review*, c. 8, no. 1 (Şubat 1943).

Anderson, Karen. *Wartime Women: Sex Roles, Family Relations, and the Status of Women During World War II* (Londra: Greenwood Press, 1981).

Andolsun, Feridun Kurt, "Harp İktisadı", *Gümrük Bülteni* (Ankara: Gümrük ve İnhisarlar Vekâleti, Gümrük Umum Müdürlüğü), c. 4, no. 44 (Haziran 1940).

Arel, Fahri. "İstanbul'un Kimsesiz ve Serseri Çocukları", *Vatan*, 12.03.1943.

Arık, Remzi Oğuz. *Köy Kadını* (Ankara: Ulusal Matbaası, 1943).

Aron, Raymond. "War and Industrial Society" Leon Bramson ve George W. Goethals (ed.). *War: Studies from Psychology, Sociology Anthropology* (New York: Basic Books Inc. Publishers, 1964).

Arsan, Ali Rauf. "Toprak Mahsulleri Vergisi Nasıl Tahsil Ediliyor?" *Tan*, 22.02.1944.

Arsan, Ali Rauf. "Taşra Halkı ve Mahalli İdareler Mekanizması", *Tan*, 11.01.1944.
Arsan, Ali Rauf. "Gören ve Duyan Yok mu?", *Tan*, 20.06.1944.
Arzık, Nimet. *Ak Altının Ağası, Hacı Ömer Sabancı'nın Hayatı* (İstanbul: Faik Yolaç Basımevi, 1972).
Arzık, Nimet. *Bitmeyen Kavga: İsmet İnönü* (Ankara: Kurtuluş Matbaası, 1966).
Atalay, Tevfik S. "Harbin Tesirleri ve Dış Ticaretimiz", *İktisadi Yürüyüş*, no. 25 (Birincikanun 1940).
Atay, Falih Rıfkı. "Hamlelerle İleri Atılmak", 10 Eylül 1942 tarihli *Ulus*'tan aktaran *Ayın Tarihi*, no. 106 (Eylül 1942).
Atay, Falih Rıfkı. "Milli Davamız Çoğalmak", 21 İlkteşrin 1940 tarihli *Ulus*'tan aktaran *Ayın Tarihi*, no. 83 (İlkteşrin 1940).
Atay, Falih Rıfkı. "İaşeye Dair Tedbirler", 17 Şubat 1941 tarihli *Ulus*'tan aktaran *Ayın Tarihi*, no. 87 (Şubat 1941).
Atay, Falih Rıfkı. *Pazar Konuşmaları, 1941-1950* (İstanbul: Dünya Matbaası, 1965).
Avcıoğlu, Doğan. *Milli Mücadele Tarihi*, c. 3 (İstanbul: Tekin Yayınları, 1974).
Avcıoğlu, Doğan. *Türkiye'nin Düzeni* (İstanbul: Tekin Yayınevi, 1998).
Avni, Hüseyin. "Harp Senesi İçinde Fabrikalarımızın Faaliyeti Arttı mı Azaldı mı? I", *İktisadi Yürüyüş*, no. 27 (İkincikanun 1941).
Avni, Hüseyin. "Harp Senesi İçinde Fabrikalarımızın Faaliyeti Arttı mı Azaldı mı? II", *İktisadi Yürüyüş*, no. 28 (İkincikanun 1941).
Avni, Hüseyin. "Tüccarlar Çoğalıyor", *Yurt ve Dünya*, no. 19 (1942).
Avni, Hüseyin. "Karne Sistemi", *İktisadi Yürüyüş*, no. 56 (1942).
Avni, Hüseyin. "İhtikârla Mücadele Niçin Müspet Netice Vermedi?", *Tan*, 24.01.1941.
Avni, Hüseyin. "İhtikâr Hareketlerini Nasıl Takip Etmeli?", *Tan*, 04.03.1941.
Avni, Hüseyin. "Hangi Köylü Zenginleşiyor?" *Yurt ve Dünya*, no. 20 (1942).
Aydemir, Şevket Süreyya. *İkinci Adam İsmet İnönü, 1938-1950*, c. 2 (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000).
Aydın, Erdem. "Türkiye'de Sıtma Mücadelesi", *III. Türk Tıp Tarihi Kongresine Sunulan Bildiriler* (İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999).
Aydın, Mustafa. "İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye, 1939-1945", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, c. 1, 1919-1980, Baskın Oran (ed.) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003).
Aykut, Mahmut Atilla. "Suçlunun İtirafı", *Vatan*, 02.12.1943.
Aynural, Salih. *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları, Zahire Ticareti (1740-1840)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001).
Aytekin, Halil. "Köylülerin İaşe Durumu", *Yurt ve Dünya*, no. 36 (1943).
Aytekin, Halil. "Köyde Yaşayış", *Tan*, 16.07.1945.
Ayral, N. "Türk Memurları", *Belediye Mecmuası*, no. 182 (1940).
Azcan, İbrahim. *Türk Modernleşmesi Sürecinde Trabzon Halkevi* (Trabzon: Serander Yayınları, 2003).
Barkey, Karen. *Devlet ve Eşkıyalar: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999).
Başar, Suat. "Toprak Mahsulleri Vergisi Kalkınca", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 7, no. 1-4 (1945-1946).
Başokçu, Rebia Tevfik. "Yardıma Muhtaç Ana ve Yavruları da Düşünelim", *Tan*, 10.09.1941.
"Başvekilin Bahsettiği Misal", 1 Şubat 1942 tarihli *Ulus*'tan aktaran *Ayın Tarihi*, no. 99.
"Başvekilin Yeni Nutku", 8 Sonkanun 1941 tarihli *Tasviri Efkar*'dan aktaran *Ayın Tarihi*, no. 86 (Sonkanun 1941).

Baydar, Oya. "Osmanlı'dan 2000'e İstanbul İşçileri", *Bilanço'98, 75 Yılda Çarkları Döndürenler* (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999).
Bengi, Hüsnü. *Milli Korunma Kanun ve Kararları* (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1943).
Berker, Muhtar. "Büyük Millet Meclisinde Bütçe Müzakereleri", *Ayın Tarihi*, no. 102 (Mayıs 1942).
Berkes, Mediha. "Şehirlerde Nesebi Gayri Sahih Çocuklar", *Tan*, 04.08.1944.
Berkes, Mediha. "Köyde Yaşayış", *Yurt ve Dünya*, no. 30 (1943).
Berkes, Niyazi. *Unutulan Yıllar*, yay. haz. Ruşen Sezer (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997).
Berkes, Niyazi. "Başı Boş Çocuklar", *Tan*, 11.08.1944.
Berktay, Halil. "Köylü Ayaklanmaları ve Oryantalizmin "Yok"lar Listesi", *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, c. 6 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1988).
Beşikçi, Mehmet. *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2015).
Bil, Hikmet. "Çelik Silolar", *Tan*, 10.10.1945.
Binbaşar, Kemal. "İzmir'de İş Müesseselerinin Sağlık Durumu ve İşçi Hastanesi Davası", *Tan*, 10.07.1945.
Binyazar, Adnan. *Masalını Yitiren Dev* (İstanbul: Can Yayınları, 2003).
"1 Cumhuriyet Yılında Kızılay...", *Kızılay*, no. 1,1941.
"Bir yılda Kızılay", *Kızılay*, no. 5, 1942.
Birgen, Muhittin. "Yine İhtikâra Dair", *İktisadi Yürüyüş*, no. 30 (Mayıs 1941).
Bond, Brian. *War and Society in Europe, 1870-1970* (Londra: McGill-Queen's University Press, 1998).
Boran, Behice. "Mücrim Mahaller", *Yurt ve Dünya*, no. 7 (1941).
Boratav, Korkut. "İktisat Tarihi 1908-1980", *Türkiye Tarihi: Çağdaş Türkiye*, Sina Akşin (ed.), c. 4 (İstanbul: Cem Yayınevi, 1995).
Brass, Tom. "Moral Economists, Subalterns, New Social Movements, and the Re-Emergence of Post-Modernised (Middle) Peasant", *The Journal of Peasant Studies*, c. 18, no. 2 (1991).
Cafer, Selman. "Gaz Kokan Peynirler", *İktisadi Yürüyüş*, no. 11 (1940).
Cavid, Burhan. "Sokak Çocukları Devletin Malı Olmalıdır", *Son Posta*, 17.04.1943.
Cemil, Alâettin. "Kanunlarımızda Nüfusumuzu Teşvik Eden Hükümler", *Tan*, 15.02.1941.
Chatterjee, Partha. *The Nation and Its Fragments: Colonial and Post-Colonial Histories* (Princeton: Princeton University Press, 1993).
Cohen, Henry. "Poverty and Welfare: A Review Essay", *Political Science Quarterly*, c. 87, no. 4 (1972).
Colbourn, Forrest. "Footdragging and Other Peasant Responses to the Nicaraguan Revolution", *The Journal of Peasant Studies*, c. 13, no. 22 (1986).
Coşkun, Nusret Safa. "İhtikâr Hadiseleri Karşısında", *Son Posta*, 24.08.1944.
Çaha, Ömer. "Sivil Toplum-Devlet Karşıtlığında Türkiye'de Cumhuriyet", *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, Nuri Bilgin (ed.) (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1997).
Çavdarlı, Rıza. *Neden Ekmekçiler Şirketini Müdafaa Ettim?* (İstanbul: Aydınlık Basımevi, 1942).
Çetingil, Arif İsmet. "Sıtma, İçtimai ve İktisadi Tesirleri ve Mücadele Tedbirleri" 2. *Üniversite Haftası, Diyarbakır, 01.06.1941-07.06.1941* (İstanbul: İ.Ü. Yayınları, Kenan Basımevi, 1941).
Çalgüner, Cemil. *Türkiye'de Ziraat İşçileri* (Ankara: Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Rektörlüğü Yayını, 1943).
Çatma, Erol. *Zonguldak Madenlerinde Hükümlü İşçiler* (Zonguldak: KESK/Maden Sen Zonguldak Şubesi, 1996).

Çatma, Erol. *Asker İşçiler* (İstanbul: Ceylan Yayıncılık,1998).
Çerkezyan, Sarkis. *Dünya Hepimize Yeter*, yay. haz. Yasemin Gedik (İstanbul: Belge Yayınları, 2003).
Çıladır, Sina. *Zonguldak Havzasında İşçi Hareketlerinin Tarihi (1848-1940)* (Ankara: Yeraltı Maden İş Yayınları, 1977).
Çılgın, Alev Sınav. *Türk Roman ve Hikâyesinde İkinci Dünya Savaşı* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003).
Çocuk Esirgeme Kurumu XXV Yılda Ne Yaptı? Çocuk Davamız (İzmir: Meşher Basımevi, Çocuk Esirgeme Kurumu Merkezi, 1946).
"Dâhiliye Vekili Faik Öztrak TBMM'de Asker Ailelerine Yardım Meselesi Hakkında Beyanatta Bulundu". *Ayın Tarihi*, no. 84 (Kasım 1940).
Danzelot, Jacques. *The Policing of Families* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1997).
Danzelot, Jacques. "The Mobilization of Society", *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, Graham Burchell, Colin Gordon ve Peter Miller (ed.) (Chicago: The University of Chicago Press, 1991).
Darendelioğlu, İlhan. *Türkiye'de Komünist Hareketleri* (İstanbul: Toker Yayınları, 1976).
Darnton, Robert. "An Early Informatiom Society: News and the Media in Eighteenth-Century Paris", *American Historical Review*, c. 105, no. 1 (Şubat 2000).
Davies, Sarah. *Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, Propaganda and Dissent, 1934-1941* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997).
De Castro, Josué. *Geography of Hunger* (Londra: Victor Golloancz, 1955).
Dean, Mitchell. *Governmentality: Power and Rule in Modern Society* (Londra: Sage Publications, 2001).
Demirkan, Selahaddin. "Toprak Mahsulleri Vergisi ve Hükümet Hisseleri", *Köye Doğru*, no. 72 (1943).
Deniz, Müfit Necdet. "Neden Kömür Sıkıntısı İçindeyiz", *Tan*, 21.01.1943.
Dicleli, Vedad. "Yoksulluk ve Sosyal Yardım Şekilleri", *Hukuk Fakültesi Dergisi*, no. 1, 1946.
Dinges, Martin. "The Reception of Michel Foucault's Ideas on Social Discipline, Mental Asylums, Hospitals and the Medical Profession in German Historiography", *Reassesing Foucault: Power, Medicine and the Body*, Colin Jones ve Roy Porter (ed.) (New York: Routledge, 1998).
Dobresberger. "Harpte İktisadi Teşkilat", *İktisadi Yürüyüş*, no. 5 (1940).
Dosdoğru, Hulusi. "Maden İşçimizin Bugünkü Yaşayışı II", *Tan*, 02.09.1945.
Dosdoğru, Hulusi. "Maden İşçimizin Bugünkü Yaşayışı I", *Tan*, 01.10.1945.
Dosdoğru, Hulusi. "Mükellef Münavebeli İşçiler Meselesi", *Tan*, 03.10.1945.
Dosdoğru, Sabire. "Maden İşçileri", *Tan*, 12.09.1945.
Dosdoğru, Sabire ve Dosdoğru, Hulusi. *Sağlık Açısından Maden İşçilerimizin Dünü Bugünü* (İstanbul: BDS Yayınları, 1990).
Dölen, Emre ve Koraltürk, Murat. *İlk Çimento Fabrikamızın Öyküsü, 1910-2004* (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2004).
Dönmezer, Sulhi. "Garp Medeniyeti'nde ve Memleketimizde Çocuk Suçluluğunun Umumi İnkişafları", *İş*, no. 34 (1943).
Duru, M. Celâl. "Halkevleri ve Sosyal Yardım", *Ülkü*, Şubat 1940.
Duru, M. Celâl. "Soyal Yardımlar Hakkında", *Konuşmalar, Broşür: 2* (Ankara: CHP Halkevleri Neşriyatı, Zerbamat Basımevi, 1941).
Durukan, Kaan. "Modern Türk Tarihçiliğinin / Tarihyazımının Sorunları Üzerine Bazı Düşünceler", *Toplum ve Bilim*, no. 91 (Kış 2001-2002).

Ege, Rıdvan. *Türkiye'nin Sağlık Hizmetleri ve İsmet Paşa* (Ankara: Türk Hava Kurumu Basımevi, 1992).
Eitzen, Stanley. *Social Problems* (Boston: Allyn & Bacon Inc., 1980).
Ekin, Nusret. "Memleketimizde İşçi Devri Mevzuunda Yapılan Araştırmalar ve Ortaya Koydukları Neticeler", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Sosyal Siyaset Konferansları*, 9-10-11. Kitap, 1960.
Eldem, Vedat. *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi* (Ankara: TTK Yayınları, 1994).
Elmalı, Mustafa. *Harp ve Fiyat Siyaseti* (İstanbul: Aydınlık Basımevi, 1943).
Erel, Muhiddin. "Şehirlerde Haşerat Mücadelesi", 2. Üniversite Haftası, Diyarbakır, 01.06.1941-07.06.1941, İ.Ü. Yayınları, no. 151 (İstanbul: Kenan Basımevi, 1941).
Erdoğan, Necmi. "Devleti İdare Etmek: Maduniyet ve Düzenbazlık", *Toplum ve Bilim*, no. 83 (Kış 1999-2000).
Erdoğan, Necmi (ed.). *Yoksulluk Hâlleri: Türkiye'de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri* (İstanbul: Demokrasi Kitaplığı, 2002) (İstanbul: Demokrasi Kitaplığı, 2002).
Ergüder, Jülide. "Karneli Yıllar", *Hürriyet*, 11 Eylül 1989.
Erişçi, Lütfi. *Sosyal Tarih Araştırmaları* (İstanbul: Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı, 2003).
Erkoyuncu, Müfit. "Boşanmalar Neden Artıyor?" *Adliye Ceridesi*, Adliye Vekilliği, no. 8, 1942.
Eroğul, Cem. "Çok Partili Düzenin Kuruluşu", *Geçiş Döneminde Türkiye*, Irvin C. Shick ve E. Ahmet Tonak (ed.) (İstanbul: Belge Yayınları, 1998).
Esenel, Mediha. *Geç Kalmış Kitap (1940'lı Yıllarda Anadolu Köylerinde Araştırmalar ve Yaşadığım Çevreden İzlenimler)* (İstanbul: Sistem Yayıncılık, 1999).
Etingü, Turgut. *Kömür Havzasında İlk Grev* (Koza Yayınları, 1976).
Eyüboğlu, Cemal. "Memur Maaşları Meselesi", *Türk Ekonomisi: Aylık İktisat ve Maliye Dergisi*, no. 31-32, 1946.
Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997).
Faroqhi, Suraiya. "Crisis and Change", *An Economic and Social History of Ottoman Empire*, Halil İnalcık ve Donald Quataert (ed.) (Cambridge: Cambridge University Press, 1994).
Felek, Burhan. "Dar Gelirlilere Hükümet Yardımı", *Cumhuriyet*, 28.08.1943.
Felek, Burhan. "Eziyet Etmiyelim", *Cumhuriyet*, 19.05.1943.
Felek, Burhan. "Güzel Bir Karar", *Cumhuriyet*, 16.09.1943.
Felek, Burhan. "Kömür Dağıtımında İnsaf Payı", *Cumhuriyet*, 26.07.1943.
Fenik, Faruk. "Kızılay'ın Yoksullar İçin Kaynıyan Kazanları", *Kızılay*, no. 8, 1943.
Fenik, Faruk. "Hayat Pahalılığı Hakkında Anketimiz", *Vatan*, 23.09.1943.
Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri. *İhtikâr* (İstanbul: Türkiye Felsefi, Harsi ve İçtimai Araştırmalar Merkezi Kitapları, Bürhaneddin Yayınevi, 1942).
Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri. "Bugünkü Harp ve İstihlak Nazariyesi", *Cumhuriyet*, 07.09.1943.
Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri. "Kira İhtikârı İle Mücadele Meselesi 1", *Cumhuriyet*, 31.03.1943.
Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri. "Kira İhtikârı İle Mücadele Meselesi 2", *Cumhuriyet*, 04.04.1943.
Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri. "Çocuk ve Devlet", *Cumhuriyet*, 27.04.1943.
Figes, Orlando. *Revolutionary Russia, 1891-1991* (New York: Metropolitan Books, 2014).
Figes, Orlando ve Kolonitskii, Boris. *Interpreting the Russian Revolution: The Language and Symbols of 1917* (New Haven: Yale University Press, 1999).

Fitzpatrick, Sheila. *Stalin's Peasants: Resistance & Survival in the Russian Village After Collectivization* (Oxford: Oxford University Press, 1996).
Fitzpatrick, Sheila. *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet in the 1930s* (Oxford: Oxford University Press, 2000).
Fikret, Hasan. "Halk ve Belediye", *Aym Tarihi*, no. 84 (Kasım 1940).
Fişek, Kurthan. *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı* (Ankara: Doğan Yayınevi, 1969).
Foucault, Michel. *Hapishanenin Doğuşu* (Ankara: İmge Kitabevi, 2000).
"Fuat Umay diyor ki: Her Vilayette En Az 200-300 Yataklı Birer Çocuk Yuvası Açmak Zarureti Vardır", *Tan*, 19.07.1943.
Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000).
Gologlu, Mahmut. *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi: Milli Şef Dönemi (1939-1945)* (Ankara: Gologlu Yayınları, 1972).
Gordon, Colin. "Governmental Rationality: An Introduction", *The Foucault Effect: Studies on Governmentality*, Graham Burchell, Colin Gordon ve Peter Miller (ed.) (Chicago: The University of Chicago Press, 1991).
Gönlübol, Mehmet. *Uluslararası Politika, İlkeler-Kavramlar-Kurumlar* (Ankara: Attila Kitabevi, 1993).
Gönlübol, Mehmet. *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 1996).
Grigg, David. *The World Food Problem, 1950-1980* (Oxford: Basil Blackwell, 1985).
Guha, Ranajit. *Elementary Aspects of Peasant Insurgency in Colonial India* (Durham: Duke University Press, 1999).
Güngör, B. "Yeni Hayat", *Akbaba*, 11.05.1944.
Güray, Sedat. "Kömür Buhranına Karşı Alınması Faydalı Tedbirler", *Tan*, 28.04.1943.
Güvenir, Orhan Murat. *II. Dünya Savaşı'nda Türk Basını: Siyasal İktidarın Basını Denetlemesi ve Yönlendirmesi* (İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti, 1991).
Güzel, M. Şehmus. "İsmet İnönü, Sosyal Politika ve Grev", *Yapıt*, no. 10 (Nisan-Mayıs 1985).
Güzel, M. Şehmus. "Capital and Labour During World War II", *Workers and The Working Class in The Ottoman Empire and The Turkish Republic, 1839-1950*, Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher (ed.) (New York: I.B. Tauris Publishers, 1995).
Hacımirzaoğlu, Ayşe Berktay. "Madencilikte Bir Ömür: Kadri Yersel", *Bilanço '98, 75 Yılda Çarkları Döndürenler* (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999).
Hacking, Ian. "How Should We Do The History of Statistics", *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, Graham Burchell, Colin Gordon ve Peter Miller (ed.) (Chicago: The University of Chicago Press, 1991).
Hakko, Vitali. *Hayatım Vakko* (İstanbul: Şedele Matbaacılık, 1997).
"Halkevleri ve Sosyal Yardım", *Ülkü*, Birinciteşrin 1939.
Harrison, Mark (ed.). *The Economics of World War II: Six Great Powers in International Comparison* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).
Heper, Metin. "Strong State and Economic Interest Groups with Special Reference to Turkey", *Strong State and Economic Interest Groups, The Post-1980 Turkish Experience*, Metin Heper (ed.) (New York: Walter de Gruyter, 1991).
Heper, Metin. *State Tradition in Turkey* (Walkington: The Eothern Press, 1985).
Heper, Metin. "The Ottoman Legacy and Turkish Politics", *Journal of International Affairs*, 54, no. 1 (Güz 2000).

Heper, Metin. *İsmet İnönü: Yeni Bir Yorum Denemesi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999).
Hershlag. Z.Y. *Turkey: The Challenge of Growth* (Leiden: E.J. Brill, 1968).
Holquist, Peter. *Making War, Forging Revolution: Russia's Continuum of Crisis, 1914-1921* (Cambridge: Harvard University Press, 2002).
Hart, Gillian. "Engendering Everyday Resistance: Gender, Patronage and Production in Rural Malaysia", *The Journal of Peasant Studies*, c. 19, no. 1 (Ekim 1991).
Hikmet, Nâzım. *Memleketimden İnsan Manzaraları* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002).
Hobsbawm, Eric. *Kısa 20. Yüzyıl, 1924-1991: Aşırılıklar Çağı* (İstanbul: Sarmal Yayınları).
Hooper, Nicholas ve Bennet, Matthew. *The Cambridge Illustrated Atlas of Warfare: The Middle Ages* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996).
Hughes-Scheper, Nancy ve Sargent, Carolyn (ed.). *Small Wars: The Cultural Politics of Childhood* (Los Angeles: University of California Press, 1998).
Ilgaz, Rıfat. *Yaşadıkça (Toplu Şiirler Dizisi-3)* (İstanbul: Çınar Yayınları, 1992).
Ilgaz, Rıfat. *Sınıf* (İstanbul: Çınar Yayınları, 1993).
Irmak, Sadi. "Sosyal Sigorta ve Aile", *Ülkü*, no. 58, 1944.
Irmak, Sadi. "Çocuk ve Meseleleri", *Ülkü*, no. 63, 1944.
Irmak, Sadi. "Sağlık Politikasında Yeni Cereyanlar", *Ülkü*, no. 73, 1944.
Isaac, Alfred. "Harp Sonrası: İktisadi Problemleri", *İktisadi Yürüyüş*, no. 148 (1946,)
İhsan, Ahmed. "Yoksul Üniversite Talebesi İçin", *Kızılay*, no. 8, 1943.
İleri, Rasih Nuri. *Türkiye Komünist Partisi Gerçeği ve Bilimsellik* (İstanbul: Anadolu Yayınları, 1976).
İleri, Rasih Nuri (der.). *1944 TKP Davası* (İstanbul: TÜSTAV, 2003).
İnal, Turgut. www.radyoilkhaber.com/site/turgut/28022002.asp (28.02.2002).
İnalcık, Halil. "Comments on Sultanism: Max Weber's Typification of Ottoman Polity", *Princeton Papers on Near Easterns Studies* (1992).
İnalcık, Halil. "Sultanizm Üzerine Yorumlar: Max Weber'in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplemesi", *Toplum ve Ekonomi*, çev. Kemal Aydın Akagündüz, no. 7 (Ekim 1994).
İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1996).
İnönü, İsmet. "İlk Öğretim Davamız", *Ülkü*, no. 71, 1944.
İnsel, Ahmet. *Düzen ve Kalkınma Kıskacında Türkiye* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1996).
Jones, Colin ve Porter, Roy (ed.). *Reassesing Foucault: Power, Medicine and the Body* (New York: Routledge, 1998).
Kadıoğlu, Ayşe. *Cumhuriyet İdaresi, Demokrasi Muhakemesi* (İstanbul: Metis Yayınları, 1999).
Kafadar, Cemal. "Self and Others: The Diary of a Dervish in Seventeenth-century Istanbul and First-person Narratives in Ottoman Literature", *Studia Islamica*, no. LXIX, 1986.
Kafaoğlu, A. Başer. *Varlık Vergisi Gerçeği* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2002).
"Kanun Dışı Birleşmeler ve Nesebi Sahih Olmayan Çocuklar Hakkında Adliye Vekâletine Sunulan Rapor", *Adliye Ceridesi*, T.C. Adliye Vekilliği, Ankara, no. 12, 1942.
Karabekir, Kâzım. *Ankara'da Savaş Rüzgârları: İkinci Dünya Savaşı*, yay.haz. Faruk Özerengin (İstanbul: Emre Yayınları, 2000).
Karabekir, Kâzım. *Kürt Meselesi* (İstanbul: Emre Yayınları, 1995).
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. *Politikada 45 Yıl* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002).
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. *Panorama* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002).
Karaömerlioğlu, Mehmet Asım. "The People's Houses and the Cult of the Peasant in Turkey", *Middle Eastern Studies*, c. 34, no. 4 (Ekim 1998).

Karaömerlioğlu, Mehmet Asım. "The Village Institutes Experience in Turkey", *British Journal of Middle Eastern Studies*, c. 25, no. 1 (Mayıs 1998).
Karaömerlioğlu, Mehmet Asım. "Köy Enstitüleri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, c. 2 (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002).
Karaömerlioğlu, Mehmet Asım. "Bugünü Anlamak İçin Kritik Bir Not", *Virgül*, no. 38 (Eylül 2003).
Karaömerlioğlu, Mehmet Asım. *Orada Bir Köy Var Uzakta: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006).
Karay, Rafik Halid. "Olmaya Devlet Cihanda...", *Tan*, 01.10.1941.
Karay, Refik Halid. "Ekmek Yerine Pasta Bolluğu!", *Tan*, 20.11.1941.
Karay, Refik Halid. "Sabun! Yine Sabun", *Tan*, 10.06.1943.
Karay, Refik Halid. "Dilencilerden Dilenenler", *Tan*, 29.03.1943.
Karay, Refik Halid. "Fiş Alım Satımı", *Tan*, 03.07.1944.
Karay, Refik Halid. "Bir Yanda Aş Ocakları, Bir Yanda Mezeci Vitrinleri", *Tan*, 28.02.1944.
Karpat, Kemal. *Turkey's Politics: The Transition to a Multi Party System* (Princeton: Princeton University Press, 1959).
Karpat, Kemal. *Türk Demokrasi Tarihi* (İstanbul: Afa Yayınları, 1996).
Kars, Zafer. *1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1997).
Kaya, Yalçın. *Bozkırdan Doğan Uygarlık: Köy Enstitüleri* (İstanbul: Tiglat Matbaacılık, 2001).
Kaya, Şükrü. "Nüfus: Harp Vasıtası", *Yedigün*, no. 424, 1941.
Kaye, Harvey J. *The British Marxist Historians: An Introductiory Analysis* (New York: St. Martin's Press, 1995).
Kayra, Cahit. *'38 Kuşağı* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2002).
Kazma, Suat. "Karabük", *Ülkü*, no. 64, 1944.
Keleş, Ruşen. "Türkiye'de Şehirleşme Eğilimleri", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Ankara, c. 2, no. 3 (Eylül 1970).
Kemal, Orhan. *Ekmek Kavgası* (İstanbul:Varlık Yayınevi, 1968).
Kemal, Orhan. *Dünya'da Harp Vardı* (İstanbul: Ataç Kitabevi, 1963).
Kenber, Lütfi Arif. "Buğday Yığınlarını Yağma Edenler", *Tan*, 22.10.1945.
Kerkvliet, Benedict J.T. "Claiming the Land: Everyday Politics in the Philippines with Comparisons to Indonesia, Peru, Portugal, and Russia", *The Journal of Peasant Studies*, c. 20, no. 3 (1993).
Kershaw, Ian. *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich: Bavaria 1933-1945* (Oxford: Clarendon Press, 2002).
Kesler, Said. "Ekmek Karnesi Almak İçin Bir Öğretmenin Başından Geçenler", *Tan*, 22.06.1942.
Kesler, Said. "Perdelik Basma Satışı Nasıl Yapılıyor?" *Tan*, 21.03.1942.
Kesler, Said. "Köylünün Kurt Kuş Hakkı Diye Tarlada Bıraktığı Buğdaylar", *Tan*, 19.08.1942.
Kesler, Said. "Mekteplerdeki Yoksul Talebeler", *Tan*, 25.04.1943.
Kesler, Said. "Yiyecek Tevziatı Nasıl Yapıldı", *Tan*, 27.05.1942.
Kesler, Said. "Tifüsün Bu Salgın Zamanında Üstü Başı Kirli ve Bitli İnsanların Vapur İskelelerinde Yatmalarına Ne Vakte Kadar Göz Yumacağız?", *Tan*, 17.06.1943.
Kesler, Said. "Ankara Caddesini Mikrop Saçan İnsanlardan Kurtarmalı", *Tan*, 26.06.1943.
Kesler, Said. "Sokaklardaki Çocuklarla Savaşma Usulleri", *Tan*, 02.04.1943.
Kesler, Said. "Dilenci ve Serserilerle Nasıl Mücadele Ediliyor? II", *Tan*, 16.10.1943.
Kesler, Said. "Çocukları Kurtarma Yurdu Nasıl Islah Edilir?", *Tan*, 24.05.1943.
Kesler, Said. "Kreşte Yetişenleri Darülaceze'den Hemen Kurtarmalıyız", *Tan*, 17.03.1943.

Kesler, Said. "Verem Nispeti Çocuklarda Yüzde 30 Arttı", *Tan*, 31.12.1943.
Kesler, Said. "Yaşama Güçlüğüne Karşı Ne Gibi Tedbirler Alınıyor?", *Tan*, 03.06.1943.
Keyder, Çağlar. *Memâlik-i Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003).
Keyder, Çağlar. *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1989).
Keyder, Çağlar ve Birtek, Faruk. "Türkiye'de Devlet Tarım İlişkileri (1923-1950)", *Toplumsal Tarih Çalışmaları* (Ankara: Dost Kitabevi, 1983).
Keyman, E. Fuat. *Türkiye ve Radikal Demokrasi* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1999).
Keyn, Vecdi. "İhtikâr", *İktisadi Yürüyüş*, no. 56 (1942).
Khlevnyuk, Oleg. "The Objectives of the Great Terror, 1937-1938", *Stalinism*, David L. Hofmann (ed.) (Oxford: Blackwell Publishing, 2003).
Kıcıman, Dr. Emin. "Sıhhat İşleri", *Belediye Mecmuası*, no. 180-181 (1940).
Kırlı, Cengiz. "Kahvehaneler ve Hafiyeler: 19. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı'da Sosyal Kontrol", *Toplum ve Bilim*, no. 83 (Kış 1999/2000).
"Kızılay Haberleri", *Kızılay*, no. 13, 1944.
"Kızılay Umumi Meclisinin 1944 Senesi Toplantısı", *Kızılay*, no. 13, 1944.
Kirby, Fay. *Türkiye'de Köy Enstitüleri* (Ankara: Güldikeni Yayınları, 2000).
Koç, Yıldırım. *Türkiye'de Sınıf Mücadelesinin Gelişimi (1), 1923-1973* (Ankara: Birlik Yayıncılık, 1979).
Koç, Yıldırım. "İşçi Hakları ve Sendikacılık", *11. Tez*, no. 5 (Şubat 1987).
Koç, Yıldırım. *Türkiye İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi Tarihi* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2003).
Koç, Vehbi. *Hayat Hikâyem* (İstanbul, 1973).
Koçak, Cemil. "1940'ların İkinci Yarısında Sosyal Politika: Devlet, Sınıflar, Partiler ve Dayanışmacı Vesayetçi İdeoloji", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar, Birinci Uluslararası Tarih Kongresi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999).
Koçak, Cemil. *Türkiye'de Milli Şef Dönemi*, c. 2 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996).
Koçak, Cemil. "Karneli Yıllar", *Tarih ve Toplum*, no. 25, 1986.
Koçak, Cemil. "Sayılarla Sosyal Politika Tarihi", *Tarih ve Toplum*, no. 92, 1991.
Koraltürk, Murat. "İşçi Sicil Dosyalarının Dili: Aslan ve Eskihisar Çimento Fabrikaları İşçi Sicil Dosyalarından Notlar", *Bilanço '98, 75 Yılda Çarkları Döndürenler* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999).
Koraltürk, Murat (yay. haz.). *Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları: Meşrutiyet, Cumhuriyet ve Tek Parti Dönemi: "Gazi Bana Çok Kızmış...",* c. 1 (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007).
Korovkin, Tanya. "Weak Weapons, Strong Weapons", Hidden Resistance and Political Protest in Rural Ecuador", *The Journal of Peasant Studies*, c. 27, no. 3 (Nisan 2000).
Kosova, Zehra. *Ben İşçiyim* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996).
Köker, Levent. *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1990).
Köseoğlu, Zeki Sıtkı. "Verem Niçin Çoğalıyor? Nasıl Önleyebiliriz?", *Tan*, 18.07.1944.
Krieken, Robert van. "Social Theory and Child Welfare", *Theory and Society*, no. 15 (Mayıs 1986).
Kutay, Cemal. "Türkiye İhtilâllerin Eşiğindedir", *Tarih Sohbetleri 5* (Mayıs 1967).
Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000).
Libal, Kathryn. "The Children's Protection Society: Nationalizing Child Welfare in Early Republican Turkey", *New Perspectives on Turkey*, no. 23 (Güz 2000).
Lloyd, E.M.H. *Food and Inflation in the Middle East, 1940-1945* (California: Stanford University Press, 1956).

Mahir Metinsoy, Elif. "1. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Kadınlarının Gıda ve Erzak Savaşı", *Toplumsal Tarih*, no. 243 (Mart 2014).
Mahir Metinsoy, Elif. "Writing the History of Ordinary Ottoman Women during World War I", *Aspasia*, c. 10 (2016).
Makal, Ahmet. *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946* (Ankara: İmge Kitabevi, 1999).
Makal, Ahmet. "Türkiye'nin Sanayileşme Sürecinde İşgücü ve Sosyal Politika", *Toplum ve Bilim*, no. 92 (Bahar 2002).
Makal, Ahmet. "65. Yılında Milli Korunma Kanunu, Çalışma İlişkileri ve İş Mükellefiyeti Üzerine Bir İnceleme", *Toplum ve Bilim*, no. 102 (Kış 2004-2005).
Malinowski, Bronislaw. "An Anthropological Analysis of War", *War: Studies from Psychology, Sociology Anthropology*, Leon Bramson ve George W. Goethals (ed.). (New York: Basic Books Inc. Publishers, 1964).
Mann, Michael. *Sources of Social Power, The Rise of Classes and Nation-States, 1760-1914*, c. 2 (Cambridge: Cambridge University Press, 1996).
Mann, Michael. *States, War and Capitalism* (Oxford: Blackwell, 1988).
Mardin, Şerif. "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?", *Political Participation in Turkey: Historical Background and Present Problems*, Engin Akarlı ve Gabriel Ben-Dor (ed.) (İstanbul: Boğaziçi University Publications, 1975).
Mardin, Şerif. "Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", *Türkiye Toplum ve Siyaset 1* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002).
Maynard, Georgianna Mathew. *Letters From Turkey (1939-1946)* (Chicago: The Oriental Institute of University of Chicago, 1994).
McGowen, Randal. "Power and Humanity, or Foucault Among Historians", *Reassesing Foucault: Power, Medicine and the Body*, Colin Jones ve Roy Porter (ed.) (New York: Routledge, 1998).
Megill, Allan. *Aşırılığın Peygamberleri: Nietzsche, Heidegger, Foucault, Derrida* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1998).
Merrill, Francis E. *Social Problems on the Home Front: A Study of Wartime Influences* (New York: Harper & Brothers Publishers, 1948).
Metinsoy, Murat. "İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye Kızılay Cemiyeti'nin Sosyal Yardımları ve Aş Ocakları", *Toplumsal Tarih*, no. 128 (Ağustos 2004).
Metinsoy, Murat. "Erken Cumhuriyet Döneminde Mebusların İntihap Dairesi ve Teftiş Bölgesi Raporları", *Tarih ve Toplum*, no. 3 (Bahar 2006).
Metinsoy, Murat. "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Zonguldak Kömür Ocaklarında Ücretli İş Mükellefiyeti ve İşçi Direnişi", Zonguldak Kent Tarihi Bienali'nden Seçmeler (Zonguldak: ZOKEV ve TMMOB, 2006).
Metinsoy, Murat. "Gündelik Yaşamda Sınıf Mücadelesi ve Direniş: Türkiye'de İkinci Dünya Savaşı Sonrası Sosyal Politikadaki Gelişmelerde İşçi Sınıfının Rolü", *İktisat, Siyaset ve Devlet Üzerine Yazılar: Prof. Dr. Kemali Saybaşılı'ya Armagan*, Burak Ülman ve İsmet Akça (ed.) (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2006).
Murat Metinsoy, *The Everyday Politics of Ordinary People: Public Opinion, Dissent and Resistance in Early Republican Turkey, 1925-1939* (Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2010)
Metinsoy, Murat. "Fragile Hegemony, Flexible Authoritarianism, and Governing From Below: Politicians' Reports in Early Republican Turkey", *International Journal of Middle East Studies* 43-4 (Kasım 2011).
Metinsoy, Murat. "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet ve Köylüler: Hububat Alımları, Toprak Mahsulleri Vergisi ve Köylü Direnişi", *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, no. 15 (Güz 2012).

Murat Metinsoy, "Everyday Resistance and Selective Adaptation to the Hat Reform in Early Republican Turkey", *International Journal of Turcologia* 8/16 (Sonbahar 2013).
Murat Metinsoy, "Everyday Resistance to Unveiling and Flexible Secularism in Early Republican Turkey", *Anti-Veiling Campaigns in the Muslim World: Gender, Modernism, and the Politics of Dress* (New York: Routledge, 2014).
Migdal, Joel S. *State in Society: Studying How States and Societies Transform and Constitute One Another* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001).
Migdal, Joel S. *Strong Societies and Weak States: State-Society Relations and State Capabilities in The Third World* (Princeton: Princeton University Press, 1988).
"Milli Şef İsmet İnönü'nün Türk Gençliğine Hitabesi", *Ayın Tarihi*, no. 102 (Mayıs 1942).
"Milli Türk Tıp Kongresi açılmıştır...", *Ayın Tarihi*, no. 119 (İlkteşrin 1943).
Moskoff, William. *The Bread of Affliction* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002).
Montoya, Rodrigo. "Class Relations in the Andean Countryside", *Latin American Perspectices*, c. 9, no. 3 (1982).
Mutman, Mahmut. "Özne: Bir Başka Arşiv", *Toplum ve Bilim*, no. 73 (Yaz 1997).
N., D. "Hayır Cemiyetlerini İyi Kurup İşletemiyoruz", *Cumhuriyet*, 10.03.1944.
N., D. "Hayır Cemiyetlerinin Daha Hayırlı Olmalarının Dört Şartı", *Cumhuriyet*, 11.03.1944.
Nadi, Yunus. "Milletimizin Bu Yoldaki Büyüklüğüne Tarih Şahittir", *Cumhuriyet*, 09.03.1941.
Nadi, Yunus. "Tifüs İçtimai Hastalık", *Cumhuriyet*, 20.06.1943.
Nesin, Aziz. "Çalışma Bakanına Açık Mektup I", *Tan*, 04.08.1945.
Nesin, Aziz. "Çalışma Bakanına Açık Mektup II", *Tan*, 06.08.1945.
Nesin, Aziz. "Tütün Depoları Sahipleri Söylüyor", *Tan*, 05.07.1945.
Nirenberg, David. *The Communities of Violence: Persecution of Minorities in the Middle Ages* (New Jersey: Princeton University Press, 1996).
Nispet, Robert. *The Social Philosophers* (St. Albans: Paladin Books, 1976).
O'Brien, Kenneth Paul ve Parsons, Lynn Hudson (ed.), *The Home Front War: World War II and American Society* (Wesport: Greenwood Press, 1995).
Ohanna, David. "The 'Anti-Intellectual' Intellectuals as Political Mythmakers", *The Intellectual Revolt against Liberal Democracy, 1870-1945*, Z. Sternhell (ed.) (Kudüs: The Israel Academy of Sciences and Humanities, 1996).
Okay, Orhan. *Bir Başka İstanbul* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2002).
"16.000 Yoksul Vatandaşa Sıcak Yemek Veriliyor", *Kızılay*, no. 7, 1942.
Oran, Baskın (ed.), *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, 1919-1980*, c. 1 (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003).
Osten, Necmi. "Sosyal Politika ve Barış", *Çalışma*, no. 11, 1946.
Ökte, Faik. *Varlık Vergisi Faciası* (İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, 1951).
Önder, Mehmet. "Tarım İşçisinin Geçinme Durumu", *Çalışma*, no. 18, 1947.
Öymen, Altan. *Bir Dönem Bir Çocuk* (İstanbul: Doğan Kitap, 2002).
Öz, Esat. *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım* (Ankara: Gündoğan Yayınları, 1992).
Özbek, Nadir. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşruiyet, 1876-1914* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002).
Özbek, Nadir. "II. Meşrutiyet İstanbul'unda Dilenciler ve Serseriler", *Toplumsal Tarih*, no. 64 (Nisan 1999).
Özeken, Ahmet Ali. "Kömür Ekonomimizin İstihlak ve İstihsal Cepheleri", *Türk Ekonomisi: Aylık İktisat ve Maliye Dergisi*, no. 45-47 (Mart-Mayıs 1947).
Özeken, Ahmet Ali. "Türkiye Sanayiinde İşçilik Mevzuunun İktisadi Problemleri", *Prof. Dr. İbrahim Fazıl Pelin'in Hatırasına Armağan* (İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayınları, 1948).

Özeken, Ahmet Ali. *Türkiye Kömür Ekonomisi Tarihi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınlarından, 1955).

Özemre, Ahmet Yüksel. *Geçmiş Zaman Olur ki...* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1998).

Öztürk, Şaban. *Türk Solu'nun Hapishane Tarihi* (İstanbul: Yar Yayınları, 2004).

Pamuk, Şevket. "Ücretlerin Gelişimi", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi* (İstanbul: T.C. Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1998).

Pamuk, Şevket. "War, State Economic Policies, and Resistance by Agricultural Producers in Turkey, 1939-1945", *Peasants & Politics in The Middle East*, Farhad Kazemi ve John Waterbury (ed.) (Miami: Florida International University Press, 1991).

Pamuk, Şevket. "İkinci Dünya Savaşı Sırasında İaşe Politikası ve Köylülük", *Bilanço '98, 75 Yılda Köyden Şehirlere* (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999).

Pedersen, Susan. *Family, Dependence, and the Origin of the Welfare State: Britain and France, 1914-1945* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995).

Peukert, Detlev J.K. *Inside Nazi Germany: Conformity, Opposition, and Racism in Everyday Life* (New Haven: Yale University Press,1987).

"Pirinç Kralı", *Yurt ve Dünya*, no. 18 (1943).

Porter, Dorothy. *Health, Civilization and the State: A History of Public Health From Ancient to Modern Times* (New York: Routledge, 1999).

Quataert, Donald. "Giriş", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler, 1839-1950* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998).

Rabinow, Paul. *The Foucault Reader* (New York: Penguin Books, 1984).

Rozaliyev, Y.N. *Türkiye'de Sanayi Proletaryası* (İstanbul: Yar Yayınları, 1974).

Rustow, Dankwart A. "Politics and Islam in Turkey, 1920-1955", *Islam and the West*, Richard N. Frye (ed.) (The Hague: Mouton & Co., 1957).

Sabar, Dr. İhsan Rıfat. "En Az 5000 Yatak Mutlaka Lazımdır", *Tan*, 20.07.1944.

Sağlam, Tevfik. "Verem Savaşı", *4. Üniversite Haftası*, Samsun, 14.09.1943-20.09.1943 (İstanbul: Kenan Matbaası, 1943).

Sajdi, Dana. *Peripheral Visions: The Worlds and Worldviews of Commoner Chroniclers in the 18th Century Ottoman Levant* (Doktora Tezi, Columbia University, 2004).

Sami, Hüseyin. "Milli Tesanüt", 12 Ağustos 1941 tarihli *Ulus*'tan aktaran *Ayın Tarihi*, no. 93 (Ağustos 1941).

Sanayici. "Türk İşçisinin Geçinme Vaziyeti", *Tan*, 06.10.1945.

Sançar, Nejdet. *Gizli Komünist Belgeleri* (Ankara: Afşin Yayınları, 1966).

Sander, Oral. *Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e*, c. 1 (Ankara: İmge Kitabevi, 1998).

Sargent, Carolyn ve Harris, Michael. "Bad Boys and Good Girls", *Small Wars: The Cultural Politics of Childhood*, Nancy Scheper, Hughes ve Carolyn Sargent (ed.) (Los Angeles: University of California Press, 1998).

Sarıca, Murat. *100 Soruda Fransız İhtilali* (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1995).

Savcı, S.G. "Bir Dokun...", *Vatan*, 08.10.1943.

Savcı, S.G. "Yel Üfürdü, Su Götürdü", *Vatan*, 16.09.1943.

Sayar, Mimar Zeki. "Buhran ve Bina İnşa Etmek Mecburiyeti", *Tan*, 21.12.1939.

Scipio, Lynn A. *My Thirty Years in Turkey* (New Hampshire: Richard R. Smith Publishers, INC., 1955).

Scott, James C. *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance* (New Haven: Yale University Press, 1985).

Scott, James C. "Resistance Without Protest and Without Organization: Peasant Opposition to the Islamic Zakat and the Christian Tithe", *Comparative Studies in Society and History*, c. 29, no. 3 (Temmuz 1987).

Scott, James C. *The Domination and Art of Resistance: Hidden Transcripts* (New Haven: Yale University Press, 1990).
Scott, James C. "Foreword", *Elementary Aspects of Peasant Insurgency in Colonial India*, Ranajit Guha (Durham: Duke University Press, 1999).
Sertel, Sabiha. "İçtimai Mukavemet Ne Demektir", *Tan*, 15.02.1939.
Sertel, Sabiha. "Nile Kurban Kabilinden", *Tan*, 14.01.1944.
Sertel, Sabiha. "İşçilerin Çalışma Vaziyeti", *Tan*, 27.09.1945.
Sertel, Sabiha. *Roman Gibi* (İstanbul: Ant Yayınları, 1966).
Sertel, Zekeriya. *Hatırladıklarım (1905-1950)* (İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1968).
Sertel, Zekeriya. "Kış Yardımı", *Tan*, 27.10.1939.
Sertel, Zekeriya. "Halkın Zaruri İhtiyaçları Nasıl Temin Edilebilir?", *Tan*, 17.10.1943.
Sertel, Zekeriya. "İhtikâr Normal Bir Hal Almıştır", *Tan*, 18.09.1943.
Sertel, Zekeriya. "Köylü Hakikaten Zengin Oldu mu?", *Tan*, 08.06.1943.
Sertel, Zekeriya. "Tifüsle Mücadele Böyle mi Olur?", *Tan*, 16.06.1943.
Sertel, Zekeriya. "Tifüse Karşı Yalnız Sıhhi Değil, İçtimai Tedbirler Lazım", *Tan*, 31.05.1943.
Sertel, Zekeriya. "Suiistimal ve Vurgun İşinde", *Tan*, 29.01.1944.
Sertel, Zekeriya. "Suiistimalin Kökünü Kurutmak Lazımdır", *Tan*, 30.01.1944.
Sertel, Zekeriya. "Bir Dokun Bin Ah İşit", *Tan*, 05.06.1943.
Sertel, Zekeriya. "Bu Harbi Ekmek Kazanacaktır" *Tan*, 15.07.1943.
Sertel, Yıldız. *Ardımdaki Yıllar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001).
Servet, İmre. "Ev Sahiplerinin Yarattığı Yeni Bir Zümre: Göçebe Sınıfı", *Tan*, 14.06.1944.
Shorter, Frederic C. "The Population of Turkey after War of Indepence", *International Journal of Middle East Studies*, c. 17, no. 4 (Nov., 1985).
Singer, Morris. *1938-1960, Economic Development in the Context of Short-Term Public Policies* (Ankara: Turkish Economic Society Publications, 1977).
Skocpol, Theda. *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China* (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1979).
Smith, Harold L. *Britain in Second World War: A Social History* (Manchester: Manchester University Press, 1996).
Sönmezoğlu, Faruk. *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi* (İstanbul: Der Yayınları, 1999).
Spargo, Tamsin. *Foucault ve Kaçıklık Kuramı* (İstanbul: Everest Yayınları, 2000).
Steintmetz, George. *Regulating The Social: The Welfare State and Local Politics in Imperial Germany* (Princeton: Princeton University Press, 1993).
Sternhell, Zeev (ed.). *The Intellectual Revolt against Liberal Democracy, 1870-1945* (Kudüs: The Israel Academy of Sciences and Humanities, 1996).
Sternhell, Zeev. "Modernity and Its Enemies: From the Revolt against the Enlightenment to the Undermining Democracy", *The Intellectual Revolt against Liberal Democracy, 1870-1945*, Zeev Sternhell (ed.) (Kudüs: The Israel Academy of Sciences and Humanities, 1996).
Sunar, İlkay ve Sayarı, Sabri. "Turkish Democracy: Changing and Persistent Problems, and Prospects", Paper delivered at the ECPR Workshop on *"Late Democratization in Southern Europe"* (Aurhus, Denmark, 29 Mart-3 Nisan, 1982).
Suny, Ronald Grigor. *The Soviet Experiment: Russia, The USSR and The Successor States* (New York: Oxford University Press, 1998).
Sülker, Kemal. *Savaş Yıllarında Bir Sürgün* (İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1986).
Sülker, Kemal. *100 Soruda Türkiye'de İşçi Hareketleri* (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1973).
Sülker, Kemal. *İşçi Sınıfının Doğuşu* (İstanbul: Cumhuriyet Gazetesi, 1998).

Şahin, Mustafa. "Sabri Kolçak'ın Pazarören Köy Enstitüsü Anıları", *Toplumsal Tarih* (Nisan 2001).
Şehsuvaroğlu, Dr. Bedi N. *İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız* (İstanbul Fetih Derneği Neşriyatı, 1953).
Şeref, Muvaffak. *Türkiye ve Sosyalizm* (İstanbul: Acar Basımevi, 1968).
Şaul, Eli. *Balat'tan Bat-Yam'a* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999).
Şevket, Ertuğrul. "Mesken Buhranı Ankara'da Günün Meselesi", *Tan*, 29.01.1944.
Tahir, Kemal. *Bozkırdaki Çekirdek* (İstanbul: Tekin Yayınevi, 1991).
Talas, Cahit. *Sosyal Ekonomi (İkinci Kitap)* (Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1972).
Tanör, Bülent. *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri* (İstanbul: YKY, 2001).
Taş, Mine. *Kadın, Ekonomik Yaşamı ve Eğitimi* (Ankara:Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1979).
Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim. "Savaşmayan Ülkenin Savaş Ekonomisi: Üretimden Tüketime Pamuklu Dokuma", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, c. 14, no. 1, 1987.
Tekin, Sungur. "Hayat Pahalılığı ve Devlet Memurlarına Yapılan Yardımlar", *Tan*, 13.07.1944.
Temel, Süreyya. *Harp ve Sosyal Davalarımız* (İstanbul: İktisadi Yürüyüş Matbaası ve Neşriyat Yurdu, 1947).
Tevetoğlu, Fethi. *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)* (Ankara, 1967).
Tezel, Yahya S. *Cumhuriyet Döneminin İktisat Tarihi (1923-1950)* (Ankara: Tarih Vakfı Yayınları, 2002).
Thompson, E.P. "Eighteenth-Century English Society: Class Struggle Without Class?", *Journal of Social History*, no. 3 (Mayıs 1978).
Thompson, E.P. *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu* (İstanbul: Birikim Yayınları, 2004).
Thompson, E.P. *Avam ve Görenek* (İstanbul: Birikim Yayınları, 2006).
"Ticaret Vekilimiz Mümtaz Ökmen'in ihtikar mevzuu etrafında bir konuşması", *Ayın Tarihi*, no. 92 (Temmuz 1941).
Tilly, Charles. *European Revolutions, 1492-1992* (Oxford & Cambridge: Blackwell, 1995).
Timur, Taner. *Türk Devrimi ve Sonrası* (Ankara: İmge Kitabevi, 2001).
Timur, Taner. *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş* (Ankara: İmge Kitabevi, 2003).
Toker, Metin. *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları, 1944-1950: Tek Partiden Çok Partiye* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1990).
Toprak, Zafer. *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)* (Ankara: Yurt Yayınevi, 1982).
Toprak, Zafer. *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi, Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik, 1914-1918* (İstanbul: Homer Kitabevi, 2003).
Toprak, Zafer. "The Family, Feminism, and the State during the Young Turk Period, 1908-1918", *Première Rencontre Internationale sur l'Empire Ottoman et la Turquie Moderne* (İstanbul-Paris: Éditions ISIS, 1991)
Tökin, İsmail Hüsrev. "Türkiye'de Fiyat Politikası", *Türk Ekonomisi: Aylık İktisat ve Maliye Dergisi*, no. 1 (1943).
Tökin, İsmail Hüsrev. "Türkiye'de Toprak Mülkiyeti Meselesi", *Türkiye Ekonomisinin Başlıca Meseleleri. Ankara'da Türk İktisat Cemiyetinde Verilmiş Konferansların Hülasaları* (Ankara: Recep Ulusoğlu Basımevi, 1944).
Tuna, Dr. Orhan. "İş İstatistikleri", *İş*, no. 29 (1942).
Tuna, Orhan. "İş İstatistikleri", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 6, no. 1-2 (Ekim 1944-Ocak 1945).

Tuna, Orhan. "Türkiye'de Sendikacılık ve Sendikalarımız", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Siyaset Konferansları*, 20. Kitap, 1969.
Tuncer, Kadir. *Tarihten Günümüze Zonguldak'ta İşçi Sınıfının Durumu* (İstanbul: Göçebe Yayınları, 1998).
Tunçay, Mete. *Türkiye'de Tek Parti İdaresinin Kurulması (1923-1931)* (Ankara: Yurt Yayınları, 1981).
Turan, Kemal. "Milli Koruma Kanunu Üzerine", *Türkiye Ekonomisinin Başlıca Meseleleri, Ankara'da Türk İktisat Cemiyetinde Verilmiş Konferansların Hülasaları* (Ankara: Recep Ulusoğlu Basımevi, 1944).
Turan, Kemal. "Milli Koruma Kanunu'nda Bazı Tadiller", 25 İlkkânun 1940 tarihli *Ulus*'tan aktaran *Ayın Tarihi*, no. 85 (İlkkânun 1940).
Turan, Kemal. "Karneler", 2 Nisan 1942 tarihli *Ulus*'tan aktaran, *Ayın Tarihi*, no. 101 (Nisan 1942).
Turan, Kemal. "Belediye Meclisleri Seçimi", 6 İlkteşrin 1942 tarihli *Ulus*'tan aktaran *Ayın Tarihi*, no. 107 (İlkteşrin 1942).
Turan, Kemal. "Baremdeki Değişiklikler ve Memurlar", *Ülkü*, no. 68 (Haziran 1944).
Tutel, Eser. "İstanbul'da Atlı Tramvaylardan Modern Metroya", *75 Yılda Değişen Yaşam Değişen İnsan: Cumhuriyet'in Modaları, Bilanço '98* (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999).
Tutel, Eser. "İkinci Dünya Savaşı'nda Beyoğlu", *Tarih ve Toplum*, no. 133 (Ocak 1995).
Tükel, Turgut İhsan. "Alimentation, Famine et Sources", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, no. 1-4, 1946-1947.
Tümay, Sezai Bedrettin. "Çocuk Ölümü ve Önleme Yolları", *4. Üniversite Haftası*, Samsun (14.09.1943-20.09.1943) (İstanbul: Kenan Matbaası, 1943).
Türkeş, Alparslan. *1944 Milliyetçilik Olayı* (İstanbul: Kutluğ Yayınları, 1975).
Türkeş, Ömer. "Taşra İktidarı!", *Toplum ve Bilim*, no. 88 (Bahar 2001).
Türkiye Çocuk Esirgeme Kurumunun Küçük Bir Tarihçesi (İstanbul: Resimli Ay Matbaası, 1940)
Türkiye Kızılay Derneği İstanbul Aşocakları (İstanbul: Cemal Azmi Matbaası, 1948).
Türkoğlu, Ömer. "Hüseyin Sami Bey'in Hayatı ve Ankara'daki Ajanlık Yılları", *Kebikeç*, no. 4, 1996.
Tüzün, Dr. Ragıp. *Bizde Sosyal Yardım. CHP Halkevleri Neşriyatı, Konuşmalar, Broşür: 2* (Ankara: Zerbamat Basımevi, 1941).
Ulunay, Refi Cevad. "İçtimai Sigorta", *Tan*, 04.02.1944.
Unat-Abadan, Nermin. *Kum Saatini İzlerken* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996).
Unger, Aryeh. "Public Opinion Reports in Nazi Germany", *Public Opinion Quarterly*, c. 29, no. 4 (Kış 1965-66).
Us, Asım. *Hatıra Notları 1930-1950* (İstanbul: Vakit Matbaası, 1966).
Us, Asım. "Başvekilin Nutku", 4 Şubat 1940 tarihli *Vakit*'ten aktaran *Ayın Tarihi*, no. 75 (Şubat 1940).
Uzun, Ahmet. *Tanzimat ve Sosyal Direnişler (1841)* (İstanbul: Eren, 2002).
Ünen, Nurettin. "Bir Ahlak İmtihanı", *Yeni Adana*, 02.08.1943.
Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet. "Çocuklarımız", *Cumhuriyet*, 09.07.1944.
Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet. *Devirden Devire* 2 (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975).
Viola, Lynne. *Peasant Rebels Under Stalin: Collectivization and Culture of Peasant Resistance* (New York: Oxford University Press,1996).
Weiss, Linda ve Hobson, John M. *States and Economic Development: A Comparative Historical Analysis* (Cambridge: Polity Press, 1997).

Winter, Jay ve Robert, Jean-Levis (ed.). *Capital Cities at War, Paris, London, Berlin, 1914-1919* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999).
Y.S. "Dünya Harbi İçinde İstanbul'un İç Yüzü I: Mahaller Aralarında Bir Dolaşma", *Tan*, 11.08.1943.
Y.S. "Dünya Harbi İçinde İstanbul'un İç Yüzü II: Mahaller Aralarında Bir Dolaşma", *Tan*, 12.08.1943.
"Yakın ve Ortadoğu Bölge Toplantısı", *Çalışma*, no. 24, 1947.
Yalçın, İrfan. *Ölümün Ağzı* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2002).
Yalman, Ahmet Emin. *Turkey in the World War* (New Haven: Yale University Press, 1930).
Yalman, Ahmet Emin. *Yarının Türkiye'sine Seyahat* (İstanbul: Vatan Matbaası, 1944).
Yalman, Ahmet Emin. *Yakın Tarihte Gördüklerim Geçirdiklerim, 1922-1944*, c. 3 (İstanbul: Rey Yayınları, 1970).
Yalman, Ahmet Emin. "Yiyecek Maddeleri Niçin Pahalılaşıyor?", *Vatan*, 24.11.1943.
Yalman, Ahmet Emin. "Nakliye davamız I: Plana ve Hesaba Göre Kurulmamış Bir Sistem", *Vatan*, 12.11.1943.
Yalman, Ahmet Emin. "Yapan Kurtulur Diyen Kurtulamaz", *Vatan*, 14.10.1943.
Yalman, Ahmet Emin. "Mücadele Böyle Olmaz", *Vatan*, 19.06.1943.
Yalman, Ahmet Emin. "Yaratıcı Beraberlik", *Vatan*, 24.10.1943.
Yalman, Ahmet Emin. "Köy Aleminde Duyduklarım", *Vatan*, 07.09.1943.
Yalman, Ahmet Emin. "Egeden Notlar-7", *Vatan*, 06.05.1943.
Yalman, Ahmet Emin. "Köylüden Haber", *Vatan*, 27.04.1943.
Yalman, Ahmet Emin. "Bir Çiftçiyle Mülakat", *Vatan*, 9.4.1943.
Yalman, Ahmet Emin. "İçtimai Emniyet", *Vatan*, 12.03.1943.
Yalman, Ahmet Emin. "İmtihanı Nasıl Geçeceğiz?", *Vatan*, 16.06.1943.
Yalman, Ahmet Emin. "Ege'den Notlar 3: İstihsal Adamının Hükümetten Şikayetleri", *Vatan*, 18.09.1943.
Yalman, Ahmet Emin. "Köylü Hakkında Yanlış Kanaatler", *Vatan*, 22.08.1943.
Yalman, Ahmet Emin. "Planlı ve Esaslı Bir İçtimai Yardım Havası Bir Türlü Gelişemiyor", *Vatan*, 20.10.1943.
Yang, Anand A. "A Conversation of Rumors: The Language of Popular Mentalités in 19th Century Colonial India", *Journal of Social History*, no. 20 (İlkbahar 1987).
"Yardım İşleri: Dahiliye Vekili Faik Öztrak BMM'de Asker Ailelerine Yardım Meselesi Hakkında Beyanatta Bulundu", *Ayın Tarihi*, no. 84 (Sonteşrin 1940).
Yardım Sevenler Cemiyeti İstanbul Merkezi 1942 Kongresi Çalışma ve Kongre Raporları (İstanbul: Halk Basımevi, 1943).
Yardım Sevenler Cemiyeti İstanbul Merkezi 1943 Kongresi Çalışma ve Kongre Raporları (İstanbul: Halk Basımevi, 1944).
Yavuz, Erdal. "Sanayideki İşgücünün Durumu", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler (1839-1950)*, Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher (ed.) (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998).
Yavuz, Fehmi - Keleş, Ruşen ve Geray, Cevat. *Şehircilik, Sorunlar-Uygulama ve Politika* (Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, 1978).
Yersel, Kadri. *Madencilikte Bir Ömür: Anılar, Görüşler* (İstanbul: Yurt Madenciliği Geliştirme Vakfı ve Maden Mühendisleri Odası Ortak Yayını, 1989).
Yerasimos, Stefanos. *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye*, c. 3 (İstanbul: Belge Yayınları, 1992).
"Yerli İlaçlar", *Yeni Ses*, no. 2, 1939.
Yeşilkaya, Neşe Gürallar. *Halkevleri: İdeoloji ve Mimarlık* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003).
Yetkin, Çetin. *Karşı Devrim, 1945-1950* (İstanbul: Otopsi Yayınları, 2003).

Yıldırım, Nuran. *100. Yılında Darülaceze Müessesi Tarihi* (İstanbul: Darülaceze Vakfı Yayınları, 1996).

Yılmaz, Hakan. "Democratization from Above: In Response to the International Context: Turkey, 1945-1950", *New Perspectives on Turkey*, no. 17 (Güz 1997).

Yırcalı, Sıtkı. "Nikahsız Birleşmeler ve Çocukların Mektebe Devam Meseleleri", *Tan*, 14.06.1944.

"Yoksul Üniversite Talebesi İçin", *Kızılay*, no. 8, 1943.

"Yurdda Kızılay", *Kızılay*, no. 1, 1941.

Zaim, Sabahattin. *İstanbul Mensucat Sanayinin Bünyesi ve Ücretler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1956).

Türkiye, her iki dünya savaşı ertesi köklü dönüşümler geçirdi. İlki 600 yıllık Osmanlı hanedanına son verdi. İkincisi ise Tek Parti döneminin sonu oldu; Türkiye'de siyasi demokrasinin yolunu açtı. İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye tarafsız kaldı. Ancak, savaşın tüm olumsuzluklarını bilfiil yaşadı. Tek Parti döneminin toplumsal dengeleri büyük ölçüde hasar gördü. Milli Korunma Kanunu, Varlık Vergisi, Toprak Mahsulleri Vergisi, İş Mükellefiyeti gibi uygulamalar toplumsal katmanları iktidara karşı tavır almaya sevk etti. Devletin savaş içinde kararlarını hayata geçirme konusundaki zaafları belirginleşirken; kitlelerin gündelik yaşamda tepki ve direnişleri de çığ gibi arttı. Gerek çok partili sisteme geçişte, gerekse 1940'ların ikinci yarısında gündeme gelen sosyal politika alanındaki reformlarda toplum tabanında gözlenen yılgınlık ve tepkiler önemli bir rol oynadı.

Murat Metinsoy'un kitabı işte bu zor yılların toplumsal öyküsünü gündeme getiriyor. Olaylar dizinini tabandan irdeleyerek; kitlelerin yaşam deneyimlerini, serzenişlerini, gündelik yaşamdaki direnişlerini vurgulayarak... Otoriter dönemlerde bile toplumun gündelik mücadelelerinin ve taleplerinin siyasete etki edebileceğini ortaya koyarak...

Zafer Toprak, Boğaziçi Üniversitesi

Doç. Dr. Murat Metinsoy İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesidir. Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü'nden yüksek lisans ve doktora derecelerini aldı. Boğaziçi Üniversitesi'nde araştırma görevlisi ve öğretim görevlisi olarak çalıştı, dersler verdi. Ohio State University'nin doktora bursuyla ABD'de doktora çalışmaları yaptı. 2010-2014 yılları arasında American Research Institute in Turkey, TÜBİTAK ve Türkiye Bilimler Akademisi burslarıyla ODTÜ Tarih Bölümü'nde doktora sonrası araştırmaları yürüttü. Elinizde tuttuğunuz kitabın birinci basımıyla iki saygın ödül aldı. Otoriter rejimlerde gündelik yaşam, toplumsal hareketler ve direniş, emek tarihi ve sosyal politika, Türkiye'de toplumsal ve siyasi değişim gibi konulardaki çalışmaları *International Journal of Middle East Studies, International Journal of Turcologia, Tarih ve Toplum, Toplum ve Bilim, Toplumsal Tarih* gibi ulusal ve uluslararası dergilerde ve çeşitli dillerdeki kitaplarda yayınlandı.

ÖDÜLLER:

Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, Bankacılık ve Finans Tarihi Yarışması'nda "En İyi Kitap Ödülü" (2007)

Türk Sosyal Bilimler Derneği "Yılın Genç Sosyal Bilimcisi Ödülü" (2007)

9 786053 327813

KDV dahil fiyatı
28 TL

Kapak resmi: Laleli İmarethanesi'ndeki aş ocağı. Selahaddin Giz Koleksiyonu, Yapı Kredi Bankası Tarihi Arşivi, Selahattin Giz Koleksiyonu.